

تصویر ابو عبد الرحمن الکردي

اهل المناداة
کوردستان

منادی اِقرأ الثقافی

www.iqra.ahlamontada.com

فهرهه نگی زانستی سیاسی

(فهرهه نگی زاراوه و قوتابخانه سیاسیهکان)

کوردی - فارسی - ئینگلیزی

ئهحمهه شهبانی

۲۰۱۰

PDF 4 KURD

فهرههنگی زانستی سیاسی

(فهرههنگی زاراوه و قوتابخانه سیاسیهکان)

کوردی - فارسی - ئینگلیزی

ئهحمهد شهبانی

دانشگاه کردستان

۲۰۱۰

- سرشناسه : شبانی، احمد، ۱۳۵۰
عنوان و نام پدیدآور : زاراودی سیاسی هاوچهرخ، فهرههنگی
شیکاری زاراوه و قوتابخانه ساسییهکان
کوردی - فارسی - ئینگلیزی / نهحمده شهبانی
مشخصات نشر : سنندج، دانشگاه کردستان، ۱۳۸۸.
مشخصات ظاهری : [۳۸۵] ص
شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۲۷۹۷-۲۱-۹
وضعیت فهرست نویسی : فیپا
یادداشت : واژهنامه
موضوع : علوم سیاسی، اصطلاحها و تعبیرها
ردهبندی کنگره : ۱۳۸۸ ۲ ۴۶۴۱ A
ردهبندی دیوبی : ۳۲۰/۰۳
شماره : ۰۲۰۴۶۹۱
کتابشناسی ملی

فهرههنگی زارودی - سیاسی

(فهرههنگی زاراوه و قوتابخانه ساسییهکان)

کوردی - فارسی - ئینگلیزی
نهحمده شهبانی
پیت چن : نهحمده شهبانی
رازاندنه وه : سهیران پهرویزی
وینهی بهرگ : گهلاویژ کهریمی
سهرپهرشتی چاپ : شوانه تاهیری
چار و سالی چاپ : بهکه م / ۱۳۸۹
نهژمار : ۱۵۰۰ دانه / رووقی
ناوهندی پهخش : سنه، پاساژ عئزهتی، کتیبی کانی ۲۲۲۵۲۵۹ ۰۸۷۱

پیشکەشە بە:

هەژار موکریانی

کە بە تاقی تەنیا فەرھەنگستانیەک بوو.

پیشەکی

خوینەری هیزا!

وهك خه مخۆریکی زمانی کوردی گوئیوه: "زمانی کوردی قهت دهرفته تی نه بووه له مهیدانی زانست و بیرهوانیدا هیندیك چاوی بکاتهوه و خۆی له تاقی یونهوه بدات".¹ رهنه هۆکاری ئەم بێدهرفته تی و رانهگهشتنه، به تهواوی روون نهکرابیتهوه بهلام بئگومان، یهکێک لهم هۆکارانه یهخه ی رووناکییر و نووسهر و توێژهری کورد دهگریت و له سۆنگه ی بهرپرسارییه تی میژوویی و نهخلاقیهوه دهست لهو یهخه نابیتهوه. ئەم گوژاره، وا ناکات له دانهری ئەم کتیبه خۆی به ریبواری رینگایهک بزانی که کسهی دیکه ریبهوهی نهبییت و ئەم کاره ی بهردهستان، به مۆلکی تایبه تی خۆی دابنن.

ئهگهر ئاوڕێک بدهینه کتیبخانه ی کوردی - سه د حه یف و مه خابن - ده بیین له به ستیینی زانسته جۆراوجۆره کاندا گه لیک هه ژاره و پیره تی له بۆشایی و که لینی گه ره گه وه. پیر کردنه وه ی ئەم که لینانه به دهسته سانی و گرتنه باوه شی ئەژنۆی ته نیایی و بیکه سی و خویندنه وه ی ئایه تی ناهومیدی و کوتاندنی ته پلێ دهسته نگی نایه ته دی، به لکوو پیوستی به پیاچوونه وه و نوqm بوون و بووردن و فراژووته.

جیا کردنه وه ی زمانی شیعر و شه دب - که تا ئیستا کتیبخانه ی کوردی پێ ناخیندراوه - له زمانی زانستی، کارێک نییه که چاوی لێی بتوقن و هزر نه توانن به ره و پیری بچیت. گه لانی جیرانیش، ده میك سال نییه که به ره و پیری ئەم بیژکوه چوون. داریوش ناشووری بلیمه تی بوواری فره هه نگ نووسی فارس ده لیت:

هه ژمۆنی زمانی شیعر و ههستی شاعیرانه به سه ر زمانی فارسیدا به هۆی لاوازی و بێ ناوه روکی زمانی فارسی نییه، به لکوو نه گه ریته وه بۆ دوور بوونی ئیمه له تیروانیینی زانستی و فه لسه ق نوێ.² ئەگه ر چاویک بخشین به میژووی نووسین و چاپه مه نی ئەو ولاتانه ی که گه لی کوردیان له خۆ گرتوه، لیمان روون نه بیته وه که ئەوانیش رابردوویه کی هاوشیوه ی ئیمه یان بووه و هه ندی جاریش بگه ره له ئیمه

1- ماجید مهردوخ روحانی / فره نگ فارسی کردی دانشگاه کردستان (پیشەکی)، سنه: دانشگاه کردستان، ۱۳۸۵، ل. ۲۰.

2- داریوش ناشووری / فره نگ علوم انسانی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۱، ص ۱۲.

له ناو ژبانی کۆمه لایه تیدا ساده بکرتته وه و لیک بدریتته وه.

نوخبهی سیاسی کورد، چ ئه نوخبهی که له م چهن ساله ی دوایدا چیتزی له دهسلات بینوه و چ ئه نوخبهش که هیشتا ههر دۆژ داماری فانتازیای دهسلاته، پیویسته به باوهشینکی ئاوه لا و رۆحیانه تیککی بهرزوه سهیری ئه ندیشهی سیاسی و چه م و واتای نو ی بکات. سیاسهت ئه مهیدانه نییه که به شیوه ی خۆماکی و ره مکی خۆ بهاویژینه ناری، که نه گهر و ابیت، سه ره ئه شکیتن و شه رمیش له که س ناکات. له م سه ره مه دا هزر قانی و ده روونیاکی دوو ماکی سه ره مکین بۆ هاتنه مهیدانی سیاسهت وه چونکا ئه م به ستینه هه لیکه بۆ ریبه رایه تی کردن و به ده سه ته وه گرتنی سه رجه نه ی ژین و نه پساندن شیزه ی کۆمه لگا.

مه به ستی زاراوه سازی سیاسی، به ده سه ته وه دانی زانسته و تیۆری و که ره سه تی پیویسته بۆ شروقه ی هه موو ره هه نده کانی ژبانی سیاسی له سه رجه م خه بات و قۆناغه سیاسییه کاندایا. مه سه له ی سه ره مکی بۆ لیکدانه وه ی تافیککی سیاسی، چۆنیه تی سه ره مه لدان و به ره ده وامی و وه رچه رخان و له ناوچوونیه تی. زاراو ی سیاسی، وه ک قه باره یه کی زانسته، جیهانیکه، داتا کانی له ده رووبه ری خۆی ده گری و له پرۆسه ی پیکهاته سیاسییه کاندایا ده یخه ملیتن و ئینجا له قه واره ی ئاکار و کرداره سیاسییه کان ئه یه داته وه به کۆمه لگا.

فاماندن و ده رک پیکردن به سیاسهت ناگاته ئه نجام مه گهر ئه وه یکه چه م و زاراوه سیاسییه کان به وردی شروقه بکرین تاکوو سیاسهت قان و خۆیندکاری سیاسی کورد چیدی له قافلای رامیاری جیهانی و ناوچه که دوا نه که ویت و ئیتر له م بۆچوونه ساکاره که سیاسهت به "درو" له قه لمه ئه دات، خۆ دوور بگری و وه ک پیویسته ی دانشگای بی بروانی. لیره دا په لکیش کردنی ئه خلاق بۆ گۆر په یانی سیاسهت و خۆ ته یارکردن به زانسته ی سیاسی، دوو بالی پیویسته بۆ گه یشتن به ئایدیای فه یله سه وف - پاشایی له پرۆسه ی به رتیه بردنی کۆمه لگا.

به روانگه وه، دانه ری ئه م فه ره نگه ده ستی داوه ته ئه م کاره و قهت بانگه شه ی ئه وه ش ناکات له م چه شنه کاره نه کرابیت به لام رووسووره که ئه م شیوازه تا ئیستا بهر ئه زمون نه که وتوو و بۆ دانانی فه ره نگ له بواریکی زانسته (سیاسی) به م چه شنه به ره وپه ری نه چوون. لیره دا به پیویسته ده زانم له چه ن خالیکدا سه رنجی خۆینهر بۆ تابه ته نه ندیه کانی ئه م وشه دانه راکیشم:

۱- ره وتی گۆرانکارییه سیاسییه کانی جیهان تا راده یه ک به لمز و خیرایه که له ماوه ی زیاتر له ۲ سال ته قه لا بۆ نووسینی ئه م فه ره نگه، ده یان زاراو و چه مکی سیاسی نو ی هاتۆته ئاراوه یان ییچوونه وه یان به سه ردا کراوه. ئه گه رچی نزیکه ی ۲ سالی ش پاش ئاماده بوونی کتیه به که بۆ چاپ، چاوه پروانی ئیجازه ی چاپ و ده رگای چاپ و په خش ما بۆوه به لام هه ولنی داوه به پیی گرینگایه تی باباته که خۆی له م تازمه گرییه خافل نه کات. به م حاله ش، دیسانه ره بانگه شه ی ئه وه ناکات که به ره مه مه که که موکووپری نه بیته به لکۆو ئه م کاره وه ک پرۆژه یه که ده بیته که نه بن ده رگای لی ئاوه لا بی و به ره ده وام له چایه کانی دیکدا نۆژهن بکرتته وه.

۲- ئه مه شتیکی باوه که بۆ نووسینی فه ره نگه ی سیاسی له هه ر ولاتی کدا ده رووبه کی تابه ته ده کرتته وه بۆ پیشهات و رووداوه گرینگه سیاسییه کانی ئه و ولاته. ئه م فه ره نگه ش هه ولنی داوه تا راده یه ک ئه م ده ر...

به روی پیشهاته سیاسیه‌کانی کۆمەڵی کوردەواریدا بکاتەرە و تا بۆی گونجاییت، به ئەنجامی گەیاندووێ تاکوو کتێبه‌که ماکینکی خۆمألێشی هەبێت و بەو پێشە خۆینەر تا رادهیک لەم زاراوانە بەهرەرەوەر بێت. ئەگەرچی رەنگە هەندیک پێیان وابێت که ئەم زاراوگەلە پتر لەوەیکە سیاسی بن، مێژوویی و حیزبێ بەلام نەکۆلی لی ناکرێ که کەلتووری سیاسی ئێمە بێ رەچاو خستنی حیزب و مێژوو، ناخۆیندریتەرە.

۲- خۆینەری ئەم زاراوەنامە پێی وایەت سەرجمی زاراوێ و چەمکە سیاسیه‌کانی زانستی سیاسی لەم فەرهنگەدا جێی کرابێتەرە. دانەر هەولێ داو، زیاتر ئەو زاراوێ و چەمکانە بەرجەستە بکاتەرە که لە سەردەمی هاوچەرخدا زۆرتەین رێژەیی بەکارهێنانیان هەیه. هەمدیس، خۆینەر چاوەروانی ئەو نەکات هەر دەروویک کرابێتەرە، بە تەواوەتی راقە کرابێت چونکا بۆ فەرهنگیکی زانستی هەر ئەو نەو نەدی گچکە زانیارییەک دەرخستنی که خۆینەر تا رادهیکە دیاریکراو لە گەل زاراوێهەکدا ناشنا بکات. دیارە بۆ وەرگرتنی زانیاری زیاتر لەمە پ چەمکێک پێویستە خۆینەر کتیب و سەرچاوەی تایبەت بپشکنی.

۴- دانەر هەولێ داوێ زمانی شەرح و شیکاری زاراوێکان، سادە و ساکار بێت واتە شیوازیکی نووسینی هاسانی بۆ ئەم مەبەستە هەلبێژاردووێ تاکوو خۆینەری ئاساییش بتوانی کاکلی وتارەکان دەرکێشی و بە قەدەر ئاوەزی خۆی زانیاری لی هەلێنجیت. بەلام ئەمەش ناخاتە پشت گۆی که رەنگە زمانی هەندیک لە زاراوێکان قورس بێت ئەمەش لە بەر ناواخنی فەلسەفی ئەو زاراوانەیه.

۴- دانەر هەولێ داوێ بەرهەمەکە دوور بێ لە هەلە بەلام کارەکە بێ عەیب نازانی. بەم بۆنەرە خۆی بە منەتباری ئەو کەسانە دەزانی که بە ناردنی رەخنە یارمەتیدەری چاکسازی کتێبه‌که دەبن لە چاپەکانی دوایدا.

۵- لە سەر هەندیک لە زاراوێکان، گۆلە ئەستێرەیه‌کی بچووک (*) دانراوێ که ئەمە بە واتای ئەوێهە که ئەو زاراوێ لە ناو فەرهنگەکەدا دەرووی تایبەتی بۆ کراوەتەرە و لە شوینی خۆیدا بە جیاواز شروقه کراوێ. خۆینەر دەتوانی پاش دۆزینەرەوی زاراوێک، زانیاری زیاتر لەو بارەرەو بە دەست بهێنیت. بۆ ئەمۆنە بڕوانە بەراگراف دووهمی زاراوێ "هیز" که تینیدا لە سەر زاراوێ دەسەلات، نیشانهی گۆلە ئەستێرە دانراوێ. واتە زاراوێ دەسەلاتیش بە جیاواز شەرح کراوێ.

۶- ئەم فەرهنگە بە سنی زمانی کوردی و فارسی و ئینگلیزی ئامادە کراوێ، بەم بۆنەرە بە پێویستمانی لە کۆتایی کتێبه‌کەدا دوو ئەندەکس (پێرستی زاراوێکان) بە زمانی فارسی و ئینگلیزی دابنێم بۆ ئەوێ ئەگەر خۆینەرێک زاراوێه‌کی بە یەکیک لەو زمانانە دەناسی بەلام ناگای لە هاوواتا کوردیه‌کهی نەبوو، بتوانی بە خیرایی بیدۆزیتەرەو و کەلکی لی وەرگرت.

لە کۆتاییدا بە پێویستی دەزانی سەری نەوازش و سپاس و پێزانینی خۆم بۆ ئەو کەسانە دانەرینم که هەرکامیان بە جۆرێک یارمەتیدەری من بوون بۆ ئەوێ ئەم فەرهنگە بێتە بەرهم، بە چەشنیک که ئەگەر یارمەتی و هاواریه‌تی ئەوان نەبووایە، ئەم ئەرکە بە ئەنجام نەدەگەیشت.

له پینشدا سیاسی فراوانی هه قالی شاعیرم، ماموستای زمانی ئینگلیزی، بهکر پیروزی (به رههه) دهکهم که جگه له وهی پالنه ریک بوو یو به نهنجام گه یاندنی ئەم کاره، زارواه کوردییهکانی له گهل زارواه ئینگلیزییهکان بهرام بهر کردوووه و له ساغکر نه وهی هه ندیک لهو زارواوه دا یارمه تی داوم. ریز دادنه نیم بو برای به پرژم شاعیر و نووسهر، رهزا عهلی پووهر که نهویش چاویکی خشانوووه به زارواهکان و له شوینی خویدا راویژی پین داوم. ههروهها سیاسی ناسر بههرام بهیگی ئەکهم که ئەرکی خویندنه وهی دووباره ی به شیک له کتیبه کهی له ههستو گرت و هه ندی له هه لهکانی یو راست کردمه وه. به پیویستی دهزانم دهستخوشانه و سیاسی خوم له خوشکه گه لاویژ که ریمی له مه پ نهو ئەرک و ماندوو یوو نه که بو کیشانه وهی نه خشی رو به رگی کتیبه که به نهنجامی گه یاند، ناراسته بکه م. ماندوو یوو نی هونه رهنده تهها که ریمی و پشتگه رمی هه قالدن حامید فهرازی و رزگار نهحمه دی له یاد ناکه م.

ریژ و سیاسی تایبه تی خوم پینشه کهشی دوکتور بهختیار سه جادی ماموستای زانسته گی کوردستان (سنه) که له دوایین روژانی پیش به چاپ سپاردنی کتیبه که دا چاویکی بیرمه ندانه و دلسوزانه ی خشانده به پیوستی زارواهکاندا و له ساغکر نه وهی هه ندیک له هاوواتاکاندا یارمه تی بهنرخی داوم.

سیاسی بهسوز بو هاوسه ری ژینم، دایکی راژین، شهه رزاد حهیدهریان که وپرای سه بر و تاقه تیکی ژور که یو نهنجامی ئەم کاره له خوی نیشان دا، له وه رگێرانی هه ندیک لهو سه رچاوه ئینگلیزیانه شدا یارمه تی داوم.

له کو تابییدا دهسوخشی دهکهم له پروفیسور عهبدو للا سه لیمی بریکاری زانکوی کوردستان (سنه) و دوکتور نهجمه دین جهباری، بهرپرسی ناوه ندی کوردستان ناسی زانکوی کوردستان و دوکتور عهبدو للا رهسوول نهژاد چونکا نهگه ر پشتگیری و یارمه تی نهوان نه بوایه ئەم کتیبه به چاپ نه ده گه یشت و ریگه ی کتیبخانه ی کوردی نه نه دوزییه وه. هه ر بژین

hermankurd@gmail.com

ئه. شه بان ی، بانه

٢٨ ی ١٠ ی ٢٠١٠

١٨ ی ١١ ی ١٣٨٨

ئابوورى سىياسى اقتصاد سىياسى Political economy

زاراۋەى ئابوورى سىياسى چەمكىكى نوپاۋە كە كىشە و ئارىشەى زانستەكانى سىياسەت و ئابوور لىك ئەداتەۋە. بە واتايەكى تر ئابوورى سىياسى لە شوين دۇزىنەۋەى پيۋەندى دوولايەنەى وزە سىياسى و ئابوورىيەكان و كاردانەۋەى ئەم ھىزانەبە بەسەر پىنكەتەكانى سىياسەتى ئابووردا. ھەرۋەھا كاردانەۋەى بارودۇخى ئابوورى بەسەر حوكمەتە ھەلبىئاردە خەلكىەكانىش لىك ئەداتەۋە. سەرگەۋىتىنى حوكمەت لە بوارى سىياسەتە ئابوورىيەكان، شەرىيەت و ئەگەرىى دووبارە ھەلبىئاردنەۋەى ئەو حوكمەتە زىاد ئەكات. لە گوتارى پۇزىتوقىزىمدا شەرىيەت و خۇشويستتىنى حوكمەتە ھەلبىئىردىراۋەكان، ئەگەرىتەۋە بۇ پيۋدانگە ئابوورىيەكانى ھەلامسان، رادەى بىكارى و ھاوتەرازنەبوونى خەرج ۋەبەرج ...

يەكىكى تر لەو مەسەلە گرنگانە، ئەۋەبە كە تاچ رادەبەك بارودۇخى ئابوورى ۋاتەكان دەرەنجامى سىياسەتەكانى دەۋلەتە و تاچ رادەبەكىش بەرھەمى ھۆكارگەلىكى بىن كۆتەرلۆ ۋەك بازارى جىھانىيە؟ سەنگى ھۆكارگەلى سىياسى لە پىنكەتتىنى سىياسەتە ئابوورىيەكان گرانە و ئەم ھۆكارانە ئەكەۋنە نارەندى سەرنجى ئەم زانستەۋە. بۇ ۋىنە ئەگوترى كە دەۋلەتان لە پىش ھەلبىئاردنەكان و بە مەبەستى خۇ شىرىن كردن لە بەر چاۋى رەشەگەلدا دەست ئەدەنە بوۋژاندنەۋەى ئابوورى و تەنانەت تاكوۋ چەن مانگىكىش ئەو شتانەى كە بەرغۇدەى بوون بە ئەنجامى ئەگەينن، بەلام دۋاى گەيشتن بە دەسەلات، لەم رىبازە دوور ئەكەۋنەۋە.

پيۋەندى ئايدىۋىلۇجى حىزبى لە گەل مەسەلە ئابوورىيەكانىش، بۆتە بابەتلىك لە توۋزىنەۋەكانى ئابوورى سىياسى. ئەغەلبە حىزبە چەپبەيەكان ھەول ئەدەن گىرفتى بىكارى چارەسەر بكن، كەچى حىزبە راستبەيەكان ھەولنەدەن پلەى ھەلامسان دابەزىنن. كەۋاتە پيۋەندى ئايدىۋىلۇژى سىياسى و ئابوورى سىياسى مەسەلەبەكى گىرنگ لە ئەژمار دىت. ئابوورى سىياسى بەم واتايە، لەگەل ئابوورى سىياسى بە واتا كۆنەكەى كە بە روانگەبەكى ماركسىەۋە ئەپروانىيە سىياسەت، خۇبەخۇ جىاۋازى ھەبە.

ئابوورى خۋازى اقتصاد باورى Economism

بەھەند گىرتتى ئابوورى و بۇيۋى بە سەر سىياسەت و خەباتى سىياسىدا. لە كۆتايى سەدەى نۇزدە و سەرەتاي سەدەى بىيستم، لە حىزبى سۇسىيال نىموكراتى سوقىەت، لاگىرىيەك بۇ بەستەۋەى خەبات بە

خهباتی ئابووری(باشتر کردنی ههلمهرجی نیش و کار و زیادکردنی مووچه و ...)هاته ئاراهه. ئەم لاگیریه به حیزب و رۆلی شوپشگیڕانه بهو چهشنه‌ی که لێنن بیری لی ئهکردهوه نه‌بوو. لێنن له کتییی «ئەبن چ بکهین؟» (١٩٠٢)، به‌دژێ ئەم فیکره راوهستا.

ئاپاترید	آپاترید	ئاپاترید

به کەسێک ده‌گوترێ که ره‌گه‌زنامه *ی هیچ ولاتیکی نه‌بێت ئەم حاله‌ته‌ش له‌م هه‌لمهرجانه‌ی خواره‌ودا روو نه‌دات:

١- کۆچکردن.

٢- به‌ پێی یاسای نه‌ته‌وايه‌تی هه‌ندێ له ولاتان.

Aristocracy	آریستوکراسی	ناریستۆکراسی/ئاغه‌واتی

به زمانی یونانی به مانای باشترین حوکمه‌ت یان حوکمه‌تی پیاوماقوولانه. به‌لام له زاراوه‌دا جگه له‌وه‌یکه هه‌لگری پاساویکی ئه‌خلاقییه، حوکمه‌تی کهسانی لێهاتووه که به پێی میرات و شه‌ره‌ف و خوێن به سه‌روه‌ری گه‌یشتون. کهواته ئه‌کری به حوکمه‌تی ره‌گه‌ز مه‌زنایه‌تی ناوبرده بکری.

له‌ فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی یوناندا ناریستۆکراسی به‌م ده‌سه‌لاتدارانه ده‌گوترا که له‌باری ئینسانیه‌وه به ته‌واوی هه‌لیان دابێ و گه‌شه‌یان کردبێ. ئه‌ره‌ستۆله کتییی سیاسه‌ت) و پلاتۆ (له کتییی کۆماری)دا هه‌ولێکی زۆریان داوه له‌مه‌ر دیاریکردنی پێودانگێک بۆ دۆزینه‌وه‌ی ئەم جوهره که‌سانه. ئه‌ره‌ستۆ، باشترین جو‌ری حوکمه‌ته‌کان به پادشایی و ناریستۆکراسی و حوکمه‌تی قانون ناوبرده ئه‌کا و له نیوان ناریستۆکراسی و ئۆلیگارکی*دا ئەم جیاوازییه قاییله: " ئۆلیگارکی گه‌یشتن به ده‌سه‌لاته به پێی دارایی و ناریستۆکراسی به پێی بلیمه‌تی". به‌لام هه‌ر له زومه‌وه ئەم دو زاراوه به یه‌ک مانا به کار براون. بۆ وینه کارتاژ و وینیز ناریستۆکراتی گه‌وره‌ی دارایی بوون.

ناریستۆکراتیک به‌ عام، به حوکمه‌تیک ده‌گوترێ که تێیدا ده‌سه‌لاتی ده‌ولت ره‌ها بێ و حوکمه‌ت به دەس تاقمیکی مومتازه‌وه بێت. ئەم تاقمه‌ش له ریی میرات و پله‌ی چینیایه‌تییه‌وه به‌م شوێنه گه‌یشتبێ و ریگه‌ی چینه‌کانی تر بۆ ئەم شوێنه یاساغ بێت. نمونه‌ی ئەم سیسته‌مه سیاسییه له ئێرانی پێش ئیسلام و ئەوروپا له سه‌ده‌کانی ناوه‌راست ئه‌بێندریت. نیمه‌ی نمونه‌ی ئەم جوهره حوکمه‌ته له‌ که‌م شوینی جیهاندا په‌یدا نه‌بێت و جیی خۆی داوه به دیکتاتۆری ئۆلیگاریشی نۆی.

Freedom	آزادی	نازادی

به‌ گه‌شتی، نازادی دۆخیکه که تێیدا هیچ شتیک پابه‌ند و ده‌ریه‌ستی شتی تر نه‌بێ و بتوانی له‌ گه‌ردوندا جێبه‌جێ بکری. له‌ پێوه‌ند له‌ گه‌ل مرقدا، نازادی، دۆخیکه که تێیدا هیچ شتیک رۆگر نه‌بێت له‌ به‌ریه‌

ئیرادی تاك بۆگه‌یشتن به نامانجه‌كانی. به‌لام ئەم پیناسه زۆر گشتی و ره‌هایه چونكا ئازادی به مانای ره‌ها بۆ هیچ بوونه‌هرێك له جیهان نایه‌ته به‌ره‌م كه‌واته هه‌ركاتیك له سه‌ر ئازادی باس ئەكەین، ئەبێ رێژەیه‌ك له‌م چه‌مكه له به‌رچاویگه‌رین. له پێوه‌ندی مرۆقه‌وه، ئازادی ئەبێ له دوو سۆنگه‌وه شی بگه‌رێته‌وه: یه‌كەم، هۆی ئازادی(واته ئازادبوون له چی؟) دووه‌م، لایه‌نی ئازادی(واته ئازادی بۆ چی؟). یه‌كێك له تایبه‌ته‌نیه‌یه‌ ده‌روونیه‌یه‌كانی ئازادی، دا‌بران له دۆخێك یان جوژه په‌یوه‌ندییه‌كه كه هه‌زی پێ ناكه‌ین. به‌لام ئەو كۆت و به‌ندانە‌ی كه به ره‌زا و ره‌حمه‌تی خۆمان قبوولی ئەكەین، دژی ئازادی له ئەژمار نایه‌ت. ئەو كه‌سه‌ی كه له به‌ندیخانه رزگار نه‌بێت، به "ئازاد" بوونی خۆی خۆشحاله به‌لام ره‌نگه هیچ عاشقیك هه‌ز نه‌كا له كۆت و داوی عه‌شقه‌كه‌ی رزگار بێت یان هیچ دا‌یكێك له باوه‌شی منداڵه‌كه‌ی. كه‌واته ئازادی هه‌میشه له پێوه‌ندی له‌گه‌ڵ شتیك یان دۆخێك پیناسه ئەكەیت كه به زۆره‌م‌لی داسه‌پا‌بێت یان بۆ تاك ناخۆش بێت. چونكا ئەو كه‌سه‌ی كه ئەركێك به هه‌زی خۆی ئەنجام ئەدات نه‌ك له به‌ر ترسی سه‌زادان، له با‌ری كۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌یه‌وه ئازاده. بۆ وینه‌ نه‌وه‌یه‌كه نه‌هێنیت كه‌سانێك ئازار بگه‌یێنن به كه‌سانی‌تر، شتیکی به‌رئۆجیه‌یه. هه‌روا كه به یاسایه‌کی په‌سندكراو هیچ‌كەس له گه‌ڵ به‌ره‌سته قانۆنیه‌یه‌كان دژی‌هه‌تی ناكا و له‌ناوچوونی یاسا، ئازادی له ئەژمار نایه‌ت به‌لكۆ ئازاوه و بشیوی به‌داوه ئەبێت.

باسی ئازادیه‌یه سیاسی و كۆمه‌لایه‌تییه‌یه‌كان ماوه‌یه‌کی زۆر نییه له كۆمه‌لگای مرۆقه‌هاتۆته ئاراوه و زیاتر ئەگه‌رێته‌وه بۆ گۆرانكاریه‌یه فیه‌ریه‌یه‌كانی ئەم چه‌ن سه‌ده‌ی دوایه‌ی ئه‌وروپا و به گشتی سه‌رده‌می ئەندیشه‌ی مۆدێرنه‌ له‌م ناوچه‌دا. له‌مه‌وه‌یه‌، له باسه‌ فه‌لسه‌فیه‌یه‌كان (چ ئیسلام چ خا‌جیه‌رسته‌كان)، باسكردن له جە‌ه‌ر و نیختیار، وه‌ك ملامانی ئیراده‌ی خواوه‌ند و ئیراده‌ی مرۆقه‌ و نیسه‌به‌تی ئەم دووانه له گه‌ڵ یه‌كتر له پێوه‌ندی له گه‌ڵ كێشه‌ی خێر و شه‌ر ده‌هاته ئاراوه. به‌لام ئەندیشه‌ی نوێی ئه‌وروپا له جیاتێ لێكدانه‌وه‌ی رێژه و پێوه‌ندی مرۆقه‌ و خوا، زیاتر خۆی به پێوه‌ندی مرۆقه‌ له گه‌ڵ مرۆقه‌، واته پێوه‌ندییه‌ كۆمه‌لایه‌تییه‌یه‌كان سه‌رقاڵ كرده‌وه و كێشه‌ی ئازادی تاك له به‌رامبه‌ر كۆمه‌ل ئەهێنێته ئاراوه و روه‌روبوونه‌وه‌ی تاك له گه‌ڵ ده‌ولەت و پێوه‌ندییه‌كانیان یه‌كێك له دۆزه فیه‌ریه‌یه‌كانی ئەم ٢-٢ سه‌ده‌ی دوایه‌ی بووه. له ئه‌وروپا، پا‌ش راپه‌ڕینه‌ی ئەندیشه‌ی سیاسی رینسانس، پیناسه‌گه‌لی جو‌راوجۆر بۆ ئازادی كراوه. بۆ وینه "ئازادی" به زه‌مینه و ده‌رفه‌تیك زانراوه كه بۆ په‌ره‌سه‌ندنی تواناییه‌یه‌كانی تاك رێژ داده‌نیت. لایه‌نگه‌رانی رێژه توتالیته‌ریه‌یه‌كان كه له گه‌ڵ چه‌مكه زیندوووه‌كانی ئازادی له هه‌ناوی دیموكراسیه‌یه‌كاندا دژی‌هه‌تی ده‌كەن، خۆیان له پشته‌ی ئەم پیناسه‌وه هه‌شار داوه و بانگه‌شه‌ی ئەوه ده‌كەن كه ره‌هه‌ندیك زیاتر له ره‌هه‌ندی سیاسی بۆ ئازادی قایل ده‌بن. به‌لام بیرمه‌ندانێك وه‌ك تامس هابس و جۆن نوستواتر می‌ل ئازادی‌یان به مانا ناسراوه‌كه‌ی پیناسه كرده‌وه. هابس ده‌لی: مرۆقی ئازاد ئەو كه‌سه‌یه كه ئەگه‌ر ویستی كارێك بكا و هێزی به‌و كاره بشكێت هیچ شتیك له‌به‌رده‌میا رێگه‌ نه‌بێت. (كتیبه‌ی لیقیاتان). له لایه‌کی تره‌وه تراسیسیۆنی فیه‌ریی روژناوا، ئازادی به شیوازی ژینی هاوكووف له گه‌ڵ عه‌قل و یاسای ئەخلاقه‌ی له قه‌لمه‌ ئەدات. ئیپكتۆس، فیه‌له‌سوفی ره‌واقی رۆما

دهلنی: هیج مرۆڤێکی بەدکار نازاد نییه. کار لایل، فیلهسوفی نینگلیزی دهلنی: نازادی راسته‌قینهی مرۆڤ، دۆزینهوهی ریگهی راسته و ههنگاونان لهو ریگهدایه.

به گشتی لهم چا‌خه‌دا نازادی سیاسی، نه‌ستوونی دیموکراسی له‌ژمار دێت و پیشیلکردنی نه‌و نازادییه سه‌ره‌کیانه‌ی که له یاسا بنچینه‌یی‌هه‌کان به ته‌رزۆکی ناشکرا به خه‌ک دراوه، پیشیلکردنی بنه‌ره‌تی سه‌روه‌ری گه‌له و تاوانیک به‌دژی سه‌روه‌ری یاسا له‌نه‌ژمار دێت. به‌لام نه‌و نازادییانه‌ی که له قانوندا ناوبرده کراوه، هه‌میشه سنوری نازادی هه‌رکه‌سێک نه‌به‌سه‌تێته‌وه به سنوری نازادی که‌سانی ته‌روه. به‌م پێیه، نه‌گه‌رچی وشه‌ی نازادی هه‌میشه به‌هه‌ز و تاو به‌ زاردا دێت، خۆبه‌خۆ شتێکی په‌سند نییه به‌لکوو ده‌بی هه‌میشه له بیرمان بێ که "نازادی بۆ چی؟ و نازادبوون له چی؟" داوا شه‌کری.

نازادی چا‌په‌مه‌نی آزادی مطبوعات Freedom of the Press

به‌ پێی نه‌م بنه‌مايه، هه‌رکه‌سێک مافی بلاوکردنه‌وه‌ی بیروبا و بۆچوون و هه‌وا‌نه‌کانی هه‌یه له ریگای نووسراوه یا چا‌په‌مه‌نییه‌کانه‌وه بێنه‌وه‌ی بۆ بلاوکردنه‌وه‌یان پێویستی به‌ نێجازه‌ بیته‌ یان ناچار به‌ سانسۆر*کردن بیته‌.

نازادیه‌خوازی/ لیبرالیزم لیبرالیزم/آزادیخواهی liberalism

به‌ کۆمه‌لێک میتۆد و سیاسه‌ت و ئایدیۆلۆژیا ده‌گوتری که نامانجیان به‌ره‌مه‌بنانی هه‌رچی زیاتری نازادییه بۆ تا‌که‌که‌سه‌. به‌ لایه‌نگرانی وه‌ها مه‌رامێک ده‌لێن نازادیه‌خواز(لیبرال). نازادیه‌خوازی له سه‌ره‌تادا له‌گه‌ل ناوی هه‌ندئێ حیزبی شه‌روپایی ناوتیه‌ بوو به‌لام نه‌مه‌زۆکه‌ نه‌م زاراوه مانایه‌کی به‌ریلاوتری له‌خۆ گرتوه‌ و زیاتر نیشاندهری لایه‌نێک یا سۆنگه‌یه‌کی فیکریه‌ که خاوه‌نی نه‌م چهن په‌رنسیپانه‌یه‌:

(۱) به‌هه‌ند گرتنی ده‌ربیرینی نازادانه‌ی فیکری تاک، (۲) به‌رواهێنان به‌وه‌یکه ده‌ربیرینی نازادانه‌ی فیکر بۆ تاک و کۆمه‌ل به‌سووده. (۳) پشته‌یوانی کردن له‌و داموده‌زگا کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌یه‌ی که ریگا بۆ ده‌ربیرینی نازادانه‌ی فیکر خۆش شه‌کن.

نازادیه‌خوازی وه‌ک سیسته‌مێکی تی‌ک‌چنراوه‌ که پر بووه له نامانج و ئایدیالی کرده‌یی، له سه‌ده‌کانی ۱۷و ۱۸ له به‌ریتانیا سه‌ری هه‌لدا. پاشان له ولاتانی دیکه‌ش، حیزب و تیۆریگه‌لی نازادیه‌خواز ها‌تنه‌ کایه‌وه که نه‌مانیش یان بۆ خۆیان گه‌شه‌یان کرد یا لاساییکه‌ره‌وه‌ی نمونه‌که‌ی به‌ریتانیا بوون.

نه‌ندیشه‌ و ئا‌کاری نازادیه‌خوازانه‌ له پێشدا له سه‌ر دوو زه‌مینه‌ جه‌خت شه‌کات: یه‌که‌م، وه‌رزه‌بوون له ده‌سه‌لاتی مله‌هواره‌ و هه‌ولدان بۆ به‌دیه‌بنانی شێوازی‌تری به‌ کاره‌بنانی ده‌سه‌لاتی کۆمه‌لایه‌تی. دووه‌مه‌، ده‌ربیرینی نازادانه‌ی نه‌ندیشه‌ی تاک.

هه‌ولنی تیۆری و سیاسه‌تی نازادیه‌خوازه‌کان شه‌مه‌ بووه که نه‌م دوو بنه‌ره‌ته‌ پێکه‌وه سازگاریکه‌ن. هه‌ولنی لیبرالیزم له پێشدا شه‌وه‌ بوو که له‌ گه‌مارۆی ده‌سه‌لاتی ئیستبدادی رژگار بیه‌ن و یه‌که‌یک له نامانجی

سهرمه‌یکه‌کانیشی، نازادی و چاویۆشی ئایینی بووه. نازادبخوژه ئه‌وروییه‌یکان له باری ئایینی‌یه‌وه یا بئ‌باوه‌ر بوون یا گوماندار یان دژ به ئاین. هه‌موو رێبه‌رائی گه‌ره‌ی جوولانه‌وه‌ی رۆشنییری نۆی له‌م قاقمه‌ بوون و له‌ به‌رامبه‌ر ده‌سه‌لاتی مله‌وپانه‌ی قه‌شه‌کان راه‌ستاون و لایه‌نگرییان له "هوکمه‌تی عه‌قل" کردوه.

لیبراله‌کان، لایه‌نگری چاودی‌ری کردنی ده‌سه‌لاتی گشتین به‌ سه‌ر کاروباری سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیدا واته‌ له‌ به‌ستینی سیاسه‌ت و کاروباری مه‌ده‌نی خواری‌اری هوکمه‌تی قانون و له‌ به‌ستینی ئابووری‌شدا له‌ بازاری نازادی ئابووری لایه‌نگری ده‌که‌ن. نازادبخوژان، خواری‌اری زامن کردنی ماف و نازادییه‌کانی تاک و بلا‌کردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لات به‌ سه‌ر ناوه‌نده‌کانی ده‌سه‌لاتن و پشتیوانی خوێان له‌ نازادییه‌ ناوچه‌یی و گرووییه‌یکان ده‌رئه‌بن.

یه‌کێک له‌ ره‌گه‌زه‌ سه‌ره‌کییه‌کانی لیبرالیزم، لایه‌نگری کردنی له‌ نازادی چالاکانه‌یه‌ واته‌ ئه‌وه‌یکه‌ تاک، ده‌رفه‌تی په‌روه‌ده‌کردنی توانایی و ده‌رپرینی نازادانه‌ی بیر و به‌رواکانی خو‌ی بۆ به‌رخسێ و له‌م رێگاوه‌ قازانج بگه‌ینێ به‌ کۆمه‌لگا. بۆیه‌ لیبراله‌کان له‌ سه‌ر یه‌کسانی ماف و نازادییه‌کان و نه‌مانی پاوانخواری و ئیعتیازاتی سه‌رمايه‌داران ئه‌دوین و لایه‌نگری له‌ چه‌سپاندنی یاسا به‌ سه‌ر هه‌موو بنه‌مايه‌کی عه‌قلیدا ده‌که‌ن. به‌م پێیه‌ نازادبخوژان، به‌ گه‌شتی پێشکه‌وتن‌خو‌از له‌ نه‌ژمار دین چونکا لایه‌نگری پێشکه‌وته‌ کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و زانستی و پێشه‌سازییه‌کان بوون.

لیبرالیزم، چ له‌ باری تیۆری و چ وه‌ک به‌نامه‌یه‌کی سیاسی، له‌ به‌رائی "شۆرش‌مه‌زن"ی به‌ریتانیا له‌ ساڵی ١٦٨٨ به‌ دژی چه‌یمزی دووه‌م، تا ساڵی ١٨٦٧ که‌ ریفۆرمه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان بوون به‌ قانون، به‌ ته‌واوه‌تی گه‌شه‌ی کرد. ئه‌م رێبازه‌، له‌ سه‌ره‌تادا له‌ گوین جوولانه‌وه‌یه‌کی دژ به‌ ئیستبداد، ته‌نیا بۆ مسوگه‌ر کردنی یاسا و نازادییه‌کانی تاک خه‌باتی ئه‌کرد. پاش ئه‌م قوناغه‌، که‌متاکوریتیک، ئه‌بێته‌ تیۆرییه‌کی ریک و پێکی ئابووری و سیاسی. نازادبخوژی، هاوکات له‌ ئه‌وروپا — بێجگه‌ له‌ به‌ریتانیا — و ویلايه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مه‌ریکا بېچمی گرت. به‌لام زاراوه‌ی لیبرالیزمی کلاسیک ته‌نیا بۆ لیبرالیزمی به‌ریتانی به‌ کار ده‌بریت.

لیبرالیزمی به‌ریتانی له‌ پێشدا رووکاری نازادبخواری و چاویۆشی ئایینی و چه‌سپاندنی یاسا و مافه‌ سیاسیه‌یکانی له‌ خو‌ گرتبوو. شۆرشی ١٦٨٨ که‌ یه‌که‌م شۆرشی لیبرالی میژووه‌، ئه‌و نازادییه‌کانی که‌ له‌ماوه‌ی یه‌ک سه‌ده‌ به‌ ده‌س هاتبوون، مسوگه‌ری کرد و رواله‌تیکی قانونی پێ به‌خشی. ئه‌و لیبرالیزمی که‌ له‌ ١٦٨٩ بانگه‌شه‌ی بۆ ئه‌که‌را، له‌ بنه‌رته‌دا لایه‌نیکی ره‌خنه‌گرانه‌ و سه‌لبی هه‌بووه‌ له‌ نازادییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان له‌ هه‌مبه‌ر ده‌ستی‌وردانی ده‌ولت و به‌ تاییه‌ت پاشا، پشتیوانی ده‌کرد. زۆرت‌رین ئامانجی‌شی سیاسی بووه‌ وه‌ک له‌وه‌ی ئابووری بێت. له‌م مێانه‌دا گرینگ‌ترین ئامانجه‌ سیاسیه‌یکانی بریتی بوو له‌: نازادی بیر و به‌روا و مافی نه‌یاری و چه‌سپاندنی هوکمه‌تی یاسا و جیا‌کردنه‌وه‌ی هێزه‌کان*. هه‌ر له‌م سالانه‌دا هه‌ندێ نازادی مه‌ده‌نی وه‌ک ته‌بایی ئایینی و نازادی رۆژنامه‌یکان ده‌سته‌به‌ر کراوه‌. کتێبی دووه‌می چۆن لاک به‌ ناوی "به‌ریاری هوکمه‌ت" و راگه‌یاندنی سه‌ره‌خۆیی ئه‌مه‌ریکا، گه‌وره‌ترین یادگارییه‌کانی

قوناغی لیبرالیزمن.

لیبرالیزمی ئابووری: پاش قوناغی یهکه که قوناغی به سهمه گه یشتنی نازادییه سیاسییهکان بوو، قوناغینکی نۆی دەست پیئەکا که تییدا تیۆری لیبرالیزمی ئابووری وهک تهواوکهری لیبرالیزمی سیاسی ناوبرده ئەکرئ. ئابووری ناسانی لیبرالیزمی بهریقانی، به ریبه رایهتی ئادام سمیت، به تواناترین گرووپینک بوون که تیۆری (لیبرالیزمی ئابووری)یان هیئایه ئاراو. به باوهری ئەمانه، میکانیزمی خۆبه خۆی بازاری ئابووری، که پهیرهوی قانونی خوازه و روخستنه (عرضه و تقاضا)، باشترین گهرهنتییبه بۆیئشکهوتنی کاری ئابووری و هیچ لایه نینک، چ پواونخوازانی نازاد و چ دهولت، نایئ دەستیۆهردانی تیا بکا. بهرای ئەوان، هاوبهشیئتی دلخوازانەکی کسهکان و هاوکاری نیوانیان به پنی میکانیزمی بازاری نازاد، کارنک ئەکات که سوود به هههوان بگات. ئەم تیۆرییه بووه هۆی ئەوه که لیبرالیزمی سیاسی بههیز ببن و وهک تیۆرییهکی هههملایه و بهرتوجیی ئابووری پرازیتهوه. تیۆری ئادام سمیت، سیسته میکی نازاد و غهیره شهخسی نهبوو بهلکوو سیسته مینک بوو که مروقی هان ئەدا، هیز و داراییهکانی به قازانجی خۆی و کسهانی تر بختا ههگر.

لیبرالیزمی نۆی: بهلام بازاری نازادی ئابووری و سوودپهههستی له راده بهدهری خهک نهوهک ناواتهکانی ریبه پرائی جوولانهوهی نازادبخوازی بهدی نههینا، بهلکوو هاوکات له گهل ئاکامهکانی شوژی پیشه سازی له باری بیعهدالتهتی کۆمه لایهتی و ئابوورییهوه شوینهوارینکی دزیوی له دوا خۆی بهجهئیشت که گرینگترینیان له دایکبوونی کۆمه لاینکی زۆر له کرینکارانی ههژار له کارخانهکان بوو (بروانه سووشیالیزم).

ئینجا تهوژمی هیزه کۆمه لایهتییه تازه پینگه یشتوووهکان وایکرد له لیبرالهکان که به لیبرالیزمی توندرودا بچنهوه و سنوورینکیش بۆ چاودیری و کۆنترۆلی دهولت له مهپ دابینکردنی بهرژه وهندی ههههوان، دیاری بکهن. چله پۆیهی جوولانهوهی لیبرالیزمی ئابووری، ناوه پراستی سهدهی 19 بوو کاتیک که تهناهنهت لیبرالهکان له گهل داریشتنی یاسای نییش و کاریشدا دژایه تییان دهکرد. بهلام له مههودوا زۆریه ریسا کۆنترۆلکه رهکانی دهولت، وهک قهراره تهنه درۆستییهکان و بیمه و یهکیهتی کرینکارانیان بۆ قازانجی گشتی پهسندکرد. لیبرالیزم سهههتا له ههناوی کۆمه لگاکانی سهدهکانی ناوه پراست، راپه رینیک بوو به دژی کلێسه و نیستبداد بهلام نیستا بهشیک له ترادیسییۆنی فیکری کۆنه پارێزری* رۆژاویسی له ئەهژمار دیت و دوو حیزبی گههوهی ئەمهریکای خستۆته ژیر کاریگه رییوه. له ههمانکاتدا له سهه جوولانهوهی سووشیال دیموکراتیش کاریگه ریی داناوه.

له بهر ئەوهی له ویلایهته یهگگرتوووهکانی ئەمهریکا، حیزبینکی بههیزی چهپی له مهیدان دا نییه، لیپرال به سیاسه تهمدارنک دهگوترئ که خاوهنی فیکره یهکی نزیک به چه پییهکان و لایهنگری ریفۆرمی کۆمه لایهتی ئابووری بیت.

Political Freedom

آزادی سیاسی

نازادی سیاسی

بریتییبه له مافی هاتنه مهیدان و هاوبهشیئتی تاکی کۆمه لگا بۆ ئیداره ی ولات، چ به شیوه ی راسته وخۆ

بهگشتی ئامانجهکانی ئازانس له دوو تومردا کورت ئهکریتوه: يهکهم، کهک وهرگرتنی ناشتی خوازانه له وزهئ ئهتۆمی و رهونهق بهخشین و په رهپیدانی بۆ خزمهت به ناشتی و تهندروستی و پيشکهوتن و بههرهداری له تهواوی جیهان. دووههه، بئخهه بوون لهوهیکه ئهو هاریکاری و زانیاریانهئ که له لایهن ئازانسوه ناراسته ئهکرئ، بۆ ئامانجی سهبرازی و جهنگی به کار نابریت.

ئهکرکیکی تر که به ئازانس سپیهدراوه، ئهوهیه که ری خوشبکات بۆ پاراستن و پیاوهکردنی پهیمانی بهریهست کردنی چهکی ناوهکی (NPT) Non Proliferation Treaty. تا ئیستا بنکهئ ناوهکی زۆریهئ ولاتان کهوتونه ته ژیر چارههیری ئازانسوه، ئهه چاوهیری، 95٪ پینگه ناوهکیهکانی جیهان بئجگه لهو پئنج ولاتهئ که خاوهنی چهکی ئهتۆمین ئهگریتوه. ئازانس پیکهاتوهه له 35 ئهندهام و ناوهندهکهشی له شاری فیهنائ له ولاتی نههسایه.

ئازاوهگهریتی **غوغاسالاری** **Mobocracy**

فرمانهراوی رووته و پووته و بۆرهپیاوانی سهکرکیش و لاسار. ئازاوهگهریتی (مۆبۆکراسی) بریتییه له حکومهتی کهسانیکی نهزان و نهفام که له کاتی قهیران و شوپش و کۆدهتا* گۆرانکارییهکاندا به شئوهیهکی کاتی دهسهلاتی ولاتیکی بهدهستهوه بگرن. لهه حکومهتهدا دهسهلات دهکهوتیه دهست خهلهکانیکی بن پرههسیپ و ئازاوهگهرتی، خهلهکیک که به ریگای عهقلیاندا نارۆن بهلکوو ملکهچی ههستیان بن و بۆ گهیشته به ئامانجهکانیان دهست ئهکهن به شهڕناهوه و ئازاوهگهرتی. ئازاوهگهریتی رووکاره گهندهلهکهئ دیموکراسی له نهژمار دیت. لهه بارهوه هیزۆدۆت، میژوونوسی بهناویانگی یۆنانی دهئنی: ههرچهنده دیموکراسی ههموو کهس له بهرامبهر یاسادا به یهکسان دهزانی بهلام عهپبهکهشی ئهوهیه که به ناسانی دهبیته مۆبۆکراسی یا حکومهتی کهسانی نهفام و نهزان.

ئازاوهگهرتی **آشوبگری** **Sedition**

ئهم زاراوه له زۆریهئ لهقەکانی زانسته کۆمهلهیهتییهکان بهکار بهراوه و له ههمووشیان بههم واتایه شروقه کراوه: ههر باس و کۆلینهوهیهک چ به نووسراوه و چ سهرزارهکی یان ههر کردهوهیهکی ناسپاسانه، بئجگه له خهپانهت، که ببیته هۆی بن متمانهیی و هاندان بۆ نافهرمانی به دژی دهسهلاتی دهولت ئازاوهگهرتی له قهلمه ئهدریت. ئازاوهگهرتی، جیاواز لهو جهوههه پهنامهکییهئ که له گهل رۆحیکی سپله و ناسپاس ناویته بووه ماهیهتی گهندهلی ئهم ئاکارهش زیاتر نهکات.

رهنگه ئهم واتایه که ههندهئ جار ناواخنیکی تاوانبارانه له خو دهگرئ، له ههر کام له ولاتان به جوړیک پیناسه بکریت بۆ وینه له بهریتانی، تهواوی ئهو کرداره ئازاوهگهرانهئ که تهشهنه ئهدهن به نارهزایهتی له حوکمهت و دهسهلاتداران و دهلالهت ئهکهن به سهه رهچهرخاندا به ئازاوهگهرتی ناوبرده دهکرئ. له ولاته یههگرتهوهکانی ئهههریکا ئازاوهگهرتی، به پئیی یاسای فیدرالی یارمهتی گهیاندن به رووخان یا رهمانه.

حوکمهت پیناسه دهکن.

لهم ولاتهدا ههول دراوه ناژاوهگپری له کاتی شهپر و ناشتی لیک جیا بکهنوه. ناژاوهگپری له کاتی شهپر دا بریتیبه له تیکدانی ناسایشی کۆمه لایهتی به نووسین یا به کردهوه به لام له کاتی نارامی و ناشتیدا رهنگه زۆریه ی نهه کارانه ناژاوهگپری له قه لهه نهدری.

ناژیتاسیوون: برونه هاندان.

Security	امنیته	ناسایشی

1- زامنکردنی هیمنایهتی و ئۆقرهیی له ریگهیی به لینه سیاسییهکان بۆ که مکردنهوی مهترسی سه ره له دانی شهپر. 2. خۆ پاراستن له مهترسی دهرسریژی کردن بۆ ناژادی و مافه رهواکان. 3- نهرخه یانی و هه بونی متمانه له مهپر ناسایشی جهسته و گیان و مال و شهرف و ناموس. له زاراوهی سیاسی و مافهکاندا بهم شیوازانهی خوارهوه به کار براوه:

ناسایشی تاک، ناسایشی کۆمه لایهتی، ناسایشی نهتهوهیی و ناسایشی نیونهتهوهیی.

Individual security	امنیته فردی	ناسایشی تاک

حاله تیکه تاک تینیدا لهوه ناترسی گیان و مال و ئابرووی له دهس بات، به جوړیک که نه توانی بژی.

Social security	امنیته اجتماعی	ناسایشی کۆمه لایهتی

کاتیک کۆمه ل نهرخه یان بیته له هه پر شهیه که دهره نجامی کردهوهیهکی نایاسایی دهولته یان دهزگا یان تاکیک دهرحق به تهواری کۆمه لگا بیته. له سیسته می مافهکانی نویدا، مه فروزه که یاسا، به په سندرکنی قانون و به ره سمیه ته ناسینی مافهکانی تاک و سزادانی تارا ئباران، ناسایشی تاکه که سی و کۆمه لایه تی ده پاریزی (بروانه ناژادییه مه ده نییه کان). دادگا و پولیسیش به ریوه بهری یاسایه و تاک و کۆمه لگا له به رامبه ر فه شل هینان به یاسا و بن قانونی ده پاریزن.

Collective security	امنیته جمعی	ناسایشی گشتی

بهره تی پاراستنی ناشتی نیونه تهوهیی یه که ههول و دهولی هاوته ری بی ولتان به تایبته ههولی ری کخراوه نیونه تهوهیییهکان و له سه رووی هه موویانه وه نه ته وه یه کگرتوه کان، زانیه تی.

National security	امنیته ملی	ناسایشی نهتهوهیی

حاله تیکه که نه ته وه یه که، له وه ناترسی به شیک له حه شیمه ت یان دارایی یان خاکی ولاته که ی له ده سه ر.

بچئ. یاسا نیونه تهوه بیه کمان ئیمهژکه کارئکی وایان کردوه که سنووری ماف و نازادی دهوله ته کمان دیاری بکری و نه هیلئی ولاته کمان ده سدیرژی بکه ن بۆ سه ریه کتر. به لام ده زگایه ک که بتوانی وه ک یاسای ناوخوژی زامنکهری به هه قدار گه یشتنی مافه کمان بیئت، له ئارادا نییه. ئیستا، کهم و زۆر له هه موو ولاته کمان جوړئیک پۆلیسی سیاسی یان ئاسایش له کاردایه که ئامانجیان بهرگری کردنه له دزه کردنی سیخوړ و کهسانی مه ترسیدار بۆ ناو ولات.

جا هه چی رژیمه که زیاتر توتالیتەر بیئت، ئهوا ده سه لاتی پۆلیسی سیاسی و راده ی زه بر و زهنگ زیاتر ده بیئت. ئه م جوړه رژیمانه چونکا ده رفه تی نه یاری کردنی ئاشکرا و یاسایی به کهس نادهن، نه یاران یا دوژمنانی خوژیان به بیانونی «دوژمنانی ئاسایشی نه تهوه یی» سه رکوت ئه کهن.

ئاسایشی نیونه تهوه یی امنیت بین المللی International security
 حاله تیکه که تییدا هاوکیشه له نیوان ده سه لاته کمان بهر قه راره و کهس ده سدیرژی ئا کا بۆ هه رمی ئه ویتر. هه رکاتیک یه کیک له ده وله ته کمان ئه م کاره ی کرد، له روانگه ی ده سه لاتی نه یاره وه «ئاسایشی نیونه تهوه یی کهوتوته مه ترسیه وه» هه رکاتیکیش ئه م شته رووی دا، مانای وایه مه ترسی هه لگیرسانی شه ر ههیه.

ئاشتی صلح Peace
 ۱- حاله تی ئارامی و ئاسایشی گشتی له ولاتیک و پیوهندی ئاسایی له گه ل ولاتانی دیکه. ۲- نه بوونی شه ر و نه بوونی سیسته می هه ره شه. نه بوونی شه ر واته په ره پیدان به هاریکاری و پیوهندی نیونه تهوه یی. ته نیا ئاشتی ده توانی پز له مافی مرۆف بگری، راده ی ئه و ربه رانه ی که دم له ئاشتییه وه دهن، گه لیک زۆرن به لام به هۆی ترس له چه ک دامالین* ی یه کلایه نه، گفتوگو له مه ر ئاشتی هه میشه سه رکه وتوو نه بووه، چونکا لایه نی به رامه بر متمانه ی به ئه وی دی نه بووه. له مه رووه وه بهرنامه ی بهر مه مینان و پر چه ک کردنی خوژیان درێزه پی دهن، ئه مهش پالنه ریکه بۆ شه ر و هه ره شه له ئاشتی ده کات.

ئاشتی پر چه ک صلح مسلح Armed Peace
 له سانی ۱۸۷۱ که ئه لمانیا به سه ر فره نسادا سه رکه وتنی به ده ست هینا، تا سانی ۱۹۱۴ که شه ری جیهانی یه کهم هه لگیرسا له نیوان ده وله تانی ئه ورپی هه یج شه ریک رووی نه دا به لام له ماوه ی ئه م ۴۳ ساله دا ئه م ولاتانه به گه رمی سه رقانی پر چه ک کردن و پشت نه ستوور کردنی خوژیان بوون که ئه م زه مه نه به قوناغی ئاشتی پر چه ک ناوی ده رکردوه.

ئاشتی خوازی صلح خواهی / صلح طلبی Pacifism
 هه زکردن به ئاشتی و بیزار بوون له به کار هینانی هیزی سه ربازی به تاییه ت له نیوان نه تهوه یی

سهرهتادا به کسانیکیان دهگوت ناشتی خواز که پییان وابوو نهکری لهبری شهر و نازاوه کاری دیکه (ناوېژیوانی و دادوهری) نهجمام بدری.

ویلسون، (١٨٥٦—١٩١٩) سهروک کوماری نهمریکا و لایهنگرانی دیکه ی دامهزاندنی کومهل ی نهتهوهگان (١٩١٦—١٩١٩) به ناشتی خواز ناویان دهکرد چونکا نهمانه شهریان نهک هه به بی نهخلاتی دهزانی بهلکو به خاپوورکهری شارستانییهتیان له قهلم نهدا. بهم حالهش نهک کسانه، سلیمان نهکرد له بهکارهینانی هیز و زهیر و زهنگ بهدژی نهو ولاتانه ی که شهرخواز بوون. نامانجیان نهوه بوو که هیزی ولاتانی دیکه بجهنه گه بۆ خزمهت کومهلگایهکی نیونهتهوهی. بهم پنیه نهکری له بری ناشتی خواز به «نهتهرناسیونالیست»* له قهلم بدرین.

واتایهکی تری ناشتی خوازی، نهگهپرتهوه بۆ ناکاری نهو کسانهکی که حازر نابن له هیچ ههلمومهرجیکدا بچه خزمهت هیزی سهریازی بۆ نهوهی به دژی نهتهوهیهکی تر، شهر بکن. بهم جووره ناشتی خوازییه نهلین ناشتی خوازی شهخسی یان نهخلاتی که له ناخزگهیهکی ناینیهیهوه سهری هه ل داوه (وهک موزگاریهکانی ساتیا گراه، به ریبهرایهتی گاندی له هیندوستان که بۆ چهند سالیك، بوو به بنهمای سیاسهتی دهروهی نهو ولاته).

واتایهکی تری نهو زاروه نهگهپرتهوه بۆ کسانیک که لهبهر هۆکاری نهقلی، شهر به نارموا دهزانن. نهمانه پییان وایه که شهر، دوو لایهنهکه نهخاته دۆخیکی ناستهنگ و دوژمنکارانهوه و له سهه نهو بریایه که بۆ گوپینی ئیرادهی دوژمن نهی سهبر وئارام بگرن و چالاکانه ههول بدری نهو دژبههکییه لهناو بچیت. نهو جووره ناشتی خوازییه، به ناشتی خوازی سیاسی یان نهقلی پیناسه کراوه. ههندی له نووسهرانی سهردهمی شهر ی جیهانی دووههه، لایهنگری نهو جووره ناشتی خوازییه بوون.

تا ئیستا هیچ دهولهتیک ناشتی خوازی وهک سیاسهتی رهسمی و ههمیشهیی خو ی دهستنیشان نهکردوه. بهلام نهو بیروکه له مابهینی دوو شهرهکه له نهوروپا لایهنگرانیکی زوری به خووه دی و ههندیکی زوری به دژایهتی له گه ل کۆکردنهوهی چهک و تهقهمنی هاندا. کهچی به ههنگیرسانی شهر ی دووههه، له رادهی نهو لایهنگرانه کم بۆوه و به رادهی لایهنگرانی سهریازیگهری زیاد بوو. پاش داھینانی بۆمی ناوهکی له دوا ی شهر ی جیهانی دووههه و دروسکردنی جبهخانیه نهتومی، ناشتی خوازی بوو به بزواتیکی بههیز دژ به چهکی ناوهکی و گهلیک له زانیانی بهناویانگی جیهانیشی بهم خهباتهوه گلاندروه. تهناهنه نهو کسانهش که له گه ل شهر ی ناسایی دژایهتییهکیان نهبوو، بهم کارهوه ههستاون.

cease-fire

آتش بس

ناگریهس

کۆتایی هینان به شهر ی چهکداری به پیی بنههتهکانی (دهست کیشانهوه له شهر). به زمانی دیپلوماسی هاوچهرخ، نهو زارواوه کاتیک به کار دههینن که له گفتوگوکاندا دو لایهنی شهر نهتوانن بریاری رهسمی دهست ههنگرتن له شهر مۆریکن.

نالآ

پرچم

Flag

نالآ بالانوینی دیاریکراوی ره‌سمی نه‌تهوهیه‌که. ئەم هیمایه که ته‌واوی نه‌تهوهکانی کۆمه‌لگهی جیهانی به ده‌ستیان هیناوه، زانیارییه‌کی گرینگ ده‌بارهی میژوو، خه‌ون و ئاوات، هه‌ز و ئامانجه‌کانی نه‌تهوهیه‌که نه‌خاته به‌رده‌م ئینسان. نالآ نیشاندهری سروشتی ده‌روونی و زهینی نه‌تهوهیه و شوناسی ئەو نه‌تهوه پیناسه ئەکات. نالآی نه‌تهوهیه‌که وینای ده‌ره‌سه‌ستی (ئه‌به‌ستراک) ئینسان بۆ نه‌تهوه، له‌بار و گونجاو ده‌کات. نالآی نه‌تهوهیی له میژووی هیماییینی نه‌تهوه‌کاندا قوناغینکی نوئی دینیتته ناروه.

گه‌لێک پێش سه‌ره‌ل‌دانێ نه‌تهوه‌کان هۆز و عه‌شیره سه‌ره‌تاییه‌کان به شوێن نیشانه و هیمای جیا‌وازه‌وه بوون بۆ ئەوهی ئەوان له هۆز و عه‌شیره‌کانی دیکه جیا بکاته‌وه. بئه‌مانه‌ه شانشینه‌کانی سه‌رده‌می کۆن و میژینه‌ش، خۆیان به هیمایین کردنی شته‌کان سه‌رقال ئەکرد. به‌یداخ و پیاونه‌کانی سه‌رده‌مانی دوا‌ی قوناغی سه‌ره‌تایی، ئەم غه‌ره‌ته‌ی ئەخسته به‌ر ده‌سه‌لات‌داران که شوناسی خۆیان به سه‌ر چینی ژێرده‌ست داسه‌پینن بۆ وینه‌ فیره‌ونه‌کانی میسر، هه‌میشه له خه‌لکی ژێرده‌ستی خۆیان ده‌ویست که نیشانه‌ی فیره‌ون به خۆیان‌ه‌وه هه‌ل‌واسن. له سه‌ده‌کانی ناوه‌راسته‌دا به‌یداخ، هینده په‌یوه‌ست بوو به ره‌وا‌بوون و شه‌رعیه‌تی ده‌سه‌لات‌داره‌وه که گرته‌وه‌ی به‌یداخی ئەرته‌ش یان بئه‌مانه‌یه‌کی پاشایی به مانای بیده‌ست مانه‌وه و لووت شو‌پروونه‌وه‌ی فه‌رمانه‌وه‌ی ولاتیک له قه‌لم ئەدرا.

له سه‌رده‌می ناسیۆنالیزمدا (سه‌ده‌ی هه‌ژده) هه‌ر ده‌وله‌تیک کۆمه‌لێک هیمای بۆ خۆی دیاری کرد که له‌و ناوه‌دا نالآی نه‌تهوهیی له هه‌مووان به‌رجه‌سته‌تر بوو. بۆ ماوه‌یه‌کی زۆر نالآی نه‌تهوهیی ته‌نیا پیوه‌ندی به ره‌به‌رانی نه‌تهوهیه‌که بوو به‌لام به‌گه‌شتی چ ئیستا و چ رابردوو، هیمایه‌که بووه بۆ نایدیال و ئاواته‌کانی نه‌تهوهیه‌که وه‌ک له‌وه‌یه‌که به‌یداخی بئه‌مانه‌یه‌کی پاشایی بووبیت. هه‌ندی له توێژه‌ران پینان وایه که نالآی ولاته‌یه‌که‌گرتووه‌کانی ئەمریکا له راستیدا بووه هۆی گه‌رانه‌وه‌ی نالآ نه‌تینکییه‌کانی خه‌لکی ئەمریکا به خۆیان چونکا نالآی نه‌تهوهیی ئەم ولاته زیاتر له‌وه‌یه‌که پیناسه‌که‌ری فه‌رمانه‌وه‌ی یان حاکیک بیت، وه‌ها به ته‌ریکی زیره‌کانه نه‌خشاوه که ده‌رخه‌ری پلانیکی نوئی سیاسی بیت. ئەم نالآیه که له شو‌پرسی ئەمریکا‌دا (۱۷۷۵-۱۷۸۳) له دایک بوو، ستراکتوری نوئی ئەم ده‌وله‌ته نیشان ئەدات، ئەو هیل و ئەسته‌یرانه به مانای یه‌که‌گرتویی ویلايه‌ته‌کانه به چه‌شنیک که هه‌موو هاوو‌لاتیانی ئەمریکا هه‌ز یان ده‌کرد نالآکه وه‌شه‌کینن. ئەم ستراتیژییه‌ سیمبولیکی زیندووی جقاتی له به‌رامبه‌ر ده‌سه‌لات‌داران به‌ده‌یینا.

بۆ بێخه‌م بوون له‌وه‌یه‌که نالآی نه‌تهوهیی هیمایه‌کی وه‌به‌زویین و زیندوو بمینیتته‌وه، ره‌به‌ره نه‌تهوه‌یه‌یه‌کان کاریک ئەکه‌ن که هه‌میشه نالآکه له به‌ر چاوی جه‌ماوه‌ر بیت. ده‌وله‌ته‌کان به شیوه‌یه‌کی فه‌رمی دامو‌ده‌زگا ره‌سمی و ئیدارییه‌یه‌کان به نالآ ده‌نه‌خشینن. قوتابیه‌یه‌کان پیمل ئەکه‌رین که هه‌ر له سه‌ره‌تاییه‌وه تا‌کوو دواناوه‌ندی سویند به نالآ به‌خۆن.

توێژه‌نه‌وه پیمان ده‌لی که نه‌تهوه ده‌وله‌مه‌ند و به‌هیزه‌کان، هه‌ز به‌وه ئەکه‌ن که ته‌رح و تۆماری نالآکه یان شتیکی ساده و ساکار بیت و ئال و والآ نه‌بیت که چهی ئەو نه‌ته‌وانه‌ی که له ناوه‌نده‌کانی ده‌سه‌زگا

نیونه تهمهیی به دورن، حەز به ئالاییکی ئالوز و پیچەلپوچ ئەکەن.

ئانقی سمیتیزم: بېوانه جوولهکه قران.

Ideology

ایدئولوژی

ئایدیۆلۆجی

له زمانی فەرهنسەدا بریتیه له idee به مانای وینا (تصور) و ئەندیشه logie به مانای ناسین. له زاراوهی سیاسیدا بریتیه له فەلسەفەیهکی سیاسی و کۆمه‌لایهتی که تێیدا کردە و بێر به یەک ئەندازه گرنگایه‌تیان ههیه. ئایدیۆلۆجی سیستەمیکی ئەندیشهیه که هه‌م ده‌خوایێ جیهانی شەرح بکات و هه‌م ئالوگۆری تیا به‌دی بێنیت. به واتایه‌کی تر هه‌ر ئایدیۆلۆجیا یه‌ک شیوازیکی خه‌یالی له کۆمه‌لگا ئەدا به‌ده‌ستهوه و له لایه‌نگرانی خۆی چاوه‌روانی ئەوه ئەکات ئەو شیوازه تۆمار بکەن.

ئەم زاراوه یه‌که‌م جار له سەرده‌می شوپرسی فەرهنسه و له لایه‌ن دیستۆت دوتراسی (١٧٥٤-١٨٢٦) بێرمه‌ندی فەرهنسی، له ساله‌کانی ١٧٩٦ و ٩٨ به‌کار برا. بۆ ئەم زاراوه چوار مه‌به‌ست ناوبرده‌ کراره: یه‌که‌م، مه‌به‌ستی تراسی بوو که به مانای «ئەندیشه ناسی» یان «زانستی ئەندیشه‌کان» شروقه‌ی کردبوو. دووه‌م، شیوازیکی پابه‌ندی به کۆماری‌خوای لیبرال. سێهه‌م، مانایه‌کی سووکایه‌تی‌نامیز به مانای نیفلیجیسی فیکری و ره‌فتاری و هه‌روه‌ها جوړیک له رادیکالیزمی ترسناک و سه‌ره‌نجام، مه‌به‌ستیکی که‌م بایه‌خ یا ره‌نگه‌ رازاوه، ئەویش به مانای «دوکتۆرینی سیاسی».

تراسی، وه‌ک زۆریه‌ی فه‌یله‌سوفانی فەرهنسی چاخێ رۆشنه‌گری پێی وابوو که ئەبێ له‌ گه‌ل هه‌موو ئەزمونه‌ مروییه‌کان - که زۆریه‌یان پێشتر له به‌ستینی زانستی خواناسی و یه‌زدان په‌رستیدا شروقه‌ ئەکران - به شیوه‌یه‌کی عه‌قلانی هه‌لسوکوه‌ت بکری. بێرۆکه‌ گه‌ردونییه‌کان ره‌ت بکری‌نه‌وه و هه‌موویان بکری‌ن به «هه‌ست». به‌رای تراسی، ئایدیۆلۆجی، تیۆری تیۆرییه‌کان بوو.

هه‌ندی میژوونوسی فه‌لسه‌فه، سه‌ده‌ی نۆزه‌یان به «سه‌رده‌می ئایدیۆلۆجی» ناوبرده‌ کردوه. هۆی ئەم ناو‌لێنانه‌ش په‌رێشانی ئەندیشه‌گه‌لێکن که ده‌کری به «ئایدیۆلۆجیک» پێناسه‌ بکری‌ن چونکه له ناویاندا جه‌خت کردن له سه‌ر کرده‌ به‌هێزتر بووه له یاری کردن به تیۆری فه‌لسه‌فی.

ئایدیۆلۆجی، جاری واهیه‌ مانایه‌کی پوخته له‌ خو ده‌گری و هه‌ندی جارێش مانایه‌کی ناپوخته هه‌یه. به‌ واتا ناپوخته‌کی، بریتیه له هه‌ر جوړه تیۆرییه‌ک که له سه‌ر کرده‌ چه‌ق ئەبه‌ستی یان هه‌ر ته‌قه‌لایه‌ک بۆ نزیک که‌وتنه‌وه له‌ کێشه‌ سیاسیه‌کان له ژێر تیشکی ده‌زگایه‌کی ئایدیۆلۆجیدا. به‌لام مانا پوخته‌که‌ی هه‌مان شروقه‌ی تراسیه‌ی که پێنج تایبه‌تمه‌ندی له‌ خو ده‌گری: (١) ئایدیۆلۆجی، تیۆرییه‌کی تۆخه له‌ باره‌ی مروقه‌ و کۆمه‌لگا و جیهانی ده‌ره‌وه. (٢) بۆ ریک‌خراوه‌ی سیاسی - کۆمه‌لایه‌تی، تیۆری و پرۆگرامیکی گشتی ئاراسته‌ ئەکات. (٣) گه‌یشتن به‌م پرۆگرامه‌ هه‌لگری خه‌باتیکی تایبه‌ته. (٤) بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانجه‌کانی خۆی، ئەوه‌ک خه‌لک هان‌ئه‌دات، به‌لکوو به‌ شوێن خه‌رک‌ده‌نوه‌ی لایه‌نگری وه‌فاده‌ره‌ و چه‌زیش به «سه‌رسپۆرده‌» ئەکات. (٥)

زیاتر به شوین رهشگه لهوه به لām له ریبهرایهتی کردنی رۆشنیبارانیشتا رۆلینکی تایبته دهگیزیت.

به پئی ئەم پێودانگانه ئەکرئ سیسته مگهلی جۆراوجۆری فیکری به نایدیۆلۆجی له قهله بدرئ. له «زانستی ئەندیشهکان» ی تراسی یهوه بگره تا پۆزیتۆفیزی فیهلسوفی فهرهنگی، نوگۆست کۆنت و کۆمۆنیزم و جۆرهکانی سۆشیالیزم و فاشیزم و نازیزم و ههندی له ریبازهکانی ناسیۆنالیزم. ئەوهیکه تهواوی ئەم سیسته مه فیکریانه، ئەگه پێنهوه بۆ سهدهی نوۆده و بیست، مانای وایه که ههچکامیان کۆتر له خودی وشه ی نایدیۆلۆجی نین و هی سهردهمانینک که ئیمانی سهزه مینی، چۆته جیتی ئیمانی نایینی و ناسمانی و کرداری کۆمه لایهتی و سیاسیش چۆته جیتی بیروکهی فلهسفی.

مارکس له ههندی له وتارهکانی تاق لاوییدا به تایبته له کتیبی نایدیۆلۆجی ئەلمانی، نایدیۆلۆجی به واتایهکی درێو و جنیو نامیز به کار ئەبات. مارکس لهم کتیبه دا نایدیۆلۆجی به مانای "زپه وشیار" یان «وشیاری درۆ» لیک ئەداتهوه. بهم پینیه نایدیۆلۆجی، کۆپله مهرامیکه که خهک خۆیانی پی فریو ئەدهن و وینایهکی ناپارستی جیهان ده ناخنیته مێشکیانهوه. به باوهری مارکس نایدیۆلۆجی، روانگه یهکه که خهک بهو پینیه جیهان مانا دهکهنهوه ئەگه رچی پێوه نیدییه کیشی به واقیعه کانهوه نه بیته. ههه نایدیۆلۆجی یهکه، جیهانینیهک ناو نووس ئەکریت که ته نیا بهر ژه وهندی و خواستهکانی چینیکی کۆمه لایهتی دهسته بهر ئەکات، له بهر ئەوه، پێوهندی له گه ل واقیعی جیهان و رهوتی هه قیقی مێژوو ریزه یی یه و یابه نده بهو قوناغه کۆمه لایهتی - مێژوو یییه ی که نایدیۆلۆجی تیا له دایک ئەبیته. کهواته ههه چینیکی کۆمه لایهتی له ههه قوناغینکی مێژوو یی دا هه لگری نایدیۆلۆجی یان «جیهان بینی» * تایبهتی خۆیهتی. هه لبهت مارکس وانه بووه که هه میشه نایدیۆلۆجی به مانا درێوه که ی لیک دباته وه جاری واش بووه جۆریک شروقه ی کردوه که بتوانی هه لگری هه قیقه تیش بیته.

مارکسییهکانی سه دهی بیسته م که مانا درێوه که ی نایدیۆلۆجیان پشت گوئ خستوه، بۆ مارکسیزم وهک نایدیۆلۆجی ئەبروانن و به «نایدیۆلۆژی چینی کرێکار» ناوبرده ی ئەکه ن که به باوهری ئەوان هه لگری هه قیقه ته ئەزه لی و ئەبه دییهکانی مروّ و جیهان و مێژوون.

له ههندی له ولاتانی کۆمۆنیستی دا «ئه نسیتیتۆی نایدیۆلۆجی یی» به یاکراون و به فیهله سوفه حیزبییهکانیش ئەلین «نایدیۆلۆگ» *. مارکسیزم - لینی نیزم نموونه یهکی توخی نایدیۆلۆجییه.

کاتیک ههنگاو ده نین سه دهی بیسته وه جه مسه ری نایدیۆلۆجی له قوتابخانه ی مارکسیزم ئالۆتر ئەبیته. به هاتنه مهیدانی بیرمه ندانیکه وهک لۆکاچ، مه ترالیزمی دایه لیکتیک له گوین نایدیۆلۆجی یهکه په سند ئەکرئ. لۆکاچ پینی وایه، نایدیۆلۆجی زۆر زیاتر و قوولتر لهو شته ی که لینی بیری لینه کردوه، له ژسانی کۆمه لایهتی و سیاسی و ئابوو ری شه ی داکوتاهه. گرامشی، وردیینه تر له گه ل چه مکی نایدیۆلۆجی رو به روو ئەبیته وه. به باوهری ئەوه هه ژمونی * سه رمایه داری ته نیا له سهه زۆر و سته م رانه وه ستاهه به لکوو به شیوه یهکی هونه رمه ندانه له سهه ریبهرایهتی کردنی ئەندیشه کان له نگه ری گرتوه. نایدیۆلۆجی ی چینی ده سه لاتدار، له مێشکی شارۆمه ندی مامانه دیدا ئەبیته شتیکی ره شوکی یانه و په سه

ئەكریت. دەسەلات تەنیا ياسایەكى وشك و تۆسن یان ستەمكارى نىیە بەلكوو حاكیمیەتى زمان و ئەخلاق و كەلتور و عەقلى گشتى و عەقلى سەلىمە. رەشەگەل بە دەروونى كردنى هەژمۆنى* ئایدیالەكان، سەركوت ئەكرین.

مانهەیم، یەكینى تەرەو بیرەندانەیه كە لە سەلەكانى كۆتایى شەپرى جیهانى دووهم(۱۹۴۵)، لە سەر ئایدیۆلۆجى تیغكرىنى بوو و لە راستیدا رینگای بۆ قوناعینكى تری ئەم چەمكە خۆش كرد كە دواتر بە ناوى «كۆتایى ئایدیۆلۆجى» لە قەلمە درا. كۆتایى پێهاتنى ئایدیۆلۆجى برىتى بوو لە تىكەلبوونى بە كاوهخۆى ئایدیۆلۆجى و چالاكى سیاسى لە لقه ئەكادیمیەكانى كۆمەلناسى. قوتابخانەى «كۆتایى ئایدیۆلۆجى» بەرەمى "شەپرى سارد"* بوو كە لە هەشتاكانەمە وەك زىنانىك هەلەوشانەمەى كۆمۆنىزم لە ئەوروپای رۆژەلەت و گەرانەوه بۆ ئابوورى بازارى ئازادى بە دوا خۆیدا هینابوو. كۆتایى ئایدیۆلۆجى هاوكات بوو لە گەل بە قارەمان بوونى «كۆمەلناسى» بە تايبەت كۆمەلناسى ئەمەرىكى چونكە جیهانى بەمە دلخۆش كردهو كە سەرەدمى خورافە بە سەر چوو و ئەبى زانست بایهخدار بىت. ئەم تەعبیرە گەرانەمەیهك بوو بۆ ئەندىشەكانى تراسى. چونكا ئەویش پىنى وابوو كە ئایدیۆلۆجى زانستى سەپنەمەى خورافاتە. كەچى لە كۆمەلناسى ۱۹۵۰ بەملاوه ئایدیۆلۆجى خورافەیهك بوو كە پىووستى بە سەپنەمە نەبوو.

لە یەكى تەرەو لایەنگرانى تىسۆرى كۆتایى ئایدیۆلۆجى، نەیانئوانیبوو بە جىسى ئایدیۆلۆجى، ئەنئەرناتىفك پىشنىياز بكەن. بەم بۆنەمە مەك ئىنتایەر، بە هۆشمەندىبەرە وتى: لە راستیدا كۆتایى ئایدیۆلۆجى، بىنەمەى كە بە هەقىقەت كۆتایى هاتن بە ئایدیۆلۆجى بىت، خۆى ئایدیۆلۆجىیا و تەشكىك لە لىپرالىزمى پراگماتىكى لە ئەژمار نەهات.

ئەمىستا گولۆلەى ئایدیۆلۆجى زۆر ئالۆزە و كەوتۆتە لىژىبەرە. یەككە لەم جەمەسەرانیە كە ئىستاش نەكرایە، دژایەتى نىوان هەقىقەت و ئایدیۆلۆجىبە. كارى ئایدیۆلۆجىیا بە بەلكاندن سەر ناگرى بەلكوو زیاتر كارى داكۆكى كردن و جەخت كردن و ئەرەمانى(نجووز)بە.

ئایدیۆلۆگ **ایدئولوگ** **Ideologue**
 بە مانای كەسێك كە لە ئایدیۆلۆجىبەیهك سەردەرچوو بىت و لەم بارەوه بۆ خەلكانى تەر سەرچاوه بىت.

ئۆپۆزىسیۆن/بەرەئەستكار **اپوزیسیون** **Opposition**
 بە زمانى فەرەنسى بە واتای «نەیارى» یان «نەیاران» بەلام بەگشتى برىتیبە لە هەول و تەقەلای ئەنجومەن، حیزب، گروپ و جەماوەر یان كەسانێك بۆ گەیشتن بە ئامانجگەلیك بۆ نەیارى كردن لە گەل ئامانجى دەسەلاتدارانى سیاسى و ئابوورى و كۆمەلایەتى، جا چ لە رىسى پەرلەمانەوه بىت چ بە شىوازەكانى تەر. بە واتایىكى سادە « ئۆپۆزىسیۆن » ناویكە بۆ گروپێك كە لە سیستەمىكى پەرلەمانیدا بە پىنى دەستورى بىجیەنى بوونى بە رەسمیەت ناسراوه و لە پەرلەماندا گروپێك بۆخۆى دانەمەزىنتى بەلام

سەروپۆزەننى بە حۆكەمەتە وە نىيە و پىشتىوانى لى ناكە كەچى ھەردوولا خۇيان بە وەفادارى دەستورنىكى بىنچىنەى دەزانن. ئۇپۇزىسىيۇنى پەرلەمانى بە بەشدارىركردن لە گفتوگۇكان و راوئىزى نىو پەرلەمان بە پىنى ئەو مەرجانەى كە دەستورى بىنچىنەى دىارى كردووه، بەسەر كاروبارى حۆكەمتدا چاودىرى راستەخۇى ھىيە و پاي گىشتىش لە ئەنجامى كارەكان ئاگادار ئەكاتەوه.

گرىنگىرتىن ئەركى ئۇپۇزىسىيۇن ئەمەيە كە دەرفەتى چەشنىكى دىكەى ھەلبىزاردن ئەخاتە بەردەمى دەنگدەران بۇ ئەوەى بەم بۆنەو ھەلبىزاردىكى لەبارتر بەرپۆه بىجىت. ئۇپۇزىسىيۇن ھىمايىكە بۆ حۆكەمتى داھاتوو. بەم پىنىە ئۇپۇزىسىيۇن بەشنىكى تەواوكەرى سىستەمە پەرلەمانىيەكانى و لاتانىكى لىپالى كۇنباو وەك بەرىتانىا و فەرەنسە و سویدە كە بەزۇرى دوو حىزىسى سەرەكى بە نۆبە، پۇلى دەسەلاتدار و ئۇپۇزىسىيۇنى تىدا ئەگىزىن. لە سىستەمە تاك حىزىبىيەكاندا ئۇپۇزىسىيۇن بە شىوہى رەسمى و ياساى ھەبوونى نىيە. لەم سىستەمانەدا ھەر چەشئە نەيارىيەك لە گەل حىزب و دەولەتى دەسەلاتدار بە واتاى نەيارىركردن لەگەل نەزمى گىشتى و دەستورى بىنچىنەى لە ئەژماردىت.

لە ولاتە يەكگرتووہەكانى ئەمرىكادا بە ھۆى ھەبوونى سىستەمى سەركۆمارى، پىيويست ناكە لە پەرلەمان زۆرىنەىكى يەكدەنگ ھەبىت چوناكە لامەركەزى بوونى حىزبەكان رىگا لە دامەزرانى فراكسىيۇنى يەكدەنگ ئەگىرتىت، ھەربۆنە لەم ولاتەدا ئۇپۇزىسىيۇن وەك دەزگايەكى پەيوەست بە دەستورى بىنچىنەى بەدى ناكىرى و لەبەرئەوہى ھاوچەشنىەكى فراكسىيۇنى لە ئارادا نىيە، بۆ مەسەلە بىنچىنەىيەكان ناكىرى ئەم بابەتە بەرتەسكە بىتتە ئاراوہ.

سىستەمى سەركۆمارى (بېروانە سەرۆك كۆمان) دەرفەتى ئەوہ ئەدات كە زۆرىنەى پەرلەمان سەر بە حىزبىك بىت و سەرۆك كۆمارىش سەر بە حىزبەكەى تر، ئەم دووانەش ھارىكارى يەكتر دەكەن و ئەم دۇخەش لە مېژە لە و ولاتەدا ھاتۆتە كايەوہ.

يەكەم ئۇپۇزىسىيۇنى سىياسى لە سەدەى ۱۸ى زايىنى لە بەرىتانىا لە نىوان دو گرۇپى (ويگ و تورى) پىك ھات كە جىاوازىيەكى ئەوتۇيان ئەبووہ و زۆرجارىش ھاودەنگ بوون. شەرى زۆرىنە و كەمىنە و جىبەجى بونى حىزبى دەسەلاتدار و حىزبى نەيارىش لەبارى سىياسىيەوہ زىاتر روكارىكى شەخسى بووہ تاكو گىشتىگر. لە سىستەمى پەرلەمانىدا ئۇپۇزىسىيۇن دەورنىكى وادەگىزى كە لە تىزورى كلاسىكى جىاكردنەوہى ھىزەكان* (تفكىك قوا)دا ئەم دەورە بۆ پەرلەمان لەبەر چا و گىراوہ. چوناكە لەو كاتەوہ سىستەمى پەرلەمانى ھاتۆتە كايەوہ، بەزۇرى سەرۆكى دەولەت و سەرۆكى پەرلەمان يا يەككى بون يا يەكگرتوو كە ئەم يەكبوونە وايكردووه ئەركى پەرلەمان كە چاودىرى كردنە بە سەر دەستور و ياساداناندا بگۆزى و بەم بۆنەوہ ئۇپۇزىسىيۇن بتوانى بە سەر دەولەتدا چاودىرى بكا.

ئۇپورتونىسىم: بېروانە ھەلپەرەستى.

ئوپیک: برونه ریکخراوهی ولاتانی بهرهمهینی نهوت.

Autocracy

یکه سالاری

ئوتوکراسی

دهسهلاتیک بهم تایهتهداندیانهی خوارهوه:

١) فرمانکردنی راستهوخوی کسیک بهسهر بالترین پلهی ئیداری ولاتیک. ٢) نهبونی یاسا و نهیرتیک بۆ چاودیری کردن بهسهر کردارهکانی فرمانپهوادا.

٣) دهسهلاتی فرمانپهوا له ههکاریکدا بی سنوور و بی جلهوه.

ئوتوکراسی رهنه به پیی وهفاداری دهرونی فرمانبهر به فرمانپهوا بیت یان له روی ترس و خوفهوه بیت. ئوتوکرات، رهنه دهسهلاتی خوی له ری داب و نهیرتی کومهلایهتی(میرات و جیماوه) یان به نۆرهملی به دهستی هینابن. که له شینوازی یهکهمدان ئوتوکراسی رهوایه و له شینوازی دوههدا دیکتاتوریهته. حوکمهته ئیستبدادییهکان(بروانه ئیستبداد) له چهشنی ئوتوکرات له نهژمار دین.

Autonomy

خودگردانی

ئوتونومی

ماق بیراردان بۆ بهرپهوهبردنی کاروباری ناوخوی و سیاسی و ئابووری و کولتوری ناوچهیهک یا ههریمیک یا خود گروپیک ئهتتیک له ناو ولاتیکدا. ئوتونومی له نهجامدا نهگاتهوه به سهربهخوی. له ولاتانی فیدرالیدا (بروانه فیدرالیزم) به پیی دهستوری بنجینهیی ولاتهکه، دهولهتی ناوهندی بهرپهوهبرایهتی ناوخوی ههریمیک جوگراف یان نهتتیک ولاتهکه نهسیپزته خویان و نه ههریمهش تا شوینیک که له گهله دهستوری بنجینهیی فیدرالدا بگونج ١٢٥٥٨

+ بۆ خویان یاسا دانهنین. له ولاتانیک فیدرالی وهک نههریکا و هیند و... ههریمه ئوتونومیهکان خاوهنی سیستهمیک توخی سیاسی و یاسادانان بهلام بۆ سیاسهتی دهروه و هیزی چهکداری و پلاندانانی ئابووری له ژیر رکیفی دهولهتی ناوهندیان. دهولهته کولونیهکان جارچار پینش بهخشینی سهربهخوی یهکجاری یان خودموختاری به ژێردهستهکانیان، ماق ئوتونومیان پیدهان.

Organ

ارگان

ئۆرگان

میدیایهک که بلاوکهرهوهی نهندیشه و سیاسهتی حیزب، ریکخراوه یان گروپیک بیت. نه زاراوه ههروهه به واتای ریکخراوه و دهزگای تهشکیلاتی به کار براوه.

Oligarchy

اولیگارشی / گروه سالاری

ئولیگارکی

له زمانی یونانیدا به مانای حوکمهتی گروپیک بچوکه. به واتایهکی تر، دهسهلاتداریتی گروپیک بچوکه به سهر دهولهتی بی نهوهی زۆرینهی خهک، بهسهریا چاودیری بکات. نه زاراوه زۆرتیه.

که مینه یه کی دهسه لاتدار به کار نه بریت که دهسه لاتى دهولمت نه خه نه خزمت بهر ژه وه ندى و قازانجى خویمان و زۆرینه ی نه یارانیش سه رکوت نه که ن.

فرمانکردنى گروپىکى بچوک به سه ر ریکخواوه و دهزگا کۆمه لایه تیهکانى تر وهک ریکخواوه نایینى و کرىکارى و حیزبیهکانیش، پىئى نهوترى ئولىگارکى. له سهردهمى پلاتۆوه، ئولىگارکى له بهرامبه ر ئۆتۆکراسى* و دیموکراسى، راوهستاره. به پای پلاتۆ، ئولىگارکى جۆره حوکمه تىکى گهنده له که له ئارسته تۆکراسیه وه سه رچاوه نه گرى به هه مان شیه وه که سه تمه کارى، پاشایه تى گهنده ل نهکات، هه رکى به هه رکیش، دیمکراسى به ره وه گهنده لى ده بات.

بیرمه ندانى هاوچه رخ، سه رنجیکى زۆریان داوه ته ئولىگارکى و هه مندیکیان به تاچار زۆریه ی حوکمه تهکان به ئولىگارکى له قه لقم نه دن. نه مانه پىیان وایه که ناکرى حوکمه تهکان به دوو جۆرى تاکه که سى و کۆمه له کى دابهش بکرىت چونکا کۆمه ل یان خه لک هه رگیز حوکمه ت به دهسته وه ناگرن و کردارى راسته قینه ی حوکمه ت، هه میشه به ده ست گروپىکى بچوک وه یه و ته نیا جۆرى پىوه ندى نه م گروپه له گه ل کۆمه لگا و سنوورى به رپرسیاریه تى چى ده کرى.

نه پارته ایت: بروانه جیاوازی ره گه زایه تى.

International Morality اخلاق بین المللی نه خلاقى نیونه ته وه یی

بریتیه له وه به لىن و په یمانه نه خلاقیه نه ی که ولاتانى جیهان له پىوه ندى ناوخویمان جىبه جى ده که ن. قانونى نه خلاقى، ولاتهکان پىمل دهکات که له بهرامبه ر یه کتردا به دهروون پاکى و راستگۆیه نه هه لسه وکه وت بکه ن و له کاتى شه ردا دل به شى و بق و کین بۆ نزمترین ناستى خو ی دابه زىن و له کاتى ناشتى، پتر دلپاک و خیرخواز بن و له قه ده ر توانای خویمان یارمه تى یه کتر به دن.

Torture شه شکه نهجه شه شکه نهجه

به پىئى به ندى یه که مى کۆنقانسىۆنى قه ده غه کردنى شه شکه نهجه، ریکه وتى ١٠ ی دىسه مبه رى ١٩٨٤ ریکخواوى نه ته وه یه کگر تووه کان، شه شکه نهجه بریتیه له: هه ر چه شه نه کرد وه یه که به وه پىیه که سىک نازار و جه زبه یه کى توند (جه سه تیه یان دهروونى) بدرىت. نه م نازاره به وه مه به سه تیه که له وه که سه یان که سىکى سىه م، زانیارى ده ریکى شرىت یان به زۆر پىملی بکه ن که دان به شتىکدا بنىت، تاکوو به وه پىیه نه وه که سانه سزا بدرىن یان بیانته وقىنن و بیانخه نه ژىر فشار وه.

به پىئى ماده ی دووه مى کۆنقانسىۆنه که: (به ندى ١) پىویست دهکات دهوله تانى نه ندام، ناسانکارى یاسایى، ئىدارى و دادوه رى بۆ نه هیشتنى شه شکه نهجه له قه له مپه وى دهسه لاتى خویمان به نه نجام بگه یه نن. (به ندى ٢) هه یج هه لومه رچیکى ناسایى، بۆ وینه شه ر یا ناانارامى سیاسى ناوخو یى نابى پاساوه ر.

ئەشكەنجە بێت. (بەندی ٣) هیچ مەقامیكى بالا یان هیزینكى دەولەتى، ناتوانى بریارى ئەشكەنجە دەریكات.

ئەلقاعیدە القاعده Al-Qaida(the Base)

تۆرى ئەلقاعیدە بریتییە لە کۆمەڵە گروپینكى سیاسی نیسلام خواز كه له سالى ١٩٨٨ دامەزراوە. ئەم تۆرە بە رێبەرەتی «ئوسامە بىن لادەن»، سەر بە موسولمانانى سوننە پىك ھاتووە كه خويندەنەرەپەكى وشك و دەمارگرتنەیان لە ئىسلام ھەپە و تىكرا، ئەمريكا و ئىسپرايىل بە دوژمنى ھاوبەشى ھەموو موسولمانان دەزانن. ئەلقاعیدە، خوازبارى راوانانى ئەمريكايە لە ولاتانى ئىسلامى و مەحف كردنەوہى ئىسپرايىل لە جىھاندا. ئەم تۆرە، بۆ گەيشتن بە ئامانجەكانى بە گشتى روى كردۆتە خەباتى چەكدارى و تىرۆر(بروانە تىرۆرىزم).

ئەلقاعیدە، تۆرىكى بان - نەتەرەپەكى كە تىيدا لە ھەموو رەگەز و نەتەرەپەكى بەر چا و ئەكەوئیت. لە روانگەى ئەم رىكخراوەرە تەواوئى ئەو دەولەتانەى كە بە سەر ولاتە ئىسلامىيەكاندا حوكمەت ئەكەن، ناڕەوا و گەندەلن كە دەبى ھەموويان ولانرئىن. مۆدىلى ئەلقاعیدە بۆ حوكمەت كردن ھەمان مۆدىلى «خەلافەت» ى قۇناغى سەرەتای ئىسلامە.

بىن لادەن سەرۆكى ئەلقاعیدە، لە ماوہى ١٠ سائدا رۆلىكى بالاى بوو لە رىكخستنى ئەو گروپە پىرژ و بڵاوانەى كە لە ولاتە ئىسلامىيەكاندا ئامادە بوون بۆ ئەم جۆرە خەباتە. بۆيە لە سال ١٩٩٨ رىكخستنى بەرەپەكى نىونەتەرەپەكى دژ بە ئەمريكا رادەگەپەنى و بە ئاشكرا كردارە تىرۆرىستىيەكان لە ئەستۆ دەگىرى. بۆ نمونە ئەكرى ئامارژ بەدەين بەم چەن كردارەى خوارەوہ: ھىرش بۆ پاپۆرىكى ئەمريكايە لە مۇگاديشۆ (١٩٩٣ كوشتنى ١٨ سەربازى ئەمريكى)، تەقاندنەوہى ئۆتۆمۆبىلىكى مین رىزكراو لە رىياز(١٩٩٥ كوشتنى ٥ سەربازى ئەمريكايە)، تەقاندنەوہى بালۆزخانەى ئەمريكا لە نايروبيا و داروسەلام (١٩٩٨ كوشتنى ٢٢٤ كەس)، ھىرش بۆ پاپۆرىكى تر لە يەمەن(٢٠٠٠ كوشتنى ١٧ كەس)، تەقاندنەوہى تاوەرە ئەفسانەپەكانى رىكخراوہى بازىرگانى جىھانى و چەن بنكەى سياسى و ئەمنى ئەمريكا(٢٠٠١ كوشتنى زياتر لە ٢ ھەزار كەس)، تەقاندنەوہەكى جىژنى قورىانى ھەوليز، (٢٠٠٤ كوشتن و برىندار بوونى ٢٥٠ كەس).

ئەكتىويزم/چالاكىى سياسى فعاليت سياسى /كوشندگى Activism

ئەم زاراوہ بە دوو مانا لىكدراوہتەرە، يەكەم بە مانا پەكى ئەلمانى كە زياتر لە بەستىنى ئەدەبى و رۆشنىرىدا گونجاوہ. دووھەم بە واتا پەكى بەر بۆلۆ كە بە ماناى تىپەلچوونىكى گەرم و گورپە لە كردەوہ و چالاكى سياسى. ئەم واتا پە دەلالەت ئەكات لە سەر رۆلى گرىنگى چالاكوانان وەك كاكلى سازاى حىزبە سياسىيەكان. ھەر وھا لە جوولانەوہ شۆرشگىرىيەكان بە تايبەت لە سياسەتى حىزبى بونىدانگەرادا گرىنگىيەكى زۆرى پى ئەدرى. لە شىوازە توندەرەوھەكىدا بۆ پاساودانى تىپەلچوونى راستەوخۆ يان بۆ لە دوخ دانى زەبر و زەنگ بو گەيشتن بە ئامانجى سياسى بە كار ھاتووہ. لە سياسەتى بالى چەپدا جارى بە...

که خهباتکار به مانای چالاک به کار دبیرت به لام مه‌به‌ست، راده‌ی بونیادگه‌ریتی ئەو که سه‌یه له سیاسه‌تدا. ئەم خاله به تایبهت له باره‌ی حیزبه کۆمونیستییه‌کان پیش‌گه‌یشتن به ده‌سه‌لات، زۆر به‌رچاوه.

ئەنجومەنی ناساییش شورای امنیت Security Council

ئەنجومەنی ناساییش، یه‌کیکه له شه‌ش پوکنی سه‌ره‌کی رێکخراوی نه‌توه یه‌گرتوو‌ه‌کان. ئەرکی سه‌ره‌کی ئەنجومەن پاراستنی ناشتی و ناسایشی نیونه‌توه‌یه‌یه. ئەم ئەنجومەنه ۱۵ ئەندامی هه‌یه که پینج له‌م ئەندامانه (ئەمریکا، بریتانیا، روسیا، فرهنسا و چین) وه‌ک ئەندامی هه‌میشه‌یی له ئەژمار دین. ۱۰ ئەندامی کاتی ئەنجومەن، له لایه‌ن کۆمه‌نی گشتی رێکخراوه بۆ ماوه‌ی ۲ سال هه‌له‌به‌ژێردین. به پینی جارانه‌ی گه‌ردوونی نه‌توه‌یه‌گرتوو‌ه‌کان ئەندامانی رێکخراوه‌که هاوده‌نگن له‌سه‌ر جیبه‌جی کردنی بریاره‌کانی ئەنجومەنی ناساییش.

ئەنجومەنی ناساییش ده‌سه‌لاتێکی به‌رفراوانی هه‌یه و سه‌ره‌رشتی هی‌زی چه‌کداریی نه‌توه‌یه‌گرتوو‌ه‌کان ده‌کات و پاش ده‌کردنی بریاره‌کان جیبه‌جییان ده‌کات و ده‌وله‌تانی ئەندامیش ناچار به جیبه‌جی کردنیان ده‌کات. ئەگه‌ر کیشه‌یه‌کی گرنگ به‌رێته به‌رده‌ستی ئەنجومەنی ناساییش، بۆ جیبه‌جی کردنی پتویسته ۹ ولات له پانزه ولاتی ئەندام، ده‌نگی پی‌ بدەن به‌و مه‌رجه‌ی که هیچ‌کام له پینج ئەندامی هه‌میشه‌یی ئەنجومەن، قیتۆ*ی نه‌کات یا ده‌نگی نه‌رینی له‌سه‌ر نه‌دا‌یت.

ئەنجومەنی باکووری (نۆردیک) شورای شمالی (نوردیک) Nordiic Council

ئەنجومەنی باکووری یان ئەنجومەنی سکاندینافی، کۆمه‌لیکه پیکهاتوو له نوینه‌رانی ولاتانی دانیمارک، سوید، نیسله‌ند، فه‌نلان‌د و نه‌رویج که به مه‌به‌ستی په‌ره‌پێدان به هاوکاری له بواری جو‌راوجۆر له نیوان ولاتانی سکاندینافی دامه‌زراوه. ئەم ئەنجومەنه ئەندامانی خو‌ی هان ئەدا که بۆ ریکخستنی بازارپنکی هاوبه‌ش بۆ به‌ره‌مه‌کانی خو‌یان، چالاکیه‌کانیان ریک بخه‌ن تا کوو به‌ره‌و یه‌کیه‌تییه‌کی گومرگی هه‌نگاو بنین. به‌لام ئەم جوولانه‌وه، له‌دوای دامه‌زرانی یه‌کیه‌تی بازرگانی نازادی ئەوروپا، له سالی ۱۹۵۹ و به ئەندامبوونی دانیمارک و نه‌رویج و سوید له‌و یه‌کیه‌تییه‌دا کۆتایی پی‌ هات.

ئەنجومەنی پیران/سینات مجلس سنا Senate

وشه‌ی senate که به لاتینی ده‌بیته senatus به واتای پیر و به‌سالاچوو هاتوو. مه‌به‌ست له‌م زاواوه ئەنجومەنی پیرانی ئەمریکایه که له کۆنگرێسی ئەو ولاته‌دایه و له ئەنجومەنی نوینه‌ران بچوو‌کتره. بۆ هه‌له‌بژاردنی سیناتۆزه ئەمریکیه‌کان، ریزه‌ی دانیشتووانی ویلايه‌ته‌کان له به‌رچاو ناگیردری و هه‌ر ویلايه‌تیک ۲ سیناتۆزی هه‌یه و ئەنجومەنی پیران، سه‌رجه‌م ۱۰۰ ئەندامی هه‌یه و نابێ ته‌مه‌نی هیچ سیناتۆریک له ۳۰ سالن که‌مه‌تر بیت و ماوه‌ی نیشته‌جی بوونی هه‌ر سیناتۆریک له‌و ویلايه‌ته‌ی که خو‌ی بۆ ده‌پالنیوت، نابێ له‌

سال کەمتر بێت. هەر خوێنکی ئەنجومەنی پیران، چوار ساڵە و هەر دوو ساڵ جارێک ۱/۳ ئەندامەکان دەمێننەوه و لە جیاتی ئەوانی دیکە بە شیۆهیهکی کاتی کەسانیک لە لایەن فرمانداری ویلایهتەکان دادەنرێت. ئەندامانی سینات، لە لایەن خەلکی ویلایهتەکانەوه هەڵدەبژێردرێن. هەر پەیمانیک کە دەولەتی ئەمریکا لە گەل ولاتانی دیکەدا دەیبەستێ، دەبی لانیكەم لە لایەن ۲/۳ سیناتۆرەکانەوه پەسند بکریت. دەسەلاتی ئەنجومەنی پیران بە هەندیک جیاوازی هەرۆک ئەنجومەنی نوێنەرەنە و رۆلێکی بەرچاوی لە دانانی یاساکاندا هەیە. ئەنجومەنی پیران چوونکە هاوکارییهکی زۆری لە گەل سەرکۆماردا هەیە، لە چاوی ئەنجومەنی نوێنەرەن لە بواری سیاسەتی دەرەکیدا دەسەلاتێکی زیاتری هەیە.

World Council Churches
 ئەنجومەنی جیهانی کلیسەکان شوراى جیهانى کلیساها
 ئەم ئەنجومەنە پیکهاتوووە لە کلیسەکانی پرۆتێستان و ئۆرتۆدۆکس کە لە سالی ۱۹۴۸ دامەزراووە و دواى دامەزرانی ئەنجومەنی قاتیکانی ۲ (۱۹۶۹)، ئەندامانی کلیسەى کاتۆلیکی رۆماش هاتنە ناو پیرزی ئەم ئەنجومەنەوه. ئەنجومەن لە بواریه سیاسی و ئابووری و کۆمەلایەتی و ئایینیەکان دەکۆلیتەوه و سەرنجێکی تایبەتیش دەداتە کێشەى ولاتانی جیهانی سێهەم. ئەم پیکهاتە بە دژی سیاسەتی رهگەزپەرستانەى ئاپارتایدە.

ئەنجومەنی هاریکاری کەنداوی فارس
 شوراى همکارى خلیج فارس
 Persian Gulf Cooperative Council

ئەم ئەنجومەنە لە ۱۹۸۱/۵/۲۵ بە ئەندامەتی ولاتانی کویت، بەحرەین، قەتەر، ویلایهتی میرنشینى عەرەبی، عەمان و عەرەبستان لە ئەبوزەبی دامەزرا. ئامانجی پیکهینانی ئەم ئەنجومەنە، پاراستنی بەرزۆهەندییه سیاسی و ئابووری و سەربازییهکانی ئەندامەکانیهتی. نووسینگەى ئەنجومەن لە ریاز، پیتەختی عەرەبستانە. ئەنجومەنی هاریکاری کەنداوی فارس لە سالی ۱۹۹۴ پیریاری دەرکرد کە گەمارۆی ئابووری لەسەر ئیسراییل لاجیئت. ئەم گەمارۆیه کە ئیجازەى مامەنە و دانوستانی لە گەل کۆمپانییهکانی سەریهەم ولاتە، ئەنەدا لە سالی ۱۹۴۷ لە لایەن یهکیهتی عەرەب دەرکراوو.

ئەنفال
 Anfal
 ئەنفال، لە زمانی عەرەبی(قورئان)دا بە واتای تالانیی دوژمنان و دەسکەوتی جەنگییه. ئەم زاراوه لە لایەن سەدام حەسەین (۱۹۲۷- ۲۰۰۷) دیکتاتۆری رژیمی پێشووێ عێراق و دەستویۆهەنەکی بۆ لەناوبردن و ژینۆسایدی گەلی کورد بەکار هێنراوه. ئەنفال، کۆمەلنی عەمەلیاتی ئەو رژیمە بوو بۆ سەر دینهاەکانی کوردستانی باشوور کە لە سالی ۱۹۸۸ بە مەبەستی رەشەکوژی و کوشتن و پیرینی گەلی کورد بە ئەنجام

گه‌یشت. له ئەنقەڵەکاندا زیاتر له ۱۸۲ هەزار کەس خەڵکی ئەم ناوچە لە کوردستان، بەکۆمەڵ زیندە بە‌جێان کران و دیهات و گوندەکانیش له گەڵ خاکدا یەکسان کران.

رەنگە سەدام بە ناولینانی ئەم کاولکاری و پرەشەکوژیانە بە ناوی ئەنقەڵەوه، ویستبیتی وهک عەرەبیکی موسولمانی سوننە، خۆی لەگۆیڤ پرەه‌ویکی بەرفەرمانی قورنان بناسینیت که بە ئەمری ئەو، لەناوبردنی کورد وهک دەسکەوت و تالانییهکی جەنگی سەیر بکات. لەم سۆنگەوه سەدام، کوردی بە پەلە یەکەم بە دوژمنی خودا و بە پەلە دووه‌میش بە دوژمنی خۆی له قەڵەم داوه بۆیه بۆ لەناوبردنی مرۆقی کورد وهک تالانییهک سەیر ئەکات که له شەڕێکدا بەدەستی هینابیت.

ناسینی ئەنقەڵ، رەنگە ئەرکیکی ئەخلاقی بێت، ئەمە نەک بە تەنھا لەبەر ئەوه‌یه ئەنقەڵ دیاردەیهکی کارەسات نامیزی سەر بە ساتەوه‌ختیکی تایبەتی میژووی میله‌تیکە و دەبیت باس بکړیت بەلکوه ئەمە بەو مانایەشە که باسکردن و وه‌بیر هینانەوه‌ی ئەم دیارده‌ ده‌شیت رینگر بێت له دووبارەبوونەوه‌ی، نه تەنھا له کوردستان بەلکوه له زۆر شوێنی دیکە‌ی دنیا‌دا که هاوکێشە‌ی زۆرینه* و کەمینە*، هاوکێشە‌ی دەولەتی تۆتالیتەر و گرووی ئەتەنی جیاوازان، هاوکێشە‌ی کولتووری جیا‌جیا و ناسیۆنالیزمیکی راست‌پە‌روی تێدا بەرقە‌راره. لەم رووه‌وه، خۆیندنه‌وه‌ی ئەنقەڵ و شیکردنه‌وه‌ی رەه‌ه‌نده‌ سیاسی و کۆمە‌لایەتی و ئەخلاقیه‌کانی، دەشیت هەلگری چەندان دە‌لالەت بێت که سنووری میژووی کوردی تێپە‌رینێ و وهک کێشە‌یه‌کی ئینسانی گە‌وره و بە‌شیک له میژووی هاوچەرخی کۆمە‌لگا مۆدێرنە‌کان تە‌ماشای بکړیت. راستە کوردبوون، سیفە‌تیکە‌ی تایبەتی بە ئەنقەڵ داوه بە‌وه‌ی له پش‌تیبە‌وه، هاوکێشە‌یه‌کی نایە‌کسانی هین و تە‌نایی‌یه‌کی سیاسی کوشنده نامادە‌یه، بە‌لام ئەنقەڵ و ئەزموونی ئەنقەڵیانە رووداویکە سنووری میژووی کورد و میژووی عێراق و میژووی رۆژه‌لاتی ناو‌پەرست تێپە‌رینیت. ئەنقەڵ رووداویکە، بێ گە‌وره‌کردن دەشیت له سیاقی میژووی هۆکۆست* و هەموو رە‌شە‌کوژییه‌کانی کۆمە‌لگای مۆدێرن‌دا تە‌ماشای بکە‌ین.

The Other

دیگری

ئەویدی

ناخیزگە‌ی چه‌مکی «ئەویدی»، له ئەندێشە‌کانی هینگل دا سۆراغ دە‌کړیت. کاتی‌ک که ئەلێ‌کساندر کۆژۆ (۱۹۴۷) خۆیندنه‌وه‌یه‌کی بە‌پێزی له *دیاربەرئاسی رۆح* بە ئە‌تجام گە‌یاند. بە‌لام زاراوه‌که له کە‌شیکێ مژاوی له دە‌روونشیکاری ژاک لا‌کاندا (۱۹۶۰) بوو به‌ چه‌مسە‌ریکی دایە‌لیکتیکی له نیوان سوژە و ئۆبژه‌دا. بابە‌تی ئەویدی یا ئەوانی‌دی، یە‌کی‌ک له پرسیارە سەرە‌کییه‌کانی ما‌هییه‌تی «شوناس»ی بە‌رە‌م هیناوه. پرسیار ئە‌وه‌یه: بۆ‌چی ئینسانە‌کان، خۆیان بە «خۆمانە» له قە‌ڵەم ئە‌دن و غە‌واره‌ش بە «ئەوانیدی»؟ یان جیا‌وازی نیوان کە‌سێک له گە‌ڵ ئەویدی، بۆ‌چ شتیک ئە‌گەریت‌ه‌وه؟ هە‌ندێ کە‌س هۆ‌کە‌ی دە‌گەرینن‌ه‌وه بۆ جیا‌وازی کە‌لتووری، زمان، ئاین، شارستانیه‌ت، هە‌لومە‌رجی فرا‌ژوتن و پەرە‌ستاندن و هە‌روه‌ها جیا‌وازی رە‌گە‌زی، ئە‌تینکی، ئە‌تە‌وه‌یی، چینایە‌تی، ئایدیۆ‌لۆ‌جی و زا‌یه‌ند(سیکس).

ئىخوانولموسلمين اخوان المسلمین Moslem Brotherhood

بزوتتەنەوى ئىخوانولموسلمين له سالى ۱۹۲۹ له لايەن(حسن البنا) له ميسر دامەزرا بە مەبەستى گەرانەمە بۆ ياسا و بنەماکانى سەرەتای ئىسلام. ئەم بزاقە توانى تەلى سوز و عاتيفەى موسلمانان ببزوتىنى و بەرمو لای خۆى راکىشيان بکات بە چەشنىک که له کۆتاييهکانى جەنگى جيهانى دووهم، ژمارەى ئەندامەکانى گەيشتە ۲ ملیون کەس و توانى له ولاتە عەرەببیهکان بە تايبەت ميسر، پینگەیهکی باش بەدەست بەيئىنى. پاش ئەویکە ئەنومر سادات، سەرۆک وەزیرى ميسر له سالى ۱۹۴۸ ئەم بزوتەى بە نایاسایى و ياساغ ناوبردە کرد، لایەنگرانى ئىخوانولموسلمين سەرۆک وەزیريان تیرۆر* کرد و پاش ماوہیەکیش (حسن البنا) کوژرا. له سالى ۱۹۵۴ ئىخوانولموسلمين، هەولنى دا سەرۆک کۆمار، عبدالناسر تیرۆر بکات بەلام نەیتوانى. ئەویش بزوتەکەى پینچایەوه و ئەمەش بوو بە هۆى ئەوه که بنکەى ئىخوانولموسلمين له قاھیرەوه بگويزرتتەوه بۆ دیمەشق و ببیتتە ریکخراوہیەکی شاراوہ و ژێرزەمیى.

ئىخوانولموسلمين ئەمڕۆکە له ميسر و چەندین ولاتى ئىسلامى دیکەدا چالاکى ناشکرای هەیه. بۆ وینە له سوودان له حەفتاکاندا لایەنگرى زۆرى بەدەست هینا و توانى له هەلئێراردنەکانى ۱۹۸۶ بە ناوی «بەرهى نەتەویى ئىسلامى، بەشدارى بکات و ۵۱ کورسى پەرلەمان بەدەست بەيئیت. ئەم ریکخراوہ له ولاتى ميسر وەک حیزبىکى نایاسایى و بە شیۆهیهکی شاراوہ درێژە بە چالاکى ئەدا تەمانەت دەگوترى له ناو پەرلەمانى ئەم ولاتەدا لایەنگرى بەرچاوى هەیه.

ئیرادەى گشتى ارادەى عمومى /خواست همگانى General will

تیۆرییەک له بارەى پێوهندى تاک و دەولەت و بنەماکانى دەولەت له بەرامبەر تیۆرى کۆن که سەرچاوەى دەسەلاتى دەولەت وەک «مافىکى خواوەندى» لهئەژمار ئىئیت. بە پىنى ئەم تیۆرییە سەرچاوەى دەسەلاتى دەولەت ئیرادەى گشتى خەلکە و له هەر سیستەمىکى سیاسیدا دەبى خواستى هەموو شارۆمەندان له بنیاتنانى ئەو سیستەمەدا له بەرچاوى بگيریت. ئیرادەى هەمووان، گشتىکى تىک تەنراوه که بپارەکانى ئاوژمەند و راست و رەوايه و بە پىنى بەرزەوهندى هەمووان و له سەرۆوى خواستى تاکەکەسەوهیه.

ئەم تیۆرییە له جیهانى ئیمپۆدا گرینگیهکی زۆرى پیدراوه. چونکا زۆربەى سیستەمە سیاسیهکان خۆیان بە نوێنەر و فەرمانبەرى ئیرادەى گشتى دەزانن و ئەم چەمکەش له ژێر سەردیپى «ئیرادەى نەتەوه» و ئیرادەى گەل و ... ناوبردە ئەکەن.

ئەم تیۆرییە له لایەن فەیلەسوفى فەرەنسى جان جاک رۆسۆ، له کتیبى پەیماننامەى کۆمەڵایەتیدا بە تیر و تەسەلى باس کراوه. رۆسۆ ئەم کتیبە بە پرسىک له کیشەى دەولەت دەسپێدەکات که: چۆن دەولەت بنیات ئەنرى و کئى بنیاتی دەنئ؟ هەر خۆشى له ولامدا ئەلئى: دەولەت دەرئەنجامى کۆبوونەوى کەسانیکە که بە خواستى خۆیان دەس له دۆخى ئازادى«سروشتى» بەرئەدەن و پێمەل ئەبن بە کووت و بەندى رىسایەکی سیاسى و ياساکانى. چونکا پاش ئەوهى مروا ژيانى سروشتى و کىویى خۆى بەجئ هینت و پىنى.

ژیانیکی کۆمه‌لایه‌تیهوه، گۆڤانیکی گه‌وره‌ی به‌ سه‌را دیت. ئینجا زۆر و سته‌م و هه‌لشاخانی غه‌ریزی جینی خۆی ئه‌دا به‌عه‌داڵت و داد و به‌ پینچه‌وانه‌ی رابردوو له‌ به‌رامبه‌ر یاسا ئه‌خلاقیه‌کاندا چۆک دا‌ه‌دا. که‌واته‌ بنیاته‌نری ده‌وله‌ت، ئیراده‌ی گشتیه‌ی و هه‌ر ئه‌م خواسته‌یه‌ که‌ به‌لا‌ده‌ست و یاسادا‌نهره‌ به‌م بۆنمه‌وه‌ ملکه‌ج کردن بۆ یاسا شتیکی حاشاهه‌لنه‌گره‌ چونکا یاسا نازادی بۆ هه‌مووان ده‌سته‌به‌ر ئه‌کا و ئه‌گر که‌سیک بێ قانونی بکات، ئه‌بێ به‌ زۆره‌مسی له‌ به‌رامبه‌ر یاسادا چۆکی پیدابدری. به‌ حوکمی ئه‌م گوشاره‌یه‌ که‌ نازادییه‌که‌ی پێ ئه‌به‌خشریته‌وه‌. تا‌ک له‌ ناو کۆمه‌لگای سیاسی و به‌ فرمانی قانونه‌ که‌ شوناسی ئه‌خلاقه‌ی به‌ ده‌ست نه‌هین. چونکا له‌ بێ سه‌ره‌به‌ره‌می رزگار شه‌ب و پا‌به‌ندی رێسای ئه‌خلاق و ماف ده‌بێ و کلاوی خۆی ئه‌کاته‌ قازی کرده‌وه‌کانی خۆی. چه‌نده‌ رێسای سیاسی له‌ گه‌ل ئیراده‌ی گشتی هاوته‌ریب بی‌ت، ئه‌وه‌نده‌ش تا‌ک هه‌لومه‌رجی گه‌شه‌ی نازاد و راسته‌قیته‌ و رێگه‌ی به‌ره‌و فراژووتنی خۆی باشت ئه‌دۆزیته‌وه‌. به‌م بێیه‌ له‌ روانگه‌ی رۆسۆوه‌ کۆمه‌لگای سیاسی، خاوه‌نی ئیراده‌یه‌کی ره‌ها و بێ هه‌له‌ و بێ به‌دیله‌.

پاش رۆسۆ چه‌مکی ئیراده‌ی گشتی، بۆته‌ باه‌تی سه‌ره‌کی چه‌ند فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی به‌لام ئه‌م فه‌لسه‌فانه‌ لایه‌نگری دیموکراسی و ده‌سه‌لاتی گشتی نه‌بوون. بۆ وینه‌ هینگل، فه‌یله‌سوفی گه‌وره‌ی ئه‌لمانی له‌ کتیبی «فه‌لسه‌فه‌ی حه‌ق»، ستایشی رۆسۆ ئه‌کات کاتیک، «ئیراده‌ به‌ به‌ره‌تی ده‌وله‌ت» له‌ قه‌لم ئه‌دا به‌لام له‌ لایه‌کی ته‌روه‌ لۆمه‌ی ئه‌کات کاتیک، به‌ «خواستی گشتی» ناوبرده‌ی ئه‌کات چونکا زمانی حاالی خۆی له‌ کۆنگره‌ی گشتیدا ئه‌دۆزیته‌وه‌. هینگل ده‌لێ: ره‌نگه‌ گومانیا‌ن وایه‌ که‌ ئه‌و شته‌ی ده‌وله‌ت رانه‌گرێ، «زۆر» بی‌ت به‌لام له‌ راستیدا راگری ده‌وله‌ت هه‌مان هه‌ستی ته‌کو‌زییه‌ که‌ هه‌موان لێی به‌هه‌ره‌وه‌رن. ده‌وله‌تی هینگل، رۆح یان خواستیکی بالا‌تره‌ له‌ رۆح و خواستی شارۆمه‌ندان و ده‌زگاکانی ده‌وله‌ت که‌ درێژه‌ ئه‌دا به‌ ژیا‌نی شارۆمه‌ندان. ئه‌و شته‌ی که‌ شارۆمه‌ندان به‌ره‌و ده‌وله‌ت رانه‌کیشین ره‌گه‌زی عه‌قله‌ له‌ ئیراده‌کانی ئه‌واندا.

به‌م جو‌ره‌ ئیراده‌ی گشتی که‌ له‌ لایه‌ن رۆسۆوه‌ چه‌مکی ره‌ها و بێ نیاز له‌ تا‌ک سه‌یر کراوه‌ ئه‌گا به‌ هینگل که‌ ده‌وله‌ت وه‌ک بوونیکی پا‌ه‌ند به‌ ره‌تی جووله‌ی میژووی «رۆحی ره‌ها» سه‌یر ئه‌کریت. ئه‌م تیۆرییه‌ به‌ده‌ر له‌ ئاوه‌زی مرو‌ة سه‌ره‌نجام له‌ سه‌ده‌کانی ۱۸ و ۱۹ ئه‌بێته‌ ژێرخانی تیۆرییه‌ دیموکراسیه‌کان و له‌ سه‌ده‌ی بیسته‌دا ئه‌بێته‌ هۆی به‌دیاته‌نی رژێمه‌ توتالیته‌ره‌کان.

رۆسۆ، کۆمه‌لگا سیاسیه‌ نایدیالییه‌که‌ی خۆی به‌ کۆمه‌لگه‌یه‌کی بچۆک ده‌زانی که‌ تینیدا هه‌موو خه‌لک به‌ به‌شداریکردنی راسته‌وخۆ، ئیراده‌ی خویان به‌ کار ده‌هینا. به‌لام له‌ شوێشی مه‌زنی فه‌ره‌نسه‌دا - که‌ رۆسۆ له‌ باری فیکرییه‌وه‌ کاریگه‌ری له‌ سه‌ر رێبه‌ره‌کانی دانا‌بوو - پیا‌ده‌کردنی ئیراده‌ی گشتی شیوه‌ی په‌رله‌مانی به‌ خۆوه‌ گرت و هیندی هیندی له‌به‌ری ئه‌م چه‌مه‌که‌ «خواستی نه‌ته‌وه‌» یان «خواستی نه‌ته‌وه‌یی» به‌کار هیندا. پاشان به‌ گه‌شه‌سهندنی ناسیۆنالیزم و سوسیالیزمی نوێ، ئیراده‌ی گشتی به‌ ناوی «خواستی نه‌ته‌وه‌یی» یان «خواستی کۆمه‌ل» پی‌رو‌ز کرا، تا ئه‌وشوینه‌ی که‌ ئیستا له‌ هه‌موو جیه‌اندا ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌ته‌کان به‌م ناوه‌ ده‌رکراوه‌ و زۆربه‌ی شه‌ر و کیشه‌ سیاسیه‌کان به‌م ناوه‌ پاساو ئه‌دریت.

Absolutism

استبداد

ئىستبداد/رههاگهرايى

سىستەمىكى سياسىيە كە ئەم تايىبەتمەنديانەى لە خۇگرتبىت:

(۱) دەسلەتلىكى دەولەتى كە هيج سنوورنىكى ياساىى يان نەرىتى بۇ حوكمەت كردن نەبىت.

(۲) فراوانبوونى بەستىنى حاكمىيەتى ملهوپرانه(هەلبەت ئەم دۆخە پىويستى بە دامودەزگايەكى

ناوندگهرا هەيه.)

ئىستبداد، ئۆتۆكراسى و دىسپۆتيزم* سى چەمكى هاوواتان بەلام بە تەواوتى يەك ناگرنەوه، وەك چۆن توتالىتارىزم جۆرىكە لە ئىستبداد بەلام هەموو ئىستبدادىك توتالىتەر نىيە.

حوكمەتى شارستانىيەتە كۆنەكانى ئاشوور و بابل و مىسر و ئىران و... سەرجهم ئىستبدادى بوون. تەنيا يۇنان و رۆم نەبىت كە دىكتاتۆرى كاتىيان هەبووه. (بېروانه دىكتاتۆرى)

لە سەدى ۱۶ بەداوه ئىستبداد لە ئەورپا رووكارىكى تازەى لە خۇگرت. ئەويش لە كاتىكدا بوو كە دەولەتە نەتەوهيەكان و پادشاکان لە بەرامبەر دەسلەتتى پاپا قوت بوونەوه و ئىستبدادى پاتشايى (لە سەر بنىاتىكى رەهاى دەسلەت بۇ پاشا) وەكوو ئاواتىكى سياسى لىهات و ئەم دەولەتانەى بە شىوهەكى نوئى رىكخست. بۇ وىنە ئەم گوزارەى لۆيى چواردەهەم كە گوتى: «من دەولەتم» نمونەيەكە لە ئىستبدادى پاشايى كلاسىك.

ئىستبداد لە سەدەكانى ۱۷و ۱۸ لە بارى تيۆريەوه، لە سەر بنىاتى دەسلەتتى بنسنورى پاشا، گەشەى كردوه و هيج شتىك تەنانەت «ماقى سروشتى»* خەلكىش ئەم سنوورەى نەبەزاندوه. لە سەدى هەژدەيەم، شوپرشەكانى ئەمريكا و فەرەنسە بە دژى ئىستبداد راپەرىن و ئەم خەباتە لە ماوهى سەدەكانى ۱۹و ۲۰ بوو بە هۆى سەرھەلدانى چەن دەولەتلىكى ياساىى لە سەرانسەرى جيهاندا. هەمان كات (سەدى بيستمە) جۆره ئىستبدادىكى تازە سەرى هەلدا كە پىنى ئەوترى، توتالىتارىزم. سىستەمە ئىستبدادىيەكان لە ولاتانى رۆژهەلات، لە چەشنى حوكمەتلىكى لاسار بووه. (بېروانه دىسپۆتيزم)

Tyranny of the majority

استبداد اكثرىت

ئىستبدادى زۆرىنە

ئەم زاراوه لە لايەن جان ئوستوورت ميل، لە وتارىكدا بە ناوى *نەرىارىمى ئازادى* هاتۆتە ئاراوه، بەلام رەنگدانەويەك بوو لەمەر نىگەرانيەكى گشتگىرى هەندىك لە بىرمەندانى سياسى و ئازادىخوازى سەدى نۆژدە. ئەم نىگەرانيە، بە تايبەت لە بەرھەمەكانى دۆتۆكویل(۱۸۵۹-۱۸۰۵) زياتر بەرچاو دەكەرىت. باسەكە ئەمەيه كە بەھاكانى ئازادىخوازى بە تايبەت بەھاكانى ئازادى بىر و پرا و هەلبەزاردنى شىوازىكى تايبەتى ژيان، ئەگەرچى نامۆش بن، بەمەرجه زيان بە كەس نەگەيىنىت لەر ديموكراسىيانەى پابەندە بە ئازادى زۆرىنەدا ئەكەويتە مەترسىيەوه. بەراى ميل، زۆرىنەيەك كە بىرىتى بىت لە چىنى كرئكارى نەخويندەوار، چونكا لە بەرانبەر مەرام و رەفتارى جياوازى كەسانى تر توشى كەمقاقتى دەبىت رەنگە، بە شىوهەيكى ناپەسمى دەس بداتە ئازاردانى ھەركەسىك كە لە خۆى نەچىت.

دۆتۆكۆیل، بېروای به دیموکراسی سنووردار بوو به لّام بهو راهه بوو بهر بهستکردنی مافی دولت له چاودیری کردنی ئازادی تاك، رازی نه بوو. ئهو دهلی: بو ئهوه یکه به گشتی مرۆفیکى ناسایی و مامناوهندی دروست بییت، له ریگهی عهدآته خوازی و دیموکراسی زۆرینه، گوشاری زۆر دیته سهر كۆمهنگا. جگه لهوش، رهشهگهلی نهخۆینهوار و بئ پهروره نامادهی چهوساندنهوهن و خهلكانی چهواشهكار و گهندهن، دهستیان نهكهن به زاخاودا و چهواشهیان نهكهن.

دۆتۆكۆیل لهم بابتهوه تهنیا نه بوو، چونكا رۆژنامه نوسانی لایهنگری حوكمهتی فیدرال و پلان دانهرانی دهستووری بنجینهیی ئەمریکا گوتبوویان كه دهبئ ناستی ههلبژاردنهكان جیاواز بییت تاكوو سهروك كۆمار و سینات نهكهوینته ژۆر کاریگهری رهشهگهلهوه.

كۆرین هازر، له كتیبی سیستهمی سیاسی كۆمهنگای رهشۆکی دا دهلی: دیکتاتۆرییه تییکی وهیشووم وهك نازیم* نیتر نابئ سهرههلبادات، مهگهر ئهوه یکه ستراکتوری كۆمه لایهتی نه هیلیت دهستی نوخبه سیاسییهكان بگاته ههست و سوۆزی رهشهگهله. له زۆر لایهنهوه نیستبدادی زۆرینه ریگرێکه له بهردم دیموکراسی ئازاد له رۆژاوادا.

Neo-colonialism

استعمار نو

ئیسیتیماری نوی

گهشهسەندنی ئابووری «سهرمایه داری»* و هه ناردنی سهرمایه بوو سوودوه رگرتن له سهرچاوهكانی ولاتانی تر، پێوهندی ئابووری ولاته پيشهسازیه ئیسیتیمارییهكانی له گهله ولاته بچوكهكانی ناردنه ناو قوناغیكى تازهوه. بهم مانایه كه ولاته پيشهسازیهكان به ناردنی سهرمایه و میكانیزمی جیهانی نرخ و دانوستانی كه رهسهی خاوه و كالاى دروسكراوه و گوشاری سیاسی و ئابووری، ولاتانی دواكهوتوو نه چهوسیننمهوه. بهم دۆخه دهگوترئ ئیسیتیماری نوی كه زۆرێك له ولاتانی بچوك و تازه ئازاد كراوی به دژى ئەم پێوهندییه سیاسی و ئابوورییه راست كردۆتوه.

ئهم شیوازه داگیرکارییه وایکردوه كه ولاتانی بئ دهسهلات، نهگهرجی به حهقیقەت یان به روالهت به سهربهخۆیی سیاسی گهیشتهن به لّام ههروا له بهرایى گهشهسەندندا بعمیننوه یان تهنا نهت بگهڕینهوه بوو دوواوه و له لایهکی تریشهوه ولاتانی پيشكەوتوو به چهوساندنهوه یان سوودی زیاتر بکهن.

باو بوونی ئەم زاراوه ئەگهڕێتوه بوو «كۆنفرانسی باندۆنگ» (1955). لهم كۆنفرانسهدا سوکارنۆ، سهركۆماری ئەندونیزیا به جۆرێك له ئیسیتیمار ئاماژهی كرد كه به جلوه رگیکی نوێوه له لایه ن كۆتلهیهکی خهلك، به كۆتبهوول كردن و زالبوون به سهر ئابوور و كهلتوردا هه مان ئامانجهكانی ئیسیتیماری كۆن دهپینكن.

Empire

امپراتوری

ئیمپراتۆری

به ولاتیک ئەگوترئ كه ئەم تاییه تهنیدیا نهی هه بییت:

- (۱) بهر فراوانی خاک، زۆربوونی حەشیمەت و لەخۆگرتنی چەن نەتەرە یان رەچەلەک یان کەلتوووری جیوازان.
 - (۲) دەسەلات و هیزی ئەم وڵاتە بە هۆی هەژمۆنی* نەتەرەیهک بە سەر ئەوانی دیکەدایە و ویککەوتیش ئەگەر بێت، بە هۆی دەسەلاتی چەکدارییەویە.
 - (۳) پینکەتەیی سیاسی لەم سیستەمدا دەسەلات ئەبەخشی بە یەک کەس (ئیمپراتۆر) و تەواوی دەسەلاتە ناوچەییەکان، دەبنە فەرمانبەری ئەم.
 - (۴) هەبوونی بنیاتینکی ئەخلاق یان سیاسی لە ژێر چەتری ئاین، ئایدیۆلۆجیا یان دەستووریک بۆ دابین کردنی ناشتی لە نێوان خەلکی وڵاتدا.
- لە روالەتدا ئیمپراتۆرییەتی، هاوشێوەی ریکخراوە نێونەتەرەییەکانە بەلام لە ناوهرۆکدا بە هۆی نەبوونی ئەدالەت و خودمۆختاری و خواستی پینکەو ژبانی ئارزومەندانەیی نەتەرەکان، شتیکی جیوازه.
- ئیمپراتۆرییەتەکان، سەردەمانیک لەم میژوودا سەریان هەلدا کە نەتەرەیهکی جەنگاوەر بەنیازی جیهانگیری، بازەیی دەسەلاتی خۆی بەریلاو کرد و بە سەر نەتەرەکانی دیکەدا سەرکەوتن. ئینجا هاندەرئیکی ئایدیۆلۆجیایی (کە زیاتر جەهادی ئایینی بوو) پێوه لکاوه. بۆ وێنە ئیمپراتۆرییەتەکانی میسر و ئیران و عوسمانی و هیند و چین و ژاپۆن و یۆنان و رۆم و...
- لە سەدەکانی ناوهراستدا ئیمپراتۆرییەکانی عەرەب و تورک و مەغول، موسولمان بوون و ئیمپراتۆری فرانک و جیزمەنیاش خاچپەرست. لەم روهوه، ئاین هەینی یەگرتووئی ئەوان بووه. ئەم ئیمپراتۆرییانە هەلگری ئەندیشەیی حوکمەتیکی جیھانی بوون کە بە ئایدیۆلۆجی* ئاین، بانگەشەیی ناشتی مرقایەتیان دەکرد. ئیمپراتۆری نوێ بە دوو شیواز پیاو ئەکریت: دەریایی و زەمینی. ئیمپراتۆرییەکانی پورتوگال و ئیسپانیا و هۆلەندا و فرەنسا و بەریتانیا و ئیمپراتۆرییە تازە پینگەبشتوووەکانی ئەلمانیا و ئیتالیا و بەلجیکا و ئەمەریکا و ژاپۆن بە داگیرکاری و ئیستعماری وڵاتە بان بەحریریەکانەوه، بەدیھاتن. تاییبەتەندی ئەم ئیمپراتۆرییانە، رەنگامەیی رەگەزی و کەلتوووری بوو. هەندی لەمانە هەولیان داوه بە بلاوکردنەوهی کەلتووور و یاسا و ئابوور، دەسەلاتی ناوەندی بۆ سەرئاسەری ئیمپراتۆری، چی بکەن بەو شیۆه کە رۆمیەکان کردیان. هەندیکی تر لەم ئیمپراتۆرییانە بە شەرعییەت بەخشی بە خودمۆختاری سیاسی و ئابووری و کەلتوووری، هەولیان دا خەلکان یەگرتوو بکەن. ئەم رەوتە کاتیک ئاشکرا بوو کە دەولەتی ناوەندی ئیمپراتۆرییەتەکان لاواز ببوون، لێرەوه هەستی ناسیۆنالیستی لە نێو ئیمپراتۆری دا وزەیی گرت.

Imperialism

امپریالیسم

ئیمپریالیزم

بەگشتی واتاییکە بۆ دەولەتیک کە لە دەرەوهی بەستینی حوکمەتەکی خۆی، دەست درێژ ئەکا بۆ وڵاتانی دیکە و خەلکی ئەم وڵاتانە ئەکیشیتە ژێر رکیفی خۆیەوه و سەرچاوه ئابووری و ئینسانییەکانیشی ئەرووتینیتەوه. ئیمپریالیزم بە مانای ئیمپراتۆری* هەر لە سەرەتای میژووهوه بووه.

لە زاراوهدا، ئەم وشە ئەگەر نەتەرە بۆ ئیمپراتۆری کە لە ۱۸۹۰ بەملاوه لە لایەن لایەنگرانی ژۆزف...

چیمبەرلین، سیاسه‌تمه‌داری ئیستعمار خوازی به‌ریتانیا، هاته ئاروه. ئهم کابرا، ده‌یویست په‌ره بدا به ئیمپراتۆریه‌تی به‌ریتانیا.

زاراوه‌ی ئیمپریالیزم، خیزرا چوو ه ناو زمانه‌کانی تریشه‌وه. ئهم وشه بوو به بیانویه‌ک بۆ خالی کردنه‌وه‌ی رق و کیشمه‌کیشی نیوان ده‌وله‌ته ئه‌ورووییه‌کانی ئهو سه‌رده‌مه. ئهم کیشمه‌کیشانه له ۱۸۸۰ تا ۱۹۱۴، وه‌ها به سه‌ر سیاسه‌تی نیونه‌ته‌وه‌ییدا بالی کیشا، که ئهم قوناغه به «چاخی ئیمپریالیزم» ناوبرده کرا. له‌م ناوه‌دا به‌ریتانیا و ئیمپریالیسته ئه‌رووییه‌کانیش، به‌ سه‌ ناوی په‌ره‌سه‌ندنی شارستانیه‌ت و به‌شکردنی ده‌سه‌کوته‌کانیان به سه‌ر خه‌لکانی ره‌گه‌ز - ناپاک، درێژه‌یان به‌م ئاکاره دا. دوا‌ی شه‌ری جیهانی یه‌که‌م، ئایدیۆلۆجیای ئیمپریالیزم له قه‌باره‌ی فاشیزم و نازیزم دا گه‌یشته لووتکه‌ی خۆی.

یه‌که‌مین ره‌خنه‌ی تیۆریک له ئیمپریالیزمی نوێ، له لایه‌ن ج. ا. هابسۆن، ئابوورناسی به‌ریتانی، له کتێبێک به ناوی ئیمپریالیزم (۱۹۰۲) بڵاو کرایه‌وه. له‌م کتێبه‌دا بۆ یه‌که‌م جار، به روانگه‌یه‌کی ئابوورییه‌وه سه‌یری ئهم دیارده کرا. لێنێن، له‌م روانگه‌وه کتێبی ئیمپریالیزم، *دواقوناغی سه‌رمایه‌داری* (۱۹۱۵) بڵاو کرده‌وه. دواتر ئهم رێبازه به ناوی تیۆری ئابووری ده‌رباره‌ی ئیمپریالیزم، ناوبانگی ده‌رکرد. تیۆری لێنێن جگه له‌وه‌یه‌که ماهیه‌تی ئیمپریالیزم شی‌ئه‌کاته‌وه، تیۆرییه‌که له به‌اره‌ی سه‌رچاوه‌ی شه‌ر - شه‌ری ئیمپریالیستی - که به‌رهمی سیسته‌می سه‌رمایه‌دارییه. (بروانه لێنێنیزم)

ئیمپریالیزمی که‌لتووری امپریالیسم فرهنگی Cultural imperialism

به‌کاره‌ینانی ده‌سه‌لاتی سیاسی و ئابووری بۆ بڵاوکردنه‌وه‌ی نه‌ریت و به‌هاکانی ئهو ده‌سه‌لاته له نیوان خه‌لکانێکی‌تر که به زبانیان بیته. ئیمپریالیزمی که‌لتووری ده‌توانی یاریده‌ری ئیمپریالیزمی سیاسی و ئابووری بیته. بۆ وینه‌ فیلمی ئه‌مریکایی ده‌توانی بیته خزمه‌ت به‌رهمه‌کانی ئهو وڵاته و بازا‌ری فرۆشی بۆ زیاد بکات.

ئینتەرپۆل (رێخه‌راوی نیوده‌وله‌تی پۆلیسی تاوانباران) سازمان بین‌المللی پلیس جنایی (اینترپول)

International Criminal Police Organization (Interpol)

ئهم رێخه‌راوه له ساڵی ۱۹۲۳ به مه‌به‌ستی به‌رگریکردن له تاوان و سووکه‌تاوانی یاسای گه‌شتی و سزادان و راده‌ستی تاوانباران له شاری قییه‌نا(نه‌مسا) دامه‌زراره و ئیستا پتر له ۱۷۶ وڵات بوونه‌ته هه‌ندامی رێخه‌راو. به گه‌شتی ئامانجی ئهم رێخه‌راوه بریتیه‌له: پته‌وکردنی پێوه‌ندی راسته‌خۆی مه‌قاماتی پۆلیسی وڵاتانی جیهان به‌یه‌که‌تر، کۆجیکردنی زانیاری پێوه‌ندیدار به تاوانبارانی نیوده‌وله‌تی و هه‌نگاوانانی ته‌کنیکی له‌مه‌ر تاوانه‌کانی یاسای گه‌شتی، جگه له‌و بابه‌تانه‌ی که لایه‌نی سیاسی یان نایینی یان ره‌گه‌زیان هه‌بیته. ناوه‌ندی رێخه‌راوی نیوده‌وله‌تی پۆلیسی تاوانباران، له ساڵی ۱۹۸۹ له شاری پارێسه‌وه گواستراوه‌ته‌وه بۆ شاری لییۆن له فرهنسا.

ئینتەرناسیۆنالیست

بین الملل / انترناسیۆنال

International

ئەم زاراوە لە رەوتیکی میژوویدا بە چوار ھاوپەیمانییەتی ئەگوتری کە لە نیوان حیزب و رێکخراوە سۆسیالیستیە کرێکارییەکاندا بە مەبەستی گەیشتن بە یەکدەنگییەکی جیهانی و پێشخستنی بزافی کرێکاری بەسراوە. ئەم چوار ھاوپەیمانییە بریتییە لە:

ئینتەرناسیۆنالی یەکەم، یان یەکیەتی نیۆنەتەوویی کرێکاران کە لە سالی ١٨٦٤ بە ھول و تیکۆشانی کاپۆل مارکس لە لەندن دامەزرا. لە ١٨٧٢ دوو لقی لی جیا بۆوە کە بە لایەنگرانی مارکس و گروپی سەر بە نائارشیزمی میکاییل باکۆنین، ناویان دەرکرد کەچی لە سالی ١٨٧٦، لە بەر ململانی ئابیدیۆلۆژیک کۆتایی پێ ھات.

ئینتەرناسیۆنالی دووھەم: لە سالی ١٨٨٩ لە پاریس دامەزرا بەلام نەیتوانی خۆی لە قەیرانی حیزبی سۆسیالیست و نەتەوخواز بۆ بەرگری کردن لە ھەلگیرسانی شەری جیهانی، دەرپاز بکات. ئەم ھاوپەیمانییەتیە لە ١٩٢٢ لە نەبوونی کۆمۆنیستەکان (کە ئەو دەم ئینتەرناسیۆنالی سێھەمیان دامەزرا نەبوو) دیسانەو پێکھاتەرە و دواتر ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست* یان پێکھانی.

ئینتەرناسیۆنالی سێھەم: لە سالی ١٩١٩ لە مۆسکۆ دامەزرا بەلام ھەر خیرا ئاشکرا بوو کە دەرگاکی تەنیا بەرھەم رووی حیزبە کۆمۆنیستەکانی سوڤیەت ئارەڵایە. ئینجا ناوی کۆمیتتێرن* و پاشان کۆمیفۆرم* ی بەخۆوە گرت.

ئینتەرناسیۆنالی چوارەم: لە سالی ١٩٢٨ لە لایەن دارو دەستە تروٹسکی دامەزرا کە ئیستاش چالاکێ ھەیە.

ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست بین الملل سوسیالیست International socialist

لە سالی ١٩٢٢ لە پاشماوەی حیزبە سوسیال دیموکراتەکانی ئەندامی ئینتەرناسیۆنالی دووھەم، سەر لە نوێ دامەزرایەو کەچی پاش گەیشتن بە دەسەلات لە ئەوروپادا ئەمانیش دەستیان لە کار کێشایەو. ئینجا ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست لە سالی ١٩٥١ لە فرانکفۆرت دامەزرا بەلام ناوەندەکی لەندن بوو کە نزیکە یەنجا حیزبی سۆشیالیستی نەرمەرھو و لایەنگری پەرلەمان و ریفۆرم خواز و دیموکراسی خواز تییدا بوون بە ئەندام.

ئینتەرناسیۆنالیزم

انترناسیۆنالیسم

Internationalism

ئەم زاراوە مانایەکی مژاوی ھەیە و لە زۆر شوێندا بەکار ھاتووە. بەلام مانا گشتییەکی ئەو بڕوا و سیاسەتانە لە خۆ ئەگرێ کە جەخت ئەکا لە سەر بەرژەو ھەندی ھاو بەشی نەتەوکان و لە گەل ناسیۆنالیزمی شەپەنگێزدا دژایەتی ئەکات. ئینتەرناسیۆنالیستەکان دەخوازن ئەگەر نیوان دەولەتەکان ھاوکاری ناشتی خوازانە لە ئارادا نەبێت، لانیکەم لە نیوان نەتەوکاندا بێت.

بەم پێیە ئینتەرناسیۆنالیزم، بریتییە لەوھیکە ھەر تاکێک گریڤدراوی کۆمەلگەییەکی جیھانییە و ئەو نەتەوێش کە ناخیزگەیی لە ئەژمار دێت، دەبێ بە رێکخراوەکانی کۆمەلگەیی جیھانییەو پەيوەست بێت... ئەم رێبازە لە گەڵ «جیھان نیشتمانی» دا یەک ناگرێتەو چونکە ئینتەرناسیۆنالیزم ناخواری تاک لە نەتەوێیان دەولەتەکی خۆی دا پەری بەلکۆ دەخواری پێوەندییەکی زۆرتر لە نیوان تاک و نەتەوێکانی دیکەیی جیھاندا بکریتەو.

ناسیۆنالیزمی نەرمەو لە گەڵ ئینتەرناسیۆنالیزمدا وانییە ھەلنەکەن بەلام ناسیۆنالیزمی توندپەرو دژییەتی. بۆ وێنە نازیسیم و فاشیزیم بە رێبازی ئەژادپەرسستی و خۆبەزلزانی بە سەر نەتەوێکانی دیکەدا بوونە دوژمەنی سەرسەختی ئینتەرناسیۆنالیزم.

مارکسیزم بۆچوونیکی تاییەتی لە ئینتەرناسیۆنالیزم بلۆ کردۆتەو. بەرای ماركس، بۆرژوازی بە یارمەتی مەکینە و دانوستانی جیھانی ئازاد، سنوورە نەتەوێییەکانی بەزاندوو و سیستەمیکی ئابووری جیھانی پێک ھێناو کە لە ئێو چینی ھەژاران بە تاییەت پرۆلتاریای ولاتان، یەگرتووییەکی جیھانی ساز کردووە کە لە زاراوەدا پێی دەگووترێ «ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلتاری». ئەم رەوتە شۆرشێکی سەرانسەری لە جیھاندا بەدژی بۆرژوازی پێک دێنێت کە سەرەنجام کۆمەلگایەکی سوسیالیستی جیھانی دانەمەزرێنێ. بۆیە ماركسیەکان پڕوایان ھەیە بە یەگرتنی ھەژاران جیھان و دروشمە بەناوبانگە کەشیان ئەمەیی: «زەحمەت کێشانی جیھان، یەک بگرن! یەک بگرن!»

دوای پیکھانێی یەکیەتی سۆقییەت، بە تاییەت لە سەردەمی ستالیندا ئەم ولاتە بانگەشەیی ئەوێ دەکرد کە ناوھندی ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلتارییە. ستالین، لە شەرۆقیەکی ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلتارییدا ئەم رێبازە بە ھەلقوڵاوی یەکیەتی سۆقییەت دەزانی (پروانە ستالین خواری).

ئینتەرناسیۆنالیزمی پرۆلتاریی: پروانە ئینتەرناسیۆنالیزم.

Intifada

انتفاضە

ئینتیفازە

وێشکە عەرەبییە و لە ریشەیی «نفض» بە واتای لەرینەو وەرگیراوە بەلام لە زاراوەی سیاسیدا بریتییە لە راپەرینی گشتی خەلکی فەلەستین کە لە دێسەمبەر ۱۹۸۷ دەستی پیکردوو و بە شۆرشێ «بەردە - وردکە»ش ناوی دەرکردوو. رۆژی ۸ دێسەمبەر ۱۹۸۷، چوار کەس لە کرێکارە فەلەستینییەکان لە شاری غەزە کەوتنە بەر ھێرشێ زڕیۆشەکانی ئیسراییل و گیانییان لەدەست دا. ئەم رووداوە بوو ھۆی ئەوە کە جەماوەری ئەم شارە، مان بگرن و مانگرتنەکش ناوچەکانی دیکەشی تەننێو. ئینتیفازە چەند رەھەندی جۆراوجۆری ھەیە کە بریتین لە:

- ۱- ھەموو چین و توێژەکانی خەلکی گرتووەتو و رەھەندی ئیسلامی بوونەکەشی بەرجەستەییە. ۲- چەکی دەستی خەلک، «بەرد» ھ کە لە فەلەستینی داگیرکراودا بەزۆری دەست ئەکەوێت. ۲- ھێشتنەوێ ئینتیفاز.

(چونکو جەماوەری فەلەستین بەو قەناعەتە گەشتوون کە نە رێبەری ولاتانی عەرەبی و نە کەسی دیکە ناتوانن کێشەى ئەوان چارەسەر بکەن، بەلکۆو دەبێ هەر خۆیان هەول بەدەن و نەسرەون تا سەر دەکەون. ٤) -
سەرپەخۆیی و بێ نیازی ئینتیفازە لە ولاتانی عەرەبی و ئیسلامی و رۆژاوا و رۆژھەلات. ٥- ئەم راپەرینە جوولانەویەکی وشیارانەییە کە لە لایەن لاوانی خەباتکار و شۆرشگێری فەلەستینی دەستی پێکرد. ٦-
دەوری ریکخراوەگەلیکی وەک حەماس*، ئیخوانولموسلمین* و جەھاد لەباری چەکدارییەوہ زۆر گرنگە.

ب

Babeufism

بابوفیسم

بابوفیزم

بزاڤیکسی شوڤرشگیزی فەرهنسی له سهدهی ههژده به مهبهستی دامه‌زرانی «کۆماری یهکسانی». ئەم جوولانهوه ناوهکە لە رێبهری خۆی به ناوی فرانسوا نۆئیل بابوف (۱۷۶۵-۹۷) وەرگرتوو. بابوف و هاوڕێیانی له ۱۷۹۶ «نه‌خشەی یهکسانی» یان بۆ رووخانی حوکمەت، دارشت که ئەمە چله‌پۆپه‌ی بزاڤه‌که بوو. به‌لام پیلانه‌که سه‌ری ناشکرا بوو، له ۱۷۹۷ سه‌ری بابوفیان به گیوتین لیک جودا کرده‌وه. لایه‌نگرانی بابوف، بوونه میراتگری ئایدیۆلۆجیای مه‌تریا لیزمی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌ی فەرهنسه و ئەندیشه شوڤرشگیزیه‌کانی ئەو سه‌رده‌مه و نوینه‌ری توندروترین رێبازه‌کانی شوڤرش فەرهنسه.

بابوفیزم یه‌که‌مین ته‌قه‌لا بۆ کردنی سۆشیا لیزم به تیۆری جوولانه‌وه‌ی شوڤرشگیزی بوو. بابوفیه‌کان بۆ «کۆماری یه‌کسانی» خویان، سیسته‌میکی تیز وتۆخی یاسا و رێسا یان بۆ باشت‌کردنی وه‌زعی هه‌ژاران و زالبوون به سه‌ر ملمانی هیزه‌کانی دژه شوڤرش، پێش‌بینی کردبوو. ئەندیشه‌ی پیاوه‌کردنی «دیکتاتۆری ره‌نج‌ده‌ران» (بروانه دیکتاتۆری پرۆلتاریا) دوا‌ی سه‌رکه‌وتنی شوڤرش، هه‌ر له لایه‌ن ئەم گرووپه‌وه ئاراسته‌کرا.

North and South

شمال و جنوب

باکوور و باشوور

باکوور بریتیه له: ولاتانی پێشکه‌وتووی پیشه‌سازی سه‌رمایه‌داری، واته ولاتانی ئەوروپ، ئەمریکای باکووری، ژاپۆن و ئوسترالیا که به‌زۆری له نیوه‌ی باکووری گۆی زه‌ویدا جینگیر بوون. باشوور بریتیه له: ولاتانی دواکه‌وتووی هه‌ژار، واته ولاتانی ئەفریقای و ئەمریکای باشووری و ناسیایی که زۆربه‌یان له نیوه‌ی باشووری گۆی زه‌وی جینگیر بوون. له میدیاکانی رۆژاوا، ئەغله‌ب ئاماژه ده‌درێته فۆرمولی باکووری دارا و باشووری نه‌دار. که‌واته له‌م روانگه‌وه جیهانی هاوچه‌رخ دابه‌ش کراوه به کۆمه‌لێ نه‌ته‌وه‌ی پاره‌دار و کۆمه‌لێکی ده‌سته‌نگ و بێ پاره. فری بیتۆ، قه‌شه‌ی نازادیه‌خوازی برازیلی، بۆ چاره‌سه‌رکردنی گه‌رفته‌کانی سه‌ره‌زهی دوو رێچاره پێش‌نیاز ده‌کات: یه‌که‌م، پاوه‌جیکردنی ناشتی له جیهان. دووه‌م، که‌مکردنه‌وه‌ی جیا‌وازی و له‌مپه‌ری نیوان باکوور و باشوور.

sovereignty of law

حاکمیت قانون

بالاده‌ستیی قانون

سه‌ره‌کی تری نه‌په‌رتی مافی ئیداری ولاته‌کان، بالاده‌ستیی قانونه‌که به‌و پێیه‌ نه‌بێ به‌رئۆه‌بردی کاروباری

گشتی و دهرکردنی فهرمانی کاربهدهستانی ئیداری دهولت، له گهل یاسادا بگونجی.

بالادهستی قانوون سئ دهرهنجامی لیئهبیتهوه:

١- یاسا ئهبئ پیاده بکریت.

٢- دیاریکردنی کاروباری گشتی ئهبئ به پیئ یاسا بیئ.

٣- ههلسوکوتی ئیداری ئهبئ له گهل یاسادا بگونجی.

بالادهستی قانوون له پیوهند له گهل خهئکدا بهسراوتهوه بهم مهراجهای خوارهوه:

١- خهئک گوێپرایهئ یاسا بن.

٢- ملدان به دهستورهکانی یاسا.

Ambassador

سفیر

بالیۆز

بالاترین نوێنهری نێردراوه له ولاتیكهوه بۆ ولاتیکی تر. له سهدهكانی ناوهراستدا به شیوهی كاتی بالیۆز نێردراوه بهلام له سهدهی پازدهوه بوو كه دیاریکردنی بالیۆزی نیشتهجێ له ولاتیکی تر برهوی پێدرا. یهكهم ولاتانیك كه بالیۆزیان نارد و لاتانی دیکه، دهولت - شاره بچكۆلهكانی ئیتالیا ی ئهوه سهردهمانه بوو. ههئێژاردنی بالیۆز له لایهن سهروکی ولاتهوه دیاری نهكریت بهلام ئهبئ ئهوه كهسهی كه دهستنیشان كراوه له لایهن سهروکی ولاتی وهرگری بالیۆز یهسند بكریت ئینجا داوای بكریت. بالیۆز دهبئ له ولاتهكه ی خوی بهلگهنامهیهك كه پیئ دهوتری «بروانامه - credential letter» به واژوی سهروکی ولاتهكه ی وهرگری و پێشكهش به سهروکی ولاتی وهرگری بكات. له داوی پێشكهش كردنی ئهوه بروانامه، بالیۆز به شیوهیهکی رهسمی دهست بهكار دهبیئ.

Embassy

سفارت

بالیۆزخانه

نوێنهریهتی بالای سیاسی ولاتیك له ناو ولاتیکی دیکه كه شوینی گوزهرانی رهسمی و نووسینگه ی بالیۆزی ئهوه ولاته له ئهژمار دیت. بالیۆزخانه له داوی كۆنسۆلخانه پێك هات. چۆنیهتی دروستبوونی ئهوه شوینه لهگهڕێتهوه بۆ ئهوهیهك پاش كۆتایی هاتنی ههر شهڕێك، ولاتانی دوژمن چهن كهسیکیان بۆ گفتوگۆ رادهسپارد. ئهوه راسپاردانه به شوین دوژینهوهی رینگا چارهیهك بوون تاكوو شهڕ ههئنهگیرسیتهوه. بۆ ئهوهی ئهوه راسپاردانه بتوانن ئهركهكانی خۆیان بن مهترسی و له ئاسایشدا بهڕێوه بیهن، مهسهله ی چۆنیهتی «پاراستن» یان هاته ناراه.

بهندی یهكهمی رێككهوتننامه ی لاهوان كه له ٢٠ ی فێورییهی ١٩٢٨ مۆركراوه، مافی بالیۆزخانه بهم شیوه دیاری نهكات: «دهولتهكان مافی ئهوهیان هیه نوێنهرانی سیاسی بۆ ولاتانی یهكدی بنێرن». ههركات دهولتهك، بیئهوهی له گهل ولاتیکی تر له حالهتی شهڕدا بیئ یان بیئهوهی پیوهندی سیاسی خوی لهگهل دابریبیئ، نوێنهری سیاسی ئهوه ولاته وهرنهگریت، له روانگه ی مافی نیونهتهوهیهوه مافی ئهوه دهولتهتی

پیشیل کردوه.

یهکم بالیۆزخانهی ههمیشهیی له لایهن ریشیلیۆ راویژکاری لویی سیزدههه می فرهنسا دامهزرا و دهوله تانی دیکهش به پیتی ئەم رنسا بههنگایان نا. کهواته دهکری بلیین بالیۆزخانهی ههمیشهیی له کۆتاییهکانی سهدهی ۱۷ له دنیا دا بهدیها.

بالیۆزی ئاکریدیتی سفیر آکریدیته Accredited Ambassador

هه کاتی که دوو ولات له گهل یهکدی پیوهندی سیاسیان هه بیته بهلام پیکهوه بالیۆزیان ئالوگۆر نه کرد بیته، لهم حالته دا نه غلهب بالیۆزی خۆیان له ولاتیکی دراوسی ئه و ولاته وه «بالیۆزی ئاکریدیتی» به ولاته که ی تر دهناسین. ئەم بالیۆزه له راستیدا نه بیته راسپاردهی ولاتی که له دوو ولاتی دیکه.

بزاقی ناشتی جنبش صلح Peace Movement

بزاقی که چهز به چه سپاندنی ناشتی نیونه تهوهیی (یا نه تهوهیی) بکات و بهرگری دهکات له بهر بابوونی شه به داها توودا. ئەم بزاقه پیتی وایه که به هه ره وهزی ئینسانی له هه موو جیهان، دهکری دهوله تهکان بخزینه ژیر فشار و به سازدانی پیوهندی نیونه تهوهیی، کیشهکان کهم بکرنه وه و کۆمه لگاگان له یهکدی نزیک ببه وه.

بزوتنه وهی بن لایهن جنبش عدم تعهد Non-alignment movement

بریتیه له و ولاتانهی که نه بوونه هه ندامی دوو پهیمانی سه ربازی ناتو و وار شه و له پهیمانه ناوچهیی یهکانی وه ک سیتو و سیتو به شداریان نه کردوه و له سیاسهتی ده ره کیدا له سیاسهتی بن لایهن (سیاسهتی سه ره خۆ له دوو بلوکه که) پی ره وی دهکن. زۆریه ئه و ولاتانه که هه موویان سه ره به جیهانی سینه من، له باری ئابووری و کۆمه لایهتی و ئایدیۆلۆجیه وه له گهل دوو بلوکی رۆژه لات* و بلوکی رۆژاوا* جیا وازیان هه به و هه رکامیان بانگه شهی میتوود و ئایدیۆلۆجیا به کی تابه ته دهکن. له راستیدا ئه و شتهی که ئەم ولاتانه له یهک نزیک ده خاته وه، به پیچه وانیهی دوو بلوکی رۆژاوا و رۆژه لات، یهکیه تی سیاسی و ئابووری و سه ربازی نییه به لکوو راهه ستان و خۆرا گرتنه له بهرام بهر ده سه لاتی ئه و زله یزانهی که بوونه ته مه ترسیه که بۆ سه ره خۆیی سیاسی ئه وان. به واتایه کی تر هۆکاری کۆبوونه ویان له ده وری یه کتر، به پیتی هاوسانی و یه کتر تووی نییه به لکوو له سه ره بنه مای «نه» گووته به ولاتانی ده سه لاتخا ز که بۆ ئه وان جیگی مه ترسی و هه ره شه ن.

بزوتنه وهی بن لایهن له پاش شه ری جیهانی دو وه م و دوا ی ته شه نه ی شه ری سارد* سه ری هه لدا. پی شه نگا وی ئەم بزاقه، هیندستان و یوگسلاقی بوون. پاشان میسر و هه ندو نیسیا و سه ره نه ج زۆریه ئه و ولاتانهی که تازه سه ره خۆییان به ده ست هینا بوو ها تنه ریزی بزاقه که وه. سه ره وکی ئەم ولاتانه له دوو

کۆنگره‌ی گه‌وره‌ واته «کۆنفرانسی باندۆنگ ١٩٥٥ و کۆنفرانسی بلگراد ١٩٦١» کۆبونوه و ئاماژه‌کانی خۆیان به‌م شێوه‌ دیاری کرد:

- هه‌ولدان بۆ که‌مکردنه‌وه‌ی کرژیی سیاسی و کیشمه‌کیش له‌ پێوه‌ندی نێوه‌وله‌تیدا.
- هاندان بۆ به‌کاربردنی شیوازی ناشتی خوازانه‌ بۆ چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ نێونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان.
- جێگیر کردنی پێوه‌ندی نێونه‌ته‌وه‌یی له‌ سه‌ر بنه‌مای یه‌کسانی مافی نه‌ته‌وه‌کان و رێزدانان بۆ یه‌کپارچه‌یی و حاکییه‌تی نه‌ته‌وه‌یی.
- به‌رفراوانکردنی هاریکاری نێوه‌وله‌تی.
- دژایه‌تی له‌ گه‌ڵ داگیرکاری و پاکتاوی ره‌گه‌زی.
- لایه‌نگری له‌ ناشتی و پیکه‌وه‌ ژبانی ناشتی خوازانه‌.
- داکۆکی کردن له‌ چارنامه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتوه‌کان و بنه‌مای مافه‌ نێونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان.
- ده‌سدرێژی نه‌کردن و خۆتی‌هه‌لنه‌قورتان‌دن له‌ کاروباری ناوه‌کی و لاتینکی‌تر.
- به‌شداری نه‌کردن له‌ یه‌کیه‌تی نێونه‌ته‌وه‌یی سه‌ریازی.
- ئهم گرووپه‌ له‌ رێکخراوی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتوه‌کاندا بارستاییه‌کی فراوانیان هه‌یه‌ به‌لام دواکه‌وتوییی و لاوازی ئابووری و سه‌ریازی ئهم و لاتانه‌، بۆته‌ هۆی ئاسته‌نگی له‌ به‌رامبه‌ر زله‌یزه‌کاندا. به‌م بۆنه‌وه‌ زۆریه‌یان له‌ نێوان دوو بلۆکه‌که‌دا که‌وتیوه‌ هه‌لاجان.
- له‌ کۆنفرانسی ١٩٧٩ له‌ بیلگراد ٨٥ و لات وه‌ک ئهن‌دامی سه‌ره‌کی و ١٠ و لات وه‌ک چاودێر و ٨ و لاتیش وه‌ک میوان به‌شدارییان تێدا کرد. ژماره‌ی ئهن‌دامانی ئهم بزوته‌ له‌ کۆنفرانسی ٢٠٠٦/٩/١١ له‌ هاقانا، پایته‌ختی کوبا گه‌یشته‌ ١١٨ و لات.

Anarchism

آنارشیزم / سروری ستیزی

بشێوی خوازی

له‌ زمانێ یۆنانیدا به‌ واتای بێ سه‌روه‌رییه‌. به‌لام له‌ زاراوه‌ی سیاسی به‌ رێبازێک ئه‌گوتری که‌ حه‌ز به‌ داڕمانی ده‌وله‌ت نه‌کا و جێگیر کردنی ئه‌نجومه‌نی ئازاد و هاوکاری ئاره‌زومه‌ندانه‌ی تاک و گرووپه‌که‌نه‌ له‌ جێی ده‌وله‌ت.

بن بونیادی بشێوی خوازی، له‌ سه‌ر دوژمنی کردن له‌ گه‌ڵ ده‌وله‌ت پابه‌نده‌ و هه‌ر چه‌شنه‌ ده‌سه‌لاتینکی رێکخراوه‌یی ئایینی و کۆمه‌لایه‌تیش به‌ ناڕه‌وا ده‌زانێ. ئهم رێبازه‌، یاسا ده‌وله‌تییه‌کان به‌ سه‌رچاوه‌ی داگیرکاری و وه‌یشموومی کۆمه‌لایه‌تی ده‌زانێ و به‌م بۆنه‌وه‌ خوازیاری له‌ ناوچوونی ته‌راوی ده‌وله‌تکه‌نه‌. که‌واته‌ ئه‌کری بلێن لایه‌نگرانی ئهم فیکره‌ به‌ چه‌شنیک، له‌ شوێن سه‌ینه‌وه‌ی ده‌وله‌ت له‌ کۆمه‌لگادان.

بشێوه‌خوازان، به‌ پێچه‌وانه‌ی ئه‌وه‌یه‌که‌ تا ئیسته‌ ده‌نگی داوه‌ته‌وه‌، ئاژاوه‌گێڕ یان هه‌رکێ به‌هه‌رکێ خوازی نین و ناخوازی کۆمه‌لگه‌، بێ سه‌روه‌یه‌ره‌ و پاشاگه‌ردانی بیته‌ به‌لکۆو بیر له‌ سیسته‌میک ده‌که‌نه‌وه‌ که‌ به‌ره‌نجامی هاوکاری ئاره‌زومه‌ندانه‌ بیته‌ که‌ باشترین شیوازه‌که‌ی دامه‌زرانی گروویی ئۆتۆنۆمییه‌. چونکا زاتی ئه‌...

به كۆمهلهكى دهزانن. ئیللیزا ریکۆلز (١٨٣٠-١٩٠٥)، ئانارشییستی فه ره نسی ده لئی: «ئامانجی نی مه، ژیا نی بی ده وه لت و بی قانونه». بشیوی خوازه كان پییان وایه گه ریانی سیسته می ئابوری، له كۆمه لگایه کی ئازاد و ئاره زومه ندانه دا باشت ده گونجی چونكا ئه و شته ی كه ئیمرۆ ده وه لت به زه بر و زهنگ ئه نجامی ئه دا، خه لكانی ئاره زومه ند باشت به رتۆی ده به ن و پیویست به به رتسه ك كرده وه ی هه رتیمی تاكه كه س ناكات. چو نكو مرو ؤه له زاتی خویدا به هه زتیکی ئازادانه ریز بو ما ئی تاك قاییله.

بشیوی خوازه كان به هه ر ریبازیکیانه وه (ریفۆرمیست، كۆمونیست یان تاكه پرست) هه میوان له سه ر رووخان دی هه رچه شه نه ده وه لتیك هاودهنگن و دیموكراسییش به ئیستبدادی زۆرینه ده زانن كه به دهگمه ن له ئیستبدادی سولتانی بی قه رته ره. پرۆدۆن ده لئی: «ده وه لته كان شه للاقی خواكان».

كۆنگره ی نیونه ته وه یی ئانارشییسته كانی جیهان، له سالانی ١٨٧٧ و ١٩٠٧ پیكه ات به لام ه یچ كاتیك نه یان توانی ریکخواهیه کی هه میشه یی دامه زرێن. سه ندیكالیزم كه یه كیك له لقه كانی ئانارشیزمه له هه ندی له ولاتانی ئه وروپیی و ئه مریكای لاتین ته شه نه ی سه ندووه. لقیکی تر له جوولانه وه ی ئانارشییستی له سوقیه ت به ناوی نه یه لیزم* چالاکی بووه.

Blanquism

بلانكیزم

بلانكیزم

ریبازی سیاسی و بۆچونه كانی لۆی ناگۆست بلانکی (١٨٠٥-٨١)، بیرمەند و خه باتكار و شوپشگیری فه ره نسی. بلانکی له شوپشه كانی ١٨٣٠ و ١٨٤٨ و له دامه زران دنی «كۆمۆنی پاریس» (١٨٧١) به شداری كردووه و نیوه ی ته مه نی خۆی له به ندیخانه دا بووه. بۆچوونه شوپشگیرییه كانی بلانکی له ژنر كاریه گه ری بابو فیزم* بېجمی گرت و دزه ی كرده نیو ماركسیزمه وه. ئه و هه ندی زاره وه ی ماركسی وه ك دیكتاتۆری پرۆلتاری، دامه یناوه. به ره می به ناویانگی بلانکی، كتییی ره خه نی كۆمه لایه تییه (١٨٦٩).

بلانکی، ماتریالیست و راسیۆنال (عه قلّ خواز) بووه و برۆای به پیشكه وتنی بی کوتایی میژوو بووه. به رای ئه و میژوو له قوناغی تاکییه تی ره هاوه كه هی سه رده می مروقی وه خشییه، به ره و كۆمونیزم - كۆمه لگای دها توو كه تاجی سه ری شارستانییه ته - له جووله دا یه. بلانکی به سه ختی له گه ل دژ به ره كۆمه لایه تییه كانی سیسته می سه رمایه داری ده ستو یه خه ده بی و بۆ رووخانی ئه م سیسته مه پیلان و شیوازی ئانارشییستی پیشنیاز ئه كات. بلانكیزم، دزه ی كرده ناو شوپشی ولاتانی دیکه، وه ك سوقیه ت و ماركس و لینن، ستایشی خه باته كه یان كرده.

West(ern) Bloc

بلوك غرب

بلۆکی رۆژاوا

سه رجه می ولاتانی ئه وروپای رۆژاوا و ئه مریكای باكووری كه بریتین له پیشكه وتوو ترین ولاتانی سه رمایه داری جیهان، به بلۆکی رۆژاوا ناوبرده كراه. به مانایه کی تر بلۆکی رۆژاوا به ولاتانی ئه وروپای رۆژاوا (سوید و نه مسای لیډه رچن) له گه ل ئه مریكای باكوور ده وتری كه ئه ندایمی ریکخواه ی ئه تلانتیك.

باکووری (ناقۆ) بن و له بهرهیکی سیاسی و سه‌ریازی دژ به بلۆکی رۆژه‌لاتدا یه‌یکان گرتوه. به‌لام ئەم زاراوه و لاتانی سه‌رمایه‌دارێ پێشکه‌وتووی وه‌ک ئوستورالیا و زیلان‌دی نوێ و ئەفریقای باشووری له‌ خۆ ده‌گرێ. که‌واته‌ وشه‌ی رۆژاوا، لایه‌نیکی جوگرافی روت نییه‌ به‌لکه‌و ئەمیش وه‌ک بلۆکی رۆژه‌لات زیاتر هه‌لگری بارێکی ئایدیۆلۆجیکی به‌ که‌ درێژه‌ی شارستانییه‌تی رۆژاوا له‌ ئەژمار دێت.

زاراوه‌ی بلۆکی رۆژاوا، هه‌ندێ جار ده‌وله‌تانی دان‌دراو یان یه‌کگرتووی رۆژاوا له‌ ئاسیا و ئەفریقا و ئەمه‌ریکای لاتینیش له‌ خۆده‌گرێ. لێره‌دا واتای ئایدیۆلۆجیکی و سیاسی ئەم زاراوه‌ مه‌به‌سته.

دوای شه‌ری جیهانی دووه‌م، ویلایه‌ته‌ یه‌کگرتووه‌کانی ئەمه‌ریکا بووه‌ هێزی یه‌که‌می جیهان و پێشه‌نگاوی سیسته‌می سه‌رمایه‌دارێ. ئەم و لاته‌ له‌ به‌رامبه‌ر سو‌قیه‌ت دا بوو به‌ ده‌سه‌لاتی سه‌ره‌کی بلۆکی رۆژاوا و رۆژه‌لات. هاوکات له‌ گه‌ن ئالوگۆرپه‌کانی ١٩٦٠ و ٧٠ له‌ جیهان، ده‌سه‌لاتی سو‌قیه‌ت له‌ بلۆکی رۆژه‌لات، هه‌ر شه‌هاتوو لاوازتر ده‌بوو. ئەمه‌ریکاش ده‌سه‌لات و شه‌وتی جارانی لێ ئەستێندرا. پاش ئاره‌دان‌کردنه‌وه‌ی ئەوروپا و به‌ هێزبوونه‌وه‌ی به‌ریقانیا و فه‌ره‌نسه‌ و ئینجا ئەلمانیا و ژاپۆن، ئەم و لاتانه‌ له‌ بپاربه‌ سیاسی و ئابوورییه‌کانی ئەمه‌ریکادا رێ‌ده‌ستیان په‌یدا کرد و له‌ رێ‌خه‌راوه‌ی نهم‌توه‌ یه‌کگرتووه‌کان، و لاتانی هاوپه‌یمانی ئەمه‌ریکا و رۆژاوا له‌ «جیهانی سه‌یهم» دا به‌ زۆری به‌ پێچه‌وانه‌ی ئەمه‌ریکا، هه‌لو‌ئێستیان ده‌گرت.

زاراوه‌ی بلۆکی رۆژاوا و بلۆکی رۆژه‌لات، زیاتر له‌ قۆناغی «شه‌ری سارد»* باو بوون.

East(ern)Bloc

بلوک شرق

بلۆکی رۆژه‌لات

به‌ کۆمه‌لیک له‌ و لاتانی کۆمۆنیستی ئەوروپای رۆژه‌لات و رۆژه‌لاتی ئاسیا، «بلۆکی رۆژه‌لات» ده‌گوترا. ئەم و لاتانه‌ هه‌لگری ئایدیۆلۆجیای کۆمۆنیستی بوون که‌ له‌ به‌رامبه‌ریان «بلۆکی رۆژاوا»* شیر و تیری نیشان ده‌دا.

تا شه‌ری جیهانی دووه‌م ته‌نیا دوو و لاتی سو‌قیه‌ت و مه‌غولستان، سه‌ر به‌ کۆمۆنیست بوون. به‌لام پاش داگیرکردنی ئەوروپای رۆژه‌لات له‌ لایه‌ن ئەرتەشی سه‌وره‌وه، و لاتانی رۆمانیا و پۆلۆنیا و بولگاریا و ئەلمانیا ی رۆژه‌لات و چین، که‌وتنه‌ ریزی کۆمۆنیسته‌کانه‌وه. دواتر، و لاتانی چین و کۆریای باکوور و قیتنام و کامبوج و لائۆس له‌ ئاسیا و کویا له‌ ئەمه‌ریکا هاتنه‌ جهرگه‌ی و لاتانی کۆمۆنیستی و بلۆکی رۆژه‌لاته‌وه.

بلۆکی رۆژه‌لات تا هاوه‌یه‌کیش دوای شه‌ری جیهانی دووه‌م، یه‌کگرتووی سیاسی بووه‌ و ناوه‌ندی ده‌سه‌لاتی سیاسی و سه‌ریازی و ئابوورییه‌که‌شی، یه‌که‌ه‌تی سو‌قیه‌تی پێشوو بوو. به‌لام پاش هاتنه‌ سه‌رکاری خرۆشچۆف له‌ سو‌قیه‌ت و ژلبوونه‌وه‌ی قه‌یرانی سیاسی و ئایدیۆلۆجیکی نیوان چین و سو‌قیه‌ت، یه‌که‌ه‌تی بلۆکه‌که‌ هه‌لو‌شا. مه‌یلی سه‌ربه‌خۆیی و لاتانی کۆمۆنیستی ژێر کێفی یه‌که‌ه‌تی سو‌قیه‌ت رۆژه‌رۆژ زیاتر ده‌بوو، جاری وابوو ئەم جیا‌بوونه‌وه‌ به‌ شو‌پشی خو‌یناوی مه‌یسه‌ر ده‌بوو. پاش کۆتایی شه‌ری سارد،

رووخانی دیواری بەرلین له کوتایی سەدهی بیستم، سیستمی کۆمۆنیستی لهگۆین بلۆکیکی سیاسی به تهواوهتی لیکهله‌شاهوه و کۆمارییه‌کانی یه‌کیهتی سۆقیهت سه‌ربه‌خۆیی یان به‌دهس هینا و بلۆکی رۆژه‌لات وهک رێبارزکی نایدیۆلۆجیکی سپێردرایه میژووه.

بنه‌ره‌تی یه‌کسانی اصل برابری principle of equality
 بنه‌ره‌تیکی یاسایی و سیاسیه که دەین بهی پێیه، له هه‌موو کاروباریکی کۆمه‌لایه‌تی‌دا هه‌موو کەس به یه‌ک چاو ته‌مه‌شا بکری، بێجگه له‌وهی بۆ کرده‌وه‌یه‌کی دیاریکراو ده‌ره‌ق به هه‌ندێ کەس یان گروپ به‌لگه‌ی تاییه‌ت به‌ ده‌سته‌وه‌ بێت. ئەم پره‌نسییه له سه‌ر ئەم گریمانه راوه‌ستاره که ته‌واوی خه‌لک له بابته «مافی سروشتی» پیکه‌وه یه‌کسانن. ئەم بۆچوونه هۆی نالیکچوویی زه‌ینی و جه‌سته‌یی نێوان خه‌لک نه‌گه‌رینتیره بۆ «به‌رووبومی کۆمه‌لایه‌تی» و «نایه‌کسانی ده‌رفه‌ته‌کان». له لایه‌کی تره‌وه دژیه‌رانی یه‌کسانی، له سه‌ر ئەم باوه‌ره‌ن که نالیکچوویی کەسه‌کان تا راده‌یه‌کی زۆر زاتییه و ته‌کوژی و هاینراکی کۆمه‌لایه‌تی به پێی ئەم دۆخه دروست نه‌بن.

بنه‌ره‌تی یه‌کسانی زۆرتر رواله‌تیکی ئەخلاقی و مرۆفە دۆستانه‌ی هه‌یه و که‌ترین خواسته‌کەشی ئەوه‌یه که ئەبێ هه‌مووی خه‌لک له هه‌ندێ مافی سه‌ره‌کی هاوبه‌ش و داینبکردنی پێداویسته‌یه‌کانیان به یه‌کسان به‌هه‌روه‌ر بن. به‌لام راده‌ی ئەم مافانه نادیاره و هه‌رچی خه‌باتی یه‌کسان‌خوازان‌ه‌ش به‌ریلاوتر نه‌بێت، ئەوانیش زیاتر ده‌بن. مه‌سه‌له‌یه‌کی تر پێوه‌ندی نێوان یه‌کسانییه‌کانه، چونکا هه‌رکام له‌وانه خۆبه‌خۆ یه‌کسانییه‌کانی‌تر له خۆ ناگرن.

لانیکه‌م ۲۰۰ سا‌له ملامانی سیاسی و نایدیۆلۆجیه‌کانی رۆژاوا له سه‌ر کێشه‌ی یه‌کسانی چه‌قی به‌سته‌وه و کۆلینه‌وه‌ی فره‌لایه‌نی ئەم مه‌سه‌له‌ش بۆته هۆی سه‌ره‌لدانی جوولانه‌وه‌ی سیاسی جوړبه‌جوړ له سەده‌ی بیستم‌دا. ئەم باسه له «یه‌کسانی له به‌رده‌م یاسا» وه که دروشمی لیبرالیزم* بوو، ده‌ستی پێکرد و تا «یه‌کسانی ده‌رفه‌ته‌کان» که دروشمی سوسیالیزمه، درێژه‌ی پێدرا. له سەده‌ی بیستم‌دا جوولانه‌وه‌ی راسته‌گرای گه‌وره به‌ دژی ئەم بیروکه به‌ریا بووه.

بۆرژوازی بورژوازی Bourgeoisie
 له سه‌ده‌کانی ناوه‌راست‌دا به‌ کەسیکیان ئەگوت که خه‌لکی شاری نازاد یا «بۆرگ» بێت، کەسیک که نه‌ ناغا بێت و نه‌ ره‌عیه‌ت، پێیان ده‌گوت بۆرژوا. له سه‌ده‌کانی ۱۷ و ۱۸ ئەریاب و خاوه‌نکار له به‌رامبه‌ر چه‌رچی و کریکار، یان بازرگان له به‌رامبه‌ر کاسبکار، به‌ بۆرژوا ناو نه‌برا. کهواته بۆرژوا به‌ مانای کەسیک له چینی مامناوه‌ندی ناوبرده‌ کرا. بۆرژوازی، له فه‌ره‌نسه‌ به‌ گشتی ناوینشانیک بوو بۆ چینی مامناوه‌ندی مه‌عامه‌له‌چی یان شارۆمه‌ندانێ که به‌ هۆی پاره و دارایی‌یه‌وه بپوهه‌ بپوهه‌ ناوه‌ن مافی سیاسی به‌لام دواتر له باس وخواسه‌ سیاسییه‌کاندا مانایه‌کی به‌ریلاوی لیکه‌وته‌وه.

له سهدی نۆژده به داوه ئەم چینه که بنیاتنەری شارستانیەتی نوێ له ئەژمار هاتوو، به شیوهی جۆراوجۆر نرخیندراوه. له روانگە ئابووری و سیاسییەوه بۆرژوازیان به چینیکی کراوه و سەربەگێچەل و شۆپشگێر له قەلەم داوه. بەم جۆرە که مارکس له «مانیفیستی کۆمۆنیست» دا دەنووسی: بۆرژوازی له باری میژووییەوه بالاترین دەوری هەبووه. بۆرژوازی ئەگەر هەمیشە ئامرازی بەرەمهێنان و سەرچەم پیوهندیەکانی به شیوهیەکی شۆپشگێرانە وەرنەگێڕی، ناتوانی بژی. بۆرژوازی ئالاهەلگری لیبرالیزم* له ئەژمار دیت و ئەو شۆپشەنەمی که له ژێر سیبەری ئەودا به سەمەر گەیشتوون به تاییەت شۆپشی فەرەنسە. کۆتایی هیناوه به زێدەماق رەچەلەک و له سەر تاک و ماف و دەسکەوتەکانی تاک وەک پێودانگێک بۆ نرخاندنی بەهای کۆمەلایەتی مرۆڤ پابەند بووه. بەلام له باری کەلتورییەوه نووسەران، له مولیرەوه بگەرە تاکوو بالزاک، بۆرژوازیان به نیشانەمی تەماحکاری و پەستی و ناحەزی ناوبردە کردووه و بیجگە له پوولپەرسەتی هاندەرێکی بۆ نابینن. له دیدی خەلکانی هونەری و کەلتورییەوه بۆرژوازی، چینیکه که هەمووشتیک تەنانەت کەلتورییش به چاوی شەمەک و کالاسەیر ئەکات.

بۆرژوازی له گوتاری مارکسیزمدا به واتای سەرمایەدار و مەعامەلەچی و کاسبکاری سەربەست له قەلەم ئەدری، له بەرامبەر پڕۆلتاریا که تەنیا به فرۆشتنی وزه و هینزی بازووی خۆی ئەژی. به پێی ئەم پۆلێنەبنەییە، بۆرژوازی له لایەکەوه به سەرمایەداری پیشەسازی و پارەدار و له لایەکی ترەوه بۆرژوازی گەرە(سەرمایەدارەکان) و وردەبۆرژوازی(کاسبکاری دەس‌تەنگ و دوکاندار و کەسانیک که ناستی ژانیان له پڕۆلتاریا سەرنەکەوت) دابەش ئەکەرت. بەرای مارکس، سەرمایەداری* پێکەتیکە له گەشەمی چینی مامناوەندی مەعامەلەچی و سنەتکاری کۆمەلگای سەدەکانی ناوهراسەت که بنیاتی سیاسی خۆی له سەر بنەما وێرانەکانی داناه و به رێبازە لیبراله‌کانییەوه پیوهندی ئابووری و سیاسی کۆمەلگای وەرچەرخاندوو.

بەم پێیە، چەمکی «بۆرژوا» (به مانای تاکێ هاوپیوه‌ند به چینی بۆرژوازی) و «بۆرژوازی» له زمانی سۆشیالیستەکانی ئەوروپای کیشوهری - که له ۱۸۹۰ بەملاوه زۆریان بوونه مارکسیست - هاتە ئاراه. لەوەدا به مانای «سەرمایەدار» و «نامارکسی» باو بووه. کەواته له گوتاری مارکسیزمدا «کۆمەلگای بۆرژوازی» به مانای «کۆمەلگای سەرمایەداری» و «حیزبی بۆرژوازی» به مانای «حیزبی ناسۆشیالیستی» و سۆشیالیزمی بۆرژوازی به‌واتای «سۆشیالیزمی نامارکسی» شروقه کراوه. جاری واش هەیه، هەر به مانای چینی مامناوەندی رافە ئەکەرت.

دابەشکردنی بۆرژوازی به بۆرژوازی گەرە (grand bourgeoisie) و وردە بۆرژوازی، له روانگە کەلتورییەوه مانای تاییەتی له خۆ گرتوو. بۆرژوازی گەرە، بهو توێژە ئەلێن که تەنیا فیر بووه دارایی بخاتە خزمەت بەرەمه‌ندی لایەنه‌مەنەمی و کەلتورییەکانی ژانی ئاریستۆکراسی. بەلام بەرای هەندیک، وردە بۆرژوازی هێمایەکه بۆ رۆحیانەتی کاسبکارانه و مەعامەلەچی بەرچاوتەنگ و دور له بەرزەفیری و به گشتی بالانۆینی مرۆقی نابالغ و پێ نەگەیشتوو. له‌م سالانەمی دوايیدا بۆرژوازی کەمتر به مانای

سهره‌كخست لیکرداوه‌تسه به‌لککو زیاتر به مانای شیوازی روانین به ناکاری زایه‌ندی(ئه‌خلاقى سیکس)شرۆقه کراوه.

بۆرۆکراسی / دیوانسالاری **Bureaucracy**

له زاراوهدا به مانای دهنگای ئیدارییه كه بۆ گه‌یشتن به نامانجه‌كانی، به پینی رُسا و بریاری دیاریکراو کاروباری رۆژانه‌ی دهنگایه‌ك (وهزارهت، کۆمپانی، ئەنستیتۆ، ده‌ولت، زانستگه و...) به‌رئوه ئەبات. دانهری تیۆری نوێی دهریاره‌ی بۆرۆکراسی ماکس قئیبهر کۆمه‌لناسی ئەلمانى بوو كه ئەم سیسته‌مه به سهر‌نموونه‌ی ره‌سمی ئەندیشه‌ی رُكخستنی لۆژیکی ده‌زانى. له جومله‌ی تایبه‌تمه‌ندییه زیندوووه‌كانی بۆرۆکراسی بریتیه‌یه له: هه‌بوونی رُسای قانونی بۆ کاروبار، هه‌بوونی داموده‌نگایه‌کی ئیداری موچه‌خۆر، دیاریکردنی رۆلێکی تایبه‌ت بۆ ههر کارمه‌ندێك، گرنگایه‌تی ده‌سه‌لات و مه‌قام به جیى ده‌سه‌لاتی تاک و پاراستنی رُكپێکی به‌لگه و داکیۆمینه‌ته‌كان. به‌بروای قئیبهر بۆرۆکراسی لۆژیکی، هۆکاری سهره‌کی به لۆژیکی کردنی سیسته‌می ده‌ولت له جیهاندايه.

بۆرۆکراسی دهره‌نجامی باشی لینه‌که‌وتۆتسه، بۆ نموونه: خاوبوونه‌وه‌ی کاره‌کان له جه‌غزی رُسای توند و تۆل و هاپراکی دوور و درێژ، که‌لک وهرگرتن له ده‌سه‌لات به قازانجی خۆت، هه‌زکردن به به‌ربلآوکردنی به‌ستینی ده‌سه‌لات و زیادکردنی شه‌وتی خۆت به سهر لایه‌نه‌کانی تری ژيانى کۆمه‌لایه‌تی و نابووری و سیاسى. بیرمه‌ندانى سیاسى، بۆرۆکراسی به ده‌سه‌لاتێکی بى هه‌وسار ئەزانن كه ده‌یه‌وه‌یت ته‌واوی کۆمه‌لگا قووت بات. با‌ل‌زاک كه زاراو‌ه‌ی بۆرۆکراسی ره‌واج پێدا، له چیرۆکی *کارمه‌ندان* (۱۸۲۶) دا بۆرۆکراسی به «ده‌سه‌لاتی دیوه‌زمه‌یه‌ك» ئەشوبه‌یتنی كه به ده‌ست جه‌ماعه‌تێك كوله‌بنه‌وه‌یه...

میل، (۱۸۵۹) بۆرۆکراسی، دژی دیموکراسی و حوکمه‌تی په‌رله‌مانی و نازادى له قه‌لم ئەدا. گاتانۆمۆسکا، کۆمه‌لناسی ئیتالی (۱۹۲۹) ده‌ولته‌ی مودیرن له بنه‌رته‌دا به ده‌ولته‌تیکى بۆرۆکراتیک ناوبرده ئەکا كه كه‌مینه‌یه‌ك به سهریا ده‌سه‌لاتداری ئەكات.

ئه‌میه‌ستا ئەه‌شته‌ی دا‌هینه‌رانی تیۆری سیاسى به خۆوه سهرقال کردوه، مه‌سه‌له‌ی بۆرۆکراسی له‌گوین *یه‌ك* «چینی نوێ»یه كه ده‌سه‌لاتی سیاسى به ده‌سته‌وه‌یه. ئەم بیرو‌که له کتێبی *چینی نوێ*، به‌ره‌می میلوان جیلاس بیرمه‌ندی یوگوسلاقی بلاو کرایه‌وه.

بولشویزم **بولشویسم** **Bolshevism**

ئهم زاراو‌ه‌ ناوی ئایدیۆلۆجی حیزبى بولشویك، به رُبه‌رایه‌تی لینه‌ی بوو كه «شۆپشی سۆقیه‌ت»ی له ئۆکتۆبهری ۱۹۱۷ به ئەنجام گه‌ياند و یه‌کیه‌ته‌ی سۆقیه‌تی دامه‌زراند. چۆنیه‌تی پێکهاتنی بولشویزم ئەگه‌رته‌وه بۆ ئەو ناکۆکیه كه له کۆنگره‌ی حیزبى نه‌ینی سۆسیال دیموکراتی سۆقیه‌ت له سهر ئەندامه‌تی له حیزبه‌که‌دا رووی دا، كه ئەمه‌ش بوو به هۆی شه‌قاربوونی حیزب و لادان و جیا‌بوونه‌وه‌ی دوو گروپ...

بولشویك(بە مانای زۆرینە) بە رێبەرایەتی لینین و مەنشویك(بەمانای كەمینه)بە رێبەرایەتی مارتوف. لینین لە ساڵی ۱۹۰۹ ئەم ناوەی لە گروپەكەى خۆى نا و لە ۱۹۱۲ حیزبەكەیان دامەزراند. لە ساڵی ۱۹۱۸ ئەم ناویان بە «حیزبى كۆمۇنىستى سەرانسەرى سۆقیەت» گۆپى و پاشان لە ساڵى ۱۹۵۲ ديسانەو بە«حیزبى كۆمۇنىستى يەكیەتى سۆقیەت»ناو داریان كرد.

تایبەتمەندییەکانی بولشویزم، بریتی بوو لە: یەكەم، لایەنگری لە ماركسیزمی ئۆرتۆدۆكسی. دووھەم، ھەبوونی رێكخراوەیەكى ناوھەندىخوایى حیزبى. سێھەم، شۆرشگىرى و خەبات لە گەل ریفۆرمخوایى و حیزبەكانى تر.

بولشویزم، ەك ناىدیۆلۆجىایەكى شۆرشگىرپانە، ئاویتەیکە لە ماركسیزمی رۆژاویى لە گەل ترادىسیۆنى جقاتیخوایى سۆقیەت. دواى بە دەسپێنانى دەسەلات لە ۱۹۱۷ بەملاو، ھاوتەریب لە گەل ھۆكەتى رەھای سۆقیەت، تیۆر و كردەو لە سەر پرنسپییەكانى لینىنىزم چەقى بەست. رۆلى مێژوویى بولشویزم لەم راستییەدا بوو كە لە لایەكەو پێوھەندى خۆى لە گەل ماركسیزم بپاریزى و لە لایەكى تریشەو، دەس ھەلگىرئ لەم بیروكەى ماركس، كە گوتبووی: «نازادى چینی كرێكار تەنیا بەدەس خۆیان مەیسەر ئەبێ» و لەجىاتى ئەو، ئەندىشەى تكاچۆف پەسند بكن كە دەلى: شۆرشى كۆمەلایەتى، تەنیا بە ھىنانى وشىارى چىنایەتى بۆ ناو كرێكاران لە دەروەى چىنەكەیان و لە لایەن شۆرشگىرپانى لىھاتووی سەر بە رۆشنىرپانى سۆشىالیستییەو پىادە ئەكرىت.

لىكۆلەرانى ئەروپى تا ۱۹۴۵، بولشویزمیان بە توندپەرتوین لقى جوولانەووى چەپ لە قەلەم داو بەلام لەو دوا زۆرەیان، بە سىمايەكى توتالىتەر تەعەبىریان لىكردوو.

Fundamentalism بونیاتگەرىتی/بەرهەتخوایى /بىادگرایی / اصول گرایی

بروایوونى كۆرمانە بە ھەموو ناوھروكى ئىنجىل و ئەویكە ئەم كتیبە پاك و بىغەشە و وشە بە وشەى «فەرمایشتى خودایە» ەك چۆنییەتى دروستبوونى جىهان و ئادەم و ھەوا و بەھەشت و دۆزەخ. ئەم زاراوھ لە زنجیرە وتاریك لە ژێر سەردیپرى *بناغەكان* وەرگىراوھ كە لە ساڵى ۱۹۰۹ لە ولاتە یەكگرتووھەكانى ئەمرىكا بۆ كرايوو. ھەندئ لە پرۆتستانتە ئەمرىكییەكان تا سەر ئىسكان بونیاتگەران و كلینسەى كاتۆلىكى رۆما و ھەر ئەندىشەيەكى تازە و نوێباو، بە كوفر دەزانن.

بونیاتگەرىتی بە مانای گەرانەوویە بۆ بناغەكان. ەك دەرنەكەوئ ئەم زاراوھ لە دنیای مەسىحیدا سەرى ھەلداوھ بەلام لە دنیای ئىسلام زۆدەتر پەرى سەندوو. لە دنیای مەسىحى سەرىنەووى پىرۆزى لە ناىین و شكەندنى تابۆ ئایىنیەكان ھاكات دەستى بىكرد.

نارىشەى بونیاتگەراكان لە سەر ھەقیقەتە. ئەوان بانگەشەى ئەو دەكەن كە ھەقیقەت، ەك چەمكىنى رەھا بە تەواوھتى لای ئەوان دەست ئەكەوئت. ھەندئ خەسەلت بۆ بونیاتگەرىتی دیارىكراوھ كە ھەندئ بەرپەتى مەعریفى تايبەتى ھەیە. بۆ وینە خوايەكى «قەھار» و «سزادەر» وینا دەكەن و بروایان.

ههقیقهتیکی تاقانه ههیه که تنیا له لای خویان دهست ئەکەوئ. له باری مروقتاسییوه، مروقتا به کەسیکی تاوانبار دەرزان و ئەم دنیاخ وەک شوینیک بۆ بەسزاکه یانندی تاوانباران دەبینن.

بەپرای هەندئ، بونیاتگەرئتی جیاوازی لەئۆرتۆدۆکس، دیاردەیهکی نوئییه و له سەردهمی جیهانگهریدا بواری باشتری بۆ دەرپهخسئ(گیدینن). به وتەئ هەندیکی دیکەش بونیاتگەرئتی، سەرچاوهیهکه بۆ بهرهههینانی شوناس که له کۆمه‌نگای رایه‌له‌ییدا به گه‌رانه‌وه بۆ رابردو و هه‌روه‌ها گولبێژێر کردنی چەن ره‌هه‌ندیکی ئەو رابردووه، ده‌خوای بۆ شوین ه‌اوسانکردنه‌وه بئیت(کاستیلن). ئەم کەسانه پینان وایه که بونیاتگەرئتی به درێژایی میژوو بووه به‌لام له‌م سەرده‌مه‌دا دەرته‌تان و ئیمکانی زیاتری بۆ ره‌خساوه.

سکالتی، پینی وایه ئەه‌ی له‌نیوان دوو جو‌ر بونیاتگەرئتی جیاوازی قایییل بئین: یه‌که‌م، بونیاتگەرئتی ئایینی و نامودیرنه. دووه‌م، بونیاتگەرئتی مودیرنه.

دیاره بونیاتگەرئتی ئیسلامی له‌ روی مه‌ریفیه‌وه، له‌ چەشنی یه‌که‌م ناوونوس ده‌کرئ. له‌ کۆتایی سه‌ده‌ی بیستهم و سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ۲۱ به‌ تاییه‌ت کاره‌ساته‌که‌ی ۱۱ی سیپته‌مه‌ری ۲۰۰۱ له‌ ئەمه‌ریکا، بونیاتگەرئتی له‌ رواله‌ته ئیسلامیه‌که‌ی دا به‌ جو‌ریک له‌ گه‌ل چەمکی تیرۆریزم*هاوواتا ده‌بیته‌وه له‌به‌ر ئەوه تو‌ریکی شه‌ره‌نگیز به‌ ناوی ئەلقانیده*، به‌ ده‌سپێچکی ئیسلام خوای و رژگارکردنی موسولمانان له‌ چنگی کافره‌کان، چەنده‌ها هێرشی تو‌قینه‌ر و کوشنده له‌ جیهان ئەنجام ئەده‌ن که‌ هاوکنیشه سیاسی و ئەه‌می و نیونه‌ته‌وه‌یه‌که‌کان به‌ره‌و پیناسه‌یه‌کی تر ده‌گوازیته‌وه.

National Interest

منافع ملی

به‌رژه‌وه‌ندی نەتەوه‌یی

به‌رژه‌وه‌ندی نەتەوه‌یی بریتیه‌ی له‌ ئامانجی سه‌رمکی و چاره‌نووسماز له‌ پرۆسه‌ی بێراردان له‌ سیاسه‌تی ده‌رمکی و لاتیک. هه‌ر لاتیک کۆمه‌لێک به‌رژه‌وه‌ندی بۆ خۆی دیاری ده‌کات که‌ پیه‌وه‌ندی هه‌یه به‌ مان و نه‌مانی ئەو و لاته‌وه. بۆ نه‌وه: پاراستنی خاکی و زیند، سه‌ربه‌خۆیی، ئاسایش و خو‌ش‌گوزهرانی ئابووری. هه‌ر کاتیکی به‌رژه‌وه‌ندی نەتەوه‌یی و لاته‌کان بێکه‌وه ته‌با بئیت، ئەم و لاتانه بۆ چاره‌سه‌ری کینشه‌کانیان هاو‌ده‌نگ ده‌بن و هاریکاری یه‌کتر ده‌کەن به‌لام ئەگه‌ر وا نه‌بوو، کینشه‌کینش و رکه‌به‌رایه‌تی و مملانی و سه‌ره‌نجام شه‌ر ده‌که‌ویته‌ نیوانیان.

به‌رژه‌وه‌ندی نەتەوه‌یی به‌ چەند جو‌ر دابه‌ش کراوه که‌ بریتیه‌ له: به‌رژه‌وه‌ندی هاوسه‌نگ، به‌رژه‌وه‌ندی هاو‌دژ، به‌رژه‌وه‌ندی هاو‌به‌ش و به‌رژه‌وه‌ندی گه‌رفتسا‌ز.

هانس مورگنتا، یه‌کی له‌ لایه‌نگه‌رانی قوتابجانه‌ی ریا‌لیزم، به‌رژه‌وه‌ندی نەتەوه‌یی له‌ گه‌ل پاراستنی ده‌سه‌لات له‌ لایه‌ن ده‌وله‌ته‌وه، به‌ یه‌ک مانا شو‌قه ده‌کات. ریا‌لیسته‌کان ده‌سه‌لات به‌ شتیکی پینوست دەرزان بۆ ده‌سته‌به‌رکردنی به‌رژه‌وه‌ندی ده‌وله‌ته‌کان. به‌رای مورگنتا که‌مترین خواستی یه‌ک ده‌وله‌ت بریتیه‌ له: پاراستنی شوناسی فیزیکی(پاراستنی خاکی و لات)، شوناسی سیاسی (پاراستنی رژیم) و شوناسی که‌لتووری(پاراستنی به‌ها و نه‌ریته میژوویه‌که‌کان)که‌ له‌ ژێر سیبه‌ری ده‌سه‌لات و هینزی پینوست به‌نه‌نجام ده‌گه‌ر.

Political Participation

مشارکت سیاسی

به‌شداری سیاسی

هاوکاری شارۆمه‌ندان به شیوه‌یه‌کی رێکخراوه‌یی بۆ هه‌لبژاردنی رێبهرانی سیاسی و به‌شداری چالاکانه له کاروباری کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی و کارکردن له‌سه‌ر فۆزیم و رێنمونی کردنی سیاسه‌تی ده‌وله‌ت. له زۆریه‌ی وڵاتانی جیهان نه‌ک هه‌ر به‌شداریکردنی چۆک له سیاسه‌ت په‌سند نا‌کرێت به‌لکوو ئیجازه ناده‌ن چه‌ماوه‌ر خۆی له سیاسه‌ت هه‌لقورتین. هۆی ئهم رێگرتنه‌ی ده‌سه‌لاتدارانیش ئه‌گه‌ر ئه‌وه بۆ دوو هۆکار: یه‌که‌م، حوکمه‌ت توانای سنووردارکردنی ده‌ستپێوه‌ردان له سیاسه‌تی هه‌یه تا ئه‌وکاته‌ی نه‌خوێنده‌واری و بێ‌ناگایی گه‌شتی، لاوازی و نه‌بوونی کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی و که‌مه‌ترخه‌می چه‌ماوه‌ر بۆ تیگه‌یه‌شتن له ئاریشه‌ سیاسییه‌کان له گۆڕیدا بێت، سنووردارکردنی هاوبه‌شیی سیاسی و ده‌ستپێوه‌ردان له سیاسه‌ت له لایه‌ن حوکمه‌ته‌کان وه‌ک ناوخوارده‌وه‌ ده‌بێت. دووه‌م، ده‌سه‌لاتداران به‌زۆری ده‌ترسن له‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی و قازانج و حه‌ز و تاسه‌یان له‌ناوچیت. بۆیه‌ به‌گه‌شتی رژیمه‌ سه‌رکوتکاره‌کان تێده‌کوشن به‌ شیوازی جۆراوجۆر رێگر بن له به‌شداری سیاسی چه‌ماوه‌ر و ده‌ستپێوه‌ردان له سیاسه‌تدا.

بیرمه‌ندانی زانستی سیاسی ۲ هۆکار بۆ به‌شداری سیاسی به‌ گه‌رنگ ده‌زانن: یه‌که‌م، پالنه‌ر و هانده‌ری به‌شداری کردن، واته‌ بۆ هه‌ر چه‌شنه‌ هاوبه‌شیه‌که‌ ده‌بن نا‌ره‌زایه‌تییه‌ک بۆ تا‌ک له‌ئارادا بێت تا‌کوو بۆ قه‌ره‌بوو کردنه‌وه‌ی ئهم نا‌ره‌زایه‌تییه‌ بیه‌ته‌ ئه‌ندامی ئه‌نجومه‌ن یا رێکخراوه‌یه‌ک که‌ هه‌ول ئه‌دات له‌ بواری جۆراوجۆر هاوبه‌شینی بکات. هه‌ول‌دان بۆ رازی هێشتنه‌وه‌ی تا‌ک ده‌بێته‌ پالنه‌ریک بۆ هاوبه‌شی کردن. دووه‌م، رێکخه‌ستن چ به‌ شیوه‌ی کۆن و چ به‌ شیوه‌ی مۆدێرن، وزه‌ و فیکر ده‌به‌خشی به‌ به‌شداریبووان و یارمه‌تی ئه‌وان ده‌دات بۆ گه‌یه‌شتن به‌ ئامانجه‌کانیان. سه‌یه‌م، نه‌رم‌وینایی حوکمه‌ته‌کان، واته‌ حوکمه‌ته‌کان تا چ راده‌یه‌ک له واقیعه‌دا ده‌رفه‌تی راسته‌وخۆی هاوبه‌شی کردنی چه‌ماوه‌ر سازده‌که‌ن و تا چ راده‌یه‌ک له به‌رامبه‌ر ئهم پڕۆسه‌ به‌ نه‌رم وینایی ره‌فتار ده‌که‌ن.

Baath

بعث

به‌عس

مانای وشه‌که «هه‌ستانه‌وه» یه‌ به‌لام له زاراوه‌دا ناوی جوولانه‌وه‌یه‌کی عه‌ره‌بی و حیزبیه‌که‌ تێده‌کۆشی لیکۆلینه‌وه‌ی کۆمه‌لایه‌تی مارکسیستی له‌ گه‌ل ناسیۆنالیزمی عه‌ره‌ب مۆتوربه‌ بکات. ناسیۆنالیزمی عه‌ره‌ب، خه‌ونی به‌دییه‌نایی کینیکی یه‌که‌پارچه‌ی عه‌ره‌بی ده‌بینی که‌ هه‌ر له‌ مه‌راکیش تا که‌نداوی فارس ئه‌گه‌ر ئه‌وه. به‌عس به‌ شوێن ته‌عیری ئهم خه‌وه‌ بوو، له‌م رێبازه‌شدا بۆ ئیسلام وه‌ک ده‌سپێچکیک بۆ گه‌یه‌شتن به‌ ناسیۆنالیزم ده‌پروانی.

ئهم جوولانه‌وه‌ له ۱۹۴۴ له‌ دیمه‌شق به‌ شیوه‌یه‌کی نه‌ینی به‌ ناوی یه‌کیه‌تی خوێندکاران و رۆشنی‌رانی لاو به‌ رێبهرایه‌تی میشل ئه‌فله‌ق و سه‌لاح به‌یتار به‌ ئامانجی کورته‌کردنه‌وه‌ی ده‌ستی فه‌ره‌نسه‌ له‌ سووریا دامه‌زرا. پاش سه‌ربه‌خۆیی سووریا، حیزبه‌که‌ ئاشکرا بوو ئیجا به‌رنامه‌یه‌کی نه‌رمه‌وه‌ی سه‌رزه‌وه‌ینی راگه‌یاند و له‌ گه‌ل ده‌سه‌لاتی سیاسی و ئابووری بازرگان و مۆلکداره‌ گه‌وره‌کانی دیمه‌شق و هه‌له‌ب که‌وته‌ مملانی و خه‌باته‌وه‌.

له سانی ۱۹۵۲ حیزبی به عس و حیزبی سۆشیالیستی سوریا (حزب الاشتراکیه) به رێبهاریهتی نهکرم حورانی یهکیان گرت و ئەم دووانه پیکهوه «حیزبی سۆشیالیستی به عسی عهرهبی» یان دامهزراند. ئەم حیزبه سهرهتا له رێبازی پان - عهرهبیزمی توندپهوی رێبهاری شۆپرسی ۱۹۵۲ میسر به جیددی پیشگیری کرد و یهکیک له هۆکارهکانی یهکگرتنی سوریا و میسر له ژێر ناوی «کۆماری یهکگرتوی عهرهب» بوو که له گهڵ حوکمهتی عهبدولکهریم قاسم له عێراقیش کێشمهکێشی سهخت و خۆیناوییان بوو.

پاش ههلوهشانهوی تهواوی حیزبهکان له کۆماری یهکگرتوی عهرهب، حیزبی به عس به تاییهت لقی نهکرم حورانی، کهوته دژایهتی کردن له گهڵ ناسر و دواي نهمانی کۆماری یهکگرتوی عهرهب له ۱۹۶۱ هیدی هیدی، دهسهلاتی له سوریا بهدهستهوه گرت و سانی ۱۹۶۲ بوو به حیزبی دهسهلاتاری ئەم ولاته. بهلام له بهر ئهوهیکه دهسهلاتی سیاسی به دهست لقی چهکداری بوو، له سانی ۱۹۷۰ بهملاره حیزب گرنگایهتی خۆی له دوس دا. ئەم حیزبه پاش رووخانی حوکمهتی قاسم له عێراقیش. دهسهلاتی به دهستهوه گرت بهلام جیگرهکهی عهبدوسهلام عارف، ههموی پێچانهوه. پاش مردنی عارف دووباره له سانی ۱۹۶۵ سهریان ههلهداوه و دهستیان گهیشهتهوه به حوکمهت. له واقیعدا گرووپیکی سهربازی له بری ئەم حیزبه حوکمهتی به دهستهوه بووه.

حیزبی به عس سانی ۱۹۶۴ له سوریا، هندی دامهزرگا و کارخانهی به نهتهوهیی راگهیاند و له گهڵ ئیخوانولموسلمین* کهوته ململانهوه. ئەم حیزبه له ئهردهن و لوبنانیش لقی کردۆتهوه. حیزبی به عس له عێراق، دهرهق به گهلی ئەو ولاته و به تاییهت گهلی کورد کردهوی نامرۆقانهی زۆری له خۆی نواند. له سانی ۱۹۸۷، هیزهکانی به عس بۆ یهکهم جار له ناستیکی بهربلادا چهکی کیمیاییان له شار و ديهاته کوردنشینیهکان بهکار هینا و ههزاران کەس تیاچوون. پاش سالیکی تر ئۆپهراسیۆنی ئەنفال* و تیابردنی کوردهکان به نهتجام گهیشته که له ناکامدا زیاتر له ۲۰۰ ههزار کەس کوژران و ۴۰۰۰ گوندیش وێران کرا. له ئاگۆستی ۱۹۹۰ سهدام هیرشی کرده سهرخاکی کوهیت و ئەم ولاتهی داگیر کرد. دواي سالیکی هیزهکانی هاوپهیمانان، له ناسمان و زهوییهوه هیرشیکێ چروپریان کرده سهر عێراق و زهبرێکی کاریگهریان گهیانده هیزی سهربازی ئەم ولاته. سهرهنجام سانی ۲۰۰۳ هیرشی هاوپهیمانان بۆ سهرخاکی عێراق بووه هۆی رووخانی رژیمی به عس و پاش ۲ سال به له سیدارهدانی سهدام حسین، حیزبی به عس پهکی کهوت. بهلام وادهرنهکهویت پاش چهن سالیکی، پاشماوهکانی ئەم حیزبه ههر به شیوهی نهینی ههلسوکوت بکهن به چهشنیک که بۆ داهاتوی ئەم ولاته مەترسی دروست بکهن.

Declaration Balfour

اعلامیهی بالفور

بهیاننامهی بالفور

بهیاننامهی حوکمهتی بریتانیا که به نامهیک له لایهن ئارتور جیمز بالفور (۱۸۴۰-۱۹۳۰)، وهزیری دهرهوی ئەهولاته له ریکهوتی ۲ی نۆقهمهبری ۱۹۱۷ بۆ رۆچیلد (سهرۆکی کۆنگرهی زاینیستهکانی بریتانیا) دهرکراره. له نامهدا وێرای هاوسۆزی کردن له گهڵ ئاواتی جوولهکان، ئامادهی بریتانیا

«دامه‌زاندنی نیشتمانی جووله‌که» له ولاتی فهلهستین راگه‌یاندراوه. لهو کاته‌دا فهلهستین له ژێر دهسه‌لاتی ئیمپراتۆرییه‌تی عوسمانی بووه به‌لام له سه‌ر بێراری کۆمه‌لی نه‌ته‌وه‌کان (۱۹۲۲) ئه‌سه‌پێردریته‌ حوکمه‌تی به‌ریتانیا. له‌وه‌ به‌دواوه‌ به‌ریتانیا ما‌بووه‌ که‌ چۆن ئه‌وه‌ مرجه‌ی نامه‌ که‌ جێبه‌جێ بکات که‌ ئه‌لی: «نابی کارێکی وه‌ها بکریته‌ که‌ مافی مه‌ده‌نی و ئایینی گه‌لانی دیکه‌ی فهلهستین پێشیل بکریته‌». سه‌رجه‌می ئه‌وه‌ رووداوانه‌ی که‌ بوو به‌ هۆی دا‌برانی جووله‌که‌ و عه‌ربه‌بان له‌ یه‌کتر و دامه‌زانی ئیسپرائیل و شه‌ری نیوان عه‌ره‌ب و ئیسپرائیل، لێ‌روه‌ ده‌ستی پێ‌کرد. جا بۆ‌یه، عه‌ره‌ب پێی وایه‌ به‌یاننامه‌ی بالفۆر پیلانێکی ئیمپریالیستی بووه‌ له‌ لایه‌ن به‌ریتانیاوه‌ به‌ دژی عه‌ره‌ب و فهلهستینه‌کان.

چار‌نامه‌ی گه‌ردوونی مافه‌کانی مروّ: ب‌روانه‌ مافی مروّ.

اعلامه‌ی سه‌ جابه‌ی ۱۹۵۰

به‌یاننامه‌ی سه‌ لایه‌نه‌ی ۱۹۵۰

Tripartite Declaration of 1950

به‌یاننامه‌ی ده‌وله‌تانی به‌ریتانیا، فه‌ره‌نسه‌ و ئه‌مه‌ریکا له‌ سه‌ر زامنه‌کردنی دۆخی ئه‌وه‌ کاته‌ی فهلهستین. به‌ پێی به‌یاننامه‌که‌ ئه‌م سه‌ن ده‌وله‌ته‌، رێک که‌وتن له‌ سه‌ر ئه‌وه‌یکه‌ هه‌رکاتێک ئیسپراییل یان ولاتانی عه‌ره‌ب پێیان خسته‌ ئه‌ودێو سنوور و هێله‌کانی ده‌سکێشانه‌وه‌ له‌ شه‌ر، ئه‌وکات بۆ کۆتایی هێنان به‌ شه‌ر له‌ رێی رێخه‌راوه‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتووه‌کان یان رێگه‌ی تر، «ده‌سه‌بجی» بینه‌ مه‌یدانه‌وه‌.

Cairo Declaration

اعلامه‌ی قاهره

به‌یاننامه‌ی قاهره

ئه‌م به‌یاننامه‌ پاش دیداری سه‌روکی ده‌وله‌تانی چین و به‌ریتانیا و ولاته‌یه‌کگرتووه‌کانی ئه‌مه‌ریکا له‌ دیسه‌مه‌ری ۱۹۴۲ له‌ شاری قاهره‌ بلا‌وکرایه‌وه‌. ئه‌م ده‌وله‌تانه‌ جارێکی‌تر دا‌وایان کرد له‌ ژاپۆن که‌ بێن منهن‌ خۆی ته‌سلیم بکات. ئه‌مانیش کارێک نه‌که‌ن که‌ خا‌که‌ داگیرکراوه‌کانی بگه‌رێنه‌وه‌ بۆ دۆخی ۱۸۹۵. له‌م‌لایشه‌وه‌ ژاپۆن ده‌بوا له‌ هه‌موو ئه‌وه‌ دورگه‌ و خا‌کانه‌ی که‌ له‌ شه‌ری جیهانی یه‌که‌م له‌ به‌حری هێمن گرتبووی، پاشه‌کشه‌ بکا و ئه‌وه‌ نا‌وچانه‌ش که‌ له‌ چین داگیر کردبوو، بده‌ته‌وه‌ به‌و ولاته‌. له‌م به‌یاننامه‌دا هه‌روه‌ها ب‌ریار درا که‌ کۆریا ب‌بیته‌ ولاتیکی سه‌ره‌خۆ. به‌یاننامه‌ی ها‌وانا: ب‌روانه‌ کاسترۆئیزم.

Neutrality

بی‌طرفی

بێ‌لایه‌نی

ئه‌م زاراوه‌ له‌ دوا‌ی شه‌ری جیهانی دو‌هه‌م هاته‌ ئاراوه‌، مه‌به‌ستیشی له‌ حاله‌تی ئه‌وه‌ ده‌وله‌تانه‌یه‌ که‌ له‌ باری سیاسی و دیپلۆماسییه‌وه‌ له‌ گێره‌ و کێشه‌ی ده‌وله‌تانی کۆمونیست و لایه‌نگرانی رۆژاوا، به‌ هه‌چکام له‌م دوو لایه‌نه‌وه‌ نه‌به‌سه‌رانه‌وه‌. ئه‌م سیاسه‌ته‌ ئامرازێکه‌ که‌ به‌و پێیه‌ ولاتیک ئه‌توانن خۆی له‌ قه‌سه‌راوه‌

نایدیولۆژیکى نیوان ولاتانى دیکه دهریهاویرتی.

مههست له بئ لایهنى بۆ ههر ولاتیک له بواری جوگرافییهوه، واتایهکی جیاواز له خۆ دهگری. بئ لایهنى له لایهکوه به مانای گۆشهگیری و دوورهپهڕیزی تهواوه و له لایهکی تروهه به «بزوتنهوهی بیلايهن» * non-alignment له بهرامبهر دوو لایهه و بهشدارى چالاک و پۆزهتیف بۆ دابهزاندنى قهیرانى نیو نهتهوهی شروقه دهکرت (بروانه بزوتنهوهی بئ لایهه).

پیوستی بیلايهنى، نهچونه ناو پهیماننامهی سهربازی و ههرنهگرتنى چک یان یارمهتى سهربازی له هیچ لایهنيک یان نهدانى بنکه به هیچ لایهنيکی شههه و بهرعهدهنهبوونی هیچ شتیك له بهرامبهه خواستی لایههکانى تیوهگلاو به شهههویه. ئەم شیوازهى بیلايهنى، گرتنهبرى سیاسهتى دههکی سهربهخویه و به لایهنگرانى ئەم ریبازه دهلین ولاتانى «بیلايهن». بیلايهنى، روالهتیکی پۆزهتیفیشی ههیه که بریتیه له ههلدان بۆ ناشتکردنهوهی دوو لایهه یا ناویرتیوانى له نیوان دوو گروهی رهقیب و تهقهلا بۆ پاراستنى ناشتى جیهانى له رینگه چک کردنهوه (بروانه چک دامالین). بهم شیوازه دهوتری «بیلايهنى پۆزهتیف». ولاتى هیند له سهردهمی نیهرو گهورهترین پیروهوکارى ئەم سیاسهته بووه لهجیهاندا.

جۆریکی تر له بیلايهنى بریتیه لهوهیکه دهولهتانی پیلانگیر، به پینی بهرزهوهندى هاوبهشیان له کاتى ههنگیرسانى شهههک، ولات یا ناچهیهک له شهههکه ئەپارینن، ئەویش پهیمان نهههستی که له پیوهندییه نیودهولهتییهکاندا خۆ ههلهقهورتینن. ئەم جۆره بیلايهنییه، چهشنیکی نیگهتیفه که له دواى شههه جیهانى دووههه له سهه نههسا پیاده کرا. دهولهتی سؤقیهت بهه مههجه هیشتى نههسا سهربهخویى به دهس یینى که بئ لایهه بهمینتیتهوه. کۆنترین و بهناوبانگترین ولاتى بیلايهه لهه چهشنه، ولاتى سويسرا یه که تهناهت نههۆته نهندامى ریکخواهه نهتهوه یهگرتتوههکان و ئەم شیوازه له سیاسهتى دههکی، بۆته پیشینهیهکی پایهدارى ئەم ولاته. به بۆچوونى رهشهگهل بیلايهنى، به مانای دوورمانهوه له شههه. ئەم جۆره بیلايهنییه، بارودۆخى ئەوه کهسهانهن که له ناشتیدا به سهه نهههه بهلام دیتران سهههقالى شهههه. له روانگهه ئەکادیمییهوه، بیلايهنى واتایهکی تازهترى له خۆ گرتوهه که بریتیه له بارودۆخیکی یاسایى که نههک و مافگهلیکی دیاریکراو پیشنیاز ئەکات. واته بیلايهنى ههنگرى بارىکی یاسایى و قانونى نیودهولهتییه که له دوو کاتى شههه یان ناشتیدا ئەهبن پهیرهو بکرتت. لهه بارهوه پاتیر دهلن: ئەم زاراوه بهه جۆزهه که پیش سالى ۱۹۴۵ پیناسه کرابوو له لایهه هههوه ئەوه دهولهتانهه که مهنشوریان مۆر کردبوو فههههلی هینا. نیگلتنون پینی وایه که شکاندنى پهیماننامهی بیلايهنى له شههههه به واتای نهمانى ئەم پهیمانیهه.

پ

پارادایم/سەرمه‌شقی فیکری الگوری نظری/پارادایم Paradigm

زاراوهی پارادایم یا سەرمه‌شقی فیکری له لایهن تۆماس کۆفهن(۱۹۶۲) بۆ فەلسەفی زانست ئاراسته کراوه مەبەست لەم زاراوه پێمەل بوونی گشتیی ستافینکی زانستییه به رێبازنکی تایبەتی زانستەوه. کۆفهن، به نووسینی کتیی پێکھاتە شۆرشە زانستییهکان (۱۹۷۰) دەورنکی بالای له پەرەسەندنی زانست به خۆوه بیینی. بەرای کۆفهن، بۆ ئەوهی بزاین چ شتیک زانستی یه، دوو نهریتی فیکری له ئارادایه: یهکەم، نهریتی نەرەستۆیی به رێبازی ئایینزانی و دووهەم. نهریتی گالیلۆیی به رێبازی میکانیکی.

چەمکی پارادایم، بەرھەمھێنی ئەو پێوانگانە یە کە مرۆڤ بە پێی ئەوان ناریشە و گرافتە فکرییەکانی خۆی ھەندەبژێری و دواتر پێناسەیان دەکات. کەواتە پارادایم، میتۆد و شیوازی پرۆژە زانستی دیاری ئەکات. لە پارادایمی زانستیدا کاتنک شۆرش بەرپا ئەبێت کە چەن زانا و توێژەری زانستی لە بێگەیمەکی زەمەنی تایبەتدا تووشی چەن بابەتیکی نااسایی و ناوازه دەبنەوه و تێدەگەن کە ئەم بابەتانە بە پێوانە پارادایمی پێشوو ناخویندرنەوه.

بە کورتی، پارادایم بە واتای کۆمەڵی گریمانە یە کە لە بواریکی تایبەت دەبێتە ھۆی دروست بوونی تیۆرییەک. بە واتایەکی تر، تیۆرییەکی گشتییە کە ئینسان لە بابەت بەستینیکی گەردوون ئاراستە ی دەکا و بە پێی ئەو تیۆرییە دەست ئەکا بە موقەلاشتن و وردەکاری و توێژینەوه لەو بەستینەدا. لە سیاسەتدا مرۆڤ بە پێی جیھانی بیینی*یان سەر مه‌شقی فیکری و پارادایمی زالی بەسەر ئەندیشەیدا ئەو بابەتە ی کە دەبخوازیت، ھەڵبەبژێری و ئەیخاتە مەیدانی ئەزموونەوه.

پاراستنی نیودەولەتی مادە ی ئەتۆمی پادمان بین المللی مواد هستە ی

International Nuclear Materials Safeguard

بریتییە لەو ھەنگاوانە ی ئازانسی نیونەتەرە یی وزە ی ئەتۆمی* بە مەبەستی دۆزینەوه و راوہستاندن ی ئەو ھەول و دەولە ی کە بەکارھێنانی مادە ی ئەتۆمی رێدراو(مجان) بە لاریدا ئەکیشنی و دەسبەجنی لە رێگای بەیماننامە و یاسای پێویست بە لاری چوونی ولاتان لە دامودەزگا ئەتۆمییەکان رادەگەیمەنی.

پارە سپی کردنەوه پولشویی Money Laundering

پرزە ی گۆرینی پارە یە کە سەرچاوە ی بەدەسھێنانەکی نایاسایی بیت بۆ دارایی و داھاتیکی یاسایی. بۆ وینە پارە یە کە لە رێگای قاچاخی کردن بە مادە سەرکەرەکان، خواردنەوه ی ئەلکولی، تیۆریزم، بەرتیلدان

کاری نارهوای دیکه بهدهست هاتوو. ئاریشه‌ی سپی کردنه‌وی پاره، کاتیك سەر هەلّ دەدا كه ئەم جوړه پارانە له سیستەمی ئابووری و دامودەزگا مائییەکانی ولاتیكدا بکەونه گەر. سەرچاوه‌ی بەکار هینانی ئەم زاراوه یەكەم جار، دەرگەپێتەوه بۆ دەسه‌لاتی مافیا بەسەر توپێکی جلشۆریی مەکینەیی ئەمریکی له دهیه‌ی ۱۹۲۰. لەو سالانەدا گانگستریك به ناوی ئال كاپۆن، پارهیه‌کی زۆری كه له رێگای دەسپری و چه‌ته‌یی، قوماز، تاوان، قه‌حبه‌گه‌ری و قاچاخ كردن به ماده‌هۆشبه‌ره‌كان و ده‌ده‌ستی هینابوو، له جلشۆرخانه‌كان خستییه‌گه‌ر تاكوو سەرچاوه‌ی به‌ده‌سته‌ینانه‌کی ون بکات و کەس نەزانی چۆن ئەو پاره‌ی به‌ده‌ست هیناوه.

پاسپۆرت/ په‌ساپۆرت گۆرنامه/ پاسپورت Passport

بەلگه‌نامه‌یه‌ك كه له لایەن كاربه‌ده‌ستانی ده‌ولەت دەرده‌كرێت و به‌و پێیه‌ كەسیك دەبێتە شارۆمه‌ندی كاته‌کی ولاتیکی دیکه و رێگه‌ی پێی نەدری له ولاته‌که‌ی خۆی بچیتە دەر‌وه. پاسپۆرت به‌ ناوی جوړاو‌جوړ دەرئەکرێت كه بریتین له:

۱- پاسپۆرتی سیاسی (Diplomatic Passport) ئەم جوړه پاسپۆرتە تایبەتی کاربه‌ده‌ستانی بالای حوکمەت و دیپلۆماتە‌کانه.

۲- پاسپۆرتی خزمە‌تگوزاری (Service Passport) تایبەتی کارمه‌ندانی ده‌ولەت بۆ جێبه‌جێکردنی کاروباری حوکومیه.

۳- پاسپۆرتی ئاسایی (نەتە‌وه‌یی)، بۆ هه‌موو هاوولاتیان دەرئەکرێت.

ئەو کەسانه‌ی كه خاوه‌نی پاسپۆرتی سیاسی و خزمە‌تگوزاری بن، له ولاتانی دەر‌ه‌کی مافی پارێزراوییان هه‌یه. دەرکردنی پاسپۆرتی سیاسی و خزمە‌تگوزاری له لایەن وه‌زاره‌تی دەر‌وه و پاسپۆرتی ئاسایی له لایەن وه‌زاره‌تی ناو‌خۆه به‌ نەج‌ام ده‌گات.

پاسیفیزم: بېروانه ناشتی‌خوای.

پاشایه‌تی سلطنت/ پادشاهی Monarchy

شیوازێکی حوکمەت کردنه كه تێیدا سەرۆکی ولات به‌ ناوی پاشا یان شارن ناوبرده ئەکرێ (بۆ وێنه قه‌یسه‌ری روم، تیزاری روس، خاقانی چین، شاهه‌نشای ئێران و شازنی به‌ریتانیا). ئەره‌ستۆ، پاشایه‌تی به «فەرمان‌ڕه‌ویه‌تی تاکه‌کەس» پێناسه‌ ئەکا و زۆرداری* به‌ شیوازه‌ گنده‌له‌که‌ی له قەلم ئەدات. پاشایه‌تی ئەگەر ره‌وا بێت - پاشا مانایه‌کی نایینی و پله‌یه‌کی هێمايينی هه‌یه - جینی «باوک‌ی نەت‌وه‌ ئەگرت‌وه‌».

له زاراوه‌ی نوێدا به‌ فەرمان‌ڕه‌ویه‌تی بێ هه‌وسار ده‌وتری پاشایه‌تی ره‌ها. له به‌رامبه‌ر ئەویشدا پاشایه‌تی مه‌رجدار دیتە ئاروه. لەم چه‌شنه‌ی دوايیدا پاشا، ته‌نیا ئەوه‌نه‌بێ ده‌ورێکی ره‌سمی و ته‌شریفات هه‌یه بە‌لکوو که‌متاکورتيك کاروباری حوکمەتیش به‌رئوه‌ئەبات، بۆ وێنه هه‌لیژاردنی سەر‌ه‌ک وه‌زیر.

به زۆری شازادهی جی نشین، تایبه تهندی سهرهکی سیسته می پاشایه تییه به لام رهنگه پاشایه تی به مهلبژاردن بیټ یان رهوا بیټ که پاشا جینشینه که می خۆی به نازادی دیاری بکات یان ژنیک فالتگیر پاشای داهاتوو دیاری بکات. دهرگای پاشایه تی، به دوو مهرج له دهرگاگانی تری حوکمهت جیا ده بیتهوه: (١) نهگهر به مانای جادویی یان ئایینی بیټ که له مهراسیمی تاجگوزاری دهر نه کهوئ. (٢) گرنگی هیماینی پاشایه تی، به مه بهستی نهویه که پاشایه تی هیمایه که بو پیوهندی میژوویی و ره تهوویی نه تهویه که بو وینه پاشایه تی له بهریتانیا و ژاپۆن.

پاشکۆ/ لکاندن الحاق/ پیوست Annexation
 لکاندن و لاتیکی بنی خاوهن یان دهرم دانی خاکی و لاتیکی به خاکی و لاتیکی دیکهوه. ئهم رهوته به تهرزکی یه کلایه نه دیته نه نجام یان لانیکه ئهو دهوله تهی که به شینک له خاکه کهی له دهرس نه دات، به م کاره خوشحال نییه. لکاندن، مافی فه رمانه پوهایی نه به خشنی به دهوله تی لکینه ر و خه لکی خاکه دهرم دراوه کهش ده به نه شارۆمهندی ئهو دهوله ته. کهرن یا به کرینگرتنی و لاتیکی تر، له گوین معامه له یه کی دوولایه نه، پاشکۆ له نه ژمار نایهت. لکاندن نه مسا و ناوچهی سو دهرت به ئه لمانیای پینش شه پری جیهانی دووه م، دوو نموونه ی گرینگی پاشکۆ ناو نووس دهرکرن.

پاش مودیرنیزم پست مدرنیسم / فرانو گرای / پسانو گرای Post-modernism
 له بهستی نی کردهی سیاسییدا ئهم قوتابخانه له سهر ئهم باوه ریه که خه باتی چینی کرینکار به رهو کوژانه وه نه پرات و له هه ناوی کۆمه لگا پینشکه و تووه کانی سیسته می سه رمایه داریدا پوو کاوه ته وه. به پرای دانیال بیل، کۆمه لناسی نه مریکایی قوتناغی پاش مودیرنیزم سه رده می دژایه تی کردنه له گه ل نۆر مه کانی بو رژوازی و نه لیکردن له شوناسی کۆمه لایه تی، تاک باوه ری توند ره وانه، چیرۆکه رستی کوت و کویر و یاخیبوون له که لتووری نو ئخوازی، سیاسی دیموکراتیک، ئابووری سه رمایه داری و به ما ئایینییه کان. هه ندی که س پاش مودیرنیزم، وه ک به رسفیکه که لتووری به دوایین گوژانکارییه کانی سیسته می سه رمایه داری ناو برده نه که ن. هه ندیکیش بیجگه له ره نگدانه وه ی چاخ ی نه زۆکیی هزی و سیاسی که ده سه که و تیکی مه زنی نه بووه به شتیکیان نه زانیوه. پاش مودیرنیزم، له راستیدا هه لپری نی ده نگیک بوو به دژی هه موو ده سه که و ته کانی چاخ ی رو شن گهری، ئهو چاخه ی که زه مینه ی شو پرسی فه ره نسه و هه ز و لا گهری زانستی و کۆمه لایه تی خو ش کرد.

پالۆتن پاکسازی / تصفیه Purge
 له گو تاری کۆمونیسته کان، شیوازی که بو خاوین هیشتنه وه ی حیزبی کۆمونیست له هه ر چه شه ره که زکی گه نده ل یان گو مان لیکراو یان بو ژار کردن و پاکردنه وه ی حیزبیک له نه دما می ناپاک. بنه ما ی

پالۆتنی حیزبی ئەگەریتەوه بۆ لێپرسینهوه له کردار و مهرامی سیاسی ئەندامانی حیزب که یەکەم جار له کۆنگرەوی دەهەمی حیزبی کۆمۆنیست له ساڵی ۱۹۲۱ بە تایبەت له سەر دەمی ستالین هاتە کایهوه. لەم قۆناغەدا پالۆتنی بە شیوهی تیرۆری پۆلیسی بە ئەنجام ئەگهیشت و رادهیهکی زۆر له رێبهەران و کادییری پایه‌به‌ری حیزب تیاچوون و بە ملوینان که‌سیش ره‌وانه‌ی تاراوگه کران بۆ کاری زۆره‌م‌لی. دوا‌ی نه‌مانی ستالین، شی‌وازی پالۆتنه‌ خۆیناوییه‌کانی چین و سو‌قیه‌ت و ولاتانی ئەوروپای رۆژه‌لات کۆتایی پی‌هات و به‌ جیی ئەم نا‌کاره‌، ره‌وشتی نهر‌م‌تر وه‌ک ده‌رکردن له حیزب و کاروباری ده‌ولەتی پیاده‌ کرا.

پالۆتنی ئەتنیکی **پالایش قومی** **Ethnic cleansing**

ته‌عبیریکی مودی‌رنه‌ له‌ داب‌یزان یا لاب‌ردنی پلان‌مه‌ندا به‌ئەنقه‌ستی ئەندامانی گروپیکی ئەتنیکی له‌ ولاته‌کی خۆیان که به‌ شیوه‌ی نام‌رۆقانه‌ و زۆره‌م‌لی، رو‌و‌ه‌دات. له‌ باری تیۆرییه‌وه‌، ئەکرێ ب‌لێن له‌ گە‌ل جینۆساید*یان کوشتاری به‌ کۆمه‌ل که به‌ نامانجی فه‌وتان‌دنی به‌ئەنقه‌ستی نه‌ته‌وه‌یه‌ک رو‌وه‌دات جیا‌وازه‌ به‌لام له‌ واقیعه‌دا ناکرێ ئەم دو‌وانه‌ لێک جیا بک‌ری‌نه‌وه‌. بۆ وینه‌ پاک‌سازی و داب‌یزانی ئەتنیکی له‌ لای‌ن سیربه‌کان و کرۆواته‌کان له‌ نیوان سا‌له‌کانی (۱۹۹۲ تا ۱۹۹۶). یان ده‌رکردنی زۆره‌م‌لی کوردی که‌رکوک له‌ لای‌ن رژیمی سه‌دام حسه‌ین بۆ شاره‌ عه‌ره‌ب نشینه‌کان و هاوردنی عه‌ره‌بان بۆ ئەم شاره‌ به‌ مه‌به‌ستی تیک‌دانی دیمۆگرافیک شاره‌که‌. پالۆتنی ئەتنیکی، یه‌کیکه‌ له‌ شی‌وازه‌کانی شه‌ری پاش مودی‌رن که‌ تییدا ناته‌بایی نیوان ده‌ولەته‌کان، جیی خۆی ئەدا به‌ دژبه‌ری نیوان ه‌یزی میلیشایی و گروپی ئەتنیکی. به‌ وتە‌ی راب‌ی‌رت کاپلان، شه‌ری پاش مودی‌رن و پالۆتنی ئەتنیکی و جینۆساید، به‌ره‌می دیارده‌ی ده‌ولەت - نه‌ته‌وه‌ دۆپاوه‌کانی دوا‌ی شه‌ری سارده‌. ئەو ده‌ولەت - نه‌ته‌وانه‌ی که به‌ چاوی خۆیان لا‌وازی‌بونی هوکمه‌تی ناوه‌ندی و به‌ هه‌رم‌ کردنی عه‌شیره‌یی ناوچه‌کان و په‌یابوونی له‌ راده‌به‌ده‌ری نه‌خۆشی و په‌ره‌سه‌ندنی شه‌ریان دیوه‌.

پان **پان** **Pan**

به‌ زمانی لاتینی، پ‌یش‌گرێکه‌ به‌ مانای «هه‌مووان». له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌ و بیست، سه‌ره‌تا له‌ ئەوروپا و ئینجا له‌ ئاسیا و ئەفریقا چەن بزوتنه‌وه‌یه‌کی سیاسی سه‌ریان هه‌ل‌دا که به‌ لکان‌دنی ئەم پ‌یش‌گره‌ به‌ ناوی ولات یان نه‌ژاد یان نایینه‌که‌یان، خۆیان پ‌ی‌ناسه‌ ده‌کرد. نامانج له‌م کاره‌ش ئەوه‌ بوو که جه‌ما‌وه‌ری ها‌وره‌گه‌ز و ها‌وانی‌ین یان ها‌وزمان، به‌ ناوی نه‌ته‌وه‌ یان ئۆمه‌ت یا نه‌ژادیکی تایبەت له‌ یه‌که‌یه‌کی سیاسی و نه‌ته‌وه‌یی‌دا کۆبکه‌ نه‌وه‌. به‌ ناوبانگ‌ترینی ئەم بزواتانه‌ بریتین له‌: پان ئیسلامیزم*، پان ئسلاقیزم*، پان جیرمه‌نیزم* و پان عه‌ره‌بیزم*.

پان ئسلاقیزم **پان اسلاویسم** **Pan-slavism**

راپه‌ڕینیکی سیاسی و که‌لتوریه‌ که له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌ له‌ سو‌قیه‌ت و ولاتانی ئەوروپای رۆژه‌لات

مه‌بهستی یه‌کخستنه‌وهی ئه‌و نه‌ته‌وانه‌ی که خاوه‌نی ره‌گه‌ز و زمان و که‌لتووری ئسلاقی بوون. کیشی سیاسی ئه‌م جوولانه‌وه، به زویی ده‌نگی دایه‌وه و له‌ ساڵی ١٨٤٨ پاش لاواز بوونی ئیمپراتۆریه‌تی نه‌مسا و به‌ پیشه‌نگی میژروناسینکی چیک، کۆنگره‌ی ئسلاقی له‌ پراگ به‌ریژه‌وه‌ چوو. ئامانجی ئه‌م کۆنگره‌ هاریکاری هه‌موو نه‌ته‌وه‌ ئسلاقییه‌کان بوو بۆ رازیکردنی ئیمپراتۆر که‌ سولته‌ی خۆی بدا به‌ فدراسیۆنیکی پینکهاتوو له‌ نه‌ته‌وه‌کان.

Pan-islamism

پان اسلامیزم

پان ئیسلامیزم

بزاڤینکی سیاسی بان – نه‌ته‌وه‌یی و بان – نه‌تینکی که‌ له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌وه‌ ده‌ستی پینکرد به‌ مه‌بهستی بردنه‌سه‌ره‌وه‌ی هۆشیارى سیاسی موسولمانان بۆ پینکه‌ینانی به‌ره‌یه‌کی یه‌کگرتوو له‌ سه‌ر پاراستنی به‌ره‌ژوه‌ندی و کیانی کۆمه‌لگه‌ی ئیسلامی له‌ به‌رامبه‌ر شالاره‌کانی سیاسه‌تی ئیستیعماردا. پان ئیسلامیزم بریتیه‌ له‌: ئارمانجی رێبه‌رانى موسولمان له‌ ١٨٩٠ به‌ملاوه‌ بۆ زیندووکردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لات و یه‌کگرتوویی خه‌لكانی موسولمان له‌ ژێر ئالای ده‌سه‌لاتینکی یه‌کگرتوودا. ریشه‌ی ئه‌م جوولانه‌وه‌ له‌ لایه‌كه‌وه‌ ئه‌گه‌ر ته‌وه‌ بۆ وشیاربوونه‌وه‌ی موسولمانان دهره‌ق به‌ دواکه‌وتوویی ده‌سه‌لاتی جیهانی ئیسلام. له‌ لایه‌کی تره‌وه، پالنه‌ری سه‌ره‌کی ئه‌م جوولانه‌وه‌ په‌یوه‌ست بوو به‌ ده‌ست به‌سه‌راگرتنی ئه‌وروپیه‌یه‌کان به‌ سه‌ر ولاتانی ئیسلامی له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌ و بیستدا. وشیاربوونه‌وه‌ به‌ ره‌ژه‌ی دواکه‌وتوویی ئیسلام، بووه‌ هۆی سه‌ره‌لانی وه‌هابیه‌ت که‌ بانگه‌شه‌ی بۆ گه‌رانه‌وه‌ بۆ سه‌ره‌تاکانی ئیسلام و زیندووکردنه‌وه‌ی سوننه‌ته‌کانی پیغه‌مبه‌ر ده‌کرد. به‌لام له‌ هه‌مان کاتدا رواروویی له‌ گه‌ل رۆژاوا، رێبه‌رانینکی وه‌ک سه‌ید جه‌ماله‌دینی ئه‌فغانیشی هینایه‌ مه‌یدان که‌ خوازیاری گۆرانی به‌ره‌و ته‌با کردنی ئیسلام بوو له‌ گه‌ل هه‌لومه‌رجی ژبانی هاوچه‌رخدا. بێجگه‌ له‌ مه‌ش، ئه‌فغانی، به‌ شوێن یه‌کگرتوویی جیهانی ئیسلام بوو له‌ ژێر سایه‌ی خه‌لیفه‌یه‌ک که‌ بتوانی به‌ر به‌ هیرشی مه‌سیحیه‌یه‌کان بۆ سه‌ر خاکی موسولمانان بگرێ.

له‌ سه‌ده‌ی شانزده، کاتیک که‌ ولاتانی عه‌ره‌بی که‌وته‌ ده‌ستی سولتانی عوسمانی، شیعه‌ و سولتانی مه‌راکیش و پاشای مه‌غولانی هیند نه‌بی، ته‌واوی موسولمانان بۆ سولتانی عوسمانی – که‌ پێشان ده‌گوتن خه‌لیفه‌ – وه‌ک پارێزه‌ری ئاین سه‌یریان ده‌کرد. ئه‌ودهم سولتانی عوسمانی به‌ناوی خه‌لیفه‌وه‌ به‌ سه‌ر به‌شینی زۆر له‌ «دارولئیسلام»ه‌وکه‌مرانیان ده‌کرد.

سولتان عه‌بدولعه‌میدی دووه‌م (١٨٧٦-١٩٠٩)، ته‌بلیغاتینکی وه‌های بۆ ئیسلام کردبوو که‌ ده‌سه‌لاتدارانی ئه‌روپا، تۆقابوون له‌ وه‌یکه‌ نه‌کا موسولمانانیان لی‌ یاخی بکات! ئه‌گه‌رچی ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی، له‌ باری سیاسی و سه‌ربازییه‌وه‌ له‌ به‌رامبه‌ر ده‌سه‌لاتی ئه‌وروپاییه‌کاندا هه‌ر ئه‌هاتوو لاوازتر ده‌بوو، به‌لام به‌ دروشمی پان ئیسلامیزم، خۆی له‌ لای موسولمانان هه‌لنه‌کینشا و توانیبوی وه‌ک ده‌مراسه‌تی ده‌وله‌تی پیشه‌وه‌ی ئیسلامی له‌ ئه‌نجمه‌نه‌ ئه‌وروپاییه‌یه‌کان ده‌نگی خۆی له‌ لایه‌ن ئیسلامه‌وه‌ هه‌لنێ. پیش ئه‌وه‌یه‌که‌ بیرۆکه‌ی ناسیۆنالیسته‌ی له‌ ئه‌وروپاوه‌ بیته‌ ناو ئیسلامه‌وه‌، پان ئیسلامیزم، ئایدیۆلۆجیای زال بوو به‌

دونیاى ئیسلامیدا و عەبدولحەمید، وەك خەلیفەى موسولمانان، پشتیوانی لێنه کرد و چەند كەسایەتیەكیش تەبلیغیان بۆ ئەكرد. سەیدجەمالەدینی ئەفغانی یەكێك لەوانە بوو كە لە چەندین ولاتی ئیسلامی وەك، ئەفغانستان و ئێران و هیند و میسر و عوسمانی، بانگەشەى بۆ ئیسلام دەكرد. تەنانەت تەبلیغەكانی لە جاوه و تونیس و شانگهای دەنگی دا بۆوه.

لە سالی ١٩٠٣ عەبدوللا سوهرەوردی ئەنجومەنى پان ئیسلامی لە نەدەن دامەزراند و لە بلاقۆكێكیشدا كە بەناوی پان ئیسلام دەری ئەكرد، بۆ ئاراستە كردنى ئیسلام لە چەمكەگەلێكى ئەندێشە ئەوروپاییەكان وەك هیومانیزم و لیبرالیزم و سوسیالیزم كەلكی وەردەگرت و هیرشی ئەكردە سەر لایەنە دزیوێكانى شارستانیەتی ئەوروپایی. لەو كاتەدا بۆ یەكگرتنى شیعه و سوننەش هەول ئەدرا و بەم بۆنەوه لە سالی ١٩١١ تاقمێك لە زانایانى ئێرانى و عوسمانى، لە نەجەف كۆ بوونەوه و بەم قەناعەتە گەیشتن كە لە بنەرتەكاندا هیچ جیاوازییەك لە نێوان دوو فیرقەدا نییه. بەلام ئەم هەولانە جیگیر نەبوون. لایەنگرانى یەكگرتنى ئیسلامی هەموو سالیك بە هۆشەندیبیەوه لە مەراسیمی حەج بۆ تەبلیغ كەلكیان وەردەگرت. بەلام گەورەترین پلانیك كە لەم بابەتەوه سەرئى حاجییەكانى راكێشا، هیلى ئاسنى حیزاز بوو كە بە دارایی شەخسى كەسانىكى وەك سولتان عەبدولحەمید دروس كرا و بووه یادگارێك بۆ ئامانجى پان ئیسلامیزم.

پان ئیسلامیزم، لە سەر دەمی دەسەلاتى عوسمانیدا واتای شوناسى تۆنراكى — ئىابینزایى موسولمانەكانى كرده شوناسىكى سیاسى. لەم رووهوه پان ئیسلامیزم، بە پلەى یەكەم، بزاقىكى ناسیونالیستی بووه بۆ دامەزرانى دەولەتیكى ئەتەوهیى نوێى لە رى ئاویتە كردنى كەلتور و سیاسەتەوه. ئەم بزاقە بە چەمكەكانى «ئۆمەت و خەلافەت»، بێنەوهى بەلێنى رزگارى یا كۆچ بەدات، مانایەكى سیاسى دەبەخشى. لە واقیعدا پان ئیسلامیزم بوو بە كەرسەتیەكى بەهیز بۆ بە دنیایی كردن و دەروونى كردنى چەمكى نوێى نیشتمان و ناسیونالیزم.

مەملەتێسى ناسیونالیزم: رووخانى عەبدولحەمید لە سالی ١٩٠٩ نیشانەى لە بەین چوونى پان ئیسلامیزم بوو. شكست هینانى عەبدولحەمید لە یەكخستەنەوى جیهانى ئیسلام و بەرگرى نەكردن لە داگیركارییەكانى ئەوروپا لە ولاتە ئیسلامییەكان، گەلێك لە زانایانى ئیسلامی كە لە دەست ئیستبدادى سولتان تەنگیان پى هەلچنرابوو، هان دا كە بۆ گۆڕینی ئەو سیستەمە سیاسیه رینگە چارەیهك بدۆزنەوه. بەرەى نوێ كە لە حوكمەتى قانوون و ناسیونالیزمى رۆژاوا كارێگەرى وەرگرتبوو، بە هیوا بوو كە بە یارمەتى ئەم چەمكە، دەولەتیكى بەهیز لە عوسمانیدا بێنیتە سەر كار. بەلام ناسیونالیزم بووه هۆى لێك ترازانى ولاتە ئیسلامییەكان. چونكا ناسیونالیزم لە كۆمەلگایەكى وەك «دارولئیسلام» كە پێكهايتك بوو لە رەگەز و ئەتەوهى جۆراوجۆر، بووه هۆى لێك چچران و لاگیرى بۆ دامەزرانى دەولەتى ئەتەوه. توركە ناسیونالیستەكان، كە سۆزێكیان بە نىسبەت ولاتانى ئیسلامییەوه نەبوو، لە شەرى یەكەمى جیهانى یوونە هاوپەیمانى ئەلمانیا بەلام عەرەبى موسولمان ئەم هاوپەیمانییان رەت كردهوه.

ئەو رژێمە تازەیی که له دواى شەپرى جیهانی یەکەم له تورکیا دەسەلاتی بە دەستەوه گرت، بە پێی بنەماکانی ناسیۆنالیزم دامەزرا. دەسەلاتی خەلیفەکان له پێشدا له مستوای مەعنەوی (١٩٢٢) پووجەل بۆوه نینجا له ١٩٢٤ ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی لیک هەلۆهشا و بە یەکجاری رووخا. موسولمانە سوننەکان بەم کارەى تورکان ناقاییل بوون.

پاش شەپرى دووھەمی جیهانی، دوو ولاتی پاکستان و ئەندونیسیا سەر بەخۆیان وەرگرت و ئەم دوو ولاتە ئیسلامییە، بوونە هۆی لەدایک بوونی راپەرینیکی ئیسلامی. هەر وەها له رۆژەلاتی ناوین و باکووری ئەفریقا، چەندین ولاتی عەرەبی موسولمان دامەزرا. بەلام گەشەى ناسیۆنالیزمی عەرەبی که بۆ ئیسلام بە چاوی رەگەزێکی عەرەبی دەپروانی، ئاواتی یەکگرتنی جیهانی ئیسلامی بە فێرۆ ئەدا. لەم روووه بوو که ولاتانی ئیسلامی بۆ یەكخستنی دەنگی ئەم ولاتانە له رێخراوه نێونەتەرەییەکان، له سائەکانی ١٩٥٢ له کەرچی و ١٩٥٤ له مەککە، «کۆنفرانسی نەتووه موسولمانەکانیان» دامەزراند که بوو بە هۆی پیکهینانی کۆنگرە و نووسینگەى هەمیشەیی. کاری ئەم نووسینگە سازدانی دیداری سالاڤەى سەرۆکی ولاتانی ئیسلامییە و هەولدان بۆ رێخستنی چالاکی و هاوارکردنیان له کۆمەلگای نێونەتەرەویی. نینجا هیدی هیدی له خەونەکانی پان ئیسلامیزمیش دوور کەوتەوه.

Pan-turkism

پان ترکیسم

پان تورکیزم

ئەم بزاقەش وەك بزاقە هاوشیۆهەکانی تر، له دووی ئەو پلان و نەخشە سیاسیوھەییە که له جیاتی ئەوھیکە گروویکی نەتەرەویی تاییەت له خۆ بگری، هەموو خەلگانی بە پەچەلەك تورک دەخاتە بازەى خۆیوھە. کەواتە ناسیۆنالیزمی تورکی بزاقێکی بان - نەتەرەویی یە که بە شوین دامەزرانی یەکەئیکی سیاسیە له سەر بنەمای پەيوەندی کەلتووری تورکان.

بە گشتی زۆرترین لایەنگری لەم بزاقە نەگەرێتەوه بۆ دواى هەلۆهشائەوی ئەو ئیمپراتۆرییانەى که خەلکی تورکیان له خۆ گرتبوو. ئەم جوولە له رەوتی رۆچوونی ئیمپراتۆرییەکانی عوسمانی و سۆقیەت، زیاتر ئاشکرا بوو. له جوملەى ئەو کەسانەى که له سەر پیکهینانی بزاقی نەتەرەویی تورک قسەى کرد، رۆژەلاتناس، ئارمینییۆس وامبیری بوو که له سالی ١٨٦٠ لەمبارەوه دەستی بە نووسین کرد. ناودارترین کەسێک که له ناسیۆنالیزمی تورک پشتگیری کرد، سەمیل باى گاسپیرینسکی (١٨٥١-١٩٤١) ناسراو بە قاسپیر عەلى، خەلکی کریمە بوو که داواى کرد تورکەکانی سۆقیەت یەکبگرن. قاسپیر عەلى، رۆلى میدیای گشتی بە باشی هەست پیکردبوو. بەم بۆنەرە گوڤارێکی بە زمانی تورکی عوسمانی له ئاستێکی بەرفراواندا بلاوکردووه. دەولەتی کاتی سۆقیەت له ١٩١٧ لایەنگری خۆی له بەرنامەکەى قاسپیر عەلى راگەیاندا خویندنی ئەم زمانەى له قوتابخانەکانیش پیاده کرد. پاش هەلۆهشائەوی یەکیەتی سۆقیەت له سالی ١٩٩١، خەونەکانی ناسیۆنالیزمی تورکی زیاتر بەرجەستە بوونەوه و بزاقی پان تورکیزم، ئاھێکی تازەى بە بەردا ھاتەوه.

Pan-germanism

پان ژرمنیسم

پان جیرومانیزم

به تیوری و گه لاله و پیلانه شهروازه ئەلمانیا به دگوتری که له بهرای سهدی نۆزده به نامانجی بهکگرتنی سیاسی ولاتانی ئەلمانی زمان، هاته کایهوه. رهگ و ریشهی فلهسفی پان جیرومانیزم ئەگه پرتهوه بۆ یوهان فیشته، فهیله سووفی ئەلمانی (۱۸۱۴-۱۷۶۲). فیشته، لهو سهرده مهی که هیشتا ئەلمانیا دابهش ئەکرا به مینشینی بچوک و بهکگرتووییهکی سیاسی له نارادا نه بوو، باسی له «چاره نووسی گهری نهتهوه» دهکرد و نهتهوهی ئەلمانیا ی به خاوهن رۆحیکی ئاقرفنهر دهزانی و له بهرامهر ئەمهشدا نهتهوه لاتینی یهکانی به چاره رهش ناوبرده ئەکرد.

راپه پرتی سیاسی و رۆمانتیکی سهدی نۆزده که بنیاته کهی له سهر ناسیونالیزم بینا کرابوو، بیروکهی ربه راههتی جیهانی ئەلمانیهکانی به هیزتر کرد و بیرمندان و نوسه رانی ئەلمانی بهرمو دارشتنی گه لاله ی زیندوو کرد نه وهی رایش*، هان دا و سهره نجام ئەم پلانه به دهستی بیسمارک به ئەنجام گهیشته. به لام بهکگرتنی بهکجارهکی ولاته ئەلمانی زمانهکان، به دهستی ئادولف هیتلر به ئەنجام گهیشته. کهچی ئیمپراتورییه ته کهی زۆری نهخایاند و به شکست هینانی ئەلمانیا له شهری دووه می جیهانی (۱۹۴۵) ولاتی ئەلمانیا به دوو پارچه ی (ئەلمانیا ی رۆژاوا و ئەلمانیا ی رۆژهه لات) دابهش کرا (بروانه دیواری بهرلین).

Panchashila

پانچاشیلا

پانچاشیلا

به زمانی سه نسکریت، به مانای پینج بنه پته. پانچاشیلا، له شه ریه تی بوودا به گشتی ناوی پینج یاسای کرداری بوودایه کهانه که بریتیه له: خۆیاراستن له گوشت و کوشتار، دزی، به ئالۆشی، درۆ و مه یخۆری. ئەم زاراه له لایه ن دهولەتی هینده وه به واتای پینج بنه پتهی سیاسه تی دهروه بهم شیوازه به کار براره: (۱) بایه خ دانان بۆ سهروهی و حاکمیه تی نهتهوه یی و سنووری ولاتهکان. (۲) دهسدرژنه کردن.

(۳) دهست نه بردن بۆ ناو کاروباری ناوخۆی ولاتهکانی دیکه.

(۴) ریزگرتنی دوولایه نه و یهکسان له پیوهندییه نیونه تهوه ییهکان.

(۵) پیکه وه ژبانی رژی می جوړاوجوړ. کۆنگره ی نهتهوهکانی ئاسیا و ئەفریقا له باندۆنگ، ئەم بنه پته تانه ی

به «پینج بنه پته ی پیکه وه ژبانی ناشتی خوازان» په سندن کرد. له سالی ۱۹۶۵ ولاتی ئەندونسیا بنه پتهکانی پانچاشیلا ی بۆ سیاسه تی دهروه ی خۆی به کار هیناوه.

Pan-arabism

پان عربیسم

پان عه ره بیزم

زۆریه ی سه رچاوهکان، دوو زاراه ی پان عه ره بیزم و پان ئیسلامیزم، به یه ک دهروو (مدخل) له ئەژماردین و نزیکایه تی میژووی و مهفهومی ئەم دووانه بهرجسته ئەکه نه وه. بۆیه ئاخیزگه ی پان عه ره بیزمیش، هه ر دهگه پرته وه بۆ راپه پرتی عه ره بان له هه مبه ر حوکمه تی تورکانی عوسمانی پیش شه ری جیهانی یه ک

(1914).

دەزگای هەواڵگری بەریتانیا، بە سەرپەرشتی تۆمس ئیدوارد لۆرینس (1888-1925)، بەلێنی دا بە عەرەبان کە ولاتیکی مەزنی عەرەبی، هەر لە کەنداوی فارسەوه تا جۆگی سوئیز، دابەزێنێن. ئەم راپەرینە سەرەتا لە حیزبەوه دەستی پێکرد ئینجا روی کرەه دیمەشق لە سووریا و رۆژی 2 ئۆکتۆبەری 1918 دەستی تورکان لە حوکمەت کردن لەم شارە، کورتبۆوه. لە لایەکی ترەوه بە هۆی دەسبەسەرگرتنی فرەنسە و بەریتانیا بە سەر چەن ناوچەیی عەرەبی (وەک لوبنان و ئەرەدن و سووریا و فەلەستین و عێراق) راپەرینی پان عەرەبی لە کەشینی تەردا روی خەباتەکی کردە ئەو دوو ولاتە. بۆیە کەسانیکێ وەک ئەمەین ئەلحەسەنی (موفتی ئۆرشەلیم)، شوکری قووهتلی، جەمیل مەردەم، رەشید عالی گیلانی، میشل ئەفلق و سەلاحەدین بەیتار، بوونە رێبەرانێ قوناغ بە قوناغی بزوووتەوهی پان عەرەبیزم. (پروانە بەعس)

زاراوهی پان عەرەبیزم، یەکەم جار لە لایەن جەمال عەبدول ناسەر رێبەری ناسیۆنالیستەکانی میسر لە ساڵەکانی 1950 بەکار هێنرا. ناسەر زۆری هەموڵ داوه کە پان عەرەبیزم بکاتە بەرەیهکی دژ بە ئێرانی و بەم بۆنەوه یەکیک لە پرۆژانەیی کە ویستووێه ئەنجامی بدات، گۆڕینی ناوی «کەنداوی فارس» بووه بە «کەنداوی عەرەبی». ئەفلق و بین لادەن و سەدام حەسەین، لە جوملەیی ئەو عەرەبە شوئینیانە بوون کە لە ئیسلام کەلکیان وەرگرتوووه بۆ زیندووکردنەوهی عەرەبییەت. نژادپەرستی عەرەبی، لە سەردەمی سەدام حەسەین بەو پەڕی شەرمەزاری و بی‌وێژدانی خۆی ئەگا و ئەم سیاسەتە چەپەلە، بە نەسبەت گەلی کورد بە ڤەردانەترین رووکار خۆی پیشان ئەدات. بۆ وێنە لە ساڵی 1970 هەزاران کورد بەرەو ئێران دەرئەکات کە زۆرینەیان تا ئیستاش نەگەراونەوه و هەر لە ئێران دەژین. بە عەرەب کردنی شارێ کەرکوک و کارەساتەکانی ئەنفال* و هەلەبجەش دوو نمونەیی دیکەن لە کردەوه نامرۆفانەکانی سەدام وەک ئەنجامی پان عەرەبیزم.

Propaganda

تەلغات

پروپاگەندە/بانگەشە

لە وشەیی لاتینی propagare وەرگیراوه و بە واتای «بلاوکردنەوه» یە. بەلام لە زاراوهی سیاسیدا بە مانای راگەیاندنی ئەو واقیع و رووداوانەییە کە زۆدەرتر سیاسی بن یان بە دەمەلەبەستنی راپۆرتیک بە مەبەستی کارتیکردن لە سەر زەینی بیسەر بۆ هاندان بەرەو ئەنجامی کردارێکی تایبەت. لە پروپاگەندەدا زیاتر بە نامانج گرنگایەتی دەدرێ، تاکوو ناوهرۆک. پروپاگەندە، هەمیشە بووه بەلام لە سەدهی بیست بەملاوه بە هۆی پەرسەندنی میدیا و کەرەستەیی راگەیانندن (وەک رادوی، تەلەفیزیۆن، رۆژنامە، سینەما و ئینتەرنێت) کارلیکی زیاتری پەیدا کردوووه و دەولەتان و حیزب و گرووپی سیاسی، زیاتر لە سەر ئەم دیارده لەنگەریان گرتوووه و تەنانهت لە کۆمەلناسیدا لقی ئەکادیمیشی لێ کەوتۆتەوه. حیزب و دەولەتانێ فاشیستی و نازیستی و کۆمۆنیستی، بۆ بەدەسەینانی دلی رەشەگەل و راکێشانی سەرنجی خەلکانی جیهان بەرەو لای خۆیان توانایی زۆریان لە خو نیشان داوه.

کیشمهکیشی تەبلیغاتی له نیوان دەولەت و حیزبە راست و چەپەیکان، زاراوی «شەری پڕۆیاگەندەیی» و «شەری سایکۆزی» هێنایە ئاراو. شەری پڕۆیاگەندەیی له قۆناغی شەری جیهانی دووهم و سەردەمی شەری سارد*دا گەیشتە بەرزترین ئاستی خۆی.

پڕۆیاگەندە، لەم سەردەمەدا له سەر دوو دیاردە بە باشی کاربەری بوو:

١) بەدەسبێنانی زۆرتەری رایی گشتی* بە قازانجی دەولەتەکانی کۆمەلگای پێشەسازی.

٢) بە کارهێنانی کەرەستە و ئامرازێ تەکنیکی بۆ بە قەناەت گەیانندی کۆمەل.

کەواتە پڕۆیاگەندە لایەنی تاییبەتی شارستانیەتی هاوچەرخ له ئەژمار دی چوونکا وەیلانی خەپرکەندەوی تەواوی چین و توێژەکانی کۆمەلگایە بە دەوری فیکر و رێباز یا ئایدیۆلۆجیاوەکی تاییبەتەر.

دریان کورر، له نیوان پڕۆیاگەندەکان چەند جیاوازی قاییل دەبیت:

١- هەلگر: هەرشتیکی که بلۆ بکریتمو (واتە هەر شتیکی که هەلگری باری تەبلیغاتی بێت).

٢- ئامرازێ تەکنیکی: رادوی، تەلەفیزیۆن، رۆژنامە و...

٣- ناوهرۆک و ناواخن: ئایدیۆلۆجیا، ئەندێشە، دروشم، زانیاری درۆ و...

٤- ئامانج و مەبەست: فەرمانبردنی کۆنترۆلرانه، سەرسپۆردەگی، دژەپڕۆیاگەندە، وەتەن پەرستی، وەفاداری بە حوکمەت.

پروتۆکۆلی گۆیینی کەش و هەوای کیۆتۆ

Kyoto Climate Change Protocol

ئەم پڕۆتۆکۆلە له ساڵی ١٩٩٧ له نیوان سەرۆکی وڵاتانی جیهان له کیۆتۆی ژاپۆن مۆرکرا بە مەبەستی کەمکردنەوی ئەو گازانەیی که دەبنە هۆی گەرمبوونی گۆی زەوی. واتە چونکو ئەو گازانەیی که له سووتاندنی سووتەمەنییە فوسیلییەکان (نەوت و گاز و خەلۆوزی بەرد) بلۆ دەبیتەو دەبیتە هۆی گەرم بوون و گۆیینی کەشوهموای سەرزەوی، دەبی وڵاتان هەول بەدەن له بەکارهێنانی ئەم سووتەمەنییە کەم بکەنەو و رۆبکەنە وزە هەتاوی و ... بۆ پێداهکردنی ئەم پڕۆتۆکۆلە دەبواوە له لایەن ئەو وڵاتانەیی که ٥٥٪ ئەم گازانە بلۆ دەکەنەو، پەسند بکرایە. مانگی ژووەنی ٢٠٠٢ له لایەن پانزە وڵاتی یەکیەتی ئەوروپا پەسند کرا. هەر لەو ساڵەدا پتر له ٧٠ وڵاتی جیهان ئەم پڕۆتۆکۆلەیان پەسند کرد. رەشەنۆسی کیۆتۆ داوا له وڵاتە یەکگرتووکانی ئەمریکا دەکات له قەدەر بلۆکردنەوی ٢٦٪ ئەو گازانە له ساڵی ١٩٩٠، بۆ کەمکردنەوی ئەم گازانە هەنگاو بێت. کەچی بەم حالەش، له نیوان ساڵەکانی ٢٠٠٢-١٩٩٧ بلۆکردنەوی ئەم گازانە له ئەمریکا، نزیکەیی ٨٪ زیاتر بوو. ئەمریکا تەنها وڵاتیکی که له گەل ئەم رەشەنۆسەدا نەیارە.

پڕۆسە/ رەوت فرایند/پروسە Process

وێشکە فەرەنسییە و بە مانای شیۆە جیبەجییکردنی کارنیک یان قۆناغەکانی پێدارۆشتنی کردارنیک

تەواو بوونییەتی بەلام لە زاراوەی سیاسیدا بە مانای رەوتی گۆزبانکاری و ھەرچەرخانی کۆمەلگا و راپەرینەکان پێناسە ئەکری.

پرولتاریا/چینی کریکار Proletariat پرولتاریا/طبقە ی کارگر

بە زمانی لاتینی لە وشە ی proles بە مانای منداڵ وەرگیراوە. ئەم زاراوە یەکەم جار لە سەدە ی شەشەمی پ. ز. لە نیمپراتۆرییەتی روم بە کار ھێنرا. لەو سەردەمەدا پرولتاریا بە کەسانیک دەگوترا کە ماف و مووچە و ملکیان نەبوو بەلکوو تەنیا ئەریکیان ئەووە بوو کە منداڵەکانیان بنێرنە خزمەت دەولەت. بە پێی یاسا دەبوابە خاوەن ملک و چینهکانی دیکە، یان بە سەرانی و باج یان بە چوون بۆ سەربازی خزمەتیان بە دەولەت بگردایە، ئەوانەش کە شتیکیان نەبوو دەبوابە منداڵەکانی خۆیان بناردبا خزمەت دەولەت.

ئەم زاراوە لە سەدە ی ۲ ی زاینی دا بجز بوو. لە ساڵی ۱۸۲۸ لە لایەن سیسمۆندی (ئابوورناسی سویدی)، جارجیک تریزیندوو کراوە و دەرھەق بەو کەسانە بە کار ھێنرا کە «ھیچ بەشتیکیان بە دارایی و سامانی کۆمەلگاوە نییە و بۆ ژانی سادە و ساکار و داھاتووشیان داوڕۆژنکی روون بەدی نەدەکرا».

ئەم زاراوە زیاتر لە گەل ناوی مارکسدا گونجاوە. مارکس لە کتییی رەخنە لە فەلسەفە ی حەق ی ھینگل (۱۸۴۲)، پرولتاریا بە «چینیکی دەست و پی سپی» پێناسە دەکا و مانیفیستی کۆمۆنیست (۱۸۴۸) بەم دەستەواژە پر تەننەووە دەست پێنەکات:

«میژووی ھەموو کۆمەلگا ئینسانەکان لە ئیستا و رابردودا میژووی شەری چینهکان بوو و سەردەمی بوژوازی، کیشمەکنیشی چینهکانی خاوەن کردۆتەرە و کۆمەلگای بە دوو چینی گەورە ی دژبەسەک (دوژمن) واتە بوژوازی و پرولتاریا دا بەش کردوو». دیسانەووە لە ھەمان شوێندا ئەلی: «مەبەست لە پرولتاریا، ئەو چینه کریکارە نوێبواوێیە کە خاوەنی ھیچ ئامیریکی بەرھەمەین نییە و وزە و ھیزی خۆی بۆ دا بینکردنی ژانی خۆی ئەفروشت».

زاراوە ی پرولتاریا، لە راپەرینی کۆمۆنیستی سەدە ی بیستەم و ھەرۆھا لە نیوان ھەندی لە ھونەرماندان و رۆناکیرانی لایەنگری «کەلتووری پرولتاریایی» لە ئەلمانیا و سوڤیەتدا چەمکی سەرنج راکیشی لیدەرھات و لە بابەت گرنگایەتی و دەوری سەرەکی لە شوێرشدا جەختی لەسەر کراوە. دەوری میژووی پرولتاریا، لە گوتاری مارکسیزم* ئەوێیە کە بە پێی رەوتی بە پرولتاریایی بوونی چینی ماناوەندی و جووتیاران - بە لە دەسدانی سەرۆت و دارایی یەکەیان - ئەم چینه دەبیتە زۆرینە ی کۆمەلگا و ئینجا دەبی شوێشی سوڤیالیستی بە ئەنجام بگات.

دیکتاتۆری پرولتاریا: رابردن و ھەنگاوان بۆ کۆمەلگایەکی بی چین و توێژ، قوناغ بە قوناغ بە ئەنجام ناگات. یەکەم قوناغ، شوێشی کریکارییە، ئینجا بەدیھاتنی پرولتاریا وەک چینی دەسەلاتدار یان چینی حاکم. پاش سەرھەلانی دیکتاتۆری شوێشگری پرولتاریا، دیکتاتۆری پرولتاریا پەیدا ئەبی تاکوو دەولەت لە ناو بچی و لەبری حوکمەتکردن بە سەر ئینسانەکان، ئیزارەکردنی شتەکان بێتە کایەو.

Perestorika

پرستوریکا

پرستۆریکا

له زمانى رووسیدا به مانای سه‌رله‌نوێ بىنا دروسکردنه‌وهیه. به‌لام مه‌به‌ستى داهینه‌رانى ئەم زاراوه، «گۆڕینی کۆمه‌لگای سوڤیه‌ت» بوو. به‌باوه‌ڕى گۆر‌باچۆف پرستۆریکا، شوپشیکى کاریگەر یوو بۆ فراژووتنى ئابوورى و کۆمه‌لایه‌تى و کهلتوورى کۆمه‌لگای سوڤیه‌ت.

ئه‌گه‌ر لى‌نن مندانى نیهیلیزمى رووسیه و میراتگرى پرۆسه‌ى رۆشنیبرى هه‌شتاکانى سه‌ده‌ى نۆزده‌ بووه، ئەوا پرستۆریکا، مندانى شوپشه‌که‌ى لى‌نن بووه به‌لام مندانى گى‌اواز له سه‌رده‌مى باوکه‌که‌ى خۆى که هه‌ولنه‌دات ئەو شته‌ى که بۆى به‌جى‌ماوه به‌که‌مترین زىان و به‌شێوازى نى‌م‌پروى پى‌شکەش به‌ جیهانى نوێى بکات.

پرستۆریکا سى پى‌شنىازیان بۆ باشتکردنى ئابوورى یه‌کيه‌تى سوڤیه‌ت ئاراسته‌ کرد:

١- زیاکردنى ته‌قه‌لا بۆ به‌سه‌مه‌ر گه‌یاندنى پى‌داویسته‌یه کۆمه‌لایه‌تیه‌کان له ئابووردا(مال، نان و ته‌ندروستى)

٢- لادان له گه‌شه‌ى رووکارى و گه‌یشتن به‌ گه‌شه‌ى جه‌وه‌رى.

٣- باشتکردنى به‌رپۆه‌به‌رایه‌تى.

Diplomatic Protection

حمایت سیاسى

پشتیوانی سیاسی

بریتیه له هه‌ر چه‌شنه هه‌ول و ته‌قه‌لای ده‌وله‌تیک له به‌رده‌م ده‌وله‌تیکى دیکه به مه‌به‌ستى به‌ودا‌چوونى ماف هاو‌ولتیاى خۆى و پشتیوانى کردنیاى که له قه‌لمه‌ره‌وى و لاتیکى بیانى شه‌ریان سى فرۆشتیتن و ده‌ستدریژى کرابیتته سه‌ریان.

Platform

پلاتفرم/سیاست حزب

پلاتفۆرم/سیاسه‌تى حیزب

پلاتفۆرم به‌و به‌رنامه و سیاسه‌ته حیزبیه‌یه ده‌گوترى که له له پى‌ش هه‌لبژاردنه‌کان له لایه‌ن حیزب یان رى‌کخراوه‌یه‌کى سیاسى به مه‌به‌ستى به‌ده‌ست هینانى ده‌نگى زیاتر، به خه‌لك راده‌گه‌یه‌ندریت. ئەم زاراوه هه‌روه‌ها له کاتى هه‌لبژاردندا به‌و تیورى و بۆچوونانه‌ى پالیئوراوان ده‌گوترى که به راگه‌یاندنیاى سه‌رنجى خه‌لك به‌ره‌ لای خۆیان راده‌کیشتن بۆ ئەوه‌ى ده‌نگیاى پى‌ بدەن. به واتایه‌کى تر پلاتفۆرم به‌و ئەندیشه و تیورى‌یه‌یه ده‌گوترى که بانگه‌شه بۆ شى‌واز و رى‌بازىکى سیاسى تايبه‌ت ده‌که‌ن.

Pluralism

پلورالیسم/کثرت باورى

پلۆرالیزم/فره‌ده‌نگى

ئەم زاراوه، ئەو تیورى‌یه له خو ده‌گوتى که باوه‌ریان هه‌یه به فره‌ده‌نگى له کۆمه‌لگادا. فره‌گه‌نگى له سیاسه‌تدا به مانای زیادبوونى چه‌ندایه‌تى و چۆنایه‌تى حیزب، ئەنجومه‌ن، رى‌کخراوه و گروپى سیاسى و ئابوورى و کۆمه‌لایه‌تى و کهلتوورى‌یه له یه‌ک سیسته‌مدا. پلۆرالیسته‌کان پى‌یان وایه که ئەبى ماف هه‌

دهزگا وهك خیزان و ئایین و نهجمهمن و حوكمهته خوځینییهكان به رێژهی دهولت، زیاتر رهچا و بکری و دوپاتی نهکه نهوه که دهولت نابین دهسهلات مۆنۆپۆل بکات بهلکوو ئهبن چاودیرییهکی گشتی ههبن و دهزگا کۆمهلهیهتییهکانی تر سهربهخۆیی خۆیان بپاریزن.

فرهدهنگی کارێکی وا نهکات خهک بهرمو حیزبایهتی و دامهزانی رێکخراوهی سیاسی و ئابووری و کومهلهیهتی و کەلتووری بچن تاکوو له رێگه ی ئهم جۆره هاوبهشییهوه بهرژهوهندی گشتی کۆمهلهگا دابین بکری و ئیداره ی کۆمهلهگاش باشتر بهرئۆه بچیت. له زاراوه ی سیاسیدا به زۆری به واتای ههلو مه رجیک پیناسه نهکریت که تینیدا ههچ گرووپیکی سیاسی و ئایینی و نهتتیکی و کەلتووری تایبهت، حوکمهت نهکات. ئهم پانتایه نهبیته هۆی کینهکری و مملانیی نوخهباکان یا گرووپی بهشدار له کۆمهلهگادا. له وهها دۆخیکدا به که کۆمهلهگای فرهدهنگ یان پلۆرال له دایک نهبیته.

مۆنتسکیو(١٧٥٥-١٦٨٩) پینیی وایه پلۆرالیزم کاتیکی سهمهربهخشه که له نیوان نهندامانی حیزب و نهجمهمن و یهکیهتی و تهناهت کهمی نه ئایینییهکان، که به لیبروردن و عدالته رفقار بکری و بۆ بیر و بۆچوون و دهنگی حیاواز ریز دابندرئ. ئهو له گهله چهقهست و کۆجی بوونی دهسهلات نهیار بووه و داوا ی له دامودهزگا نا حکوومییهکان نهکرد که له ئیداره ی حوکمهتدا به شیویهکی ئارهزوومهندانه بهشدار ی بکهن. پلۆرالیستهکان به پینچهوانه ی ئانارشییهکان، خوازیاری سپینهوه ی دهولت له کۆمهلهگادا نین بهلکوو پینان وایه که کارکردهکانی دهولت، به قازانجی کۆمهلهگایه بۆ وینه، رێکخستنی ئابوور و پاراستنی ئازادییه مهدهنییهکان و پاراستنی ئاسایشی نهتهوهیی و ئیداره ی سیاسهتی دهرهکی.

پلۆنۆم	پلنوم	Plenum

له وشه ی لاتینی پلینۆس به مانای لیوانلیو وهرگیراوه. له زاراوه ی سیاسیدا به کۆی نهندامانی رێبهرایهتی یان دهسته ی بهرئۆه بهری رێکخراوه یان حیزبێکی سیاسی دهگوترئ. به کۆمهله ی له نهندامانی کۆمیته ی ناوهندی، پلۆنۆمی کۆمیته ناوهندی نهگوترئ. له پلۆنۆمی بهریلۆدا بیجگه له نهندامانی سه رهکی، ههندی پسهپۆریش له بابته ی جۆراوجۆردا به شدار ی نهکن.

پۆپۆلیزم/گهله پهروهری	پوپولیزم/مردم باوری	Populism

به مانای ریزگرتن و بهرزکردنهوه ی مهفهومی گهله یان خهک تا ئاستی چه مکیکی پیروز و باوهر بهوه یکه ئامانجه سیاسییهکان ئهبن به پینیی خواست و ئیراده و هینزی گهله - به جیا له حیزب و رێکخراوه سیاسییهکان - دهسته بهر بکریتن.

پۆپۆلیزم، نایدیۆلجیای ئهو کۆمهلهگا سیاسیه جقاتی و داخراویه که تینیدا کۆمهلهگای مهدهنی په ره ی ستاندروه و بوونه ته مهترسییهک بۆ دۆخی سهقامگرتووی سیاسی. په رچه کرداری دهولت له بهرامبهر ئهم مهترسییهدا ئهوهیه که بینهوه ی بتوانی کۆمهلهگای مهدهنی به تهواوی سه رکوت بکات دهس ئهکا به هینانه مهیدانی ره شه گهله بۆ لاوازکردن و گۆشه گیرکردنی ئهم کۆمهلهگا مهدهنییه. ئهم جۆره کۆمهلهگایه له راستی

كۆمەلگایەكى قەيراناوی سیاسی داخراو و ناچقاقتییە كە لە كۆمەلناسی سیاسیدا بە ئایدیۆلۆژیای پۆپۆلیزم پیناسە ئەكری.

لەم جۆرە كۆمەلگایەدا دەولەت بە ھەموو كەرەستە و ھیما شەرعیەكانیەو لە بەرامبەر بەھیزبوونی گروپوێكانی كۆمەلگای مەدەنی رادەووستی بەلام ئەم گروپوێانە لە بەر ھۆی جۆراوجۆر، بەھیزترن لەوێكە دەولەت بتوانی بە ئاسانی سەركوتیان بكات. لە وھا كەشێكدا تیابردنی كۆمەلگای مەدەنی ئەستەمە، بۆیە دەولەت بە ھەرەوێن، رەشەگەل لە خۆی كۆنەكاتەو.

قەیرانی شەریعت و ھاوبەشی سیاسی لەم جۆرە كۆمەلگایەدا بە تەواوی خۆی دەرئەخات. بە ھەرەوێزكردنی كۆمەل تەنیا ئەتوانی رینگا چارەمەكی كاتی بێت بۆ ئەم قەیرانە. لە بواری شەریعیەتی سیاسیەو ئەگەر حوكمەت بتوانی ھەستی رەشەگەل بەرەو لای خۆی راکێشێ، رەنگە تا رادەبەك ناڕەوایوونی خۆی قەرەبوو بكاتەو. رەشەگەلی و ھەڵخراپاندنی خەلكی ساكار، نیشانەئێ لاوازبوونی حوكمەتە لە بەرامبەر كۆمەلگای مەدەنیدا. پۆپۆلیزم، ئایدیۆلۆجیایەكی دیاریكراو و گونجایی نییە و لە ھەر ولاتێكدا بە شیوازیك خۆی دەرئەخات. ئەم رێبازە ھەلگەری ئەم تاییەتەمەندیانەن:

چەواشەكاری، پیرۆزكردنی كەسایەتی رێبەر(كاریزما)، دەمارگەزێ، پشەبەستز بە رەشەگەلی لە خۆ بێگانە، نەبوونی ئایدیۆلۆجیایەكی دیاریكراو، ریفۆرم خوازی، ناسیۆنالیزم و نازادی سەندیکا و بیز بوونی دیموكراسییەت. پۆپۆلیزم رەنگە چەپەو بێت یان راستەو یا ھیچكام بەلام ھەرچێ بێت، خەسەلتی كۆنەپەرستانە و گەڕانەو بە ھاكانی رابردوی ھەبە.

ئەندێشەئێ پۆپۆلیستی، یەكەم جار لە ۱۸۶۰ بەملاو لە نیوان روناكییرانی توندەرەوی سۆقیەت بە سەرھەلدانێ ئاردۆنیەكان(گەل پەرستان) ھاتە ئاراو. ئەمانە پینیان وابوو كە سۆقیەت دەتوانی بێنەوێكە قونای سەرمايەدارێ تێپەرێنێ، بچێتە قونای سۆشیالیزمەو.

رەنگە گرنگترین نموونەئێ پۆپۆلیستی لە دواي شەپری جیھانی دووھەم. پیرۆن. دیکتاتۆری ئەرچەنتین بێت(پروانە پیرۆنیزم). نزیکترین نموونەئێ پۆپۆلیزم بە سەردەمی ئیستا، بارودۆخی سیاسی ھەشتاكانی سەدەئێ بیست(۱۹۸۰)ی بەرەئێ نەتەوێئێ فەرەنسەبە رێبەرایەتی جان ماری لۆپین. بە گشتی ئەم شیوازە سیاسییە زیاتر لە ولاتانی ئەمریکای لاتین باو. ھەندئێ لە بێرەندان بۆ وینە، كۆرن ھازیر، ولاتەكان بە نیسبەت پۆپۆلیسم وشیارئەكەنەو و ئەم رێبازە بە مەترسییەك بۆ كۆمەلگای دیموكراتیەكان لە قەلەم ئەدەن.

Iron curtain

پردەئێ آھنن

پەردەئێ ئاسنن

ئەم زاراوئە تەعیریكە لە دیوارێكی سەربازی و ئەمنی كە یەكێتێ سۆقیەت و ولاتانی كۆمۆنیستی ئەوروپای خۆرنشین، لە دواي شەپری جیھانی دووھەم (قونای شەپری سارد)، بە دەوری خۆیان كیشابوویان و لە گەل ولاتانی رۆژاوا بە تەواوتێ پێوھندی خۆیان بربوو. یەكەم جار وینستۆن چرچیل لە سانئێ ۱۹۴۶ ئەم زاراوئەئێ لە مەجلیسی عوام بەكار ھینا.

Personality cult

شخص پرستی

پهرستشی كەسایهتی

ریژگرتن له پله و پیگه و تاییه تهنه نیدییه کانی ریبهریک یان کەسایه تیهکی کۆمه لایهتی تا رادهی پهرستش کردن یان هه لکێشانی له راده به دهر و زیاده روویی دهر باره ی دوری کەسایه تی و پالوهانه کان له میژوودا. زاراوه ی پهرستشی کەسایه تی، له لایهن خروشچۆف له پیوه ند له گه ل خه بات به دژی ستالینیزم له وتاریکی په نهانی له کۆنگره ی بیسته می حیزبی کۆمونیستی سوڤیه ت (1956)، به کار هینرا. ئەم زاراوه زیاتر وهک ناتۆریه یه ک بۆ پرۆتستۆ کردنی پهرستشی ستالین و هه لسوکه وتی ئەو کەسانه ی که یاده وهری ستالینیان له پاش مه رگی زیندوو نه هیشته وه. دوا ی خوکیشانه وه ی خروشچۆف (1964)، ئەم تۆمه ته ش به دژی خو ی به کار برا. دژی به رانی پهرستشی کەسایه تی، لایه نگری «ریبه رایه تی جقاتن».

Parliament

مجلس / پارلمان

په رله مان

به زمانی فهره نسه، به شان دیک ده گوتری که له هه ر ولاتی که له یه ن خه لکه وه هه لئه به ژیردری بۆ دانانی یاسا و چاودیری کردن به سه ر چۆنییه تی پیاده کردنی دا. په رله مانه کان به زۆری به دهنگی نه یینی و راسته خو ی جه ماوه ر هه لئه به ژیردری ت (بروانه هه لبه ژاردن). له و ولاتانه ی که ده ستووری بنچینه یی له سه ر جیا کردنه وه ی هیزه کان (تفکیک قوا) دامه زراوه، په رله مان ئەبیته هیزی یاسا دانان و ئەنجومه نی وه زرایش له به رامه بریا، به رپرسه. هه بوونی په رله مان له هه ر ولاتی که هیما یه که بۆ حا کمییه تی خه لک یان پیاده بوونی دیمو کراسی. په رله مان له زۆریه ی ولاتان له دوو کۆر پیک دیت: یه که م، په رله مانیک که به دهنگی راسته خو ی جه ماوه ر و به زۆری بئ مه رج هه لئه به ژیردری و ده بیته ده مر است و نوینه ری راسته خو ی جه ماوه ر، وهک مه جلیسی شۆرا، یا مه جلیسی عه وام (له به ریتانیا) یا کۆنگره ی ئەته وه یی (له فهره نسه)، یا کۆنگره ی نوینه ران (له ولاته یه کگرتوه کانی ئەمه ریکا). دووه م، په رله مانیک که تینیدا مه رجی پالیوراوان و ده نگه ران سنوورداره و جاری واش هیه هه ندی له نوینه ره کانی دا نه نرین (وهک مه جلیسی سینای پینشووی ئیران)، جاری واش هیه مه قامی نوینه رایه تی به میرات به جی ده مینتی بۆ که سینک (وهک مه جلیسی لۆرده کانی به ریتانیا). نوینه رانی په رله مان له ماوه ی نوینه رایه تیدا ئەمان نامه ی سیاسیان هیه. واته کس بۆی نییه بئ ئیجازه ی په رله مان، به هه ر گومانیکه وه بیان خاته به ندیخانه وه. به زۆری ده سه لاتتی سیاسی په رله مانی یه که م له په رله مانی جوړی دووه م گرینگتره و په رله مانی دووه م، له کاروباری سیاسی و داراییدا به و جوړه دهستی ناپرات. بوونی په رله مانی یاسا دانه ر به مانای ده سه لاتداریتی جه ماوه ر له ئەژمار دیت به لām به چه شتی «دیمو کراسی ناراسته خو». په رله مانی ئالتینگی ئیسه لندا، کۆنترین په رله مانی جیهانه که له سانی 925 زایینی، دامه زراوه و تا ئیستاش ده وامه ی هیه. یه که مین په رله مانی به ریتانیا له 1265 دامه زرا و نه ریتی په رله مانی ئەم ولاته، کۆنترین و ریشه دارترین نه ریتی په رله مانی جیهانه (په رله مانی به ریتانیا به دایکی په رله مانه کانی جیهان ناوبانگی دهر کردووه). دوو په رله مانه که ی فهره نسه به م شیاو زه ی ئیستا، له به راییی سه ده ی نۆزه دامه زرا. په رله مانی ئەلمانیا له 1848 پیکهات و په رله مانی ژاپۆن به ناوی «دیت».

۱۸۸۹ دامه‌زراوه. پەرله‌مانه‌کانی ئوسترالیا، کهنه‌دا، زیلاندى نوئى و ئەفریقای باشوور به لاسایی کردنوه له پەرله‌مانی بیریئانیا دامه‌زراون.

Parliametarism

پارلمان‌داری

پەرله‌مانتاری

پەرله‌مانتاری به مانای لایه‌نگری له حوکمهتی پەرله‌مانی، میتۆدی ئەو ولاتانهیه که تییدا پەرله‌مان له‌گوین هیزی یاسادانەر، ئیش ده‌کا و هیزی به‌ریۆه‌به‌ر(ئەنجومه‌نی وه‌زیران) له به‌رامبه‌ریا به‌رپرسه و دانانی سه‌ره‌ک وه‌زیر و وه‌زیران به پشت‌به‌ستی به‌دنگی پەرله‌مانه‌وه مه‌یسەر ده‌بن. هه‌رکاتیک هیزی یاسادانەر، متمانەى خۆی به‌ ئەنجومه‌نی وه‌زیران له ده‌ست بدات، ئەو ئەنجومه‌نه فەشەل ئەهێنێ و ئەنجومه‌نیکی دیکه داده‌مەزێت. له سیستەمی سه‌رۆک کۆماری* که تییدا سه‌ره‌ک وه‌زیران و سه‌رۆک کۆمار، جیاوازییان نییه(وه‌ک ولاته‌یه‌کگرتوه‌کانی ئەمريکا و فره‌نسا) سه‌رۆک کۆمار به‌دنگی راسته‌وخۆی خه‌لک هه‌لنه‌بژێردرێ و هیزی یاسادانەر، ته‌نانه‌ت ئەگه‌ر متمانە‌شى پێ نه‌کرايێ ناتوانێ له سه‌ر کار لایبات. سه‌رۆک کۆمار له به‌رامبه‌ر ده‌ستووری بنچینه‌یی و ئەو خه‌لکەى که هه‌لنايێژاردوه، به‌رپرسیاره. یه‌کێک له تايبه‌ته‌ندییه‌کانی پەرله‌مانتاری ئەوه‌یه که مادامیکى سیستەمی سیاسى له سه‌ر بنه‌مای جیاکردنه‌وه‌ى هیزه‌کانه* (تفکیک قوا)، حوکمه‌ت یان سه‌رۆک کۆمار ناتوانێ پەرله‌مان هه‌لوه‌شینیته‌وه به‌لام له سیستەمی کۆنقانسینیدا ئەکری پەرله‌مان هه‌لوه‌شینیته‌وه(وه‌ک کۆمارییه‌کانی سنیه‌م و چواره‌می فه‌ره‌نسه و ولاتانی کۆمۆنیستی).

European Prliament

پارلمان اروپا

پەرله‌مانی ئەوروپا

ئەنجومه‌نی پەرله‌مانی «کۆمه‌لگه‌ى ئەوروپا» که به سه‌ر «لیژنه‌ى وزه‌ى ئۆتۆمى ئەوروپا» و «لیژنه‌ى خه‌لووزى به‌رد و پۆلای ئەوروپا» و کۆمه‌لى ئابوورى ئەوروپا، یان «بازاری هاوبه‌ش» چاودێری ئەکات. ئەم پەرله‌مانه له سالى ۱۹۵۸ له شارى ستراسبورگی فه‌ره‌نسه دامه‌زرا و نوسینگه‌ى هه‌میشه‌یه‌یه‌که‌شى لوکزامبۆرکه. ناوی پەرله‌مانه‌که تاسالێ ۱۹۶۲، کۆنگره‌ى ئەوروپا بووه. ۱۹۸ ئەندامى هه‌یه که له لایه‌ن پەرله‌مانی ولاتانی ئەندام، ناوه‌ده‌ ئەکرێن. فه‌ره‌نسه و به‌ریئانیا و ئەلمانیا و ئیتالیا، هه‌رکامیان، ۲۶ نوێنه‌ریان هه‌یه. به‌لجیکا و نه‌مسا، هه‌رکام ۱۴ نوێنه‌ر و دانیمارک و ئیله‌ندا، ۱۰ نوێنه‌ر و لوکزامبۆرک ۶ نوێنه‌ر. پەرله‌مان بۆ هه‌موو بابەتیکی گرینگ، راویژێ پێشه‌کری و ئەتوانێ کۆمیتە‌ی به‌ریۆه‌برایه‌تی و ئەنجومه‌نی وه‌زیران، بخاته ژێر پرسیاره‌وه.

Political Education

تربیت سیاسی

په‌روه‌ده‌ی سیاسی

راهینانی تاک بۆ هاوبه‌شى چالاکانه له ژبانی سیاسى و قبوڵکردنی به‌رپرسیاریه‌تی له کۆمه‌لگا و ناگاداردکردنی له مافه‌ تاکه‌که‌سى و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و فه‌لسه‌فه و سیستەمه‌ سیاسیه‌کان. هه‌ر...

ئاگادارکردنی تاک له دەوری سیاسەت له ژبانی کۆمەڵایەتی، ئاریشه سیاسییەکانی رۆژانه و پینگە و شوێنگە و لاتەکە ی له ناو گۆرەپانی نۆدوولەتیدا. پەرورەدی سیاسی گونجاو، ئەبیتە هۆی خوشبەختی و یەکیەتی نەتەوهیی و رێککەوتنی نۆنەتەوهیی.

پەرەسەندنی بەردەوام **توسە ی پایداری** **Sustainable development**

به مانای بەرزووبەردن و كەلك وەرگرتنی بەرئۆشۆین له سەرچاوهی سروشتی و دارایی و وزە ی ئینسانییە بۆ گەیشتن بە مۆدیلێکی مەزاحتن و بە كارھینانی توانستی تەكنیکی و پێكھاتە ی بەرئۆجی بۆ لابردنی نیازەكانی بەرە ی نوێ و داھاتوو.

پەرەسەندنی بەردەوام، پەرەسەندنیكە كە پێداویستییەكانی بەرە ی ئیستا دابین ئەكات بێنەوه ی زبانیك بەگەینیت بە تواناییەكانی بەرە ی داھاتوو له دابینکردنی پێداویستییەكانی خۆیدا.

پەرەسەندنی ئینسانی بە واتای پڕۆسە ی بەرفراوانکردنی زەمینە ی خوشگوزەمرانی و بزۆوی باشی مروف پێناسە كراوه.

پەرەسەندنی سیاسی **توسە ی سیاسی** **Political development**

بریتییە له: بەرزبوونەوه ی ئاستی كارامەیی سیستەمێکی سیاسی بۆ چارەسەرکردنی ناتەبابی و كێشەكانی تاک و كۆمەل، ھەروەھا بریتییە له خەلكی بوون و رادە ی ئازادی و گۆرانکارییە بنەرەتییەكانی كۆمەلگایەك.

پەرەسەندنی سیاسی پەيوەستە بە گەشە ی دیموکراسی له ولایتێكدا. تا چ رادەيەك سیستەمێکی سیاسی له سیستەمێکی داخراو بەرە ی سیستەمێکی كراوه، له ساكارییەوه بەرە ی ئالۆزی، له دەسبەسەرییەوه بەرە ی خودمۆختاری و له پەرژ و بلاویەوه بەرە ی یەكگرتوویی ھەنگاو بنیت، بە ھەمان رادەش پەرەسەندنی سیاسی لە ولایتەدا روو له زیادبوون دەبیت.

تازەگەری سیاسی، زیاتر خۆی بە ئالوولکردنی سیاسییەوه سەرقال ئەكات كەچی پەرەسەندنی سیاسی بنیاتەكان تووشی گۆران ئەكات. سن ھۆکاری پێویست بۆ پەرەسەندنی سیاسی بریتین له: رێكخراوه، كارامەیی و ئەقلانییەتی كردهیی و یەكگرتوویی ئایدیۆلۆجیایی رێبەران.

بۆ پەرەسەندنی سیاسی، پێویست ئەكات سەرچاوه و نامرازەكانی دەسەلات له نیوان حوكمەت و گرووپە سیاسییەكانی كۆمەلگا دا بەش بكریت. كاتیك حوكمەت بە تەنهایی، دەست بگرتی بە سەر ھەموو سەرچاوهیكی دەسەلاتدا ئینجا مەیدانی ململانێی سیاسی ئەكاتە نزمترین ئاستی خۆی. لەم رووهوه بە كورت بوونەوه ی دەستی حوكمەت له سەرچاوهكانی دەسەلات، پانتای ململانێی سیاسی و ھاوبەشییەتی سیاسی له كۆمەلگادا روو له زیادبوون ئەكات. كەواتە له نیوان ململانێی سیاسی و پەرەسەندنی سیاسیدا پێوەندییەكی با یەخدار له گۆرێدا یە.

په. كه. كه: پروانه ناسیۆنالیزمی كورد له توركیا.

Asylum

پهنابهیری پناهندگی

له سانی ۱۹۵۰ دوی ئەر هه موو رووداوانه ی كه به درێژایی ۲۵ سه ده ی رابردوو به سه ر پهنا بهران هاتبوو، كۆمیتته ی باڵای پهنا بهران، بهم جۆره زاراو ه ی پهنا بهر پێناسه دهكات:

پهنا بهر بهو كهسه دهلێن كه «به هۆی تایبه ته مندی رهگهزی، ئایینزایی، نه ته وه یی یان باوه پری سیاسی، له ترسی ده سه به سه ربوون بچیته دهر وه ی و لا ته كه ی و به هۆی ئه م مه ترسی سه ره نه به وه ی و نه به وه ی و دو بهاره بچیته وه و لا ته كه ی حۆی». به پێی پێناسه ی دیوانی نیۆنه ته وه یی داد، ئه گه ر كه سیك له لایه ن ده وله تی كه ره كه وتبیته ژێر گوشار و له دووی كه وتبێ و و لا تیكی تر له م رێگه وه پشتیوانی لهو كه سه بكات، بهو كه سه دهوتری پهنا بهر.

پهنا بهر ته ی شیوازی جۆر به جۆری ههیه كه پهنا بهر ته ی دیپلۆماتیک یان دهره کی به نا و بانگ تری نیانه. پێش نیلكاران و تاوانبارانی ماف گهستی، له جومه لی پهنا بهران ناگه نجین. هه یج یاسایه کی نیۆنه ته وه یی ده وله ته كان پێمل ناكات به به خشی نی ماف پهنا بهر ته ی به كه سیك.

Political Asylum

پهنا بهیری سیاسی پناهندگی سیاسی

پهنا بهیری سیاسی یان پهنا بهیری نیۆان سنووری، دا لده به خشین و هانا دان بهو تۆمه تبار ه سیاسیا نه به كه له و لا تیكی دیكه به هۆكاری سیاسی ده كه ونه ژێر فشار و ئازار و له مه ترسی ده سه گه ر كردن یان له نا و چووندا بن.

Pact

پهیماننامه پیمان

بریارێکی نیۆنه ته وه ییه كه له چه ن دین با به ته ی جۆرا و جۆر له نیۆان ده وله ته كاندا مۆر ده كری: په یمانی یه كگرتن: به لێن و قه رارێكه له به ینی دوو یا چه ن ده وله ت بۆ گه یشتن به ئامانجی سیاسی له رێگه ی سه ربازی یان هاریكار ییه وه.

په یمانی یه كگرتنی نیۆنه ته وه یی: وهك یه كه ته ی پۆستی.

په یمانی یه كگرتن بۆ بهر گری.

په یمانی یه كگرتن بۆ ده سه تریژی: وهك هاوكاری له مه ر دا گه ر كردنی و لا تیك.

په یمانی یه كگرتنی گهستی.

په یمانی یه كگرتنی سه ربازی.

په یمانی بن لایه نی: (هه میشه یی و كاتی)

په یمانی وازه ینان له دوژمنایه تی ره ها.

په یمانی سیاسی و بازرگانی و تایبه تی.

په یمانی ناشتی.

په یمانی هاوكاری.

Baghdad pact

پیمان بغداد

پهیماننامه‌ی به‌غدا

له ٢٤ی فبورییه ١٩٥٥ له نیوان دوو ولاتی تورکیا و عیراق ریکهوتننامه‌یهکی دوو قوئی به ناوی «پهیمانی هاوکاری دوو لایه‌نه» له به‌غدا مؤر کرا که به پهیماننامه‌ی به‌غدا ناوی دهرکرد.

ئامانجی ئەم پهیماننامه بریتی بووه له زامنکردنی بهرگری و هیمنی ناوچه‌ی رۆژه‌لاتی ناوه‌راست که دوو لایه‌ن له پیناو داکوکی کردن له ناسایش و هیمنی و به‌خته‌وری و به‌هرمه‌ندی نه‌ته‌وه‌کانی خویان، هاریکاری یه‌کتر بدن. به پینی ماده‌یهکی ئەم پهیماننامه، به ئەندام بوونی ولاتانی ناوچه‌که نازاد بووه و هەر بویه به‌ریتانیا له ٢٠ی ماری ١٩٥٥ و پاکستان له ٢٢ی سینیته‌مبه‌ر و ئیرانیش له ١١ی ئۆکتۆبهری هه‌مان ساڵ هاتنه ناو پهیمانه‌که‌وه. پیکهینانی پهیمانی به‌غدا، به‌رئه‌نجامی چالاکانه‌ی ده‌ولته‌ی ئەمریکا به تایبه‌ت فاستر دالس، وه‌زیری دهره‌وی ئەم ولاته بوو که ده‌یویست ریکخراوه‌یهکی به‌رگری به‌هیز له رۆژه‌لاتی ناوین پیک بینیت تاکوو له دزه‌کردن و په‌ره‌ستاندنی سو‌قیه‌ت بۆ ناوچه‌که رینگر بیئت. به‌لام له به‌ر گومان نه‌کردن و ده‌سخه‌ر بۆ کردنی سو‌قیه‌ت، ئەمریکا خوی نه‌بووه ئەندامی ئەم پهیمانه. دوا‌ی کۆده‌تای ١٤ی ژوونییه ١٩٥٨ له عیراق، ده‌ولته‌ی عبدالکه‌ریم قاسم، رایگه‌یاند که به هه‌موو پهیمان و شه‌رت و قه‌راره‌کانی ولاته‌که‌ی وه‌فاداره. به‌لام به‌کرده‌وه له هیچ کام له دانیشتنه‌کانی ئەم پهیماننامه به‌شداری نه‌ه‌کرد تا ئەوه‌یکه دوا‌ی کۆتایی هاتنی پینج ساله‌ی یه‌که‌می پهیمانه‌که له سالنی ١٩٦٠ خوی لیک‌نیشاوه. پاشان ناوه‌ندی پهیمانه‌که له به‌غداوه بۆ نه‌قهره‌ گواسترایه‌وه و ناوه‌که‌شی له مانگی ناگۆستی ١٩٥٩ به ریکخراوه‌ی پهیمانی ناوه‌ندی (سینتۆ) گۆردرا. ئەم ناوه‌ش ناویته‌یه‌که بوو له دوو پهیمانی (ناتۆ) و (سینتۆ) که تورکیه و پاکستان هه‌رکام تینیدا ئەندام بوون.

Saadabad pact

پیمان سع‌آباد

پهیماننامه‌ی سه‌عد‌ناباد

ئەم پهیماننامه له سالنی ١٩٢٧ له نیوان چوار ولاتی ئیران، ئەفغانستان، تورکیا و عیراق له کۆشکی سه‌عد‌نابادی تاران به مه‌به‌ستی دۆستایه‌تی و ده‌ست درێژنه‌کردن بۆ خاکی یه‌کتر مۆرکرا. ناوه‌رۆکی ئەم ریکه‌وتنه، هاو‌رایه‌تی و یه‌کده‌نگی ئەم چوار ولاته بوو له هه‌لوێسته سیاسییه‌کان و یه‌کگرتننای له کاتی مه‌ترسی و شه‌ردا. ئەم ده‌ولته‌تانه به‌لینیان دابوو که له ده‌ستی‌وه‌ردان له کاروباری ناو‌خو‌یی یه‌کتر خۆ بیاریزن و سنووره‌کانی یه‌کتر نه‌به‌زینن. بۆ یه‌کتر ده‌ست درێژی نه‌کەن و له پیکهینانی ئەنجومه‌ن و گرووپی به‌ره‌ه‌لستکار که ئامانجیان له ناو بردنی ناشتی و ئارامی یه‌کێک له‌م ولاتانه بیئت، خۆ بیاریزن.

له کاتی رووداوه‌کانی سالنی ١٩٤١ (داگیرکردنی ئیران له شه‌ری جیهانی دووه‌م)، دهرکه‌وت که ئەم پهیماننامه، سه‌نگینکی نییه و شتیکی بی قیমে‌ته.

پهیماننامه‌ی نیوده‌ولته‌تی مافه‌ مه‌ده‌نی و سیاسییه‌کان (١٩٦٦)

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (١٩٦٦)

International Covenant on Civil and Political Rights (1966)

PDF 4 KURD

یهکیکه لهو دوو پهیماننامه گرنگه نیودهولتهتییه که ئهو مافانهی له جارنامهی گهردوونی مافهکانی مروقددا باسی لیکراوه، لهباری یاساییهوه زهمانهتیان دهکات تاکوو جیبهجی بکرین(پروانه مافی مروقه). پهیماننامهکه پیکهاتوهه له کۆمهلیک مافی مهدهنی و سیاسی هاوبهش بۆ ههموو مروقییک که دهولتهتهکان یابهند نهکات به پیادهکردن و بهرزپاگرتنیان. ئهم پهیماننامه ۵۲ ماده له خو دهگری و گرنگترین مافهکانی بریتین له: مافی ژیان و ناسایش، نازادی بزوتنهوه، نازادی ریکخستنی کۆبوونهوه و خۆپیشاندان، نازادی بیر و پا و نایین و نهندیسه و سرپینهوهی کۆیلایهتی، مافی چارهی خو نووسینی نهتهوهکان و قهدهغهکردنی نهشکهنج. رهشنووسی ئهم پهیماننامه، سهههتا له سالی ۱۹۵۴ له کۆمسییۆنی مافهکانی مروقی ریکخواوهی نهتهوه یهگرتوهکان پیشنیاز کرا و له سالی ۱۹۶۶ له لایهن کۆملی گشتی پسند کرا. ئهم پهیمان له سالی ۱۹۷۶ به کۆی ۲۵ دهنگ تهوزیم کرا و وهک یاسایهک پراوهتهوه.

پهیمانی بهربهستهکردنی چهکی ئهتۆمی
 پیمان منع گسترش سلاح های هسته ای
 Non-proliferation Treaty (NPT)

ئهم پهیماننامه له یهکهمی ژوونییهی ۱۹۶۸ بۆ بهرگریکردن له پهرهسهندنێ چهکی ناوهکی له لایهن ولاتانی بهریتانیا و ئەمریکا و سوڤیهت مۆر کرا و له سالی ۱۹۷۰ بهملاوه پیاده کرا. ولاتانی دیکهی جیهان دوا به دوا یهکتر بوونه نهندامی ئهم پهیماننامه.

ئهندامانی ئهم ریکهوتننامه، به دوو گروپ دابهش ئهکرین:

۱- ولاتانی خاوهن چهکی ناوهکی که بهلین ئهدهن ئهم جوړه چهکانه به ناو ولاتهکانی دیکه دا بلۆ نهبیتهوه و پهره نهستینی.

۲- ولاتانی نانهتۆمی که بهلینیان داوه، نهبنه خاوهنی ئهم جوړه چهکانه.

ئهم پهیمان له راستیدا ریبازنکی لۆژیکیه بۆ بهدییهنانی ناوچهگهلی پاککراو له چهکی ناوهکی (Nuclear Weapons Free Zone).

پهیمانی بهرگرتن له تاقیکاری ئهتۆمی
 پیمان منع آزمایشهای هسته ای
 Nuclear Test Ban Treaty

پهیمانیک که له نیوان بریتانیا و ئەمریکا و یهکیهتی سوڤیهتی له ژوونییهی ۱۹۶۲ له مۆسکۆ واژۆ کرا. به ییی بهندی ای پهیمانکه:

۱) ههر دهولهتیک که ئهم پهیمان ئیمزا دهکات، دهبن خو یباریزیت له تاقیکردنهوهی چهکی ئهتۆمی یان ههر چهشنه تهقاندنهوهیهکی ناوهکی له ههر شوینیکی قهلهمرهوی دهسهلاتی خۆیدا له ناسمان زهوی.

۲) ههر دهولهتیک که ئهم پهیمان واژۆ دهکات، بۆی نییه ناسانکاری بکات بۆ تاقیکردنهوهی ئهتۆمی.

یان لەم کارەدا بەشدارى بکات یا ببێتە هاندەر بۆ ئەم مەبەستە.

بە پێى بەندى ٢، ئیمزاکردنى ئەم پەیمانە بۆ هەموو دەولەتەکان ئازادە. تا سالى ١٩٦٥ نزیکەى ١٠٠ وڵات پەیمانەکیان مۆرکرد بەلام وڵاتانی چین و فرەنسا لە مۆرکردنى ئەم پەیمانە خۆیان پاراست. لە ١٩٦٦/٩/٢٤ لە دانیشتنى سالانەى کۆمەلى گشتى نەتەوە یەکگرتووکان لە نیویۆرک، پینج زلهیزی نەتۆمى جیهان واتە ئەمریکا، بریتانیا، روسیا، چین و فرەنسا پەیمانەکیان مۆرکرد. بەلام ئەم پەیمانە تا ئەو کاتەى کە لەلایەن ٤٤ وڵات کە توانایى دروستکردنى چەكى نەتۆمییان هەیه بە ئیمزا نەگات، بە شیۆهیهکی جیددى پیاوێ ناکرێت.

پهیمانی سنئ سنوور پیمان سه مرز Three-Borders Treaty

لە مانگی گەلاوێژی سالی ١٩٤٤ کۆبوونەوهیهکی نەینی بە مەبەستی یەگرتنی کوردستانی گەرە لە سەر کێوی دالانپەر(کە سنوورەکانی ئێران و عێراق و تورکیا لەویدا یەک دەگرنەوه) بەسترا. نوێنەرانى سنئ پارچەى کوردستان لەو کۆبوونەوهدا پەیمانیکیان ئیمزا کرد بۆ هاوکاری و پشتیوانی یەکتەر کە بە پەیمانى سنئ سنوور ناوبانگی دەرکرد. نوێنەران بریتی بوون لە: قاسم قادری، لە لایەن کۆمەلەى ژ. ک (کوردستانی رۆژھەلات)، شیخ عوبەیدوللا (کوردستانی باشوور) و قازی مەلا وەهاب (کوردستانی باکوور). لەو دانیشتنەدا ئەو نەخشەیهى کوردستانی گەرە پەسند کرا کە لە لایەن کۆمەلەى کوردی بەیروت بلۆکرا بۆوه.

پهیمانی سیقەر پیمان سور Sever pact

دوای رووخانی ئیمپراتۆریەتى عوسمانى لە سالی ١٩١٨، ویلسۆن، سەرکۆمارى ئەمریکا لە پلانەکی خۆیدا بە ناوی ناشتی رایگەیاند کە ئەبێ بە کەمایەتیە غەیرەتورکەکانى عوسمانى، مافی سەرەخۆیى بدرێت. بەم بۆنەوه لە ١٠ ئاگۆستى سالی ١٩٢٠ کۆنفرانسیک بە بەشداربوونی بریتانیا، فرەنسه، ئیتالیا، ژاپۆن، ئەرمەنستان، بەلجیکا، یۆنان، حیجان، پۆلەندا، پورتوگال، رۆمانى، چیک و تورکیا سەرەنجام ئەمریکا و شاندىکی کورد وەک ئەندامى چاودیزەر لە گفتوگۆکانى پەيوەست بە کوردستان و ئەرمەنستان ریکخرا. لەم کۆنفرانسهدا پەیماننامەیهکی ٤٢٢ مادەیی مۆرکرا کە ئەم ٢ مادەى خوارەوه پێوهندى بە کیشەى کوردەوه بوو بەلام هیچ کات نەگەیشتە ناستى جیبەجیکردن.

مادهى ٦٢

کۆمیتەیهک کە لە ئەستەنبول دانیشتن ئەکات و بریتیە لە سنئ ئەندامى دانراوى دەولەتانى بریتانیا و فرەنسه و ئیتالیا، لە ماوهى ٦ مانگ (لە بەرراوى پیاوێکردنى ئەم پەیماننامەوه) نەخشە و گەڵالەیهک دانەرێژێ بۆ خودمۆختارى ناوچه کوردنشینەکانى رۆژھەلاتى فوورات، باشوورى سنوورى ئەرمەنستان، کە دواتر دیارى ئەکری و هەرەها باکوورى سنوورى تورکیه و سووریه و میژۆپۆتامیا(بە جۆرێک کە لە مادەکانى ٢ و ٣ و ٢٧ نامازەى پیکراوه). لە سەر هەر خالیێک کە پیکنەهاتن، ئەم بابەتە لە لایەن ئەندامان

کۆمیتەکه، به دهولته پیوهندیارەکان رابگهیهندی.

ئەم گەلە هەلگری هەموو پیشنیازنکی پیوست بێت بۆ داوکۆکی کردن له کهمینە ناسووری و کلد و کهمینە ئایینی و ئەژادییهکانی ناوچهکه. هەر بەم بۆنەوه کۆمیتەیهک به بەشداری نوینەرائی بەریتانیا و فەرهنسه و ئیتالیا و ئیتران و کوردەکان دامەزرێ بۆ لیکدانەوه و بریاردان له کاتی پیوستدا و له سنووری تورکیه - ئەو شوینەه که به پێی ئەم پهیمانه، له گەل سنووری ئیتران یەک ئەگریتەوه - دیتن بکات.

مادهی ٦٢

به پێی ئەم پهیماننامه دهولتهی تورکیا، رازی ئەبێت که بریارهکانی هەر دوو کۆمیتە نوابراو له مادهی ٦٢ تا کوو سن مانگ له بهرواری راگهیاندن به دهولتهی نوابراو، پیاده بکات.

مادهی ٦٤

دوای یەک سال له پیاده کردنی ئەم پهیماننامه، هەر کاتی که خەلکی کوردی دانیشتیوی ئەو ناوچانەه که له مادهی ٦٢ باسکراون، هانا بهرن بۆ کۆمەڵی نەتەوهکان و بتوانن بیسهلمینن که زۆرینهه حەشیمەتی ئەم ناوچانە حەز به جیابوونەوه له ولاتی تورکیا دەکن و کۆمەڵی نەتەوهکانیش، بهو قناعەته بگات که ئەم خەلکه شیاری سەربەخۆیین و دان بەم شتەدا بنن، ئەوا ئەبن تورکیا به پێی ئەم پهیماننامه، رهفتار بکا و له هەموو ماف و خواستەکانی خۆی لەم ناوچانە چاوپۆشی بکات.

چۆنییهتی شیرکردنەوهی ئەم چاوپۆشییه، ئەبێتە بابەتی پهیماننامهیهکی تر که له نیوان دهولته بهناویانگەکانی ناوچهکه و دهولتهی تورکیا، مۆر ئەکری.

مادامیکی تورکیا له مافی خۆی چاوپۆشی کرد، دەسهلاتدارانی ناوچهکه نابن له گەل پهیوهست بوونی ئارزوموهندانهی کوردانی دانیشتیوی ئەو ناوچه له کوردستان که تا ئیستا بەشیک بوون له ویلایهتی موسل بۆ دامەزرانی دهولتهتیکي سەربەخۆی کوردی دژایهتی بکن...

Versailles Treaty

عهدانامه ورسای

پهیمانی قیرسای

پهیمانی کۆتایی هینان به شەری جیهانی یەکم که له نیوان ولاتانی هاوپهیمان و ئەلمانیا له ریکوتی ١٩١٩/٦/٢٨ له کۆشکی قیرسای پاریس مۆکرا. به پێی ئەم پهیمانه که بریتی بوو له ١٥ پاژ و ٤٤٠ بەند، بەشیک له خاکی ئەلمانیا له لایەن ولاتانی فرهنسا، بەلجیکا، دانمارک و پۆلەندا داگیر کرا و بریاری چهککردنی تەواو لەسەر ئەلمانیا دەرکرا و بەریاکردنی دامەزرێوه و دامدەزگای سەریازی لی قەدەغه کرا. پاش ئەوهی نازییهکان له ئەلمانیا دەسهلاتیان به دەستەوه گرت و به پینگەیشتنی هیتلەر (١٩٢٢) بهربەرە پهیمانی قیرسای بایهخی خۆی له دەست دا و هەموو گەمارۆ سەریازییهکان هەلوهشێنرایهوه. ئەمەش رینگای بۆ هەلگیرساندنی شەری جیهانی دووهەم خۆش کرد.

Losan pact

پیمان لوزان

پهیمانی لوزان

له رۆژی ٢٤ی ژوونییهی سالی ١٩٢٢ له نیوان ولاتانی بەریتانیا، فەرهنسه، ئیتالیا، ژاپون، یونان، رۆم...

سیرب، کرؤوات و تورکیا، پهیماننامهیهک مۆزکرا که له راستیدا به واتای به رسمیهت ناسینی ولاتی تازهی تورکیا بوو. به پینی ئەم پهیمانە نیشتمانی ئەتەوهیی گەلی کورد به چوار پارچه دابەش ئەکرت. ئەم پهیمانە یێ بەشداربوونی هیچ کوردیک مۆزکرا و بۆ کورد، وەک سەرەتای کۆیلەیی و دیلبوونی سیاسی ناوبرده کراوه.

لایەنەکانی بەشدار لەم کۆنفرانسەدا پهیمانیکێ ئاشتیشیان مۆزکرد. زۆریەکی خاکی کوردستان کەوتە ژێر دەسەلاتی تورکیا. لەم پهیمانەدا ناویک له کورد نەبراه و هیچ مافیکیشیان پێ رەوا نەبیندراوه. تەنیا له بابەت داکۆکی له مافی کەمینەکان، چەن هێمایەک کراوه. ئەمە له حالیکەدا یە که کەمینەکان له یاسای تورکیادا تەنیا به ئەرمەنی و یۆنانی ناوبرده کراوه و به ناوی ئەوهی کورد له گەل تورک یەکسانە، هیچ باسیک له کورد نەهاتۆتە ئاراه.

پهیمانی ماستریخت

پیمان ماستریخت

Masstricht Treaty

ئەم پهیمانە له لایەن سەرۆکی ١٢ ولاتی ئەندام له کۆمەڵەی ئابووری ئەوروپا که بریتی بوون له: ئەلمانیا، ئیسپانیا، بریتانیا، ئیتالیا، ئێرلەندا، بەلجیکا، پورتوگال، دانیمارک، فرەنسا، لۆکزامبۆرگ، هۆلەندا و یۆنان له دیسمەبری ١٩٩١ له شاری ماستریختی هۆلەندا مۆزکرا. مەبەست لەم پهیمانە یەکگرتنی سیاسی و ئابووری ئەوروپا بوو. هەرۆها پیاوهکردنی سیستەمیکێ دراڤی یەکگرتوو، بەرەسمیهت ناسینی «شارۆمەندی ئەوروپایی»، هاوکاری گەرمی ولاتانی ئەوروپیی له بوارێ سیاسیەتی دەرەکی، ئاسایش، دادوهری و هەموو کاروباریکی ناوخۆیی هاته ریزی داواکارییهکانی ئەم پهیمانەوه.

سالی ١٩٩٢ خەلکی دانیمارک ئەم پهیمانەیان پەسند نەکرد. پاش ئەوهی هەندێ ژنده ماف و بەلێنیا ن بەم ولاتە بەخشی، ئینجا خەلکی ئەم ولاتە دهنگی «ئەری»یان پێدا. سالی ٢٠٠١ هەر هەمان شت له بارهی خەلکی ولاتی ئێرلەندای باشووری هاته گۆڤی. نهیاری خەلکی فرەنسا و پاشان هۆلەندا له سالی ٢٠٠٥ له گەل ئەم پهیمانە که به دەستووری بنچینهیی ئەوروپا ناوبراه، نینگەرانیهکی گەورهی لەمەر چەسپاندنی ئەم دەستووره هیناوتە گۆڤی و یەکیهتی ئەوروپا تووشی ئاریشه دەکات. پەسند نەکردنی دەستووری یەکیهتی ئەوروپا له ولاتیکێ وەک فرەنسا که رۆلێکی سەرەکی هەیه لەم یەکیهتیهدا بووه هۆی دواخستنی پرۆسە راپرسی ئەم قانونه. به پینی بەرنامە داریژرای یەکیهتی ئەوروپا، بپرا بوو تا مانگی حەوتی ٢٠٠٦ دەستووره که له هەر ٢٥ ئەندامی یەکیهتی بکەوتتە بەر راپرسییهوه و له سەرەتای سالی ٢٠٠٧ له تەواوی ئەوروپا جیبه جی بکرتت بەلام بەم بۆنەوه داواکەوتوه.

پهیمانی نیودهولتهتی مافه ئابووری و کۆمهلايهتی و کولتوریهکان (١٩٦٦)

میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگي (١٩٦٦)

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

یهکیکه له دوو پهیماننامه گرنگه نێودهولتهتییه که ئەو مافانهی له جاربانهی گهردوونی مافهکانی مروڤدا باسی لیکراوه، له باری یاساییهوه زهمانهتیان دهکات تاکوو جیبهجی بکرین. ئەم پهیماننامه داخوارییهکانی ههموو مروڤتیکی له مەهر مافه ئابووری و کۆمهلایهتی و کولتورییهکان له بهر چاوگرتوووه و دهولتهکانی به مسۆگهرکردنی ئەم مافانه راسپاردوووه. ئەم پهیمانه ٣١ ماده لهخۆ دهگرێ که بۆ نمونه دهگرێ ناماژ بهدین به مافی خودموختاری، کار و پشوودان، مافی مانگرتن و دامهزراندنی ریکخراوه، رزگاربوون له ههژاری و برسییهتی و نهخۆشی، پهروهده و باشتکردنی باری ژبان و گوزهران.

ههنگاه سههرهتاییهکان بۆ داریشتنی ئەم پهیمانه له لایهن کۆمیسۆنی مافی مروڤی ریکخراوهی نتههوه یهکگرتوووهکان به ئەنجام گهیشته و له سالی ١٩٥٤ به کۆمهلی گشتی ئەم ریکخراوه راگهیاندرا. بهلام تاسالی ١٩٦٦ له لایهن کۆمهلی گشتیییهوه پهسند نهکرا و له سالی ١٩٧٦ پاش پهسند کردنی ٣٥ ولات یهکلکرایهوه.

Warsaw Treaty

پیمان ورشو

پهیمانی وارشهو

پهیمانی وارشهو (Eastern European Mutual Assistance Treaty) - پهیمانی هاریکاری هاوبهشی ئهروپای رۆژهلات) پهیمانیکی سهبازی بوو که له بهرامهر پهیمانی یهکیهتی ئهروپای رۆژاوا، ناتو* له نیوان ولاتانی کۆمونیستی ئهروپای رۆژهلات بهسترا. ئەم پهیمانه له ١٤/٥/١٩٥٥ له نیوان ولاتانی چیک، ئەلبانیا، ئەلمانیای رۆژهلات، پۆلهندا، مەجارستان، رۆمانیا و یهکیهتی سوڤیهت له شاری وارشهو بۆ ماوهی بیست سال گری درا. ئامانجی پهیماننامهکه دابینکردنی هاریکاری سیاسی و سهربازی له نیوان ئەم ولاتانه بوو. به پێی پهیمانهکه ههرکات یهکیک له ئەندامهکانی ریکخراو، بکهوتایه بهر هیرش، ئەندامانی دیکه به دهنگیهوه دههاتن و به ههموو هیژیکهوه پشتیوانیان لی دهکرد.

ناوهندی سههرکردایهتی عملیاتی چهکداری له شاری مۆسکۆ بوو. ئەلبانیا له سالی ١٩٦٨ وازی لهم پهیمانه هینا. ئەم پهیمانه له سالی ١٩٧٥ بۆ ماوهی بیست سالی تر واژۆ کرایهوه بهلام دواي رووداوهکانی سالی ١٩٨٩ که له ولاتانی ئهروپای رۆژهلات هاته کایهوه و پاش ههلوهشانهوی بلوکی رۆژهلات*، ئەم پهیمانهش له سالی ١٩٩١ به شیوهیهکی رهسمی ههلوهشایهوه. (بڕوانه دیواری بهرلین).

Treaty of Westphalia

عهدانامه وستفالی

پهیمانی ویتفالی

پهیمانیکی که له پاش شهری ٣٠ سالهی ئابین له ئهروپا (١٦٤٨-١٦١٨) له نیوان ههموو ولاتانی ئهروپای جگه له بریتانیا و پۆلهندا واژۆ کرا. گرینگی ئەم پهیمانه له ئاست پیوهندییه نێونهتهوهیهکان، له بهر ئەم هۆکارانهی خوارهوهیه:

١- ئەم پهیمانه بوو به دهسپیک و رینموونیک بۆ کۆنفرانس و پهیمانهکانی دواتر له پیوهندی نێونهتهوهییدا.

- ۲- به پینی ئەم پهیمانە، کۆنڤدراسیۆنی سویسرا و هۆلەندا بە سەرپهخۆ ناسرا.
- ۳- نزیکە ۲۵۰ یهکیهێ سیاسی ئەلمانیا، به پینی ئەم پهیماننامە سەرپهخۆییان وەرگرت.
- ۴- سەرپهخۆیی فرەنسا و پورتوگال به رەسمییەت ناسرا و دەستیۆهردانی پاپا له کاروباری ناوخوازی و دهرکی ئەم وڵاتانە قەدەغە کرا.
- ۵- بنه‌مای سەرپهخۆیی وڵاتەکان (سیاسی و نایینی) هه‌روه‌ها یه‌کسانییان له‌ گۆرپه‌انی نیۆنه‌ته‌وه‌یی و پێوه‌ندی دهرکی، بۆ یه‌که‌مین جار به‌رەسمییەت ناسرا و له‌سه‌ری رێککه‌وتن.
- ۶- وڵاتەکان له‌هه‌لبژاردنی نایین سەرپشک دەبن و له‌ سه‌ر نه‌وه‌ش رێککه‌وتن که‌ گرووپه‌ نایینیەکانی کاتۆلیک و لۆتری و کالۆنیست نازادی ته‌واویان هه‌بیت.
- ۸- سیستەمی هاوسەنگی هێزەکان له‌ ئیمپراتۆری رۆما و ئەوروپا به‌ مه‌به‌ستی به‌رگریکردن له‌ سه‌ره‌لدانی ده‌وله‌تیکێ «سه‌رده‌ست» له‌ نیوان یه‌که‌ سیاسیه‌کانی ئەوروپا به‌دی‌هات.
- ۹- ئەندامانی په‌یمانەکه‌، به‌لینیان دا که‌ له‌ به‌رامبه‌ر هه‌ر چه‌شنه‌ ده‌ستدریژی و داگیرکاریه‌ک، بێ‌ره‌چاوکردنی نایین، یارمه‌تی یه‌کتەر بدەن.

Capital

پایتخت

پیتته‌خت

ناوه‌ندی حوکه‌متی هه‌ر وڵاتیک که‌ تیییدا پادشایان سه‌رۆک کۆماریان تاقمی ده‌سه‌لدار نیشته‌جێ بن و هه‌موو کاروباری ئیداری و سیاسی وڵات له‌وێ به‌ نه‌جام بگات. له‌ هه‌ندێ وڵاتان کاروباری سیاسی ته‌نیا له‌ یه‌ک شار جییه‌جێ ناکریت و له‌ یه‌ک کاتدا خاوه‌نی چه‌ند پیتته‌ختن. بۆ وینه‌ وڵاتی هۆلەندا که‌ نامستردام، شوینی نیشته‌جێ بوونی پادشایه‌ و بنکه‌ی ئەنجومه‌نی وه‌زیرانیش له‌ شاری لاها یه‌.

Peronism

پرۆنیسم

پیرۆنیزم

له‌ ناوی خووون پیرۆن (۱۹۴۷-۱۸۹۵)، دیکتاتۆری به‌ناوبانگی ئەرجه‌نتین له‌ ساله‌کانی (۱۹۴۶-۵۵) و (۱۹۷۳-۷۴) و هاوسه‌ره‌که‌ی ئیڤا پیرۆن وەرگیراوه‌ که‌ بریتیه‌ له‌ پرۆگرامه‌ سیاسی و نابووری کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی.

پیرۆن، به‌ رێکخستنی جڤاته‌کی چینی کرێکار له‌ یه‌کیه‌تی کرێکاری و میلیشیای کرێکاری به‌ دژی گرووسی نوخه‌ و تووژی بالای مامناوه‌ندی و به‌ سپاردنی ده‌سه‌لات له‌ به‌ستینی سیاسه‌تی دهره‌وه‌ و هاندانی ئەرجه‌نتین یه‌کان به‌ دژی ئەمریکا و هه‌روه‌ها بانگه‌شه‌ی به‌ده‌سته‌وه‌ گرتنی رێبه‌رایه‌تی ئەمریکای لاتین، توانی سه‌رنجی جیهان به‌ره‌و لای خۆی راکێشێ. ئەگه‌رچی نه‌یتوانی کیشه‌ نابوورییه‌کانی وڵاته‌که‌ی خۆی چاره‌سه‌ر بکات به‌لام له‌ دنی هه‌مووان جیی خۆی کردبووه‌.

پاش سه‌رگی پیرۆن، هاوسه‌ره‌که‌ی وه‌ک سه‌رکۆمار، رێبازه‌که‌ی درێژه‌ پیندا به‌لام دوا‌ی دهرکه‌وتنی کارنه‌زانی و گه‌نده‌لبوونی حوکه‌مه‌ته‌که‌ی، له‌ لایه‌ن ئەرته‌شمه‌ره‌ سه‌رنه‌گه‌وون کرا و له‌ باو که‌وت.

Progressism

پیشرفت خواهی / ترقی خواهی

پیشکەوتن خەواری

به مانای بڕوا مینان به گۆڕان و بووژانهوهی ژبانی کۆمه‌لایه‌تی و نه‌خلاقى مرۆڤه. ئەم بڕوايه هه‌میشه‌یه‌کێک بووه له‌ بنه‌ماکانی ئایدیۆلۆجی لیبرال و چه‌پ بۆ پێکھێنانی سیسته‌میکی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و سیاسی باشتر و کارامه. به‌م بۆنه‌وه له‌م به‌رده‌دا راپه‌ڕینی شوێرشگێڕانه و ریفۆرم خەوازانە سەریان هەنداوێه که خەوازیاری له‌ناوچوونی ئەو ته‌گه‌ره‌ سیاسییانه‌ بوون که له‌ به‌رده‌م گه‌یشتن به‌ سیسته‌می باشتر و عه‌دالته‌ت‌خەواری و «خۆشبه‌ختی هه‌مووان»، رینگه‌ر بوون.

پیشکەوتن خەوازه‌کان، به‌ دوو تاقم دابه‌ش نه‌کرتن: یه‌که‌م، ئەوانه‌ی که‌ پیشکەوتنی کۆمه‌لایه‌تی له‌ روانگه‌ی دیموکراسی* و یه‌کسانی ئابووری له‌ روانگه‌ی نه‌خلاقیه‌وه، بۆ گه‌یشتن به‌ کۆمه‌لگایه‌کی یه‌کسانی به‌ پێویست نه‌زانن. دووه‌م، ئەوانه‌ی که‌ گه‌یشتن به‌ یۆتۆپیا*ی برایه‌تی و یه‌کسانی، به‌ جه‌وه‌هه‌ری یاسای سروشت و میژوو ده‌زانن. مارکسییه‌کان، توندپه‌وترین و شه‌یداترین پیشکەوتن خەوازه‌کان له‌ ئەژمار دین.

چه‌مکی «پیشکەوتن» ئیمه‌رۆکه‌ بۆته‌ یه‌کێک له‌ به‌ها سه‌ره‌کییه‌کانی ژبانی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی و زۆریه‌ی ولاتانی جیهانی سێهه‌م که‌ خۆیان به‌ شوێرشگێڕ ده‌زانن، بۆ «پیشکەوتن» هه‌ولیان داوه. پیشکەوتن خەوازه‌کان که‌ هه‌میشه‌ ئیستا و ناینده‌ له‌ رابردوو به‌ باشتر نه‌زانن، له‌ به‌رامبه‌ر هه‌ر چه‌شنه‌ رابردوو خەوازییه‌ک دژایه‌تی نه‌که‌ن و دژبهرانی خۆیان به‌ «کۆنه‌په‌رستی»* تاوانبار ده‌که‌ن.

مه‌رجه‌کانی پێویست بۆ په‌ره‌پێدان به‌ بیه‌وه‌ی پیشکەوتنی مرۆڤه‌ بریتیه‌ له‌:

- ١) مه‌حکفکردنه‌وه‌ی نه‌فسانه‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌راسته‌، چونکا پینی وایه‌ دنیا له‌ داها‌توویه‌کی نه‌زۆر دووردا کۆتایی پێ دێت.
- ٢) جێماوه‌کانی رێنسانس و شوێرشى زانستیان و کاردانه‌وه‌ی له‌ سه‌ر باوه‌ری مرۆڤه‌ بیه‌وه‌یکه‌ لۆجیک و ژیربێژی جیهانگیر بێت.
- ٣) به‌ هیزبوونی ئەم باوه‌ره‌ که‌ نه‌دیده‌یه‌ی مرۆڤه‌ هه‌ر دیتوو به‌ره‌و ژیری و لۆژیکی بوونی زیاتر نه‌ه‌وات.

Formation

فورماسیون / صورت بندی

پێکها‌تن / رۆنان

زاراوه‌ی فورماسیون له‌ وشه‌ی form به‌ واتای شیواز و داڕشتن وه‌رگیراوه. فورماسیون به‌ واتای پێکها‌تن و رۆنان هاتوه‌ و له‌ بواری سیاسیدا بۆ پێکها‌ته‌ و شیوازبه‌ندی ره‌وشی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری ژبانی مرۆی به‌کار دێت. مه‌به‌ست، سیسته‌می ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی کۆمه‌لگاکانه‌ که‌ له‌ میژویه‌کی دیاریکراودا بیچم ده‌به‌ستنی و دیتنه‌دی. (بڕوانه‌ پێکها‌ته‌ی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری).

صورت بندی اجتماعی - اقتصادی

پێکها‌ته‌ی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری

Socio-Economic Formation

پێکها‌ته‌ی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری بریتیه‌له‌ سیسته‌می ئابووری دیاریکراوی میژوویی و سه‌رخانی* تایبه‌ت به‌و پێکها‌ته‌. له‌ زاراوه‌ی مارکسییه‌کاندا له‌ میژووی مرۆڤه‌ پینچ پێکها‌ته‌ی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری

به‌رچاو ده‌که‌وئێ که بریتین له: کۆمۆنی سهره‌تایی، کۆیله‌دارێ، فیۆدالیزم، سهرمایه‌دارێ و کۆمۆنیزم. هه‌رکام له‌م پینکاته‌نه، له‌ بواړی چۆنییه‌تی سهره‌ل‌دان و فراژووتنیان خاوه‌نی یاسای تایبه‌ت به‌ خۆیاشان. له‌ هه‌مان کاتدا یاسایه‌کی گشتییش له‌ نارادیه‌ که له‌ هه‌موو پینکاته‌ کۆمه‌لایه‌تی - ئابوورییه‌کاندا ده‌ور ده‌بینیت.

هه‌ریه‌ک له‌م قوناغانه‌ پینکاته‌یه‌کی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی تایبه‌ت به‌ خویان هه‌بووه. له‌ راستیدا گۆڕینی پینکاته‌یه‌ک بۆ پینکاته‌یه‌کی تر به‌ هوی ئه‌و ناکۆکییانه‌وه بوو که له‌ کۆمه‌لگای پيشوودا سه‌ریان هه‌ل‌داوه و بوونه‌ته‌ هۆی ئاماده‌بوونی پینکاته‌یه‌کی تر. بۆ نمونه‌ سه‌رده‌می کۆیله‌دارێ به‌ هۆی ئه‌و مملانی و ناکۆکییانه‌وه بوو که له‌ ناو ئه‌و پینکاته‌دا هه‌بوون. ئه‌مه‌ش بووه‌ هۆی لیک هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی ئه‌و پینکاته‌ و فیۆدالیزم، وه‌ک پینکاته‌یه‌کی نوێ جینی گرتوه‌وه. به‌م پینیه‌ له‌ هه‌ر سه‌رده‌میکدا پینوه‌ندی نوێی به‌ره‌مه‌پێنان و شیوازیکی نوێی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی سه‌قامگیر ده‌بین و فۆرمیکی تازه‌ له‌ کۆمه‌لگادا دروست ده‌بین.

پیلان/که‌تن توطنه Plot
 کرده‌یه‌کی په‌نامه‌کی و شاراره‌یه‌ که له‌ لایه‌ن گروویکی شوپشگیز یان سیاسی بۆ رووخانی ناره‌ندی رێبه‌رایه‌تی سیاسی ولاتیك به‌ ئه‌نجام ئه‌گات. بۆ وینه: پیلان به‌ دژی هیتلەر(۱۹۴۴) هه‌روه‌ها به‌ دژی نووری سه‌عید و مه‌لیک فه‌یسه‌ل(۱۹۵۸) و عه‌بدوکه‌ریم قاسم (۱۹۶۲) له‌ عێراق.

پینوه‌ندی نیۆده‌وله‌تی روابط بین الملل International Relations
 پینوه‌ندی نیۆده‌وله‌تی که‌ پتر به‌ سیاسه‌تی نیۆنه‌ته‌وه‌یی و سیاسه‌تی دهره‌کی ولاتان پیناسه‌ کراوه‌ بریتیه‌له‌ توێژینه‌وه‌ی پینوه‌ندی و دانوستان و وه‌گه‌په‌خستنی زانیاری و په‌رچه‌کرداری ولاتانی لیک جودا. توێژینه‌وه‌ی پینوه‌ندی نیۆده‌وله‌تی له‌گه‌ل ئه‌م بابه‌تانه‌ی خواره‌وه‌ سه‌روکاری هه‌یه:

- ۱- ئه‌که‌تهری گۆرپانه‌ نیۆده‌وله‌تییه‌کان: بۆ نمونه‌، ولات، حوکمه‌ت، رێبه‌ر، دیپلومات و جه‌ماوه‌.
- ۲- ئه‌و ئامانجانه‌ی که‌ ئه‌که‌تهرکان ده‌یانه‌هوێت پینی بگه‌ن: واته‌ ئاسایش، خۆشگوزهرانی و ده‌سه‌لات.
- ۳- ئه‌و نامرازانه‌ی که‌ بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانج‌ه‌کان که‌ لکی لی وه‌رده‌گیرێ: واته‌ دیپلوماسی، به‌کاره‌ینانی ده‌سه‌لات و به‌قناعه‌ت گه‌یاندن.

۴- مه‌یدانی کار و چالاکێ: بونیاده‌ سه‌ره‌کیه‌کانی پینوه‌ندی نیۆده‌وله‌تی، یاش به‌دی‌هاتنی سیسته‌می ولاتان له‌ ئه‌وروپا به‌ پینی په‌یمانی ویستفالی ۱۶۴۸ دا‌په‌ژێرا و شوپشی مه‌زنی فره‌نسا له‌ ساڵی ۱۷۸۹ قاییم‌تری کرد.

ت

تابوری پینجهم

ستون پنجم

Fifth column

له زاراوهی سیاسیدا بریتیه له دستوپیوهن و سیخورهکانی ولاتیک له ولاتیکدی دیکه، یان دارودهستهی گروپینکی نهیاری دهولهت له ناو دهزگا دهولهتیهکاندا. ئەم زاراوه یهکهم جار له شهپه ناوخوییهکانی ئسپانیا(۲۹- ۱۹۲۶) هاته ئاراوه: لهو کاتهدا که فرانکۆ فرماندهی سوپای دژه کۆمار، به چوار تابور هیترشی برده سهر مهدرید، هاوکات بریار بوو گروپینکی تر دژه بکهنه ئەم شاره و له ناوهوه هیترش بهرنه سهر هیزهکانی پاراستنی شارهکه. ئەم گروپیهیان به «تابوری پینجهم» له قهلهم دا. ئیمپروکه ئەم زاراوه بو ناوبردهکردنی خهیانهتکاران و دستوپیوهنی دوژمن له ناو حیزب، ریکخراوه یان ولاتیک به کار دهبریت.

تاک باوهپری

فردباوری

Individualism

تیۆرییهکی سیاسی و ئەخلاقیه که به ئارهزووگهیشتنی تاک، به دهرهنجامی ژیان و رهفتاری کۆمهلهیهتی ناوئوس دهکات و له سهر ئەم گریمانە راوهستاوه که سوودپهرستی تاک، خۆبهخۆ قازانجی کۆمهلهگای به دواوه دهبن. لهم رووهوه، ئەم تیۆرییه له سهر مافی خاوهندارهتی وهک مهرجی پیوست بو ئازادی لهنگهر نهگرئ و چاودیۆری دهولهتیش، زهمانییک پهسند ئەکات که به مهبهستی دابینکردنی ئازادی کردوهی تاک بیت. به پینی ئەم تیۆرییه تاک خۆبهخۆ دهبیته دهرهنجام و سهرهپای گوشاری کۆمهلهگاش بو یهکسانکردنی تاکهکان، ئەبئ سهرهخۆ و ئازاد بئ.

ریشهی تاک باوهپری ئەگهپرتسهوه بو باوهپری سوڤستهکانی یۆنان بهلام لهم چاخهدا به شیوهی جوولانهوهیهکی فیکری ئاویته بووه له گهله جوولانهوهی ریفۆرماسیۆن له سهدهی شانزههده که له ئهوروپا سهری ههلهدا. ههر ئەم جوولانهوه بوو که ههلی ئازادی تاکهکەسی له پیوهند له گهله خوداوهند، بئواسیتهی کلێسه و رههابوون له ژنر سولتهی کلێسهی رهخساند.

ئهغلهب، تاک باوهپریان به واتایهکی ناپهسند به کارهیناوه و به مانای دهرچوونی تاک له ژنر تهوزیمی کۆمهلهیهتی و خودپهرستی بئ قهید و بهند له قهلهم دراوه بهلام نوسههره کۆنهپارێزهکانی سهدهی بیستم، تاک باوهپریان زیاتر له بهرامبهر سوڤشالیزم* و چهشنهکانی دیکه کۆباوهپری (کۆلکتیویزم) ئاراسته کردوه و لهو ناوانه بو داکۆکی کردن له ماف و ئازادییه سهرهکییهکانی تاک سوودیان وهگرتهوه که بهپای نهوان سوڤشالیزم دهپووکنیتتهوه.

تالیبان

طالبان

Taliban

گروپینکی سیاسی - چهکداری کۆنهپهرست و توندپهروی ئەفغانییه که له میانهی سالی ۱۹۹۴

راسته و خۆی و لاتانی ناوچه که بۆ وینه پاکستان، بونی خۆی راگه یاند. زۆرینهی ئەندامهکانی له قوتابخانه ئایینییهکانی پاکستان له بۆاری نایینی و چهکاریهوه راهاتوون. پاش ئەو ناخۆران باخۆزانه سیاسیهی که له دواى پاشهکشیی هیزهکانی ئەرتەشی سوور(یهکیهتی سۆقیهت) له ئەفغانستان هاته کایهوه، تالیبان به پالپشتی عمره بستانى سهعودی و پشتیوانی چهکارى پاکستان، توانی له سپیته مبهری ۱۹۹۶ دەست به سهەر کابول (پیتتهختی ئەفغانستان) دا بگرئ و نه جیبوللا، سهرکۆماری پیشووی ئەم و لاتە له سیداره بدات. تالیبان له دوامهی هیزهکانی خۆیدا توانی له ناگۆستی ۱۹۹۸ شاری مەزار شریف بگریتهوه و ههزاران شیعه و ئەندامانی کۆنسلوگهری ئێران لهو شارە، به کۆمهڵ بکوژیت.

تالیبان پاش گرتنهوهی نزیکه ۹۰٪ خاکی ئەفغانستان ناوی و لاتەکی به «میرنشینه ئیسلامیهییهکانی ئەفغانستان» گوێری و «مهلا محمەد عومەر» ی وهک «امیر المومنین» به دەسهلات گه یاند. سیاسهتی توندپهوانه ی ناوخۆ و دهرهوهی ئەم رژێمه، بووه هۆی بهریابوونی ترس و خۆفینگی گهوره له ناوهوه و دهرهوهی ئەفغانستان و دواى چهندهها کوشتاری به کۆمهڵ له لایهن دەستوییهوه نهکە، بقی و کینیکى جیهانی بهدرژی ههنگیرسا.

دوا به دواى رووداوه تیرۆریستییه که ی یازدهی سپیته مبهری * ۲۰۰۱ له ئەمریکا، و لاتە یهکگرتوهکانی ئەمریکا، پهنجەى گومانى بهره و ئۆسامه بین لادەن، بهره ئۆستکاری سهعودی درێژ کرد که له لایهن تالیبانوه پشتیوانی لی داکرا و ئەفغانستانی کردبووه مۆلگه و فیزگه ی هیزه تیرۆریستییهکانی خۆی بهدرژی ئەم شتهی که پینی دهگوت، بهرزه وهندی ئیمپریالیزمی جیهانی.

تالیبان که نهیده و یست بین لادەن رادهستی ئەمریکا بکات و بنکهکانی «ئهلقاعیده»* کۆیکاتهوه، کهوته بهر ههپهشه و غهزه بى چهکارى ئەمریکا و له ۲۰۰۱/۱۱/۷، هیزهکانی ئەمریکا، هیزشیان برده سهەر خاکی ئەفغانستان و به ساپروخ و فزۆکهی جهنگی ئەم و لاتەیان دا بیزا. بهم بۆنهوه رینگا بۆ نهیاران و بهره ئۆستکارانی تالیبان خۆش بوو. لهم سههروه نهدهدا که یهکیهتی باکوور به رهیه رایهتی ئەحمه دشامه سهعود، شیرازهی لیک پچرا بوو، توانی هیزهکانی خۆی تهیار بکاتهوه و به پشتگیری نێوده ولتهتی دهست به سهەر کابولدا بگریت. تالیبان، که تهنیا رینگای هه لاتنی بۆ مابووه سهنگه رهکانی خۆی چۆل کرد و په ره وازهی کویستانه کان بوو. پاش دامه زرانی «لویه جهرگه» (ژوهنی ۲۰۰۲) حامید کارزای به سهروک کۆماری ئەفغانستان هه لیبژدرا.

لهو کاتهوه تا کوو بهرایى سالی ۲۰۱۰ هیزهکانی ناتۆ خاکی ئەم و لاتەیان چۆل نه کردوو و جار جاریک له لایهن چهکارى تالیبان دهکونه بهر هیزش و ئیستاش ناسایش بۆ ئەم و لاتە نهگه راوهتوه.

Thomism

تامیسم

تامیزم

ئەم زاراهه نهگه ریتهوه بۆ توماس ناوینیاس (۱۲۷۲-۱۲۲۵) فهیله سوفی به ناوبانگ و کهسایهتی پیرۆزی کلیسهی کاتۆلیکی رووم. ئەم قوتابخانه پینی وایه که: مروقه بوونهوه ریکى سیاسی و کۆمه لایه تیه. نامان

دولهت پاراستنی بهرزهوه ندیبهکانی کومه لگایه و سهراوهی حوکمهت نهگه ریته وه بو خوا. له پیوه ندی تاک و دوهلته دا حوکمهت نابین به هاوولاتیانی خۆی ستهم رهوا بینیت. باشتین شیوازی حوکمهت پاشایه تییه به مهرجی چهقبهستنی یاسا و پیاده کردنی.

تاوانی سیاسی جرم سیاسی Political offence

کردارنکی تاوانبارانه که به مه بهستی رووخانی سیستمی سیاسی و کومه لایه تی و شیواندنی بهرزهوه برایه تی سیاسی به نهجام بگات، یان ههرا کردارنکی تاوانبارانه که دهره نجامه که ی رووخانی سیستمی سیاسی و کومه لایه تی و زیان گه یاندن به رهبرانی سیاسی بیت. روودانی تاوانی سیاسی وه ههرا تاوانیکی تر، گرتدراوی سئ روکنی ماددی و مه عنهوی و قانونیه و مادامیکی یهکنیک لهه کوله کانه بلهنگیت، نهوا تاوانیک روی نهداوه. بو سهلاماندنی تاوانیکی سیاسی دوو رتسا گرنگه: یهکهه، رتسای زهینی. دووهه رتسای عهینی (بهراچا). به پئی رتسای زهینی، کهسه تاوانباره که و ئامانجه که ی گرینگه نهک تاوانه که و شوینهواره بهجماوه که ی. بهه پیه تاوانی سیاسی بریتیه لهه که تاوانبار به پانفهری سیاسی و به مه بهستی نسکو لیدان به حوکمهت دهسهکار بوو بیت. به پئی رتسای عهینی، پیودانگی سهههکی بو دهرکهوتنی تاوانیکی سیاسی، شوینهوارنکه که له تاوانه که بهجئ نهمینیت. نهگهرا تاوانه که زیان بگه یهینی به حوکمهت و نازادیه گشتیهکان، نهوا له جومله ی تاوانی سیاسی له نهژمار دیت.

تاوانی نیودهوله تی جرم بین المللی International Crime

لادان له پرهه نسپیهکانی دوهلته و نهته وهکان و سست کردنی بنه ماکانی یاسای نیودهوله تی و هههه شه له ناشتی و ئاسایش که بریتین له: دهست درژی، داگیرکاری، جینۆساید، ناپارتاید، رهگه زیه رستی و نهپاراستنی پاک و خاوینی ژینگه.

ترۆتسکیزم ترۆتسکیسم Trotskism

لقیکه له رتسای کۆمونیستی که له لایه ن لیوون ترۆتسکی (۱۹۴۰-۱۸۷۹) شوپرشگری به ناوبانگی سوقیهت و چالاکوانی شوپرشی ۱۹۱۷ سوقیهت، هاته ناروه. لایه نگرانی ترۆتسکی به سهرو وهرگرتن له نه ندیشهکانی مارکس و ئنگلس و لیتنین، ههروهها نهزمونهکانی شوپرشی سوقیهت که ترۆتسکی تئیدا دهرریکی بالای ههبووه، خۆیان به مارکسیه شوپرشگریهکان ناوبرده نهکرد. نهمانه دهیانویست سهرمایه داری به شوپرشیکی کررکاری برهوخیت. له دیکتاتۆری پرولتاریا پشتیوانی دهکن بو گه یشتن به کومه لگایهکی سوشیالیستی که تئیدا چینی چهوسینهه بیدهست بکری و دهسهلات بکهوینه دهس چینی ره نهجدهران و کومه لگا به شیوازی سیستمی فره حیزبی ئیداره بکری.

ترۆتسکی، بۆ یهكهم جار له ساڵی ۱۹۰۶ له وتاریكدا به ناوی «شۆپشی ئیمه» تیۆرییهكهى خۆی دهربارهى شۆپشی هه‌میشه‌یی ئاراسته‌ كرد. له‌ رێبازهدا ئه‌م فیه‌كره‌ى هه‌ینایه‌ ئاراوه‌ كه‌ شۆپش رووداویه‌كى كتوپر نییه‌ به‌لكوو له‌ زنجیره‌ گۆڕانیكى كۆمه‌لایه‌تى و سیاسى ده‌چێ كه‌ وه‌ك وه‌رچه‌رخانیكى بێ‌راوه‌ستان بۆ بزوتنه‌وه‌ى كرێكارى ده‌رفه‌تێك ئه‌ره‌خسینی تاكوو سه‌ربه‌خۆ له‌ هه‌یزه‌ به‌ره‌مه‌ینه‌كانى خۆى شۆپشه‌كه‌ ده‌سپینه‌كا و به‌ره‌ و پێشى ده‌بات.

له‌ به‌رامبه‌ر تیۆرى «شۆپشی هه‌میشه‌یی» ترۆتسكیدا تیۆرى ستالین دهرباره‌ى «سۆشیالیزم له‌ ولاتیكدا»هاته‌ ئاراوه‌. له‌ به‌رده‌وامى ئه‌م رێبازه‌، ترۆتسكى له‌ چهن وتاریكى به‌ناوبانگ له‌ ژێر سه‌ردیڤرى «رێگه‌ى نوێ»، شه‌پرى خۆى به‌دژى بورژوازییه‌ت ده‌سپێكرد. ئه‌و ره‌خنه‌ى گرت له‌وه‌یه‌كه‌ بپارێه‌كانى حیزب ته‌نیا له‌ لایه‌ن چهن كادیڕێكى پایه‌به‌رزى حیزبه‌وه‌ ده‌رنه‌كړیت و نه‌ندامانى ناستى خواوه‌وه‌ى حیزبه‌كه‌ ته‌نیا لێى ناگه‌دار نه‌بن. ترۆتسكى له‌ كۆتایى ساڵى ۱۹۲۲ ئه‌مه‌ى روت كردوه‌ كه‌ بورژوازییه‌ت ته‌نیا «ئیداره‌ گه‌رنیتى» و پاشماوه‌ى بارودۆخى رابردوو نییه‌ به‌لكوو لاگیریه‌كى سه‌ره‌كیه‌كه‌ ره‌نگه‌ بیه‌ت ده‌ژ شۆرشێك.

ترۆتسكى پێشینیازى كرد كه‌ حیزبایه‌تى، دیموكراتیزه‌ بكړیت. ناوه‌ندى چالاكى له‌ سه‌روه‌ راده‌ستى خواوه‌وه‌ بكړیت. ئه‌و پێى وابوو كه‌ به‌دییه‌نایى دیموكراسى ده‌روون حیزبى تاكه‌ رێگه‌ى زالبوونه‌ به‌ سه‌ر نه‌ستى لاگه‌ى كادیڕه‌كان. ئه‌و له‌ كتیبى «ئهو شۆپشه‌ى كه‌ خه‌یانه‌تى پێكرا» ده‌لى: «یه‌كیه‌تى سۆقیه‌ت له‌گۆین ولاتیكى كرێكارى، هه‌لقولاوى شۆپشى ئۆكتۆبه‌رى ۱۹۱۷یه‌ كه‌ به‌ده‌وله‌تى كردنى كه‌ره‌سته‌ى به‌ره‌مه‌ینان، بۆته‌ هۆى گه‌شه‌ى خیرای ئابوورى. به‌لام له‌ ژێر ده‌سه‌لاتى ستالینیزم، ده‌وله‌ت به‌ ته‌واوى تووشى وه‌رچه‌رخان بووه‌ و له‌جیاتى ئه‌وه‌ى بیه‌ت كه‌ره‌سته‌یه‌ك و به‌ ده‌ست چینی كرێكاره‌وه‌ بیه‌ت، بۆته‌ دارده‌ستێك بۆ چه‌وساندنه‌وه‌ى كرێكار».

به‌ راي ترۆتسكى، «پروسه‌ى شۆرشگێڕى ئه‌بێ به‌ دژى نایه‌كسانى كۆمه‌لایه‌تى و خنكانى سیاسى بیه‌ت. سیندیكا و ئه‌نجومه‌نى كارگه‌كان ئه‌بێ نازادى خۆیان وه‌ده‌ست بیه‌ن. حیزبه‌كان تا ئه‌و شوینه‌ى كه‌ بپوایان به‌ سۆشیالیزم بیه‌ت، یاسامه‌ند بكړین، ئابوور بکه‌وینه‌ خزمه‌ت به‌ره‌مه‌ین و ئه‌نجومه‌نى كارگه‌كان به‌ سه‌ر به‌ره‌مه‌یناندا چاودێرى بکه‌ن و ...»

له‌م چهن ده‌سه‌له‌ى دواییدا رێبازى ترۆتسكى له‌ هه‌ندێ باه‌ته‌وه‌ بووه‌ جیگای هیوایه‌ت بۆ لایه‌نگرانى «چه‌پى نوێ» كه‌ مه‌یلیکیان به‌ كومونیزمى سۆقیه‌ت و مانۆنیزم نه‌بوو. بۆیه‌ له‌ شۆپشه‌كانى مانگی ماى ۱۹۶۸ له‌ فه‌ره‌نسه‌دا ده‌ورى گێرا. له‌ نه‌ورپوای رۆژه‌لاتیش به‌ناوى ئه‌لته‌رناتیفى چه‌پى «شۆپشگێڕى - ماركسیستی» سه‌رى هه‌لدا.

ترۆتسكى له‌ ساڵى ۱۹۴۰ كوژرا و لایه‌نگره‌كانیشى ته‌نیا له‌ ولاتى سه‌یلان، توانییان بینه‌ هه‌زێكى سیاسى.

تۆتالیتاریزم/پاوانخوازی فراگیرندگی/توتالیتاریسم Totalitarianism

نهم زاراوه له ریشهی لاتینی (totus) به مانای «گشت» وهرگیراوه. بهو ریباژ و نهاندیشه سیاسی و نایینی و نهخلاقیانه دهگوتری که هیچ سنووریک له نیوان ژبانی کومه لایهتی و ژبانی تاکهکسی قاییل ناییت و بوی همهیه تهاوی کهلین و قورینی ژبانی خهک بپشکنی و دهستی تیهرودات. ههلبهت نهوه له بیر نهکهین که تۆتالیتاریزم، له خویدا نایدیولۆجیایهکی تایبهت نییه به لکوو تایبهتمهندی نایدیولۆجیکی سیسته مگه لیکه وهک کۆمونیزم و فاشیزم و نازیزم له نهژمار دیت.

تۆتالیتاریزم، یهکهم جار له دواى سالی ۱۹۲۲، واته نهو سانهی که مۆسۆلینی له ئیتالیا دهسهلاتی به دهستهوه گرت، بۆ ناوبرده کردنی نهو سیسته مه کومه لایهتی و سیاسیهی که دهیویست لهم ولاتهدا پیادهی بکات به کار براوه و پاشان دهماوهم بلاو بوتهوه.

به گشتی نهو رژیمانیهی که هه لگری خهسلهتی تۆتالیترین، نهم تایبهتمهندیانه له خو دهگرن:

- ۱- کۆنترۆلی دهولت به سه ره موو کاروباریکی کومه لایهتی و نابوویدا.
- ۲- پاوانکردنی دهسهلاتی سیاسی به دهستی حیزبی دهسهلاتدار.
- ۳- لا بردنی هه موو جوهره شیواژیکه جاویدی دیموکراتی له کومه لگادا.
- ۴- په نا بردن به تیرۆر بۆ سه رکوتکردنی هه ره چه شنه نه یارییهک.
- ۵- قورخرکردنی حیزب و دهولت له لایه ن تاکه که سیکه وه.
- ۶- هه ولدان بۆ پیکهینانی کومه لگایهک به پیناوه کانی نایدیولۆجی حیزبی دهسهلاتدار.
- ۷- خسته نه گه ری هه موو هیزه کانی کومه لگا له پیناوه نامانجه کانی حیزب و دهولت و ئیفلجکردنی سه ره بخوینی تاکه که سی.

تۆری سه رانه سه ری جیهانی شبکه سه راسری جهانی (World Wide Web) (www)

تۆری سه رانه سه ری جیهانی که زۆرجار به ویب یا -www. ناسراوه، باشتیرین خزمهتی نهنته رنیته که له ریگای چهنده ها میدیاوه دهتوانی نووسراوه، دهنگ، وینه و نه نیمه شین راگوژیته. بنکه کانی ویب له تهاوی جیهاندا بلاو بوونه ته وه به لام زۆرتیرینان له ولاته یه کگرتووه کانی نه مریکا دایه. له تۆری نهنته رنیتهدا ملیۆن - ملیۆن کۆمپیته ره خانه خویش پیکه وه پیوه ندییان هیه. هه رکام له م کۆمپیته رانه له زاکیه ری خویناندا کومه لئی زانیاری جوړاوجۆریان جیگیر کردوه. نه گه ره که سیکه بخوازیته له ده ریای بی برانه وهی نه م زانیارییهانه به خیریای و به له ز که لک وهریگریته، ده بی له ریگای تۆری جیهانی نهنته رنیته وه دهسته به کار بیته. نه م تۆبه له سالی ۱۹۹۲ له لایه ن تیم بیئرنیز لسی، شارۆمهندی نه مریکایی داها ت و یه که م بنکه که شی له لایه ن ناوهندی تویزیه ته وهی فیزیکی گه ردیله یی نه وروپا cern له بهینی سوئیسه را و فره نه سه دا بنیات تراوه.

Conciliation

سازش

ته‌بابی

پروژه‌ی چاره‌سه‌رکردنی ئاشتیانه‌ی کیش‌ه‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی (دوو ولات) به ناوبژوانیی لایه‌نیکی سیه‌م که راده‌ستی کۆمیسۆنیکی تایبه‌تی سازش کرابییت و به ره‌زامه‌ندی هه‌ر دوو لایه‌ن دیاری کرابییت بۆ روونکردنه‌وه‌ی هه‌قیقه‌ت. ئەم کۆمیسۆنه‌ ملزمه‌ به ده‌رکردنی راپۆرتیک که تینیدا ریچاره‌یه‌کی گونجاو بۆ چاره‌سه‌رکردنی کیش‌ه‌که ده‌سته‌به‌ر بکات. هه‌لبه‌ت دوو لایه‌نی کیش‌ه‌که له باری یاساییه‌وه بۆیان هه‌یه به‌سندی نه‌که‌ن.

Tactic

تاکتیک

ته‌کتیک

وشه‌که له زمانى یونانیدا به مانای «رێک و پێکی» به‌لام ئیمرۆکه دوو مانای لى ئه‌بیته‌وه:
 ١- زانستی فه‌رمانه‌یی له مه‌یدانی شه‌ردا (شاره‌زای ته‌کتیکی جه‌نگی).
 ٢- که‌ره‌سته و رێوشۆین و پلانی زیره‌کانه که به مه‌به‌ستی گه‌یشتن به ئامانج به کار نه‌برئ.
 ته‌کتیک، به پێچه‌وانه‌ی ستراتیجی*، ده‌ربه‌ستی به‌رزى و نزمى رووداوه‌کانه و به پێی زه‌مه‌ن ده‌گۆرئ. له واقیعدا ته‌کتیک به‌شیکه له ستراتیجی.

political duty

تکلیف سیاسی

ته‌کلێفی سیاسی/ئه‌رکی سیاسی

ته‌کلێف(ئه‌رکی سه‌رشان) به کرده‌وه یان خۆپاراستن له به نه‌نجام گه‌یاندنی کرداریک ده‌گوترئ که به پێی یاسا فرمان درابیت یان نه‌ی لیکرابیت. به‌لام ته‌کلێفی سیاسی، به «ئه‌رکی هاوولاتی بۆ گۆیراه‌ل بوون به یاسا» ناماژه ده‌کات. ئەم ئه‌رکه له بنه‌رتدا هه‌یماه‌که بۆ گۆیراه‌لی و سه‌رسپۆرده‌گی به «ده‌سه‌لاتیکی سیاسی» تایبه‌ته‌وه.

مه‌سه‌له سه‌ره‌کییه‌کانی فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی ئه‌وروپا بریتى بوون له: ١- چۆنیه‌تی و هه‌لومه‌رجی په‌یدا‌بوونی ئەم ئه‌رکه. ٢- سنووره‌کانی ئەم ئه‌رکه. بۆ وینه له سه‌ر ئەم بۆچوونه کۆنه که پێی وابوه ئەم ئه‌رک و ته‌وزیمه له لایه‌ن خوا یان سه‌روشته‌وه به ئینسان راسپێرداره، گریمانه‌ی جیاواز له سه‌ر تیۆری په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی ناراسته کراوه. بیرمه‌ندانیکى وه‌ک هه‌یووم، ئوستوارت میل هه‌نگل و گرین، پنیان وابوو که ناکرئ مرۆف کۆتومت به‌رعۆده‌ی وه‌ها ئه‌رکیک ببیت به‌لکۆو ئەو ئه‌رکانه به پێی به‌هاگه‌لیک که له کۆمه‌لگاگان سه‌ره‌لنه‌ده‌ن، نه‌خویندرینه‌وه.

Three Worlds Theory

نظریه‌ی سه‌ جهان

تیۆری سه‌ی جیهان

به پێی ئەم تیۆرییه که له لایه‌ن مائۆ (١٨٩٣-١٩٧٦) رێبه‌ری چینی کۆمۆنیست ناراسته کراوه، دنیاى ئەمرو به سه‌ی جیهان دا‌به‌ش ئه‌کرئت که بریتین له: جیهانی یه‌که‌م واته دوو زله‌یژی ئه‌میریکا و سو‌قیه‌تی پێشوو که یه‌که‌میان ئیمپریالیستییه و دووه‌میش سو‌سیال ئیمپریالیسته. جیهانی دووه‌م بیکهاتووم.

ولتانی پیشکەوتووێ سەرمایه‌داری وەک بریتانیا، ئەمانیا و ژاپۆن و ولتانی سۆشیاڵیستی. جیهانی سێهەم، ولتانی هەزار و دواکەوتوو. بە باوەڕی مانۆ، دەبۆیە جیهانی سێهەم لە گەڵ جیهانی دووهم، بە دژی جیهانی یەكەم یە بگرن. ئیمپڕۆکە باس لە جیهانی چوارەمیش دەکری که لە جیهانی سێهەم نەدارترە و لە حالی یەك کەوتندیە.

تیۆکراسی/یەزدان پەرستی **توکراسی/یەزدان سالاری** **Theocracy**
 تیۆرییەکی سیاسی و ئایینیە کە تەنیا حوکمەتی ئایینی بە پەوا دەزانێ و یاسایەک بە دروست ئەزانێ کە لە لایەن خواوە دانراوە و بە پیغەمبەرەکانا بە خەلکی راگەیاندووە. بە پێی ئەم تیۆرییە ئاین و سیاسەت(مەلا و دەولەت)لیک جیا نین و ئەبێ یاسا و دەستوورەکانی خوا لە پێوەند لە گەڵ خەلک پیادە بکری.

تیرۆریزم **تروریسم** **Terrorism**
 وشە تیرۆر لە رهگی لاتینی (terrere) بە مانای ترس و تۆقاندنە. ئەم وشە یەكەم جار (ساڵی ۱۷۹۶) لە «فەرەهنگی زانستی فەرەنسە»، هاتوو و تیرۆریزمی بەم شیۆه مانا کردۆتەوه: «رژیم یان سیستەمی تۆقینەر».

فەرەهنگی زاراوەی سیاسی دالۆز (daloz) تیرۆریزم بە کرداریکی سیاسی شەرەنگیزانە جەماعەت یان کەمینە یەکی رێکخراو بە دژی کەسان یان دارایی یان دامودەزگە یەك لە قەلەم ئەدا کە بۆ گەیشتن بە نامانجگەلیکی وەک، سەر بە خۆبوون لە دەولەتێک، رووخانی رژیمی دەسەلاتدار یان خەبات بە دژی هەندی رووکاری سیاسی دەولەتێک روو ئەدات.

فەرەهنگی زاراوەی سەربازی (وەزارەتی بەرگری ئەمریکا) تیرۆریزم، بەم جۆرە پێناسە دەکات:
 دەسبەکاربوون بۆ شەرەنگیزی نایاسایی یان هەرەشە بۆ ئەنجامدانی وەها کرداریک بە مەبەستی ترساندن و سەركوتکردن یا تۆقاندنی حوکمەت یا کۆمەلگاکان، بۆ گەیشتن بە نامانجێک کە بە گشتی سیاسی، ئایینی یان نایدیۆلۆجیایی بێت.

پاش تەنینه‌وهی قوناغی تیرۆر و تۆقاندن لە فەرەنسە(سپێتەمبەری ۱۹۷۲ تا کوو ژوئییە ۱۹۷۴) تیرۆریزم، بوو بەشێک لە زاراوەی سیاسی ئەوروپا و بە درێژایی زەمان مانا و کارلیکی جیاوازی بە خۆه بینی و هەندی جار مانای دژبە یەکی لیکەوتۆتەوه. بۆیە ئەو کەسە کە بە باوەڕی هەندیک «تیرۆریست» لە قەلەم ئەدرا، بەرێ هەندیکی تر «جەنگاوەری رێگای ئازادی» پێناسە دەکرا. واتە پێناسە کردنی ئەم چەمکە پەيوەست بوو بە گۆشە نیگا و نایدیۆلۆجی ئەو کەسە کە شروقە ی دەکرد.

تایبەتەندییەکانی تیرۆریزم :

۱- لە گەڵ شەرەنگیزی فیزیکی ناویتەیه بۆ ترساندن و تۆقاندن.

۲- چاوەڕوان نەکراوە و کتوپر روو ئەدات.

٢. به نامانج و پالنه‌ری سیاسیه‌وه روو ئەدات.

٤. له دهره‌وه‌ی سنووری ره‌سمی شه‌ری نیوان دوو گرووی شه‌رخواز روو ئەدات.

تیرۆر به گشتی له هه‌لومه‌رچیکدا روو ئەدات که تێیدا ده‌سه‌لات به شیوه‌یه‌کی یه‌کسان و به‌رامبه‌ر دابه‌ش نه‌کرايێت. له‌م که‌شوه‌وادا لایه‌نێک هه‌موو جۆره ده‌سه‌لاتێکی سیاسی و سه‌ربازی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی به ده‌سته‌وه‌یه و لایه‌نه‌که‌ی تریش بۆ قه‌ره‌بووکردنه‌وه‌ی ئەم که‌موکوورییه هه‌لده‌ستێ به تیرۆر کردن. ئەم دیارده له ولاتانی ئیستبدادی شتیکی به‌رچاوه. له ولاتانی دیموکراتیشدا جاری وا هیه که کۆجینی ده‌سه‌لات له ده‌ستی هه‌ندئ له گرووپه‌کانی کۆمه‌لگا ده‌بیته هۆی ئەوه‌ی گرووی نه‌یار بۆ گه‌یشتن به نامانجه‌کانیان ده‌ست بدنه تیرۆر.

تیرۆریزم له بنه‌رتدا له مه‌سه‌له ئه‌خلاقیه‌کان ریشه‌ی داکوتاوه، که‌واته پیناسه‌کردنی ئەم دیارده دژواره. چونکا هه‌ندئ له پۆلێن به‌ندییه‌کانی «شه‌ره‌نگیزی سیاسی» پاساو نه‌درێن و هه‌ندیکیشیان بئ پاساون. که‌واته بۆ شروقه‌ی چه‌مکی تیرۆریزم و گه‌یشتن به پیناسه‌یه‌کی جیهانی، ئەبێ پالنه‌ری تاکه‌که‌سی و ئاخیزگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و نامانجی سیاسی له به‌ر چا و بگری.

هه‌ندئ که‌س به سانایی کرده‌وه‌یه‌ک به تیرۆریستی ناوبرده ئەکه‌ن که‌چی هه‌ندیکیتر هه‌مان کرده‌وه هه‌یچکات به تیرۆریستی له قه‌لم ناده‌ن. به‌رای هه‌ندیک ریکخراوه‌ی نازادبخواری فه‌له‌ستین (PLO) ریکخراوه‌یه‌کی تیرۆریستی ناره‌وايه که بۆ گه‌یشتن به نامانجه‌کانی خۆی هه‌لده‌ستێ به ئەنجامدانی کرده‌وه‌ی شه‌ره‌نگیزانه. به‌پنجه‌وانه‌وه هه‌ندئ له ولاتان ئەم ریکخراوه به تیرۆریستی له قه‌لم ناده‌ن و به نوینه‌ری قانونی و راسته‌قینه‌ی گه‌لی زۆرلیکراوی فه‌له‌ستین پیناسه‌ی ئەکه‌ن که بۆ گه‌یشتن به نامانجه‌کانی رووی کردۆته کرده‌وه‌ی شه‌ره‌نگیزانه. له‌م سالانه‌ی دواییدا ولاته یه‌که‌گرتوه‌وه‌کانی ئەمریکا هه‌ولێ داوه به پنی سیاسه‌ته‌کانی خۆی لیستی گرووپه تیرۆریسته‌یه‌کانی جیهان ناوبرده بکات و به‌م جۆره له ناستی نیوده‌وله‌تیدا ده‌خواریت بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌یان، ولاتانی هاوپه‌یمان له گه‌ل خۆیدا هاونا‌هه‌نگ بکات.

تیرۆریزم لق و پۆپ و شیوازی جو‌راو‌جۆری لیبۆته‌وه که گرنگترینیان بریتین له:

١- تیرۆریزمی پێشیلکاری ماف گشتی. وه‌ک کرده‌وه‌کانی مافیا له ئیتالیا و تیرۆریزمی ماده‌سپه‌که‌ره‌کان له ئەمریکای لاتین.

٢- تیرۆریزمی په‌راویزی. ئەم جۆره وه‌بیر هینه‌ره‌وه‌ی تیۆرییه پارتیزانییه‌کانی چینگواریه به مه‌به‌ستی راکێشکردنی ره‌شه‌گه‌ل له ریی کرده‌وه‌ی تیرۆریستی وه‌ک بۆمب ته‌قاندنه‌وه.

٣- تیرۆریزمی سیاسی. بریتیه‌له‌ گوشت و گوشتاری زنجیره‌یی و هه‌ره‌شه و ترساندنی که‌سان و گرووپ و کۆمه‌لگا یان ده‌وله‌ته‌کان بۆ به‌یاردان له به‌رامبه‌ر خواستی سیاسی تیرۆریسته‌کان.

٤- تیرۆریزمی گریلایی. له پڕۆسه‌ی شوپش یان شه‌ری نازادبخواری به مه‌به‌ستی راکێشانی هه‌ستی جفات بۆ لای خۆی.

5- تیۆرێزمی ئایینی. له گه‌ل تیۆرێزمی سیاسی نزیکایه‌تی هه‌یه به‌لام به شه‌ره‌نگیزییه‌کی به‌رفراوانتره‌وه.

6- تیۆرێزم به پالنه‌ری شه‌خسییه‌وه. وه‌ك جوولانه‌وه‌كانی گیاخۆزی، ژینگه‌یی و به‌راویتن (سك له باربردن). ئەم جۆره تیۆره له ولاته‌یه‌كگرتوه‌كانی ئەمريكا زۆر به‌رچاوه.

7- تیۆرێزمی ده‌وله‌تی. ریشه‌ی ئەم جۆره تیۆره ئەگه‌رئێه‌وه بۆ كۆلتوری ماركسیه‌ت كه به پشته‌ستن به پۆلیسی نه‌ینی و كرده‌وه‌ی سه‌ركوتكارانه، نامانجه‌كانی خۆی نه‌پێكن. بۆ وینه سوارچاكانی سه‌رگ له رژێمه‌كانی ئەمريكا لاتین كه ده‌ستیان دا‌بووه كوشتن و برینی نه‌یاران.

نیم‌پۆكه تیۆرێزمی ده‌وله‌تی بریتیه له شیوازیکی تیۆر كه ده‌وله‌تیک بۆ گه‌یشتن به نامانجه‌كانی خۆی، ستراتییجی تایبه‌تی بۆ دا‌هه‌ریژێ. بۆ وینه پشته‌یوانی سیاسی و نا‌بووری له كاتیكدا كه شه‌ری چه‌كداری نه‌توانی نامانجه‌كان بپێكن.

8- تیۆرێزمی نینه‌ته‌وه‌یی. وه‌ك هاوكاری بزوتنه‌وه تیۆرێستییه‌كانی سا‌له‌كانی 1960 (له نیوان رووس و كووبا) له سه‌رده‌می شه‌ری سارد.

9- تیۆرێزمی ئەنفۆرماتیک. شیواندنی تۆری ئەنفۆرماتیکی ولاتیک به مه‌به‌ستی خسته‌ن ژێر گوشار یان به‌یه‌كادانی ده‌وله‌تیک. ئەم جۆره تیۆره به چه‌ن شیوه روو ئەدات كه بریتین له:

1- هه‌یرش بردن بۆ سه‌ر بنكه و داموده‌زگای ئەنفۆرماتیکی له رێگه‌ی ته‌قاندنه‌وه یا ناگرتیبه‌ردان.

2- هه‌یرشی سینتاكسی. له ریی ناردنی قایرۆس.

3- هه‌یرشی مانایی. له رێگه‌ی شیواندنی پلانه كۆمپیته‌ریه‌كان.

10- سۆیه‌ر تیۆرێزم. ئەم تیۆره به كه‌لك وه‌رگرتن له ماده‌ی كیمیاوی و بایه‌لۆجی و رادیۆلۆجی و ناوه‌کی روو ئەدات.

11- گه‌وره تیۆرێزم. له‌م جۆره تیۆرێزمه كه رووداوه‌کی 11ی سینپته‌مه‌ری 2001 (ته‌قاندنه‌وه‌ی تاوه‌ره ئەفسانه‌یه‌كانی رێكخراوه‌ی بازرگانی جیهانی) وه‌ك نموونه‌یه‌کی به‌ناوبانگ له ئەژمار دیت، تیۆرێسته‌كان به ته‌قاندنه‌وه‌ی فڕۆكه‌ی نه‌فه‌ره‌نگر و به هاندهری سیاسی، ده‌ست ئەده‌نه كوشتنی ئینسانی بیتاوان بۆ تۆقاندنی هه‌موو جیهان.

هه‌ر له‌م جۆره تیۆره له لایه‌ن گروپی تیۆرێستی ئەلقانیده* له كوردستانیش به ئەنجام گه‌یشتوه كه ده‌كری به ته‌قاندنه‌وه‌كه‌ی جیژنی قوربانی 2002 ناماژه‌ بدری كه سه‌دان كه‌س كوژراو و برینداری لێكه‌وته‌وه.

12- سا‌یبر تیۆرێزم (تیۆرێزمی كۆمپیتۆری)، كه‌لك وه‌رگرتن له سه‌رچاوه كۆمپیتۆریه‌كان و ته‌كنۆلۆجی زانیاری به مه‌به‌ستی تۆقاندن یا پێ‌هل كردنی خه‌لك بۆ گه‌یشتن به نامانجی سیاسی و كۆمه‌لایه‌تی و ...

ریڤنځخواهه ی نه ته وهه یه ککرتوو هکان و تیرۆر یزم

ریڤنځخواهه ی نه ته وهه یه ککرتوو هکان، هه وه لئه کانی خۆی له سالی 1972 بۆ پیناسه کردنی تیرۆر یزم ده ست پیڤکردوو و سه ره نه جالم له سالی 1979 گوزاراشتهی خۆی بینه وهی ههم دیاره دهی پیناسه کردبیت، پیشکەش به کۆمه له کی گشتی کرد. ههم ریڤنځخواهه له سالی 1989 به پینا بریارنامه یهک، به ته نکید بیرو پای خۆی له بابه ت مافی چاره ی خۆنووسین و سه ره خۆی هه موو گه لانی زۆریڤکراو له ژنیر ده سه لاتی ژێمه نژاد په رست و نیسته ماریه یهکان راگه یاند و هه ولئ هه راپه رینه رزگار یخوازانیهی که له گه ل نامانجه کانی چارنامه ی نه ته وهه یه ککرتوو هکاندا بگو نه جیت، به قانونی و رهوا ناو برده کرد. کۆمه له کی گشتی هه موو کرد وهه یه کی تیرۆر یستی، له هه ر کوئی و له لایه ن هه ر که سیکه وه بی ت مه حکووم کرد و ههم جوړه کرده وانهی، تاوانبارانه و بی پاساو له قه له م دا.

بریارنامه ی 1368: روژنیک دوا ی رووداوه که ی 11 سیپته مبه ری 2001، هه نجومه نی ئاسایشی نه ته وهه یه ککرتوو هکان، به کۆی ده نگ بریارنامه یه کی په سند کرد که تینیدا له سه ر مافی به رگری رهوا ی تاکه که سی و کۆمه له کی به پینا مه نشووری نه ته وهه یه ککرتوو هکان، ته نکید کراوه. به م پینا نه سینا تیرۆر یزم هه مافی ده دا به ده وه له تیک مادام به ر شالوی تیرۆر که وتب، به پینا ماده ی 51 مه نشووری نه ته وهه یه ککرتوو هکان، بۆ دا کوکی کردن له خۆی ده س ببا ته هیزی سه ربازی.

بریارنامه ی 1373: له م بریارنامه که هه موو 15 هه ندامی هه نجومه نی ئاسایش به ده نگییه وه هاتن، راگه ییندرا که «ته وواوی کرده وه تیرۆر یستییه نیو نه ته وهه یه یه ککان بۆ وینه 11 سیپته مبه ر، مه ترسییه که بۆ ئاسایش و هیمنا یه تهی نیو نه ته وهه یی».

ههم بریارنامه له باری به رفراوانییه وه، گرینگترین بریارنامه ی هه نجومه نی ئاسایش له هه ژمار دیت که سه ر چاره ی دارایی و بنیاتی ئابووریش هه دا ته به ر مه دی نه زه ر و داوا له ده وه لئه تان هه کات که له به ر پیره وندی توندوتۆلی تیرۆر یزمی نیو نه ته وهه یی له گه ل جه نا یه ته دارپه ژراوه بان - نه ته وهه یه یه ککان، بۆ وینه قا چاخ ی ماده سه ر که ره ککان، قا چاخ ی چهک و ته قه مه نی و راگواستنی نایاسایی ماده ی هه تۆمی و کیمیایی و بایۆلۆجی، هه ول و تیکۆشانه کانی خۆیان بخه نه ریزی یه کتره وه.

Blind terrorism

تروور یسم کور

تیرۆر یزمی کویر

مه به ست له م جوړه تیرۆره، هه نه جامدانی زنجیره کردار یکه بۆ پرۆیا گه نده* و هات وهواو به قازانجی گرووپیک یان راگیشانی سه ر نهج و رای گشتی بۆ شتیک. له به ر هه وه یه که ههچ پلان و به رنامه یه کی دارپه ژراو له ئارادا نییه، پینا ده گو تر ی تیرۆر یزمی کویر.

Technocracy

فن سالاری

تیکنۆکراسی

ههم زاراوه له لایه ن ویلیام هینیری سمیت، نووسه ری هه مریکایی له سالی 1919 دا هینزواوه و به م جوړه پینانیازی کرده وه که حوکمه ت به کو وینته ده ست خاوه ن پی شه و ته کنیکه کان. جوړه حوکمه تیک که له

سەردەمی پیشکەوتنی هونەری و زانستی هەنگاو بنیّت. لەم جۆرە حوکمەتەدا پێویستە هەموو سەرچاوە ئابوورییەکان و کاروباری کۆمەڵ لە لایەن تەکنیکسازان و زانایانەو بەرپۆه بچیت. تیکنۆکراتەکان، کۆمەڵیک بیون کە لە دواى شەپرى یەکەمی جیهانی دەستیان کرد بە تووژینەوێ باروودۆخی ئابووری و لاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.

ئەم جۆرە حوکمەتە دەرەنجامی پیشکەوتنی خیرای زانست و تەکنۆلۆجییە لە جیهاندا و ئەم پیشکەوتنەش لە سەر بیر و بپوای سیاسی حاکم و ئاكارى سیاسەتەداران کاربگەری دانا. زۆریەى تووژەرانى کۆمەڵایەتى و سیاسى ئەم شتەیان بەلاو پەسەندە کە لە کۆمەڵگای پیشکەوتووی پیشەسازیدا هەر دیتوو دەورى تەکنیککاران و زانایان گرینگتر دەبیت بەلام لەو بەگومانن کە رژیمی تەکنیکسازان بتوانی جینی نەزم و تەکووژی سیاسی بگریتهو.

Theory تیۆری / نظریه تیۆری

بە کۆمەڵی ئەندیشه و بۆچوونی گونجاو لە بابەت زانستیکی تایبەتەو تیۆری دەگوتری. وەک تیۆری ریزەیی ئانشتاین(لە فیزیا)، تیۆری ئابووری کۆن(ئابووری)، تیۆری پێوەندیەکان(کۆمەڵناسی) و تیۆرییەکانی دەوڵەت(لە سیاسەتدا). زانایان لە رینگای کۆلینەو و تووژینەو هەول ئەدەن بۆ کۆکردنەوی دانا و واقیەکان لە بواریکی تایبەتی زانستی بەلام پێویست ئەکات ئەم زانایارنە بە وردبینی و وشیارى زانستییەو ریکی بخەن و پۆلین بەندی بکەن و پێوەندی ماناداری نیوان داتاگان روون بکەنەو و دەری بچن. بۆ وەها کاریک پێویست بە شتیک بە ناوی تیۆری هەیه.

نامانجی سەرەکی و بەرەنجامی زانست گەشتن بە دارشتنی تیۆرییە و نامانجی تیۆریش بریتییە لە:

- ۱- کورت کردنەوی داتاگان و پیکهینانیان لە ناو سیستەمیکی گونجاو دا. ۲- مانا بەخشین بە دەسکەوتەکان وەک ئەزمون. ۳- دەربڕینی و ئاشکراکردنی ئەنجامی ئەزمونەکان لە رینگەى دیاریکردنی پێوەندی نیوان بگۆرەکان. ۴- پیش بینی دواهات و رووداوەکان لە نایندە و ۵- لەبار کردن و خووش کردنی زەمینە بۆ پەخش و بلاوکردنەو و پەرەسەندنی زانست.

Political theory تیۆری سیاسی نظریه ی سیاسی

تیۆری سیاسی لە سۆنگەى بابەت و باسەو، چوار تەوهرى سەرەکی لەخۆ دەگرى کە دوو تەوهرى ۲و۱ بە فەلسەفەى سیاسی ناوبردە کراو:

(۱) تیۆرى ئەخلاقییانەى زانستى سیاسەت.

(۲) خویندەنەوی میژوویی ئەندیشه سیاسییەکان.

(۳) شیکاریی زمانوانی ئەندیشه سیاسییەکان.

(۴) دۆزینەو و بەربلاوکردنی سیستەماتیکی بنەما گشتییەکانی رەفتاری سیاسی.

له روانگه‌ی میژوویی یهوه، کۆتترین پیناسه‌ی ئەم زاراوه بۆ ناوبرده‌کردنی لقیك له زانسته سیاسییه‌کان به کار هاتوووه که لایه‌نی تیۆریکی بووه، دیمانیه‌ک به مانای تیفکرین له بالاترین ئاستی ماهیه‌تی ژیا‌نی باش و ئەو ده‌زگا سیاسییانه‌ی که وه‌ها ژیا‌نیک به‌دی ده‌هینن.

J Curve Theory

نظریه منحنی جی

تیۆری که‌وانه‌ی جه‌ی

جۆن جه‌ی (John Jay) کۆمه‌لناسیکی به‌ناوبانگه که هۆکاری شوپش ده‌گه‌رئیتته‌وه بۆ جیا‌وازی فراوان له نیوان چاوه‌پروانی تاکه‌کانی کۆمه‌لگا و ئاستی جیبه‌جیکردنی پیداو‌یستیه‌کانیان که ئەم فەرق و جیا‌وازییه، به‌شیوه‌ی به‌ش‌خوراوی و هه‌ژاری خۆی نیشان ئە‌دات. ئەو پێی وایه که موکو‌رییه‌کان، ره‌ها نین به‌لکوو له نه‌داری و به‌ش‌پراوی رێژه‌یی یه‌وه سه‌رچاوه ده‌گرن و ئەم ئاسته‌نگیه‌ش کاتیک روو ئە‌دات که سه‌رده‌می دوور و درێژی خو‌شگوزه‌رانی ئابووری، له ناکاو راوه‌ستن و به‌شیوه‌یه‌کی به‌رچا و پینچه‌وانه بیته‌وه. کۆمه‌لناسی ناوبراو، تیۆرییه‌که‌ی خۆی له قه‌باره‌ی خشته‌یه‌ک ئاراسته کردوووه که به‌که‌وانه‌ی جه‌ی ناوی ناسراوه.

چارنامەى ئىسلامى مافەكانى مروۆ

Islamic Declaration of Human Rights

چارنامەى ئىسلامى مافى مروۆ لە دانىشتنى وهزيرانى دەرەوى رىكخراوهى كۆنفرانسى ئىسلامى لە سالى ۱۹۹۰ لە قاھىره پەسندكرا. ئەم چارنامە بە پىسى سەرمەشقەكانى ئايىنى ئىسلام، مافى مروۆ و نازادىيەكانى تاكى خستۆته بەر چاو و هەول ئەدات تا رادەيهك خویندەنەوهيهكى هاوشىۆه لە گەل مافەكانى مروۆ لە روانگەى ناناىينى و سەر زەمىنييه وه بدا بە دەستەوه.

كىمىتە ختم استعمار

چارنامەى سەربەخۆيى و لاتە داگيركراوهكان

The special Committee on Decolonization

لە رىكەوتى ۱۴ دىسەمبىرى ۱۹۶۰ كۆمەلەى گشتى نەتەوه يەكگرتووهكان، چارنامەى راگەياندى سەربەخۆيى و لاتانى كۆلۆنيايى و داگيركراو (چارنامەى كۆتايى داگيركارى) كە لە لاىەن ۴۲ و لاتى ئەفريقايى و ئاسيايى نامادە كرابوو بە كۆى ۹۰ دەنگى نەرىنى و ۹۹ دەنگى پارىزكەر و بى هىچ دەنگىكى نەيار، پەسندى كرد. لەم چارنامەدا روون كراوهتەوه: ژۆردەستەبوون، وەبەرھىنان، يا خستەنە ژۆر رىكفى جەماوهرىك لە لاىەن حوكمەتىكى بىگانە، پىشلىكەرى چارنامەى نەتەوه يەكگرتووهكان و ماف و نازادىيە مەدەنييهكان لە ئەژمار دىت و رىگرنكە لەبەردەم ناشتى و هارىكارى نۆدەولەتيدا.

بۆ نەھىشتنەوهى ئەم بەربەستانە، كۆمەلەى گشتى «داواكارى كۆتايى هينانى خىراى داگيركارىيە و دەخوارزىت، بى هىچ مەرجىك سەربەخۆيى و لاتانى داگيركراو لە ژۆردەسەلاتى بىگانە» راگەيەندرىت. ئەم چارنامە لەسەر ئەوه جەغدەكات كە نەبوونى نامادەيى سياسى، ئابوورى، كۆمەلەيەتى و كولتوورى ئەم و لاتانە نابىت رىگر بىت بۆ دواخستنى پرۆسەى سەربەخۆيى.

چارنامەى نەتەوه يەكگرتووهكان مشور ملل متحد United Nations charter

چارنامەى نەتەوه يەكگرتووهكان، رىسانامەى نەتەوه يەكگرتووهكانە. ئەم چارنامە برىتەلە نامانج و پرنسپ و ياسا و رىساكانى پىويست بۆ گەيشتن بە نامانجەكانى نەتەوه يەكگرتووهكان كە پىنكەتووه لە يەك پىشەكى، ۱۱۱ بەند و يەك پاشەكى هەفتا بەندى كە پەيوستە بە دادگاي نۆنەتەوهيى داد. چارنامەى نەتەوه يەكگرتووهكان لە رىكەوتى ۱۹۴۵/۱۰/۲۴ لەپاش پەسند كردنى دەولەتانى چىن، فرەنسا، برىتانىا، سوۆقىەتى پىشوو، و لاتە يەكگرتووهكانى ئەمريكا و زۆرىنەى و لاتانى ئەندام، گەيشتە قوناعى جىيەجىن كرا.

جقات/جه ماوهر

توده

Mass/mob

جقات به كۆمه لئىكى چالاک ئهوترئى كه هاوشيوهى جه ماعت له ئه ژمار دئت. تاييه تمه ندييه كانى جقات بريتديه له: نزكايه تى شوئىن، ناپايه دارى و كرده وه يهكى كۆمه لهكى كه بكه وئته ژئير كارىگه رى پاننه رنىكى به سۆزى هاوبهش تاكوو بگاته ده ور و پئنگه ره سميهه كانى. له روانگه يهكى تره وه به گشتى به ماناى كۆمه لئى بوونه وه رى سروشتى كه زياتر وهك جه سته يهك سه ير ئه كرئت، لئىكدراره ته وه. له زانسته مرؤسى و كۆمه لايه تيه كاندا جقات ده لاله ت نهكا به سه ر خه لئىكى زؤر كه له شوئىنئىك نيشته جئى بووبئتن.

له باره ي جقاته وه، ته نيا شتىك كه گرنگه گشت بوونه كه يه تى نه گئنا سه رنج نادريته كه رت و ره گه زه پئىكه ينه ره كانى، بؤيه له گه ل گروپ جيا وازى زؤرى هه يه.

له جه ماوهر دا به گشتى بيروپا و لايه نگرى و تواناييه كانى تاكه كه س و گروپ، يان شيوازى ژيان به ته رزىكى لئىك ترازو خوى نيشان نادات به لكوو ئه م شتانه له ناو كۆمه لئىك هوكار و شيواز و لاگيرى ره شوكى ده توئنه وه.

جقات، گروپ نيهه كه له رووى ويست و ئيراده وه خاوه نى تاييه تمه ندى و يه كگرتووى بئت. له جقاتدا به رزه ي گروپ هه مست به گوشارىكى كه متر ئه كرئت. ده سپرؤشتن و سه يته ره په ياكردن به سه ر جقاتدا نه غله ب به ناسانى روو ئه دات. به هاسانى ئه كرئ جقاتئىكى ناپازى بگؤرئته جقاتئىكى رازى و به پئىچاوه نه شه وه ئه م شته روو ئه دات.

separatism

تجزيه طلبى

جودايى خوازى

خواستى گروپئىكى ئه تنىكى دانىشتووى و لا تئىك بؤ جيا بوونه وه له ژئير ده سه لاتی سياسى ده وه لئىك كه ئه و گروپه ئه تنىكبه تا ئه ر كاته به شئىك بووه له و لا ته. نه غله ب، نامانجى جودايى خوازه كان دامه زراندى ده وه لئىكى نوئيه له و لا تئىكى تازه بؤ نه ته وه يهكى تايبه ت. سه ده ي نؤزه له ئه وروپا و سه ده ي بيستيش له ناسيا و ئه فرىقا، به هؤى په ره سه ندى ناسيؤنالىزم* و ته نينه وه ي وشيارى نه ته وه يى له ناو ئيمپراتؤريه كاندا بزاقى جودايى خوازى به زؤرى په ره ي سه ند و بووه هؤى هه لوه شان وه ي ئيمپراتؤريه كان و سه ره لدانى نه ته وه ي نوئى. گرئنگترين رووداوى له م چه شنه هه لوه شان وه ي ئيمپراتؤريه گه وه ره كانى فه ره نس و به ريتانيا و عوسمانى بوو كه له ناسيا و ئه فرىقا و ئه مريكا ده سه لاتيان به ده سته وه بوو.

هاندهرى جودايى خوازى، ره نكه جيا بوونه وه له و لا تئىك بئت و موئوربه بوون به و لا تئىكى تر. جودايى خوازى، له ياساى زؤريه ي ده وه لته كاندا ره نكه له جومله ي تاوانى سياسى* له قه لىم بدرئت و هه ندى جارىش به واتاى خه يانه ت پئناسه ئه كرئ و به ناوى دژبه رى و ناته بايى حاكميه تى نه ته وه يى سزاي بؤ ديارى ئه كرئت.

Geopolitic

جوغرافیای سیاسی (جینۆپۆلیتیک)

پلاندانان بۆ سیاسهتی دهرهوی ولاتیک به له بهرچا و گرتنی هۆکاره جوغرافییهکان. بابتهتی جوغرافیای سیاسی، خۆبندنهوهی بنهما جوغرافییهکانی دهسهلاتی دهولهته واته لیکدانهوهی دهوری کهکشوهوا، سهرچاوه سرووشتییهکان، شۆنکاتی جوغرافیایی، ههشیمهت و تایبهتمه نیده کهلتورییهکان به سهر سیستهمی سیاسی ولاتیک. ئهرهستۆ دهلی: به بن رهچا و کردنی جوغرافیا، ئەقلی سیاسی بر ناکات. جان بۆدن، یهکهه بیرمهندی هاوچهرخ بوو که پێوهندی نیوان زانستی سیاسهت و جوغرافیای بهرجهسته کرد. مۆنتسکیف و رۆسۆ، ههراکامیان به نۆبهی خۆیان له سهر پێوهندی هۆکاره جوغرافییهکان و کهشوهوا به سهر شیوازی حوکمهت کردن و کاریگهری ئەم هۆکارانه به سهر سیاسهت و ئازادی خهڵک، توێژینهویان کردوه.

یهکیک له پێشهنگهکانی جوغرافیای سیاسی، هالفۆرد مەکیندر (۱۹۴۷-۱۸۶۱) نووسهری بهریتانی بووه که پێی وابوو چاره نووسی میژووی جیهان، ناکامی شهڕ و ململانێی هیزی وشکایی بووه له بهرامبهر هیزی دهریاییدا.

بابتهتی نوێی جوغرافیای سیاسی، لیکدانهوهی مهسهله جیهانییهکانه له روانگی جوغرافیاییهوه. سهرهلانی ناوهنده جیهانییهکانی دهسهلاتی نوێ، گرنگایهتی سهرچاوه سرووشتییهکان لهباری دهسهلاتی سیاسی و پێوهندی باکوور و باشوور له جوملهی سهرباسهکانی جوغرافیای سیاسی مودیینهیه. لیکدانهوهی سنوره سیاسییهکان و ناوچه سهرسنورییهکان، هیزی دهریایی و وشکایی و ناوهنده سیاسییه بههیزهکانی دهسهلات له باری جوغرافییهوه بابتهتی توێژینهوهی جوغرافیای سیاسییه.

Anti-semitism

یهودستیزی

جولهکه قهران

دوژمنایهتی یا نهفهرت له جولهکان به مهبهستی ئازاردان یا له ناو بردن یان. له ئهورپای سهدی بیستههدا دوژمنایهتی له گهڵ جولهکان - که پیشتر له سۆنگهیهکی ئابینییهوه بوو- جینی خوی دا به دوژمنایهتی رهگهزی (رهگهزهپرستی) و ئەلمانای نازی (بروانه نازیس) بووه ناوهندی بلاوکردنهوهی ئەم نهفهرته. دوژمنایهتی له گهڵ جولهکه، له میانهی سهدی نۆزده هاوکات له گهڵ سهرهلانی ریبازهکانی بالادهستی رهگهزی ئاریایی (نوردیک) پهری سهند و لایهنگرانی ئەم بیروکه ههولیان دا بۆ ریبازهکیان بنیاتی زانستی بدۆزنهوه.

له ئەلمانای نازی ههولیان دا که رهگهزی «ناریایی» له «نا ئاریایی» جیا بکهنهوه و له «تیوهدانی» ئەم رهگهزه بهرگری بکهن و لهم بابتهوه یاساگهلیکیان دانا. به پێی ئەم قانونانه جولهکه، بیگانه و خاوهن رهگهزێکی سووک بوون که خویتی ژههراوییان خۆبهخۆ تاوانباریان دهکات. لهم رووهوه بوو که زههاسه و خۆشهویستی له نیوان جولهکه و ئاریایی پیاوان کرا.

دوای ئەم قانونانه، زانیانی ناو داری جولهکه وهک ئەنیشتهین و فرۆید، خرا نه تاراوگهوه و بهر...

بنه‌مای جیاکردنه‌وی هیزه‌کان، بۆ یه‌که‌م جار به له‌به‌ر چا‌و‌گرته‌نی بی‌ر‌که‌ی مۆنتسکی‌ف له ده‌ستووری بنچینه‌یی ئەمریکادا هاته ئار‌اوه. ئەم ده‌ستووره هیزی ر‌اپه‌ر‌اندنی سپ‌ارده سه‌ر‌کۆمار و هیزی یاسادان‌انیشی به کۆنگر‌یس به‌خشی. د‌و‌ای شۆرشی فه‌ره‌نسه و به له‌به‌ر‌چا‌و‌گرته‌نی ده‌ستووری بنچینه‌یی ئەمریکا، ئەم بنه‌رته له ده‌ستووری فه‌ره‌نسه‌شدا په‌سندکرا و ئینجا ئەم فیکره زۆربه‌ی ولاتانی دیکه‌ی جیهانی گرت‌وه.

جیا‌وازی/فه‌رق‌دانان **تبعیض** **Discrimination**
 به گشتی به مانای جیا‌کردنه‌وه، سه‌رنج پێدان، یان ق‌اییل بوون به جیا‌وازی له نیوان شته‌کاندا‌یه. به واتایه‌کی سه‌ر‌زاره‌کی بریتیه له به‌ربه‌ستگه‌لیکی یاسایی، نه‌ریتی یان قه‌رار و بریاری نا‌ر‌ه‌سمی به دژی گرووپیکی تابیه‌ت بۆ وینه گرووپیکی نایینی یا نه‌ت‌نیکی جیا‌وا.

جیا‌وازی ره‌گه‌زایه‌تی **تبعیض نژادی** **Apartheid/Segregation**
 جیا‌کردنه‌وی هاو‌لاتیان له یه‌کتر به پێ‌دانگی نه‌ت‌نیکی و به‌ربه‌ستکردنی که‌مایه‌تییه ره‌گه‌زیه‌کان له بابته شوونی ژبان و تیکه‌لبوون له گه‌ل ره‌گه‌زی «بالاد‌ه‌ست» و هه‌روه‌ها بێ‌به‌ش کردنیان له مافی مه‌ده‌نی و سیاسی و بی‌عه‌داله‌تی و نا‌به‌رامبه‌ری له وه‌ر‌گرته‌نی مووچه و په‌روه‌رده و راهینانی کۆمه‌لایه‌تی. نموونه‌ی جیا‌وازی ره‌گه‌زایه‌تی، سیاسه‌تی ئەلمانای نازی بوو ده‌رحق به «خه‌لکانی نا‌ناریایی» (پروانه جووله‌که قه‌ران).

به ناو‌بانگترین ر‌ژیمیک که به‌ری‌وه‌به‌ری ئەم سیاسه‌ته دژه مرو‌قانه بووه، ر‌ژیمی ئەفریقای باشووری بووه که به ناوی «ناپارتاید»* له سا‌لی ۱۹۴۸ سیمایه‌کی یاسایی و ره‌سمی به خو‌وه گرت‌وه. له ناوه‌راستی سه‌ده‌ی چه‌قده‌وه که ئەوروپیه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر ئەم ولاته‌دا گرت، ئەم سیاسه‌ته به‌ری‌وه‌ چووه. حیزبی «نه‌ته‌وی» که له سا‌لی ۱۹۴۸ به ده‌سه‌لات گه‌یشته، ر‌یس‌اگه‌لیکی بۆ ئەو خه‌لکانه‌ی که سپی‌پێست نه‌بوون په‌سند کرد که هه‌موو بواریکی ژبانی ئەوانی ئەگرت‌وه. (بۆ وینه، به‌رگری کردن له زه‌ماوه‌ندی سپی‌پێسته‌کان له گه‌ل ره‌گه‌زه‌کانی تر، به‌ربه‌ستکردنی مافی سیاسی و ها‌تووچۆ و هه‌ل‌بژاردنی ما‌ل و نیش و کار و ...)

له سا‌لی ۱۹۵۲ نه‌ته‌وه یه‌گ‌گرت‌وه‌کان له‌م باره‌وه ده‌ستی به په‌یجوری کرد و ئەم سیاسه‌ته‌ی وه‌ک مه‌ترسییه‌ک بۆ ناشتی و مافی مرو‌ق له قه‌لم‌دا به‌لام ده‌وله‌تی ئەفریقای باشووری، ر‌یگه‌ی به کۆمیته‌ی لێی‌رس‌راوی ئەم مه‌سه‌له نه‌دا. سه‌ره‌نجام ئەم ر‌ژیمه له سا‌له‌کانی کۆتایی سه‌ده‌ی بیسته‌مدا به خه‌باتی بی‌وچانی خه‌لکانی ئەم ولاته به ر‌یبه‌رایه‌تی نیلسۆن مه‌ندیلا رووخیندرا و ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه به بی‌ره‌چا‌و‌کردنی جیا‌وازی ره‌گه‌زی که‌وته‌وه ده‌ست خه‌لک.

Jihad (holy war)

جهاد

جیهاد/خه‌باتی نایینی

بۆ وشه‌ی جیهاد ئەم پێناسانه‌ی خو‌اره‌وه کراوه:

- شهپر له گه‌ل کافره‌کان له پیناوی ناین. له قورئاندا زیاتر له‌گه‌ل وشه‌ی قتال (کوشتار) به‌کار براوه.

- قتال بۆ پشتیوانی کردن له ناین، کارنکی ره‌وايه.

- خه‌باتی موسولمانان له گه‌ل نه‌جنه‌بی به‌مه‌به‌ستی بانگه‌یشتنیاں بۆ نایینی ئیسلام یان بۆ پاراستنی سه‌ره‌خۆزی حوکمه‌تی ئیسلامی.

- له‌خۆ بووردن و کۆشش له‌رئی خوا.

له‌ نایینی ئیسلامدا له‌م وشه‌ زاراوه‌گه‌لیکی‌تر دروست بووه:

جیهادی سه‌ره‌تایی: شه‌رێک که به‌مه‌به‌ستی داکوکی کردن نه‌بیت و له‌ شه‌رێکی ناسایی بچیت.

جیهادی بچووک: به‌مانای شه‌ر له‌ گه‌ل کافره‌کان.

جیهادی مه‌زن: به‌ واتای شه‌ری گه‌وره که شه‌ری ئینسانه له‌ گه‌ل نه‌فس(ده‌روون)ی خۆی بۆ چاکسازی و پاراستنی خۆی.

جیهادی بانگه‌یشتن: ئەم جیهاده جۆره شه‌رێکه به‌مه‌به‌ستی بلاوکردنه‌وه و په‌ره‌پێدان به‌ دیانه‌تی ئیسلام.

جهان بینی جیهان‌بینی Weltanschauung/ world outlook

ره‌گی ئەم وشه‌ ئەلمانیه و به‌مانای «روانین بۆ جیهان»-ه. له‌ فرههنگی فه‌لسه‌فی ئەلمانیدا به‌مانای وینایه‌کی گشتیه له‌ جیهان و به‌ پینگه و هه‌لۆیستی ئینسان له‌ ناو خۆیدا لیک‌دراوه‌ته‌وه. جیهان‌بینی روانین و ته‌فسیرنکی تایبه‌ت له‌ گه‌ردوون و ژيان ئەدا به‌ده‌سته‌وه.

له‌ زاراوه‌دا بریتیه له‌ ده‌زگای تیۆری و مه‌فه‌وموی و ویناندنی جیهان. به‌مانایه‌کی به‌ربلاو هه‌موو تیۆریه‌کانی ئینسان له‌ باره‌ی جیهانی ده‌روبه‌ر، هه‌ر له‌ تیۆری و بیرۆکه فه‌لسه‌فی و کومه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کانه‌وه بگه‌ر هه‌تا ئەخلاق و هونه‌ر و زانسته سرووشته‌یه‌کان نه‌گه‌ریته‌وه. به‌لام مانا جه‌وه‌ری و کاکله‌کی بریتیه له‌ تیۆری و بیر و به‌روای فه‌لسه‌فی. به‌ گشتی جیهان‌بینی، سن رێچه‌ی لی بۆته‌وه:

- جیهان‌بینی زانستی
- جیهان‌بینی فه‌لسه‌فی
- جیهان‌بینی نایینی

جهانی شدن جیهانی‌بوون/جیهانی‌گه‌ری Globalization

ئه‌گه‌رچی وشه‌ی جیهانی (global- گلوۆقه‌ر) میژویه‌کی سه‌دان سه‌له‌ی هه‌یه به‌لام زاراوه‌ی (globalization) له‌ ساڵی ۱۹۶۰ به‌دراوه‌ به‌رووی په‌یداکردوه. فرههنگی و بێستتێر، یه‌که‌م فرهه‌نگیه‌کی موخته‌به‌ر بوو که له‌ ساڵی ۱۹۶۱ ئەم زاراوه‌ی پیناسه‌ کرد. به‌م حاله‌ به‌رفراوانی «جیهانی‌گه‌ری» وه‌هايه که

گه‌یشتن به پیناسه‌یه‌کی پرپیست و گونجاو دژوار نه‌نوینن. ئەم پیناسه‌ی ژێره‌وه، کۆی پیناسه و بۆچوونی چەن کەسێکی پسیپۆره لەم باره‌وه:

جیهانگەری، بریتییە لە پرۆسەی پەستاوتنی کات و شوێن کە بەو پێیە خەڵکانی جیهان کەمتاکۆرتیک بە وشارییه‌وه لە کۆمه‌لگای جیهانیدا تیۆه‌گلێن. بە واتایه‌کی تر ره‌وتیکه کە بەو پێیە تاکه‌کەس و کۆمه‌لگا له پانتایه‌کی جیهانیدا یه‌که‌نه‌گره‌وه. له پیناسه‌یه‌کی‌تردا جیهانگەری، پرۆسه‌یه‌کی شالۆزه کە ده‌وله‌ته نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان زیاتر له جاران پیکه‌وه گری ئەدا و تیۆری دیموکراسی تووشی کێشه و قه‌یرانیکی نوێ ده‌کات. کاریگه‌ری جیهانگەری به‌ سهر دیموکراسی و حاکییه‌تی نه‌ته‌وه‌یی له‌م پرسیارانه‌دا خۆی ده‌ره‌خات:

نایا حوکمه‌ته دیموکراتیه‌کان، وه‌ک جاران ده‌سه‌لاتیان به‌ سهر کاروباری ناو‌خۆی و لاته‌که‌یه‌ان نه‌شکن یا ئەوه‌ی شارۆمه‌ندان به‌ حوکمه‌تیک ده‌نگ ئەده‌ن کە نه‌توانی بریاره‌کان جینه‌جی بکات چون‌کا ده‌سه‌لاتی راسته‌قیینه‌ به‌ده‌ست بازاری دۆلار و کۆمپانییه‌ فره‌نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان و بانکه‌ نیه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کانه‌وه‌یه‌:

نایا له‌ نیوان هاو‌وڵاتیانی و لاتیک له‌ گه‌ل ئەو کەسانه‌ی نه‌که‌ونه‌ ژێر کاریگه‌ری سیاسه‌ته‌کانی حوکمه‌تی نه‌ته‌وه‌یی، ویکچوو‌یی و هاوشیوه‌یه‌یه‌ک له‌ ئارادایه‌: «بۆ وینه‌ سیاسه‌تی یارمه‌تیدان یا پاوه‌جیکردنی دامه‌زراره‌ نه‌تۆمیه‌یه‌کان».

نایا ده‌کرێ ده‌زگا نیه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان، بۆ وینه‌ «سندوو‌قی دراوی نیه‌ته‌ته‌وه‌یی» و «بانکی جیهانی» به‌ شیوازیکی دیموکراتیک به‌رپۆه‌ بیرین؟

به‌ گه‌شتی دوو روانگه‌ی جیاوازه‌ له‌ بابته‌ جیهانگه‌ری له‌ ئارادایه‌: روانگه‌ی یه‌که‌م، نه‌یارانی ئەم پرۆسه‌ له‌ ئەژمار دین و روانگه‌ی دووه‌م له‌ گه‌لێا هاو‌ده‌نگن. نه‌یاران پینان وایه‌ کە جیهانگه‌ری و یه‌که‌پارچه‌ بوونی جیهان زیاتر له‌ نه‌فسانه‌ ده‌چن و ئەم زاراوه‌ به‌ پانته‌ری سیاسیه‌وه‌ داها‌توه‌. له‌م روانگه‌وه‌ شتیکی ئەوتۆ له‌ جیهاندا رووی نه‌داوه‌ و جیهانگه‌ری دیارده‌یه‌کی نوێ نییه‌ و ئەم هه‌لومه‌رجه‌ی ئیستا زیاتر له‌ بارودۆخی سه‌ده‌ی نۆزه‌ نه‌چێ به‌ واتایه‌کی‌تر ئەم ره‌وته‌ ده‌وامه‌ی میژوه‌.

له‌ به‌رامبه‌ر ئەم روانگه‌دا هه‌ندیکی‌تر ده‌لێن جیهانگه‌ری هه‌موو شتیکی خستۆته‌ ژێر کاریگه‌ری خۆیه‌وه‌ و پیکه‌اته‌ی ده‌وله‌ت و ماهیه‌تی سیسته‌می ئابووری و لاتانی تووشی وه‌رچه‌رخان کردوه‌. تیۆری دانه‌ری به‌ناوبانگی ئەم بۆچوونه‌، کینچی ئۆمایه‌ی له‌ ژاپۆنه‌ که‌ پێی وایه‌: ده‌وله‌ت - نه‌ته‌وه‌کان به‌ره‌و تیاچوون ئەه‌رون و پێش‌بینی ئەکات له‌ ۲۰ سالی داها‌توودا ۱۰۰ تا ۲۰۰ ده‌وله‌ت - شار، به‌دی بیته‌. به‌ باوه‌ری ئانتۆنی گیدی‌ن، تیۆری دووه‌م نزیکتره‌ له‌ واقع. ئەو ده‌لێ جیهانگه‌ری به‌ تابه‌ته‌ له‌ به‌ستینی ئابووردا به‌ گه‌وته‌ی ئابووری ناسی به‌ناوبانگ، دانی کو‌اخ، هیدی هیدی به‌ره‌و ئابوورییه‌کی بئ‌بارست ده‌پوا. ئابووری سووک له‌ ناستی جیهانیدا په‌یوه‌سته‌ به‌ دانوستان و بازرگانی کردن به‌ زانیاری نه‌ک بازرگانی کردنی کالا و شه‌مک.

گیدی‌ن، پرۆسه‌ی جیهانگه‌ری به‌ به‌رهمی به‌یه‌کادرا‌نی نه‌زمی هه‌میشه‌یی و شوین و کات له‌ قه‌له‌م ئەدا و پێی‌وایه‌ ئەم ره‌وته‌ به‌ مانای ئالو‌گۆزکردنی هه‌موو ده‌زگاکانی کۆمه‌لگایه‌ و ئەم وه‌رچه‌رخانه‌ هه‌ر له‌ سه‌ده‌ی

چارتیزم

چارتیسم

Chartism

چارتیزم له وشه‌ی charte به مانای نووسراوه، به‌لگه، به‌یاننامه، بلاقوک و وهره‌قه‌ی شوناس وهرگیراوه. چارتیزم، بزاقیکسی ریفورمخوازانه‌ی به‌ریتانی بوو که له ساله‌کانی ۱۸۴۰ تا ۱۸۴۸ لهم ولاته‌دا بو باشتر کردنی په‌رله‌مان له نارادا بووه. سهرکه‌وتنی چارتیزم به هۆی گروویکی کریکاری بوو که خویمان به چارتیست له قه‌لم دابوو. هۆی ئەم ناولینانه‌ش نه‌وه بوو که له سالی ۱۸۲۸ نووسراوه‌یه‌کیان دهرکردبوو که به‌ناوی 'بلاقوکی گه‌ل' ناوی دهرکرد. هه‌ندئ له چارتیسته‌کان له به‌ره‌تدا نه‌و سوسالیستانه‌ بوون که له گه‌ل شینوازه‌کانی سه‌رمایه‌داری دژایه‌تیان دهرکرد و پینان وابوو که سه‌ره‌نجامی چالاکیه‌کانیان نه‌بن ناردنی چینی کریکار بو په‌رله‌مان بیئت. ربه‌رانی ئەم بزاقه له به‌یاننامه‌ی سالی ۱۸۲۸ خواسته‌کانی خویمان به‌م شیوه‌ راگه‌یاند:

- هه‌لبێژاردنه‌کانی مه‌جلیسی عوام، ئەبن سالی جارێک به‌پێوه بچیت.
- هه‌ر که‌سێک بالغ بووبیت بۆی هه‌یه له‌م هه‌لبێژاردنه‌دا به‌شداری بکات.
- دهنگدان به وهره‌قه‌ی شاراوه بیئت.
- سندووقه‌کانی دهنگدان به شیوه‌یه‌کی به‌کسان دابه‌ش بکړیت.
- مه‌رجی مئکداریه‌تی له مه‌رجه‌کانی ئەندامه‌تی مه‌جلیسی عوام لابریت.
- بو ئەندامانی مه‌جلیسی عوام، مووجه دیاری بکړیت تا‌کوو خه‌لکانیک به داها‌تی که‌میشه‌وه بتوانن ببنه ئەندامی په‌رله‌مان.

چارتیسته‌کان له باری میژووییه‌وه هانده‌ری چینی کریکار بوون بو به ئەنجام گه‌یاندنی رۆلیکی شوێرشگنیرانه. ئەگه‌رچی ئەم بزاقه له سالی ۱۸۴۸ لیکه‌هه‌لوه‌شا به‌لام دواتر هه‌ندئ له نامانجه‌کانی له قه‌واره‌ی به‌رنامه‌کانی نه‌نجومه‌ن و یه‌کیه‌تی کریکاری پیاوه‌ کرا.

چله زهیتوون

شاخه زیتون

Olive Branch

چله زهیتوون هیمایه‌که بو ناشتی و ئاسایش.

چوارده ماده‌ی ویلسون

چهارده ماده‌ی ویلسون

Fourteen points

له ریکه‌وتی ۱۸ ژانویه‌ی ۱۹۱۸ توماس وودرو ویلسون (۱۸۶۹-۱۹۵۹) سه‌رکۆماری نه‌و کاته‌ی له‌میریکا، به‌یاننامه‌یه‌کی دهرباره‌ی نامانجه‌کانی ده‌وله‌تانی یه‌ککه‌وتوو(له شه‌پری جیهانی یه‌که‌م) بێت.

کردووه که به چوارده مادهی ویلسون ناوی دهرکردووه ئەم چوارده ماده بریتین له:

١- راوهستانی سیاسەتی نەینی و مۆرکردنی پەیماننامەى ئاشکرا بۆ ئاشتی.

٢- ئازادبوونی ھاتوچۆ لە دەریاکاندا.

٣- لاڤردنی کۆسپی گومرگی و لەبەرچاوگرتنی یەكسانی و ئازادی لە بازرگانیدا.

٤- كەمكردنەوهی چەكەكان.

٥- چارەسەرکردنی دادپەروەرانی كێشە ئیستیعمارییەكان.

٦- چۆلكردنی خاکی سۆقیەت.

٧- سەربەخۆیی دووبارەى بەلجیکا.

٨- چۆلكردنی فەرەنسە و گەڕانەوهی «ئالزاس و لورن» بۆ ئەم وڵاتە.

٩- پیاچوونەوه بە سنوورەكانی ئیتالیا.

١٠- خودموختاری بۆ كەمایەتیەكانی ئەمسا - مەجارستان.

١١- چۆلكردنی خاکی سیبریستان و مۆنتی نیگرو و رۆمانیا و چارەسەرکردنی دادپەروەرانی كێشەكانی

بalkan.

١٢- سەربەخۆیی ناوخۆیی نەتەوهەكانی سەر بە ئیمپراتۆری عوسمانی و نیونەتەوهیی كردنی تەنگاوی

داردانیل.

١٣- دامەزرانی دووبارەى دەولەتی پۆلۆنیا.

١٤- دامەزراندنی كۆمەڵی نەتەوهەكان.

The left

چپ

چەپ

ناخیزگەى ئەم زاراوه ئەگەر پێتەوه بۆ شیوهی دانیشتنی «كۆمەڵی نەتەوهیی توێژەكانی فەرەنسە» لە سالی ١٧٨٩. ئەم كۆمەڵەدا میران لە لای راستی پاشا و «چینی سیهەم» لە لای چەپیەوه دانەنیشتن. ئەم دابەشكارییە فیکرییە لە کاتی قیۆتۆکردنی پاشا پەرهی سەند. نوێنەرانی شۆرشگێڕ لەگەڵ قیۆتۆدادزایەتییان دەکرد، کۆنەپاریژەکان رازی بوون و نەرمەرەهەکان یا ئەو کەسانەى لە ناوهراستدا بوون، پێشنیازی ئاشتییان کرد.

ئەم تیگەیشتنە لە سیاسەت، شیوازێکی ھەمیشەیییە کە تێیدا پەیکەری سیاسی لە لایەن روانگە جیاوازهەکانەوه دەگۆردرێ و دابەش ئەکرێت کە دەرەنجامەکی پەیدا بوونی چەپ و راستە. لەم روانگەوه ئەو حیزبانەى لایەنگری گۆڕانکاری بن، پێیان ئەوتری «چەپی» و ئەو حیزبانەش کە خوازیاری دۆخی ھەنووکە بن و نەخوازن ھیچ شتێک بگۆردرێ، بە «راست» ناوبردە ئەکرێن.

Left and right

چپ و راست

چەپ و راست

ناخیزگەى زاراوهی چەپ و راست، شۆرشى فەرەنسەیه کە لە كۆمەڵی نەتەوهیی نوێنەرانی شۆرش

توندرهوه له لای چهپ و نوینه‌رانی کۆنه‌پارێزیش له لای راسته‌وه داننه‌نیشان. لهو سه‌رده‌مه‌دا ئەم دوو زاواوه مانایه‌کی ناشکرا و جیاوازیان هه‌بوو: چهپ به مانای شوێرشگێڕی و هه‌ز به گۆران کردن بووه و راستیش به واتای نه‌یاریکردن له گه‌ل هه‌ر چه‌شه‌نه گۆرانیک یان گه‌رانه‌وه بۆ رابردوو. به‌لام له‌وه دوا، واتای زاواوه‌کان تووشی هه‌وراز و نشیوو بوون و هاوکات له گه‌ل سه‌ره‌له‌دانی لاگیریی نوێی سیاسی، دیاریکردنی سنووریکی به‌رچاو له به‌ینی ئەم دوو چه‌مه‌دا ئەسته‌م بووه.

به‌ گشتی بزاقی چهپ بریتیه‌ له هه‌موو گرووپیکی ریفۆرمخواز* و شوێرشگێڕی ئەم سه‌رده‌مه. واته‌ نیه‌رال و سۆسیالیست و ئانارشیه‌ست و کۆمۆنیسته‌کان که له باری نایدیۆلۆجیه‌وه که‌وتوو‌نه ژێر رکیفه‌ی ئەندیشه‌ی نوێی پاش رینیسانس. ئەندیشه‌گه‌لیکی وه‌ک: راسیۆنالیزم(بپروا به‌ ئەقل) له به‌رامبه‌ر بپروای نایینی، پێشکه‌وتن خوازی، یه‌کسان خوازی، دیموکراسی و ئازادی و مروۆه‌ دۆسته‌ی. تابه‌تمه‌ندییه‌کانی چهپ بریتیه‌ له :

۱- لایه‌نگری له گۆرانکاری کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری به‌ مه‌به‌سته‌ی دابینه‌کردنی یه‌کسانی و له‌ناو بردنی جیاوازی چینه‌یه‌تی و کورته‌کردنه‌وه‌ی ده‌ستی ده‌وله‌ت له کاروباری کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری.

۲- لایه‌نگری له ئیمانی سه‌ره‌زمینی، واته‌ بپروا هیئان به‌ پێشکه‌وتنی بی‌سنووری زانست و مروۆه‌ و میژوو له به‌رامبه‌ر ئیمانی نایینی و په‌سلانی: رووه‌یئانه‌ ئەقل و به‌لگاندن و بپروای فله‌سفی نایینی و دژه‌نایینی.

۳- لایه‌نگری له ئیفته‌رناسیۆنالیزم له‌به‌ری نیه‌شتمان په‌روه‌ری و ناسیۆنالیزم*. بپرواهێئان به‌ هاوسانی مروۆه‌ و چاره‌نووسه‌که‌ی.

۴- لایه‌نگری له‌ شکاندنێ تراسیۆن و نه‌رته‌کان و هه‌زکردن به‌ شوێرش له‌به‌ری ریفۆرم خوازی و ئاراسته‌کردنی پلانی نوێی کۆمه‌لایه‌تی به‌ پێی پێوانگی نایدیۆلۆجی له‌به‌ری کۆنه‌پارێزی و کۆنه‌په‌رسته‌ی، بپرواهێئان به‌ جه‌ماوه‌ر وه‌ک تاکه‌ سه‌رچاوه‌ی هه‌قیقه‌ت و ده‌سه‌لاتی سیاسی.

زاواوه‌ی راست ده‌رباره‌ی زنجیره‌ تێۆرییه‌کی سیاسی ئەدوێ که له به‌رامبه‌ر چهپ راده‌وه‌سته‌تی. له راستیدا با‌لی راست بۆ ناوبرده‌ کردنی ئەو که‌سانه‌ به‌کارهات که به‌رگرییان ئەکرد له ده‌ستیۆه‌ردان و رمبازینه‌ی شوێرشێ فه‌رنسه‌ بۆ سه‌ر ده‌زگاکانی پاشا. به‌ درێژایی سه‌ده‌ی نۆزه‌ زاواوه‌ی راست به‌ مانای قه‌بوولی ده‌سه‌لات و سه‌رچاوه‌بوونی ده‌زگایه‌ک یان که‌سیه‌ک (ده‌وله‌ت، کلێسه‌، رێبه‌ر) پێناسه‌ کراوه. بپرواهێئان به‌ حوکمه‌تیکی ژۆردار، مو‌لکداریه‌تی، کلێسه‌ و به‌هه‌یزبوونی سپا. تابه‌تمه‌ندییه‌کانی با‌لی راست له سه‌ده‌ی نۆزه‌ بریتین له:

۱- ره‌وا‌بینه‌ی نا‌به‌رامبه‌ری کۆمه‌لایه‌تی و جیاوازی چینه‌یه‌تی له کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری له‌به‌رامبه‌ر هه‌یره‌شکه‌کانی سۆشیالیزم.

۲- پشته‌یوانی و دا‌کوکی کردن له ده‌زگا میژینه‌کانی کۆمه‌لگا وه‌ک خه‌یزان، کلێسه‌ و پاشا له به‌رامبه‌ر هه‌یره‌شی چه‌په‌کان.

۳- لایه‌نگری توند له ناسیۆنالیزم و بردنه‌سه‌ره‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی ئەته‌وه‌یی و رێژگرتن له که‌لتور.

نهتهوهیی و نهژادی له بهرامبەر لاگریی ئینتهرناسیۆنالییستی.

4- داکۆکی کردن له ئازادی سیاسی و نابووری تاکهکس له بهرامبەر هەر گوشاریکی دهولهتدا.

رووداوهکانی دواى شهري جيهانی دوهمه به تايهت دزهکردنی نايدیولۆجی نویی سیاسی له ئهروپاوه به ناسیا و ئهفریقا، دهسهلات و بزاقهگهلیکی سیاسی وای هیناوهته کایهوه که جیاکردنهوهی رهگهزهکانی راست و چهپ له یهکتر دژوار نهکات. بۆ وینه ههندی لهم بزاق و حوکمهتانه له لایهکهوه، لایهنیکی ناسیۆنالییستی بههیزیان هیه و له لایهکی تریشهوه، زۆریهی دروشمهکانی چهپ دهئینهوه و خویان وهک شوپشگیژیک له قهلم ئهدهن و بانگهشهی پیشکهوتن و گهشهسهندن نهکهن.

لهم سالانهی دوايیدا زاراوهی راست و چهپ بۆ پۆلین بهندی ناوخویی حیزبهکان بهکار براوه. وهک چۆن له حیزبی کۆنهپاریزی بهریتانیا، مهبهست له بانی چهپ ئهوه کۆنهپاریزهان که ههندی چهمی چهپی وهک پلان دانانی نابووری و بهربلاوکردنی خزمهتگوزاری کۆمهلايهتی و سهربهستی داگیرکراوهکانه. له حیزبی کریکاری ئهم ولاتهش، مهبهست له چهپ گهیشتن به سۆشیالیزمه و لایهنگری له راست، به واتای لیبرالهکانی ئهوه حیزبهیه.

New left

چهپ جدید

چهپی نویی

ئهم لایهنگریه سیاسیه له 1950 له دواى دهركهوتنی نارهزایهتی له چهپی کۆن سهری ههندا. به گشتی ئهم زاراوه دهرحهق به کهسانیک یا ریکخواهگهلیک به کار براوه که پهپهوهی رینازه جۆراوجۆزهکانی مارکسیزمی نویی، سۆشیالیزم، سیندیکالیزم، نانارشیزم و پاسیفیزم بن. لایهنگرانی سهرهکی ئهم بزاقه، کۆمهلی خویندکاری و ریکخواه رهشپیستهکان بوون. ئهم بزاقه بۆ دژایهتی کردن له گهت شهشهاندان به شهري قیتنام، له سالی 1964 چالاکى زوری له خزی نواند.

چهپی نویی له ههموو شوینیکیدا بزاقیکی خویندکاری بووه، بۆ وینه سالهکانی 1960 له ئەمریکا و رووداوهکانی مانگی مهی 1968 له فهرهسنه و ئەلمانیا.

Centralization

تمرکز

چهقبهستن/کۆجینی

مهبهست له چهقبهستن، کۆبوونهوهی له رادهبهدهری دهسهلات و هیز له دهستی چهندکهسیکی سهه به گروپیکی کۆمهلايهتیدایه. زاراوهی چهقبهستن له سهههتای سهدهی 19 به تايهت له فهرهسنه بۆ ناوبرده کردنی پرۆسهی زیادبوونی هیزه حوکومییهکان(حوکمهته سیاسیه ناوچهییهکان) بهکار براوه. ئهم زاراوه زیاتر، له لایه دۆتۆکویل، بلاو بوتهوه.

له ههمبر چهقبهستندا زاراوهی چهق سهرینهوه (decentralization) هاوتۆته ئاراهه که به مانای دابهزاندنی ناستی کۆجینی دهسهلات به نزمترین په پیناسه کراوه. چهقبهستن، پتر واتایهکی سووکایهتی نامیزی له خۆ گرتوه بهلام چهق سهرینهوه ومله چهمیکی پۆزمتیف پیناسه کراوه.

چهك دامالین

خلع سلاح

Disarmament

كه مكردهوه و له ناو بېردنی چهك و تهقه مهنی یان كوۆتروۆلی ئامیژی جهنگی و كه مكردهوه ی هیژی سهربازی به مه بهستی داشكاندن میترسی شهړ و زیابوونی ئاسایش و هیمنایه تی نیونه ته وه یی. له بابته چهك دامالینی هه مه لایه ن و گشتگیر، له میژه باس و كوۆلینه وه كراوه. یه كه م جار له «كوۆمه لی نه ته وه كان» له سالنه كانی ۲۴- ۱۹۲۷ و پاشان له «ریكخراوه ی نه ته وه یه كگرتووه كان» به لأم هیچكامیان نه یان توانی نه م كیشه چاره سه ر بكن. پاش شهړی یه كه م و دووه می جیهانی و به هو ی نه كار ه ساتانه ی كه له جیهان روویاندا به تاییه ت، پاش دروستكردن چه كی ناوه كی هول و دولی نیونه ته وه یی بو نه م مه به سته زیاتر په ره ی سه ند و نه مه ش وایكرد كه لایه نگرانی چهك دامالین به خیرایی كوۆبینه وه و پیراری گرنگ دره یك و به كرده وش ههنگاوی بهرچاوی بو بنین. بو وینه په یمانی ئاتلانتیكی باكووری (ناتو) له سالی ۱۹۴۲ به مه بهستی دوزینه وه ی ریگا چاره یه كی له بار بو نه م مه سه له چه ن ههنگاویكی هه لگرت.

پروۆسه ی دامالینی چهك، رهنگه به شیوه ی یهكلایه نه، دوولایه نه و چه ندلایه نه یان پاژه كی و گشتی بیته. له سیسته مه سیاسییه كانی هاوچه رخدا چهك دامالین، به دوا ی شكست هینانی لایه نیكی شهړ دیته ناراوه و دهوله تی سه ركه وتوو ی شهړه كه ده ست نه كا به دامالینی چه كی لایه نی دؤراو.

پیویسته بگو تری كه چهك دامالین، خو به خو نابیته هو ی دابه زاندنی مشتومر و كیشه. ناكوۆكی مه سه له كه له وه دایه كه پروۆسه ی دامالینی چهك كه بو نزمكرده وه ی كی بهر كی چهك و تهقه مهنی دیته كایه وه، هه ندی جار خو ی ده بیته هو ی كیشه و مملانی. چاودیری كردن به سه ر پروۆسه ی چهك دامالین پیویستی به به رپوه به رایه تییه كی ناوه ندگه رای به هیژه.

چین

طبقه

Class

چین، بهو كوۆمه له خه لكانه ئەلین كه له چه ند نه ندام پێكهاتوون و هه ر یه كه به پیی جینگا و شوینی خو ی له سیسته می به ره مه یینانی كوۆمه لایه تی و ئابووری له وانی تر جیا ده بیته وه. به واتایه كی تر، چین بریتیه له به گروپ كردن یا دیار كړدن شوینكات و هه لوێستی تاكه كان به پیی هایرا كی كوۆمه لایه تی كه له سه ر بنه ما ی پیوه ندی ئابووری له كوۆمه لگا دابه ش بوویت. نه گه رچی جه ماوه، نه غلەب چینه كانی كوۆمه لگا به دوو چینی سه رمایه دار و هه ژار دابه ش نه كات به لأم به كار بړدن نه م زاراوه، بوچوونی جیاوازی لیبوته وه كه نه گه رپته وه بو شیوازی مولكداریتی ئابووری، نهك ته نیا راده ی به رهرداری له سه روه ت و دارایی. ماركس، كه له سه ده ی نۆزده به ردی بنا خه ی بیروۆكی چینه یه تی دانا، پیی وابوو كه له دوا ی په دابوونی پیشه سازی، دوو چینی سه ره كی له دایك نه ی: یه كه م، بوژوازی* یا چینی سه رمایه دار كه خه لك به ئیشه وه سه رقال نه كات، دووه م، پرۆلتاریا* یا چینی كریكاری بن سه روه ت و سامان.

لیكدا نه وه ی زاراوه ی چین، سن ته وه ری جیاواز له خو ده گری: ده رفه تی كوۆمه لایه تی، شوناس و سیاسه ت. یه كه م، نه م پرسیا ره دینته ناراوه كه ئایا نه ندامانی چینه جوړاوجۆره كان، بو گه شه كردن له

كۆمهنگا، لهگهڵ دهرفهتی نایهكسان بههروهوون؟ (بۆ وینه له دهزگا پهروهدهیههكان یا له مهیدانی نیش و کار) یا له ژبانی روژانهی خوێان له گهڵ رهفتاری رهگهزهستانه بههروهوو دهبنهوه؟ دووههه: ئایا نهندانمانی چینهکان، شوناس گهلی تایبهتی هاوبهشیان ههیه؟ (بۆ وینه خودناسین، روانگهی کهلتووری یا شیوازه کۆمهلایهتییهکان). سینههه، ئایا نهندانمانی چینهکان ئارهزویی سیاسی هاوبهشیان ههیه و له پیناو گۆپانکاری کۆمهلایهتی پیکهوه هاوکاری یهکتر نهکهن؟ مارکس، بۆ ههر سنی پرسیارهکه وهلامی ئهزنی نهدانتهوه. بهلام پینی وابوو که سهرهنجام چینه ژێردهستهکان ههست به ههژاری و چهوساوهیی خوێان نهکهن و به «وشیاری چینهیهتی» نهگهن.

له سهههتای سهدهی بیستمه کۆمهلناسی نهلمان، ماکس قیبهه، بۆچوونهکانی مارکسی رهت کردوه. قیبهه ئههه بۆچوونهی مارکسی بهلاوه گران هات که کۆمهنگا تهتیا له دوو چینی سههمایه دار و کرێکار بیکهاتبیت! له لایهکی ترهوه، ئهه پینی وابوو که ئهه گرووپه هاوکوفانهی که تهتیا به پینی شیوازی ژبانی هاوبهش پیک دین، به نیههت چینهکان باشتر نهتوانن کاریگهری دابنن به سهه ئینتیما دهروونیههکان. قیبهه، دهولت وهک هیزنکی چالاکی کۆمهلایهتی ناوبرده نهکات که تیندا کاربه دهستان و حیزبه سیاسییهکان له سهه دهسهلات مشتومریانه. کهچی مارکس، دهولت وهک گۆرهپانیکهی بئولایهه بۆ خهباتی چینهکان له قهلهه نهدا.

ئیهتاکه جگه لهه پۆلین بهندییه کلاسیکهی چین، جیوازه له چینی مامناوهندی، چهندین چینی دیکهی کۆمهلایهتی سهریان ههئداوه که نهکرئ بهه جۆره ناوبرده کرئن: پسپۆرانی بیههیی، بهرپوهبهرائی ناوهندی و خاوهن بیههی بچووکى نازاد.

چینی میانه/چینی مامناوهندی طبقه متوسط Middle class

چینی بورژوا، له باری میژوویییهوه به چینی میانه ناوی دهکردهوه. له سیستهمی سههمایه داریدا نیوان چینی سههمایه دار و کرێکار، دوو گروویی بهرفراوانی کۆمهلایهتی سهه ههئداوه: گروویی یهکهه بریتیهه، خهنگانی بازرگان، مامهلهچی، دوکاندار، خاوهن دهزگای بچووکى نابووری و بهرهههینتی سهه بهخۆ. گروویی دووههه بریتیههله: خهنگانی خویندهوار، نهندانزار، پزیشک، ماف پهروهه، ماموستای زانکو، فیکار، خویندکار، کارمهند و مووچهخۆر. ئهه دوو گرووپه به چینی میانه یان چینی ورده بورژوا پیناسه کراون. (بروانه ورده بورژوازی)

مارکسییهکان ئهه گروویانه له باری عیلاقاتی سیاسییهوه به دوو گروویی دیکه دابهش دهکهن: یهکهه، تویرتی بالای چینی میانه که له ژبانیکهی خوش بههرهمنده و له بهریانی خهباتی چینهتیدا دهچینه بههه سههمایه دار و تاقدی دهسهلاتدارهوه. دووههه، تویرتی خواریوی چینی میانه که به هوی لهدهستدانی ئهمتیازهکانی، خوی نهخاته پال چینی پرۆلتاریا. کهواته تویرتی بالای چینی میانه، له ماهیهتی سیاسیدا کۆنهپههست له ئهژمار دئ و تویرتی خواریو، شوژشگیر.

هشکه به مانای فه‌مانه‌وایی و حوکم کردنه به‌لام له زاراوه‌ی سیاسیدا بریتییه له کۆمه‌له ریکخراوه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی که بۆ دیاریکردنی پێوه‌ندی چینه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و پاراستنی سامانی کۆمه‌لگا به‌دی دیت. چه‌مکی حوکمه‌ت به‌ نیسه‌ت ده‌وله‌ت، چه‌مکی عه‌ینی و به‌رچاوتره. ئه‌رکه سه‌ره‌کیه‌کانی حوکمه‌ت، دانانی یاسا و پیاوه‌کردنیانه. جیاوازی له‌مانه‌ش حوکمه‌ت و ده‌زگا حوکومه‌یه‌کان، ئه‌رکی په‌ره‌سندن و خۆش‌گوزهرانی کۆمه‌لایه‌تییان له‌ ئه‌ستۆدایه.

ریکخراوه‌ حوکومه‌یه‌کان، له‌ کۆمه‌لگای سه‌ره‌تایی دا به‌دی ناگرین چونکا ئه‌م جوهره کۆمه‌لگایه به‌ هۆی تیک‌ته‌نراوی و تیکه‌لای کۆمه‌لایه‌تی، بئ‌رئوشوینی ریکخراوه‌ یان که‌سیکی تایبه‌ت ره‌فتار ئه‌کات. کۆمه‌لگای سه‌ره‌تایی له‌ به‌ر ئه‌م هۆیانه‌ی خواره‌وه‌ پێوستی به‌ حوکمه‌ت نه‌بووه:

۱- گرووپینکی بچوکه.

۲- خاوه‌نداریه‌تی گشتی له‌ ئارادا نه‌بووه.

۳- کۆنه‌په‌رست بووه.

به‌لام حوکمه‌ت له‌م چا‌خه‌دا جیاوازه و رۆژبه‌رۆژ به‌ره‌و ئالۆزبوونی زیاتر ئه‌چیت و ئه‌رک و ته‌وزیمی گه‌وره و به‌ربلای لی زیاد بووه. له‌م باره‌وه‌ سنی هۆکار ده‌ور ئه‌بینن که‌ بریتین له‌:

۱- به‌ره‌فراوانی خا‌ک و زۆی: به‌ هۆی زیادکردنی قه‌له‌مه‌روی هه‌ندئ له‌ ده‌وله‌ته‌کان و یه‌کگرته‌ی نه‌ته‌وه‌ی جو‌راوجۆر له‌ ولاته‌که‌دا ده‌وله‌تانیکی به‌ره‌فراوان دروست بوون.

۲- ئالۆز بوونی ژبانی کۆمه‌لایه‌تی: ئیمپۆکه، ئه‌و ده‌وله‌تانه‌ی که‌ ته‌نیا له‌ یه‌ک نه‌ته‌وه‌ پیکه‌تین واته کۆمه‌لگایه‌کی هاوکوفیان بیه‌ت که‌ خا‌وه‌نی به‌رژه‌وه‌ندی و زمان و میژووی هاوبه‌ش بیه‌ت به‌ ده‌گمه‌ن هه‌لده‌که‌ون. هه‌ندئ له‌م ده‌وله‌ته‌ تازه‌پیاکه‌وتووانه، خه‌لکانیکی زۆریان له‌ خو‌گرتووه‌ که‌ له‌ باری ره‌گه‌زی و ئه‌تینکی و ناینیه‌وه، جیاوازی زۆریان پیکه‌وه‌ هه‌یه.

۳- گۆرانی هه‌میشه‌یی: کۆمه‌لگای ئه‌م سه‌رده‌مه، له‌ سه‌ببه‌ری ته‌کنۆلۆجیه‌وه‌ هه‌میشه‌ له‌ حالێ گۆران و نوێ بوونه‌وه‌ دایه و ئه‌م تازه‌بوونه‌وه‌ بۆ حوکمه‌ته‌کان ئه‌سته‌م و دژواره.

ئه‌م هۆکارانه‌ بۆته‌ هۆی ئه‌وه‌یکه‌ ئه‌رکی ده‌وله‌ته‌کان له‌ به‌رامبه‌ر کیشه‌کان ئه‌سته‌م بیه‌ت، به‌ چه‌شنیک که‌ حوکمه‌تانی ئه‌م سه‌رده‌مه‌ ناتوانن وه‌ک حوکمه‌ته‌کانی پێشوو به‌ سانایی ژبانی خه‌لک خو‌ش بکه‌ن و ناسایشی کۆمه‌لگا مسۆگه‌ر بکه‌ن. یه‌کێک له‌و مه‌ترسیانه‌ی که‌ رئوشوینی کۆمه‌لایه‌تی له‌ ده‌وله‌ت ئه‌شیوین، شو‌پش و لادان له‌ داب و نه‌ریته‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانه. له‌م رووه‌وه‌ به‌ هۆی ئالۆزی کاروباری حوکمه‌تی ئه‌م سه‌رده‌مه، ژماره‌ی ریکخراوه‌ و به‌رپه‌وه‌به‌رانی دامۆده‌زگا ئیداریه‌کان روو له‌ زیادبوونه‌.

كۆمه‌لگا بۆته دیلیگی بهر دهستی بۆرۆكراسییه‌ته‌وه.

چه‌مکی حوكمهت نه‌گه‌ر له‌ گه‌ل ناوه‌لناویك به‌كار بېریت، نه‌وه بۆ دیاریکردنی جوۆری رژیمی سیاسییه. بۆ وینه: حوكمهتی په‌رله‌مانی و حوكمهتی دیموكراسی. «حوكمهتی قانونی»، به‌ پینی مانا‌كهی، نوینه‌ری «خواستی گشتی» یه و به‌رئوه‌به‌ری ئەم خواستانه‌یه به‌ پینی رۆشوننه‌كانی ده‌ستوور. به‌م بۆنه‌وه تا نه‌و كاته حوكمهت «قانونی» له‌ نه‌ژماردیت كه‌ ره‌فتاره‌كانی له‌ گه‌ل خواستی گشتیدا یه‌ك بگرتیه‌وه نه‌گینا نه‌بیته حوكمهتیکی دیکتاتۆری*.

له‌ روانگی یاسای نیوده‌ولته‌تی و پئوه‌ندی نیوان ولاته‌كان، واقعی حوكمهت نه‌وه‌یه كه‌ ده‌سه‌لاتی راسته‌قیینه به‌ ده‌ست چ كه‌سانیک یا گرووپینكه‌وه‌یه. نه‌غله‌ب پئودانگی راسته‌قیینه بۆ ناوبرده‌کردنی حوكمهتیک لایه‌نی واقعی شته‌كه‌یه تاكوو لایه‌نی قانونییه‌كهی. واته له‌ گه‌ل خواستی گشتیدا یه‌ك بخوینیته‌وه. به‌لام هه‌ندی جار بۆ وینه له‌ كاتی رایه‌رین یان شو‌رپ له‌ ولاتیک، هه‌ندی له‌ ده‌وله‌ته‌كان رینخواوه یان ده‌وله‌تی ئازاد* یان ده‌وله‌تی كاتی* وه‌ك ده‌وله‌تی قانونی، به‌ ره‌سمییهت نه‌ناسن نه‌ك ده‌زگای حاكمیک كه‌ به‌ هۆی پئیشیلكردنی خواستی گشتی به‌ نایاسایی ناوی ده‌ركردووه.

حوكمهتی پیران/پیر مه‌زنایه‌تی پیرسالاری/حكومت سالخوردگان Gerontocracy

حوكمهتیک كه‌ تئیدا كاروباری ولات بسپێردریته ده‌ست به‌سالچوانی دنیا‌دیده‌ی زانا و به‌نه‌زمون. ئەم تیورییه له‌ پینچ‌سه‌د سال پئیش زاینه‌وه كه‌مئاكورتیک لایه‌نگری خۆی هه‌بووه چونكه لایه‌نگرانی ئەم رییازه، لوان، به‌ كالفام و شه‌ره‌لایسین ده‌زانن هه‌رئویه پیرانی زانا بۆ به‌رئوه‌به‌رایه‌تی كۆمه‌لگا به‌ شایسته‌تر ده‌زانن.

حوكمهتی ده‌ستووری حكومت مشروطه Constitutional government

به‌ رژیمیکی سیاسی ده‌گوتری كه‌ به‌ستینی ده‌سه‌لاته‌كهی به‌ پینی به‌ره‌به‌ستی قانونی به‌رتسه‌ك كرابیته‌وه. له‌م روه‌وه له‌ به‌رامبه‌ر حوكمهتی ئیستبدادی و دیکتاتۆریدا حوكمهتی ده‌ستووری دیته ئاراوه. به‌ واتایه‌کی تر، حوكمهتی ده‌ستووری له‌ گه‌ل حوكمهتی قانونی به‌ یه‌ك مانا لینگداونه‌ته‌وه. قانون بریتییه له‌ كۆمه‌لێ بنه‌ما و په‌رنسیپ كه‌ له‌ لایه‌كه‌وه سنووری كرده‌وه‌ی تاك و كۆمه‌ل دیاری نه‌كات و له‌ لایه‌کی تریشه‌وه ناستی به‌كاره‌ینانی ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌ت سنووردار نه‌كات. هیتانه كایه‌ی پئوه‌ندییه‌کی قانونی له‌ نیوان حوكمهت و هاوولاتیان و پایه‌ندیی هه‌ردوولا به‌ قانون، له‌ مه‌رحه سه‌ره‌كییه‌كانی حوكمهتی ده‌ستووری له‌ نه‌ژمار دیت. زاراوه‌ی، ئازادییه‌كانی تاك، و «جیاكردنه‌وه‌ی هیزه‌كان». * یه‌كیکی تر له‌ لایه‌نه سه‌ره‌كییه‌كانی ئەم جوۆره حوكمهتیه‌یه.

له‌ به‌ره‌وه‌ی ئەم حوكمهته‌ سیسته‌میکی قانونییه و بنه‌ماكانی به‌ پینی یاسا دامه‌زراوه، له‌ گه‌ل په‌رله‌مان و په‌رله‌مانتاری هاوشیوه ده‌نوینن. حوكمهتی ده‌ستووری، به‌ دوو شیوازی جودا هاتۆته كایه‌وه:

کۆماریی: دووهم، پاشایهتی. بیروکی حوکمهتی دهستوری له بنه‌رتهوه، ئه‌گه‌رتهوه بۆ بزوتنه‌وهی نازادخوازی(لیبرالیزم)*.

Martial law

حکومت نظامی

حوکمهتی سه‌ربازیی

بریتییه له پیاده‌کردنی ده‌سه‌لات و کۆنترۆلی سه‌ربازی و سوپایی ده‌وله‌تیک به‌رامبه‌ر به‌کسانی مه‌دنی له ولاتیکی له کاتی شه‌ریان ته‌نگه‌تاوی. له کاتی جی‌گی‌ربوونی ئەم حوکمه‌ته له‌بری فرمان و ده‌ستوری مه‌دنی، فه‌رمانه‌کانی هیزی سه‌ربازیی پیاده‌ئەکرێ و دادگا مه‌دنه‌نیه‌کانیش جیی خۆی ئەدا به دادگای سه‌ربازی.

Local Government

حکومت محلی

حوکمهتی ههریم

حوکمهتی ههریم یان حوکمهتی ههریمی، پینکها‌ته‌یه‌که له یه‌که‌یه‌کی تایبه‌ت بۆ وینه‌ شارۆچکه، شار یان ههریمیکی که تا راده‌یه‌کی زۆر بۆ خۆی سه‌رشک ییت و بۆ راپه‌راندنی کاروباری ناوچه‌که سه‌ربه‌خۆیه‌کی که‌متازۆری هه‌بی‌ت. خه‌لکی ئەم ناوچه‌ خۆیان به‌ دانانی یاسا - به‌و مه‌رجه‌ی له‌گه‌ل یاسا‌کانی ولات ته‌با ییت - کاروباری ههریمه‌که به‌رێوه ده‌بن. نموونه‌ی ئەم جۆره حکومه‌ته، ههریمی کوردستانی عێراقه که له سالی ۱۹۹۱ به‌ملاوه، به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ ده‌سه‌لاتی به‌ ده‌سته‌وه‌یه.

Hamas

حماس

حه‌ماس

ئەم زاراوه‌ کورته‌کراوه‌ی «حرکه‌ المقاومه‌ الاسلامی» یه‌ که به‌ بزواتی خۆپراگری ئیسلامی خه‌لکی فه‌له‌ستین ناوی ده‌رکردوه و بۆ نازادکردنی هه‌موو خا‌که‌ داگیرکراوه‌کانی فه‌له‌ستین له‌ ده‌ستی رژیمی ئیسرائیل خه‌بات نه‌کات. حه‌ماس له‌ ریکه‌وتی ۱۵ ی دی‌سه‌مه‌بری ۱۹۸۷ به‌ رێبه‌رایه‌تی شیخ ئەحمه‌د یاسین، به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌سمی بوونی خۆی له‌ به‌یاننامه‌یه‌که‌دا را‌گه‌یان‌د. حه‌ماس دوا‌به‌دوای زیندانی کرانی زۆربه‌ی ئەندامانی چالاک‌ی خۆی له‌ لایه‌ن ئیسرائیله‌وه، له‌ کۆتاییه‌کانی سالی ۱۹۹۰ لقی چه‌کداریی خۆی به‌ ناوی هیزی شیخ عێزه‌دین قه‌سسام را‌گه‌یان‌د. ئەم ریک‌خراوه‌ پێی وایه‌ که مه‌ترسیدارترین پلانی ناشتی که تا ئیستا ها‌تۆته‌ ئاراوه، ریک‌که‌وتننامه‌ی «غه‌زه‌ - ئه‌ریحا» یه‌ که له‌ ریکه‌وتی ۱۲ی سێپتیه‌مه‌بری ۱۹۹۳ له‌ نیوان رژیمی ئیسرائیل و رێبه‌رایه‌تی ریک‌خراوه‌ی رزگاری‌خوازی فه‌له‌ستین له‌ واشنتۆن واژۆ کرا. چونکا له‌م ریکه‌وتنه‌دا ئیسرائیل له‌ خا‌که‌ داگیرکراوه‌کان به‌ ره‌سمیه‌ت ده‌ناسرێ و پێوه‌ندی ولاتانی عه‌ره‌ب له‌ گه‌ل ئیسرائیل هیور ده‌کرینه‌وه.

له‌ هه‌لێژاردنه‌ گشتیه‌یه‌کانی پازده‌ی ژانویه‌ی ۲۰۰۶ حه‌ماس، توانی له‌ سه‌رحه‌م ۱۲۲ کورسی، ۷۲ کورسی بباته‌وه و به‌م جۆره ده‌وله‌تی نوێی فه‌له‌ستینه‌یه‌کان دا‌به‌ه‌زی‌نێ. له‌م سالانه‌ی داویدا نا‌کوکی نیوان حه‌ماس و ریک‌خراوی فه‌تح* رووی له‌ زیادبوون بووه و جاری واش هه‌بووه کیشه‌کانیان ئا‌کامی چه‌کداری

شەری لی کەوتۆتەووە ئەمەش هەر دیتوو پرۆسەى ناشتی نیوان ئیسراییل و عەرەبان ئالۆزتر و درۆژخایەن تر دەکاتەووە.

دوابەدوای سەرکەوتنی حەماس ئیسراییل و ولاتەیه ککرتووەکانی ئەمەریکا، یارمەتیەکانی خۆیان بۆ خەلکی فەلەستین راوەستاند و ئیسراییل بۆ پیوهندی گرتن لە گەل حوکمەتی فەلەستینی، سەن مەرجی دیاری کرد کە بریتی بوون لە:

- دەبی لقی چەکداری حەماس چەک بکریت واتە خۆی لە چەک دامانی.
- مادەى «لەناوبردنی ئیسراییل» لە پلاتفۆرمی حەماسدا ئەمینی.
- هەموو ریککەوتنەکانی نیوان حوکمەتی فەلەستینی و ئیسراییل بەهەند بکریت.

حیزب/ پارت حزب Party

رێکخراوەیەکی سیاسییە کە تییدا هاویران و لایەنگرانی ئارمانجیک بە شیۆیهەکی ئارەزومەدانە لە دەوری یەک کۆدەکاتەووە. ئەم رێکخراوە و شیارترین کەسەکانی چین و توێژک لە خۆ دەگرئ کە بە پێی بەرژەوهندییەکی هاوبەش خڕ دەبنەووە. لە پێناسەیهکی تردا حیزبی سیاسی بە رێکخراوەیەک دەگوترئ کە ئامانجی گەیشتی بە دەسلاتیکی رەوایە بە سەر حوکمەتدا لە رئی پرۆسەى هەلبژاردنەووە.

کورتە مێژوویەکی حیزبیەتی: حیزبە سیاسیهکان هاوکات لە گەل رێپۆسەمی هەلبژاردن و پەرلەمان هااتنە کایەو و پەرەیان سەند. لە سەرەتادا بە ناوی کۆمیتەى هەلبژاردن خۆیان دەرخواست و ئەرکەکەیان سپاردنی سەرپەرشتی کردنی پیاوماقوولان بوو بە دەست پالیورویک و کۆ کردنەووەى پارەى پێویست بۆ رەکەبریەتی لە هەلبژاردندا. ئینجا لە قەوارەى کۆمەلنى یاسادانان و گرووی پەرلەمانیدا لە گەل نوێنەرانى لایەنتیکی سیاسی یەک دەگەوتن. ئەم نزیکایەتیەى نوێنەران لە ناستیکی بالادا بوو هۆی پیکهاتینکی سیاسی کە ئەم پیکهاتنە، یەکەمین حیزبە سیاسیهکانی بەدی هینا.

سەرەلدانى حیزبەکان بوو هۆی پەرەسەندنى هەلبژاردن و پەرلەمان. لە ناوەرەستى سەدەى نۆژدە حیزبەکان وەک کۆبوونەووەى دەستە و گروویە سیاسیهکان، شیوازیکی فەرمییان بەخۆوگرت و لە کۆمەلگا جۆراوجۆرەکان گەشەیان کرد. ئینجا کۆبوونەووەى کەسانى هاویر لە زۆریەى شۆینەکانى جیهان لە سەر شیوازی حیزب پەرى سەند. لە ئەجامدا حیزب بوو شۆینی کۆبوونەووەى رووناکیران و ریفۆرمخووانى کۆمەلگا. لەم سەرەدەمەشدا حیزبى راستەقینە مەکۆی کەسانیکە کە بۆ وەدیپێنانى ئامانجەکانى جەماوەر و دابینکردنى بەرژەوهندى کۆمەلایەتی و سیاسى بە شیۆیهەکی هاوبەش تێدەکوۆشن.

لە بابەت ئەوەى لە ولاتاندا سیستەمی تاک حیزبى یا فرەحیزبى لە نارادا بیئت بۆچوونى جیاواژ هەیه: هەندئ کەس سیستەمی فرەحیزبى لە ولاتیکدا بە نیشانەى نازادى و دیموکراسى دەزانن و لەو باوەردان کە چالاکى حیزبى جۆراوجۆر و پەرەسەندنى بیروبوچوونى جیاواژ، رەوتى چاکسازى کۆمەلایەتی خیراتر دەکات. هەندیکیش لەو باوەردان کە کۆبوونەووەى لایەنگرانی یەک ریباز لە حیزبیکدا بە قازانجى کۆمەلگا.

تهواو دهبیت چونکا به رووخستنی ریبازی راست و رهوا، گۆرانکاریهکی باشت به نهجام ئەگات و هەر جۆره ناکوکی و ناتهباییهک له ناو دهبات.

به گشتی سه رهه ندان و به هیز بیوونی حیزبهکان، په یوهسته به پاوه جی بوونی دیموکراسی واته بهخشینی مافی دهنگدان به خه لک و سه قامگیر بوونی په ره له مان له ولاتی کیدا. له رژیمیکی پادشایی و سولتانیدا که حوکمه ته که ی له سه ره بنه مایه کی کۆنباو دامه زراوه، حیزب و حیزبایه تی هیچ بایه خیکیان نییه.

هه ندی له پیناسه کانی حیزب نیمرۆکه له سه ره بابه تی پانته ره و هانده ره کانی دهسه لاتی حیزبهکان جهخت ئەکه ن. له روانگه وه حیزب بریتیه له ده زگایه که تهواو کهری حوکمه ت و یارمه تیده ری دهنگده ره له کاتی هه لته زاردنی به ره پرسیان له نه ژمار دیت.

ریکخستنی حیزبیک، پیویستی به مەرجهانی خواروه هه یه:

۱- پرۆگرام (مه رنامه): بریتیه له کۆمه لیک ریوشوینی سه ره کی حیزب که هه مو ئامانج و نه ره که کانی حیزبی تیا دیاری کراوه. له پرۆگرامدا ریوشوینی وه رچه رخانه ی بویرانه و شیوازه کانی گه یشت به ئامانجه کان دیاری ئەکریت بۆ وینه له بابه ت پیشه سازی کشت و کال و کاروباری کۆمه لایه تی و نه ته وه یی و پینشکه و تنه وه، ریوشوینی تابیه ت دیاری ئەکریت.

۲- پیڕه و نامه: کۆمه له ریسایه کی ناوخوینی حیزبه که تینیدا چۆنیه تی پیکه اتنی ریبه رایه تی و ده زگا حیزبیه کان و کۆنگره و دانیشه تته کانی حیزب روون کراوه ته وه.

۳- کۆنگره: به رزترین پله ی ریبه رایه تی حیزبه و له نوینه ری هه مو ناوچه و ریکخراوه حیزبیه کان پیک دیت. له کۆنگره دا راپۆرتی سه رۆک یا سه کرتیری گشتی حیزب ده خویندریته وه و باس له چالاکی و پیرووی تازه ی حیزب ئەکریت. پاشان ئەندامانی ریبه رایه تی حیزب، سه رۆک و سه کرتیری گشتی و راوینزکار و پشکه ره ره لده برترین.

۴- کۆمیتهی ناوه ندی: بریتیه له ئەندامانی هه میشه یی و هه لته زاردراوی حیزب که له نیوان دوو کۆنگره کاروباری حیزب به ریوه ئەبه ن و به ره پرسی کۆنگره یه.

۵- ریبه رایه تی: ریبه رایه تی به کۆمه ل له ناو حیزبدا جگه له وه یکه نه بیته به ره به ستیک له به رده م تاکره وه یی و خۆداسه پانده ن به سه ره حیزبدا به ریوه به رده نی ئەره که حیزبیه کان و ریبه رایه تی کردنیش به چاکترین شیوازه به نه جام ئەگات.

۶- کادیر: به مانای کارمه ندی شاره زایه. بوونی کادیری پیر و لاو له ریزه کانی حیزبدا بۆ وه دیه ینانی ئامانجه کانی حیزب زۆر پیویسته.

۷- پلۆنوم*: کۆبوونه وه یه کی گشتیه که هه مو ئەندامانی کۆمیتهی ناوه ندی و راوینزکاران به شداری تیدا ئەکه ن و کیشه گرنگه کان ئەخریته به ره باس و لیکۆلینه وه.

۸- کۆنفرانس: کۆبوونه وه ی نوینه رانی حیزبه بۆ بیروا گۆزینه وه له سه ره بابه تی جۆراوجۆری سیاسی و کۆمه لایه تی و ناو بووری و هونه ری.

۹- دروشمی حیزبی: دروشم، بریتیه له په یام یان دهسته واژه یه کی کورت و مانادار و بهرئوجی که حیزبیک له قوناغیک دیاریرکراوی میژوویی نه یکاته مهبهست بۆ کیشیه کی گرنگ و بانگه شه ی بۆ دهکات. نه کرئ دروشم یان سیاسی و نابووری بیت یا ستراتیجیکی و تهکتیکی.

۱۰- دانیشتن (میتینگ): به واتای دانیشتنیکی چروپره بۆ باس و لیکۆلینه وه له سهر کیشه یان رووداوئیکی سیاسی: ئەم زاراوه ههروهه ها به مانای کۆبوونه وه ی ههشیمه تیکه بۆ گوئگرتن به وتاری و ته بیژنکی حیزبی له مه پ کیشه یه ک یان رووداوئیکی سیاسی.

Factionalism

فاکسیونالیسم / تهرب

حیزبایه تی

فاکسیون به مانای حیزبه و ئەم زاراوه له لایه ن جورج واشینتۆن له سهره تای سهره خۆیی ئەمریکا، له بری حیزب به کار براهه. فاکسیونالیزم به واتای حیزب خوازی یه و بپرا به وه ی که بوونی حیزبی سیاسی پنیوسته و ده بئ بنه مای حوکمهت و ده ولهت له سهر حیزبایه تی دامه زریت. نیمرۆکه حیزبایه تی، به شیکی جیانه کراوه یه له ناوه رۆکی حوکمه ته دیموکراسی و په ره له مانیه کان که چی فاشیزم و کۆمونیزم، حیزبایه تی و فره حیزبی رهت ده که نه وه چونکه بپرایان به سیسته می تاک حیزبی هه یه.

خ

Nepotism

خویشاوندپروری / پارتی بازی

خزم‌خوازی / خزم‌خزمینه

نیپوتیزم یا خزم‌خوازی و خزم‌خزمینه، له وشەى نیتالی nepotismo بە واتای «لایەنگری له نامۆزاکان» وەرگیراوه. له زاراوهى سیاسیدا بریتییە له هینانەسەرکاری خزم و عەشیرە بۆ کاروباری گشتی یان ماف تایبەت قاییل بوون بۆ ئەوان و پشتگیری کردنیان بۆ بەخشینی پلە و پایەى ئیداری و سیاسى. ئەم ناکارە زەمینه بۆ گەندەلى سیاسى خوۆش ئەکات.

Nationalization

ملی کردن

خۆمألى کردن

دەست بەسەرگرتنى دەولەت بەسەر مۆلك و مال و داراییەك كە پیشتر له لایەن كۆمپانى یا كەسانىكى بىگانەوه قوۆرخ كرابیت. ئەم زاراوه هاووواتایە له گەل زاراوه‌گەلىكى وەك «بەكۆمەل کردن» و «خاوه‌ندارىتى گشتى» و «خاوه‌ندارىتى دەولەتى». «خاوه‌ندارىتى نەتەوهى» له بەرامبەر «خاوه‌ندارىتى تایبەتى» دا دیتە ئاراوه. خۆمألى کردن له نەرىتى ئیدارەى و لات بریتییە له گواستەوهى خاوه‌ندارىتى هەموو نامرازەكانى بەرھەمھێنان و دامودەزگاكانى بەشى تایبەت بۆ دەولەت یا بەرگریکردن له هاوولاتیان و ناپەزایى دەربیرین بەرامبەر كە مەترخەمى بەشى تایبەت بۆ بەرژەوه‌ندییە نەتەوه‌ییەكان. بە كەلك وەرگرتن لەم شیۆزە بانكەكان، كارگەكان، دامودەزگا پرسیوودەكانى كەرتى تایبەت، تەنانەت رووبار و دارستان و زەوى و زار و كانزاكان دەكەونە ژێر دەسەلاتى دەولەت و دامودەزگا دەولەتییه‌كان. لەم رووهوه خۆمألى کردن دوو بنەمای سەرەكى لەخۆ دەگرن: یەكەم، گۆرانی خاوه‌ندارىتى تایبەتى بۆ خاوه‌ندارىتى گشتى و دووهەم، دەسبەسەرگرتن و كەلك وەرگرتن له داراییە نەتەوه‌ییەكان بە قازانجى كۆمەلگا واتە كۆتێۆلى نەتەوه‌یى.

رژیمە شوۆرشیگێرە سۆشیاالیستییه‌كان، خۆمألى کردن، دەكەنە نامانجىكى سەرەكى خۆیان بۆ لەناوبردنى خاوه‌ندارىتى تایبەتى بەسەر نامرازەكانى بەرھەمھێناندا. له نۆوان ئەو رژێمانەش كە خاوه‌نى ئابوورییه‌كى ئازادن بە تایبەت پاش جەنگى جیهانى دووهەم، خۆمألى کردنى هەندئ پيشەسازى و خزمەتگوزارى بە قازانجى گشتى رەواجى پێدرا. هەندئ لە ولاتانى ئەوروپى، هیلئى ناسن و وزەى كارەبا و كانزای بەردەخەلۆوز و پيشەسازى یۆلایان خۆمألى کردووه.

خۆمألى کردن زاراوه‌یه‌كى نوویاوه و دەگەریتەوه بۆ سەدەیه‌ك لەمەوبەر كە ئەویش له ژۆر كارىگەرىی بزۆوتنەوه ئابوورى و كۆمەلایەتییه‌كاندا گەشەى کردووه بەلام لەم چەن دەسالانەى دوایدا یەكلاکراوتەوه. بە درۆژایى ئەم سەدەیه جگە له پالئەرى ئابوورى و كۆمەلایەتى، هەندئ فەلسەفەى سیاسى و ئەخلاقیش كارىگەرییان داناوه لەسەر ئەم چەمكە و لایەنگرانى ئەم شیۆزە ئەم بیروكەیان تەشەنە پێداوه كە خۆمألى کردنى نامرازەكانى بەرھەمھێنان جگە له دابینکردنى پێداویستیە مادیه‌كانى مرۆف، دامودەزگا

کۆمه‌لگاش له سه‌ر بنه‌مای عه‌دآله‌ت و یه‌کسانی داده‌مه‌زێنێت که نه‌مه‌ش ده‌بیته رێگرێک له به‌رده‌م جیاوازی چینه‌یه‌تی و به‌رگریکردن له چه‌وساندنه‌وه‌ی مروّه‌ و گه‌یشتن به‌ ناشتی.

Xoybun

خویبون

خویبوون

دوای تیک‌شکانی شوپرسی شیخ سه‌عیدی پیران له ساڵی 1925 و توندو تیژی کاربه‌ده‌ستانی تورک به‌دژی گه‌لی کورد، هه‌ندی له نیشتمان په‌روه‌رانی کورد، خۆکه‌وتن و له ساڵی 1927 له نارچه‌ی نارارات کۆبوونه‌وه و به‌ ناماده‌بوونی هه‌موو رێکخراوه‌ سیاسییه‌کانی کوردی ئه‌و سه‌رده‌مه، کۆنگره‌یه‌کیان به‌ریا کرد. ئه‌م کۆنگره‌یه‌ سه‌ره‌نجام له 5 ئۆکتۆبه‌ری هه‌مان ساڵ به‌ کۆمه‌له‌ی خویبوون ناوی ده‌رکرد و هه‌موو رێکخراوه‌کانی پێشوو هه‌لوه‌شێندرایه‌وه و ئیحسان نووری پاشا به‌ سه‌روکایه‌تی هه‌لبژێردرا و کۆماری نارارات دامه‌زرا.

گرنگترین نامانه‌جه‌کانی خویبوون بریتیه‌له:

- درێژه‌ پێدان به‌ خه‌بات به‌ دژی تورکان تا‌کۆو دوای سه‌ربازی تورک خاکی کوردستان به‌ جێ ده‌هێلن.

- رێکخستنی هێزی سه‌ربازی به‌ نامرازی چه‌نگی نوێ و ه.

- دووستکردنی پێوه‌ندی براهانه‌ له‌ گه‌ل حوکمه‌تی ئێران، عێراق و سووریا.

سه‌ره‌نجام کۆماری نارارات له ساڵی 1931 به‌ هێرشێ دوولایه‌نه‌ی ئێران و تورکیا تیک شکا و مه‌یدانی

چالاکیی خویبوون به‌رته‌سک کرایه‌وه.

Armistice

ترک مخاصمه/ترک جنگ

خوین داکوژان

یه‌که‌کووتن به‌ مه‌به‌ستی کۆتایی هێنان به‌ شه‌ر و دوژمنایه‌تی له‌ نیوان دوو یان چه‌ن ده‌وله‌تیک. له‌م یه‌که‌کووته‌دا به‌ گشتی که‌شوه‌هوا و ماوه‌ی ده‌سه‌ه‌لگرتن له‌ شه‌ر له‌ نیوان لایه‌نه‌کانی شه‌ر دیاری نه‌کرێت. سازش کردن و کۆک بوون له‌ سه‌ر خوین داکوژان ره‌نگه‌ به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی و هه‌مه‌لایه‌نه‌ بێت: وه‌ک خوین داکوژانی فه‌ره‌نسه‌ و ئه‌لمانیا، یان کاتی بێت: که‌ زیاتر به‌ مه‌به‌ستی کۆکردنه‌وه‌ی کۆژراوه‌کان له‌ مه‌یدانی شه‌ردا به‌ نه‌نجام نه‌گات. ئه‌م جوژه‌ کرداره‌ به‌ «هه‌له‌په‌ساردنی شه‌ر»یش ناوێرده‌ کراوه.

له‌ روانگه‌ی مافی نیونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌وه، ئه‌گه‌رچی خوین داکوژا‌بێته‌وه‌ و ده‌س له‌ شه‌ر هه‌لگیرا‌بێ له‌لام حاله‌تی شه‌ر، هه‌ر به‌رده‌وامه‌ و ماف و ئه‌رکی لایه‌نه‌کانی شه‌ر هه‌ر له‌ نارادایه‌. رێسا گشتیه‌یه‌کانی خوین داکوژان له‌ کۆنفرانسی ناشتی لا‌های له ساڵی 1907 دیاری کرا و به‌و پێیه‌ له‌ خوین داکوژانه‌وه‌ی بێ سنووردا کاتیگ شه‌ر و نا‌ژاوه‌ سه‌ره‌ه‌له‌داته‌وه‌ که‌ به‌ ته‌ریژیکی جیددی و هه‌مه‌لایه‌ن ئه‌م رێسا‌گه‌له‌ وه‌لا بتریت. ئه‌و کرده‌وانه‌ی که‌ ئه‌ه‌بێته‌ ه‌وی پێشیل کردنی بریارنامه‌ی خوین داکوژان بریتیه‌ له‌: پێش‌ه‌وه‌ی ناشکرا، داگیرکردنی هه‌ر ناوچه‌یه‌کی به‌ده‌ر له‌ هێنی دیاریکراو، و جینه‌جینکردنی سپا‌یه‌ک که‌ له‌ بارودۆخیک‌ی لاوازا بوویت.

خهباتی چینایهتی

مبارزه طبقاتی

Class struggle

به باوهری مارکسییهکان خهباتیکه که به شیوازی جوراوجور و له ناستی سیاسی و ئابووری و نایدیلؤلوجیک، له نیوان دوو چینیی زوردار و زورلیکراو له گۆرئدایه و بهردهوام بهرژهوهندیهکانی ئەم دوو چینیه خهسلهتییکی شهپهنگیزانهیان ههیه. به پینی ئەم ریبازه ههه شۆرشیک که ههنگری خهباتی چینایهتی نهبیته، پووچهله. مارکس و ئنگلس له بهیاننامهکهی حیزبی کۆمونیست دهلین: «میژووی ههموو ئەو کۆمهلگا ئینسانیهانی که تا ئیستا سهریان ههئداوه، میژووی خهباتی چینایهتی بووه. مرۆقی سهربهست و کۆیله، پیاماقوول و رهشۆکی، ئاغا و رعیهت، کرێکار و خاوهنکار، خۆلاسه، ستهمکار و ستهملیکراو ههمیشهی خوایی له بهرامبهر یهکتردا ویستان و توشی شهپهاتوون. خهباتی چینایهتی دهکری شیوازی قانونی یا ناقانونی، ناشتی نامیزیان شهپهنگیزانه به خۆیهوه بگریته. به پینی ریبازی مهترالییزمی میژوویی، تا ئەو کاتهی کۆمهلگای ئینسانی نهگهیشتوته ناستی کۆمونیزم و کۆمهلگای بهدهر له چینایهتی بهدی نههاتوه، له نیوان ههموو چینیهکان کیشمهکیش و مشتومر بهردهوام دهبیته.

خهلاتی ناشتی نۆبیل

جایزه صلح نوبل

Nobel Peace Prize

خهلاتی نۆبیل نهگهپیتهوه بۆ کیمیازان و داهینهری سویدی بهناوی ئالفرید نۆبیل، که له نیوان سالانی (۱۸۲۳—۱۸۹۶) له ستۆکهورم ژیاوه و له ریی دروستکردنی دینامیت، سهروهت و سامانیکی زۆری پیکههناوه. بهلام کاتیک زانی ئەم داهینانهی ئەو بووته مایهی نیگهراوی و ئانارامی له جیهان، زۆری له دای گران بووه و ههه بۆیه پاره و سامانهکهی که پتر له ۳۱ ملیون کرۆنی سویدی بووه، بۆ شهه خهلات تهرخان کرد. پینج خهلات بهو زانایانه دهدرئ که له بوارهکانی فیزیا، کیمیا، دهروونناسی، پزیشکی و ئەدهبی خزمهتی بهرچاویان کردبیته و خهلاتی شهشهه به کهسیک دهدرئ که خۆی یا ولاتهکهی له بواری ناشتی جیهاندا ههنگاوی گرنگ و بهنرخه ههنگرتبێ. لهو کاته بهدواوه، لیژنهیهک وهک بهرپرسی دابهشکردن، خهلاتهکه به کهسانی بهرجهستهی زانستی و ئەدهبی و سیاسی پيشکesh دهکات. لیژنهی نۆبیل، خهلاتی ناشتی نۆبیل له ئوسلو پیتهختی نهرووژ پيشکesh دهکات.

یهکهمین خهلات له سالێ ۱۹۰۲ به هانری دونان، بنیاتنهری خاچی سووری جیهانی پيشکesh کرا. لهو کهسانهی که ئەم خهلاتهیان بردۆتهوه، دهکری ئاماژه بهدین به کووق نهننان له غانا، سکرتری نهتهوه یهکگرتوهکان (۲۰۰۱)، جیمی کارتر، سهرکۆماری پيشووی ئەمریکا (۲۰۰۲)، خاتوو شیرین عیبادی پارێزهه و چالاکوانی مافی مرۆق له ئیران (۲۰۰۳) و باراک ئوباما سهرکۆماری ولاته یهکگرتوهکانی ئەمریکا (۲۰۰۹). بهرای نهیاران و رهخنهگران، خهلاتی نۆبیل لهم دواپهانهدا رهنگ و روویهکی سیاسی لی نیشتهوه و له چوارچێوهی دهسهلاتی زلهیزهکان به تابهت ولاتانی ئهروپیی دابهش نهکریته.

دابېران

گست / انفصال

Cessation

جيابوونه‌وهی به‌شیک له خاکي ولاتیک يان سه‌رزه‌مینیک له ژیر دسه‌لائی نهو ولاته. دابېران، زورتر له دوی شوپش روونه‌دات. چهن نمونه‌ی دابېران، بریتیه له: جيابوونه‌وهی چوارده موسته‌عمه‌وهی به‌ریتانیا و دامه‌زانی ویلیه‌ته یه‌گگرتووه‌کانی نه‌میریکا (۱۷۷۶)، جيابوونه‌وهی به‌رازیل له پورتوگال (۱۸۸۲)، یونان له عوسمانی (۱۸۹۸)، کووبا له نیسپانیا (۱۸۹۸) و پاکستان له هیندستان (۱۹۴۷). دابېران سه‌ره‌نجامی «جودایی خوازی»* یه و پاش خه‌باتیکی دوور و دریز بۆ دامه‌زانی نه‌ته‌وه‌یه‌ک پیک دیت.

دادگای نۆرمبیرگ

دادگاه نورمبرگ

Nuremberg

trial نهم دادگایه پاش شه‌ری دووه‌می جیهانی به مه‌به‌ستی لیکۆلینه‌وه له تاوانه‌کانی جه‌نگ و دادگایی کردنی ربه‌رانی نازی له سه‌رده‌می شه‌ر له شاری نۆرمبیرگی نه‌لمانیا دامه‌زرا. نهم تاوانانه بریتی بوون له: داپشتن و به‌رینه‌بردنی شه‌ری ده‌ستدریزکارانه، کۆمه‌لکوژی*، سووکایه‌تی کردن به دیله‌کانی جه‌نگ، تاوان دژ به مرۆقایه‌تی، پینشیلکردنی یاسا و چوارچیوه‌کانی جه‌نگ.

له نیوان ۱۷۷ گومانبار، ۲۵ کس له‌سیذاره‌دران، ۲۵ کس که‌وتنه زیندانی هه‌میشه‌یی، ۹۷ کس زیندانی کورت و دریزخایه‌ن (له ۱۵ تا ۲۵ سال) و ۲۵ کس‌یش بی‌تاوان ده‌رچوون. نهم دادگایه له سالی ۱۹۴۵ تا ۱۹۴۷ به‌رده‌وام بوو.

دادگای نیونه‌ته‌وه‌یی داد

دیوان دادگستری بین‌المللی

International court of justice

نهم دادگایه لقی دادوه‌ری ریکخراوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌گگرتووه‌کانه که له سالی ۱۹۴۶ به مه‌به‌ستی راگه‌یشتن به کیشنه و ناکوکیه نیوده‌وله‌تییه‌کان دامه‌زرا و ناوه‌نده‌کشی له شاری لاهای هۆله‌ندایه. نهم دادگایه پانزه دادوه‌ری بالای هه‌یه که له لایه‌ن کۆمه‌له‌ی گشتی و نه‌نجومه‌نی ناسایشی نه‌ته‌وه یه‌گگرتووه‌کان بۆ ماوه‌ی ۹ سال هه‌له‌ده‌بژدردین و ههر ساله‌ی پینج که‌سیان ده‌گۆژی. نه‌ندامانی هه‌میشه‌یی نه‌نجومه‌نی ناسایش، هه‌میشه مافی پالاوتنی یه‌کیک لهو دادوه‌رانه‌یان هه‌یه و ده‌توانن هه‌لبیزین.

نهو کیشانه‌ی که له دادگای نیونه‌ته‌وه‌یی لاهای لیکۆلینه‌وه‌یان له سه‌ر نه‌کرئ بریتین له:

- گۆزینی هه‌موو ریکه‌وتننامه و په‌یماننامه‌کان.

- چاره‌سه‌رکردنی نهو گیروگرفته یاساییانه‌ی که وه‌ک پرسیار له لایه‌ن ده‌وله‌تانی نه‌ندام نه‌خریتته به‌رده‌م

دادگاو.

- دیاریکردنی ئاستی بهرکوتنی زیانیك که له نهنجامی پیشیلکردنی یاسا نیودهوله تیهکان، رووبه پرووی ولاتیك ده بیتهوه و چۆنییهتی قهره بووکردنوهیان.

دادگای نیونه تهوهیی داد تاکوو ئیستا چاره سهری بۆ چهندهها کیشهی نیودهولهتی دۆزیوه تهوه به لام فرمانهکانی هه میشه ناگه نه ئاستی جینه جی کردن.

دادگای مافی مروقی ئه وروپا: بپوانه مافهکانی مروقه.

داروینیزمی کۆمه لایهتی داروینیسیم اجتماعی Social darwinism

تیۆریهکی کۆمه لایهتی و میژوویییه که له لایه ن چارلز داروین (1809-1882) ئاراسته کرا و باس له پڕۆسهی گه شه سه ندنی سروشتی «جۆره کان» ئه کات. ناوبراو له کتییبه به ناوانگه کهی به ناوی سه رچاوهی ره گه زه کان، بۆ سه لماندنی بو نیادی گه شه ی بو نه وه ره زیندوه و هکان، به پیی هه ندئ به لگه پیی وابوو که بو نه وه ره هکان له ژێر کاریگه ری هه لوومه رحیکی دیاریکراودا گۆرانیان به سه را دیت. بۆ نمونه مروقی به به ره همی فراژووتن و گه شه کردنی ره گه زکی مه یموون دانه نا.

بنیاتی ئه م تیۆریه له باری میژوویییه وه، پابه ندی بنه مای «خه بات له پینا و ژیان» دایه. ئه م ره و ته له سه رو شته وه گوازا وه ته وه بۆ ناو ره گه ز و نه ته وه کان. له م جه نغه دا «شیاو ترینه کان» واته «به هیزه کان، ده مینه نه وه. ئه م تیۆریه له کۆتایی سه ده ی نۆزه و به رایئ سه ده ی بیست. بو وه بنه مایه کی نایدیۆلۆجیکی بۆ مملانیسی زله یزه کان و ده سپیچکیك بۆ شه ری ده سه لاتداریه تی ئیمپریالیزم. ئه م تیۆریه له گه ل ره گه زیه رستی* ناویته بو وه بۆ نمونه له سه ر که سایه تی هیتله ر، پینش سا ئی 1914 کاریگه ری دانا و دواتر به شیک له فه لسه فه ی نازیسمی بیک هینا

داگیرکاری (نیستیعمار) استعمار Colonialism

ئه م وشه به مانای هه ز به ناوه دان کردنوه یه به چه شنیک که تا قمیك له خه لکی ولاتیك چه نه ولاتیکی تر ده ست بده نه ناوه دان کردنوه ی ئه و جییه. به لام له زاوا وه ی سیاسیدا به مانای زالبوونی سیاسی، سه ربازی، نا بووری یا که لتووری ولاتیکی به هیزه به سه ر ولات یا نه ته وه یه کی بئ ده سه لاتدا. چه مکی نیستیعمار، ئیمرو که له گه ل چه مکی ئیمپریالیزم له باری ماناییه وه ها وره گه زیان ئی ده ره اتوو ه و له به نه رته دا نیستیعمار کردارنکی ئیمپریالیستی ناو نو س ده کړست واته ده سه لاتیک که ده یه وه ئی له سه نو ره نه ته وه ییه کانی خۆی تیه ر بئ و ولاتان و نه ته وه کانی دیکه بخاته ژێر سو لته ی خۆیه وه. به م بۆ نه وه دوو زاوا وه ی «نیستیعماری سوور» و «نیستیعماری ره ش» ها تو نه ناوا وه که یکه میان، سیاسه تی داگیرکاریانه ی یه کیه تی سو قیه ت بو وه و دو وه می ش، هیزه ئیمپریالیستی هکانی روژاوا. هه ر به م قیاسه، پا کستا نیه کان له باره ی «که شمیر» وه روویان کردو ته «ئیمپریالیزمی قاوه یی».

Colony

مستعمره

داگیرکراو

ئهم زاراوه له بنه‌ره‌تدا به واتای نیشته‌نگای گروویپیک له هاوولا‌تییانه که له ولاتیکی جیاواز له ولاتی سهره‌کی خویان دهرتین. به‌لام ئیستا به واتای ولات یا سهرزه‌مینیکه که له ژنر ده‌سه‌لاتی ولاتیکی به‌هیزی سیاسی یان سهریازی ئیداره بکریت و ده‌سه‌لاتی یاسادانانه‌کی به ده‌ست ولاته دهره‌کییه‌که‌وه بیئت. واته ولاتیکی بن به‌هره له سهره‌خوئی سیاسی و نابووری و کولتورییه که به شینوهی ئاشکرا یان نادیار به‌شیک له ئیمپراتۆریه‌تیک له ئەژمار دیت.

Dialectic

دیالکتیک

دایه‌لیکتیک

دایه‌لیکتیک له وشه‌ی لاتینی dialect و وشه‌ی یونانی dialekt به واتای «په‌یق»، «گفتوگۆ»، «زمان» و «زاراوه» پیکهاتوه. زاراوه‌ی دایه‌لیکتیک، یه‌که‌م جار له لایهن هیرکلیتس (540-475 پ. ز) فهیله‌سوفی یونانی روون کراوه‌توه. دایه‌لیکتیک، به کورتی بریتییه له لیکۆلینه‌وه‌ی ورد و لۆژیکیی مه‌سه‌له‌یه‌ک بۆ گه‌یشتنه ئه‌نجام. به واتایه‌کی تر هونهر و زانستی گفتوگۆکردن. ئینسکلۆپیدیای دالامبر و دیدرۆ (1766-1701)، دایه‌لیکتیک به «هونه‌ری به‌لگاندن و گفتوگۆکردن» پیناسه ده‌کات. له‌وه‌ به‌دواوه، مانای ئهم زاراوه ته‌نیا له سهر «توانایی به‌لگه‌هینانه‌وه» خۆلاسه‌بوته‌وه و به‌مجۆره دایه‌لیکتیک، له گه‌ل لۆژیک (ژیریژی) هاوواتا بوته‌وه. ئهم زاراوه له سه‌ده‌ی نۆزده له لایهن فهیله‌سوفانی ئایدیالیست به تایبته فهیله‌سوفی ئەلمان، هینگل (1831-1770) به شینوهیه‌کی به‌ریلاو به کارهینرا. هینگل له‌و باوه‌ره‌دا بوو که جیهان و هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی که تییدایه، به‌رده‌وام له‌ گۆراندايه و هه‌مووشتی‌ک گرێ‌درای یه‌کترن و به‌که‌لک وه‌رگرتن له دایه‌لیکتیک، ده‌توانین بنچاخی گۆرانکارییه‌کان بدۆزینه‌وه و له‌ چۆنییه‌تی گۆرانیمان بکۆلینه‌وه.

به‌لام هینگل، «رۆح» له پینشه‌وه‌ داده‌نا و ده‌یگوت رۆح دایه‌لیکتیکه‌ چوونکه پینوه‌ندی به پینشکه‌وتنی هه‌زه‌وه‌هیه و پینشکه‌وتنی هه‌زیش، به هۆی گفتوگۆ و پیک‌دادانی ئەندیشه‌کانه‌وه دیته به‌ره‌م. هه‌ر به‌م بۆنه‌وه‌یه که هینگل وه‌ک فهیله‌سوفیکی ئایدیالیست ناسراوه. هه‌ر چه‌ند مارکس و ئەنگه‌لس له هه‌مبه‌ر گۆرانکاری شته‌کان له گه‌ل تیۆرییه‌که‌ی هینگلدا هاو‌ده‌نگ به‌لام له هه‌مان کاتدا ده‌لین که وینا‌کانی ئیمه‌ به هۆی شته‌کانه‌وه دروست ده‌بن و نه‌گه‌ر بیرو‌رای ئیمه‌ ده‌گۆریت، به هۆی ئه‌و گۆرانکارییه‌یه که له ده‌وروبه‌رماندا روو ئەده‌ن.

له دایه‌لیکتیکی هینگلدا «ئایدیا» که له پرۆسه‌یه‌کی دایه‌لیکتیکی له سروشت و زه‌ین دا چی ده‌بیئت، به هۆی ناته‌باییه‌ک دیته ئاراوه. هینگل ئهم ره‌وته به سنی قۆناغ دابه‌ش نه‌کات که بریتین له: تیز (دۆخی هه‌نوکه)، نانتي تیز (دۆخی به‌رامبه‌ر)، سه‌نتیز (دۆخی ناویته). بۆ نمونه له باره‌ی کۆمه‌لگای سیاسی فه‌ره‌نسه‌وه، ئهم سنی قۆناغه به‌مجۆره شروقه‌ ده‌کریت:

له قۆناغی یه‌که‌مدا که تیز دیته ئاراوه، سیسته‌می پاشایه‌تی له ولاتی فه‌ره‌نسه‌ داده‌مه‌زیت. له قۆناغی دووه‌م واته نانتي تیز، شوژی مازنی فه‌ره‌نسه‌ سه‌رده‌که‌ویت. سه‌ره‌نجام له قۆناغی سه‌یه‌مدا که قۆناغی

سهنتیز ناوونوس کراوه، هینگل، «ئیمپراتۆریه تی ناپیلنۆن» که کاریگه ریی له که سایه تی ئه وهرگرتوه، به سهنتیزنیک له قهلم نه دات.

به گهشتی دایه لیکتیک ئه م باوه ره ته شه نه پین نه دات که هه موو شتیک و هه ر بابه تیک کۆمه لایه تی و چاره نووس ساز به هۆی زنجیره یه ک پینشکه وتن و به پینی گۆزه ران به پرۆسه یه کدا دروست بوون و له ناوچوون و گه شه ده که ن. هه موو شتیک له حاالی جووله و گۆزاندایه و ده که ویته بهر وه چهر خانی میژووی. له م رووه دایه لیکتیک ئامرازیکه که ده سه بجی ده توانی سه ره تا و کۆتایی شته کانه مان بۆ روون بکاته وه و له رینگای توینینه وه و گفتوگو، له راستیه یه کان ناگادارمان بکاته وه.

ده ستدریزی تجاوز Aggression
 به کاره یه نانی هینی سه ربازی له لایه ن ولتیکه وه به دژی حاکییه ت و یه کپارچه یی سه رزه مین یان سه ربه خۆیی سیاسی ولتیکه تر. له به یاننامه ی کۆمه لی گهشتی نه ته وه یه کگرتوه کان، له دوو سۆنگه وه باسی ده ستدریزی کراوه:

- (۱) مه به ست له ولات، ئه و ولاتانه ش نه گرتیه وه که نه بوونه نه ندای نه ته وه یه کگرتوه کان.
- (۲) له کاتی پیویست، مانای کۆمه لیک ولاتی لی نه که ویته وه.

دژه شوپش ضداقلاب Counter-Revolution
 به و عه مه لیا ته ده لین که له دوا ی سه رکه وتنی شوپش بۆ پووجه لکردنه ی شوپش به نه نجام ده گات. به واتایه کی تر، هه ول و ده ولی حوکه مه تی پینشوو به دژی هه ولی شوپشگه یه رانه ی حوکه مه تی نوێ، به دژی شوپش له قهلم دراوه. ئه م زاراه یه که م جار له لایه ن کوندرسه، له سا لی ۱۷۹۳ له سه رو به ندی شوپشی فره نسا به کار براوه. هه ندی جار یه له لایه ن ده سه لاتدارانی که له نا کما ی شوپشیک گه یشتوو نه حوکه مه ت، ئه م زاراه به که سانی ک گوترا وه که له گه ل نه واندا نه یار بوون و به م بۆنه وه خراونه ته په راویزه وه.

دوکتیرین/پیرۆکه/رپهرو Doctrin
 دکتیرین/آیین سیاسی، آموزه
 زاراه ی دوکتیرین، له وشه ی لاتینی docteur به مانای فیرکردن و فیربوون وه رگه روه و به کۆمه لیک بیر و بۆچوونی تایبه تی سیاسی ده گوتری که له لایه ن که سیکه وه ناراسته ده کری و دواتر نه بیته ربنانیک بۆ لایه نگرانی. له زاراه ی سیاسیدا دوکتیرین، بریتیه له جیهان بینی و بۆچوونیک تایبه ت که ده سه لاتدارانی ولتیک، بناغه ی ده سه لاته کانی خۆیانی له سه ر دانه مه زینن و به رنامه ی کاره کانیان به دوری ته وه ری ئه و دوکتیرینه دا ده سووریته وه و خه لکیش به ناچار ده بی له سه ر هه مان ربنان پیره ندیه کانی خۆیان ریک بجه ن.

Eisenhower Doctrine دکتیرین آیزنهاور دوکتیرینی نایزه‌نھاوهر

به کۆمه‌له پیشنیاره‌کانی دووایت نایزه‌نھاوهر، سه‌رکۆماری و لاتسه یه‌گگرتووهرکانی ئەمریکا (٦٠-١٩٥٢) ده‌وتری که له‌سه‌ر سیاسه‌تی ئەمریکا ده‌رباره‌ی رۆژه‌لاتی ناوین و ناوچه‌کانی ده‌وروبه‌ری له ژانویه‌ی ١٩٥٧، خستیه به‌رده‌م کۆنگرێس و به‌و پێیه:

- ١) ئەمریکا بۆی هه‌یه بۆ پاراستنی سه‌ربه‌خۆیی «ولاتانیک که له ده‌روه ده‌کونه به‌ر هه‌ره‌شه‌ی کۆمۆنیزم یان له ناوه‌وه تووشی مملاتی و گێره‌شینی ده‌بن»، مادامیکێ ئه‌و و لاتانه بخوانن، به یارمه‌تی هێزه چه‌کداره‌کانی خۆی پشتیان بگرت و داکۆکیان لێ بکات.
- ٢) ئەمریکا ده‌بێ بۆ په‌ره‌سه‌ندنی ناووری ئەم و لاتانه هه‌نگاو بن.
- ٣) ئەمریکا ده‌بێ به‌و و لاتانه‌ی که خوازیاری هاوکاری سه‌ربازی بن، یارمه‌تی بگه‌یه‌نیت.

ئهو هه‌ریمانێ که دوکتیرینه‌که‌ی تیا به‌رئوه ده‌چوو، هه‌ر له لیبی له رۆژاواوه تا پاکستان له رۆژه‌لات و تورکیا له باکوور و نیچه دوورگی عه‌ره‌بستان له باشووری ده‌گرتوه. نموونه‌ی پیاده‌بوونی ئەم دوکتیرینه، ناردنی هیزی سه‌ربازی بۆ لوبنان بوو له سالی ١٩٥٨، به‌هۆی قه‌یرانی که‌تالی سوئین.

Brezhnev Doctrine دکتیرین برژنېف دوکتیرینی برژنېف

ئهم زاراره‌وه له ده‌روه‌ی سوڤیه‌ت دا‌نراوه و ناوه‌که‌ی دیکه‌ی «دوکتیرینی حاکمیه‌تی سنووردار» به‌لام به‌گشتی به‌رێبازه‌کانی لینۆنید برژنېف، رێبه‌ری یه‌کیه‌تی کۆماریه‌کانی سوڤیه‌ت (١٩٨٢-١٩٦٤) له به‌رامبه‌ر و لاتانی ئەقماری ده‌گوترا. به‌پێی ئەم رێبازه، هه‌رکاتیک سۆشیالیزم له و لاتیک بکه‌وێته مه‌ترسییه‌وه، و لاته سۆشیالیسته‌کان بۆیان هه‌یه له پینا‌و پاراستنیدا ده‌ست وه‌رده‌نه ئه‌و و لاته‌وه. دوکتیرینی برژنېف، ده‌ستی و لاتانی سۆشیالیستی ئەبه‌سته‌وه بۆ ئه‌وه‌ی نه‌توانن مافی چاره‌ی خۆنووسین و حاکمیه‌تی نه‌ته‌وه‌یی به‌ده‌ست بێنن.

Bush(Jr) Doctrine (2001) دکتیرین بوش دوم دوکتیرینی بۆشی دووه‌م

بریتیه له کۆمه‌لێ بیروکه و په‌رچه‌کردار که له لایه‌ن جۆرج ده‌بلیو بۆش، چل و سنه‌ه‌مین سه‌رکۆماری ئەمریکا له ئاست مه‌سه‌له جیهانییه‌کان ئاراسته‌ کرا. بۆش له کاتی‌که‌دا به‌ ده‌سه‌لات گه‌یشته که نزیکه‌ی ١٠ سال بوو شه‌ری سارد و هه‌له‌وه‌شانه‌وه‌ی یه‌کیه‌تی سوڤیه‌تی کۆتایی پینا‌توو. له‌م سه‌روبه‌نده‌دا ئەمریکا ده‌یویست به‌و هه‌له‌ی که بۆی ره‌خساوه، ده‌سه‌لات و هیزی سیاسی و سه‌ربازی خۆی له جیهاندا پاره‌جێ بکات تا‌کوو بپێته یه‌که‌م هیزی جیهان. کاره‌ساته تیرۆریستییه‌که‌ی ١١ی سنپته‌مه‌ری ٢٠٠١، کارێکی وایکرد که ده‌سه‌لاتدارانی ئەمریکا شیلگیرانه‌تر بیر له ئارمانجه‌کانی ویلسۆن بکه‌نه‌وه و هه‌نگاوی بۆ بنین.

ئەمىستا يەكەم كارەكانى ئەمريكا، بەرهنگاربوونەوهيه له گەل ئەو رژىمانەى كه له روانگەى واشىنتۆنەوه به دەولەتانى لاسار (Rouge states) له قەلەم دراون و تىۆرى پىكدادانى شارستانىيهتەكان كه له لاين سامۆئىل هەنتىنگتۆن، هاتبووە ئاراه وه پالنه رىكى ئايدىولۆجىكى بۆ ئەم ستراتىجىه ئاونووس دكرىت. دوكترىنى بۆش، له ئاست و لاتانى جيهانىش خۆى نىشان داوه. بۆ وینه و لاتى سۆقيه تى - وهك ره قىيىكى دىرىنى خۆى - خانه نشىن كردوووه و به هاوپهيمانىيه تى له رىكخراوهى ناتۆ*، و لاتانى روژه لاتى ئەوروپاى به لای خۆيدا كيشاوه.

ئەم رىبازه، لەمەڕ سێ و لاتى ئىران و عىراق (پىش رووخانى سەدام) و كورىاى باشوورى، سىاسە تىكى توندى بەرپۆه بر دووه و له ژانوىيە ٢٠٠٢، ئەم سێ و لاتە له رىزى تەهرى شەيتانى (Axis of Evil) ئاوبردە كراوه. هەر بە پىنى ئەم دوكترىنه بوو كه ئەمريكا له داى يازدەى سىپتەمبەر و بە ناوى شەر له گەل تىرۆرىزم، هىرشى بردە سەر دوو و لاتى ئەفغانستان (نۆكتۆبەرى ٢٠٠١) و عىراق (٢٠٠٣ مارسى ٢٠٠٣) و توانى رژىمەكانى تالىبان و بەعس برپوخىنى.

دوكترىنى بۆشى يەكەم دكترىن بوش اول (Bush Doctrine (1989-1993)

ئەم زاراوه كه دواتر له گەل دەستەواژەى «سىستەمى نوئى جيهانى»* به يەك مانا لىكدراونەوه، برىتية له كۆمەلەىك بىرۆكەى مژاوىي. كه چى بەم حاله، زنجىره رووداوىك كه له سەرەتاى ئەوه دەكانەوه سەرانبەرى جيهانى گرتۆتەوه، بىرمەندان و زانايانى والىكردوووه كه ئەم رووداوانە له قەبارەى «سىستەمى نوئى نۆبەتەهەمى» دا شروقه بكن. رووداوهكانى جيهانى كۆمۆنىستى و دواتر گۆرانى رژىمەكانى ئەوروپاى خۆرهلات، رووخانى دىوارى بەرلن، كۆتاىي هاتنى شەرى سارد و هىرشى ئەمريكا بۆ پاناما و شەرى كوهىت، له جوملەى ئەم رووداوانە له ئەژمار دىن. له رىكەوتى ١١ى سىپتەمبەرى ١٩٩٠، جۆرج بۆشى يەكەم، سەركۆمارى ئەمريكا داى هىرشى عىراق بە كوهىت و داگر كردنى ئەم و لاتە (ئاگۆستى ١٩٩٠)، له و تارىكىدا له بەردەم نوئنه رانى كۆنگرەسى ئەمريكا، بەم شىوه سىستەمى نوئى جيهانى پىناسە كرد:

«جيهانىكى تەواو جىاواز لەو جيهانەى كه ناسىومانە. جيهانىك كه دەبى تىيدا بالادەستى و حاكمىيەتى قانونن لەبرى قانونى جەنگەل، سەرورە بىت. ئەو جيهانەى كه تىيدا و لاتەكان، بەرپرسىارىه تى هاوبەش له بەرامبەر ئازادى و عدالەت بە رەسمىيەت بناسن و دەسەلاتداران رىز دابىن بۆ ماى بى دەسەلاتەكان.»

دوكترىنى مۆنرۆ دكترىن مۆنرۆ Monroe Doctrine

ئەم زاراوه باس دەكات له سىياسەتەكانى جەيمز مۆنرۆ كه لە نۆيان سالاەكانى (١٨١٧-١٨٢٥) سەركۆمارى ئەمريكا بووه. مۆنرۆ له ٢ى دىسەمبەرى ١٨٢٣ له پەيقيكى خۆيدا بۆ كۆنگرەسى ئەمريكا، رايگەياند كه و لاتانى ئەوروپى ماى ئەوهيان نىيه له كاروبارى ئەمريكىيەكان دەستپۆەردان بكن و له بەرامبەریشدا

ئەمریکاییەکان نابیت دەستووردەنە کاروباری ئەوروپییەکان. ئەم دوکتیرینە لە چوار تەوهری سەرەکی پیکهاتبوو که بریتین له:

- ١- کیشوهری ئەمریکا نابێ بکەوێتە مەترسیی پەيوەست بوون بە خاکی هیچ ولاتیکی ئەوروپییەوه.
- ٢- ولاتەییەکگرتووهکانی ئەمریکا، هەر چهشئە هەولدا نیک بۆ پەرەپێدانی سیستمە سیاسییەکانی ئەوروپا، له هەر بێستە زەمینیکی ولاتەکهدا به مەترسییەک بۆ ناشتی و ناسایشی خۆی دەزانی.
- ٣- ئەمریکا هیچ دەستیوهردانیک ناکات له موستەعمەراتی ئەوروپادا.
- ٤- ئەمریکا له شەری ولاتانی ئەوروپیی که له سەر بەرژوهندی تاییەت به خۆیان هەلئەگێرسێ خۆی تی هەلئاقورتینێ.

ئەم سیاسەتە له برائیی سەدهی بیستەمدا بەم ئەنجامە گەیشت که ولاتە یەکگرتووهکانی ئەمریکا بێتە ژەندەرمە ئەمریکای باکووری و باشووری که ئەمەش بووه هۆی کیشە و هەرا له نیوان ولاتانی ئەمریکای لاتین له گەل ئەو ولاتەدا. به باوهری دەسهلاتداری ئەمریکی سیاسەتی مۆنرۆ، ئیستاکەش وەک بنەمایەکی سەرەکی له سیاسەتی دەرەوی ئەمریکا له ئەژمار دیت.

دۆگماتیزم / وشکەمەرامی **دگماتیسیم / جزم اندیشی** **Dogmatism**

ئەم زاراوه له وشەیی یۆنانی (dogma) به مانای بیرو باوهری وشک و بنپراو وەرگیراوه که یەکهەجار له لایەن فیلهسوفانی گوماندار، بۆ وینە «زینتون»، هاتە ناو فەلسەفەی یۆنانەوه. له زاراوهی سیاسیدا به شیوازیك دەلێن که لایەنگرانی، له کاتی باس و گفتوگۆدا به دەرەستی بەلگەهینانەوه نین و بیروباوهری پیشووی خۆیان به بن هیچ رەخنەیک پەسند ئەکەن و هیچ گۆرانکارییەک به سەر ئەندیشە و هزری خۆیاندا ناهینن. باوهرمەندانێ ئەم ریبازە، بپرواکانی خۆیان به شتیکی مۆتلەق و نەگۆر و بەدەر له گومان و دپدونگی دەزانن.

دۆگماتیەکان، گرنگی به هەلومەرج و شوینکات نادەن و شیوازیکی دژە دایەلیکتیکی دەگرەبەر و به چاویکی کوێرانەوه پەیرهوی له ریسا و مەراهە وشکەکانی رابردوو ئەکەن. ئەمڕۆ دۆگماتیک بەو کەسانە دەلێن که نامادە نین تیوری و بیروکەیی نۆی پەسند بکەن و گوئی نادەنە ئەو گۆرانکارییانە که به سەر بوواریەکانی ژياندا هاتوو. به گشتی ئەم زاراوه وەک ناوہلئاویک بۆ قوتابخانە سیاسی و کۆمەلایەتیەکانی دیکە بەکار دیت.

دەروونناسی سیاسی / سایکۆلۆجی سیاسی **روانشناسی سیاسی** **Political psychology**

له سألەکانی ١٩١٠ بەملاوه، والتیر لیپمەن، رۆژنامەنووسی ئەمریکی (١٨٨٩-١٩٧٤) وتی: گەورەترین هەلەیی ئەندیشەیی سیاسی ئیمە ئەوەیە که بێ رەچاو کردنی «مروۆ»، دەم له سیاسەتەوه بەین.

بابەتی سایکۆلۆجی سیاسی، لیکدانەوهی کاریگەریی کەسایەتی جەماوهرە به سەر سیاسەتدا به تە...

گرنگایه‌تی سایکۆلۆجی له بریاره سیاسییه‌کاندا سهرنجی پێدراوه. بهم حاله‌ش جۆراوجۆری قوتابخانه سایکۆلۆجیه‌کان بۆته هۆی فره‌چه‌شنی سایکۆلۆجی سیاسی. بۆ وینه جه‌خت کردن له سهر سایکۆلۆجی فرۆید، سایکۆلۆجیه‌کی سیاسی جیا‌وازی‌ش دینیته ناراوه.

سایکۆلۆجی سیاسی، خۆی به تایبه‌ته‌ندییه دهروونیه‌کانی نه‌کتره سیاسییه‌کان سهرقال نه‌کات. متمانه کردن به خۆ، هه‌ست کردن به گونا‌هباری، هه‌ست به ناسایش یا نانه‌منی، خودشه‌یدیایی، ئیگۆی لاواز یان به‌هیز و... له جومله‌ی باب‌ه‌ته‌کانی توێژینه‌وه‌ی سایکۆلۆجی سیاسی له نه‌ژمار دین. به‌رای هه‌ندی له پسیپۆرانی نه‌م زانسته، سیاسه‌ت بۆ نه‌و که‌سایه‌تیانه د‌ل‌رفینه که له قوناغی مندالی یا هه‌رزه‌کاریان تووشی شکست و سووکایه‌تی و نامورادی بویتن. وه‌ها که‌سانیک نه‌یان‌ه‌وینت به وه‌ده‌سه‌ینانی ده‌سه‌لات، نه‌م که‌موکۆریانه‌ی ژیان قهره‌بوو بکه‌نوه.

به‌م پێیه سایکۆلۆجی ریه‌ره سیاسییه‌کان، به‌م سنی شته‌وه په‌یوه‌سته: یه‌که‌م ناسینی پالنه‌ره‌کانی که‌سایه‌تی، دووه‌م چۆنییه‌تی به‌ سیاسی کردنی نه‌م پالنه‌رانه و سینه‌م پاساودانیان به‌ پینی به‌رزه‌وه‌ندییه نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان. له‌م روانگه‌وه ره‌فتاری سیاسی ریه‌ران بریتیه له دیتنه‌وه و ئاشکرا کردنی پالنه‌ره دهروونیه‌کان و گرفته شه‌خسییه‌کانی تافی مندالی نه‌وان.

ده‌ستووری بنچینه‌یی/یاسای نه‌ره‌تی قانون اساسی Constitutional law

ده‌ستووری بنچینه‌یی بریتیه له به‌لگه‌نامه‌یه‌کی بناغه‌یی و بنچینه‌یی که له ولاتیکدا سروشتی ده‌سه‌لات و نه‌رك و مافه‌کانی شارۆمه‌ندان ده‌ست نیشان نه‌کات. ده‌ستوور، شیوازی حوکمه‌تکردن یا راگواستنی ده‌سه‌لاته. واته کۆمه‌له ریسایه‌ک که توانایی و ره‌فتاری هیزه‌کانی سهر به ده‌ولته و مافه سه‌ره‌کییه‌کانی تاک و به‌شداری شارۆمه‌ندان له به‌رپوه‌بردنی ده‌سه‌لات له رینگای ده‌نگدان به نوینه‌رانی خۆیان، ده‌ست نیشان نه‌کات. له پیناسه‌یه‌کی تردا ده‌ستووری بنچینه‌یی بریتیه له کۆمه‌لنی یاسا که پێوه‌ندی و چۆنییه‌تی هه‌لسوکه‌وتی نیوان ده‌سه‌لاتداران و شارۆمه‌ندانی ولاتیک دیاری نه‌کات. ده‌ستووری بنچینه‌یی له ولاتانه‌ی که بنه‌مایه‌کی دیموکراسییان هه‌بن، له لایه‌ن کۆمه‌لنی نوخبه‌ی سیاسی که به‌پینی هه‌لبژاردن له «نه‌نجومه‌نی ده‌ستوور» یه‌که ده‌گرته‌وه ده‌نوسری و دواتر بۆ په‌سندکردنی جه‌ماوه‌ر ده‌خړیته ره‌فراندۆمی ده‌ستووری بنچینه‌یی (بروانه راپرسی). ده‌ستووری بنچینه‌یی، تاکه سه‌رچاوه‌ی یاساداران له نه‌ژماردیت له هه‌موو بواریکی کۆمه‌لایه‌تی و نابووری و سیاسی و که‌لتووری کۆمه‌لگادا.

نه‌ره‌ستۆ، ده‌ستووری بنچینه‌یی به کۆمه‌لێک نه‌رك و کرداری ولاتیک ده‌زانیت که چۆنییه‌تی دابه‌شکردنه‌کی له لایه‌ن نه‌و ده‌ستووره‌وه دیاری نه‌کریت و ده‌سه‌لاتی حاکییه‌ت و ناوه‌روکی نه‌و نامانجانه‌ی که ده‌بن خه‌لکی ولاتیک پینی بگهن، ده‌ست‌نیشان نه‌کریت. ده‌ستووری بنچینه‌یی له به‌ستینی سیاسیدا له کاته‌وه زه‌ق بۆوه که سه‌رچاوه‌ی ده‌سه‌لات له شازاده‌یه‌که‌وه گه‌رایه‌وه بۆ خه‌ک و به‌م ده‌رکه‌وته،

ئیدی پاشا و میران، وەك «خاوەن دەسەلات» لە ئەژمار نەهاتن بە لكوو وەك دەسەلاتدارانیك لە قەڵەم دران كە هیز و دەسەلاتەكەیان لە دەستورەوە سەرچاوە نەگرت.

دەستووری بنچینهیی ئەوروپا: بڕوانە پەیمانی ماستریخت.

دەس تێوەردان / دخالت / دست یازی
Intervention
 دەس تێوەردان بریتییە لە هەفتاری دەولەتێك كە ئەنجامەكەی پیشیلکردنی حاكمییەت (بڕوانە فەرمانزەواپەیتی) و سەر بەخۆیی ناوخۆیی و دەرەكی دەولەتێكی تر بێت. بە واتایەكی تر دەس تێوەردان بە خۆ هەلقورتاندن لە كاروباری ناوخۆیی و دەرەكی و لا تێك نەگوتری كە لە ئەنجامدا بشیویی و ناژاوە لە و لا تەدا دروست ببێت. رەنگە هەندێ جار دەس تێوەردان بە پێی رێكەوتن بێت، وەك دەس تێوەردانی هاو پەیمانان بە رێبەرایەتی و لا تە یەكگرتوووەكانی ئەمەریكا لە ساڵی ٢٠٠٢ لە عێراق بە مەبەستی روخانی رژیمی دیکتاتۆری سەدام. بێجگە لە دەس تێوەردانانەی كە بە پێی هاو پەیمانی و رێكەوتن نیونەتەوهی دیتە ئەنجام هەر چەشنە دەس تێوەردانیك لە كاروباری دەولەتێكی تر، پیشیلکردنی یاسا نیو دەولەتیهكانە و داگیركاری* لە ئەژمار دێت.

دەسەلات / اقتدار
Authority
 تێك چنراوییهکی مانایی لە بەینی دەسەلات و هیز (قدرت) لە ئارادیه. دەسەلات بریتییە لە «هیزێك كە بە هەقیانەت یان بە عەدالەت جێبەجێ ئەكرێت» واتە بە هیزبوونی هەقیقی. بەلام نەگەر دەسەلات بەم جۆرە پێناسە بكرێت، لە هەروایی (شەریعیەت) جیا ناکرێتەوه چونكە هیزی راستەقینه توانستنی رهوایه و وزه‌ی حەقیقی ش ئەوهیه كە رهوا بێت. گرفتێ ئەم چەمكە ئەوهیه كە دەسەلات چەشنێك لە هیز تەعبیر ئەكرێت كەچی ئیستا وا باره كە زاراوه‌ی دەسەلات لە تەنیش زاراوه‌ی هیز بە رووکارێکی دایه‌لیكتیکی بۆ شروقه‌ی شوێنكاتێك بە كار دەر بێت كە فەرمانبردن و بەیدەستی، شتیکی خۆبەخۆ و ناساییه و دەسەلاتدار، بە شوێن ئەم بەیدەستییه‌وه نەبووه. لە وه‌ها كاتیكدا ده‌گوتری كە دەسەلاتدار، دەسەلاتی هه‌یه بەلام هیزی نییه. بەم قیاسه‌وه ناکرێ دەسەلاتی پزیشکیکی بە ناو بانگ بە پێی ژماره‌ی ئەو نەخۆشانه‌ی كە دەستورەكانی بە كار ئەبن، بەراورد بكرێ.

كەواته دەسەلات، بەو هیزه‌ ئه‌وتری كە بە رەسمییەت ناسراوه واتە رهوایه و پەسند كراوه و هەمووان ریزی بۆ دانه‌نین. پێوهندی نیوان دەسەلات و هیز، پێوهندییه‌کی ناسایی و ساكار نییه. بەكار هینانی بۆست و توانایی لە ریی زەبره‌وه، بە بئ دەسەلات مه‌یسه‌ر نابن. بۆ ئەوه‌ی دەسەلاتی راستەقینه بێتە مه‌یدانه‌وه ئەبێ مافی فەرمانزەوایی و کاریگه‌ری له‌ سەر خەلك هه‌بێت. ئەم مافه‌ به‌ پێی ئەخلاق و قانونی كۆمه‌لگا كە بالانویی بەرژوه‌ندی گشتییه، دەسته‌به‌ر ئەبێت. بەم واتایه‌ دەسەلاتی راستەقینه زامنی بوونی هە

و هاو دهنگیه.

له لایهکی ترهوه ههه که دهسهلات پاوهجی دهبی، خیرا بههه بئ ناکاری و گهندهلیی دهپوا و نهبیته گوشاریکی کومهلهکی بیئوهویکه نهه کهسهی دهسهلات بهرئوه نهبات، کهسینکی شایسته یان دهسهلاتاریکی دادپهروهه بیئ. له وهها کهشیکدا دهسهلات نهبیته سوئته و بیادیی و فهمانهروایی بهپیی زور و ستهه. جاری واهیهه دهسهلات مانای دژ به یهه نهبات، بو وینه:

- دهسهلات له گهل رهخنهی شهخسی و نهزمونی راستهوخو بههروهپوو نهبیتهوه، چونکا نهندیشه یان بهروایهه له دهروهه دانهسهپیئتی.

- نرخ و بایهخی زانستی یا نهخلقیانهی کهسانی پسیور یان بیرهنه له دوخ نهه: بو وینه دهگوتریی فلانه بیرهنه دهسهلاتاره (واته پهه و پایه یهکی بهرزی هیه).

National Power

قدرت ملی

دهسهلاتی نهتهوهی

کومهلی وزه و توانایی مادی و مهعنهوی که له قهلهمهروی «یهکه»یهکی جوگرافی و سیاسی به ناوی

ولات* نامادهیه که بریتین له:

۱- بهروبووم، شوینکات، کهشوهوا و توپوگرافی قهلهمهروی نهتهوهی.

۲- سههراوه سهروشتیهکان، وزه و مادی خوراک بهرههه هینراو.

دهسهلاتی نهتهوهی، گریدراوه به گهشهسهنهذنی ئابووری و سیاسهتی سههههخو، هینی خهباتکار،

نارمانج و نارمانی بهرز، دیموکراسی و ههست وخوستی نهتهوهی.

Rumour

شایعه

دهنگو/ قسه لوك

دهنگو، به ههوالیک دهگوتریی که سههراوهیهکی روون و ناشکرای نییه و بهلگهی پیویست لهسهه راست و

ههوابوونی بهدهستهوه نهبیئ. له روانگهی سایکولوجی کومهلاههتیهوه، کاتیئ کومهلگا لهسهه بابهتیک بی

ههوال دهمینیت، ریکا بو قاواذخستن و سازبوونی دهنگو خوئ و لهبار دهبیئ. به واتایهکی تر ههه کاتیئ

جهماوه له ناستی شتیئکدا ههستی ببزوی و لهسهه نهه بابهته ههچ ههوالیک بلاو نهکرایهوه، ئینجا

قاواذخستن و دهنگو بازارپی گههه دهبیئ. ویدهچی دهنگو پتر لهو کومهلگایانه روو بدات که میدیاکان

دهوریکی چالاک نهیین له راگهیاندنه گشتیههکاندا. دهنگو، دهماودهه بلاو دهبیتهوه و له ههه گوتهوهیهکدا

کورت تر دهبیئ و ناساتر لیی تیدهگهن.

State

دولت

دهولهت

دهولهت له وشهی لاتینی (status) وهههراوهه که رهه و ریشهی نهویش نههههههوه بو وشهی (stare) به

مانای «راوهستا». دهولهت له مانایهکی بهههلاودا بریتیهه له کومهلگهیهه که تیئیدا هینی سیاسی

دهستووری بنچینهیی شیکاری و دهستنیشان کرابیئت. دهولت بالاترین روالهتی دهسهلات و حاکمیهته که له هه موو کۆمه لگا کانداهه بووه. گرینگترین لایه نی فه رمانه رهاوی دهولت، دانان و پیاده کردنی یاساکانه له کۆمه لگادا. دهسه لاتی دهولت له گوین فه رمانه رهاوا، له ناو ولاتی کدا شتیکی بی وینه یه. تیگه یشتن له چه مکی دهولت پیویستی به فاماندنی هندی شه ی سیاسی و سیاسهت له سه ده کانی نۆزده و بیسته مدایه. له کرده ودا ههسته مه بی دهولت زیان به رنوه بچیت. هه بوونی دهولت جگه له وه ی به مانای هه بوونی کۆمه لیک دهزگا و ریکخواه یه، به مانای بوونی روانگه و شیوازی هه نسوکه وتی جووا جووره که به کورتی به شارستانییهت ناوبرده ده کریت. هه لیهت هه ندی و یستگه ی فیکری به گومانه وه له به رامه بر پیویستی به دهولت له نگه ر نه گرن و هه ندی رامانه یان له بابهت کۆمه لگای بی دهولت ناراسته کردووه به لام دهولت، له ناو کاروباری روژانه دا به وردی دزه ی کردووه و نه رهوت ههش تا دیت، به رفراواتر نه بیئت.

دهولت له هه ر کۆمه لگه یه ک، هینما یه که بۆ به رزه وه ندی و سوودی گشتی و نه گه رچی رواله تیکی هه خلاق ی و نایینی و نابووری هه یه به لام له بنه ر هتدا پیکهاته یه کی هه خلاق ی و نابووری و نایینی نییه و رۆلی جیاوازی هه یه، بۆ وینه پاراستنی ناسایش و پاراستنی مافه سروشتیه کانی تاک و دابینه کردنی پیداو یستیه کانی خو شگوزه رانی هه لکی کۆمه لگا.

له پیوه ند له گه ل دهولت چه ندین تیوری هاتۆته ناراو ه که بریتین له:

- تیوری دهولته تی ره ها (absolutism) به واتای رژیمیکی بی جله و نه به سترا و به دهستووره وه. (له راستیدا یه که مین لیکدانه وه و هه لویسته ی وشیارانه له مه ر چه مکی دهولت، له م تیورییه دا به رجسته بۆه).

- تیوری دهولته تی دهستووری (constitutional) (به روانه حوکمه تی دهستووری).

- تیوری هه خلاق ی دهولت، نه م تیورییه زیاتر پابه نده به هه ندی شه کانی هینگل (١٨٣١-١٧٧٠).

- تیوری چینه یه تی دهولت، نه م تیورییه لیکدانه وه ی چه مکی دهولته ته به پیی بۆچوونه کانی مارکس و

ئینگلس.

هه ندی له تیورییه کانی دهولت، له سه ر لایه نی ناچار یی دهولته ته کان پی داده گرن. ریالیسته سیاسی و مارکسییه کان، دهولت به نامزای ناچار یی و جه بری له قه له م نه دهن. هه ندیکی تر دهولته تیان به پیکهاتیکی یاسایی و بییه دهسه لات ناوبرده کردووه.

به گشتی سی پیناسه ی جیاواز له بابهت دهولت ناراسته کراوه: پیناسه ی قانونی، پیناسه ی فهلسه فی و

پیناسه ی سیاسی.

له پیناسه قانونییه کهیدا دهولت برتییه له یه که یه که نه م تایبه ته هندیانه ی له خو گرتبی:

١- هه شیمهت، (واته دهولت، بی هه شیمه تی ئینسانی نایه ته کایه وه).

٢- سه رزه مین، (دهولت نه بن خاوه ن کیانیکی دیاریکرا و بیئت).

٣- حاکمیهت، (به روانه فه رمانه رهاویه تی).

۴- حوکمهت، (خه لک ناتوانن به نامانجه کانیان بگهن بیئوهوی به شیوازیکی ریکخراوهیسی له کۆمه لنگ رێسای دیاریکراو په پیرهوی بگهن).

له پیناسه فهلسه فیه که یدا دهولت، خاوهنی نامانجیکی سه رهکییه و له سۆنگهی دهولتی چاک، دهولتی خوازاو یا دهولتی خاوین، ئەم گوزاره لیک ئەداتهوه. له روانگی فهلسه فیه یوه، سێ قوتابخانهی فیکری له سه ره دهولت ئەدوین:

۱- بوونی دهولت، بۆ ریکخستن و هاوناهنگی نیوان کهرته جیا جیاکانی کۆمه لنگا شتیکی پیوسته. فهیله سوفانیکی وهک پلاتۆ، ئەرهستۆ، ئەکفیناس و ناگۆستین و سیسرو له قوتابخانه دا جینه گرن.

۲- دهولت به رهنجامی په یمانیکی کۆمه لایه تییه، ئەم تیورییه له لایهن فهیله سوفانیکی وهک هۆبز و لاک و رۆسو دا کۆکی لیکراوه.

۳- دهولت له ئەنجامی خهباتی هیزه ناتهبا کۆمه لایه تییه کان پیکهاتوه، مارکس ولایه نگرهکانی له م تیورییه دا کۆکی دهکن. مارکس سه رچاوه و ماهیهتی دهولت گری ئەداتهوه به پیوهندی به ره مهینان له ولاتیکدا و دهولت به نامرازیکی راپه راندن دهزانی به دهست سه رمایه داره کانه وه و به ئەنجامی مملانیی چینییهتی دهزانیی که به هۆیه وه چینه ستم دیدهکان له کۆت و بهندی دیلیه تیدا ده مینتهوه.

له پیناسه سیاسییه که یدا دهولت، ئەو پیکهاته بیغه شه نییه که فهیله سوفان خهونیان پیوه دیوه به لکۆو دیاردهیهکه، پابه ند له سه ره واقیعهکانی رابردوو، نیستا و داهاتوو.

چه مکی نویی دهولت، له گه ل ناسیونالیزم* پیوه ندییکی راسته وخۆی په یدا کردوه. ئەم روانگه که له دوا شوێشی فه ره نسه وه به جیهاندا بلۆ بوته وه، هه مو جیهانی خستۆته ژێر کاریگه ری خۆی به چه شنیک داخوازی بۆ دامه زرادنی «دهولتی نه ته وه»، گرینگترین هاندەری بزاقه سیاسییهکان و شوێشهکانی سه دهی بیستمه بووه. هه ندی له بیرمه ندانی سیاسی، له نیوان کۆمه لگا و دهولت یان «کۆمه لگای مه دهنی» و «کۆمه لگای سیاسی»، جیاوازی قاییل بوون. به پێی ئەم جیاوازییه، دهولت، هاومانای نییه له گه ل سه رجه م کۆمه لگادا به لکۆو به شیکه له کۆمه لگا که به نوینه رایهتی له لایهن ئەو، حوکم دهکات.

دهولت شار

دولت شهر

Polis/city-state

بهو حوکمه تانه که له یونانی کۆندا دامه زرابوون پینیان دهگوت دهولت شار. به لام له سه دهکانی ناوه راست و چاخێ نویدا بهو شاره ئه ورۆپییانهش که سه ره به خۆ و خاوهن دهسه لاتیکی به هیز بوون، ئەم زاراوه یان بۆ به کار دهبرا. دهولت شارهکانی یونانی کۆن خاوهنی ریکخراوه و داموده زگا بوون که سه رجه م له ده زگایهکی حوکمه تی به ناوی «دهولت» پیک دههات.

دهولتانی لاسار

دولت های خودسر

Rogue states

به دهولتانی یاخێ و چه مووش دهگوتری که له گۆزه پانی نیونه ته وه ییدا به هۆی رژیمی سیاسی

بۆچوونی نایدیولۆجیکی رێبهرهکەیان، تووشی گۆشهگیری دیپلۆماسی و سەرشرۆپیی ئەخلاقى دەبن. شەرعییەتی ئەم دەولەتانە لە بەر پێمەل نەبوونیان بە یاسا نۆڤدەولەتییهکان ئەکەوێتە ژێر پرسیارەوه. نمونەى کلاسیکی ئەم جۆره دەولەتانە، ئەفریقای باشوورییە لە نیوان ساڵەکانى ۱۹۸۴ تا ۱۹۹۴. ناپارتایدو ئاکاره سیاسییەکانى ناوخیۆی و دەرەکی ئەم رژێمە، لە گەل پێوانەکانى مافی مرۆڤ و مافی چارهى خۆنوسین، دژایەتی ئاشکرای هەبوو(بروانە جیاوازى رهگەزایەتی).

زاراوەی دەولەتانی لاسار، بەزۆری نامناژە نەدات بە سیستەمی سەرکردایەتی (Leadership)، نەک سیستەمی سیاسی خەلک یان نەتەوهکان بەتایبەت ئەو رێبەرانی کە فیلباز و کەللەپرەق و شەرخواز و سەرسەری و ناکەس بن.

Free state	دولت آزاد	دەولەتی ئازاد

بریتییە لە دەولەتێک کە نیشتمانی پەرەرانى و لاتێکی داگیرکراو لە دەرەهوى و لاتەکهى خۆیان وەک دەولەتی کاتی دايدەمزىن و زرگارکردنى و لات بە ئەرکى سەرەکی خۆیان دەزانن. ئەم دەولەتە کاتێک دروست ئەبێ کە ژمارەیهک لە دەولەتەکان، دانى پيا بئین و بە نوینەرى راستەقینەى خەلکى ئەو و لاتەى بزەنن.

Police state	دولت پلیسى	دەولەتی پۆلیسى

دەولەتێک کە تییدا پۆلیس – بە تایبەت پۆلیسى نەینى – دەسەلاتێکی بەرفراوانى هەیه لە تۆقاندن و ترساندننى ئەو شارۆمەندانى کە مافەکانیان پێشیل ئەکرێت و ناتوانن لەرێنى قانونییەوه دەنگى نازارایەتى خۆیان هەلن. نمونەى ئەم حوکمەتانە و لاتانى دیکتاتۆرى یا تۆتالیتەرن کە تییدا نەیارانى رژێمە کە سەرکوت ئەکرێن و کەسانى نازارى، تەنیا بە هۆی سیاسییەوه دەخرنە بەندىخانەوه.

Government in exile	دولت در تبعید	دەولەتی تاراوگە

دەولەتێک کە لە دەرەهوى خاکی و لاتەکهى خۆی دامەزراوه. دەولەتی تاراوگە یا دەولەتی بزر، بە دەولەتی قانونى و لاتیک دگوترى کە ئەمىستا داگیر کرايیت و تا ئەوکاتەى کە دوورپەرێزى خۆى بە کاتی بزانیت، لە دیدی ئەو و لاتانەى کە وەک دەولەتێکی قانونى بە پەسمییهت ناسیویانە، دەولەتی قانونى دەمىنیتەوه. دەولەتێک کە لە دەرەهوى خاکی و لاتەکهى خۆی دامەزراوه، هیچ پێوهندییهكى لەگەل دەولەتی پێشسودا نییه. دەولەتی تاراوگەى نوێ، پێش ئەهوى بێتە خاوهنى دەسەلاتى پىویست بۆ نوینەرایەتى کردنى و لاتەکهى دەبن لە لایەن و لاتانى دیکەوه بە رسمى بناسرێت. لە وها دۆخیکدا دەولەتی تاراوگەى نوێ، پێشبینى دەکات کە سەرەنجام بێتە دەولەتی قانونى ئەو و لاتە. نمونەى دامەزراندنى دەولەتی تاراوگە، بریتى بوون لە: دەولەتانی چیک، ئیتییویا، یۆنان، هۆلەندا، نەرویچ، پۆلەندا و یوگۆسلاقیە لە شەرى دووهەمی جیهانى.

Most Favoured Nation دولت کامله‌الوداد(بهین دوست)

ئەم زاراوە پتر لە رێککەوتننامە بازرگانییە نێودەوڵەتییهکاندا بەکار دێت. لەم جۆرە رێککەوتنەدا مادەیەک دەگونجین کە بەو پێیە هەر دوو لایەن مافی «دەوڵەتی تەواو دۆست»یان هەبێت. بە واتایەک ئەگەر لایەنێک باجی گومرگی دەوڵەتیکی سێهەم کەم بکاتەرە یا مافیکی بازرگانی تاییبەتی بدات، ئەوا لایەنەکەی دیکەش خۆبەخۆ دەبێتە خاوەنی ئەو مافە. نموونەی ئەم رێککەوتنە لە دانیشتنی مۆسکۆ (١٩٩١/٧/٣٠) لە نیوان سەرۆکی هەر دوو وڵاتی ئەمریکا و سوێد بە ئەنجام گەیشت کە ئەمریکا مافی دەوڵەتی تەواو دۆستی بە پێی پینچ رێککەوتننامە بە سوێد بەخشی.

War state دولت جنگی دەوڵەتی جەنگی

بۆ ئەوەی دەوڵەتێک لە کاتی قەیران و بە تاییبەت لە کاتی شەڕدا بەخیزایی و یەگرتوووییەکی پتەو بتوانی ئیش بکات بە ناچار، دەوڵەتەکەی بە حالەتی جەنگی رادەگەیەنی تاکوو بە دەسەلاتیکی بەرفراوانەرە بە دامودەزگا حوکومییەکان رابگات. بەم بۆنەرە لە چالاکییەکانی بەرھەمھێنانی تاییبەتی دەست وەرئەدا و ئازادی تاکەکەس، سنووردار ئەکات.

Welfare state دولت رفاه دەوڵەتی خوێشگوزەران

سیستەمیکی سیاسی کە دەوڵەت خۆی بە بەرپرسی پشتگیری و پیشکەوتنی ئاسایشی کۆمەڵایەتی و خوێشگوزەرانی شارۆمەندانی وڵاتەکەی دەزانی. ئەم دەوڵەتە ئەبێ پێداویستی خزمەتگوزاری دەرمانی و بیمە و خوێش و بیکاری و خانەنشینی و یارمەتی ماڵ و خێزان، هەر لە مندالییەرە تا سەری پیری بۆ هەمووان دا بین بکات. بیمە کۆمەڵایەتی لە ساڵی ١٨٨٠ لە ئەڵمانیا و ١٩١٤ لە بەریتانیا رەواجی پێدا کرد بەلام وەک بەرنامەییەکی گونجاو، هەرەها زاراوەی «دەوڵەتی خوێشگوزەرانی»، یەکەم جار لە لایەن حیزبی کرێکاری بەریتانیا لە ١٩٤٥-٥٠، ھاتە ئاراو.

رەخنەگرانی دەوڵەتی خوێشگوزەرانی، لەسەر ئەم خالە پێدائەگرن کە خەڵکانی بەرھەدار لەم جۆرە دەوڵەتەدا لەش قورس دەبن و هەولێ ئیش و کار نادن. بە گشتی بزاقی سۆسیال دیموکراسی* لە ئەوروپا دەورێکی کاریگەری بوو لە پێشخستنی بیروکەیی ئەم جۆرە دەوڵەتانەدا. سەرکەوتوترین نموونەی ئەم سیستەمە لە لایەن حیزبی سۆشیالیستی سوید دامەزراوە کە ئەگەر پێتەرە بۆ دای شەری جیھانی دووھەم.

Pappet Government دولت دست‌نشانده دەوڵەتی داسپاردە

رژیمێک کە بە روایەت سەر بەخۆ بیئت کەچی لە راستیدا لە لایەن حوکمەتێکی دیکەرە کۆنترۆل و ئیدارە ئەکرت. بۆ وینە ئیچی فرانس لە سەر بەندی شەری دووھەمی جیھانی کە زێدەتر لە کۆنترۆلی فەرەنسەدا

دەولەتی سێبەر کابینهی سایە
Shadow cabinet کابینهی سایە
 رێبەرای هیزبێ کەمینه لە پەرلهمانی بەریتانیا هەراکتێک دەسهلات بەدەستهوه بگرن، دەبنه ئەندامی کابینه. دەولەتی سێبەر یان دەولەتی خەیاڵی، کابینهیەکی گریمانراوه کە هیزبە کەمینهکان لە ولاتانی دیموکراسیدا بۆ خۆیان سازێ دەکەن و بۆ هەر وهزارهتێک، وهزیرێکی خەیاڵی دەستنیشان دەکەن. تایبەتمەندی ئەم کاره لهوه‌دایه که هیزبێ کەمینه چاودێری به سەر هه‌موو کاروباریکی دەولەتدا دهکات و ده‌توانێت له‌م باره‌وه پێشنیاز و بیر و بۆچوونی سوودمه‌ند بچاته روو.

دەولەتی کاتی دولت موقت
Provisional State دولت موقت
 دەولەت یا حوکمه‌تێک که له به‌رزه‌خێکی سیاسی واته له کاتی گواستنه‌وه‌ی ده‌سه‌لات له سیسته‌مێکی سیاسیه‌وه بۆ سیسته‌مێکی سیاسی دیکه دروست نه‌بن و تا په‌سندکردنی ده‌ستووری بنچینه‌یی نوێ و دانانی داموده‌زگای تازه‌ی سیاسی، کاروباری ولات له نه‌ستۆ دره‌گرێ. (بۆ نموونه گۆڕینی سیسته‌می به‌عسی عێراق به سیسته‌می کۆماری فیدرالی له ساڵی ۲۰۰۵ له‌م ولاته یان گۆڕینی رژێمی پاشایه‌تی ئێران به کۆماری ئیسلامی له ساڵی ۱۹۷۹). ره‌نگه ده‌ولەتی کاتی له ده‌روه‌ی ولات بنیات بنرێت. نه‌وه‌ش له کاتێکدا که نه‌و ولاته داگیرکراوێت یا سه‌رقالی شه‌ر و شوێن بیت. ئەم جۆره ده‌ولەته هه‌روه‌ها به ده‌ولەتی نازاد* ناوبرده نه‌کرێت.

دەولەت - نه‌ته‌وه دولت - ملت
Nation-state دولت - ملت
 شێوازی که سیسته‌می سیاسی که له سه‌ده‌ی شانزده‌هه، له نیوان حوکمه‌ته فیۆدالییه‌کانی ئه‌وروپا سه‌ری هه‌لدا و هه‌موو جیهانی گرت‌ه‌وه. له‌م سیسته‌مه‌دا له نیوان ده‌ولەت* - وه‌ک با‌لاترین ریکخه‌ری ته‌کوژی و نه‌زمی سیاسی - و نه‌ته‌وه* - وه‌ک پیکه‌ینه‌ری ته‌کوژی سیاسی - پێوه‌ندیه‌کی تیر و توخ و ره‌ها دیته ئاراوه. له‌م شێوازه‌دا مه‌فرووزه که نه‌ته‌وه که‌متاکورتيک، کۆمه‌لێکی ئینسانی هاوشێوه‌یه که خاوه‌نی هه‌ستیکی نه‌ته‌وه‌یی هاوبه‌شه و له ناو سنوورێکی دیاریکراوی ده‌ولەتیکی سه‌ربه‌خۆدا نه‌ژی. «ده‌ولەتی نه‌ته‌وه‌یی» له دنیا‌ی نه‌م‌رۆدا با‌لاترین شێوه‌ی ته‌کوژی سیاسی ناوبرده‌کراوه.

جیهانی سیاسی ئیمپرو به‌ واتای پیکهاتی که له نه‌ته‌وه‌کان، نه‌و نه‌ته‌وانه‌ی که ریکخه‌راوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرت‌وه‌کان پیکده‌هینن. ره‌نگه له گه‌ل ئەم پیناسه‌دا نه‌یاری بکرت که ئەندامانی ریکخه‌راوه‌که، نه‌ته‌وه‌کان نین به‌لکو ولاته‌کان و زۆریه‌ی نه‌ته‌وه‌کان له به‌ینی چهند ولاتی که دابه‌ش‌کراون به‌لام ئەمه پیناسه‌ی ره‌سمی جیهانه له پیکهاته‌ی خۆی ئەمه‌ش به میرات و جیمه‌وه‌ی ناسیۆنالیزم* له نه‌ژمار دیت. یه‌کی که له سه‌رباسه‌کانی ده‌ولەتی نه‌ته‌وه، جیاوازییه‌کانی ده‌ولەت و نه‌ته‌وه‌یه که لیره‌دا به چەن خانی که جیاوازیانه ناماژه ده‌کەین:

۱- ده‌ولەت به‌ره‌می هۆکاره‌گیکی دیاریکراوی وه‌ک سه‌ربه‌خۆی سیاسی به‌لام نه‌ته‌وه، ده‌ره‌نجا

هۆکارگهلیکی دیاریکراوه که بۆته هۆی په‌یدا‌بوونی کۆمه‌لیکی میژوویی سه‌قامگرتوو.

۲. خه‌لکی ده‌وله‌تیک، ره‌نگه پیوه‌ندیان به نه‌ته‌وه‌به‌که‌وه بیئت یا نه‌بیئت، که‌چی نه‌ته‌وه ره‌نگه بوونیکی سیاسی سه‌ره‌خۆی هه‌بیئت یا که‌رتیک بیئت له ده‌وله‌تیکی گه‌وره‌تری فره‌نه‌ته‌وه. هه‌ندئ له نه‌ته‌وه‌کان ره‌نگه له‌ناو زیاد له یه‌که‌یه‌کی سیاسی دابه‌ش بوویتن وه‌ک کۆریایه‌کان و کورده‌کان.
۳. ده‌وله‌ت ده‌زگایه‌کی سیاسی - یاساییه، به‌لام نه‌ته‌وه، دیارده‌یه‌کی میژوویی - سیاسی و که‌لتوورییه.
۴. ده‌وله‌ت، به‌ره‌می فراژوتنی میژوویی نییه به‌لام نه‌ته‌وه ده‌ره‌نجامی ژبانی هاوبه‌شی دوور و درێژی جه‌ماوه‌ره.

۵. ده‌وله‌ت له هه‌ر سه‌رده‌میکدا کیان و نیشتمانیک دیاریکراوی هه‌یه و ئەم زێده‌ش، ره‌نگه به هۆی ژۆرداری یا یه‌که‌وته‌وه تووشی گۆپان بیئت که‌چی نه‌ته‌وه، له‌باری میژوویییه‌وه جفا‌تیک راره‌ستاو له‌ئه‌ژمار دیت و به پێی ویست و ئیراده، گه‌وره و بچوک نابێته‌وه.
۶. له سه‌روه‌ندی که‌نینه‌ی میژووی مرۆقیشتا ده‌وله‌ت هه‌بووه به‌لام نه‌ته‌وه، به‌ره‌می چاخێ نوێیه و ده‌ره‌نجامی ئاوێته‌بوونی خیل و عه‌شیره‌ت و گروپه ره‌گه‌زیه‌کانه به زه‌بری شیوازی به‌ره‌مه‌یتانی سه‌رمایه‌داری.

ده‌وله‌تی یاسایی دولت حقوقی Rechtsstaat

زاراوه‌ی ده‌وله‌تی یاسایی به‌ره‌می ئەندیشه‌ی کۆنی ئەلمانیا‌یی و سوئیسرایه. فریدریخ یۆلیۆس، سیاسه‌تمه‌داری کۆنه‌پارێزی ئەلمانی پێی وایه: «ده‌وله‌ت ئەبێ سنووری ره‌فتاره‌کانی خۆی و پانتای هاندانی شارۆمه‌ندان به شیوازیکی وردی یاسایی ده‌ستنیشان بکات بێنه‌وه‌ی زیانیکی بچوک به‌رکەس بکه‌وێت».

تایبه‌تمه‌ندییه‌کانی ده‌وله‌تی یاسایی، بریتین له:

- هه‌بوونی ده‌ستووری بنچینه‌یی که تێیدا هێزه‌کان جیاکرایه‌ته‌وه و ده‌سه‌لات دابه‌ش بوویت. (بروانه: جیا کردنه‌وه‌ی هێزه‌کان)
- دیاریکردنی هه‌ندئ مافی ئازادیه‌خوازانه و جوامیرانه‌ی کۆمه‌لایه‌تی شارۆمه‌ندان له ده‌ستووری بنچینه‌ییدا به‌چه‌شنیک که دانانی یاسای نوێ ببه‌ستیه‌وه به‌م مافانه‌وه.

دیپلۆمات دیپلمات Diplomat

به‌کارمه‌دانی پایه‌به‌رز و هه‌زاره‌تی ده‌روه و ئەو که‌سانه‌ی که سیاسه‌تی ده‌روه‌ی ولایتیک به‌پێوه ئەبێ، دیپلۆمات ئه‌گۆتێ. دیپلۆماته‌کان، له زۆربه‌ی ولاتان به‌م ریزه‌ی خواره‌وه پۆلێن‌به‌ندی ده‌کرێن:

راویژکار(پله ۱، پله ۲، پله ۳)، سکرته‌یری یه‌که‌م، سکرته‌یری دووم، سکرته‌یری سێهه‌م و ئاتاشه (کارمه‌ند) که خۆی به‌کارمه‌ندی سیاسی، سه‌ربازی، ئابووری و که‌لتووری دابه‌ش ئه‌کرێت.

دیپلۆمات ئەبێ جگه له‌بواره‌ زانستییه‌که‌ی خۆی، له‌بواره‌ جۆراوجۆره‌ زانستی و کۆمه‌لایه‌تییه‌ی

دیکهش به بهرهی ههبن و له داب و نه ریتی خه لکی نه و لاتهی که تینیدا ئیش دهکات ناگادارینت.

Diplomacy

دیپلماسی

دیپلۆماسی

دیپلۆماسی: له وشهی «دیپلۆما» ی یۆنانی و لاتینی وهرگیراوه که به مانای بهنگه و بپوانامهیه. ههروهها مانای زمان شیرین و زمان لووسیشی لی بۆتوه. ئهم وشه له زاراوهی گشتی و زانستی سیاسهت به سنی مانای سه رهکی راڤه کراوه:

1- به گشتی، دیپلۆماسی بریتیهه له پێوهندی نیوان دهوله تهکان. هه ندی له بیرمه ندانی سیاسهتی نیونه ته وهی، دیپلۆماسی به رهگه زکی دهسه لاتی نه ته وهی له قه له م نه دن و هه ندیکی تریش ته نیا وهک نامرانی بۆ جیه جیکردنی سیاسهتی نه ته وهی ناوبرده ی نه کن.

2- واتایهکی تری ئهم زاراوه، به گفتوگۆ و دیالۆگ لیکدراوه ته وه چونکا مه به ست له گفتوگۆ سازش کردنه که واته له مانا گه وه نه کړی دیپلۆماسی به م جوړه پیناسه به کین: هونه ری مامه نه کردن له گه ل سیاسهتی نیونه ته وهی که ریگا له مه ترسی تیاچوونی به رژه وهندی و ناسایشی نه ته وهی * دهگرت.

3- سه ره نجام، دیپلۆماسی پیناسه یه که بۆ شیواز و میتۆدی ئیش کردنی ده نگای به رژه به ری پێوهندی نیوده وله تی و چۆنیه تی هه لسه که وتی نه که سانه ی که به پریرسی کردنه وهی ئهم جوړه پێوهندیانه ن.

یه کیک له بابته گرنگه کانی دیپلۆماسی، چۆنیه تی گرته به ستی جهنگ و دیپلۆماسیه ته. له م رووه وه دیپلۆماسی، نامرانی که به که ل وهرگرتن لینی، سیاسهتی ده رهکی له بری شه ر پینکدادان به نامانجه کانی خۆی نه گات به دیوه که ی تریشدا ده ستپیکردنی شه ر به مانای شکست هینانی دیپلۆماسیه ته. دیپلۆماسی ناو: بپوانه سیاسهتی ناو.

De'tente

دانت/تنش زدایی

دیتانهت/هیورسازی

وشه که به زمانی فه ره نسی به واتای شل کردنه وه و نارامی و هه سانه وهیه. له زاراوه ی سیاسیشدا به مانای که م بوونه وهی ئالۆزی و ناحهزی و دوژمنایه تی نیوان ولاتان و ناسایشی نیوان ولاتانه. قوناغی هیورسازی، رهنگه به پێی بیرارنامه یه کی ره سمی یا خود له ئاکامی گۆرانی ستراتیجی نه ته وهی له ماوه ی چه ندین سالدا رووبدات. بۆ نموونه په یمانی لۆکارنو (1925) له نه وروپا که م تا زۆر، به دوا خۆیدا سه قامگیری هینا. له دهیه ی 1960 قوناغیکی هیورسازی له نیوان ولاته یه که گرتوه کانی نه مریکا و یه کیه تی سوڤیهت هاته کایه وه که له سه ره به مای پیکه وه ژیانی ناشتی خوازانه و ئهم راستیه دامه زرابوو که شه ریکی هه مه لایه ن، سه ره نجام به تیاچوونی هه ر دوولا ته واو ده بیت.

دیتیرمینیزم : بپوانه ئیراده گه رینتی.

Despotism / دیسپۆتیزم / لاساری گهری / دیسپۆتیزم / خدایگانسالاری

ئهم وشه له ریشهی یونانی (despoties) به مانای سولتان و دهسه لاتداری تاکره و ههگراره. مه بهست لهه زاراره. دهسه لاتیکه که ههچ سنووریکێ رژههیی و یاسایی نییه و به لاساری و بهر بهر له بهکار نه بریت. پینشوونهی ئهم وشه له زارارهی سیاسیدا نهگه رینتهوه بۆ ۲ ههزار سال له مهوه بهر. هه له بهت تا چهند سه دهیهک بهر له نیستا، دیسپۆتیزم له گهله زارارهی تیرانی (بروانه زۆرداری) به بهر ره چا و کردنی جیا وازییهکانیان، له بهری یه کتر بهکار دهبران. به لام ئهم چه مکه به مانا نویناوه کهی، په یوه سه ته به نه ندیشهی بیرمه ندانیکێ وهک دۆتۆکویل، هینگل، مارکس و ویتفۆگیل.

هینگل و مارکس، ئهم زارارهیان به شیوهیهکی هاویهش بۆ پیناسه کردنی ئهو جوړه کۆمه لگایانه به کار هانیوه که له رهوتی میژوویی خویان به رهو شارستانییهت، تووشی کپ بوون و بیدهنگی هاتوون. هینگل، پیسی وایه که میژو له روژه لاته وه به رهو روژاوا روشتووه و له رهوته میژوویییه شدا دیسپۆتیزم، یه که مین قوناغی ئهم جووله بووه که نامانجه سه ره کهیه که شی دامه زانندی حوکمه تیکێ پادشایی بووه له ئه و رویدا به باوه ری ئهو، له کاتیکدا که هه موو خه لکی روژاوا له نازادی هه ساونه ته وه، که چی له روژه لات، ته نها یهک کهس (پادشا یا دهسه لاتدار) له نازادی به ره ره مه نده و له م سۆنگه وه شارستانییه تی روژه لات له یه که مین قوناغی میژوویی خۆیدا ماوه ته وه.

کارۆل ویتفۆگیل کۆمه لناسی ئه لمانی. به پیناوه ی تیۆرییه که ی مارکس ده رباره ی شیوازی به ره مه مینانی ناسیایی. راما نه یه کی نوێ له سه ر دیسپۆتیزم ده ره نه کات که هه موو شارستانییه ته خۆ ره لاتیه کان (چین، هیند و ئیران) و ته نانه ت شارستانییه ته سووره ووله کانی ئه مریکا (ئینکا، مایا و نازتهک) له خۆ ده گری. به رای ئهو، تاییه ته نه ندیه کهانی ئهم جوړه کۆمه لگایانه بریتیه له:

- ۱) رژیمی سیاسی ئیستبدادی.
- ۲) نه بوونی چینی ئاریستۆکراتی به رده وام (بروانه ئاریستۆکراسی).
- ۳) چه قبه ستنی له راده به ده ری سیسته می نیداری ولات.
- ۴) نزم بوونی پینگه ی کۆمه لایه تی بازرگانه کان له کۆمه لگادا.
- ۵) به کاره مینانی ناو دییری به ره له دا له کشتو کالدا.

دیفاکتۆ: بروانه ناسینه ره ی دوفاکتۆ.

Dictatorship / دیکتاتۆری / دیکتاتۆری

زاراره ی دیکتاتۆری له وشه ی لاتینی dictator له رۆمی کۆن، به واتای مه قامی بلیندیا په به زماندا هاتوه که به دهسه لاتیکێ نیجگار زۆره وه نیداره ی ولاتی به ده سه ته وه بووه. له به ره تدا دیکتاتۆری په یهک بووه که له کۆماری رۆمی که ونینه دا، له کاتیکێ قهیراناوی به که سیك ده را. له م سه ره و به نده دا ئهو که سه

ته‌اوای دهسه‌لاتی حوکمهت و هینزی سه‌ربازی بۆ ماوه‌یه‌کی دیاریکراو (۶ مانگ) به‌دهسته‌وه ده‌گرت. له‌م رووه‌وه دیکتاتۆری رۆمی، به‌چەشنیک دهسه‌لاتیکی یاسایی بووه به‌لام له‌کو‌تایی سه‌رده‌می کۆماری ئه‌و سپاسالارانه‌ی که به‌شێوه‌ی ناره‌وا دهسه‌لاتیان به‌دهست ئه‌هینا خۆیان به‌م ناوبانگه‌وه ناساند و ئینجا دیکتاتۆری، رواله‌تیکی نایاسایی به‌خۆوه گرت.

له‌ زاراوه‌ی سیاسی ئیمرو‌دا ئه‌م زاراوه‌ به‌و رژێمانه‌ ئه‌گوترین که‌ تینیدا که‌سیک یان حیزبیک، مه‌جال ناداته‌ گرووپه‌کانی‌تر تا‌کوو ئه‌وانیش به‌شداری بکه‌ن له‌ دهسه‌لاتدا و به‌مجوره‌ دهسه‌لاتی هه‌موو هینزه‌کانی ولات به‌دهسته‌وه ئه‌گریت. نموونه‌ی رژیمی دیکتاتۆری له‌ سه‌ده‌ی بیسته‌مدا بریتی بوون له‌: هیتلەر (۱۸۸۹-۱۹۴۵) له‌ ئه‌لمانیا، مۆسۆلینی (۱۸۸۳-۱۹۴۵) له‌ ئیتالیا، ستالین (۱۸۷۹-۱۹۵۳) له‌ یه‌کیه‌تی سۆقیه‌تی که‌ له‌ قه‌واره‌ی حیزبی ناسیۆنال سۆسیالیست و فاشیست و کۆمۆنیزم پینکهاتن و سه‌رمه‌شقی حوکمه‌تی دیکتاتۆری حیزبی و تاکه‌که‌سی له‌ ئه‌ژماردین.

دیکتاتۆریه‌کان، به‌ سه‌ن جۆری کۆنه‌په‌رست و شۆرش‌گه‌ڕانه و تیکه‌ل دابه‌ش ده‌بن. دیکتاتۆری کۆنه‌په‌رست، ناهیللیت پینکهاته کۆمه‌لایه‌تییه‌ کۆنه‌کان تووشی وه‌رچه‌رخان بین. به‌ پینچه‌وانه‌وه دیکتاتۆری شۆرش‌گه‌ڕانه، وه‌رچه‌رخانی ئه‌م پینکهاته کۆمه‌لایه‌تیانه‌ خیراتر ئه‌کات. به‌لام جیاکرنه‌وه‌ی ئه‌م جۆره دیکتاتۆریانه‌ له‌ به‌کتر هاسان نییه‌ چونکا له‌ واقیعدا زۆریه‌ی رژیمه‌ دیکتاتۆریه‌کان خۆیان به‌ شۆرش‌گه‌ڕ ده‌زانن و بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ ده‌کهن که‌ له‌ سه‌ر شاره‌ وێران‌ه‌کان کۆمه‌لگایه‌کی نوێیان دامه‌زراندۆته‌وه. هه‌ندیچار جۆریک له‌ دیکتاتۆریه‌ت هاتۆته‌ مه‌یدانه‌وه که‌ له‌ میانه‌ی کۆنه‌په‌رستی و شۆرش‌گه‌ڕیدا هه‌نگای ناوه‌ که‌ پینی ده‌گوتری دیکتاتۆری تیکه‌ل، بۆ نموونه‌ رژیمی ناپلئون.

رژیمه‌ دیکتاتۆریه‌کان به‌زۆری له‌ رینگای نایاسایی وه‌ک کۆده‌تای سه‌ربازی جله‌وی دهسه‌لات به‌دهسته‌وه ئه‌گرن به‌لام هه‌ندێ رژیمی دیکتاتۆریش هه‌ن که‌ له‌ رینگای یاسایی دهسه‌لات به‌دهسته‌وه ئه‌گرن که‌چی پاش سه‌قامگیربوونی حوکمه‌ته‌که‌یان ناماده‌ نین به‌ هه‌مان شێوه‌ واز له‌ دهسه‌لات به‌ین. بۆ وینه‌ هۆگۆ چاقیز سه‌رۆک کۆماری قه‌نیزۆئیا، له‌ سه‌ره‌تای ساڵی ۲۰۰۹ به‌ ده‌رکردنی یاسایه‌ک له‌ په‌رله‌مانی ئه‌م ولاته‌، توانی ریکا بۆ پالواتنی هه‌میشه‌یی خۆی بۆ پۆستی سه‌رۆکایه‌تی کۆمار هه‌موار بکات.

هه‌موو رژیمه‌ دیکتاتۆریه‌کان له‌م خالانه‌ی خواره‌وه‌دا هاوبه‌شن:

- ۱- کۆجیبوون (چه‌قه‌ستن)ی دهسه‌لات.
- ۲- پینشیلکردنی نازادییه‌کانی تاک.
- ۳- نه‌بوونی قانون و یاسایه‌ک که‌ ماوه‌ی دهسه‌لاتداریه‌تی فه‌رمانه‌ره‌وا سنووردار بکات.
- ۴- نه‌بوونی یاسایه‌ک بۆ جێ نشینی دهسه‌لات.
- ۵- ملکه‌چکردنی جه‌ماوه‌ر بۆ دهسه‌لات ته‌نیا به‌ هۆی ترسه‌وه.
- ۶- که‌که‌ وهرگرتن له‌ تیرۆر* وه‌ک نامرازی به‌کاره‌ینانی زه‌هر و زور.

دیکتاتوری پرولتاریا دیکتاتوری پرولتاریا Dictatorship of proletariat

یهکێک له چه مکهکانی مارکسیزم* که چۆنیهنی به کارهینانی هینی دهولت له نیوان شۆرشێ سۆشیاالیستی و پیادهکردنی کۆمه‌لگای سۆشیاالیستی دیاری ئەکات. مارکس له ریبازه‌که‌ی خۆیدا بۆ تێپه‌ربوون له قۆناغی سه‌رمایه‌داری به‌رهو سۆشیاالیزم، باسی قۆناغی‌کی تر ده‌کات که به «دیکتاتوری پرولتاریا» ناوبرده‌ی ئەکات. به باوه‌ری مارکس، دوا‌ی ئەوه‌ی پرولتاریا له رێی شۆرشه‌وه ده‌سه‌لاتی سیاسی به‌ده‌ست هینا، هوکمه‌تی چینه‌که‌ی خۆی (کرێکاران) دا‌هه‌زرینتی. وه‌ها هوکمه‌تیک مووچه و چه‌قه‌ده‌ست به رێژه‌ی ئیش و کار ئەدات و خاوه‌ندارییه‌تی که‌ره‌سته‌ی به‌ره‌مه‌پێنان و دابه‌شکردن و مه‌زاختن به‌ده‌سته‌وه ئەگرێ و هه‌وساری چینه‌کانی تر مه‌هار ئەکات. ئەم هوکمه‌ته، به له‌ناوبردنی کاری ده‌ستی و فیکری و جیاوازی چینه‌یه‌تی، رینگه بۆ له دایکبوونی کۆمۆنیزم واته کۆمه‌لگای به‌ده‌ر له چینه‌یه‌تی، خو‌ش ئەکات. له‌م کاته‌دا پرولتاریاش وه‌ک چینی‌ک، له‌ناو ئەه‌جیت و جیی خۆی ئەدات به ئەنجومه‌نه‌کانی هاریکاری بۆ به‌ده‌سته‌وه‌ گرتنی که‌ره‌سته‌کانی به‌ره‌مه‌پێنان.

به‌پای مارکس و لایه‌نگه‌ره‌کانی، دیکتاتوری پرولتاریا قۆناغی گواسته‌نه‌وه‌یه له کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داریه‌وه بۆ کۆمه‌لگای سۆشیاالیستی. مارکسییه‌کان گرنگییه‌کی زۆر به‌م تێورییه‌ ده‌ده‌ن و به نامانجی کۆتایی هاتنی «سه‌رده‌می رهنجده‌ران» ی ده‌زانن که به‌و پێیه گۆرانه‌کاریه‌کی به‌رچاوا له هه‌موو بواره ئابووری و کۆمه‌لایه‌تیه‌کاندا دیته‌ دی.

یهکێک له‌و گرفتانه‌ی که بۆ مارکسییه‌کان بۆ به‌کار هینانی ئەم مۆدێله له ولاتانیکی وه‌ک سو‌قیه‌ت و چین به‌دی هات، ئەمه بوو که له‌م ولاتانه به‌هۆی دواکه‌وتویی ئابووری، پرولتاریا زۆر بێ‌توانا و بێ‌هه‌شیمه‌ت بوو به‌لام لێ‌ئین و مانۆ، به‌ دامه‌زرانی حیزب، له‌بری چینی‌ک که حیزب خۆی به‌ نوێنه‌ری ده‌زانن، له‌م مۆدێله بۆ فه‌رمانبه‌وایی ره‌های حیزبی کۆمۆنیست که‌لکیان وه‌رگرت.

دیکتاتوریه‌تی اقتدار گرای Authoritarianism

بریتییه له‌ پش‌تیوانی کردن له‌ هوکمه‌تیک سهرکوت کار که فرمانه‌کانی ته‌نیا له‌ ترسی سزادان جینه‌جێ ده‌کریت. لایه‌نگه‌رانی ئەم جو‌ره‌ هوکمه‌تانه له‌سه‌ر ئەم باوه‌ره‌ن که ده‌سه‌لاتی فه‌رمانبه‌وا به‌ شێوه‌یه‌کی خو‌رسک، شه‌ری و په‌وایه و پێویسته‌ خیرا به‌رێوه‌ بچیت چونکا ئەم ده‌سه‌لاته له‌ لایه‌ن خواوه‌ند یان ره‌وتی می‌ژوو به‌ ده‌سه‌لاتدار سپێردراوه. لایه‌نگه‌رانی نوێی ئەم رژیمانه، سیسته‌مه‌ دیموکراسییه‌کان له‌مه‌ر ئیداره‌ی کۆمه‌لگا به‌ر ره‌خنه‌ ئەده‌ن و بۆ ئیداره‌ی کۆمه‌لگا سیسته‌میکی ده‌سه‌لاتدار و به‌هێز داوا ده‌کهن که بێ سه‌رنجدان به‌ خواسته‌کانی فه‌رمانبه‌ران کاروباری ولات جینه‌جێ بکات.

رژیمه‌ ده‌سه‌لات خاوه‌نه‌کان، له‌م سۆنگه‌وه له‌ گه‌ل رژیمة دیموکراسییه‌کان جیاوازیان هه‌یه که ئەمان نه‌یاری فیکرییان پێ قبول ناکرێ و ده‌ست ئەگرن به‌سه‌ر میدیاکاندا و له‌ به‌رده‌م نازادییه‌کانی تاک ته‌گه‌ره ساز ده‌کهن و ده‌سه‌لاتیش ئەسپێرنه‌ ده‌ست تاقمیکي ناوازه. له‌ کۆمه‌لگای ده‌سه‌لات خاوازا به‌ شێوازی که

تاقمی دسهلآت خواز بۆ راگرتنی دئی جه ماوه ره هیج ههولیک نادات و خوی بۆ لپیرسینهوه ناماده ناکات بهلکووه ههول نهدات جه ماوه ره تنیا ملکهجی خوی بکات. نموونهی ئەم جوړه هوکمه تانه، رژیمه دیکتاتوریه فاشیستیبهکان.

Demagogie

دماگوژی / عوام فریبی

دیماگوژی

ئەم زاراوه له وشه‌ی demagogia یونانی وه‌رگیراوه و له سه‌ره‌تادا به مانای «رئبه‌رایه‌تی خه‌لك» به‌كار براهه. له رومی كۆنیشدا مانایه‌کی سه‌ره‌رزانه‌ی بووه به چه‌شنیک كه‌سانیکى وه‌ك پریکلینس و دیموستینس و سیسرۆن، به‌م ناوه‌ ناوبانگیان ده‌رکردوه. له زاراوه‌ی سیاسی نوێدا دیماگوگی، مانایه‌کی سووکایه‌تی‌نامه‌یزی له‌خوی گرتوه و به‌ واتای فریودانی جه‌ماوه‌ر و به‌لێنی ناراست دان و كه‌لك وه‌رگرتن له هه‌ست و سۆزی خه‌لك بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانجی تایبه‌ت لیک‌دراوه‌ته‌وه.

دیماگوگ، كه‌سیكه‌ كه‌ هه‌ستی جه‌ماوه‌ر ده‌جولینیت و هانیان ده‌دات به‌ مه‌به‌ستی ده‌سكه‌وتنی ئامانجه‌كانی خوی.

Democracy

دموكراسی / مردم سالاری

دیموكراسی

دیموكراسی له دوو وشه‌ی یونانی دیمۆس، به مانای «خه‌لك» و كراتۆرس، به مانای «هوكمه‌ت» پێكه‌اتوه. مانای ئەم زاراوه له پوخته‌ی قسه‌كانی ئابراهام لینگۆلن (۱۸۰۹-۱۸۶۵)، شانزه‌هه‌مین سه‌ركۆماری ئەمریکا) بریتی بوو له: «هوكمه‌تی خه‌لكی، له لایه‌ن خه‌لكه‌وه، بۆ خه‌لك». ئەم بیروكه به‌ روانه‌ت زۆر ساده‌یه، كه‌چی له واقیعدا زۆر ئالۆز و تێك‌ته‌نراوه. ئەگه‌رچی مانای دیموكراسی تا راده‌یه‌ك روونه به‌لام ئەم مه‌سه‌له‌ كه «خه‌لك» چۆن به‌ سه‌ر خۆیاندا هوكمه‌ت بکه‌ن هێشتا هه‌ر مژاوییه و روون نه‌كراوه‌ته‌وه. به‌م بۆنه‌وه بۆچوونی جیاوازی له‌سه‌ر ئەم چه‌مكه‌ هاتۆته‌ ئاراوه.

ئیمروكه مه‌به‌ست له دیموكراسی شیوازیكه له ژبان كه‌ تینیدا ده‌سه‌لآت جیا بکړیته‌وه و به‌ هه‌موو كه‌س وه‌لام بداته‌وه. له‌م سیسته‌مه‌دا جیاوازییه‌كان به‌هه‌ند نه‌گیرین و له‌ پینگه و جینگه‌ی جه‌ماوه‌ر ریز ده‌گیرئ و ده‌رفه‌تی یه‌كسان بۆ هه‌مووان ده‌ره‌خسین. به‌ كورتی دیموكراسی به‌ مانای دابه‌شكردنی ده‌سه‌لآت به‌ بئ توندوتیژی و شه‌رپانه‌وه. له سیسته‌میکى دیموكراتیدا هیج كه‌س فه‌رمانه‌وای هه‌میشه‌یی نییه و هیج كه‌س له سه‌ر ته‌ختی ده‌سه‌لآت كې ناکه‌وئ. سه‌ركۆمار نه‌كه‌وئته‌ به‌ر ره‌خه‌ن و لپیرسینه‌وه و له زه‌مه‌نیکى دیاریكراودا نه‌بئ له ده‌سه‌لآت ده‌ست بگێشیته‌وه. كه‌واته له‌م جوړه رژیمه‌دا هیج كه‌س بۆی نییه ده‌سه‌لآت مۆنۆپۆل بکات، بگه‌ ده‌سه‌لآت هه‌میشه له ژیر چاودیری و كۆنترۆلی هه‌موواندايه.

دیموكراسی سه‌ده‌ی بیسته‌م، به‌ره‌می لیبرالیزمی سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌مه. هه‌لبه‌ت لیبرالیزمی ئەم سه‌ده‌یه‌ش نه‌گه‌ریته‌وه بۆ نه‌ندیشه‌كانی هیۆم، میل و رۆسۆ. هه‌ندئ كه‌س دیموكراسی به‌ نایدیۆلۆجی سیاسی چینی ماناوه‌ندی له‌ قه‌لم نه‌دمن. جیاوازی سه‌ره‌کی دیموكراسی له سه‌ده‌ی نۆزده و بیسته له‌وه‌دايه كه‌ ئیمرو

بنه‌ماکان و ئایدیۆلۆجیای سیاسی چینە مامناوەندییەکان بە ناو چین و توێژەکانی دیکە کۆمەڵگادا بلۆ بۆتەوه.

لە پێناسەییەکی تردا دیموکراسی شیۆازیکی حوکمەتکردنە بەسەر نەتەوێیەکی بانغ و هەراش کە ئەندامانی ئەو نەتەوێیە خاوەنی بەهەری بیرکردنەوه و رەخنەگرتن بن و لە راپەراندنی کاروباری کۆمەڵگادا بەشداری بکەن. لەم سیستەمەدا جەماوەر بە مافەکانی خۆیان شارەزان.

یەکیەک لەو گرفتارنەئەیی کە لەسەر چەمکی دیموکراسی پێش هاتووه، جیاوازی نیوان دیموکراسی راستەوخۆ و دیموکراسی نوێنەراییەتی یا ناراستەوخۆیە. دیموکراسی راستەوخۆ، هەلگری ئەو زەمانەتیە کە خەڵک راستەوخۆ بێنە ناو مەیدانەوه بۆ دەرکردنی ئەو یاسا و بریارانەیی کە پێوهندی بە ژێانی خۆیانەوه هەیە. بۆ وێنە خەڵکی ناسینا لە سالانی ۵۰۷ تا کوو ۲۲۲ی پێش زاین، ئەم شیۆازە حوکمەتەیان پیاده کرد. گەورەترین رەخنەگری دیموکراسی راستەوخۆ، پلاتۆ، فەیلەسووفی مەزنی یۆنانی بوو. ئەو پێی وابوو کە لە جیاتیی ئەوهی بریارەکان لە لایەن کەسانی شارەزا و پسیۆپۆوه دەرکریژن، سپێردراوه بە کەسانی خاوەن پێشە کە سەریان لە سیاسەت دەرناچن کەواتە دیموکراسی راستەوخۆ حاکمەتی جفااتییە.

دیموکراسی نوێنەراییەتی بە واتای سیستەمیکی حوکومییە کە تێیدا نوێنەرانی هەلبژاردەیی خەڵک، یاساکانی کۆمەڵگا دانەنێن. تاییبەتەندییەکانی ئەم جۆرە دیموکراسییە بریتینلە: یەکەم، هەلبژاردنی نازاد ناوبەناو بێتە کایەوه و هەر شارۆمەندیکی هەراش مافی ئەوهی بێن کە دەنگ بدات و دەنگی پێی بدەن. دەنگدان ئەبێ دوور بێت لە هەر جۆرە مەترسی و هەڕەشەییەک. دووهم، ئەم جۆرە هەلبژاردنەش نابی تەنیا بەسەریتۆه بە پالیۆراوانی حیزب یان لایەنێکی دیاریکراو، ئەگەریش ژۆرینەیی خەڵک دەنگیان ئەدا بە مانەوهی حوکمەتی دەسەلاتدار، ئەبێ دەسەلات بدزیتە دەست کەسانی تر. سێهەم، نوێنەرانی هەلبژاردەیی خەڵک (پەرلەمان)، ئەبێ مافی یاسادانانیان لە هەموو بواریک هەبێ و بتوانن بە راشکاوی بریارەکانی دەولەت بخەنە ژێر پرسیار یان لە گەلیا نەیار بن بێ ئەوهی هیچ ترس و خۆفێک یان نازار و مەترسییەک بێتە سەر رێگەیان.

لەم چاخەدا دیموکراسی پەرلەمانی، باوترین شیۆازی دیموکراسییە. بنەمای دیموکراسی برۆهینانە بە بایەخەکانی تاکی مرۆف و دەرەفتی بریارەدەرکردن لە کاروباری گشتی و تاییبەتی. ئەگەرچی ئەم شیۆازە، لە سەر بنەمای تاکەکەس دامەزرێوه بەلام کاتیک ماھییەتی فرە نەتەوهیی و فرەکەلتوری ژۆرەیی کۆمەڵگانان شروقه دەکریت، گرفتیی جۆراوجۆر دیتە بەرچاو. ئەگەر لە ولاتیکی ژۆرینەییکی کەلتوری یەکدەنگ هەبیت، ئەغەلب جار بەرژووەندییەکانی ئەو ژۆرینە دەستەبەر ئەکریت. کەواتە رەنگە ئەم شیۆازەیی دیموکراسی رێگە خوش بکات بۆ «دیکتاتۆری ژۆرینەیی کەلتوری». چما نوێنەرانی کەلتوری کەمینەکان یان هیجکات هەلنەبژێردریژن یان رادەیان هیندە کەم بێت کە لە ئەنجومەنی یاساداناندا کاریگەر نەبن.

دیموکراسی سیاسی لە واقیعدا بە مانای حوکمەتی ژۆرینە یان یەک لە سەر نیوهی دەنگەکانە. لە روانگەیی فەلسەفەیی سیاسییهوه دیموکراسی، خەڵک لە بەرژووەبردنی ئیدارەیی کۆمەڵگا و چاودیرییی بە سەر

حوکمهت به ههقدار ئهزانی و دهولت* به بهرهنجامی ئیرادهی گهشتی له قهلمه ئهدرئت.

هیرۆدۆت، میژوونووسی بهناوبانگی یۆنانی ئهنووسن: «ئهگهچیی دیموکراسی بۆ ههموو خهلك له بهرهدم یاسا به یهك چاو دهروائی بهلام گهرفتیکی ههیه نهویش به هاسانی ئهبیته مۆبۆکراسی، واته سهروهیری کهسانی ئهزان و بازاری و دهسهلاتی بۆرهپیاوانی سهركیش و لاسار» (پروانه ئاژاوه خوازی). رهوتی گهشهکردنی دیموکراسی له جیهاندا ئهگهپێتهوه بۆ یۆنانی کۆن بهلام دواتر له سالی ١٢١٥ی زایینی بۆ یهکهجار، کینگ چۆن پادشای بهریقانیا پاش راپهڕینیکی جهماوهیری فهرمانیکی دهرکرد که به «چارنامهی گهوره» ناوبانگی دهرکردوه و تییدا ئهنجومهنيك بۆ نوێنهان پێشبینی کراوه. له فرهنساش له دواي شۆرشێکی خویناوی له سهدهی ههژده، ئهنموونی دیموکراسی تاقی کراوهتهوه. له سالی ١٨٢١، له بهلیکا بۆ یهکهجار دهستووری دیموکراتی دانراوه که تییدا ئازادی نووسین و رادهپهڕین و کۆبوونهوهکان زهمانهت کراوه.

له سههرتای سهدهی بیستهوه، له ولاتانی ئاسیایی و ئهفریقایی دواي دزهکردنی ئهندیشه ئهروپییهکان، بزواتی دیموکراسی خوازی له دوو کیشوهرهدا گهشهی کرد. بهلام له بهر نهبوونی ههلومهرجی پێویست و داکوستانی رهگی ئیستیبدای لهم ناوچانه، زۆربهی ئهم بزاقانه شکستیان هیئا و دواي ماوهیهک تهنیا به هیشتهوهی روکهشیکي دیموکراسی سههرلهنوێ به چهشتی دیکتاتۆری نوێ سهریان ههئدايهوه. ههلبهت له ماوهدا چهن نمونهی سهرکهوتووی دیموکراسی هاتهدی که ئهکرێ ئاماژه بهدین به ژاپۆن و هیندستان.

Industrial democracy دموکراسی صنعتی

به پێی ئهم بیرۆکه، ئهبن کریکاران له بریارهکانی هاوپیوهند له گهڵ کارخانه پیشهسازیهکاندا بهشدار بن. لهم بارهوه تیۆری جۆراوجۆر هاتۆته ئاراوه که سههرنجامی ئهم تیۆریانه خوازیاری رووخانی سهرمایهداری و چهسپاندنی دهسهلاتی کریکارانه. تیۆرییهکی نوێ له بارهی دیموکراسی پیشهسازیهوه ئاراسته کراوه که پێی وایه ئهم سیستهمه، سهرمایهداری و شانوشکۆی بهرپوهبهرانی قبوول کردووه و ئهم راستیهی درکاندووه که کریکاران ناتوانن له بهرپوهبردنی کارخانه پیشهسازیهکان سهرکهوتوو بن.

People's democracy دموکراسی توده‌ای/دموکراسی خلقی

ئهم زاراوه له لایهن ولاتانی کۆمونیستی یهوه بهکار ئهبرئت بۆ جیاکردنهوهی سیستهمی سیاسی تاک حیزبی خویان له گهڵ سیستهمی سیاسی فرهحیزبی که له ولاتانی ئهروپای رۆژاوا باو بووه و به دیموکراسی بۆرژواپی ناوی دهبن. لهم سیستهمهدا حیزبی کۆمونیست خۆی به نوێنهری زۆریهتی کۆمه‌لگا یا رهنجدهران دهزانی و مافی چالاکیی سیاسی به چینه چهوسینه‌رهکان نادات. لهم سیستهمهدا بته‌ماکانی دیموکراسی لیبرالی رۆژاواپی بهرچاو ناکه‌وێ. پیناسه‌یهکی تری ئهم سیستهمه، «دیکتاتۆری پرولتاریا»* به.

دیموکراسی کۆمه‌لایه‌تی: بېروانه سۆسیال دیموکراسی.

Liberal Democracy دموکراسی لیبرال دیموکراسی لیبرال

دیموکراسی لیبرال شیوازیکه له دیموکراسی ناراسته‌وخۆیان دیموکراسی نوینه‌رایه‌تی. دیموکراسی لیبرال ریز دانه‌ئێ بۆ مافه‌سرووشتی و مه‌ده‌نییه‌کان و هه‌روا قاییل به‌یه‌کسانی مافه‌کانه‌ بۆ هه‌موو هاوولاتیان له‌ بوا‌ری سیاسی و دادوه‌ریدا. له‌م جۆره‌ له‌ دیموکراسیه‌دا ده‌سه‌لاتی زۆرینه‌* به‌ شیوه‌یه‌کی سنوورداری یاسایی جیه‌جێ ده‌کریت. ئەم سنووره‌ش: بۆ زامنکردنی به‌هره‌مندی که‌مینه‌* یه‌ له‌ هه‌ندئێ له‌ مافه‌ تاکه‌که‌سی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی وه‌ک نازادی بیر و پا و ئایین.

به‌ باوه‌ری نه‌یاری ئه‌م شیوازه‌ حکوومه‌یه‌ دیموکراسی لیبرال، بئێ ره‌چاوکردنی ماقی هاوولاتیان له‌ به‌ستینی نابوویدا چه‌واشه‌کردنی خه‌لکه‌ بۆ په‌رده‌کێشان به‌سه‌ر جیاوازی چینه‌یه‌تی کۆمه‌لگا. مارکس، دیموکراسی لیبرالی به‌ دیکتاتۆری بۆرژوازی له‌ قه‌لم داوه‌. ئیستا بانگه‌شه‌ی ئه‌وه‌ ده‌کریت که‌ لیبرالیزمی ئابووری، هاو‌پێ له‌گه‌ل سیسته‌می دیموکراسی، له‌ گۆره‌پانی خه‌بات له‌گه‌ل ئایدیۆلۆجیه‌کانی دیکه‌دا سه‌ره‌به‌رز و سه‌رکه‌وتوو هاتۆته‌ ده‌روه‌. چونکا پیکهاته‌ی سیاسی دیموکراسی لیبرال، ده‌سپێچیکێ به‌هیزه‌ بۆ به‌ده‌ست هێنان و پاراستنی ده‌سه‌لات. ئەم سیسته‌مه‌ له‌ گه‌ل تاقمی بوروکراتی سیاسی هاوده‌نگه‌ و به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ئه‌وان ده‌پاریزیت.

به‌ پای هه‌ندئێ که‌س لیبرالیزم به‌ هۆی سه‌روساختی له‌گه‌ل سه‌رمایه‌داریدا ناتوانن به‌و به‌ئینه‌ی که‌ له‌مه‌ر نازادی تاکه‌که‌س بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانجه‌کانی داویه‌تی وه‌فادار بیت. چونکا لیبرالیزم پارێزه‌ری به‌رژه‌وه‌ندی چینی به‌هره‌دار له‌ خاوه‌نداریتی تایبه‌ته‌ که‌ نه‌مه‌ش ره‌نگه‌ ببیته‌ هۆی ململانی و شه‌ری چینه‌یه‌تی و به‌رزیبونه‌وه‌ی هه‌لپه‌ی شه‌ر و ییکداندانی جیهانی.

Christian democracy دموکراسی مسیحی دیموکراسی مه‌سیحی

ئهم زاراوه‌ بۆ ئه‌و حیزبه‌ سیاسییانه‌ی ئه‌روپا به‌کاردیت که‌ له‌ گه‌ل کلیسه‌ی مه‌سیحی - زۆرت کاتۆلیکه‌کان - هاویه‌یمان و به‌ حیزبی دیموکرات مه‌سیحی ناویان ده‌رکردوو و ئه‌ندامه‌کانیشی به‌ «دیموکرات مه‌سیحی» ده‌ناسرین. ئەم حیزبانه‌ له‌ سه‌ده‌ی نۆزده‌، به‌دژی سه‌رمایه‌داری و سۆشیالیزم و جووله‌کان بوون. له‌ ۱۹۴۵ به‌دواوه‌، له‌ شیوازی پێشووێ خۆیان وه‌ک حیزبیکێ سه‌ره‌کی لایندا و بوون به‌ کۆنه‌پارێز و له‌ ولاتانی فرهنسا و نه‌مسا و ئیتالیا و به‌لیکا و ئەلمانیا ده‌سه‌لاتیان به‌ده‌سته‌وه‌ گرت.

Berlin Wall دیوار برلین دیواری به‌رلین

ئهم دیواره‌ که‌ هێمایه‌که‌ بۆ شه‌ری سارد*، به‌و دیواره‌ شه‌گوتری که‌ له‌ ئیواره‌ی ۱۳ی ئاگۆستی ۱۹۶۱ به‌ فرمانی رووسه‌کان له‌ لایه‌ن هیزه‌کانی ئاسایشی ئەلمانیا‌ی رۆژه‌لآتوه‌ بینا کرا. ئەم دیواره‌ که‌ به‌ درێژ...

۴۶ ک. م بوو، سەرھتا بە سیمی خاڵدار و پاشان بە بتۆن شاری بەرلینی بە دوو بەشی رۆژاویسی و رۆژھەلاتی دابەش کرد و لە ریی خاکەو، پێوەندی خەلکی بەرلینی رۆژھەلات و رۆژاوی لیک پچراند. ھەر لە سەرھتاونە ئەمریکا و بەریتانیا بە بیناکردنی ئەم دیوارە ناپزای بوون و ئەمەش بوو ھۆی پێیادەکردنی لەشکرکی دەبابە ھێزەکانی ئەمریکا لە کەرتی رۆژاوی دیوارەکە.

بە پنی ریککەوتنی یالتا کە لە نیوان ھاوپەیمانانی شەری دووھەمی جیھانی مۆرکرا، بەرلین لە نیوان ھەر چوار ولاتی داگیرکار دابەشکرا. بەلام پاشان ھەر سنی ولاتی رۆژاویسی (ئەمریکا و بەریتانیا و فرەنسا) ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی خۆیان لە بەرلینی رۆژاویسی بەیەکەو لکاند و بە ھاوکاری یەکتەر لە ناوچەرگی ئەلمانیا ی رۆژھەلات، بەرلینی رۆژاویان کردە نمونە یەکی پیشکەوتن و گەشەکردنی ئابووری رۆژاوا. بەدوای گۆرانکاری و شەپۆلەکانی وەرچەرخان لە ئەوروپای رۆژھەلات و ھەلوەشانەو ھی ئیمپراتۆریەتی سوڤیەت، مەسەلە یە کگرتنەو ھی دووبارە ی ھەردوو بەشەکە ی ئەلمانیا ھاتەو ئارا و سەرھنجام ئەم دیوارە لە ۴ ئۆکتۆبەری ۸۹ لەدوای ۲۸ سال لە لایەن خەلکی دوو ولاتەکە رووخیندرا و بە شێوە یەکی رەسمیش، لە ریکەوتی ۸۹/۱۱/۱۸ سنووری نیوان ئەم دوو ولاتە سەرلەنوئی ئاوەلا کرایەو.

Refrandum

راپرسی/ریفراندۆم همه پرسى / رفراندوم

پرسینى را و بۆچۆنى راستهوخۆ له ئەندامانى رێکخراوه یان کۆمه‌لگایهک بۆ ره‌تکردنه‌وه یان قیوولکردنى سیاسه‌تیک له سه‌ر پێشنیاری نوێنه‌ران یا رێبه‌ران. نامانجى راپرسی ئەوهیه که قانونیک به زیانى زۆریه‌ى خه‌لک دهره‌نچن. له سیسته‌مى نوێنه‌رایه‌تى و په‌رله‌مانى نویدا ته‌نیا بۆ ده‌ستوورى بنجینه‌یى یان بۆ گۆپینی رژیمی سیاسى، راپرسی دیته‌ ناراه به‌لام له هه‌ندى ولاتی بچووکدا بۆ هه‌موو شتیك راپرسی ده‌کن.

راپرسی به چهن شیوه به‌ریوه ده‌چن:

۱- راپرسی بۆ ده‌ستوورى بنجینه‌یى: وه‌رگرتنى رای شارۆمه‌ندان له بابته په‌سندکردنى ده‌ستوور یان پیاچوونه پێیدا. ئەم راپرسییه به ريفراندۆمى زۆره‌ملیش ناوبرده‌ کراوه. بۆ وینه راپرسی له په‌ره‌سه‌ بۆ سه‌ربه‌خۆیى ئەله‌جه‌زایر (۱۹۶۱).

۲- راپرسی بۆ ئەنجومه‌نى یاسادانا‌ن: کاتیك ئەنجومه‌ن بیه‌ویت قانونیک په‌سند بکات، ئەبى زۆریه‌ى خه‌لک له دۆخى بده‌ن ئینجا شته‌که ئەپرته‌وه. ئەم جۆره راپرسییه به ريفراندۆمى ئاره‌زوومه‌دانه‌ ناوبراوه.

۳- راپرسی بۆ سه‌رۆك كۆمارى: له کاتى هه‌لبژاردنى سه‌رۆك كۆمار یان سه‌رۆك وه‌زیران به شیوه‌ى راسته‌وخۆ به‌ریوه ده‌چن.

ده‌کری راپرسی به خواستی هه‌موانیش بێته‌ ناراه. به‌م شیوه‌ که ئەگه‌ر په‌رله‌مان هه‌ز نه‌کات بابته‌تیکى تاییه‌ت به‌خړتیه ريفراندۆمه‌وه، ئەوا هه‌ندى له خه‌لکانى ناسایی که ماق ده‌نگدانیان هه‌بى ده‌توانن به‌ کۆکردنه‌وى ئیمزا داوا بکه‌ن ئەو بابته‌ به‌خړتیه راپرسییه‌وه. راده‌ی پێویست بۆ ئەم داواکارییه، به پێنى یاسای ولاته‌کان له ۵ تا ۱۵ له سه‌دى ده‌نگده‌رانى دوايین هه‌لبژاردن شه‌یته‌ت. به‌ زۆرى له ده‌ستوورى ولاته‌کاندا چۆنیه‌تى و هه‌لومه‌رجى به‌ریوه‌چونى راپرسی ئاماژه‌ی پێ ئەکری.

Extradition

راده‌ستى تاوانباران استرداد مجرمان / باز داد

به‌ واتای دو‌باره‌ دانه‌وى تاوانبار یان گومانیكراوه له ده‌وله‌تیکه‌وه بۆ ده‌وله‌تیکى تریه. له‌م باره‌وه هه‌یچ یاسایه‌کى ئیو‌ده‌وله‌تى له ئارادا نییه به‌لام ده‌وله‌ته‌کان له‌ناو خویاندا قه‌رار و به‌لێن ئەده‌ن که تاوانباران یان گومانیكراوان (جگه‌ له تاوانبارى سیاسى) راده‌ستى یه‌کتر بکه‌نه‌وه. تاوانبارى سیاسى (پروانه‌ تاوانى سیاسى)، به پێنى یاسا ئیو‌نه‌ته‌وه‌ییه‌کان به «په‌نا‌به‌ر» ناو‌نوسده‌کری و شه‌بى له ماق په‌نا‌به‌ران به‌شدار و به‌هه‌ره‌وه‌ر بێته‌.

رادیکال/ چهپرهو رادیکال/ بنیادستی Radical
 قوتابخانه، حیزب یان کهسیک که باوهپی به گۆرانکاری خیرا و بنهپهتی له بونیاده سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا ههیه و ده‌خوازیت بنهپه‌ته‌کان له ریشه‌وه بگۆپێ، به تایبته نه‌گهر ئەم گۆرانکارییه‌انه بێتته هۆی هیورکردنه‌وهی بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی یان سرپه‌نه‌وهی گه‌نده‌لێیه‌کان.

رادیکالیزم رادیکالیزم/ بنیادگرایی Radicalism
 ئەم زاراوه ده‌لاله‌ت ئەکا به‌ سه‌ر ئەندیشه و کرداریکی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی که ده‌خوازێ به‌ په‌له‌و بێ‌راوه‌ستان، گۆرانکارییه‌کی قوول به‌سه‌ر داموده‌زگا کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا بێنیت. رادیکالیزم (و ناوه‌لناوی رادیکال) زیاتر بۆ وه‌سفی ئەندیشه و کرده‌ی سیاسی چه‌پی تونده‌وه‌- مارکسی یا نامارکسی - به‌ کار هاتوه‌. زاراوه‌ی رادیکالیزم، یه‌که‌م جار له‌ به‌ریتانیا ده‌رحق به‌ نه‌یاران، له «پلانی ریفۆرم» ١٨٢٢ هاته‌ نا‌راوه‌ و پاشان ج. بێن‌تام و هاو‌پێ‌کانییان به‌ رادیکالی فه‌لسه‌فی، ناو‌برد به‌لام به‌م واتایه‌ی که ئیم‌رو به‌ زاردا دیت، ئەگه‌ریته‌وه‌ بۆ سیندیکا خوازی فه‌ره‌نسه. له‌ سا‌نی ١٩٢٠ به‌ملاوه‌ رادیکالیزم ئی‌جگار له‌ گه‌ل مارکسیزم ناو‌تیه‌ بووه. جوولانه‌وه‌ی چه‌پی تونده‌وه‌ زیا له‌ هه‌موو شتێ که‌وته‌ ژێر کاریگه‌ری ستالینیزمه‌وه. هه‌ندیک رادیکالیزمیان له‌ به‌رامبه‌ر لیبرالیزمی نوێی ئەمه‌ریکا، به‌ چه‌شنی فرانکلین رۆز‌ویل‌ت ناو‌برده‌ کردوه‌وه. له‌ سه‌رده‌می چالاک بوونی «به‌ره‌ی خه‌لکی» له‌ ١٩٢٠ دژایه‌تی هاوبه‌ش له‌ گه‌ل فاشیزمی ئەوروپی بووه‌ هۆی یه‌ک‌گرتوویی رادیکاله‌ مارکسی و لیبراله‌کان. مۆرکردنی په‌یمان له‌ نیوان سو‌قیه‌ت و ئەلمانای نازییه‌ت، بووه‌ هۆی خا‌و بوونه‌وه‌ی ئەم یه‌کیه‌تیه‌ به‌لام به‌ هاتنه‌ نا‌و جه‌رگه‌ی شه‌ه‌ری یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌ت، دووباره‌ گورج بووه‌.

راسپاردە‌ی بالای په‌نا‌به‌رانی نه‌ته‌وه‌یه‌ک‌گرتوه‌کان
 ک‌مسارای‌ی عالی پ‌ناهندگان سازمان ملل متحد
 United Nations High Commissioner for Refugees

ئەم راسپاردە‌ له‌ ژانویه‌ی ١٩٥١ دوو ئەرکی سه‌ره‌کی پێ سپێردراوه‌: یه‌که‌م، ناسانکاری بۆ پشتیوانی و پاراستنی نیۆنه‌ته‌وه‌یی په‌نا‌به‌ران. دووه‌م، دا‌بین‌کردنی پ‌یداویستی و که‌ره‌سته‌ی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و قانونی بۆ سه‌قام‌گیربوونی په‌نا‌به‌ران له‌ و‌لاتانه‌ی که‌ ت‌ییدا ده‌ژین و و‌لاتانی نوێ. ب‌اره‌گای ئەم راسپاردە‌ له‌ شاری ج‌نیڤا له‌ سو‌یسه‌رایه‌ و هه‌موو کاروباری په‌نا‌به‌ران، ب‌نجگه‌ له‌و نا‌واره‌ و په‌نا‌به‌رانه‌ی که‌ و‌لات‌یک‌ی‌تر به‌رپرسیاریه‌تی به‌ر‌عۆده‌ گرتوه‌وه‌ بۆ و‌ینه‌ نا‌واره‌کانی فه‌له‌ستینی له‌ ئەسته‌و ده‌گرتی. بوودجه‌ی ئەم ر‌یک‌خراوه‌ له‌ لایه‌ن ده‌وله‌تانه‌وه‌ دا‌بین نه‌ک‌ر‌یت. سا‌نی ١٩٥٤ خه‌لاتی نوێی‌لی ن‌اشتی به‌م ر‌یک‌خراوه‌ به‌خ‌شرا.

راست راست The Right

زاراوه‌ی راست بریتیه‌ له‌ کۆمه‌لێ ت‌یۆری سیاسی که‌ له‌ به‌رامبه‌ر «چه‌پ» دا‌ د‌یتته‌ نا‌راوه‌. به‌ در‌یژ‌ی سه‌ده‌ی نو‌زده، ئەم زاراوه‌ له‌ گه‌ل ده‌سه‌لات و ن‌یشت‌مان په‌روه‌ری، نه‌ریتی کۆن، حوکمه‌تی

مولکداریتی، کلیسه و هیزی سهربازی هاوواتا بووه. دوی شهری جیهانی یهکهم راستیکی بونیادگه‌رای نوی سهری هه‌لدا که له گه‌ل راستی کۆنه‌پاریزی کۆنباو جیاوای هه‌بوو. ئەم جوړه راسته له گه‌ل به‌رژه‌و‌ندی چینه‌کانی بالای کۆمه‌لگا دوژمنایه‌تی کرد. نازیسیم له ئەلمانیا توند‌په‌وترین شیوازی «راست»‌په‌و بوو. له دوی شه‌ری جیهانی دووهم، هه‌ر دوو زاراوه‌ی راست و چه‌پ به‌ شیوازی جو‌راو‌جو‌ر به‌کار‌برا. (پروانه چه‌پ و راست).

New Right

راست نو

راستی نوئ

دیاردە‌ی راستی نوئ پیکهاتوو‌ه له بنه‌رگ و ریشه‌کانی نیئۆ‌لیبرالیزم و کۆنه‌پاریزی نوئ. له ۱۹۸۰ به‌م‌لاوه زۆریه‌ی ده‌وله‌تانی رۆژا‌وایی بۆ هه‌لو‌نست نیشاندان له به‌رام‌به‌ر قه‌یرانی ئابووری چه‌فتاکان، به‌ده‌ست‌کیشانه‌وه له سیاسه‌ته‌کانی کینزی، به‌ره‌و به‌ره‌ی «راست» هه‌نگاویان نا. راستی نوئ رادیکالیزمی‌که سهر به‌ بالی لیبرالیزم و هیرشیکه که هیژه بنجینه‌یه‌یه‌کانی خو‌ی له‌م دوو ریبازه وه‌ده‌گرئ. ئەم زاراوه به‌ تایه‌تی ده‌ریاره‌ی سیاسه‌ته‌کانی حیزبی کۆنه‌پاریزی به‌ریتانیا له سهرده‌می تاجپیر و حیزبی کۆماری‌خو‌ازی ئەمریکا له سهرده‌می ریگان دا به‌کار براوه و به‌ گشتی له بواری ئابووری و سیاسی، لیبرال له ئەژمار دیت. واته له سهر ئازادی ئابووری و که‌م‌کردنه‌وه‌ی باج و بازاری نازاد و ده‌وله‌تی سنووردار چه‌خت ئەکات به‌لام له باری ئەخلاق و که‌لتووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌وه کۆنه‌پاریزه. راستی نوئ، حوکمه‌ت له باری ئابوورییه‌وه لاواز ده‌کات به‌لام له بواری سیاسی واته دا‌بین‌کردنی ناسایش، به‌هین ده‌بیت.

رامیاری: پروانه سیاسه‌ت

Reich

رایش

رایش

ئەم زاراوه بۆ ئیمپراتۆریه‌تی ئەلمانیا به‌کار براوه که له لایه‌ن دۆن برووک، له کتیی رایشی سنیهم (۱۹۲۴) ره‌واجی په‌یدا کردووه. نازییه‌کان پینان وابوو که له ئەلمانیا ۳ رایشی هه‌بووه: رایشی یه‌که‌م، یا ئیمپراتۆری پیرۆزی رۆما (رۆژا‌وایی) که له سه‌ده‌ی نۆیه‌می زایینی له ئەوروپای ناوین دروست بوو که زۆریه‌یان له ولاتانی ئەلمانیا زمان پیکهاتوو‌ه و بنه‌مانه‌ی هاپسبورگ به‌ سه‌ریا حوکمه‌تیان کردووه. رایشی یه‌که‌م له سالی ۱۸۰۶ روخواوه.

رایش دووهم، ئیمپراتۆری ئەلمانیا بووه که له ۱۸۷۱ تا ۱۹۱۹ له لایه‌ن بیسمارک دامه‌زراوه. ئینجا تا سه‌ره‌تای رایشی سنیهم، واته کۆماری وایمار (۱۹۱۹ - ۱۹۳۳) حوکمه‌تی کۆماری و دیموکراسی له ئەلمانیا پیاده‌کرا. رایشی سنیهم که له لایه‌ن ئادۆلف هیتلەر بنیات نرا له ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۵ دریزه‌ی بوو. هیتلەر ده‌یویست رایشی سنیهم ته‌مه‌نی ۱۰۰۰ ساله‌ بیت.

Public Opinion

افکار عمومی

رای گشتی

پەرچهکرداری زۆریه‌ی خه‌لك له به‌رامبه‌ر نه‌و بابته و رووداوانه‌ی كه له كۆمه‌لگادا زۆر گرینگن یان لانیكهم زۆرینه‌ی خه‌لك به‌ گرینگى ده‌زانن. رای گشتی، بیروبوچوون و هه‌لسه‌نگاندنی هاوبه‌شی گروویپێكى كۆمه‌لایه‌تییه له‌مه‌ر بابته‌تیکى جینگای سه‌رنجی گشتی كه له كاتیكى دیاریكاراو له نیوان زۆرینه‌ی جه‌ماوه‌ردا به‌رجه‌سته بوویت. رای گشتی، ده‌نگدانه‌وه‌ی ره‌هه‌ندی كۆمه‌لایه‌تی مرۆفه كه ده‌توانی له پڕۆسه‌ی گۆرانی بارو‌دوخه‌كان كاریه‌گرى دا‌بنیت. پینشینه‌ی ناگاداربوون له رای گشتی ده‌گه‌رته‌وه بو‌ چالاکییه‌كانى جو‌رج گالۆپ له‌ سا‌لانى ١٩٢٠ له ئەمریکا. له‌م وڵاته‌دا زیاد له هه‌موو وڵاتیكى دیکه‌ی جیهان، هه‌ول ده‌دریت له رای گشتی ناگادار بن.

نیستا رای گشتی له زۆریه‌ی وڵاتان به‌های پێ نه‌دریت و بوته‌ كانگایه‌كى راسته‌قیینه‌ی ده‌سه‌لات و ریزه‌ی گرینگى پێدان به‌م بابته‌ په‌یوه‌سته به‌ ناستی گه‌شه‌سەندن و په‌روه‌ده‌ی سیاسی كۆمه‌لگا. نه‌و داموده‌زگایانه‌ی كه له‌سه‌ر رای گشتی ده‌ور ده‌بینن بریتین له: كتیب، روژنامه، رادیو و ته‌له‌فیزیون و نامیری نوێی نه‌نته‌رنیت. به‌م بۆنه‌وه ده‌وله‌ته‌كان هه‌ول نه‌ده‌ن به‌ كه‌لك وه‌رگرتن له‌م نامیرانه و به‌رنامه‌ی سه‌ته‌لایت (مانگی ده‌سكرد) و ته‌له‌فیزیون، سه‌رنجی رای گشتی به‌ره‌و لای خۆیان راكیشن. له زۆریه‌ی وڵاتان له گه‌رمه‌ی هه‌لبژاردنه‌كاندا هه‌ندێ داموده‌زگای را وه‌رگرتن هیه‌ به‌ كه‌ زۆرجار به‌ دروستكهری رای گشتی له قه‌لم ده‌درین. بو‌ وینه له‌و كاتانه‌دا راده‌گه‌یه‌ن كه فیلانه پالیئوراو ٧٠٪ ده‌نگه‌كانى جه‌ماوه‌ر به‌ده‌ست ده‌هینن كه نه‌مه راسته‌وخۆ كارده‌كاته سه‌ر رای گشتی و پینگه‌ی نه‌و پالیئوراوه له‌ناو خه‌لكدا به‌هین ده‌كات. نه‌م زاراوه له زۆریه‌ی وڵاتان به‌كار دیت و مانای بیر و را و بو‌چوونی خه‌لكه ده‌رباره‌ی بابته‌تیکى تاییه‌ت. هه‌لبه‌ت بو‌چوونی زۆریه‌ی خه‌لك ده‌رباره‌ی بابته‌كان هه‌میشه هه‌قیقی و بیغه‌ش ده‌رناچن چوونكه له راوه‌رگرتنه‌كاندا بسیروای هه‌موو خه‌لك چ خه‌لكانى رووناكییر و خوینده‌وار و چ خه‌لكانى ساكار و نه‌خوینده‌وار به‌یه‌ك چاو سه‌یر ده‌كرین. له لایه‌كى تره‌وه چوونكه زۆریه‌ی خه‌لك زانیاری تیر و ته‌سه‌لیان له‌مه‌ر بابته‌ جه‌وراو‌جوره‌كان نییه و له ژنر كاریه‌گرى هه‌ست و سوژدا ب‌ریار ده‌ده‌ن، هه‌ر بۆیه زۆرجار ده‌ره‌نجامه‌كانى رای گشتی به‌ راست ده‌رناچن.

Regime

رژیم

رژیم

له وشه‌ی لاتینی reginien وه‌رگیراوه به‌ واتای ر‌ی‌سایه‌كه ده‌رباره‌ی شیوازی ژیان. له زاراوه‌ی سیاسیدا رژیم به‌ مانای شیوازی حوكمه‌ت‌كردن و چۆنیه‌تی به‌ریوه‌بردنی وڵاتیک به‌ كار هاتووه. بو‌ نمونه رژیمی پاشایه‌تی، رژیمی كۆماری و رژیمی سه‌ربازی. به‌لام نه‌غلب نه‌م زاراوه له پال حوكمه‌تیکى میلیتاریدا به‌ كار براوه.

Political Regime

رژیم سیاسی

رژیمی سیاسی

رژیمی سیاسی به‌م دوو تاییه‌ته‌ندییه‌ی خواره‌وه پیناسه ده‌كریت:

- ۱) کۆمهانی میتۆد و شیوازی حوکمهت کردن که بهو پێیه چهندوچۆنی ماف و نازادیهی دیموکراتیهکان و پێوهندی نۆرگانهکانی دهسهلاتی دهولەت له سهڕ بنه‌مای یاسا دیاری نه‌کریته.
- ۲) چۆنیهتی رێکخستن و سازدانی پێوهندی نیوان فه‌رمانه‌روا و خه‌لکانی ژێر دهسه‌لات. ده‌ستووری بنچینه‌ی هه‌ر ولاتی، رژێمه‌ سیاسیه‌که‌شی دیاری نه‌کات. رژێمه‌ سیاسیه‌کان به‌ پێی پێوانگی جیاوازی له‌ به‌کتر جیا ده‌کرنه‌وه.
- نه‌گه‌ر سه‌رچاوه‌ی دهسه‌لاتی دهولەت، پادشا بیته، نه‌و رژێمه‌ به‌ پاشابه‌تی له‌ قه‌لم ده‌دریته که دهسه‌لات بۆ تاکیک به‌ جێ ده‌می‌نیت.
- نه‌گه‌ر سه‌رچاوه‌ی دهسه‌لات، جه‌ماوه‌ر یان ژۆرینه‌ی خه‌لک بیته، نه‌و رژێمه‌ به‌ کۆماری ناوئوس ده‌کریته که له‌م شیوازه‌ حوکومه‌تییه‌دا ناوه‌نده‌کانی بالای دهسه‌لاتی دهولەت به‌ شیوه‌ی هه‌لبژاردن. بۆ ماوه‌یه‌کی دیاریکراو نه‌سی‌دریته‌ ده‌ست که‌سانیک.
- به‌ له‌به‌ر چاوه‌گرتنی کۆجینی دهسه‌لات، وه‌ک رژێمی دیکتاتۆری و رژێمی تاک حیزبی.
- له‌ سه‌ر بنه‌مای پێکهاته‌ی دهولەت، وه‌ک فیدرالیزم و کۆنفیدراسیۆن.

Orientalism

شرق شناسی

رۆژه‌لات ناسی

رێبارنکی رۆژاوییه‌ به‌ مه‌به‌ستی توێژینه‌وه‌ و کۆلینه‌وه‌ له‌ بارودۆخ و داب و نه‌ریت و زمان و خووخده‌ی خه‌لکانی رۆژه‌لاتی زه‌وی. رۆژه‌لات ناسی، نه‌گه‌رینه‌وه‌ بۆ چه‌ز و خولیا‌ی خه‌لکانی گه‌رێک و مامه‌له‌گه‌ری رۆژاوی و به‌ره‌می ئامانجی سیاسی و داگیرکارانه‌ی دهولەتانی به‌ریتانیا و سوئیه‌ت و فره‌نسا و نه‌مسا و نه‌لمانیا بووه‌ و زیاتر له‌ لایه‌ن راسپارده‌کانی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی ئه‌م ولاتانه‌ په‌ره‌ی ستانده‌وه‌.

رۆژه‌لات ناسی، دوو ره‌ه‌ندی بووه‌: یه‌که‌م، نه‌و قازانج و به‌ره‌ر بووه‌ که‌ ولاتانی داگیرکەر له‌ رێگای خۆیندنه‌وه‌ و سه‌رده‌ره‌ینان له‌ بارودۆخی ناوچه‌که‌ وه‌ده‌ستیان که‌وتوه‌ (بۆ وینه‌ بازگانی کردن). دووه‌م، له‌ به‌واری پێشکه‌وتنی زانستی بۆ ولاتانی رۆژه‌لاتی حاله‌تیکی ئیجابی بووه‌، نه‌ویش خه‌زمه‌تیکه‌ که‌ ئه‌م رێبازه‌ به‌ ناسینی پێشینه‌ی که‌لتووری و میژوویی گه‌لانی رۆژه‌لات کردوویه‌تی. زاواوه‌ی رۆژه‌لات ناسی بۆ گه‌لانی رۆژه‌لات، وه‌بیره‌نه‌ره‌وه‌ی رابردوویه‌کی تال و نه‌و زیانه‌ سیاسیانه‌یه‌ که‌ به‌ناوی ناسینی گه‌لانی رۆژه‌لات له‌ لایه‌ن رۆژاوییه‌کانه‌وه‌ پێیان گه‌یشته‌وه‌. ئیدوارد سه‌عید دۆگماکانی رۆژه‌لات ناسی به‌سه‌ر چوار ته‌هر دابه‌ش ده‌کات:

- ۱- دۆگمای جیاکارییه‌کی نامیژوویی و جه‌وه‌ری له‌ نیوان رۆژئاوا له‌ رۆژه‌لاتدا، به‌وه‌ی گوايه‌ رۆژئاوا سه‌ره‌مه‌ینی عه‌قلانه‌تیکی قوول و مه‌زنه‌ و رۆژه‌لاتیش سه‌ره‌مه‌ینی کالفامی و گیلیه‌تییه‌کی گه‌وره‌.
- ۲- دۆگمای نه‌وه‌ی هه‌ر شتی که‌ له‌ ئیسلامدا روو بدات، ده‌بیته‌ له‌ رێگای نایینی ئیسلامه‌وه‌ لیکبدریته‌وه‌ و بناسریته‌ و رافه‌ بکریته‌. له‌م دیدهدا ئه‌م نایینه‌ جه‌وه‌ره‌رنکی نه‌گۆزی هه‌یه‌ و به‌رپرسیاره‌ له‌ سه‌رجه‌م نه‌و رووداوانه‌ی له‌م دنیا‌یه‌دا روونه‌دن، نه‌ک کۆمه‌لیک هۆکاری نابووری و سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی.

۲. دۆگمای نیشاندانی بەردەوامی رۆژەلات وەك گشتیكى هاوشیوه و لیكچوو كه توانای بەرەهەمەینانی هیزی جیاواز و شوناسی جیاواز و كولتوری جیاوازی نییه و ناتوانیت گۆرانكارسی به دوا خۆیدا ببنیت. مادامەكى رۆژەلات رۆژەلاتە، كەواتە دەبیت بۆ نمونە سلیمانی هیچ جیاوازییهكى له گەل كابل و كابلش هیچ جیاوازییهكى له گەل بیروت و ئەویش هیچ جیاوازییهكى له گەل تاران دا نەبیت. لەم دیدەوه رۆژەلات بەمانای وێكچوونىكى سەرتاسەرى گەورەیه.

۴. دۆگمای نیشاندانی رۆژەلات وەك سەرزەمینى مەترسی و هەرهشە و تۆقاندن. شونینك بۆ ئەوهی پام بكریت، دەبى لىكۆلینەوهی بەردەوامی لەسەر بكریت و بناسریت و كۆتەرۆل بكریت و مادامىكى هەرهشەمانى هەر بەردەوام بوو، ئینجا داگیر بكریت.

The middle east خاورمیانه رۆژەلاتى ناوین

ئەم زاراوه هەر له سەرەتاهە مژاوی بووه و تا ئیستا به ناوچهیهكى جوگرافىیای دیاریكراو كه هەمووان له سەرى كۆك بن پیناسە نەكراوه. پیناسەى جۆزاوجۆر له بارەى ئەم ناوچهوه هەیه كه به چەن بۆچوونىك ناماژە ئەكەین:

۱- رۆژەلاتى ناوین، بریتىیه: لەلاتانى ئێران، توركیا، قوبرس، ولاتانى عەرەبى رۆژەلاتى دەریای ناوهراست، فەلەستین، نیمیچه دوررگەى عەرەبستان، ناوچهى دیجله و فورات، دەراوى نیل (میسر و سوودان) و لیبى. (سالنامەى رۆژەلاتى ناوین و باكوری ئەفریقا ۱۹۸۷).

۲. ناوچهیهك له نیوان عەرەبستان و هیندستان كه ناوهندهكهى له روانگەى ستراجتیستهكانهوه، كەندایى فارس له ئەژمار دیت. (بیرنارد لووییس، رۆژەلاتى ناوین و رۆژاوا).

۳. رۆژەلاتى ناوین واتایهكى دانراو و دلخوازانەیه كه مەبەست له سن ولاتى گەورەى ئێران و میسر و توركیا و ولاتانى عەرەبى ناسیا و ئیسراییل و قوبرسه. (ژان پیرى درینىك، رۆژەلاتى ناوین له سەدهى بیستەم).

به گشتى به لەبەرچاوغرتنى ئەم روانگە و پیناسانە، ئەكرى بڵین رۆژەلاتى ناوین ناوچهیهكه كه ئەم ولاتانەى خوارەوه لەخۆ دەگرى:

ئێران، ئەرەدن، میرنشینه یەكگرتووەكانى عەرەبى، بەحرەین، توركیا، سووریا، عێراق، عەرەبستانى سەعوودى، عەممان، فەلەستین، قەتەر، كوهیت، لوبنان، میسر و یمەن. له دواى هەلۆهەشەنەوهى یەكیهتى كۆماریهكانى سوڤیهت، به راي هەندى زانا، ولاتانى موسولمانى ناسیای ناوهندى (ئۆزبەكستان، توركمانستان، قرغیزستان و قازاغستان) و ناوچهى قەفقاز (نازەریایجان، ئەرەنستان و گورجستان) دەكمونە بەستینى «رۆژەلاتى ناوهراستى نوێ» وه.

Intellectuals روشنفكران رۆشنپیران

ئەم زاراوه له وشەى intellect به مانای هیزی عقلی له زمانى فەرەنسهوه وەرگیراوه بەلام یەكەم جار...

سالى ۱۸۶۰ له سوڤهت له وتارنكى پيساروف، بۆ نابردەكردى لائىكى ئەكادىمى بەكارهات كه «خاوهنى ئەندىشهيهكى رهخهنگرانه» بن.

به واتايهكى ترى تورگنيفوف، «نيهيليست» بن، واته ئەو كهسانى كه به ناوى عهقل و پيشكهوتنهوه ههموو ترادىسيونىك بخرنه ژۆر پرسيارهوه. له فرههنگهشدا ئەم وشهيان به سووكايهتى و تهوسهوه دهرهق به درىفووسيهكان به كار دهينتا.

له ئەندىشهى كهسانىكى وهك دۆتۆكويل و ماركسدا چهكمى «رۆشنبىر» له گەل چهكمى «چهپ» به يهك واتا به كار براون. ماركس له مانيفىستى كۆمونيستدا رۆشنبىران بهو بهشه له بۆرژواى* دهزانى كه له گەل چىنى كرئكار يهك ئەگرنهوه تاكوو ئەندىشهكانى خويان به پىي رهوتى مېژوو پراكتيزه بكهن. رۆشنبىرى له تراىسيونى رووسيدا پيوهندى راستهوخۆى له گەل «چهپ»دا بهردهوام هيشتهوه و دواتر لىنن، له رىبهرايهتى حيزب و چىنى كرئكاردا جىگهيهكى بالآى به ئەوان بهخشى. بهلام ئەگەر رۆشنبىران به مانى نوخبه*ى كهلتورى لىك بدهينهوه، ئەندىشه و كردارهكانيان به تهواوهتى له گەل چهپدا ناويته نىيه و زۆرى ئەم گرووپه له بالى راستدا جىگير دهبن.

بەم حالەش زۆرىك له رۆشنبىران خەزىان لە سیاسەت نەكردوو بەلام چونكا لە ناخيزگيهكى مامناوهندييهوه پىگهيشتون، به زۆرى ناتۆرهى «رۆشنبىرانى وردە بورژوا» يان پيوه لكاندون. هەرچۆنىك بىت، رىبازى رۆشنبىرى (intellectualism) بهرههه مى شارستانىيهتيكه كه له سهه بايهخهكانى عهقل و مروقپهروهه (هيومانيزم) و پيشكهوتن لهنگهه نهگرىت. كهواته رۆشنبىران پاسهوانانى نهرىتى ئەندىشهى ئافراندىن و رهخهنگرتنن له ئاست نۆرمهكانى كۆمهلگادا. له واقىيدا رۆشنبىر پتر كەسيكه كه خۆى بەم ناوبانگه دهناسىن و له باسى رۆشنبىرانه له گەل رۆشنبىرانى تر بهشدارى ئەكا و بەم بۆنهوه له كۆمهلگادا پىگهيهك بۆ خۆى دهسته بهر ئەكات.

ئىمىرۆكه رۆشنبىران بوونهته چىنىكى بهرچاوه كۆمهلگادا. چۆنیهتى كارىگهههه ئەم چىنه به سهه «كاركردى مېژووى» ئەوان (هەرچۆنىك پىناسه بكرىن) ئىستاش ههه گرئيهكى نهكراويه.

Political Paranoia

بدگمانى سياسى

رههه بىنى سياسى

نهخۆشيهكى دهروونى و عهقلىه كه ههه كهسيك تووشى بىت، ههست به ستهم و چهوساندنهوه دهكات و پىي وايه خهلكانى تر بۆ لهناوبردى ئەو نهخشه و پىلان ئەكيشن. ئەم نهخۆشيه حالهتتىكى كۆمهلايهتيش لهخۆ دهگرئى كه بهو پىيه گومان دهكرىت كاروبار و رووداوه گرنگه سياسى و كۆمهلايهتیهكان به دهستى ناديار و پىلانى سياسهتى بىانى بهرئوه ئەچىت. ههندى جار ئەم زاراوه له گەل تىورى يا رهههه پىلان به يهك مانا لىكراوهتهوه.

Racism

نژاد پرستى

رهگهه پهرستى

رهگهه زىهرستى (راسىزم)، به زمانى فرههنگى له وشهى (race) به ماناى رهگهه وهگرراوه.

رهگهزیه‌رستی تیورییه‌کی نازانستی و کۆنه‌پەرستانه‌یه که له نیوان رهگهزه جۆراوجۆره‌کان له باری توانست و توانایی عه‌قلی، فەرق دانەنیت. ئەم تیورییه پینی وایه که له نیوان رهگهزه جۆربه‌جۆره‌کان له باری جینیتیکی و رهگهزیه‌وه فەرق و جیاوازی هه‌یه و ئەم جیاوازییه‌ش ده‌بیته هۆی سازبوونی گرفت و کێشه‌ی کهلتوری و میژوویی کۆمه‌لگا و نایه‌کسانی شارستانیه‌ته‌کان. ئەم بیروکه وه‌ک نایدیۆلۆجیه‌کی سیاسی - کۆمه‌لایه‌تی له سه‌ده‌ی نۆزده و بیست سه‌ری هه‌لدا و کاردان‌وه‌یه‌کی زۆری له نیوان ولاتانی جیهاندا به‌جی هینشتوه.

بۆ تیگه‌یشتن له چه‌مکی رهگهزیه‌رستی، پێویست نه‌کات ئەم چه‌مکه له پانتایه‌کی ئابووری، نایدیۆلۆجیکی، میژوویی و جۆگرافیدا لیک بدریته‌وه. چونکا رهگهزیه‌رستی له قۆناغه میژوویه جیاوازه‌کاندا به شیوازی جۆراوجۆر خۆی ده‌رخستوه و به پینی هه‌لومه‌رجینکی زال هاتۆته‌ ناراه.

سه‌ده‌ی ۱۶ له به‌ریتانیا، هاوکات له گه‌ل ده‌ستپێکردنی بازرگانی به‌ کۆیله، چه‌مکی رهگهز مانایه‌کی ئابووری به‌ خۆوه‌ گرت. له لایه‌کی‌تره‌وه ئەم چه‌مکه زیاتر به‌ مانای چین یا تویرژکی تایبه‌تی مرۆف یا شته‌کان لیکدراوه‌ته‌وه و به‌ هیچ جۆرێک له باری تایبه‌ته‌ندی بایۆلۆجیه‌وه به‌رجه‌سته نه‌کراوه‌ته‌وه.

به‌ درێژایی سه‌ده‌ی ۱۷ ئەم چه‌مکه ره‌هه‌ندیکی میژوویی له خۆ گرتوه‌وه و هه‌ندێ له ئینگلیزییه‌کان که له بنه‌چه‌ی رهگهزی جیرمەن ناوبرده‌ کران، ئەم بیروکه‌یان رواج پێداوه که ده‌ستدرێژی نۆرمانده‌کان له سه‌ده‌ی ۱۱ بۆ سه‌ر ئەوان، بۆته هۆی زالبوونی رهگهزینکی بیگانه به‌ سه‌ر ساکسونه‌کاندا.

له کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده و سه‌ره‌تاکانی سه‌ده‌ی نۆزده، له ئەوروپا و ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کانی ئەمریکا سه‌ره‌نجام زاراوه‌ی رهگهز ده‌لاله‌تیکی فیزیکی له خۆ ده‌گرێ و به‌مجۆره ره‌ش‌پێسته‌کان به‌ رهگهزی سووک و نانه‌جیب سه‌ریان نه‌کریت. له کۆتایی سه‌ده‌ی نۆزده، نایدیۆلۆجی «سووک و نانه‌جیب» به‌ سه‌ر خه‌لکی خۆمائی داگیرکراوه‌کانی به‌ریتانیا سه‌پێندرا و رهگهزی به‌ریتانیاییش وه‌ک رهگهزی بالاده‌ست پێناسه‌ کرا. ئینجا و‌رده‌ورده به‌ داکشانی ئەم فیکره، رهگهزیه‌رستی له به‌ریتانیا رواله‌تیکی دژ به‌ جوله‌که‌ی په‌یاکرد. له‌ سالی ۱۹۰۵ ده‌ولته‌ی ئەم ولاته به‌ دانانی یاسای چۆنیه‌تی وه‌رگرتنی په‌نابه‌ران ته‌گه‌ره‌ی خسته‌ به‌رده‌م په‌نابه‌ره‌ جوله‌که‌کان. رهگهزیه‌رستی له‌ سالی ۱۹۲۳ تا ۱۹۴۵ له‌ حیزبی نازی ئەلمانیا بۆته‌ بنه‌مای سه‌ره‌کی و نایدیۆلۆجیای ره‌سمی ئەو ولاته و هیتلەر، به‌و پێیه‌ سیاسه‌تی له‌ناوبردنی جوله‌که‌ی گرت‌به‌ر. (بروانه‌ جوله‌که‌ ق‌ر‌ان).

له‌م چاخه‌دا و به‌ گشتی له‌دوای شه‌ری جیهانی دووه‌م، به‌ هۆی په‌ره‌سه‌ندنی کۆچی خه‌لکانی ناسیایی و ره‌ش‌پێست به‌ره‌و ولاتانی رۆژاوا‌یی، باس و لیکۆلینه‌وه‌ی کۆمه‌لناسانه‌ی زۆر هاتۆته‌ ناراه. به‌ هۆی دا‌به‌زینی رێژه‌ی ئیش و کاری کرێکاران و له‌باو که‌وتنی بیروکه‌ی فره‌ده‌نگی که‌لتوری و پێویستی ناردنه‌وه‌ی ئەم په‌نابه‌رانه‌ بۆ ولاته‌کانی خۆیان، جاریکی‌تر مه‌سه‌له‌ی جیاوازی رهگه‌زایه‌تی* و وه‌ده‌رمانی ئەم کۆچه‌رانه‌ هاتۆته‌وه‌ ناراه.

رهگه زنامه / ارژئری / نه ته وایه تی **تابعیت / ملیت** **Nationality**

بریتیه له و پێوه ندیبه سیاسی و معنه وییهی که که سیک به دهوله تیکی تایبه ته وه گرن ئه دات. له راستیدا پێوه ندی تاک و دهوله ت. پێوه ندیبه کی سیاسییه. نه و که سه ی که سر به نه ته وه ی و لا تیکی دیار بکراره پینی نه گو تر ئی هاو و لا تی. نه و که سه ش که سر به هیچ نه ته وه یه که نه بی ت پینی نه گو تر ئی ئا پاترید*.

له بابته رهگه زنامه وه. یاسای و لا ته کان ۲ مه سه له یان له بهر چا و گرتوه و:

- ۱- هه ر که سه نه بن رهگه زنامه یه کی هه بی ت (واته هاو و لا تی و لا تیک بی ت).
- ۲- هیچ که سه نابئ زیاتر له یه که رهگه زنامه ی هه بی ت.
- ۳- رهگه زنامه. شتیکی هه می شه یی و نه مر و نه گو ر نییه.

به خشی نی رهگه زنامه له لای نه ده وله ته کانه وه به دوو شی وه به نه نجام ده گات:

- ۱- سیسته می خوین. بهم پینی رهگه زنامه به هوی دایک و باوک و خزمایه تیه وه ده دریته پال مندال واته هه ر که مندال ها ته دنیا وه. رهگه زنامه ی دایک و بابی پین نه دریت.
- ۲- سیسته می خاک. واته مندال له خاکی هه ر و لا تیک له دایک بی ن. رهگه زنامه ی نه و و لا ته ی پین نه دریت.

ریالیزمی سۆشیالیستی **رنالیسم سوسیالیستی** **Socislist realism**

ستاتیکی (جوانی ناسی) یه که یه تی کۆماریه کانی سۆقییه ت که له نیوان ساله کانی ۱۹۲۰ تا ۱۹۵۶ ره و اجی پیدرا. ناوی سیاسه ت و تیوری ره سمی حوکه مه تی سۆقییه ته له مه ر دا هینانی هونه ری. نه م رینبازه له لای نه ماکسیم گورکی و سیاسه ته دارانیکی وه ک بوخارین و ژاد نو ف له سالی ۱۹۲۴ له کۆنگره ی نوو سه رانی سۆقییه ت ها ته ناراه به لام هیچ کاتیک پیناسه یه کی رنکو پینی لینه کرا وه. مه به ست له دا هینانی نه م سیاسه ته را کیشکردنی شیوازی ریالیستی کۆتاییه کانی سه ده ی نو زده بوو بو هونه ر و نه ده ب و شانۆ به ره و لای نه نیک ی پۆزه تی ف.

ریالیزمی سۆشیالیستی. شه رییه تی خو ی له بیرو که که ی لینن له مه ر partinost (لایه نگری) و نه ده ب. له گوین ره نگدانه وه ی واقع لای مارکس و نینگل س وه رده گرن. نه م دوو بیرمه نده ویرای نه وه ی بو نه ده ب رو ئیکی ئایدیۆلۆجیک قاییل ده بن. له سه ر پێوه ندی نیوان نه ده ب و ئابوو جه خت ده کن. نه م رینبازه له سه ره ده می ستالین (بروانه ستالین خوازی) به شیوه یه کی به ربلا و پیاده کرا و هونه ری سۆقییه تی به ره و دارمان و تیکشکان برد. به تیکشکان و رو چوونی ستالینیزم. ریالیزمی سۆشیالیستی ش که وته بهر ره خنه له ناو چوو.

ریفورم خوازی / چاکسازی خوازی **اصلاح طلبی / بهبودخواهی** **reformism**

زاراوه یه کی نو ئیه که ئایدیۆلۆجی یان شیوازیکی سیاسی. ئابوو ری و کۆمه لایه تی تایبه ت ده ستنیشان ده گات. بهم پینی ریفورم خوازی. بپوا هینانه به وه یه که ده کړی. هیدی هیدی کۆمه لگا به ره و گو زبان و چاک

ببهیت بیئنهوهی دهسکاری بیئکاتهی بنچینهیی کۆمهنگا بکرئت. ئەم لایهنگرییه تهنیا له و لاتانه دا بهکاره که به هۆی سیستهمی پهڕلهمانی و ههبوونی ئازادی قانونی، ههله بۆ بهدهسهننانی ناشتی خوازانهی دهسهلات دهپهرخسن. لهه گۆشه نیگاوه ریفۆرم خوازی، به گشتی له بهرامبهر کۆنهپهرسی* و قایمهکاری یان شۆرش خوازی دهوهستتیهوه.

Revisionism

تجدید نظر طلبی

ریقیژیۆنیزم (پیاچوونهوگهاری)

ئهم زاراوه له وشهیی لاتینی *revisere* به مانای حهز به تازهکردنهوی دیدار و پیاچوونهوه، وهگرهوه. پینداچوونهوه، به بوژانهوهی بن بونیات و کارکردهکانی ریباژیک دهگوتری (بهرانه دۆکتین). واته نهو کهسهی که له بارهی ریباژ یان نایدیۆلۆجیا یهک خوازیاری دهسکاری کردن و پینداچوونهوه بیئت، پیی دهگوتی ریقیژیۆنیست (کهسیک که دهسکاری شتیک بکات). ئهم بۆچوونه له لایهن نووسهر و سیاسهتهداریکی سۆسیال دیموکراتی ئهلمانی به ناوی ئیدوارد برنشتین له ساڵی 1889 خرایهروو. ئهم تیۆرییه رهخنهیهکی نایدیۆلۆجیکی بوو که له تیۆری و پیئشبینیهکانی ئابووری - سیاسی کارل مارکس گیرا و به پیی ئهم خالانهی خوارهوه رهخنهیی لی گیرا:

1) بۆچوون و جیهان بینی مارکس دهربارهی کۆمهنگای سهرمایه داری و گۆرینی خیرای بۆ کۆمهنگایهکی پرولیتاری، به خیرایی و پهله نایهتهدی و ههر بۆیه پییوسته ئهم تیۆرییه پینداچوونهوهی به سهردا بیئت و دهسکاری بکرئت.

2) خهباتی جیهانیهتی بهو شیوهی که مارکس پیئشبینی کردبوو، به ئامانج نهگهیششت و چینی مامناوهندی نهک له کۆمهنگا نهسپردار بووه بهلکوو پهری ستاندبوو.

3) ناوهندگهری پیئشه سازی و سهرمایه، به پیچهوانهیی بۆچوونی مارکس، تووشی ویستان و بیئ سهروهوهیی بیوو.

سازمان تجارت جهانی

ریکخواوهی بازرگانی جیهانی

(World Trade Organization (WTO

ئهم ریکخواوه به پیی بریاری 124 ولاتی ئەندامی ریکهوتننامهی گات (ریککهوتننامهی گشتی تاریره و بازرگانی) دامهزرا و به شیوهیهکی فهرمی له ریکهوتی 1/1/1995 دهستی به کار کرد. ئامانجه سهرهکیهکانی ریکخواوهی بازرگانی جیهانی، به هه مان شیوه که له پیئشهمی دهقی ریکهوتننامهی گات هاتوووه بریتییه له: برنده سهرهوهی ئاستی ژیان له ولاتانی ئەندام، دابینکردنی ههلمهرجی کار و پیئشه، زیادکردنی داهااتی راسته قینه و بازار، کهلک وهگررتنی بهجی له سهرچاوه جیهانییهکان و په ره پیندان به بهرهمهینان و بازرگانی نیو دهولتهی.

کاروبار و چالاکییهکانی ئهم ریکخواوه به گشتی له سهر چوار ته وهری سه رهکی هه لده سو پورت:

یهکه، گشتاندن و راپه‌راندنی بیروکه‌ی به‌ناوبانگی «ده‌وله‌تی ته‌واودۆست»* و سربینه‌وه‌ی هه‌ر چه‌شنه جیاوازییهک له نیوان ولاتانی هاوپه‌یمان له بازگانی جیهانیدا.
 دووهم، به‌رگری له سنووردارکردن و به‌ربه‌ستکردنی هه‌نارده و هاوردەکان.
 سێهه‌م، داشکانی تاریفه گومرگییه‌کان له رژی گفتوگو و زامنکردنی ریکوته‌کان.
 چواره‌م، راپه‌راندن له گه‌ل نه‌ندامه‌کانی تر له بابته سیاسیته بازگانییه‌کان و چاره‌سه‌رکردنی کیشه و گرفته بازگانییه‌کان له رژی گفتوگو.

تا کۆتایی سالی ۱۹۹۶ ژماره‌ی نه‌ندامانی شه‌م ریکخراوه گه‌یشته ۱۴۹ ولات و ۲۸ ولاتی دیکه‌ش ناماده‌یی خویان بو به نه‌ندامبوون لهو ریکخراوه‌دا راگه‌یاندوه.
 له رووداوه تیوریسته‌یه‌که‌ی ۱۱ی سینیته‌مه‌ر*، که له لایه‌نه ریکخراوی ته‌لقاعیده* به نه‌نجام گه‌یشته، هه‌ر دوو تاوه‌ره نه‌فسانه‌یییه‌کانی شه‌م ریکخراوه له ئەمریکا که‌وته به‌ر هیرش که تینیدا نزیکه‌ی ۲۰۰۰ کەس گیانیان له ده‌ست دا.

ریکخراوه‌ی په‌روه‌ده‌یی، زانستی و که‌لتووری نه‌ته‌وه یه‌کگرتووه‌کان (یونسکو)

سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)

دامه‌زرانی ریکخراوه‌یه‌کی په‌روه‌ده‌یی، زانستی و که‌لتووری له کۆنفرانسی وه‌زیرانی په‌روه‌ده‌ی هاوپه‌یمانان له شه‌ری جیهانی دووهم له لایه‌ن ده‌وله‌تی بریتانیا پیشنیاز کرا. شه‌م ریکخراوه که یه‌کیه‌که له ناوه‌نده پسپۆرییه‌کانی نه‌ته‌وه یه‌کگرتووه‌کان له سالی ۱۹۴۵ به مه‌به‌ستی هه‌نگاونان له پیناو ناشتی و ناسایشی جیهان له رنگای هاریکاری نیونه‌ته‌وه‌یی به که‌لک وه‌رگرتن له په‌روه‌ده و زانست و که‌لتوور دامه‌زراوه، به چه‌شنیک که له هه‌موو شوینیکی ستایشی عه‌داله‌ت و سه‌روه‌ریی قانون و مافی مرۆڤه و نازادییه سه‌ره‌کییه‌کان مسۆگه‌ر بکات. ناوه‌ندی یونسکو له پارێسه.

چالاکیه‌کانی یونسکو له ۸ ته‌وه‌ری سه‌ره‌کی پیکهاتووه:

- ۱) په‌روه‌ده، (مه‌حف کردنه‌وه‌ی نه‌خوینده‌واری، بردنه‌سه‌ره‌وه‌ی ناستی په‌روه‌ده، ریزگرتن له مافی مرۆڤه له رژی په‌روه‌ده و دابینه‌کردنی زانیاری بو گه‌شه‌پێدان به شوێنه‌کانی په‌روه‌ده).
- ۲) (زانستی سه‌روه‌شتی، (هاوکاری کردنی زانیان و هاندان بو ناسانکاری له مه‌ر فیروونی زانست).
- ۳) زانسته کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، (هاندان بو ناساندنی کۆسپ و ته‌گه‌ره ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی به‌رده‌م په‌ره‌سه‌ندن، بو وینه جیاوازی نایینی و نه‌ژاد په‌رستی).
- ۴) چالاکیه‌ فره‌ه‌نگیه‌کان، (په‌ره‌پێدان به دانوستانی که‌لتووری له نیوان نه‌ندامانی ریکخراوه و رووخستنی ناسه‌واره هونه‌ری و نه‌ده‌بی و فه‌لسه‌فیه‌یه‌کان).

- 5) سازدانی پێوهندی نیوان کهسایهتییهکان، (کۆکردنهوهی زانیاری له بواری دهرفتهی ئیش و کار و خویندن له دهرهوه و سهفهری دۆستانه).
- 6) پێوهندی گشتی، (ئاگادار کردنهوهی ههمووان له چالاکیهکانی یونسکۆ و رووداوه گرنگهکانی بواری پهروهده و زانست و کهلتور و یارمهتی دان به جهماوهر بۆ فێربوونی زانست).
- 7) تازهگهری، (دابینکردنی پاره و کهلویهل بۆ کتێبخانه و فێرگهکان و ناوهنده زانستییهکانی ئهه و لاتانهی له شهڕدا وێران بوون یان دواکهوتوون).
- 8) یارمهتی تهکنۆلۆجی، (دابینکردنی کهسانی پسپۆڕ له بواره گرنگهکانی پهروهده، راهینانی ماموستایان، پهروهدهی تهکنۆلۆجیکی و لیکۆلینهوه و هاوڕایی زانستی له گهڵ ئەندامانی یونسکۆ بو نههیشتهوهی نهخویندهواری و دروستکردنی خویندنگه و ...)

ریکخراوهی پهیمانی ناتلانتیکی باکووری(ناتۆ)

سازمان پیمان آتلاتیک شمالي (ناتو)

(North Atlantic Treaty Organization (NATO

پهیمانیکی سهربازییه که له 1949/4/4 له نیوان ولاتانی بهلجیکا، کهندا، دانیمارک، فرهنسا، بهریتانیا، نیسهلندا، ئیتالیا، لۆگزامبۆرگ، هۆلندا، نهرویچ، پورتوگال، ولاته یهکگرتوهکانی نهمریکا، یونان و تورکیا(1951)، ئەلمانای رۆژاوا(1955) و ئیسپانیا(1982)، مۆرکرا.

به پیتی مادهی پینجهمی ئەم پهیمانه، ههڕ چهشنه هێرشیک بۆسهڕ ولاتیکی ئەندام بکړیت، هێرش بۆ ههموو ئەندامانی ناتۆ له قهلهم ئەدرئ و ناتۆ خۆی به بهرپرس ئەزانی لهم ولاته پشتیوانی بکات و له سههری ههلقرئ. ناتۆ له بنهڕتدا به مهسهستی پاراستنی ناسایشی ئەوروپای رۆژاوا له بهرامبهر دهسهلاتی سهربازی سوڤیهت و بلۆکی رۆژهلات* و به واتایهکی تر بۆ بهربرگری له پهڕهسهندنێ کۆمونیزم دامهزرا. ئەنجومهنی ناتلانتیکی باکووری، بالاترین پلهی ئیداری ناتۆ له ئەژمار دیت و ئەرکی ریکخست و هاوئاهاهنگی لقه بهرپوههرایهتییهکان و کۆمیتهی سهربازی بهرعهده گرتوه. له سالی 1966 فرهنسا هیزهکانی خۆی له ناتۆ کێشاهه و له ئەندامهتی سهڕکردایهتی سهربازی هاته دهرهوه. بهلام له بهشهکانی پشتگێری سهربازی و دابینکردنی بوودجه و دهنگاکانی هۆشدار تووشی نسکۆ هات. بهم بۆنهوه بارهگای نیونهتهوهیی ناتۆ له فرهنساوه بۆ بهلجیکا گواسترایهوه.

دواهدوای رووخانی دیواری بهرلین* و یهکگرتنهوهی دوو پارچهکهی ئەلمانیا و ههلوهشانهوهی یهکیهتی سوڤیهت، پهیمانی ناتۆ تووشی گۆڕانکاری هات. ههندئ پیمان وایه به کۆتایی هاتنی شهڕی سارد* نیت، بوونی ناتۆ کهلکی نامینئ بهلام ههندیکیش له سههر ئەم بهروایهه که به ههلوهشانهوهی یهکیهتی سوڤیهت، ئەرکی ناتۆ کۆتایی پئ نههاتوهه و خایلهی سوڤیهت تاکوو ئیستا ههڕ له دلی دهسهلاتدارانی رۆژئاوااییدا

ماوه‌تەوه. بە پێی ئەم بۆچوونە ناتۆ ئەرکیکی بالاتر لە ئەرکی سەربازی هەیە و لەگوێن دەسپێچکێکی سیاسی، شانەشانی هاوکاری سەربازی و دیپلۆماتیک، زانکەری هاوکاری نابووری و کۆمەڵایەتیشە. بۆ ئەم مەبەستە و بە پێی بەرنامەی نوێی ناتۆ لە قەوارەی «هاوبەشیتێی لە ناشتی» دا زنجیرە دانیشتنیک لە ژێر سەردیژی «۱+۱» بە نامادەبوونی ناتۆ و وزیرانی بەرگری و دەرەوی سوڤیت پینکەت و سەرەنجام لە مانگی مەی ۱۹۹۷، ئەم وڵاتە بە مۆکردنی ریککەوتنیک لە پاریس، بە شیۆهەکی رەسمی نامادەیی خۆی بۆ هاوکاریکردن لە گەڵ ناتۆدا راگەیاندا.

لە درێژەی بە ئەندامبوونی وڵاتانی ئەوروپای رۆژەهلات لە ۱۲ ی ماری ۱۹۹۹ کۆماری چین، مەجارستان و پۆلەندا چوونە ناو ریزی وڵاتانی ئەندامەوه. لەم سالانەی داویشدا هەندێ لە ئەندامانی پیشووی پەیمانی وارشە* هەولیانداوە ببنە ئەندامی ناتۆ، هەر بۆیە لە کۆبوونەوی رۆژی ۲۱/۱۱/۲۰۰۲ ئەندامانی ناتۆ لە پراگ داوا لە حەوت وڵاتی بولگاریا، رۆمانیا، لیتوانی، نیستونی، لیتوانیا، سلوفاکیا و سلوفاکیا کرا بۆ سالی ۲۰۰۴ ببنە ئەندامی ناتۆ. دواتریش بە ئەندامبوونی وڵاتانی دیکە ی ئەوروپای رۆژەهلات بەردەوام بوو. ئیستا ئەم ریکخراوە ۲۶ ئەندامی هەیە. ناتۆ لە شەری دژە تیرۆر لە ئەفغانستان وەک هیزکی شەپکەر لە گەڵ تالیبان دەوری چالاک ئەبینی.

ریکخراوەی جیهانی تەندروستی

سازمان جهانی بهداشت

World Health Organization

ریکخراوەی جیهانی تەندروستی (W. H. O) یەکێکە لە دەزگا پسیۆرییەکانی ئەتەویە کگرتووەکان کە لە ریکەوتی ۷/۴/۱۹۴۸ لە سەر پێشنیازی کۆنفرانسی سانفرانسیسکو (۱۹۴۵) و کۆنفرانسی نیۆتەتەویی تەندروستی لە نیویۆرک (۱۹۴۶) دامەزرا. پێگەی یاسادانەری ریکخراوەکە «کۆمەڵی تەندروستی جیهانی» یە کە سالی جارێک بە نامادەبوونی هەموو وڵاتانی ئەندام دەبەستری و پلان و بوودجە ی ریکخراوەکە دەست نیشان ئەکات. بۆ «دەستە ی کارگێری». نوینەرانی ۲۴ دەولەت نامادەن تا بربارەکانی کۆمەڵ جێبەجێ بکەن. ریکخراوەی جیهانی تەندروستی لە رووی بەهیز کردنی باری تەندروستی و داوودەرمان یارمەتی هەموو وڵاتانی ئەندام دەدات تا پەتا و نەخۆشیەکان لە سەرانسەری جیهان ریشەکێش بکات. بارەگای ئەم ریکخراوە لە شاری جینیڤ دایە و کاروبارەکەشی لە ژێر چاوەدێری «بەریۆهەری گشتی» بەریۆه دەچیت.

ریکخراوەی جیهانی خاوەنداریەتی مەعنەوی

سازمان جهانی مالکیت معنوی

World International Property Organization (WIPO)

ئەم ریکخراوە میژووەکە ی نەگەریتەوه بۆ کۆنفرانسیۆنی پاریس (۱۸۸۲) و بێرن (۱۸۸۶) کە بریتی بوون لە یەکێتی نیۆتەتەوییی بۆ پشتگیری خاوەنداریەتی مەعنەوی و یەکێتی نیۆتەتەوییی پشتگیری لە بەرھەمە نەدەبی و فەرھەنگییەکان. ئەم دوو کۆنفرانسیۆنە لە ۱۸۹۲ یەکیان گرت و سەرەنجام

کۆنقانسینیونی ستۆکھۆلم (١٩٦٧ / ٧ / ١٤) له ژێر سەردییری رێکخراوەی نیۆنەتەوییی خاوەنداریەتی مەعنەوی، بوونی خۆی راگەیاندا بەلام بەشیۆهەیکی رەسمی له ١٩٧٠ / ٤ / ٢٦ پیاده کرا.

بە پێی بەندی ٣ی کۆنقانسینیونی ستۆکھۆلم ئامانجەکانی ئەم رێکخراوە بریتین لە:

- پەرەپێدان بە پشتگیری له خاوەنداریەتی مەعنەوی له هەموو جیهان له رێگای هاوکاری نیۆدەولەتی.

- زامکردنی هاوکاری ئیداری نیوان یەکیەتیەکان.

بە پێی بەندی چواری ئەم کۆنقانسینیۆنە، رێکخراوەکە بە مەبەستی گەیشتن بەو ئامانجانەیی سەرەو، هەلەستێن بە ئەنجامی ئەم ئەرکانەیی خوارەو:

- پەرەپێدان بە هەر جوړە ئاسانکاریەک بە مەبەستی پشتگیری له خاوەنداریەتی مەعنەوی. جیاوازی لەمەش، هاوناھەنگی یاسا نەتەوہیەکان بەھەند ئەگرت.

- پیادەکردنی ئەو رێککەوتنە نیۆنەتەوہییانەیی کە بۆ ئەم مەبەستە واژۆ دەکری.

- ولاتانی خوازیاری یارمەتی یاسایی و تەکنیکی له بابەت خاوەنداریەتی مەعنەوی، هاوکاری یەکتەر دەکەن.

- هەموو زانیاریەکی پێوەندیدار بە خاوەنداریەتی مەعنەوی کۆدەکریتەو و بە توێژینەو و له سەر ئەم بابەتە پاداش ئەدری و ئەنجامی توێژینەوکان بلۆ دەکریتەو.

سازمان آزادیبخش فلسطین

رێکخراوەی رزگاریخواری فەلەستین

Palestine Liberation Organization (PLO)

ئەم رێکخراوە له ساڵی ١٩٦٤ بە مەبەستی یەکخستنی گروپە فەلەستینیە ئاوارەکان له بەرەبەکی یەکگرتوویدا بۆ تیکشکانی دەسەلاتی زایۆنیستەکان و ستاندنەوی ناوچە داگیرکراوەکان دامەزرێاوە و تەواوی ولاتانی عەرەب و ولاتانی دۆژمەنی ئیسراییل، ئەم رێکخراوە بە نوێنەری راستەقینەیی خەلکی فەلەستین دەزانن. رێکخراو، یاسر عەرەفات بە سەرۆکی خۆی هەلەبژێری کە ئەو دەم سەرۆکی گەورەترین رێکخراوی سیاسی فەلەستینیەکان بوو (پروانە ئەلفەتج). سەرۆکی رێکخراو له کۆنفرانسەکانی ولاتانی عەرەب، هاوشانی رێبەرانەیی ئەم دەولەتانە بەشداری ئەکات. تا ساڵی ١٩٧٠ ناوەندی رێکخراوەکە له ئەردەن بوو بەلام بە هۆی ئەو پیکادانە خوێناویەیی کە له سێتەمبەری ئەم ساڵە له نیوان سوپای ئەو ولتە و چەکدارانی فەلەستینی روویدا، فەلەستینیەکان قەلاچۆکران و رێکخراو، ناوەندی چالاکییەکانی خۆی گواستەو و سوریا و لوێبان.

ساڵی ١٩٨٢ بە هۆی زەبر و زۆری هیژەکانی ئیسراییل بۆ بێکەکانی رێکخراوەکە له لوێبان، رێکخراو ناچار بوو ناوەندی چالاکییەکانی خۆی یگوازیتەو بۆ تونس. له ساڵی ١٩٨٨ رێکخراوەی رزگاریخواری فەلەستین، دەولەتی فەلەستینی له تاراوگە دامەزراند و یاسر عەرەفات بە سەرۆکی ئەم دەولەتە هەلبژێردرا و له لایەن پەنج دەولەتی ئەو کاتە بە رەسمی ناسرا. (پروانە: دەولەتی تاراوگە)

دوابه دواوی دهستپیکردنی پڕۆسهی ناشتی نیوان عه‌ره‌ب و ئیسراییل و ریککه‌وتننامه‌ی ناشتی مه‌درید، ده‌ولته‌ی فه‌له‌ستین بارگاکه‌ی خۆی گۆسته‌وه‌ بۆ که‌رتی غه‌زه‌ له‌ خاکی فه‌له‌ستین و له‌ هه‌لبێژاردنیک‌ی گه‌شتی له‌ سالی ١٩٩٦، جاریکی‌تر یاسر عه‌ره‌فات به‌ سه‌روکی ده‌ولته‌ی فه‌له‌ستینی هه‌لبێژێردا. له‌ یانزه‌ی نۆقه‌مه‌بری ٢٠٠٤ یاسر عه‌ره‌فات کۆچی دوا‌یی کرد و سه‌روکایه‌تی حوکمه‌تی فه‌له‌ستینی له‌ ١٩/٥/٢٠٠٥ سپێردرایه‌ مه‌حمود عه‌بیاس ناسراو به‌ نه‌بوومان. به‌لام به‌ هۆی ناکارا بوونی نه‌م حوکمه‌ته‌ (به‌ رێبه‌رایه‌تی نه‌لفه‌تخ) و نادیاربوونی مافه‌کان و چاره‌نووسی فه‌له‌ستینه‌کان و په‌که‌ه‌وتنی ئابووری له‌ ناوچه‌کانی ژێر ده‌سه‌لاتی خۆیدا له‌ هه‌لبێژاردنه‌ گه‌شتیه‌یه‌کانی ١٥/١/٢٠٠٦ رێکخراوه‌ی هه‌ماس* (بزاخی خۆپاگری ئیسلامی) توانی له‌ سه‌رجه‌م ١٢٢ کورسی ٧٢ کورسی بباته‌وه‌ و به‌م جۆره‌ ده‌ولته‌ی نوێی فه‌له‌ستینه‌کان دابه‌مه‌زرێن. دوابه‌ دوا‌ی سه‌رکه‌ه‌وتنی هه‌ماس، ئیسراییل و لا‌ته‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کانی ئه‌مریکا یارمه‌تیه‌یه‌کانی خۆیان بۆ خه‌لکی فه‌له‌ستین راوه‌ستاند و ئیسراییل بۆ پێوه‌ندی گه‌رتن له‌ گه‌ل حوکمه‌تی فه‌له‌ستینی سه‌ئ مه‌رجی دیاری کرد که‌ بریتی بوون له‌:

- ده‌بێ هه‌ماس له‌ی چه‌کداری خۆی له‌ چه‌ک دامانی.
- ماده‌ی «له‌ناو‌بردنی ئیسراییل» له‌ پلا‌تفۆرمی هه‌ماسدا نه‌مێن.
- هه‌موو ریککه‌ه‌وتنه‌کانی نیوان حوکمه‌تی فه‌له‌ستینی و ئیسراییل به‌هه‌ند بگه‌ڕیت.

سازمان کنفرانس اسلامی

رێکخراوه‌ی کۆنفرانسی ئیسلامی

Organization of Islamic Conference (OIC)

گه‌وره‌ترین رێکخراوه‌ی و لا‌تانی ئیسلامیه‌یه‌ که‌ له‌ ٥٦ نه‌ندام پێکهاتوه‌ و به‌ شیوه‌ی ره‌سمی له‌ سه‌پته‌مه‌بری ١٩٦٩ له‌ کۆنفرانسی سه‌روکی و لا‌تانی نه‌ندام له‌ ربات(پێته‌ختی مه‌غریب) دامه‌زرا. پالنه‌ری سه‌ره‌کی بۆ پێکه‌ینانی نه‌م کۆنفرانسه‌، چاره‌سه‌رکردنی نه‌و کێشه‌ و گه‌رفانه‌ بوو که‌ له‌ نه‌نجامی شه‌کست هینانی و لا‌تانی عه‌ره‌بی له‌ گه‌ل ئیسراییل(ژوه‌نی ١٩٦٧) هاتیوه‌ ئاراوه‌. نامانجه‌کانی رێکخراوه‌ی کۆنفرانسی ئیسلامی بریتین له‌:

- گه‌شه‌پێدانی پێوه‌ندی و هاوکاری و یه‌که‌گرتوویی له‌ نیوان و لا‌تانی ئیسلامی له‌ هه‌موو بواره‌کانی ئابووری، کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتووری.
- سه‌رینه‌وه‌ی پاکتاوکردنی ره‌گه‌زی.
- په‌شتیوانی کردن له‌ ناشتی نیوده‌وله‌تی.
- په‌شتگیری موسو‌لمانان له‌ خه‌باتیان بۆ پاراستنی شه‌ره‌ف و سه‌ره‌خۆیی و مافه‌ نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کانیان.
- هه‌رچه‌نده‌ نه‌م رێکخراوه‌ له‌ سه‌ره‌تادا هه‌لوێسته‌یک‌ی یه‌که‌گرتووی دژ به‌ ئیسراییل و په‌شتیوانی کردن له‌ ماق فه‌له‌ستینه‌یه‌کان هه‌بووه‌ به‌لام به‌ نزیک بوونه‌وه‌ی میسر له‌ ئیسراییل و ئیمزاکردنی ریککه‌وتننامه‌ی ناشتی له‌ نیوان نه‌م دوو و لا‌ته‌، کۆنفرانس توشی ناکوکی هات و یه‌که‌مین نا‌ته‌بابی له‌ سالی ١٩٧٨ به‌ ده‌رکردن.

میسر له رنکخراوه سهری هه‌لدا. به گشتی رنکخراوهی کونفرانسی ئیسلامی له مهر ئه‌و کیشه و گرفتانه‌ی که بۆ ولاتانی ئیسلامی هاتۆته پیش، ههر له دستدریژی یه‌کیه‌تی سوڤیه‌تی بۆ سهر ئه‌فغانستانه‌وه بگره‌ تا شه‌ری ئی‌ران و عی‌راق و دوو شه‌ره‌که‌ی که‌نداو و نا‌کوکیسه‌کانی با‌کووری ئه‌فریقا، نه‌یتوانیوه وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌کی شه‌ری بیته‌ مه‌یدانه‌وه به‌ل‌کوو زیاتر له‌ جاران به‌روه‌ بئ هیزی و ده‌سته‌وسانی و له‌رزۆکی چووه.

له‌ په‌راویزی ئه‌م رنکخراوه‌دا چه‌ند کۆمیته‌یه‌ک بێکهاتوون که بریتین له:

کۆمیته‌ی کاروباری ئابووری که به‌ مه‌به‌ستی به‌روه‌ پیشه‌بردنی هاوکاری ئابووری و پاراستنی یه‌گه‌رتوویی له‌ نیوان ولاتانی ئیسلامی دامه‌زراوه، کۆمیته‌ی زانستی فیرکاری و فه‌ره‌هنگی، ناوه‌ندی لیکۆلینه‌وه‌ی میژوویی، هونه‌ری و فه‌ره‌هنگی ئیسلامی و کۆمیته‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی پاراستنی جیماوه‌ی ئیسلامی و لیژنه‌ی وه‌رزش.

سازمان ملل متحد

رنکخراوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌گه‌رتووه‌کان

The United Nations Organization

ئه‌م رنکخراوه‌ دوای ته‌واوبوونی شه‌ری جیهانی دووه‌م بۆ به‌رگری کردن له‌ هه‌لگیرسانی شه‌ر و سه‌قامگیرکردنی ناشتی له‌ جیهان دامه‌زرا. رنکخراوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌گه‌رتووه‌کان، له‌ راستیدا جینگای کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌کانی گه‌رتوه‌ که له‌ سا‌لی ۱۹۱۹ پاش کۆتایی هاتنی شه‌ری جیهانی یه‌که‌م دامه‌زرا‌بوو. ئاما‌نجه‌کانی نه‌ته‌وه‌یه‌گه‌رتووه‌کان وه‌ک له‌ به‌ندی یه‌که‌می جارنامه‌که‌یدا هاتوه‌ به‌م شیوه‌یه:

- ۱- پاراستنی ناشتی و ئاسایشی نیونه‌ته‌وه‌یی.
 - ۲- په‌ره‌پێدانی پێوه‌ندیی باریانه‌ له‌ نیوان نه‌ته‌وه‌کان له‌ سه‌ر بنه‌مای ریزگرتنی به‌رامبه‌ر و یه‌کسانی مافه‌کان و مافی سه‌ره‌وری نه‌ته‌وه‌کان.
 - ۳- هاوکاری له‌ پیناو چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ نیوه‌ده‌وله‌تییه‌کان و یه‌کخستنی هه‌وله‌کان له‌ بواری ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و فه‌ره‌هنگی و ریزگرتن له‌ مافی مرو‌ڤ و ئازادییه‌ بنه‌ره‌تییه‌کان بۆ هه‌موو که‌سیه‌ک.
 - ۴- هاونا‌هه‌نگ کردنی هه‌وله‌کانی ولاتانی نه‌دام بۆ گه‌یشتن به‌و ئاما‌نجانه‌ی که‌ ئاما‌ژیه‌یان بیکراوه.
- ئه‌ندامبوون له‌ نه‌ته‌وه‌یه‌گه‌رتووه‌کاندا بۆ هه‌موو ئه‌و ده‌وله‌ته‌ ناشتی خوا‌زانه‌ی که‌ دادوه‌ری رنکخراوه‌که‌یان له‌ مه‌ر بپارانا‌مه‌کاندا قبول‌ بێت، ئازاده‌. ژماره‌ی ئه‌ندامانی ئه‌م رنکخراوه‌ ده‌گاته‌ ۱۹۱ ولات و چاره‌روان ده‌کرێ زیاتریش بپێت. ئه‌ندامانی نو‌ی له‌ سه‌ر پینش‌نیازی ئه‌نجومه‌نی ئاسایش و به‌ په‌سند کردنی زۆرینه‌ی ۲/۳ ئه‌ندامانی «کۆمه‌لی گشتی» وه‌رده‌گیرین. رنکخراوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌گه‌رتووه‌کان بۆ راپه‌راندنی ئه‌رکه‌کانی، چه‌ندین ئه‌ستونی گرینگی هه‌یه‌ که‌ بریتین له:
- ۱- کۆمه‌لی گشتی، (ئه‌م کۆمه‌له‌ با‌س له‌ هه‌موو کیشه‌ و با‌هه‌ته‌ گشتیه‌یه‌کان ده‌کات، ته‌نانه‌ت ئه‌و با‌هه‌تانه‌ی که‌ پێوه‌ندییان به‌ کۆمیته‌ و ئه‌نجومه‌نه‌ گشتیه‌یه‌کانه‌وه‌ هه‌بێت.)

۲- ئەنجومەنی ئاسایش، (ئەنجومەنی ئاسایش دەسلەتییکی بەرفراوانی ھەیە و سەرپەرشتی ھیزی چەكدارى نەتەوھەكرتووەكانە و پاش دەرکردنى بریارەكان جیبەجیبیان دەكات و دەولەتانى ئەندامیش ناچار بە جیبەجیبى كردنیاں دەكات. ئەگەر كیشەیهكى گرینگ بخریتە بەردەستى ئەنجومەنى ئاسایش، بۆ جیبەجیبى كردنى، پنیوستە ۹ ولات لە پانزە ولاتى ئەندام رەزامەندى لە سەر بەدەن بەو مەرجەى كە ھىچكام لە پینچ ئەندامى ھەمیشەیی ئەنجومەن (ئەمرىكا، روسیا، بریتانیا، چین و فرەنسا) قیتو*ى نەكات یا دەنگى نەرنى لەسەر نەدايىت.

۳- ئەنجومەنى ئابوورى و كۆمەلایەتى، ئەنجومەنى ئابوورى ۵۴ ئەندامى ھەيە كە لە لاين كۆمەلى گشتیەو ھە ماوھى سئ سال ھەلئەبژیردرئ. ئەم ئەنجومەنە لە ھەموو بوارە ئابوورى و كۆمەلایەتیەكاندا چالاکى دەكات.

۴- ئەنجومەنى راسپاردەكان، ئەم ئەنجومەنە چاودیرى ھەو ولاتانەى دەكرد كە ھىشتا سەربەخۆیان وەرئەگرتبوو. ئەم ناوچانەش كە لە پانزە ناوچە پىكھاتیبون تا سانى ۱۹۹۰ سەربەخۆیان وەدەست ھىنا و پاشان ئەركەكانى ئەنجومەنەكەش كۆتایی پئ ھات.

۵- دادگای نیونەتەوھى داد*، ئەم دادگایە پىكھاتووھ لە پانزە دادوەر كە دەبئ خەلكى پانزە ولاتى جیاواز بن. ناوھندى دادگاگە لە لاھای ھۆلەندایە و لە سەر پىشنىيازى ئەنجومەنى ئاسایش و پەسندكردنى كۆمەلى گشتى دادەنرئ. ئەركى سەرەكى دادگای لاھای، چارەسەرکردنى گروگرفتە ياساییە نێودەلەتیەكانە.

۶- سكرتاریەتى گشتى، ئەم كۆلەكە ھەموو ئەركە كارگێریەكانى رىكخراوھ و ھاوناھەنگ كردنى دامودەزگا جۆراو جۆرەكانى نەتەوھەكگرتووھكانى لە ئەستۆدایە و زیاتر لە ۲۵ھەزار كارمەندى ھەيە كە ھەنگرى رەگەزنامەى ھەموو ولاتانى ئەندامى نەتەوھەكگرتووھكانن.

سكرتیری گشتى، ئەركى بەرئوھبردنى رىكخراوھ و جیبەجیبكردنى بریارى دەزگا جۆراو جۆرەكان لە ئەستۆ دەگرى و ھەر پینچ سال جارنك لە سەر پىشنىيازى ئەنجومەنى ئاسایش و پەسندكردنى ۲/۲ ئەندامانى كۆمەلى گشتى ھەلئەبژیردرئ. سكرتیری گشتى نابن ھاوولاتى ھىچ كام لە پینچ ولاتى ئەندامى ھەمیشەیی ئەنجومەنى ئاسایش بئ. ھەلئەبژاردنەوھى دووبارەى بۆ ئەم پۆستە، ھىچ بەربەستىكى ياسایی نییە.

رىكخراوھى نەتەوھەكگرتووھكان، جگە لەو شەش ئەستونە سەرەكیە، كۆمەلىك رىكخراوھى پسپۆزى و دامودەزگای جیاوازی دىكەى ھەيە كە گرنگترینیان بریتئ لە: ئازانسى نیونەتەوھى و زەى ئەتۆمى*، رىكخراوھى نیونەتەوھى كار*، بانكى جیھانى*، رىكخراوھى خۆراك و كشتوكالى جیھانى، رىكخراوھى پەرورەھى و زانستى و كەلتورى نەتەوھەكگرتووھكان* و رىكخراوھى جیھانى تەندروستى* و ...

به پئی جارنامه‌ی نته‌وهیه‌گرتووه‌کان، ئهو زمانه‌ی که له ریکخراو به شیوه‌یه‌کی ره‌سمی به‌کار ده‌برئین بریتین له: سپانیولی، ئینگلیزی، چینی، روسی و فهره‌نسی. زمانی عه‌ره‌بیش به زمانه ره‌سمیه‌کانی کۆمه‌لی گشتی، ئه‌نجومه‌نی ناسایش و ئه‌نجومه‌نی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی زیاد کراوه.

له‌م سالانه‌ی دواییدا نته‌وهیه‌گرتووه‌کان، هه‌ولنی به‌رزکردنه‌وه‌ی توانای سه‌ربازی خۆی داوه و چالاکیه‌کانی له سه‌ر ناستی جیهانی به‌رفراوان کردووه که ئه‌مه‌ش به خائیکی سه‌ره‌کی گۆرانکاری له رۆلی ئه‌م ریکخراوه داوه‌نری. تا سالی ١٩٩٥ سه‌رجه‌م هیزه چه‌کداره‌کانی ریکخراو که به کلۆشینه‌کان، یا «ناشتی پارێزه‌کان» ناوبانگیان ده‌رکردووه گه‌یشته ٧٠ هه‌زار کەس.

سازمان بین‌المللی آوارگان

ریکخراوه‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی ئاواره‌کان

(International Refugee Organization (IRO

ئه‌م ریکخراوه سه‌ر به نته‌وهیه‌گرتووه‌کانه و له ئاگۆستی ١٩٤٨ تا دیسه‌مه‌ری ١٩٥١ ئه‌رکی چاودیری و گه‌راندنه‌وه‌ی ئاواره‌کانی بو و لاتسی خۆیانی له ئه‌ستۆ بووه و راسپارده و لایه‌نگری سیاسی و قانونی ئاواره‌کان بووه له و لاتانه‌ی که وه‌رده‌گیران. ئه‌م ریکخراوه ئه‌وه‌دم کاتی بووه و به هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی له سالی ١٩٥١ ئه‌رکه‌کانی سپێردرایه «راسپارده‌ی بالای په‌نا به‌رانی نته‌وهیه‌گرتووه‌کان»*.

سازمان بین‌المللی کار

ریکخراوه‌ی نیوه‌وه‌لته‌ی کار

International Labour Organization

ئه‌م ریکخراوه له سالی ١٩١٩ وه‌ک پینکه‌ته‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ، به‌لام له ژێر چاوه‌دیری «کۆمه‌لی نته‌وه‌کان» به مه‌به‌ستی باشتکردنی هه‌لومه‌رجی ئیش و کار و به‌رزکردنه‌وه‌ی ناستی ژبان و پینخشستی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی جیهان دامه‌زرا. له سالی ١٩٤٦ «ریکخراوه‌ی نته‌وهیه‌گرتووه‌کان»، ئه‌رکه‌کانی ئه‌م ریکخراوه‌ی له سه‌ر ئه‌و باب‌ه‌تانه‌ی ئاماژه‌ی پێ درا به ره‌سمی ناساند و له‌وه به‌دوا وه‌ک یه‌کێک له ده‌زگا پسیپۆریه‌کان ناوونوس کرا.

ئه‌رکه‌کانی ئه‌م ریکخراوه به‌وردی بریتیه له داڕشتنی یاسای نیوه‌وه‌لته‌ی کار، وه‌ک ناستی مووچه و هه‌قه‌دمست و ماوه‌ی کارکردن و بیمه‌ی بیکاری، ته‌ندروستی شوینی کار، مه‌رجه‌کانی کارکردنی ژنان و مێرمنداڵان، پینشبینی سه‌رده‌می پیری و نه‌خۆشی و پشتیوانی کردن له‌و کرێکارانه‌ی که له هه‌ندهران ئیش ئه‌که‌ن. ناوه‌ندی ریکخراوه‌که له جنیڤ ه. ١٠ و لاتسی (ئه‌لمانی، ئه‌مریکا، به‌ریتانیا، ئیتالیا، چین، ژاپۆن، سوئیه‌ت، فره‌نسا، که‌نه‌دا و هیندستان) به هۆی پینشکه‌وتن له پینشه‌سازیدا ئه‌ندامی ده‌سته‌ی به‌ریوه‌به‌ریه‌تین و ٢٨ ئه‌ندامه‌که‌ی تری ده‌سته‌ی به‌ریوه‌به‌ریه‌تی هه‌لده‌به‌ژێرن.

- سەرھەڵدانى قەيرانى ئابوورى جيهانى له ساى ٢٠٠٨ بووه هۆى دابهزىنى دووبارهى نرخی نوت بۆ ٤٠ دۆلار.

ریکخراوهى هاوبه‌ندى ئەمریکای لاتین
Latin American Solidarity Organization

ئەم ریکخراوه له ژانویهى ١٩٦٦ له پەراویزی هاوبه‌ندى حیزبه کۆمونیستەکانى ئاسیا، ئەفریقا و ئەمریکای لاتین» له شارى ھاڤانا، پیتەختى کویبا دامەزرا. بە دامەزراندنى ئەم ریکخراوه سەرکەوتنى کاسترۆ و تیۆرى شوپشى جوتیاریه‌کهى بەسەر حیزبه کۆمونیستەکانى ئەمریکای لاتین که تا ساى ١٩٦٤ دژایه‌تییان دەکرد، مسۆگەر بوو.

ریکخراوى هاوکارى و ئاسایشى ئەوروپا
Organization of Security and Cooperation in Europe

کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکارى ئەوروپا له ساى ١٩٩٥، نارى خۆى به ریکخراوى هاوکارى و ئاسایشى ئەوروپا گۆزى. بەرنامه و ئامانجەکانى ئەم ریکخراوه بریتى بوو له: بەرزگرتنى بایه‌خه هاوبه‌شه‌کان، یه‌که‌ده‌نگى و هاوناھه‌نگ کردنى باس و گفتوگۆکان له‌مەر ئاسایشى ئەوروپا، چه‌ک دامالین و کۆتەرۆلى چه‌ک، هه‌نگاوانان بۆ چاره‌سه‌رکردنى قەيران و شەرى ناوچه‌یى به مەبەستى که‌م کردنه‌وى کیشه و ناکوکییه‌کان.

ریکخراوى هاوکارى و ئاسایشى رۆژه‌لاتى ناوین
سازمان همکارى و امنیت خاورمیانه

Organization of Cooperation and Security in middle East

مالکۆلم ریفکیند وه‌زیری دەر‌ه‌وى بریتانیا له کۆتاییه‌کانى ساى ١٩٩٦ له سەردانیکی خۆى بۆ ناوچه‌ی رۆژه‌لاتى ناوین، دامەزراندنى ئەم ریکخراوه‌ی به مەبەستى زیادکردنى متمانه له نێوان ولاتانى ناوچه‌که پیشنیار کرد. به باه‌رى ریفکیند، ئەو ریکخراوانه‌ی که تا ئەو‌دهم له رۆژه‌لاتى ناوین دامەزران نەیان‌توانیوه به پێداویستیه‌کانى ناوچه‌که وه‌لام بده‌ن‌وه. وێده‌چى که ئامانجى سەر‌ه‌کى له دامەزرانى ئەم ریکخراوه پاراستنى دۆخى هه‌نووکه‌یى ناوچه‌که و رازى کردنى عەرهبان به ناشت بوونه‌وه له گه‌ل ئیسراییلدا بێت.

ریکخراوه‌ی یه‌گگرتنى ئەفریقا
Organization of African Unity

ئەم ریکخراوه له ١٩٦٣/٥/٢٥ له ئەدیس‌ئابابا پیتەختى ئیتیۆپیا دامەزرا که ئامانجەکانیشى بریتى بوو له: ١- هه‌ڵدان بۆ یه‌گگرتوویى و ته‌بابی ولاتانى ئەفریقایى. ٢- ریشه‌کشکردنى هەر جۆریکی ئه‌سیر.

داگیرکاری له ئەفریقا. لەم ریکخواوەدا ۵۶ دەولەت ئەندامن که نۆزده دەولەتیان به «هیزهکانی مۆنرۆیا» و ۶ دەولەتی دیکەش به «هیزهکانی کازابلانکا» نایان دەرکردووه. ئەفریقای باشووری له سالی ۱۹۹۴ بوو به ئەندامی ریکخواو.

به هۆی ناتەبایی و کیشمه‌کیشی نیوان ئەندامان، زۆربەى ئەخشه و بەرنامەکانی ئەم ریکخواوه به‌ره‌رووی شکست دەبیته‌وه. سەرەنجام له دوایین دانیشتنی ریکخواو له ئەفریقای باشووری له ژووییهی ۲۰۰۲، «ریکخواوهی یه‌گرتنی ئەفریقا» به شیۆه‌یه‌کی ره‌سمی هه‌لۆه‌شایه‌وه و جینی خۆی دا به «یه‌کیه‌تی ئەفریقا». هۆی ئەم هه‌لۆه‌شانه‌وه ده‌گه‌رایه‌وه بۆ دامۆده‌زگای پان و به‌رین و نۆز بوونی ژماره‌ی کارمه‌ندانى که ۸۰٪ بوودجەى ریکخواوه‌کەى بۆ تەرخان دەکرا و تەنیا ۲۰٪ بوودجە‌کەى خه‌رجی به‌رنامه‌ ئابوورییه‌کان ده‌کرا.

ریکخستن سازماندهی Organizing

دیاریکردنی پیکهاته‌ی پێوه‌ندى دوولایه‌نه له سه‌ر بنه‌مای هه‌لبژاردن و به‌رپرساریه‌تی گروپه‌ ئینسانیه‌کان به مه‌به‌ستی گه‌یشتن به ئامانجی دیاریکراو. ریکخستن پالنه‌ریکه بۆ هاوبه‌شى سیاسی چونکا به‌م کاره‌ جه‌ماوهر به ئامانجه‌وه به‌ره‌و مه‌به‌ستێک رێنمونی ده‌کات و رێژه‌ی هاوبه‌شى سیاسی ده‌باته سه‌روه. بۆ ده‌سه‌لاتدارانی هه‌لبژێردراو، ریکخستن بریتیه‌له خۆ ریکخستن به‌لام بۆ ریه‌ره شوپشگێزه‌کان، ریکخستن به واتای خۆریکخستنه له گه‌ل جه‌ماوهردا.

ریککه‌وتنه‌نامه‌ی جه‌زایر قرار داد الجزایر Algery Agreement

ئهم ریککه‌وتنه له ۶/۲/۱۹۷۵ له شاری ئەلجه‌زیره (پیته‌ختی جه‌زایر) له لایه‌ن محمه‌د په‌زا شای ئی‌ران و سه‌دام حوسین (که نه‌وده‌م جیگرى سه‌رۆک کۆمارى عێراق بوو) ئیمزا کرا. به پینی ئەم ریککه‌وتنه، ئەم خالانه‌ی که دوو لایه‌ن کۆک بوون له سه‌ری بریتی بوون له:

۱- سنووره‌کانی خویان به پینی پرۆتۆکۆلی ئەسکه‌نده‌رون (۱۹۱۲) و بریارنامه‌ی دیاریکردنی سنوور (۱۹۱۴) ده‌ست نیشان بکه‌ن.

۲- ئی‌ران و عێراق کۆتایی به‌ ناکوکی میژوویی خویان ده‌هینن له‌مه‌ر ماف کەشتیوانی هه‌ر دوو ولات به سه‌ر رووباری شه‌تولعه‌ره‌ب و سنووره‌ ئاوییه‌کانی خویان به پینی هیئلی تالۆگ دیاری ده‌که‌ن.

۳- به‌م کاره‌ دوو ولاتکه‌، ئاسایش و تمناهی دوو لایه‌نه بۆ یه‌کتر مسۆگه‌ر ئەکه‌ن و سنووره‌ هاوبه‌شه‌کانی خویان نه‌پارێژن بۆ بنێکردنی هه‌ر جۆره‌ دزه‌کردنێکی دوژمنکارانه له لایه‌ن ئەویدیکه‌وه.

۴- هه‌ر دوولایه‌ن، ریککه‌وتن له سه‌ر ئەه‌ویکه ئەم بریارانه‌ی سه‌روه فه‌کته‌ریکی هه‌میشه‌یی بن بۆ چاره‌سه‌ریه‌کی گه‌شتی و شکانده‌وه‌ی هه‌رکام له‌م ریکه‌وتنه‌، له گه‌ل رۆحی ریکه‌وتنی ئەلجه‌زیره‌دا دژایه‌تی هه‌بیت.

سى مانگ پاش شهم ريكهوتنه، هەر دوو ولات پهيمانى نوڤى سنوورى نيوان ئيران و عيراقيان ئيمزا کرد. ئەم پهيمانه کارهگرهيهكى خراپى له سەر شوپشى ئەيلوول دانا و له راستيدا ئامانجىكى سهرهكى هەر دوو لا، له باربردنى شوپشى كوردستانى باشوور بوو.

ريککهوتننامهى سايکس - پيکو (١٩١٦) موافقت نامه سايکس - پيکو (١٩١٦)

Sykes-Picot Agreement (1916)

ريککهوتنىكى نهينيه كه له ١٩١٦/٥/١٦ له نيوان بهريتانى و فرهنسا و له لايهن «سىمارك سايكس» ي بهريتانى و «جوڤج پيکو» ي فهرههنگى به مهههستى دابهشکردنى ئيمپراتوريهتى عوسمانى ئيمزا كرا. سهرله بهرى ناوهروكى ريكهوتننامهكه به پىچهوانهى ئەو وهعهده و به ئينانه بوو كه لوژينس له عهرههستان به ناوى ريزگرتن له ماق خهلكانى عهرههكى ناوچهكانى ژير قهلمرهوى ئيمپراتوريهتى عوسمانى دابووى. به پيئ ئەم ريكهوتننامه به شىكى زورى خاكى روزهلاتى ناوين به دوو ناوچهى ژير دهسهلاتى بهريتانى و فرهنسا دابهش كرا. ناوچهى ژيردهسهلاتى بهريتانى برىتى بوو له: شارى خانهقين له كوردستانى خواربو، باشوورى سوورىا، بهغدا، بهسره، باكوورى فهلهستين و به شىكى كوئيت. به شى فرهنساش برىتى بوو له: به شى زورى سوورىا، لوبنان، ئەنه دۆل (باكوورى كوردستان) و موصل. پاشان روسياش تىيدا بهشدار بووه و به باليووزى روسيا راگهياندرا كه ئەگەر بهرمان له سهر ئەم پهيمانه بدات، ئەوا ناوچهى باكوورى روزهلاتى توركيا به خاكى روسياوه ئەلكيتندرى. لايههنگى گرنكى ئەم پهيمانه بو گهلى كورد ئەوهيه كه جارنى ديكهش كوردستان له لايهن ولاتانى داگرهههوه پارچه پارچه كرا.

ريککهوتننامهى كه مپ دهيقيد توافقی نامه کمپ ديويد Kamp David Agreement

كه مپ دهيقيد، هاوینهههوارى سهروك كۆمارى ئەمريكايه كه له دهووبهرى شارى واشنتون ههلكهوتوه. ئەم شوينه پتر به هۆى ئەو گفتوگويانهوه ناوبانگى دهركرد كه له سالى ١٩٧٨ له نيوان كارتەر، سهروك كۆمارى ئەوساى ئەمريكا و ئەنوه سادات، سهروك كۆمارى ميسر و مناخم بگين، سهروك وهزيرانى ئيسراييل ئيمزا كرا. له ناكامى ئەم گفتوگويانهوه ١٩٧٨/٩/١٧ ريكهوتنى ناشتى نيوان ميسر و ئيسراييل ئيمزا كرا كه ميسر له بهرامبهر دان پيدانانى فهرمى به ئيسراييل، سههزهويه داگرهههكانى خۆى له بيبانى سينا له ئيسراييل وهرگرتوه بهلام ئەم كردهوى ميسر بووه هۆى ئەره كه له جيهانى عهرهه و ئيسلاميدا گوشهگير بكرىت. ئەنوه سادات سهروك كۆمارى ميسر به هۆى ئيمزاكردنى ئەم ريكهوتننامه له ١٩٨١/١٠/٦ له لايهن ئەفسهريكى توندبهوى ئيسلامههراوه تيرور كرا.

ريککهوتننامهى واشنتون توافقی نامه واشنگتون Washington Agreement

پاش روودانى چهندين شههري ناخۆى له نيوان پارتى ديموکراتى كوردستان و يهكبههتي نيشتهه

کوردستان (عێراق) که له ۱۹۹۴/۵/۱ دەستی پێکردبوو، (ئەم شەپە بە شەپری براکوژی ناوی دەرکرد) چەندین رۆککەوتننامە (وەک رۆککەوتننامەکانی پاریس، ئانقەرە و درۆگیدا) له لایەن هەر دوولا ئیمزا کرا بەلام هەردوو لایەن نەگەیشتنه رۆککەوتنی یەكجارەکی و کۆتایی هینان بە شەپ. سەرەنجام له ۱۹۹۸/۹/۱۷ بە چاودێری وەزارەتی دەرەوی ئەمریکا، زەمبەنەکی لەبار بۆ رۆککەوتنی هەردوولا رەخسا و لە لایەن پارتییەوه مەسعود بارزانی و لە لایەن یەکیەتییهوه جەلال تالەبانی و لە لایەن وەزارەتی دەرەوی ئەمریکا، دەقیقەد وێش. بریکاری وەزیری دەرەوه رۆککەوتننامەکیان ئیمزا کرد.

بە پێی ئەم رۆککەوتننامە هەردوولا، نێدانی شەپری ناوخۆییان کرد و بەلێنیان دا بۆ چارەسەرکردنی ناکۆکییەکانیان، نیدی پەنا نەبەنە بەر توندوتیژی یا دەستپێکردانی دەرەکی دژ بە یەکتەر. هەروا بەلێنیان دا کەشوهوایەکی ئارام بۆ رۆزگرتن لە ناگربەس و ئاسانکاری هاوچۆی هاوولاتیان لە سەرئاسەری هەریەکێ کوردستاندا بخەن گەر. جگە لەوەش بەلێنیان دا بە ئاساییکردنەوی روشی هەولێر و سلیمانی و دهۆک و دامەزراندنەوی ئیدارە و پەرلەمانی یەگرتوو له سەر بنەمای هەلبژاردنی سالی ۱۹۹۲ و پاشان زەمبەنە بۆ هەلبژاردنیکی نوێ خۆش بکەرت. ئەم رۆککەوتننامە بۆ جیبەجیکردنی هەنگاو بە هەنگاوی بێرێرەکان، خشتەیهکی زەمبەنیشی له خۆ دەگرت. سەرەنجام دانیشتنی ۲۰۰۲/۱۰/۴ ی پەرلەمانی یەگرتووی کوردستان، بە هەنگاویکی گەوره دادەنری بۆ جیبەجیکردنی ئەم رۆککەوتننامە و گێرانیەوهی ناشتی بۆ هەریکی کوردستان.

توافق نامه ۱۱ مارس ۱۹۷۰

رۆککەوتننامە یانزەوی ئازار ۱۹۷۰

Mars. 1970 Agreement - 11

ئەم رۆککەوتننامە له ۱۹۷۰/۳/۱۱ له نێوان بزاقی رۆزگاریخواری گەلی کورد بە سەرۆکایەتی مەلاستەفا بارزانی و حوکمەتی عێراق ئیمزا کرا و له ۱۵ مەدە پێکھاتوو کە مافەکانی گەلی کورد له کوردستانی عێراق دەستەبەر ئەکات. مەدە ۱-ی رۆککەوتننامەکه زۆر گرینگە و داوا ئەکات کە دەستووری کاتی عێراق بەم شێوهی خواریه هەموار بکەرت:

- ۱- گەلی عێراق له دوو نەتەوهی سەرەکی کورد و عەرەب پێک دێت و ئەم دەستووره دان دەنیت بە مافی نەتەوهیی گەلی کورد و کەمبەکانی دیکە له چوارچێوهی عێراقیکی یەكپارچەدا.
- ۲- داوا ئەکات ئەم بڕگەیه بە مەدە چواری دەستوور زیاد بکەرت: «زمانی کوردی له پال زمانی عەرەبی بە زمانی فەرمی ناوچە کوردنشینەکان دادەنریت».
- ۳- ئەم خالە ی سەرەوه له دەستووری هەمیشەیییدا جێگیر دەکەرت.

ئیمزاکردنی ئەم رۆککەوتننامەیه کۆتایی بە جەنگی نێوان هەر دوولا هینا و بە هەموارکردنی کابینە ی عێراق، جێگیرکی سەرۆک کۆمار و چوار وەزیری کورد - کە هەموویان ئەندامی پارتی دیموکراتی کوردستان بوون - چووێ ناو کابینە ی حوکمەتی عێراق بەلام ئەو کۆمیتە ی که له دەقی رۆککەوتنەکهدا نامازە ی پێک

له جیبه جیکردنی ئه رکه کانی تووشی گرفت هات. بۆ نمونه ئه دهقهرانهی که دهکونه بهرنامهی ئۆتۆنۆمی یا ماف و جیاوگه کانی داموده زگا ئۆتۆنۆمییه کان و ریزه ی ئه و بوودجه ی که ده بیت بۆ ناوچه که تهرخان بکریت.

هیدی هیدی رژیمی عیراق له به لینه کانی خوی پاشگهن بۆه وه و له ١٩٧٤/٣/٢٧ هیرشی ئاشکرا و راسته وخوی کرده سه ر ناوچه کانی کوردستان و به راگه یاندنی یه ک لایهنه ی پروژهی ئۆتۆنۆمی سنوردان: به کرده وه ریکه وتنه که ی هه لوه شانده وه و له باری برد.

به ندی یه که می ئه م ریکه وتننامه دان به بوونی ره وای گه لی کورد له عیرا قدا ده نیت و له به نده کانی دیکه ش چه ند خالیکی گرینگ له به رچاو گیراون، بۆ نمونه: کردنه وه ی زانکۆی سلیمانی و کۆری زانیاری کورد و داننان به هه موو مافه فهره هنگیه کانی گه لی کورد و خویندن به زمانی کوردی له هه موو قوتابخانه و په یمانگه و زانکۆکان، داننان به پاراستنی که لتووری نه ته وه یی و چه ژنه نه ته وه ییه کان و به ره سمی ناساندنی چه ژنی نه ورۆز وه ک چه ژنیکی نه ته وه یی له کۆماری عیراق و ...

ز

زایۆنیزم

صهیۆنیزم

Zionism

زیۆنیزمێک کە پەڕە ی دا بە دامەزرانی رژیمیکی زایۆنیستی لە خاکی فەلەستین. پاش ویژانکردنی ئۆرشەلیم لە ساڵی ٧٠ زایینی لە لایەن رومییەکان، جوولەکانی ئەم وڵاتە بە تەواوی جیهاندا بلۆ بوونەوه. بەم حالەش یەکیەتی نایینی و کەلتووری لە نیوانیان نەپسا و لە ناو نەتەرەکانی دیکەدا نەتوانەوه. بە درێژایی میژوو لە لایەن خاچپەرستەکانەوه وەک کەمیتهیەک سەریان ئەکرا و زۆر جارێش تووشی نازار و ئەشکنجە دەبوون. بۆیە هەر ئارەزووی گەڕانەوه بۆ «ئەرزى مەوعود»یان لە دڵدا ماپۆوه.

لە سەدەکانی ١٦ و ١٧ هەندێ لە جوولەکان، هەولیان دا بگەڕێنەوه بۆ فەلەستین. بزوتنەوهی زایۆنیزم لە میانهی سەدهی نۆژده لە ئەوروپای رۆژھەڵات و ناوەندیەوه دەستی پیکرد و ناوەکەى خوێشى لە دۆلیکی فەلەستین بە ناوی «زایۆن» وەرگرتوو. لە ساڵی ١٨٩٧ رۆژنامەنووسیکی نەمسایی بە ناوی تیۆدۆر ھیترتزل، یەکەمین کۆنگرەى زایۆنیستەکانی لە بازیلی سویسرا بەرێوه برد و داواى کرد هەموو جوولەکان بگەڕێنەوه بۆ فەلەستین.

ئەگەرچی عوسمانییەکان بەم کارە رازی نەبوون، بەلام دواى رووخانی ئیمپراتۆری عوسمانی، بەریتانیاییەکان بەم کارە هەستان و سەرھتا لە ساڵی ١٩٠٢ حوکمەتی بەریتانیا، پیشنیازی کرد کە بەشێک لە خاکی ئۆگاندا بۆ نیشتەجێکردنی جوولەکان تەرخان بکړن کەچی زایۆنیستەکان رازی نەبوون.

بەیاننامەى بالفۆر کە لە ساڵی ١٩١٧، لە لایەن ئارتۆر جەیمز بالفۆر وەزیری دەرەوهی بەریتانیا بلۆ کرایەوه، بەریتانیای بە دامەزرانی رژیمیکی زایۆنی لە خاکی فەلەستین پێم کرد. لە ساڵانی دواى شەری جیهانی یەکم، بزوتنەوهی زایۆن، پەنابەرە جوولەکانی لە شار و دیھاتەکانی فەلەستین جیگیر کرد و هەندێ دامودەزگای سەربەخۆی لەوئ دامەزراند. حەشیمەتی جوولەکان کە لە ساڵی ١٩٢٥ زیاتر لە ١٠٨ ھزار کەس بوون، لە ساڵی ١٩٢٢ گەیشتە ٢٢٠ ھزار کەس. لە میانهی دوو شەری جیهانی و بە تاییەت شەری دووھەم، بە ھۆی سیاسەتی دژ بە جوولەکەى نازیسەم، جوولەکان دەستەدەستە بەرەو فەلەستین گلۆر بوونەوه و خۆیان گەیاندەوه ئەم سەرزەمینە.

زۆربەى عەرەبە فەلەستینییەکان ھەر لە سەرھەتاوه، زایۆنیستەکانیان وەک مەترسییەک لە قەلەم دا و کەوتنە جموجوول بۆ سەرکوت کردنیان. ئەم مەسەلە بوو ھۆی دامەزرانی سپای خوپییەى جوولەکان لە ساڵی ١٩٢٠ کە بە ناوی ھاگانا بە مانای بەرگری ناوی دەرکرد. دواى شەری جیهانی دووھەم، رێکخراوی نەتەوه یەکگرتووھکان بە دابەشبوونی فەلەستین و دامەزرانی دەولەتێک بۆ جوولەکان رازی بوو. بەرەبەرە زەمینی بۆ شەری گەورەى جوولەکە و عەرەبان خوێش بوو. لەم شەڕەدا جوولەکان بە زۆری سەرکەوتن.

بەدەس ئەھمیتا و خاکیکی زۆرتریان داگیر ئەکرد. لە شەڕەکانی دواتریش (١٩٧٣، ١٩٦٧، ١٩٥٦) دەولەتانی عەرەبیش ھاتنە مەیدانی شەڕەکە و مائ و ویرانی و ئاوارەییەکی زۆری لیکەوتەووە. «رێکخراوەی ئازادی فەلەستین»* و چەندین گروپی گریلائی دژ بە جوولەکەکان دامەزرا کە تا ئیستاش ئەم ناوچە روانەتی ناشتی و نارامی بە خۆوە نەدیوەتەووە.

زستانی ئەتۆمی **زستان ھستەای** **Nuclear Winter**

ئەم زاراوە ناماژە ئەکات بە کارەساتێکی ژینگەیی کە لە دای شەری ئەتۆمی روو ئەدات. بەو پێیە، دوابەدای تەقینەووە ئەتۆمیەکان، بۆ ماوەی پتر لە سالیك، گەرما و تیشکی ھەتاو ناگاتە گۆی زەوی و ئەمەش دەبێتە ھۆی سەرما و سوۆلیکی سەخت و زەوی دەگەرێتەووە بۆ دۆخەکانی بەر لە میژوو (چاخی سەھۆلبەندان).

زل ھێز **ابرقدرت** **Superpower**

ھێزێک کە لە ھێزەکانی تر بەھێزتر بێت. لە زاراوەی سیاسیدا «زل ھێز» بە ولاتێک ئەگوترێ کە لە بواری ھیزی پیشەسازی و سەربازییەووە لە ولاتەکانی تر بەھێزترە و بە سەر گۆرەپانی سیاسەتی نیۆنەتەووی دا دەسەلاتدارییەتی ئەکات. ئەم زاراوە بە تاییبەت بۆ ناوبرەکردنی ئەمریکا و یەکیەتی سوۆقیەت (پینشوو)، بە کار دێت کە لە بواری بەرھەمھێنانی سنەختی و ھیزی سەربازی و وزەي ئەتۆمی و بەرفراوانی خاکی ولات و سەرچاوەی سروشتی و رادەي ھەشیمەت، لە ولاتەکانی دیگە لەپیش ترن. ھەرەھا ئیمکانی مناوەرەي سیاسی و سەربازی ئەوان لە ناستی نیۆنەتەووی دا لەوانی تر زیاترە و ھەک دوو ھاوودژی سەرەکی لە گۆرەپانی سیاسی و سەربازی لە ئەژمار دین.

زمانکوژی **زبانکشی** **Linguicide**

بریتییە لە لەناوبردن و ریشەکێشکردنی زمان. قت کردنی زمانی زگماکی ناوچەکان لە سیستەمی پەرورەدیی ولاتیک کە دەرەنجامی ئەم کارەش ئەگاتە سەرنەووی فەرھەنگی کەمینی ئەتنیکییەکان. نموونەي ئەم قت کردنە، سیاسەتی زمانی ولاتانی تورکیا و... سووریایە بە نسیبەت زمانی کوردی.

زۆرداریی / تیرانی **دژسالاری / جباریت** **Tyranny**

بە گشتی بە مانای ھۆکەتی ستمکار و چەوسینەرە. لەم جۆرە ھۆکەتەدا دەسەلاتی ولات بەدەست یەک یا چەند کەسیکە و ئەمانیش بە سەر گیان و مائی خەلکدا دەسەلاتیکی رەھا و بێ سنووریان ھەیە.

ئەم زاراوه بۇ ئەو حوکمەتانه بەکار ئەبڕی که به شیوازی نیستبەدای و تیۆرر* دەسەلات بەرپۆه دەبن. هەندئ جار دیموکراسییش مانای زۆردارانە له خۆ دەگرئ ئەویش ئەو کاتەیه که زۆرینه* به شیوهیهکی رهها و ستەمکارانه بەسەر کهمینهیهک حوکمەت دەکات.

زۆرینه اکثریت Majority
 هەر ولاتیک، پێکھاتوو له چەن گروپی جیوازی خەلک. گروپێک که زۆرتین ژمارەى دانیشتوانی له خۆ گرتبیت، پێئ ئەگوترئ زۆرینه. کۆمەلگا ئینسانیهکان له لایەنى جۆراوجۆره(سیاسی، ئابووری، ئایینی و زمانى و...) به زۆرینه و کهمینه دابەش ئەکرین.
 له سیستمی پەرلهمانی نویدا بنه‌رتی «حوکمەتی زۆرینه» وهک بنه‌مای بریاردانى یاسایی پەسند کراوه. واته هەر بابەتیک که زیاتر له پەنجا له سەدی دەنگەکان بێنیت، یاساییه و دبئ بەرپۆه بچیت. ئەگەریش به پۆه نه‌چوو، یاسا فەشەل ئەهینیت. چونکا مەفرووزە که بریارى زۆرینه، بریارێکی عەقلی و راسته و رهنگدانەوی «ئیراده‌ی گشتی» یه. به‌لام واش نییه که «زۆرینه» هەمیشه نه‌گۆر بیت چونکا ره‌گه‌زه‌کانی ده‌گۆرین و هیچ زۆرینه‌یه‌کیش بۆی نییه که خۆی به‌ خاوه‌ن حه‌قیکی پاونخوازانە بزانی و هەمیشه سەرور بیت.

هه‌بوونی ئازادی بیر و را و کۆبوونه‌وه و لیبرده‌یی سیاسی و ئایینی لهم سیستمانه‌دا و سنوورداری خوله‌کانی پەرله‌مان، بۆ ئەوه‌یه که دەر‌فەت بدیرته کهمینه سیاسییه‌کان تاکوو به‌ ته‌بلیغی رێبازه‌کانیان، بتوانن هاو‌رایه‌تی کهسانی تریش به‌ دەس بێنن و له کهمینه‌وه بینه زۆرینه و سەر‌ه‌نجام فیکره سیاسی و ئابووری و کۆمە‌لایه‌تیەکانی خۆیان پیاده بکەن. به‌م پێیه ره‌نگامه‌یی حیزب و گروپه سیاسییه‌کان و ئازادی کۆبوونه‌وه و ته‌بلیغ، یه‌کیک له ئەستوونه‌کانی سیستمی پەرله‌مانی راسته‌قیته‌یه(پروانه ئازادىخوازی).
 زۆرینه‌ی ته‌واو، کاتیک دیته کایه‌وه که لانیکه‌م نیوه له‌سەر یه‌کی ده‌نگه‌کانی وه‌ده‌ست هینابئ.
 زۆرینه‌ی رێژه‌یی، ئەوه‌یه که هەندئ له ده‌نگه‌کان له‌وانی دیکه زیاتر بیت، بێئمه‌وی زۆرینه‌ی موته‌لق به‌ده‌س هاتبئ. (بۆ وینه، رێژه‌ی ۴۰٪ به‌ سەر ۳۰٪ یان ۲۰٪)

زیندانی سیاسی زندانی سیاسی Political prisoner
 له سیستمه‌ه یاساییه‌کاندا زیندانی سیاسی به‌ که‌سیک ده‌گوترئ که به‌ هۆی به‌زاندنی سنوره یاساییه‌کانی دیاریکراو بۆ ئازادیه‌یه سیاسییه‌کان - که له ده‌ستووری بنچینه‌یی دا دیاری کراوه - هه‌روا خستنه ژیر پێئ سنووری ده‌سه‌لات و حاکمیه‌تی ده‌وله‌ت، بریارى زیندانی کردنی بۆ ده‌رئه‌چئ. گه‌وره‌ترین تاوانی سیاسی که له یاسا‌کانی سزاداندا به «تاوانی بالا» ناو‌برده کراوه، پیلان گێران به‌ دژی یه‌کپارچه‌یی خاکی ولات و شه‌پری چه‌کداری به‌ مه‌به‌ستی رووخانی رژیمی سیاسی ولاتیکه.

له لایه‌کی ترموه، دیل کردنی هه‌ر تاکیک به هۆی ئه‌و تاوانانه‌ی سه‌ره‌وه، به پیشیل کردنی جارنامه‌ی جیهانی مافی مروّقه‌ داده‌ئێ چونکه ئه‌م جارنامه له به‌ندی نۆزده‌هه‌مدا ده‌لێ: هه‌موو که‌سێک مافی نازادی بیر و باوه‌ر و راده‌رپرینی هه‌یه و ئه‌م مافه‌ش بریتیه له‌وه‌یکه به هۆی بیر و باوه‌ر په‌وه تووشی ترس و خۆف نه‌بیت و له پیناو وه‌رگرتنی زانیاری و نه‌ندیشه و بلا‌وکردنه‌وه‌یان، به ئامرازی گونجاو بێ ره‌چاوکردنی هیچ به‌ریه‌ستیک، نازاد بیت (بروانه مافه‌کانی مروّقه).

ئهو که‌سه‌یه‌ی که له روانگی ریکخواوه مروّقه‌ پارێزه‌کانه‌وه به زیندانی سیاسی له قه‌له‌م ئه‌درین، نۆزبه‌ی ده‌وله‌تان به تیکده‌ر و تیرورست و ئاژاوه‌گیر و ناهه‌ز ناوئوسیان ده‌که‌ن و ئه‌ندامبوونیان له گرووپه نایاساییه‌کان دژ به‌و پیناسه‌یه ده‌زانن که بۆ زیندانی سیاسی کراوه.

له یاسا‌کانی سزادان، ئه‌غله‌ب تاوانی سیاسی له تاوانه ئاساییه‌کان جیا ده‌که‌نه‌وه و بۆ تاوانبارانی سیاسی هه‌ندێ مه‌رج و ئاسانکاری تایه‌ت له به‌رچاو ده‌گرن. بۆ وینه ئاماده‌بوونی «ئه‌نجومه‌نی چاودێران» و مافی جیا‌کردنه‌وه‌ی زیندانی سیاسی له زیندانی ئاسایی له ناو به‌ندیخانه‌کاندا.

Jacobinism

ژاکوبینیزم

ژاکوبینیزم

بزواتی توندیرهوانه‌ی سهرده‌می شوپرسی فه‌رهنسه (۱۷۸۹) که پیوه‌ندی هه‌یه به روبسپیر و نه‌ندامانی یانه‌ی ژاکوبین. مه‌به‌ستی سهره‌کی ئەم بزواته په‌یجۆری کردنی نامانجه شوپرسگێرییه‌کانه به ههر جۆرنک بیئت و خۆیاراستن له ههر چه‌شنه سازشکارییه‌ک. هه‌ندی له تایه‌تمه‌ندییه‌کانی ژاکوبینیزم بریتیه‌له: سووکایه‌تی کردن به خواستی زۆرینه، لایه‌نگری له دیکتاتۆری گروویکی نه‌به‌زی شوپرسگێر و دامه‌زانی کۆمیته‌ی ناسایشی گشتی وه‌ک بنکه‌یه‌ک بو تیرۆر. لێنن، رێبه‌ری شوپرسی ئۆکتۆبه‌ری سه‌وقیه‌ت، لایه‌نگره‌کانی خۆی به ژاکوبنه‌کانی په‌یوه‌ست به چینی کریکار ناوبرده ئەکرده.

Infrastructure

زیرساخت

ژێرخان

له جیهان‌بینی مارکسیدا و به‌ پێی تیۆری «سه‌تریالیزی میژوویی»، له ناو هه‌موو پیوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی کۆمه‌لگا، پیوه‌ندییه‌ مادی و به‌ره‌مه‌ینه‌ره‌کان به پیوه‌ندی سهره‌کی و چاره‌نووس‌ساز داده‌نرێن. ژێرخانی ههر کۆمه‌لگایه‌ک بریتیه له کۆی ئەو پیوه‌ندییه به‌ره‌مه‌ینه‌رانه‌ی که په‌یکه‌ری ئابووری کۆمه‌لگا پێک دێنن (واته سیسته‌می ئابووری، هه‌یزه به‌ره‌مه‌ینه‌کان، پیوه‌ندی چینیایه‌تی و شیوازه‌کانی خاوه‌نداریه‌تی).

له به‌رامبه‌ر ژێرخاندا سه‌رخان دێته ئاراوه که ئەویش بریتیه له سه‌رجه‌م ده‌زگا کۆمه‌لایه‌تی - سیاسی و که‌لتوورییه‌کانی کۆمه‌لگا. ئەم سه‌رخانه له دوو رواله‌ت پێک دێت: یه‌که‌م، شیوازه یاسایی و رێکخراوه‌یییه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان، واته ده‌ولەت و ده‌زگای دادپه‌روه‌ری و سیاسی. دووه‌م، نایدیۆلۆجی* واته کۆی به‌روا و ئەندیشه ئەخلاق‌ی و سیاسی و نایینی و فه‌لسه‌فیه‌یه‌کان که نه‌بیته پائێشتی سیسته‌می خاوه‌نداریه‌تی و شیوازی دابه‌شکردنی به‌ره‌مه‌کان. به به‌روای مارکس، له ئیوان ژێرخان و سه‌رخان، پیوه‌ندییه‌کی یه‌ک لایه‌نه له ئارادا هه‌یه و ههر چه‌شنه گۆرانیێک به سه‌ر ژێرخاندا بیئت، ده‌بیته هۆی گۆرانکاری له سه‌رخانیهدا. ژینۆساید: به‌روانه کۆمه‌لگۆری.

س

Sabotage

سابوتاژ / خرابکاری

سابوتاژ / گیره‌شینی

ئەم زاراوە لە وشەی فەرەنسی saboter بە واتای دەنگ دەرهێنان لە جۆرە پیلۆویکی دارینە بە ناوی sabots وەرگیراوە کە لە ساڵی ۱۸۴۲ لە لایەن کریکارانی فەرەنسییەو بە کار براوە. ھۆیکەشی بۆ ئەو دەگەرێتەو کە لە یەکەم بزاڤی کریکاری فەرەنسه، کریکاران بۆ دەربڕینی ناپەزایەتی، پیلۆو دارینەکانی خۆیان لە پێ دانەکەند و بە پیکدادانییان و دروستکردنی ھارەھرا و دەنگەدەنگ، بەرپەستیان لە بەردەم کریکارەکانی دیکە ساز ئەکرد. بە واتایەکی تر لە ساڵانی دوور، ھەندێ لە کریکارە ئەورووپییەکان بە مەبەستی دەربڕینی ناپەزایەتی و گیرەشینی، پیلۆو دارینەکانی خۆیان دەخستە بەینی چەرخێ کارگەکان و کارەکەیان رادەوستان. سابوتاژ لە زاراوەی سیاسیدا بریتیە لە ئەنجامی کاری تیکدەرانیە لە ریکخراوە و دەزگا دەولەتی و گشتیەکان بە مەبەستی ناستەنگی نەووە و گیرەشینی.

Satyagraha

ساتیاگراھا

ساتیاگراھا

ساتیاگراھا وشەیەکی سانسکریتیە و بە مانای «ھیزی رۆح و حەقیقەت» یان پێداگرتن لەسەر راستییە. ئەم گوزارە بەشیکە لە ئەندێشەی فەلسەفی و تیۆرییە کۆمەلایەتی و سیاسییەکانی گاندی رێبەری بزاڤی نەتەوایی و سەرەخۆیی خوازانەیی خەلکی نیچە کیشوهری ھیندستان. لەم فەلسەفەدا بۆ ئەنجامی چالاکی کۆمەلایەتی، کاریگەری ھیزی دەروونی زیاترە لە ھۆکارە ماددیەکان. شیوازی گاندی بۆ بەکارھێنانی ھیزی رۆحی و پارێزکردن لە بەکارھێنانی ھیزی ماددی، «نەرمکێشی» و ھیوری بوو. گاندی بە پشت بەستن بەم تیۆرییە، توانی راستی و خۆشەویستی بکاتە بناغەی کارەکانی خۆی و بە ھاو بەندی و یەکپارچەیی ھەموو چین و توێژەکان، لە خەباتی خۆی دژ بە کۆلونیالیستەکان بەردەوام بێت.

سارک (یەکیەتی ھاریکاری ناوچەیی ئاسیای باشوور)

سارک (اتحادیە جنوب آسیا برای ھمکاری منطقەای)

SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation)

سارک ناوی ریکخراوەیەکە پیکھاتوووە لە حەوت ولاتی بەنگلادیش، بوتان، پاکستان، سریلانکا، مالدیف، نیپال و ھیندستان کە لە ۱۹۸۵/۱۲/۸ لە داکا پیتەختی بەنگلادیش بوونی خۆی راگەیاند. ئامانجی دامەزراندنی ئەم یەکیەتیە زیادکردنی ھاریکاری ئابووری دوولایەنە لە نێوان ئەندامانی ناوبراو و

هاوکارکردنی ریکخراوه نیونه ته وه بیه کانه له مه بهستینه دا. نووسینگه ی هه میسه بی سارک له کاتماندن پینته ختی نیپال ه و له بهرواری ۱۶ / ۱ / ۱۹۸۷ به شیوه یه کی فه رمی کراوه ته وه.

سالت **Salt** **سالت** **سالت**

نهم زاراوه کورتکراوه ی دهسته واژه ی (Strategic Arms Limitation Talks - گفتوگو له مه بر به ره به ستکردنی چه که ستراتیکه کان) ه که له سالی ۱۹۶۹ له نیوان نه مریکا و یه کیه تی سو قیه تی دهستی پیگرد و له ۲۶ / ۵ / ۱۹۷۲ بوو به هوی نیمزاکردنی یه که مین په یمانی به ره به ستکردنی چه که ستراتیکه کان.

خولی یه که می نهم گفتوگو یانه و نهو په یمانه ش که له دواییدا مؤز کرا، به سالتی ۱ ناوی دهر کردووه و خولی دووهم که له سالی ۱۹۷۹ په یمانیکی تازه ی لیکه وته وه، به سالتی ۲ ناو نووس کراوه. به لام له دوی هیرشی سو قیه تی بو سهر نه فغانستان له مانگی دیسه مه بری ۱۹۷۹، په یمانه که له (۱۹۸۰) له کونگرئس په سند نه کرا و پیش برکینی خو پر چه کردن له نیوان نه مریکا و سو قیه تی به رده وام بووه. له سالی ۱۹۸۲ دوو ولاتی ناوبراو زنجیره گفتوگو یه کی تازه یان به ناوی ستارت (START) هه ره لهو بابه ته وه دهستی پیگرد وه. په یمانی ۱۹۷۲ به یه که مین هه ناگوی گرینگ به ره وه که مکردنه وه ی چه که ناوه کیه کان له جیهان له نه ژمار دیت.

سانسۆر **Censor/Censorship** **سانسور** **سانسۆر**

نهم زاراوه له وشه ی لاتینی censere به مانای حوکم کردن و بایه خ دانان وهر گیراوه به لام له زاراوه ی سیاسیدا بریتیه له بهرگری کردن له بلاو کردنه وه و دهر برینی هه مرام و به ره مه یک (نه ده بی، هونه ری، سیاسی، نایینی و فلسفه) که له روانگی سیسته می سیاسی یا نه خلایق - که ده سه لاتی حاکم پشتیوانی لی نه کات - زیانبار و مه تر سیدار له قه له م بدریت. سانسۆر رابردوویه کی دور و دریشی هه یه به لام به کار بردن و بهر جهسته بوونه وه ی نهم دیارده نه گه ریته وه بو قوناغی پاش دا هینانی چاپ.

کلنیه ی کاتولیک له سه ده ی ۱۶ ی زایینی، یه که مین لیسنی کتیبی قه ده غه کراوی راگه یاند و پروتستانه کانیش له سه رده می «ریفۆرمی نایینی» له سانسۆر که لکیان وهر گرتوه.

سانسۆر له چه خدا به دوو جوړ نه ختام نه درئ:

یه که م، سانسۆری هوشیار که ره وه (ناراسته وخو) واته له پیش چاپ و بلاو کردنه وه، بهر به دهر برینی مه رام یا بلاو کردنه وه به ره مه یک ده گیریت. له م جوړه سانسۆر ده دا خاوه نی ده زگاکانی بلاو کردنه وه ناچار ده کرین نهو بابه تانه بلاو نه کریته وه که له بهر ژه وه ندی سیسته می فه رمانه روه ادا نین یا خود ناچار یان ده که ن به پیچه وانهی ویستی خویان. هه ندی بابه ت بو پیا هه لدان و ستایشی حوکمه ت بلاو بکه نه وه. له م ولاتانه دا له بهر نه وه ی نووسه ران تووشی گیچه ل نه بن، ناچار ده بن به پارژه وه شت بنووسن و له راستیدا خو سانسۆر ده که نه وه (auto-censor).

دووهم، سانسۆری سزادر (راستهوخۆ)، كه به پێی یاسا و به فرمانی دادگا به پرتوه دهچن. سانسۆر به گشتی تایبتهتی ولاتانی نیستبدادی و تۆتالیتهری^{*}یه بهلام له ولاتانی دیموکراتیش تا رادهیهك سانسۆر چن دكرت. له ولاتانهدا كاتيك قونایگی ناناسایی و ههستیاری (بو وینه كاتی شهر) دیته پیشهوه، سانسۆر بهكار دهرتت. ههروهه له ههموو ولاتیک، یاسایهك دهرئهچیت تاكلو له بلاویهونهوهی ئهوه بهرهمانهی كه «دژی دهرهون پاکی و نهخلاق گشتی» بێت، بهرگری بكات.

سایبر دیموکراسی سپر دموکراسی Cyberdemocracy

ئهم زاراوه لهم دواییانهدا بو نامةزهدرن به پیاوهکردنی دیموکراسی راستهوخۆ له رینگای تهکنۆلۆجیای نویی کۆمپیتەری و ئهنتەرنت بۆ نمونه بهشداری کردن له ههلبژاردنهكان، كه مکردنهوهی خهرج و بهرجی ههلبژاردن، بلاوکردنهوهی خیرای زانیاری سیاسی.

دەروونناسی سیاسی / سایکۆلۆجی سیاسی روانشناسی سیاسی Political psychology

له سالهكانی ١٩١٠ به ملاره، و آلتیر لیپمان، رۆژنامه نووسی ئهمریکی (١٨٨٩-١٩٧٤) وتی: گهوارهترین ههلهی ئهندیشهی سیاسی ئیمه ئهوهیه كه بی رهچاو کردنی «مرۆڤ» دهه له سیاسهتوهه بهین. بابتهی سایکۆلۆجی سیاسی، لیکدانهوهی کاریگهری كه سایهتی جهماوهه به سهه سیاسهتدا به تایبته گرنگایهتی سایکۆلۆجی له بریاره سیاسییهکاندا سهههاری پیدراوه. بهه حالهش جۆراوجۆری قوتابخانه سایکۆلۆجیهکان یۆته هۆی فرهچشهینی سایکۆلۆجی سیاسی. بو وینه جهخت کردن له سهه سایکۆلۆجی فرۆید، سایکۆلۆجیهکی سیاسی جیاوایش دینیته ناراه.

سایکۆلۆجی سیاسی، خۆی به تایبته ندیهه دهرهونیهکانی ئهکتره سیاسییهکان سههراقا له کات. متمانه کردن به خۆ، ههست کردن به گوناهااری، ههست به ناسایش یا نانهمی، خودههیدای، نیگۆی لاواز یان بههیز و... له جوملهی بابتهکانی تۆرینهوهی سایکۆلۆجی سیاسی له نهژمار دین. بهرای ههندی له پسپۆرائی ئهم زانسته، سیاست بو ئهوه كه سایهتیانه دلرفینه كه له قونای مندالی یا ههزه کارییان توشی شکست و سووکایهتی و نامورادی بوییتن. وههه کهسانیک ئهیانه وهیته به وهدهسهینانی دهسلات، ئهم كه موکووریانهی ژیان قهههوهو بکه نهوه.

بهه پێهه سایکۆلۆجی رێبههه سیاسییهکان، بهه سهن شتوهه پهیههسته: یه کهم ناسینی پالنههههکانی که سایهتی، دووههه چۆنییهتی به سیاسی کردن ئهم پالنههههه و سهیههه پاساودانیان به پنی بهرزهههه ندیههه نهتهههیهههکان. لههه روانگهوه رهفتاری سیاسی رێبههههه بریتیههه له دیتنهوه و ناشکرا کردنی پالنههههه دهرهونیههههکان و گرفته شهههسییههههکانی تافی مندالی ئهوان.

Delegation of power تفویض قدرت سپاردنی ده‌سه‌لات

سپاردنی ده‌سه‌لات به مانای ئەوه‌یه که که‌سیک یان ئەنجومه‌نیکی خاوه‌ن ده‌سه‌لاتی یاسایی یان سیاسی، به‌شیک یا ته‌واوی ده‌سه‌لاتی خۆی بسپێرێته که‌سیک یان جه‌ماعه‌تیکی ژێرده‌ستی خۆی. ره‌نگه ده‌سه‌لاتی نوێنه‌رک به رێژه‌ی ده‌سه‌لاتی په‌رله‌مانتارێک جیاوازی به‌رچاوی هه‌بێت.

ستالین سپێنه‌وه: بڕوانه ستالین خوازی.

Stalinism استالینیسیم ستالین خوازی

به سه‌رجه‌م سیاسه‌ت و شیوازی حوکه‌می ژۆزف ستالین (١٨٧٩-١٩٥٣)، سه‌ره‌ک وه‌زیر و فه‌رمانده‌ی گشتیی هێزه‌کان و سه‌رکتریری حیزبی کۆمۆنیست و دیکتاتۆری یه‌کیه‌تی سوڤیه‌تی پێشوو ده‌گوتری. ئەم زاروه، نایدیۆلۆجیا‌یه‌کی تایبه‌ت نییه به‌لکوو شیوازی پیا‌ده‌کردنی «مارکسیزم — لێنینیزم» سه‌ له سه‌رده‌می حوکه‌می ستالین و هه‌ندئ شروڤه‌ی ئەم تیۆریانه و راده‌ی سازدانیان له‌ گه‌ل واقیعدا. ئەم شیوازانه بریتی بوون له تیۆریزم و بۆروکراتیزم و ملدانی زۆره‌کی به ده‌ستوره ره‌هاکانی ستالین له بزوتنه‌وه‌ی کۆمۆنیستیدا جا چ له سوڤیه‌ت بئ و چ له نیوان حیزبه‌کان یان و‌لاته کۆمۆنیسته‌کانی جیهان.

ستالین خوازی، له‌و کاته‌وه سه‌ری هه‌لدا که ستالین ره‌قیبه‌کانی خۆی به‌تایبه‌ت ترۆتسکی (بڕوانه ترۆتسکیزم) له مه‌یدان به‌ده‌ر کرد و بوو به جینشینی لێنین (١٩٢٤). سیاسه‌تی ستالین ناسراو به (سۆشالیزم له یه‌ک و‌لاتدا) بریتی بوو له ها‌وبه‌شینی زۆره‌مله‌یی کشت‌وکا‌ل و پێشه‌سازی کردنی خیرای یه‌کیه‌تی سوڤیه‌ت. ستالین بو‌ گه‌یشته به‌م ناما‌نجه، خه‌لکی خسته ژێر کۆترۆلیکی پۆلیسی و له‌م رێگه‌وه شیوازیکی بێره‌حمانه‌ی زۆری به‌کاره‌ینا و پۆلیسی نه‌ینی (کاگی‌بئ) و نه‌ریتی رژێمه تۆتالیته‌ره‌کانی له‌ گه‌ل تاک په‌رستی تیکه‌ل کرد.

فرو‌فیشالی ستالین په‌رستانه وایکرد، ئەو وه‌ک فه‌رمانزه‌وايه‌کی خیرخواز بنا‌سرت که به بلیمه‌تی و ناوه‌زمه‌ندییه‌وه توانیوه‌تی گه‌لانی خوشبه‌خت و ناسووده‌ی و‌لاته‌که‌ی له فیتنه‌ی «کاپیتالیزم» (بڕوانه سه‌رمایه‌داری) رزگار بکات. ته‌واوی ده‌زگا ته‌بلیغاتیه‌کانی ده‌وله‌تی سوڤیه‌ت و سه‌رچاوه‌کانی هه‌وال و ئەمنیی و «ریالیزمی سۆشالیستی»* له ئەده‌ب و ته‌نانه‌ت ده‌سه‌کاریکردنی میژووشی خسته‌بووه گه‌ر بو‌ بلا‌وکردنه‌وه‌ی ئەم فیکره له نا‌خۆ و ده‌ره‌وه‌دا. سه‌رکه‌وتنی سوڤیه‌ت له شه‌ری جیهانی دو‌هه‌م و به‌ریلا‌وکردنی ده‌سه‌لاتی خۆی له پاش ئەم شه‌ره، به مانای سه‌رکه‌وتنی میژوویی و به‌ مو‌راد گه‌یشته‌نی ستالینیزم له جیهاندا له ئەزمار نه‌هات.

کۆمۆنیسته‌کان تا ئەو کاته‌ی ستالین ما‌بوو، ئەویان به‌ گه‌وره‌ترین شروڤه‌گه‌ری مارکسیزم و با‌لاترین سه‌رچاوه‌ی تیۆری بزوتنه‌وه‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی کۆمۆنیزم له قه‌لم ئەدا به‌لام پاش مه‌رگی له کۆنگره‌ی بیسته‌مدا خرو‌شچۆف، سه‌رکتریری گشتی حیزبی کۆمۆنیست بی‌لانیکی له تا‌وانه‌کانی ستالین بلا‌وکرده‌وه و له کۆنگره‌ی بیست و دو‌هه‌م ئەم تا‌وانانه زیاتر لیک‌درا‌نه‌وه. ئینجا ستالینیزم به سه‌رپنجی کردن له فه‌رمانه‌کان

لینین زانرا و به تاوانبار دەرچوو. له مهودوا ناوهینانی ستالین و بیروپاکانی له باو کهوت و ستالینیزم، به زولم و زور و تاک په رستی و دیکتاتوریهت و رژیمی پۆلیسی لیک درایه وه.

له جوولانهوهی نیونه تهوهی به دژی کۆمۆنیزم، حیزبی کۆمۆنیستی یوگوسلاقیا یه کهم حیزبیک بوو که به دژی ستالینیزم و پیدرژیی ستهکارانهی سوقیهت بۆ سه ر حیزب و ولاته کۆمۆنیستهکان، راپه ری و ئەم کاره ی به لادان له مارکسیزم - لینینیزم له قه له م دا.

یه کیک له به ناوبانگترین شرۆفه کانی ستالین که له تیورییه کانی مارکسیست - لینینیست کردبووی، تیوری «دهوله تی سه ره مرگ» و «ئینته رناسیونالیزم» بوو. ئەو له وه لاسی ئەو که سانه ی به ره خنه گرتن له مارکسیزم پاش نه هیشته نه وه ی چینی چه وساو، (به بروای ستالین ئەم چینه له سوقیهت نه مابوو) مه سه له ی له ناوچوونی دهوله تیان باس ئەکرد ده لئ: دهوله ت به لاوازکردن، تووشی مه رگی کاوه خو ناییت به لکوو زیاتر، به به یزبوونی ده فووتئ. له بابته ئینته رناسیونالیزمیش ده لئ: «ئینته رناسیونال، که سیکه به گیان و به دل بۆ پاراستنی یه کییه تی سوقیهت له خو ی ببورئ ... چونکا هه رکه س گومان بکات که بن یه کییه تی سوقیهت ده توانئ له خه بات و شوپشی جیهانی داکوکی بکات، له راستیدا به دژی شوپش وه ستاو و ده که ویته ناو بازنه ی دوژمنانی شوپشه وه». به م پییه ستالین، ستراتجی * و ته کتیک * ی حیزبه کۆمۆنیسته کانی به شیوازیکی ره ها ئەبه سه ته وه به سیاسه تی دهره وه ی سوقیهت. به لام ئەم تیورییه له پاش مه رگی ستالین تا راده یه کی زور ره تکراره و به تایبه ت پاش سه ره له دانی پرۆسه ی ستالین سه رینه وه، که به گوزارشه په نامه کیه کی خروشچوف (1965) ده ستی پیکرد و تینیدا په رستشی تاک مه حکووم کرابوو، بالاده ستی و مه رجه ییه تی سوقیهت له جوولانه وه ی نیونه ته وه ی کۆمۆنیزم، تووشی نسکو هات. ئینجا، شه ری نایدیولۆجیکی چین و سوقیهت و له پاشان، لادانی حیزبه کۆمۆنیسته کانی ئەوروپای روژاوا - که له گه ل حیزبه کۆمۆنیسته کانی فه ره نسه و ئیتالیا و ئیسپانیا، به ره یه کی نوئیان به ناوی «کۆمۆنیزمی ئەوروپی» پیکه ینا بوو - لانیکه م، سن به ره ی تری لئ جیا بووه. هه ولدان بۆ جیا کردنه وه ی ستالینیزم له مارکسیزم - لینینیزم و سه رینه وه ی شیوازی ستالینی پاش بیده س مانه وه ی خروشچوف له ده سه لات له سوقیهتدا هه ره سی هینا که چی فه رمانزه وایانی دواتر، بیئه وه ی ناویک له ستالین بینن، هه ندئ ده زگا و دوگمای ستالینیان له ولاته دا زیندوو هیشته وه.

له م چه ن ساله ی دواییدا له لایه ن هه ندئ ده زگای نا حکومییه وه، سه ره له نوئ لایه نگری له ستالین - وه ک ریه ریکی به توانا بۆ ئیداره ی حوکه مته ی سوقیهت - سه ری هه لداوه، تا ئەو راده ی که چه نده ها په یکه ری ستالین، نوئ کراوه ته وه و له موزه خانه ی تایبه ت ریزی لیده گریت.

Strategy

استراتژی / راهبرد

ستراتیجی

ئهم زاراره له بنه په تدا زاراره یه کی سه ربازییه و به مانای هه لسه نگاندنی وه زعی خو ت و دوژمنه که ت یان دانانی پیلانی جهنگ و فه رمانده یی هیزی سه ربازی لیکدراوه ته وه. له سیاسه تدا به مانای خسته نه گه ری

سەرجه‌م تواناییه‌کان و گۆزینی باشتی هه‌لومه‌رجه‌کانه بۆ گه‌یشتن به نامانجیکی سیاسی. که‌واته نه‌توانین خستنه‌گه‌ری ته‌واری وزه نابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کان بۆ گه‌یشتن به نامانجیکی دوورمه‌ودای نه‌ته‌وه‌یی وه‌ک، به پیشه‌سازیکردنی ولات یان گه‌یاندنی ناستی به‌هره‌داری و ده‌سه‌لاتی نه‌ته‌وه‌یی به سنووریکی دیاریکراو، به سترا‌تیجی ناوبرده بکه‌ین. به‌م پێیه سترا‌تیجی، هاوسه‌نگه له گه‌ل میتۆدیکی گشتی بۆ گه‌یشتن به نامانجیکی گشتی.

ره‌نگه سترا‌تیجی، هه‌میشه به نامانجه سهره‌کییه‌که‌ی نه‌گات یان له مه‌یداندا (چ سهر‌بازی چ سیاسی) سهر‌که‌وتوو نه‌بیت به‌لام هه‌ولنی سترا‌تیجی زانه‌کان نه‌وه‌یه که توشی که‌ترین شکست بێن.

به‌لام بۆ گه‌یشتن به هه‌ر نامانجیکی گشتی نه‌بێن له چه‌ن قو‌ن‌اغ تێپه‌رین. به چۆنیه‌تی تێپه‌ر‌بوون له‌م قو‌ن‌ا‌غه‌ و هه‌موار‌کردنی ر‌نگا، ته‌که‌تیک ده‌گوتری. چۆن له چه‌نگێکدا گرتنه‌وه‌ی گردیکی دیاریکراو بایه‌خیکی ته‌که‌تیکیه هه‌یه، له سیاسه‌تیشدا به ده‌سه‌ن‌انی د‌لی چینی مامنا‌وه‌ندی بۆ نه‌وه‌یکه له هه‌لب‌ژار‌ندا به حیزبیکی چه‌پی ده‌نگ بدات، ته‌که‌تیک* له نه‌ژمار د‌یت.

ده‌وله‌ته‌کان، له پرۆسه‌ی پێوه‌ندیه‌ نیوده‌ولتیه‌که‌کاندا ناچارن له ناست سیاسه‌تی ده‌ره‌کی، دیدیکی سترا‌تیجیکی به کار ب‌ینن. له‌م بۆچونه‌دا ره‌نگه سیاسه‌تیک سهر‌که‌وتن به‌ده‌س به‌ینیت که په‌سندی هه‌مووان نه‌بیت.

سترا‌تیجی نه‌ته‌وه‌یی / استرا‌ژی ملی / راه‌برد ملی National Strategy

۱- په‌ره‌پێدانی هاوسان و هاونا‌هه‌نگ به هیزه سیاسی و که‌لتووری و نه‌خلاق‌ی و نابووری و سهر‌بازیه‌کانی نه‌ته‌وه و وه‌گه‌رخستنی ئەم هیزانه.

۲- زانست و ته‌کنۆلۆجیای به‌کاره‌ینانی ده‌سه‌لاتی سیاسی، نابووری، کۆمه‌لایه‌تی، که‌لتووری و سهر‌بازی ولاتیک له کاتی ناشتی و شه‌ر بۆ گه‌یشتن به نامانجه نه‌ته‌وه‌یه‌کان.

سروودی نه‌ته‌وه‌یی / نیشتمانی / سرود ملی National Hymn

۱- سروودیکی ره‌سمیه‌ که بالانۆینی رۆحی نه‌ته‌وه و که‌لتوور و داب و نه‌ریت و میژووی ولاتیکه.

۲- ناوازیکی نیشتمانه‌په‌روه‌رانه و نایدیالییه که له کاتی فه‌رمیدا بۆ ریزگرتن له ولاتیک تۆمار نه‌کریت.

سهر‌په‌وه‌ی مرۆ‌قایه‌تی / انسانیت زدایی Dehumanization

به‌ربه‌ست کردن یان نه‌لیکردنی نه‌ندیشه و که‌یفیه‌تی نه‌و چالاکیانه‌ی که تابه‌تی مرۆ‌قه‌ بن. سهر‌په‌وه‌ی مرۆ‌قایه‌تی، زیاتر له‌خۆ بیگانه‌بوونه وه‌ک له‌وه‌یکه بیگانه له سیسته‌م یان سترا‌کتووریکی ده‌ره‌کی بیت. مارکس ئەم حاله‌ته‌ی به ره‌گه‌زینکی تیک‌ته‌نراوی بیگانه‌بوونیکی گشتی له نیش و کار ناوبرده نه‌کرد که له هه‌ر سیسته‌میکی کۆمه‌لایه‌تیدا سهر‌هه‌لنه‌دا و کرێکار ناچار نه‌کات زیاتر له‌وه‌یکه بۆ گه‌شه و نه‌شه‌ی

یان که سایه تیههکی کار بکات، ته نیا بۆ پاراستن و هیشتنهوه و مانهوهی خۆی مل ئەداته کار. ئیمپروکه ئەم زاراوه به گشتی بۆ ئەو ئەمرکه ماشینی و دووپاتیانهی بهشی مۆنتاژ به کار ئەبرئێ که بهردهستهکانی تاکوو ناستی کهرتیکی ماشینی دانه بهزێنئ.

سزاریزم: بروانه قهیسهرگهریتئ.

سکولاریزم

سکولاریزم

Secularism

سکولار له ریشهی لاتینی saeculum به مانای کاروباری ئەم دنیا وهرگیراوه واته جیهان په رستی، ئەو شتهی که پێوهندی بهم جیهانه خاکیههوه بهیئت. له زاراوهی سیاسی و فلهسهفیدا بریتیه له برواهینان به راگواستنی سهرچاوه له دهرگا نایینهکانهوه بۆ کهسان یا ریکخراوهی ناناینی. واته گوئێ به ناین نهدان و له ناین دابهران، جیا کردنهوهی ناین له کاروباری حوکمهت و جیهان به تابهتهی په رومرده و فیرکردنی قوتابیان. به پئی ئەم تیۆرییه، ئەو شتهی که له کاروباری کۆمه لایه تیدا رهسهن له ئەژمار دیت، سیاسهته نهک ناین، چونکا ناین شتیکی تاکهکەسی و شهخسیه. سکولاریزم به واتای دنیا په رستی و رهتکردنهوهی ههموو شتیکی جگه له دنیا و به ئەسل دانانی دنیا راقه دهکریت کهوابوو رهتکردنهوهی ناینیش دهگریتهوه.

بیرۆکهی پیویستی جیاکردنهوهی ناین له سیاسهت، دهگهریتهوه بۆ ئەو کیشمهکیش و ناکوکیانهی که له تیکه لکردنی شته رۆحی و دهروونیهکان له گهل شته نیاپی و مادیهکان هاتبوووه ناراوه. ئەمیش سه رها له کۆمه لگای مه سیحیهکان و رۆما خۆی نیشان دا. ئەمان بۆ پاساوی بیر و بۆچوونه کهیان پشتیان بهم گوتهیهی عیسا پیغمه بهر بهستبوو که ده لئ: «مانی قهیسهر بۆ قهیسهر و مانی مه سیح بۆ مه سیح» واته عیسا به دینی خۆی و مووسا به دینی خۆی!

له سه دهکانی پاش چاخى رۆشنه گهری و پاش سه ره لئدانی فلهسه فهکانی لیرالیزم و دیموکراسی، ئەندیشهی جیاوازی ناین له سیاسهت به کردهوه پیاده کرا تا رادهیه که ئەمیسنا ئەم بیرۆکه وهک به شتیکی سه رهکی دهستووری بنچینهی و لاتانی رۆژاوی لئ ده رها توه.

سکولاستیکیزم

فلسفه مدرسی / اسکولاستیسیسم

Scholasticism

ئەم زاراوه له ریشهی لاتینی scholastica به واتای «وانه قوتابخانهیهکان» وهرگیراوه. له سه دهکانی ناوه راسهت باس و گفتوگو زانستی و فلهسه فیهکان پتر له ناو قوتابخانه و کلئسا و په رسته گهکان ئەنجام ده دران ههر بۆیه باسه زانستهیهکانی ئەو سه رده مه به زانستی سکولاستیک ناویانگیان ده رکردبوو. لایه نگرانی ئەم قوتابخانهیه ئیمانیا به لاوه گرنگتر بوو له ئەقل و ئاوهز و پینیا و ابوو که نهی له پیندا بپروا و ئیمانمان هه بئ ئینجا بابه تهکان بفامین. به پای ئەمان، ناین له لایهن خوداوه به مروؤ عه تا کراوه و ئەقل ناتوانئ له بهرامبه ریدا له پوری بکات و ره تی بکاته وه. باوه رمه ندانی ئەم ریبازه له گهل ههر چه شنه سه ربه خۆیه.

فیکریدا نه یارن و ته نیا به نووسراوهکانی کتییی پیروژ و بنه ما فیکریهکانی ئایینی مهسح پشت نه بستن. ئەم فەلسەفە ئەگرچی پشتی به ئایینی مهسح بهستبو، بەلام له راستیدا جوړنیک گهراڼهوه بوو بۆ قوتابخانهکانی یونانی کۆن و له ژنر کاریگره یی نیشتمانی خه یالی و ئایدیالی پلاتودا بوو. پاش سهره‌ئدانی رینسانس له ئه‌روپا و په‌یدا بوونی هزرقانان و بیرمه‌ندانیک که بنه‌ماکانی سکولاستیکیان خسته‌به‌ر گومان، هه‌ندی ریفورم به سهر ئایینی مهسحدا هات و ریگا بهم قوتابخانه لیژ کراو و جیگای خۆی دا به ریبازی راسیونالیزم.

سۆسیال ئیمپریالیزم سوسیال امپریالیسم
 یه‌که‌م جار، لینگ، ئەم زاراووی له ساڵی ۱۹۱۶ بۆ به‌ریه‌رچدانه‌وه‌ی کائوتسکی و ریبهرانی دیکه‌ی سۆسیال دیموکراسی ئەلمانیا به‌کار هیناوه و مه‌به‌ستی ئەوه‌ بووه که به زمان لایه‌نگری سۆشیالیزمه و به‌کرده‌وه‌ش، سیاسه‌تی ئیمپریالیستی پیاده‌ نه‌کات.

دوا‌به‌دوای ده‌رکه‌وتنی ناکۆکی و کیشه‌ی ئایدیۆلۆجیکی له نیوان چین و سوڤیه‌ت، چینی یه‌کان ئەم زاراوویان وه‌ک ناتۆره، به سوڤیه‌تیه‌که‌نه‌وه‌ لکاند. ئەوان پێیان وابوو که سوڤیه‌تیش زله‌یزنکی ئیمپریالیستیه که ده‌خوازیت له ژنر ناوی سۆشیالیزم، وێرای ده‌سه‌لاتدارییه‌تی به‌ سهر و لاتانی دیکه، ده‌سه‌لاتی سیاسی خۆی به‌سه‌ریان داسه‌پینتی و له سهرچاوه‌ سرووشتی و ئینسانیه‌یه‌کانی ئەم و لاتانه‌ که‌ک وه‌رگریت. به‌ واتایه‌کی‌تر، چینی یه‌کان له‌و باوه‌رده‌ا بوون که سوڤیه‌تیش و لاتیکسی ئیمپریالیستیه به‌س ته‌نیا جیاوازییه‌که‌ی ئەگه‌رتنه‌وه‌ بۆ سیسته‌می ئابورییه‌که‌ی که له‌بری شه‌وه‌ی سه‌رمایه‌داری تایبه‌تی بیته، سه‌رمایه‌داری ده‌وله‌تیه. لایه‌نگرانی سۆسیال ئیمپریالیزم، ئیمپریالیزمی تازه‌پینگه‌یشتووی سوڤیه‌تیان، له ئیمپریالیزمی ئەمریکا و رۆژاوا به‌ مه‌ترسیدارتر ده‌زانی.

سۆسیال داروینیزم سوسیال داروینیزم
 له میانه‌ی سه‌ده‌ی ۱۹ بۆچوونه‌ ژینگه‌ناسیه‌کانی چارلز داروین له سهر تیۆرییه‌ سیاسییه‌کان کاریگره‌ریان دا.ا.ا. گریمانەکانی داروین له سهر لایه‌نه‌ جوړاو‌جوړه‌کانی ململانی ته‌نکیدیان ده‌کرد و پێوه‌بوون کۆتپوولی سیاسی له لایه‌ن که‌مینه‌یه‌کی سیاسی و سیسته‌میکسی ئابوری سه‌رمایه‌داری پاساو به‌ن. سپینسر و گراهام سامنر، وه‌ک پێشه‌نگی سوسیال داروینیزم، شه‌ری مان و نه‌مان یان له‌ دۆخ ده‌دا (واته‌ کردو‌کۆشی گیانه‌به‌ران بۆ زالبوون به‌سه‌ر دوژمن و بارودۆخی وادا که بیانخاته مه‌ترسی له‌ناوچوونه‌وه‌) به‌لام له‌ لایه‌کی‌تره‌وه‌ بیرمه‌ندانیکسی وه‌ک پارسونز و گامیلوڤیچ و سیاسه‌تمه‌دارانیکسی وه‌ک بیسمارک، چه‌مبرلین و رۆزفیلت جیاوازی ره‌گه‌زی و زا‌یه‌ند و په‌ره‌سه‌ندنی ئیستیعمار و شه‌ریان به‌هه‌ند ئەگرت و به‌ هۆکاری ململانی و کیشمه‌کیشی نیوان نه‌ته‌وه‌ و گرووپه‌کانیان ده‌زانی.

سۆسیال دیموکراسی سوسیال دموکراسی Democratic Socialism

لقیکی سۆشیالیزم و بزواتی کرێکاری له نەژمار دیت که جهخت ئەکات له سەر بنه‌مای دیموکراسی بۆ گۆرناکرییه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و بزواتی به ریفۆرم (چاکسازی) ههیه نەک شۆپش. له باری میژووبیهوه، سۆسیال دیموکراسی له پاش ئینتەرناسیۆنالی یه‌که‌م به‌دی‌هات. لهو کاتەدا زۆریه‌ی حیزبه سۆسیالیسته‌کان که دواتر له «ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست» کۆمه‌لیان به‌ست، که‌متاکورتیک له گە‌ل ژبانی سیاسی ولاتانی خۆیان یه‌کپارچه بوون و یه‌کیان گرتەوه.

له باری تیۆرییه‌وه له ئەوروپا بزاقی سۆسیال دیموکراسی تا راده‌یه‌کی زۆر دهره‌نجامی پیاچوونه‌وه به مارکسیزم و ده‌ست به‌ردان له دۆگماتیزمی تیۆری بوو. دوا‌به‌دوای سه‌رکه‌وتنی بولشویزم* له سۆقیه‌ت، ریفۆرم‌خۆازه سۆسیال دیموکراتیه‌کان به یه‌کجاری لیک جیا بوونه‌وه و ته‌نانه‌ت به‌دژی یه‌کتر راوه‌ستان. دوا‌ی شه‌ری جیهانی دووه‌م، سۆسیال دیموکراته‌کان هه‌یمه‌نه‌ی خۆیان له ئەوروپای رۆژاوا به ده‌ست هه‌ینایه‌وه به‌لام له ئەوروپای رۆژه‌لات سه‌رکوت کران. سیاسه‌تی حیزبه ده‌سه‌لاتداره‌کانی سۆسیال دیموکراتی ئەوروپای رۆژاوا له روانگه‌ی هه‌ندئ له هه‌ندامانی ئەم حیزبانه‌وه سازشکارانه بوو، به‌م بۆنه‌وه له نیوان با‌لی راست و چه‌پی ئەوان، کیشه درووست بوو.

ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست له سا‌لی ١٩٥١، گرنگترین ئامانه‌جانه‌ی بزواتی سۆسیال دیموکراسی به‌م جۆره پیناسه ئەکات:

سۆشیالیزم، خوازیاری جیگیربوونی سیسته‌میگه له بری سه‌رمایه‌داری* که تئیدا قازانجی گشتی به سەر قازانج و به‌رژه‌وه‌ندی تاکه‌که‌سی زال بیت. بۆگه‌یشتن به‌م ئامانه‌جش ده‌بی به‌رنامه‌یه‌کی و بۆ به‌ره‌مه‌ینان داب‌پێ‌ژریت که قازانجی هه‌مووان له به‌رچاو بگرت. ئەم به‌رنامه‌ش به کۆجیکردنی ده‌سه‌لاتی ئابووری له ده‌ستی که‌مینیه‌ک سه‌رناگرت به‌لکو پێ‌ویسته‌که‌ی چاودێریه‌کی دیموکراتیانه و کاریگه‌ره به سەر ئابووردا. که‌واته سۆسیال دیموکراسی، له گە‌ل پلاندانانی سه‌رمایه‌داری و هەر چه‌شنه به‌رنامه‌یه‌کی تۆتالیته‌ری به توندی دژایه‌تی ده‌کات چونکا هه‌ردوکیان له به‌رده‌م چاودێری گشتی به سەر به‌ره‌مه‌ینان و دابه‌شکردنی یه‌کسانی به‌ره‌مه‌کان ته‌گه‌ره سازده‌کن. جارنامه‌ی ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست، بانگه‌شه‌ی ئەوه ده‌کات که سۆشیالیزم به‌ده‌ر له دیموکراسی به‌دی نایه و به «سۆسیالیست» نا‌وبرده کردنی هه‌ندئ لهو ولاتانه‌ی که به سیسته‌می تۆتالیته‌ری ئیداره ئەکرین، به هه‌له ده‌زانن. سۆسیالیسته‌کان بۆ پێ‌شقه‌به‌ردنی دیموکراسیه‌ت له پیشه‌سازی و ئاسته‌نگکردنی بوورکراسی، به‌هیز کردنی یه‌کیه‌تییه کرێکارییه‌کان و به‌رێوه‌به‌رانی کارگه‌کان به پێ‌ویست ده‌زانن.

به درێژایی سه‌ده‌ی بیسته‌م، چ له لایه‌ن بیردۆزان و چ جه‌ماوه‌ره‌وه، سۆشیالیزم به واتای به‌ربلأوی حوکمه‌تکردن به سەر خۆدا هاو‌پێ‌وه‌ند له گە‌ل دیموکراسی له قه‌لەم دراوه. به‌لام له ميانه‌ی ئەم سه‌ده‌وه تا هه‌لۆه‌شانه‌وه‌ی سیسته‌می کۆمۆنیستی که له ١٩٨٩ ده‌ستی پێ‌کرد، سۆشیالیزم و دیموکراسی به گشتی وه‌ک هاودژی یه‌کتر نا‌وبرده کران. هۆکاری سه‌ره‌کی ئەم گۆزانه فیکیره‌ش نه‌گه‌ریته‌وه بۆ هه‌لسوکه‌ی

دیكتاتوریا نهی دهوله تانی سۆشیا لیستی و تیكهل بوونی كۆنه په رستانه ی دهزگا سیاسییه كانی لیبرال – دیموكراسی له گهل نابووری سه رمایه داری له ولاتانی سه رمایه دار.

دیموكراسی كۆمه لایه تی یان سۆسیال دیموكراسی له سه ره تای سه ده ی بیسته م، له لایه ن ئیدوار د برنختاین، یه كیك له ماركسیه ئەلمانیه كان هاته ناروه. برنختاین، رایگه یاند كه پیش بینیه كانی ماركس ده رباره ی مه رگی سه رمایه داری و دواتر به ده سه لات گه یشتنی چینی كرێكار – كه نه وده م نوقلانه یه كی زانستی له قه لهم درابوو – هه له و نادرستن. ده ركه وتنی ئەم ناراستیه بووه هۆی سه ره له ئانی بزواتیک كه به ناخی سۆشیا لیزمدا بچیتوه و به كهك وه رگرتن له په رله مان و شیوازی ریفورم خوازانه. وه رچه رخانیک به ریبازه كه بینیت كه له م ناوه دا دیموكراسی كۆمه لایه تی، وهك ناستیکی ناوهنجی سۆشیا لیزم و لیبرالیزم په سندن بكات.

دیموكراسی كۆمه لایه تی، سیاسیه تیکی یه كسان خوازانیه كه بروایه كی به هیزی به ده وله تی خو شگوزهرانی نو ئی هیه و به نه رکی سه رشانی ده ولت نه زانی كه سه ره له نو ئی داریه كان دابهش بکاتوه. سۆسیال دیموكراسی، به نا ما نازاد یخو ازیه كان له بابه ت دیموكراسی نو نه رابه تی و نابووری تایه تی و ده وله تی په سندن ئەكات و سه رنج ئەداته ریفورمی سیاسی و وه فاداری خو یان به نارمانجی ئەخلاقی عه داله تی كۆمه لایه تی رانه گه یه ن.

به باوه ری ماركسییه كان، دیموكراسی رۆژاوا دیموكراسی بو رژوازییه كه له خزمه ت چینی سه رمایه داردایه. ئەوان پیمان وایه كه با شترین شیوازی دیموكراسی، دیموكراسی سۆشیا لیستی به چونكا له خزمه ت زۆرینه ی هه ره زۆری ره نجه رانه و به رژه وه ندیه كانیان به باشی ئە پاریزی و ژیرخانه نابوو ریه كه شی، مو لكداریه تی گشتیه له پینا و كه ره سه تی به ره مه ینان دا.

به پیتی ئەم مه رامه، له سیسته می سۆشیا لیستیدا، عه داله تی راسته قینه ی تاكه كان بی ره چا و كردنی ره گه ز و نه ته وه و ئایین و زایه ند له هه موو بواره كان دابین ئە كریت

Social Fascism

سوسیال فاشیسم

سوسیال فاشیزم

ئەم زاراوه له لایه ن كۆمونیسته نه یاره كانی مۆسكۆ به رۆلی یه كیه تی سۆقیه تی له و ولاته ده گو ترا. به لگه ی لایه نگرانی ئەم روانگه نه وه بوو كه به گۆرانی سۆقیه تی له دۆخی سۆشیا لیزمه وه بو هیزکی سۆسیال ئیمپریالیستی چینیکی بو رژوا ده سه لاتیان به ده سه ته وه گرتوه و بوونه ته هۆی په ره سه ندنی فاشیزم له م ولاته دا.

Social Catholicism

سوسیال کاتولیسیم

سۆسیال کاتۆلیسیزم

بریتیه له بزواتیکی فیکری كه له كۆتاییه كانی سه ده ی ۱۹ ده ستی پیکردوه. ئەم ریبازه خه باتی خو ی به دژی سنعاتی بوون به شیوازی لیبرالیستی و هاو پێ له گهل قوتابخانه ی تاكه گه رایانه هیو رتر كر.

لایهنگرانی ئەم رێبازە وێرای باهه‌خدانان به باوه‌ره ئایینییه‌کانی خۆیان، به بنه‌مای ریفۆرمی کۆمه‌لایه‌تیه‌تیش بپوایان هه‌یه. ئەو کاتۆلیکانه‌ی که خۆیان به سۆسیال ده‌زانن، له سه‌ده‌ی نۆزده‌وه به دژی تاکه‌گرێتی بئسه‌روه‌ری کۆمه‌لگای لیبرالی و ئابووری لیبرالی ده‌ست به‌کار بوون. ئەم بزواته‌ خه‌باتی خۆی کیشاوه‌ته‌ ناو کۆمه‌له‌ کرێکاریه‌کان و به‌ شێوازی تیۆریک درێژه‌ به‌ خه‌بات به‌دژی تاکه‌گرێتی و بئباوه‌ری نه‌دات.

Socialism

سوسیالیسم

سۆشیاڵیزم

سۆشیاڵیزم له‌ ریشه‌ی لاتینی sociare به‌ واتای یه‌کگرتن و یه‌یوه‌ست بوون پێکه‌وه، وه‌رگه‌راوه. سۆشیاڵیزم مانای زۆری هه‌یه به‌لام و اتای گشتی زاراوه‌که‌ بریتیه‌له: «تیۆری یان سیاسه‌تیک که‌ ئاماژه‌که‌ی خاوه‌نداره‌تی‌کردن یا چاودێری کۆمه‌لگایه‌ به‌ سه‌ر ئامرازه‌کانی به‌ره‌مه‌ینان (سه‌رمایه، خاک، دارایی، ته‌کنۆلۆجی) و وه‌گه‌ر‌خستنی ئەم شتانه‌ به‌ قازانجی هه‌مووان.» به‌م حاله‌ش مانایه‌کی یه‌کلاکراو بۆ ئەم زاراوه‌ له‌ ئارادا نییه‌ چونکا چه‌مکی «خاوه‌نداره‌تی و چاودێری گشتی» وه‌ک هه‌یوێرێکن که‌ ناو زۆر ئەکیشن. گرنه‌ترین ره‌گه‌زی هاوه‌ششی تیۆرییه‌ سۆشیاڵیسته‌کان جه‌خت کردنه‌ له‌ سه‌ر بالاده‌ستیی کۆمه‌لگا و قازانجی گشتی به‌ سه‌ر تاک و قازانجی تاک‌دا. له‌ روانگه‌ی میژووبیه‌وه، سۆشیاڵیزم هه‌ل‌بێنی ده‌نگه‌ به‌ دژی تاک باوه‌ری و لیبرالیزمی ئابووری هاوچه‌رخ.

ئه‌گه‌رچی وشه‌ی سۆشیاڵیزم وشه‌یه‌کی نوی‌یه و به‌ره‌می رووداوه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌یه‌ به‌لام هه‌ندێ پێیان وایه‌ که‌ پێشینه‌ی ئەم چه‌مکه‌ ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ سه‌روه‌ندی ئەشکه‌وت‌نشینیی مرۆڤه‌ که‌ نه‌وهم ئینسان ناچار بوو به‌ شێوه‌ی کۆمه‌له‌کی بژی. به‌م جۆره‌ سۆشیاڵیزمه‌ ده‌گوترێ «سۆشیاڵیزمی سه‌رووشتی».

به‌کاره‌ینانی وشه‌ی سۆشیاڵیزم ئەگه‌رێته‌وه‌ بۆ جیاوازییه‌ک که‌ له‌ نێوان شۆرشی سیاسی و شۆرشی کۆمه‌لایه‌تی به‌رچاو ده‌که‌وێت که‌ میژووی ئەم جیاوازییه‌ش له‌ سه‌ره‌تاکانی ۱۸۰۰ به‌ملاوه‌ ده‌ست پێنه‌کات. زاراوه‌ی سۆشیاڵیزم یه‌که‌م جار له‌ فێره‌ی ۱۸۲۲ له‌ رۆژنامه‌ی سه‌ن سیمۆن بلۆ کراوه‌ته‌وه. هه‌ندێ له‌ ئوسه‌ران له‌ سه‌ر ئەم باوه‌ره‌ن که‌ شکست هه‌ینانی شۆرشی مه‌زنی فره‌نسا و رۆچوون به‌ هه‌ناوی دیکتاتۆری ناپییلۆندا ده‌ره‌نجامی ئەم راستیه‌ بوو که‌ شۆرشه‌که‌ ته‌نیا شۆرشیکی سیاسی بووه‌ و له‌ رووکاری داموده‌زگای ده‌وله‌تیدا قه‌تیس ماوه‌ و شۆرشی کۆمه‌لایه‌تی (به‌ مانا سۆشیاڵیسته‌که‌ی) له‌ نه‌ندیشه‌ و شێوه‌ ژبانی جه‌ماوه‌ر له‌ ئارادا نه‌بووه. ئەم شرو‌فه‌ ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ ماركس که‌ پێی وابوو شۆرشی فره‌نسا کرده‌یه‌کی سیاسی بووژوانه‌ بووه.

خائیکێ گرنه‌گ که‌ ده‌بێ روون بکریته‌وه‌ ئەمه‌یه‌ که‌ شتیکی تۆکمه‌ و یه‌که‌ده‌ست به‌ ناوی سۆشیاڵیزم له‌ ئارادا نییه، به‌لکوو ده‌بێ باس له‌ سوسیالیزمی جۆراوجۆر بکری‌ت که‌ زۆربه‌یان له‌ گه‌ل نایدیۆلۆجیاکانی دیکه‌ تێهه‌لکیش بوون. له‌م بابه‌ته‌وه‌ دوکتیرینیکی سه‌ره‌به‌خۆ له‌ ئارادا نییه‌ و ده‌بێ به‌ شێه‌یه‌ی له‌ گه‌لیدا هه‌لسوکه‌وت بکری‌ت چونکا هه‌ل‌وێستی زانی ماركسیزم له‌ میژووی بزواتی سوسیالیستیدا بۆته‌ هۆی ئەوه‌ که‌ نه‌غله‌ب جار سۆشیاڵیزم به‌ چاوی ماركسیزم سه‌یر بکری‌ت. ماركسیزم، سۆشیاڵیزمی حه‌قیقی نییه‌ به‌لکه‌

یهکیکه له رهگهزهکانی سۆشیالیزم.

زۆریه لیكۆله‌رانی سۆشیالیزم، یهكسانی، به بایه‌خی سه‌ره‌کی سۆشیالیزم ناوبرده‌ئه‌كهن و گوتراوه‌كه هه‌ر سۆشیالیستیک ده‌بێ زیا له هه‌موو شتیك یه‌كسان خواز بێت كه‌چی به‌ پێچه‌وانه‌وه هه‌ج باسك له‌ نازادی نه‌كراوه. له‌م رووه‌وه داکۆکی كردنی له‌پاره‌به‌ده‌ر له‌ یه‌كسانی، به‌ واتای ره‌تكرده‌وه‌ی ئیمكانی نازادی لیك دراوه‌ته‌وه. بۆیه‌ ده‌لێن سۆشیالیسته‌كان ناتوانن لایه‌نگری له‌ نازادی ب‌كهن.

هه‌ندئ جار گومان ده‌كریت كه هه‌موو سۆشیالیسته‌كان ده‌وله‌تخواز بن و به‌ جۆریكی جیاواز له‌ چه‌مکی ده‌وله‌ت تیگه‌یشتن كه‌چی نه‌مانه هه‌له‌یه. ویناكردنی سۆشیالیزمی لایه‌نگری ده‌وله‌ت، هاوواتای كۆمه‌ڵخواری دیته‌وه. كۆمه‌ڵخواری ته‌نیا میتۆدیک نییه بۆ هه‌لكشانی سۆشیالیزم به‌لكوو خاوه‌نی ستراتیجی به‌هیزه كه‌ زۆریه‌ی سۆشیالیسته‌كان ره‌تیان كردۆته‌وه. له‌ لایه‌کی تره‌وه ئه‌غلبه‌ ماركسیزم له‌گۆین ریبازنکی ده‌وله‌تخواز سه‌یر كراوه و وه‌ك نموونه‌یه‌کی ئاییدالی ده‌وله‌تی سۆشیالیستی ناوه‌سرخواز سه‌یر نه‌كریت كه‌چی له‌ نووسراوه‌كانی ماركس و ئینگلس، روانگه‌یه‌کی پۆزته‌یف ده‌رباره‌ی ده‌وله‌ت به‌دی ناكریت و نه‌وه‌ی كه‌ دیاره شروقه‌یه‌کی یه‌كجار نیگه‌تیقه.

سه‌ره‌لدانی ماركسیزم له‌ میانه‌ی سه‌ده‌ی نۆزده، وه‌رچه‌رخانیکی گه‌وره بوو له‌ ئه‌ندیشه‌ی سۆشیالیستیدا چونكا له‌م قوناغه به‌دواوه، كه‌م‌تاكورتنك هه‌موو بزواته سۆشیالیسته‌كان كه‌وتنه ژنر كارگه‌ری نه‌م نا‌یدیلو‌جیاوه. ماركسیزم، خۆی به‌ «سۆشیالیزمی زانستی» پیناسه‌ كرد چونكا ساعه‌ی ریبازه‌كه‌ی له‌ سه‌ر شیکاریی كۆمه‌لایه‌تی و میتۆوی و دۆزینه‌وه‌ی «یاسا جه‌برییه‌کانی» میژوو دانا‌بوو.

سه‌ره‌لدانی بولشویزم له‌ سۆقیه‌ت و سه‌رکه‌وتنی له‌ ۱۹۱۷ قوناغیکی دیکه‌ی میتۆوی وه‌رچه‌رخانی سۆشیالیزمه چونكا له‌ دوا‌ی ئه‌م قوناغه بوو (له ۱۹۲۰)، بزاقی سۆشیالیستی به‌ دوو لقی سه‌ره‌کی كۆمۆنیزم و سۆشیالیزم دابه‌ش كرا. تایبه‌ته‌ندی كۆمۆنیزم، جه‌خت كردن بوو له‌ سه‌ر ماهییه‌تی شۆرشگێڕانه‌ی ماركسیزم و به‌دیها‌تنی سۆشیالیزم كه‌چی سۆشیالیسته‌كان هێدی‌هێدی له‌ خه‌سه‌له‌تی شۆرشگێڕانه‌ و زانسته‌یه‌ی ماركسیزمه‌وه با‌یانداوه به‌ره‌و خه‌سه‌له‌تی ئه‌خلاقی سۆشیالیزم و نه‌ریته‌کانی دیموکراسی روژا‌وایی. به‌م جۆره، بزواتی سۆشیالیستی دوو با‌لی شۆرشگێڕانه و ریفۆرمخواز*ی لی جیا بۆوه و ریفۆرمخوازه‌کانیش، دواتر به‌ «سۆسیال دیموکرات» ناویان ده‌ركرد. نووکه، پیناسه‌ی «سۆسیالیست» به‌ ده‌گه‌ن بۆ كۆمۆنیسته‌كان به‌كار ده‌بریت.

سۆشیالیزم له‌ گه‌ل هه‌ر چه‌شنه پیناسه‌یه‌کی بن‌ب‌رکراودا نه‌یاره، چونكا به‌ پێی بۆچوونی ماركس شیوازی سۆشیالیزم پێوه‌ندی هه‌یه به‌ هه‌لوومه‌رجی میتۆوی و كۆمه‌لایه‌تییه‌وه. كه‌واته ره‌نگه سۆشیالیزم ده‌وله‌تی بێت یان لایه‌نگری نازادی تا‌كه‌سه‌س، ماركسی بێت یان لیبرال، شۆرشگێڕ بێت یا لایه‌نگری ئینتهرناسیونال*. به‌لام له‌ سه‌ر نامانجه‌کانی سۆشیالیزم رنکه‌وته‌نیک هه‌یه ئه‌ویش بریتیه‌له كۆمه‌لگایه‌کی به‌ده‌ر له‌ چینیایه‌تی له‌ سه‌ر بناغه‌ی خۆم‌الیكردنی دارایی و ناوه‌نده سه‌ره‌کییه‌کانی به‌ره‌مه‌ینان. خه‌ونی جیهان‌گیربوونی بریایه‌تی، مرۆقاییه‌تی و نازادی له‌ نیوان هه‌موو قوتابخانه‌ فیکرییه‌کانی سۆشیالیزم.

هاربەشە.

خائێکی جیاواز کە دەکرێ ئامازە ی پێ بدرێت ئەو یە کە سۆسیال دیموکراسی، تێدەکوشتی بە شێوازیکی دیموکراتیانە دەست بە سەر دەولەتدا بگریت بەلام سۆشیالیزمی شۆرشگێڕانە لە شوێن سڕینەوێ دەولەتی هەنووکە و دامەزرانی دەولەتیکی نوێیە لە رێی دیکتاتۆری پرۆلتاریا (مارکسیزم*)، لینییزم*، کۆمۆنیزم*).

بێ گومان تیۆری و ئارێشە گرنگەکان، بە پێی زەمەن و لە ولاتیکەو بە ولاتیکە تر جیاوازیان هەیه. سۆشیالیزم لە راستیدا بزاڤیکە بۆ برەوپێدانی خۆشەختی و خۆش‌بژیوی هەموو کەسێک. ئەم بزاوتە بە شوێن «گەرەترین شادی و خۆشحالی بۆ زۆرتین رادە ی خەلک» ه، نەک بۆ بوونەوهریکی میتافیزیکی وەک دەولەت کە تەنیا بۆ بەدیھاتنی خواستی هەندئ کەس ھاتیبێتە کایەرە.

دوای هەندئ گۆڕان بە سەر بنەماکانی سۆشیالیزم، واتاکانی سۆشیالیزمیش گۆڕانی بە سەردا ھاتوو و چەندھا لقی جوراوجۆزی لی بۆتەرە. بە گوتە ی گریفیس نووسەری بریتانیایی، نزیکە ی ٢٦١ جۆری سۆشیالیزم ھاتۆتەر ئاراو کە ھەرکامیان پێناسە ی خۆی ھەیه بەلام وەک ئامازە ی پێدرا رەگزی ھاوبەشی تیۆرییە سۆشیالیستیەکان داکوکی کردنە لە سەر بالادەستی کۆمەلگا و قازانجی گشتی بە سەر تاک و قازانجی تاکەکەسدا. نموونەکانی ئەم سۆشیالیزمانە بریتین لە: سۆشیالیزمی پەرەسەندوو، سۆشیالیزمی زانستی، سۆشیالیزمی فابیان، سۆشیالیزمی پێشەیی، سۆشیالیزمی مارکسی، سۆشیالیزمی لیبرال، سۆشیالیزمی پەرلەمانی و...

Guild Socialism

سوسیالیسم صنفی

سۆشیالیزمی پێشەیی

لقیکی بزاوتی رادیکالیزمی ئەوروپییە کە لە سالی ١٩٠٦ دامەزرارە. ئەم بزاوتە خوازیاری گەرانهو یە بۆ سیستەمی پێشەیی سەدەکانی ناوەرەست. لایەنگرانی ئەم بزاڤە چالاکییەکانی خۆیان لە ناو یەکیەتی و ئەنجومەنەکاندا کۆ دەکەنەرەو و قازانج و بەرژەرەندی کرێکاران تەنیا لە رینگە ی کارگەر و دامودەزگاگاندا دەبینن و برۆیان بە دروستکردنی یەکیەتی پێشەیی ھەیه. بەم بۆنەرەو یەکیەتی کرێکاری رێک ئەخەن و بە شێوہەکی پێشەیی و ئەنجومەنی، پێشەسازییەکان بەرژەرەو دەبن. ئەم بزاوتە رادیکالیستیە لە ١٩٢٥، دوابەدوای ھەلۆەشانەرەو «کۆمەلە ی یەکیەتیە نەتەرەو ییەکان» لەناو چووە و زۆرە ی ئەندامەکانی چوونە ناو ریزی ئەندامانی حیزبی نوێبای کۆمۆنیستی بریتانیا و ئیستاق نەریتەکانی لە حیزبی کرێکاری بریتانیا دا پیاوہ ئەکریت.

Creeping Socialism

سوسیالیسم خزنەر

سۆشیالیزمی خزۆک

دەستیوہردانی بەکاوہخۆی دەولەت لە کاروباری کەرتی تاییەتی ئابوور، بە سۆشیالیزمی خزۆک پێناسە

کراوه. ئەم شتە لەم وڵاتانە روونەدات کە دەوڵەت وردەوردە دەزگا نابوو، یەکێکە، خۆمانی دەکات و دەست و بانی کەرتی تاییەتی لە نابوودا بیهستیتەوه و خۆی زیاتر بە کاروباری ئابووری سەرقاڵ بکات.

سۆشیالیزمی خەيالی سوسیالیسم تخیلی Utopian Socialism

ئەم زاراوه کە لە روانگەی مارکسیەکانەوه پەرچەکرداریک بوو لە بەرامبەر سیابەختی و بیعەدالەتییەکانی کۆتایی سەدەی هەژدە و سەرەتای سەدەی نۆژدە، هەنگری بیروکە و تیوریگە لیکن کە لە لایەن ناوئارا ئینکی وەک سەن سیمۆن، فۆریه، بوشه، کابە و لۆی بلان ئاراستە کرابوون. سۆشیالیزمی خەيالی، ناویک بوو کە کارۆل مارکس، بۆ پیناسەکردنی هەموو ئەو بزات و رێبازە مژاوییانەیی کە پێشتر لە ئارادا بوون بەکاری هینابوو.

سۆشیالیزمی زانستی سوسیالیسم علمی Scientific Socialism

بە باوەری کارۆل مارکس (١٨٨٢-١٨١٨) سۆشیالیزم، لیکۆلینەوهی زانستیانەیی کۆمەلگا و هەلومەرجی ئابووری و تەکنیکی بە پێیست دەزانی تاکوو بەم بۆنەوه واقعەکانی کۆمەلگا و یاساکی داسەپاو بەسەریا بناسرێن و بەسەر ئارێشەکانی سەرمایەداری* دا زال بین. سۆشیالیزمی زانستی لە لایەن هەر دوو رێبازی مارکسیزم و کۆمۆنیزم پەسند کراوه بەلام دەرەنجامی توێژینەوهکانی هەندئ لە سۆشیالیستەکان ئەم راستییە دەرئەخات کە سۆشیالیزم یا تەنانەت مارکسیزمیش، دیاردەییکی زانستی نییه چونکا پێیان وایه کە هێشتا کۆمەلناسی نەیتوانیوه بە پله و پێگەی زانستی بگات و هەک زانست ناوبردە بکریت. جگە لەمەش هەندئ لە رووداوهکان و واقعەکانی هاوچەرخی پێشبینییە - بە روایەت زانستی - یەکانی مارکسیان بەدرز کردۆتەوه. کەواته بە واتایهک، باسکردن لە سۆشیالیزمی زانستی بانگەشەییکی نازانستیانەیه.

سۆشیالیزمی شوێرشیگێرانه سوسیالیسم انقلابی Revolutionary Socialism

ئەم جوړه سۆشیالیزمه کەمتاکورتیک مارکسیزم* پەسند ئەکات بەلام هەموو جوړه مێژووییەکی رژیمی کۆمۆنیستی رەت ئەکاتەوه و قاییل نابیت بە رێبەراییەتی کردنی جیهانی لە لایەن سوڤیەت یان هەر وڵاتیکی هاویشیوه کە لە سەروری حیزبە کۆمۆنیستییەکانەوه بیئ دەکری بڵێن ئەو مارکسیانەش کە دژی لێنین و ستالین بوون، سەر بە سۆشیالیزمی شوێرشیگێرانه بوون. لە ترۆتسکی و تیتۆ و رۆزا لۆکزامبۆرگ و جیلاس ە وه بگره تا ئەو گرووپه جوړاو جوړانهی کە لەم دوايانه له کۆمۆنیزم جودا بوونەوه، هەموو بە سۆشیالیزمی شوێرشیگێر پیناسە دەکرین.

سۆشیالیزمی مارکسی سوسیالیسم مارکسی Marxian Socialism

بە پێی بۆچوونەکانی مارکس، سۆشیالیزمی مارکسی بریتییە لە سۆشیالیزمی زانستی یان کۆمۆنیزم کە

Political Independence

استقلال سیاسی

سەربەخۆیی سیاسی

بریتییە لە: دەسەڵاتی دەولەتێک لە مەڕ بەرپۆه بەرایەتی و راپەراندنی کاروباری ناوخرۆی و دەرەکی وڵاتەکی خۆی، بە بێ راگرتنی دنی دەولەتییکی تریان گرینگی نەدان بە رازی بوونی دەولەتییکی بیگانه.

Trusteeship

سرپرستی / قیمومت

سەربەرشتی

دەزگایەکی نیۆنەتەویییە که بە پێی دەولەتانی، لە ژێر چاودێری رێخراوەی نەتەویە کگرتووەکان، لەگۆین سەربەرشت، ئیدارەکردنی سەرزەمینییکی دیاریکراو بەرعوێدە ئەگرن تاکوو ئەم سەرزەمینە «بەرەو خودموختاری یا سەربەخۆیی» راپێچ بکەن. دەولەتی پێن سپێردراو، مافی لکاندنێ ئەو سەرزەمینەیی بە خاکی خۆیەو نییە.

ئەم سەرزەمینانە، داگیرکراوی دەولەتانی تیکشکاری شەری یەکەمی جیهانی بوون که لە لایەن دەولەتانی سەرکەوتوو لە شەردا لەجیاتی لکاندن بە خاکی خۆیان، سپێردراوە دەولەتانی سەربەرشتکار. (بۆ وێنە سەربەرشتی کردنی فەلەستین لە لایەن بریتانیا، پاش هەلۆه‌شانەوی ئیمپراتۆری عوسمانی)

ئەو سەرزەمینانەیی سەربەرشتی دەرکرتن، رەنگە ستراتییجیکی نەبن. هەلبەت ئەم دابەشکاریە زۆر روون نەکراوەتەو و تەنیا یەک سەرزەمین «ستراتییجیک» ناوبردە کراوە ئەویش «کۆمەڵە دورگی پاسیفیک»-کە لە لایەن وڵاتە یەگرتووەکانی ئەمریکاو سەربەرشتی دەرکرت.

ئەم ئەرکە لە رێخراوەی نەتەویە کگرتووەکاندا وەک یەکیک لە ئەستوونەکانی رێخراو، بە ئەنجومەنی راسپاردەکان سپێردراوە که ئەویش لە سالی ۱۹۹۰ بەملاو و لە دای وەرگرتنی سەربەخۆیی کۆمەڵە دورگی میکۆنزی کۆتایی پێن هات.

Capital

سەرمایە

سەرمایە

لە روانگی نابووری کلاسیکدا سەرمایە بریتییە لە هۆکاری بەرھەمھێنانی سەرھوت و سامان بە یارمەتی هۆکارگەلیکی وەک مڕۆف، سرووشت و نامزازی کار. لە روانگی نابووری سۆشیاالیستی، سەرمایە یەکیک لە مەرجەکانی کار و خۆبەخۆ لە رەوتی فراژبووونی بەرھەمھێناندا نرخێ نییە بەلکۆو کۆتومت بۆ کالای بەرھەمھێنراو رانەگۆنژرت. چەن جۆر سەرمایە لە نارادایە کە بریتین لە: سەرمایە مالی (دراف)، سەرمایە تەکنیکی (نامزازی ماددی بەرھەمھێنان)، سەرمایە ناودار (بەشداری بەناو لە کۆمپانیاکان)، سەرمایە یاسایی (مافی خاوەنەکی دەپارێزی).

سەرمایە (کاپیتال). هەرھەناوی کتیییکی کارۆل مارکس (۱۸۱۸-۱۸۸۲)، فەیلەسوفی ئەلمانییە کە تێیدا رژیمی سەرمایەداری*خستۆتە بەر رەخنە. بەرگی یەکەمی ئەم کتییە لە کاتی ژبانی خۆیدا لە سالی ۱۸۶۷ بڵاو کرایەو بەلام دوو بەرگەکی تری کە کۆتایی پێن نەهاتبوو لە لایەن ئینگلسەو تەواو کرا و دای

مه‌رگی مارکس له سالانی ١٨٨٥ و ١٨٩٤ ب‌لاو کرایه‌وه. ئەم کتێبه به «ئینجیلی کۆمۆنیزم» ناوبانگی ده‌رکردوه.

Capitalism

سەرمایەداری

سەرمایەداری

سەرمایەداری (کاپیتالیزم) له وشەى capital به واتای سەرمایە وەرگیراوه بە‌لام له زاراوه‌دا بەو سیستمە ئابوورییە دەگوترێ کە له پێشدا له سەردەمی شۆرشى پێشە‌سازى له ئەوروپای رۆژاوا و ئەمریکا سەری هە‌لدا و دواتر، ولاتانی رۆژه‌لاتیشى گرتە‌وه. لەم سیستمە‌دا له بواری نامرازه‌کانى بە‌رهه‌مهێنان له‌برى ئە‌وه‌ى بۆ بە‌رهه‌مهێنانى ئاسایى، له هێزى ئینسانى و ئازە‌ل کە‌لک وەرگیریت، کەرەستەى میکانیکی (مە‌کینه) بۆ بە‌رهه‌مهێنانى باشتەر بە‌کار دێت.

له بارى میژوییه‌وه، سەرمایە‌داری وە‌ک بە‌شێکى بزاوتى تاک باوه‌رى له ئە‌ژمار دێت. له بە‌ستێنى ئایین‌دا ئە‌م سیستمە هە‌ندێ ریفۆرمى به دوا خۆیدا هینا. له زانست و پەرۆه‌ده‌دا بووه هۆى گە‌شه‌سە‌ندنى زانستى فیزیا، له پێ‌وه‌ندیه ئینسانیه‌کاندا زانسته کۆمه‌لایه‌تیه‌کانى لى کە‌وتە‌وه، له زە‌مینه‌ى سیاسەت، بناخه‌دانە‌رى حوکمه‌ته دیموکراتیه‌کان بووه و له ئابووریشدا سیستمى سەرمایە‌داری هینایه گۆ‌ڕى. لەم روه‌وه گریمانه‌ى «شارستانیه‌تى سەرمایە‌داری» به گریمانه‌یه‌کى راست و ره‌وا دەرئە‌چێت. ئە‌م گریمانه بانگه‌شه‌ى ئە‌وه ده‌کات که سەرمایە‌داری، ته‌نیا سیستمێکى ئابوورى تايبه‌ت نیه، بە‌لکوه سیستمێکى کۆمه‌لایه‌تى تۆکمە‌ش له ئە‌ژمار دێت.

زاراوه‌ى سەرمایە‌داری، زیاتر له لایەن سۆسیالیسته‌کان - به تايبه‌ت مارکسیه‌کان - ب‌ه‌ه‌وى پە‌یدا کرد ئە‌ویش سیستمێکە تێیدا خاوه‌نداریتێ تايبه‌تى سەرمایه، مە‌رجى سەرکه‌یه بۆ سیمای ئابوورى و سیاسى و ئە‌م ره‌وتە‌ش بە‌دى هینە‌رى جۆ‌رێک ته‌کووزى کۆمه‌لایه‌تى تايبه‌ته که تێیدا چینی دە‌سه‌لاتدار (که پێى دە‌گوترێ سەرمایە‌دار یان بورژوا) له هێزى بە‌رهه‌مهێنى کۆمه‌لگا به قازانجى خۆى کە‌لک وەرده‌گرێ.

یه‌کێک له بنه‌ماکانى سەرمایە‌داری، ئابوورى بازاره. له سەردەمی پێش سەرمایە‌داری‌دا به گشتى ئابوور، خۆمالى و سە‌ریشک بووه. خێزان خۆى پێداویستیه‌کانى خۆى به شیوه‌ى ئالوگۆ‌پکردنى شمه‌ک دا‌بین ئە‌کرد. دا‌به‌شکردنى ئیش و کار له گۆ‌ڕندا نه‌بووه و هەر خێزانی‌ک ناچار بوو چه‌نده‌ها کار و ئە‌رکى جیاوازه له نه‌ج‌ام بگه‌یه‌نێت. بە‌لام له ئابوورى بازاری سیستمى سەرمایە‌داریدا کار و ته‌وزیم به پێى لیهاتوویى و کارزانى دا‌به‌ش ئە‌کریت و هەر کە‌سه ته‌نیا ده‌توانێ بە‌شێکى هەرە بچووک له پێداویستیه‌کانى خۆى، به پێى لیهاتوویى و شارە‌زایی خۆى دا‌بین بکات.

یه‌کێکى تر له بنه‌ماکانى ئابوورى بازاری سەرمایە‌داری، ململانێ‌یه. له ئابوورى مۆ‌دی‌رن بۆ بە‌رهه‌مهێنانى کالاً و خزمه‌تگۆ‌زاریه‌کان، ئالته‌رناتیفى ململانێ چ به شیوه‌ى مۆ‌نۆ‌پۆ‌لکردنى تايبه‌تى یان مۆ‌نۆ‌پۆ‌لى یاسایى، له ژێر ده‌ستى ده‌وله‌تدا‌یه. یه‌کێکى تر له تايبه‌ته‌ندیه‌یه‌کانى سیستمى سەرمایە‌داری، بنه‌رته‌ى قازانجه. ئابوورى سەرمایە‌داری زێ‌ده‌تر له هەر سیستمێکى ئابوورى دیکه ده‌رفه‌ت بۆ وه‌چنگه‌

قازانج ئه پرخسینتی. ئەم جۆره ئابوورییه نازادی بازرگانگی کردن و پیشه و نازادی مال و دارایی و ریککەوتن زەمانەت دەکات.

گەشەى سەرمایەدارى ھاوبەندە بە گەشەى بازرگانى کە تێیدا سەرمایەدارى گەورە، بە سەر دانوستاندا شارەزا دەبن. پاش سەرھەندانى شۆرشى پیشەسازى قوناغى سەرمایەدارى دەست پێنەکات. لەم سەروپەندەدا خاوەنى کۆمپانیا گەورەکان و ریکخراوە ئابوورییەکان، دەست ئەگرن بە سەر پڕۆسەى بەرھەمھێناندا.

سەرھەنجام قوناغى سەرمایەدارى (دارایی) دیتە کایەووە. لەم قوناغەدا دەسەلاتى ئابوورى ھىدى ھىدى دەکەوینتە دەست خاوەن بانکەکان و پارەدارە قەبەکان، ئەمانیش بە پارەى بەرەدەستیان ھەموو کۆمپانیا پیشەسازییەکان مۆنۆپۆل دەکەن. بەم حالە داو بەدوای ھەر قوناغێک، سەردەمەکەى پێشوو ناسپەردێتەو و ھیچکام لەم قوناغە ناوانن بە سەر ھەموو پانتای ئابوورى ولاتیکدا بە تەواوەتى زال بێن.

ھەندئى جار باس لە قوناغى چوارەمیش ئەکرێت کە ئەویش پێى دەلێن «سەرمایەدارى دەولەتى». ئەم زاراوە بۆ ھەر جۆرە سیستەمىكى ئابوورى دەولەتى بە کار ئەبرێت. جارى واش ھەبە بە تەوس و رەخنەوہ بۆ سیستەمى ئابوورى ولاتانى کۆمۆنیستى بە کار ئەبرێت.

سەرمایەدارى دەولەتى: برۆانە سەرمایەدارى.

Social Capital

سرمایه اجتماعى

سەرمایەى کۆمەلایەتى

ئەم زاراوە بە واتای نوێ، پێکھاتەى کەلتوورى کۆمەلگای مۆدێرنەبە کە لە چاخی رۆشنگەرەبەوہ لە سەر بنەمای عەقلانییەت و ھۆکەتى قانون دامەزراوە. لەم سالانەدا چەمکی سەرمایەى کۆمەلایەتى لە لایەن بیرمەندانىکی ۆک بۆدیروز (۱۹۷۹)، کالەمن (۱۹۸۸) و پۆنتام (۱۹۹۳) شروۆقە کراوە. فۆکۆیاما، سەرمایەى کۆمەلایەتى بە رێبازێکى ناپەرسەمى دەزانى کە ھاریکاری نیوان دوو یا چەند کەس مسۆگەر دەکات. ئەو رێبازەى کە سەرمایەى کۆمەلایەتى پیکدینیت، لە ھاریکاری دوو قۆلیبەوہ بگرە تا نایین و ناھەنگى ریکوینیک و ئالۆز (ۆک مەسیحییەت و ئیسلام) ھەمچەشەن و جۆرەجۆرن. بە ھاوہەرى فۆکۆیاما، دەولەتەکان ئەتوانن ھەم رێژەى سەرمایەى کۆمەلایەتى ببەنە سەرۆھ ھەم ئەھیلن کورت و کۆیتر بێتەوہ. ھەلبەت دەولەتەکان نامرازى بەدیھەنایى شیوازە جۆراوجۆرەکانى سەرمایەى کۆمەلایەتییان بەدەستەوہ نییە. چونکە سەرمایەى کۆمەلایەتى بەرھەمى نایین، نەرىمى کۆن، ئەزمونى ھاوبەشى مێژوویى و کۆمەلنى ھۆکاری بەدەر لە کۆنترۆلى دەولەتە. لە لایەكى ترەوہ تەنیا شۆینیک کە دەولەتەکان دەتوانن بە شیوہەبەکى راستەوخۆ لەسەر سەرمایەى کۆمەلایەتى کاریگەرى دا بنیت، پەرۆدەبە.

Leader

رهبر / لیدر

سەرۆک/پێشەوا

بە واتای رێبەر، پێشەوا، سەرکردە و فەرماندە بە. سەرۆک، بریتییە لە کەسایەتییەک کە بەھۆى توانى

لیوه شاهویهکی تایبه ته وه ده بیته خاوهن پیگه و مه قامیکی بهرز بۆ ربه رایه تی و سه روکایه تی کردنی لایه نگران و خه لکانی ژێرده ستی. سه روک، به ناوئته کردنی توانایی و لیها تووی لایه نگرانی له گه ل توانسته کانی خو، ریبازکی نوژهن شه دۆزیته وه بۆ گه یشتن به نامانجه کانی. سه روکیک که لووتکه ی خه بات و پیشه نگی میژووی بیته، ده توانیت ره وتی رو داوه میژووییه کان و گه یشتن به نامانجه کان خیرا تر یان هیوا شتر بکات. ربه ران، له م حالته دا ده توانن ده وری پیشه نگی کاروان بگین یان ببنه هوی دا که وتووی نه ته وه یه ک.

هه ر سه روکیک له پاش تیه پکردنی چوار قوناغ، بریار دره دکات: پلاندانان، ریکخستن، ربه رایه تی و کۆنترۆل (چاودیری). له م رگه دا هه تا ریکار زیاتر بیته، بریاردان دژوارتر ده بیته. سه روکی لیها توو به هوی شه م چهن خاله سه رکه وتوو ده بیته: بریاره کانی هه میشه یی و به ره وی بیته، وه گه پرخستنی خیرا و به جیی نه ندانمان و ده روون پاک ی له ده سه لاتدارییدا.

له رابردودا هیزی جهسته یی، توانایی دۆست راگرتن، وشیا ری و زیهرکی و ناسینه وه ی مه ترسییه کان، گرنگترین تایبه ته ندی سه روک بووه به لام ئیمرۆکه زانست و مه عریفه، توانایی به ریه بردن و راپه راندن، پاراستنی به رژه وه ندی نه ندانمان و دامه زراندنی به جئ و شیایوی نه ندانمان، فه کته ری گرینگ له شه ژمار دین.

Presidency ریاست جمهوری سه روک کۆماری

بریتیه له: پله و پایه و نه رک و ته وزیمی سه روکی شه نجومه نی وه زیرانی ده ولته تی هه لبژێردراو له ولاتیکی کۆماریدا. به پئی ماهیه تی پله و پایه ی سه روک کۆماری له سیسته می کۆماریدا دوو شینوازی سه روکایه تی شه بیندري: له ولاته یه کگرتوه کانی شه مریکا و کۆمارییه کانی شه مریکا ی لاتین، کاری «سه روکی ولات» و سه روکی حوکمه ت یه کیکه و هه مو نه رک و کارکرده کان له پله و پایه ی سه روک کۆماریدا کۆبۆته وه. به لام له ولاتانیکی وه ک کۆماری فیدرالی شه لمانیا و هیندستان و ئیتالیا و زۆربه ی کۆمارییه کانی دیکه سه روک کۆمار، ته نیا سه روکایه تی ولاتی له شه ستۆیه و کاری به ریه به رایه تی حوکمه ت له شه ستۆی راویزگار یان سه روکی شه نجومه نی وه زیراندایه. جیاوازییه کی دیکه ش له نیوان شه م جۆره حوکمه تانه دا هه یه شه ویش شه گه ریته وه بۆ هه بوونی په رله مان. له ولاته یه کگرتوه کانی شه مریکا و شه مریکا ی لاتین سه روکی ولات و به ریرسی به ریه به رایه تی، یه ک که سه (سه روک کۆمار) که شه ویش سه ربه خو له شه نجومه نی یاسادانان و به ده نگی راسته وخۆی خه لک بۆ ماوه یه کی دیاریکراو هه لده بژێردريته. به لام له حوکمه تی په رله مانیدا هه لبژێردنی به ریه به ری ولات یا شه نجومه نی وه زیران، له شه ستۆی په رله ماندا یه و تا شه کاته له پۆستی سه روکایه تی ده بیته که ده نگی متمانهی زۆریه ی په رله مان ی بردیته وه.

salafiyyat سلفیت سه له قییه ت

سه له قییه ت، رچکه یه کی ئایینی ئیسلامیه که برۆای به گه رانه وه هه یه بۆ ئیسلامی راسته قینه، واته ئیسلامی سه رده می پیغه مبه ر. بیروکه ی شه م رچکه یه له لایهن که سانیک ی وه ک سید قوتب (١٩٦٠)

حسن البناء (۱۹۴۹-۱۹۰۶) له ولاتی میسر داریزرا. سهله فییهت له هه مان سه ره تاوه به هوی دوگما فیکریه کوشنده کانییه وه تووشی نسکو دهبی و نه مهش ده بیته هوی دو به رهکی له ریبازه که و بویه دوو گرووی جیاوازی لی ده که ویتنه وه: یه که م، گرووی سه له فی ته بلیغی به ریبه رایه تی ناسرالدین ئالبانی (۱۹۹۹-۱۹۱۴) ناسراو به شیخ محمهد ناسر ئالبانی که یه کیک له شارحه ئاینییه کانه و خاوه نی دهیان کتیب و نووسراوه ی ئیسلامیه. گروویه که ی دیکه، واته سه له فی جیهادی له سه ر ئه م بڕوا یه له نگه ر ئه گرت که نه گه ر بیتیو بڕوامان هه بی به ئیسلامی سه رده می پیغمه به ر، ده بی هه موو ئه ر که و فرمانه ئیسلامیه کان به ته واوه تی جینه جی بکرین و ئه رکی جیهادیش له جومله ی ئه رکه سه ره کیه کان (واجبات) له قه له م ده دن. کیشه ی ئیوان سه له فی جیهادی و سه له فی ته بلیغیش له سه ر ئه م چه مکه یه .

سه له فی ته بلیغی پیی وایه که جینه جی کردنی ئه رکی جیهاد، پیوستی به که شه هوا و هه لومه رچی تابه ته و کاتیک ئه م فه رزه ئاینییه ده بیته ئه رکی سه رشان که دوژمنکی بیانی له ولاتی کافرا نه وه هیرش بکاته ولاتی موسولمانان ئینجا موسولمانان بویان هه یه له خویان به رگری بکه ن و له گه لیان بکه ونه شه ره وه. به لام سه له فی جیهادی، پیی وایه که موسولمانان نابئ چاوه بڕوانی هیرشی کافره کان بمیننه وه به لکوو ده بی هه میشه هیرش بکه نه سه ریان به شکم به زه بری شمشیر داوه تی ئیسلامیان بکه ن و بیانخه نه سه ر ریکه راست. له دیدی ئه مانه وه راده ی ئیماندا ری راسته قینه له ئه نگه سه ته کانی ده ست و پیی تینا په رنت و به م بۆنه وه هه موو جیهان ته نانه ت ولاتانی ئیسلامیش به شیایوی کوشتن ده زانن. سه له فی جیهادی بۆ پیوه ندی نیوه وه لته ی بڕوای به دیپلوماسی* و وزه ی قه له م نییه به لکوو ته نیا بیر له ته قانده نه و و تیرۆر و کوشتن و بڕین ده کات، حوکه مه تی راسته قینه له جیهاندا لای ئه مانه، ته نیا حوکه مه تی تالیبانه که له سالی ۲۰۰۱ له لایه ن هیزه کانی فره نه ته وه له ئه فغانستان رووخیندرا. سه له فی جیهادی له ناو کورده ستانیش خاوه نی پیگه یه کی بالقوه یه و له ناوچه ی هه مرامان و هه له بجه توانیوه تی له و کهش و هوا نازاده دا سوودی خوی وه ربه گری و بیته ملۆزمیک بۆ حوکه مه تی هه ریم*.

سه نترالیزم: بڕوانه ناوه ندگه ریتێ.

سه نترالیزمی دیموکراتی سانترالیزم دموکراتیک Democratic Centralism

وشه که به مانای ناوه ندیتێ دیموکراسیه به لام له زاواوه ی سیاسیدا یه کیکه له ره گه زه کانی ریبازی لینینیزم و وه ک بنه مایه ک بۆ ریکخستن له هه موو حیزبه کۆمونیسته کاندا به کار دیت. له واقیعدا بریتیه له وه ی ته واوی ئۆرگانه حیزبیه کان له رنی هه لبژاردنه وه بینه مه دانی سیاست. به پیی ئه م بنه مایه نازادی بیروا له ناو حیزب و هه لبژاردنی نازادانه ی ریبه رانی حیزبی، ده بی له گه ل پیگه ی حیزبی و ریوشوینیکی گونجاو بۆ ئه و بڕیارانه ی که به شیوازیکی دیموکراسی ده رده کترین ناویته بیت.

له روانگه ی مارکسیه کانه وه، ناوه ندیتێ و دیموکراسی دوو ره هندی یه ک دیارده له ئه ژماره ی

دوابه‌دای جیگیر بوونی سۆشیالیلیزم له هه‌ندی له ولاتان، سه‌نترالیزی دیموکراتیک بووه هۆی فراژووتنی ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تی نوێ و لایه‌نگرانی ماو باوه‌ریان وایه که دیکتاتۆری پرۆلتاریا به پیا‌ده‌کردنی ئەم رێبازه به هیزتر نه‌کات. له روانگهی سه‌نترالیزی دیموکراتیه‌وه ده‌بێ بیر و به‌روای راست و دروست کۆ بکریته‌وه و سیاسه‌تی کایه‌کردن یه‌کلایه‌ن بکریته‌وه. زۆریه‌ی سه‌نترالیزمه دیموکراتیه‌کان، بۆته هۆی زالبوونی یه‌ک یا چه‌ند که‌س به سه‌ر حیزبه‌که‌دا.

سه‌نترالیزم له لایه‌ن حیزبه مارکسیه‌کان به‌م جو‌ره پیناسه ده‌کری‌ت:

- ۱- حیزب خاوه‌نی به‌رنامه‌یه‌کی ناوازه‌یه.
 - ۲- خاوه‌نی یه‌ک رێبه‌رایه‌تیه.
 - ۳- هه‌موو بنکه و ئۆرگانه‌کان ملکه‌چی ناوه‌ندی حیزبه‌که‌ن.
- دیموکراسی‌ش بریتیه له:
- ۱- هه‌موو ئۆرگانه حیزبیه‌کان به هه‌لبێژاردن دینه مه‌یدانه‌وه.
 - ۲- ئۆرگانه‌کان راپۆرت ئەنێرن بۆ مه‌قاماتی سه‌رت‌ر له خۆیان.
 - ۳- مه‌سه‌له‌ گه‌وره‌کانی حیزب له ناو حیزبدا باسیان لێ‌ده‌کری‌ت.

سه‌ندوقی گه‌شه‌ی ژنانی نه‌ته‌وه یه‌کگرتووه‌کان

صندوق توسعه زنان ملل متحد

United Nations Development Fund for Women

ئهم سه‌ندوقه له ساڵی ۱۹۷۶ به شیبوه‌یه‌کی ئاره‌زومه‌ندانه بۆ ماوه‌ی ده ساڵ یۆ ژنان دامه‌زرا به‌لام دواتر له ساڵی ۱۹۸۵ ناوی گۆرا به سه‌ندوقی گه‌شه‌ی ژنانی نه‌ته‌وه یه‌کگرتووه‌کان. ئەم سه‌ندوقه به ژنانی ده‌سته‌نگ و که‌م‌داهاتی ولاتانی رووه‌گه‌شه‌سه‌ندن یارمه‌تی ده‌گه‌به‌نی‌ت و ناوه‌نده‌کەشی له شاری نیویۆرکی سه‌ر به ولاته یه‌کگرتووه‌کانی ئەمریکایه.

صندوق بین المللی پول

سه‌ندوقی نیونه‌ته‌وه‌یی دراو

(International Monetary Fund (IMF

سه‌ندوقی نیوده‌وله‌تی دراو، به‌شیک له سیسته‌می بریتۆن قودز بوو که له ساڵی ۱۹۴۴ له ئەمریکا دامه‌زرا و دواتر بوو به ریکخراوه‌یه‌کی سه‌ر به نه‌ته‌وه‌یه‌کگرتووه‌کان و به شیبوه‌یه‌کی ره‌سمی له ساڵی ۱۹۴۵ ده‌ست به‌کار بوو. ئەم سه‌ندوقه له گه‌ل بانکی جیهانی گرن‌گترین داموده‌زگای پیوه‌ندی نابوو‌ری قوناغی دوا شه‌ری جیهانی له ئەژماردین. نامانجه‌کانی ئەم سه‌ندوقه بریتین له: په‌ره‌پیدانی هاوکاری پیویست له‌ناو ولاتان، دروستکردنی سیسته‌میکی دراوی، په‌ره‌پیدانی بازرگانی نیوده‌وله‌تی، سپاردنی سه‌رمایه به سه‌ندوق، به‌رزکردنه‌وه‌ی ناستی به‌ره‌مه‌نیان و...

هر ئەندامێك دەبن سالانه ئابوونهی ئەندامیتی بدات كه بهشیكى زێر یا دۆلاره و پاشماوهكهی دراوی ناوخرۆی ئەو ولاتهیه. هر ولاتیکی ئەندام پاش پهسندبوونی له لایهن دهستهی كارگیرێ سهندوق، دهتوانن بۆ چارهسهرکردنی گرفته داراییهکانی خۆی قهرزی كورتخایهن له سهندوقهكه وهرگیرێ به مهرجێك كه بری قهرزكه له ۲۵٪ مافی ئەندامیتی زیاتر نهبێت. دهستهی كارگیرێ كه له دوازه ئەندام پێكهاتوو كاروباری گشتی سهندوق بهرێوه دهبات. پینچ كەس له ئەندامانی دهستهی كارگیرێ له لایهن ئەو پینچ ولاتوه دەبن كه زۆرتیرین پیشکیان له سهندوقدا ههیه و كهوت كەسهكهی دیکه له لایهن ئەنجومهنی گشتیهوه ههلههژێردرێن. بهرێوهبهرایهتی و كۆتێرۆلی سهندوق له لایهن ولاتانیکی وهك ئەمريكا و ولاتانی پێشكهوتووئهوروپاوهیه كه زیاترین دارایی و ئابوونهی ئەندامهتیان ههیه. ئەنجومهنی گشتی كۆبوونهوی سالانهی ههیه و دهسهلاتی خۆی به دهستهی كارگیرێ دهسپێرێ. ئاوهندی سهندوق له شارێ واشنتۆن بێتهختی ئەمريكایه.

Syndicalism

سندیكالیسم

سهندیکالیزم

سهندیکالیزم له وشه‌ی لاتینی syndicus به واتای یهكیتی وهرگیراوه بهلام له زاراوه‌ی سیاسیدا بزاقیکی کرێکاری بوو كه له ۱۸۹۰ له فرهنسا سه‌ری هه‌لدا به مه‌به‌ستی راده‌ستکردنی كۆتێرۆل و خاوه‌ندارییه‌تی كه‌ره‌سته‌ی به‌رهمه‌نیان له ده‌وله‌ته‌وه بۆ یه‌ك‌تییه‌ پێشه‌یه‌یه‌كان. سهندیکالیزم، سیاسه‌ت وه‌لا ده‌نیت و بۆ خه‌باتی چینه‌یه‌تیش وه‌ك «كرده‌وه‌یه‌کی پێشه‌سازیبانه» ده‌وانن و به‌ شتیکی كارامه‌ی ده‌زانن. سهندیکالیسته‌كان به‌ چاوی گومانه‌وه ده‌یانزوانییه‌ رۆشنیرانی سۆسیالیست و یه‌كگرتنی کرێکارانیان به‌ مه‌رجی سه‌ره‌کی سه‌رکه‌وتن له هه‌ر چالاکییه‌کی پێشه‌یی ده‌زانی.

سهندیکالیزم له ۱۹۰۷ له به‌ریتانیا به‌روی په‌یدا کرد. بزاقی کرێکاری توندپه‌وی به‌ریتانیا، به‌م دروشمه‌ ده‌یه‌ویست خاوه‌نداریه‌تی ئامرازی به‌رهمه‌نیان و دابه‌شکردن له چنگی خاوه‌نداران ده‌رکێشن و راده‌ستی یه‌ك‌تییه‌کانی بکات.

سهندیکالیزم بزاقیکه‌ به‌ دژی سه‌رمایه‌داری كه‌ داواکاری خودمختارییه‌ بۆ گروپه‌ کرێکارییه‌كان و له هه‌ر چالاکییه‌کی راسته‌وخۆی پێشه‌سازی بۆ رووخانی سیسته‌می سه‌رمایه‌داری پشته‌گیری ده‌کات. كه‌واته سهندیکالیسته‌كان له گه‌ل سۆسیالیسته‌كان كه‌ ده‌یانپه‌ویت له رێی په‌رله‌مان یا شۆرش ده‌ست بگرن به‌ سه‌ر حوکه‌مه‌دا جیاوازیان هه‌یه. سهندیکالیسته‌كان وه‌ك ئانارشیه‌سته‌كان، ده‌وله‌ت به‌ سه‌تمه‌کار ده‌زانن و بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانه‌که‌کانیان کاری تیکده‌رانه و مانگرتنی گشتی و ئاژاوه‌ نه‌جام ده‌دن. به‌ گشتی ئەم رییازه‌، کرێکاران به‌ کۆله‌که‌ی سه‌ره‌کی کۆمه‌لگا ده‌زانن و ده‌بن کرێکارانی هه‌ر پێشه‌یه‌ك سهندیکای تابه‌ت به‌ خۆیان دروست بکه‌ن و ئامرازه‌کانی به‌رهمه‌نیان و دابه‌شکردن به‌ ده‌سته‌وه‌ بگرن و ده‌ست وه‌رده‌نه‌ هه‌موو کاروباریکی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌وه. ئەم روانگه‌ کۆمه‌لگا پێوستی به‌ ده‌وله‌ت نییه‌.

له‌ دوا‌ی شه‌ری جیهانی یه‌که‌م و شۆرشی ۱۹۱۷ له‌ سوئیه‌ت، سهندیکالیزم به‌روی نه‌ما و لایه‌نگه‌

یان روویانکرده کۆمۆنیزمی شوڤر شگێڕانهی سوڤیهت یان کهوتنه ژێر رکێفی دهسهلاتی دیموکراسی رۆژاوا بۆ برهو پێدانی باری کۆمهلایهتی و نابوووری له ریی بلبووونهوه له یهکیهتی پیشهسازی و چالاکی پهڕلهمانی.

سیا سیا سیا Central Intelligence Agency (C. I. A)

ناوی کورتکراوی «ناژانسی ناوهندی زانیاری و سیخوپی» ئەمریکایه که له ساڵی ١٩٤٧ له کاتی سه‌رکۆماری ترمه‌ن به مه‌به‌ستی هاونا‌هه‌نگ کردنی کاروباری سیخوپی ده‌ولت و رینموونی کردنی سه‌رکۆمار و «ئهنجومه‌نی ئاسایشی نه‌ته‌وه‌یی» دامه‌زراوه. دانانی به‌رپرسی ناژانسی دوا‌ی په‌سند کردنی سینا (ئهنجومه‌نی پیران) له لایه‌ن سه‌رکۆماره‌وه به ئه‌نجام شه‌گات و ناژانسی ته‌نیا له به‌رامبه‌ر سه‌رکۆمار به‌رپرسیاره. ئەم ریکخراوه له چوار به‌شی سه‌رکه‌ی پینکها‌توه که بریتین له:

١- زانست و ته‌کنۆلۆژی.

٢- لۆجیستیکی (جی به‌ جیکردن).

٣- زانیاری.

٤- نه‌خشه و پلان.

جگه له‌مانه ناژانسی، سن لقی سه‌ربه‌خۆی هه‌یه:

١- به‌شی هه‌والگیری ده‌روه.

٢- به‌شی کاروباری دژه سیخوپی و دژه زانیاری.

٣- به‌شی ده‌ستیوه‌ردانی په‌نامه‌کی له ولاتانی ده‌ره‌کی.

سیاسه‌ت/رامیاریی سیاست Politics/Policy

ئهم زاراوه له زمانی فره‌نسا له ریشه‌ی politique وه‌رگیراوه که ئه‌ویش له ریشه‌ی یونانی politikos و ریشه‌ی polis به مانای شار وه‌رگیراوه. له‌ سه‌رده‌مه‌دا politikos به واتای «هونه‌ر و هه‌لسۆکه‌وتی حۆکه‌مه‌ت له ولات» یان ده‌ولت - شه‌ره‌کانی یونان لیک دراوه‌ته‌وه.

سیاسه‌ت به‌ گه‌شتی بریتیه‌یه له ستراتییجی* یان میتۆد* و رینایزیک بۆ به‌رئوه‌بردن یان باشت‌ر به‌رئوه‌چوونی هه‌ر کارێک چ کارێکی شه‌خسی بی‌ت چ کۆمه‌لایه‌تی. به‌لام مانایه‌کی تایبه‌تیش بۆ ئهم زاراوه لیک‌دراوه‌ته‌وه که ئه‌ویش بریتیه‌یه له لیک‌دانه‌وه و توێژنه‌وه‌ی ره‌ه‌نده‌ سیاسیه‌کانی دیاره کۆمه‌لایه‌تییه‌کان. بۆ وینه ده‌سه‌لات، ده‌ولت، ره‌فتاری سیاسی، بریاردانی سیاسی و به‌رئوه‌بردن کاروباری گه‌شتی.

سیاسه‌ت به‌ یه‌کێک له‌ کۆترین به‌شه‌کانی زانسته کۆمه‌لایه‌تییه‌کان داده‌نری و کتییی «کۆماری» پلاتۆ، یه‌که‌م به‌ره‌مه‌ که له‌م باره‌وه نووسراوه و تییدا باس له‌ چۆنه‌تی حۆکه‌مه‌تی شه‌ره‌کانی یونانی کۆن ده‌کات. له‌م کتییه‌دا پلاتۆ حۆکه‌مه‌تی نوخه‌*کان پێشنیاز ده‌کات. یاش پلاتۆ، ئه‌ره‌ستۆ توێژنه‌وه‌یه‌کی قوول‌تری له‌مه‌ر زانستی سیاسه‌ت و شیوازی حۆکه‌مه‌ت کردووه که نووسینه‌کانی ئه‌و له‌و بواره‌دا بنچینه‌ی زانستی

رامیاری له قه‌لهم نه‌دین. دواتر له سردهمی رینسانس، نیکولۆ ماکیاقیلی نووسەر و سیاسه‌تمهداری ئیتالی کتیبیککی به ناوی «میر» نووسیوه که تییدا شیوازه‌کانی حوکمه‌تکردنی رافه کردووه. (بروانه ماکیاقیلیزم) ئەم کتیبه بووه هۆی ئەوه که زۆربهی پادشایان و دهسه‌لاتدارانی سهدی هه‌ژده له ئەوروپا په‌په‌روی بیر و بۆچوونه‌کانی بکه‌ن.

به‌لام پیشینه‌ی هه‌ل‌دان بۆ به‌دهینهانی سیاسه‌ت وه‌ک زانستیک، ده‌گه‌ریته‌وه بۆ قوتابخانه‌ی پۆزه‌تیفیزی ناگوست کۆنت (۱۷۹۸-۱۸۵۷) له سهدی نۆزده. پۆزه‌تیفیزیسته‌کان، پیشکه‌وتنی زانسته سرووشتییه‌کانیان به ده‌ره‌نجامی مل‌نه‌دان به‌کۆت و به‌نده میتافیزیکیه‌کان ده‌زانی و خوازیاری به‌کاره‌ینانی میتۆده‌کانی زانستی سرووشتی بوون له توژینه‌وه کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کاندا. به‌م بۆنه‌وه کۆنت له کتیبه‌که‌ی خۆی به ناوی «زانستی سیاسه‌ت» ئەم راستیه‌ی سه‌لماندووه که زانستی سیاسه‌ت به‌ به‌راوردکردن له‌ گه‌ل زانستی فیزیا، زانستی فیزیای کۆمه‌لایه‌تی له ئەژمار دیت و به‌ هه‌مان شیوه‌ی فیزیا له‌ گه‌ل دیارده‌گه‌لی دینامیک و ستاتیک سه‌روکاری هه‌یه.

زانستی سیاسه‌ت به‌ دوو چه‌مک دابه‌ش کراوه: یه‌که‌م، به‌ مانای سیسته‌می سیاسی یا حوکمه‌ت و ده‌زگا حوکومییه‌کان و سیاسه‌تی راپه‌راندن و شیوه‌ی ده‌سه‌لاتداریه‌تی و ئیداره‌ی کۆمه‌لگه‌یه. دووه‌م، زانستیک که له‌ گه‌ل بونیاده نابووری و کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتورییه‌کانی ده‌زگا حوکومییه‌کان، زه‌مینه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی ده‌سه‌لاتی سیاسی و هینز به‌ مانای گشتی، مان و نه‌مانی حوکمه‌ته‌کان، پێوه‌ندی نیوان ده‌وله‌تان و فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی، پێوه‌ندی کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی له‌ گه‌ل ژبانی سیاسی و که‌لتوری سیاسی و نابووری و میژووی سیاسی و ... سه‌روکاری هه‌یه.

سیاسه‌ت و گۆرانکاریه‌ سیاسیه‌کان له‌ سه‌ر هه‌موو ژبانی مرو‌قایه‌تی کاریگه‌ری دا‌ه‌نیت. چونکا جاری واهیه‌ بریارینکی نابه‌جیی سیاسی ئەینته هۆی به‌ریابوونی شه‌ر و پێکدادان یا شو‌پش و کۆده‌تا* که ئەمانه‌ش هه‌موو به‌ستینه‌ نابووری و کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتوری و نایینی و فیکریه‌کان تووشی وه‌رچه‌رخان ده‌کات. ئەگه‌رچی هه‌ندئ له‌ نووسه‌ران چه‌قی توژینه‌وه‌کانی زانستی سیاسه‌ت به‌ ده‌وله‌ت* یان حوکمه‌ت* له‌ قه‌لهم ئەده‌ن به‌لام هه‌ندیکێ تر له‌ سه‌ر ئەم به‌رایه‌ن که سیاسه‌ت، سه‌نته‌ر و ناوه‌ندیکی تاقانه‌ی نییه چونکا وه‌ک زۆربه‌ی زانسته‌کانی دیکه زانستیککی فره‌ناوه‌نده. دیارکردنی بابه‌تی ناوه‌ندی وه‌ک بابه‌تی سه‌ره‌کی زانستی سیاسه‌ت، ئەگه‌ریته‌وه بۆ چه‌ز و تاسه‌ی زانایانی سیاسی و کیشه‌ گرنه‌گه‌کانی سه‌رده‌م و کاریگه‌ریی زانسته‌کانی ده‌وروبه‌ر.

سیاسه‌تمهدار

سیاستمدار

Politician

به‌ که‌سیک ده‌گوترئ که له‌ کاروباری سیاسی، شاره‌زا و سه‌رده‌رچوو بیت و سیاسه‌ت بۆی بووبیته‌ پیشه.

سیاسه‌تمهدار بریتیه‌ له‌ که‌سیک که خه‌بات ئەکات بۆ گه‌یشتن به‌ حوکمه‌ت و ده‌سه‌لات. سه‌ره‌کوتن له‌م بواره‌شدا ئەگه‌ریته‌وه بۆ لیها‌توویی و زیره‌کی ئەو له‌ به‌کاره‌ینانی سن بنه‌مای هاندان، گفتوگو و سازش.

به گشتی مانای ئەم زاراوه له قهبارهی ماهیهتی سیستهمی سیاسیدا دهرئهکهوئیت بۆ وینه له بریتانیا، ئەو خهباتهی که سیاسهتهدار تیوهی گلاوه، پڕهتی له ململانی و کاتیک سهرکهوتن ودهست دیت که کهسیک بتوانیت کهسی دیکه یان گرووپیک (پاشا، پهڕلهمان و حیزب) پیمل بکات به بانگهشه و دروشمهکانی خۆی. لەم گۆشه نیگاوه، سیاسهتهدار به کهسیک دهلین که لیوهشاهویی خۆی بۆ راگیرکردنی بیرووی خهلکی سهلماندبیت. ئەم واتایه له نزمترین ناستی خۆیدا به چهواشهکاری لیک دراوهتهوه: شکسپییهر گوتهنی، «سهیری سیاسهتهدار بکه ... که تهناهت خواوهندیش فریو نه‌دات!»

سیاسهتی ئاو سیاست آب Hydropolitics

ئەم زاراوه له گه‌ل دیپلۆماسی ئاو Hydrodiplomacy هاوواتایه و به مه‌بهستی سیاسهته جیهانبه‌یه‌کان له‌مه‌ر کیشه‌ی ئاوی شیرین به‌کار براهه. له‌به‌رئه‌وه‌ی له‌ داهاتوودا ئاو ده‌بیته‌ ده‌سپێچکیکی سیاسی و رهنگه‌ مایه‌ی کیشه‌ی نیوده‌وله‌تی بیت. نه‌گه‌رچی 70٪ گۆی زه‌وی پڕه‌تی له‌ ئاو به‌لام ته‌نیا 1٪ ئەم ئاوه‌ راسته‌وخۆ که‌لکی لی وهرده‌گیریت. له‌ لایه‌کی تروه‌ به‌ هۆی گرنگی ئاو بۆ په‌رسه‌ندنێ ناپووری، هه‌بوونی چه‌م و رووباری گه‌ره‌ی هاوبه‌ش له‌ نیوان چه‌ند وڵندا له‌م دوا‌یانه‌ زاراوه‌ی دیپلۆماسی ئاو ره‌واجی په‌یدا کردوه‌. هه‌ر به‌م بۆنه‌وه‌ له‌ نه‌توه‌یه‌که‌گرتوه‌وه‌کانیش نه‌نجومه‌نیکێ ناحوکوومی له‌ سا‌نی 1995 بۆ باسکردن له‌ کیشه‌ی ئاو دامه‌زراوه‌ و یه‌که‌م دانیشه‌تی خۆی له‌ که‌نه‌دا به‌رپه‌وه‌برده‌.

سیاسهتی ده‌رگای کراوه‌ سیاست دره‌ای باز Open door policy

ئەم زاراوه یه‌که‌م جار له‌ لایه‌ن جۆن های، وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ئەمریکا له‌ سنیته‌مه‌ری 1899 به‌ مه‌بهستی په‌رسه‌ندنێ ناپووری وڵاتی چین و پاراستنی سه‌ره‌خۆیی ئەم وڵاته‌ به‌کار براهه. به‌لام ئیستا مه‌به‌ست له‌م زاراوه‌ ئازادبوونی چالاکی بازرگانی و سه‌رمایه‌دانانی وڵاتانی ده‌ره‌کی‌یه‌ له‌ وڵاتیکدا له‌ سه‌ر بنه‌مای یه‌کسانی مافه‌کان. سه‌رچاوه‌ی ئەم سیاسه‌ته‌ نه‌گه‌ریته‌وه‌ بۆ بنه‌ماکانی لیبرالیزمی ناپووری.

سیاسهتی ده‌ره‌وه‌ سیاست خارجی Foreign Policy

بریتیه‌ له‌ ستراتیجی* یان زنجیره‌ کرداریکی دارنژاوه‌ له‌ لایه‌ن ده‌سه‌لاتدارانی حوکمه‌تیک به‌ مه‌بهستی گه‌یشه‌تن به‌ ئامانجیکی دیاریکراوه‌ له‌ چوارچیوه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی نه‌توه‌ویی و نیونه‌توه‌ویی. ئەم سیاسه‌ته‌ بریتیه‌ له‌ دیاریکردن، راپه‌راندن و دا‌بینکردنی به‌رژه‌وه‌ندی و ئامانجه‌ نه‌توه‌ویه‌کان که‌ له‌ گۆره‌پانی نیونه‌توه‌وییدا له‌ لایه‌ن ده‌وله‌ته‌کان به‌رپه‌وه‌ ده‌جیت. سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی وڵاتان له‌ هه‌مان کاتدا که‌ هه‌ندێ پرهنسیپی نه‌گۆر له‌خۆ ده‌گرن، ئەبێ گۆرانکاریه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کانیش له‌به‌رچاوه‌ بگرن. هونه‌ری دارشته‌نی سیاسه‌تی ده‌ره‌کی له‌وه‌دایه‌ که‌ ئەم دوو خاله‌ پیکه‌وه‌ گرن دات چونکا هه‌ر چه‌نده‌ پنه‌وه‌ندی ده‌ره‌کی وڵاتان به‌ریلاوتر بیت، گرنگی ئەم سیاسه‌ته‌ زیاتر هه‌ست پێ ده‌کریت.

سیاسهتی دهرهوهی ههر ولاتیك، دهوامه‌ی سیاسهتی ناوخۆیی هه‌مان ولات له ئەژمار دیت، به واتایه‌کی تر پینکاته‌کانی سیسته‌مێکی سیاسی له ناوخۆ، ده‌توانی دهروری کاریگهر بگینن له دیاریکردنی ستراتیجی و به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی شو ولاته له ناستی نیوده‌وه‌لتیدا. سیاسهتی دهره‌کی ههر ولاتیك له گه‌ل سیاسهتی ناوخۆیی پێوه‌ندی نه‌پساره و راسته‌وخۆی هه‌یه. ئەم دوو سیاسه‌ته‌ نه‌گه‌رچی له رواله‌تدا جیاوازن به‌لام ماهیه‌تیکی هاوبه‌ش و یه‌کسانیان هه‌یه و له راستیدا ئەکرێ بڵێن سیاسهتی دهره‌وه، ره‌نگدان‌ه‌وه‌ی سیاسهتی ناوخۆیه.

سیاسهتی دهره‌وه به‌شیک له سیاسهتی نیوده‌وه‌لتیش له ئەژمار دیت و ههر له یه‌که‌مین پێوه‌ندییه‌کانی کۆمه‌لگا سه‌ره‌تاییه‌کانه‌وه هه‌بووه. به‌لام به‌ شیوازی نوێ، نه‌گه‌ریته‌وه بۆ سه‌ره‌ندانی ده‌وله‌ته‌ ئه‌وروپیه‌کان له سه‌ده‌ی حه‌فده. ئیمپروکه سیاسهتی دهره‌وه ناویته‌یه له گه‌ل «ده‌وله‌تی نه‌ته‌وه‌یی» دا. له سه‌رده‌می شوپرسی فره‌نسا به‌دواوه که نه‌ته‌وه‌په‌رستی، هیندی هیندی هه‌موو ره‌گه‌زه‌کانی ده‌وله‌ت‌مه‌داری و ده‌وله‌ته‌ نه‌ته‌وه‌یه‌کانی پیکه‌وه به‌سته‌وه، سیاسهتی دهره‌وه‌ش له گه‌ل هه‌ست و خوستی نه‌ته‌وه‌یی زیاتر ناویته‌ بووه.

پاش سه‌ده‌ی نۆزده جه‌ماه‌ره‌ی‌کی زۆتر له خه‌لك خۆیان به‌ سیاسهتی دهره‌وه سه‌رقال کرد. ئەم ره‌وته پێ‌به‌پێی پرۆسه‌ی فراژووتنی ده‌وله‌تی نه‌ته‌وه‌یی و ناسیۆنالیزم* گه‌شه نه‌کات. توێژینه‌وه‌کان روونی نه‌که‌نوه که سیاسهتی دهره‌کی له سه‌ده‌ی بیسته‌مدا زیاتر به‌ره‌و دیموکراسیه‌ت هه‌نگاوی ناوه. ئەم گۆرانکارییه‌ش به‌ هۆی گرینگی پیدان به‌ رای گشتی* یه‌وه بووه. له سه‌ره‌به‌ندی جیهانی دوو جه‌مه‌ریی و ململانیی جیهانی سه‌رمایه‌داری له به‌رامبه‌ر جیهانی کۆمۆنیستی و هه‌روه‌ها جیهانی سیه‌هم، «سیاسهتی دهره‌وه» به‌ تایبه‌ت له ولاتانی پێشکه‌وتوودا به‌ره‌و ئالۆزی ده‌پوا و له نه‌رته‌کانی پێشسووی دوور نه‌که‌وت‌ه‌وه.

سیاسهتی زمان سیاست زبانی Politics of Language

زمان، نامرازی سه‌ره‌کی که‌لتوو‌ره و پیناسه‌یه‌کی گرینگه بۆ شوناسی نه‌ته‌وه‌یی. خاوه‌نی زمان بوون به واتای به‌هره‌مه‌ندبوون له معریفه‌یه. هه‌ندئ له رۆشنیبه‌ر نه‌لمانه‌یه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده و نۆزده بریوان و ابوو که پێوه‌ندی سن‌قوئی نیوان زمان و معریفه و نیشتمانه که که‌سیك ده‌کاته نه‌لمانیایی و که‌سیکی دیکه‌ش به ئینگلیزی. له‌به‌ره‌وه‌ی له زۆریه‌ی ولاته‌کان به یه‌ک زمانی تایبه‌ت ناخاوتن نا‌کریت که‌واته زمان بۆته هۆی به‌ریابوونی کیشه‌یه‌کی سیاسی گرینگ. پێوه‌ندی زمان به‌ سیاسه‌ت، وه‌ک پێوه‌ندی ئۆکسیجن به‌ هوا لیک‌دراوه‌ته‌وه. ره‌نگه هه‌لپه‌ژاردنی ههر وشه‌یه‌ک له ههر گوتار (discourse) ریک‌دا هه‌نگاوێکی سیاسی له قه‌لم بدریت.

سیاسهتی زمان، له لای حوکمه‌ته‌کان زۆر په‌نامه‌کی و شاراوه‌یه. ههر حوکمه‌تیك خاوه‌نی سیاسه‌تیکی زمانیه‌ که هه‌ندئ جار جینگای په‌سندی هه‌مووانه و هه‌ندئ جاریش به‌ زۆره‌ملی دانه‌سه‌پن. هه‌ج حوکمه‌تیکی

چاوی بیئینی که مینه*ی نییه و ئاره زووی گه وری دهسه لاتداران تیاچوونی نه یارانیه. له بواری به کارهینانی سیاسهتی زمانی، ولاتی فرهنسا به نمونه دههینینهوه: سیاسهتی یهکیهتی نه تهوهیی لهم ولاته دا که هه ر له سه ره تای حوکه مته پاشایه تییه وه په پیره و کراوه، هه میسه له دووی «یه کگرتوویی زمان» بووه که له به رامبه ر زمانه کانی دیکه نه رمیی نیشان نه داوه. بو وینه تا پیش شه ری جیهانی دووه میسه نه گه ر لاوانی به ریتانی له قوتابخانه به نه ژگا قییه وه ته نیا یه که وشه ی زکماکیان به زاردا به اتایه، فه لاقه یان ده کاردن. یان زمانی باسکی ته نیا له ناو خیزانه کان به زاردا دیت.

Multiculturalism سیاست چندفرهنگی **سیاسهتی فره که لتووری**

نهم زاراهه ده ره نجامی هه ول و تیکۆشانیکه که له زۆریه ی ولاتان بو کۆتایی هینان به نا کۆکی نیوان فره هنگی زۆرینه* و فره هنگی که مینه* به نه انجامیان گه یاندووه. به پیی نهم سیاسه ته، که لتووره جیا جیاکان وه که نه خش و نیگاری موزاییک له پال یه کدا جیگیر نه بن به چه شنیک که هیچ که مینه یه که ناچار نابیت ره گه زه فره هنگییه کانی حۆی وه لا بنیت یان فره مۆشیان بکات.

نهم سیاسه ته له به رامبه ر سیاسه تی یه که لتووری به ره سه ته بو ته وه. به پیی نهم سیاسه ته، هه ندی له و ولاتانه ی که خاوه نی چند فره هنگی جیاوازی نه تنیکی و نه ته وه یی بن، بن ره چا وکردنی نهم جیاوازیانه هه ول نه دن له ئیداره ی کۆمه لگادا سیاسه تیکی یه کده ست و یه کپارچه جیبه جی بکه ن که نا کامی وه ها سیاسه تیک جگه له توانده وه ده مچ بوونی که لتووره جیاوازه کانی تر شتیکی تر نییه. نمونه ی به رچاوی نهم سیاسه ته، ره فته ره کانی ده ول ته ی تورکیا یه له به رامبه ر که لتووری کورده کانی نهم ولاته.

Big stick policy سیاست چماق بزرگ **سیاسهتی گۆپالی گه وره**

نهم زاراهه له لایه ن رۆز قیلت (١٨٨٢-١٩٤٥) سه رکۆماری نه مریکا به مه به سته ی به کارهینانی زه بر و زه نگ بو مه سه له ناوخۆیی و ده ره کییه کان به کار براوه. ده لین له کاتی خۆیدا گوتویه: «هه رکاتیگ گۆپالیکی گه ورت به ده سه ته وه بوو، ئینجا به هینمی و له سه ر خۆ گفته گو بکه».

spy جاسوس **سیخوڤ/جاسوس**

که سه یگ که به شیوه یه کی په نامه کی و شاراهه له ناو ئۆپه راسیونی ولاتی دوژمن، هه وال و زانیاری و نه ینی کۆیکاته وه بو گه یاندن به لایه نی به رامبه ر. نه گه ر سیخوڤیک ده سگه ر بکریت، ماق نه وه ی نییه وه که دیلیکی جهنگی له گه لیا هه لسه کوه ت بکریت به لام بۆی هه یه له داگایه کی دادپه روه رانه به هه ره مند بیت. سه زای سیخوڤ له کاتی شه ردا به چاوپۆشی کردن له وه یکه، له راگوستنی زانیاری و رازبه ری سه رکه وتوو بووبیت یان نا، مه رگه. سیخوڤی کردن له کاتی ناشتیدا له یاسا نیونه ته وه ییه کان پیزه وی ناکات به لکوو به پیی یاسای ناوخۆیی ولاته کان له گه لی ره فته ره بکریت.

سیستهمی سیاسی نظام سیاسی Political system

سیستهم له وشه‌ی یونانی sustema به واتای «به کۆمه‌ل» وه‌رگیراوه. ئەم وشه له ژۆریه‌ی زانسته‌ی فلسفه‌ی و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کان، به واتای جیاوازی به‌کار برابوه. له زاراوه‌ی سیاسیدا سیستهمی سیاسی بریتیه له کۆمه‌لێ داموده‌نگا و پالنه‌ری ناشکرا که پینکهاته‌کانی ده‌سه‌لات به‌دی ئەهه‌ینن. له پیناسه‌یه‌کی تردا سیستهمی سیاسی بۆ ده‌رخستنی تایبه‌ته‌ندییه‌ی لۆژیکیه‌کانی هاوپیوه‌ند له گه‌ل هه‌ر چه‌شنه‌ی ژیا‌نیکی سیاسی ئاراسته‌ی کراوه. که‌واته سیستهم، به‌ ناچاری له‌ قه‌باره‌ی هه‌ر تیۆرییه‌ک بیجم بگرت، ناشکرا و ئاراسته‌ی ئەکات.

سیستهمی سیاسی له‌ گه‌ل رژیمی سیاسی که شیوازی حوکمه‌ت کردنه، جیاوازیان هه‌یه. بۆ وینه سیستهمی «کۆماری» سیستهمیکی دیاریکراوه به‌لام هه‌ر ولاتیک، به‌ پیتی راده‌ی ده‌سه‌لاتی سه‌رکۆمار رژیمیکی تایبه‌ت به‌ر قه‌واره‌ی دانه‌مه‌زینیت. به‌ گشتی ده‌ولت وه‌ک پینکهاته‌ی سه‌ره‌کی سیستهمی سیاسی له‌ قه‌لم دراوه و له‌ به‌ر ئەوه‌ش که هه‌یزی سزادانی به‌ ده‌سته‌ویه، هه‌ندی‌جار هاوواتای سیستهمی سیاسی مانا کراوه‌توه. نموونه‌ی سیستهمه‌ی سیاسیه‌کان وه‌ک، سیستهمی فینۆدالی، سه‌رمایه‌داری، په‌رله‌مانی، تۆتالیتەری و ...

میتۆدی لیکدانه‌وه‌ی سیستهمه‌ی سیاسیه‌کان، له ۱۹۵۰ به‌ملاوه له‌ رۆژاوا ره‌واجی په‌یدا کرد و نامانجه‌که‌شی، به‌ده‌سته‌وه‌دانی تیۆرییه‌کی گشتی بوو بۆ شروقه‌ی هه‌موو ره‌هه‌نده‌کانی ژیا‌نی سیاسی له‌ سه‌رحه‌م سیستهمه‌ی سیاسیه‌کاندا. مه‌سه‌له‌ی سه‌ره‌کی بۆ لیکدانه‌وه‌ی سیستهمه‌ی سیاسیه‌کان. چۆنییه‌تی سه‌ره‌ل‌دان و ده‌وام و وه‌رچه‌رخان و له‌ناوچوونی ئەم سیستهمانه‌یه. له‌م روانگه‌وه‌ی سیاسه‌ت له‌ هه‌موو سووچ و قوژبێنکی ژیا‌نی کۆمه‌لایه‌تیدا جیتی خۆی کردۆته‌وه و بۆ تینگه‌یشتن له‌ سیستهمی سیاسی، ده‌بین پیچه‌لیووچی و ئالۆزییه‌کانی ناخی پیوه‌ندییه‌ی سیاسیه‌کان له‌ناو ژیا‌نی کۆمه‌لایه‌تیدا ساده‌ بکرتیه‌وه و لیک بدریتیه‌وه. سیستهمی سیاسی، وه‌ک مه‌داری سیاسه‌ت و حوکمه‌ت، سیستهمیکه‌ که داتا‌کانی له‌ ده‌وربه‌ری خۆی وه‌رده‌گه‌رئ و له‌ پرۆسه‌ی پینکهاته‌ی سیاسیه‌کاندا ده‌یخه‌ملێنن و ئینجا له‌ قه‌واره‌ی سیاسه‌ته‌کان نه‌یداته‌وه به‌ کۆمه‌لگا.

سیستهمی فره‌ حیزبی نظام چند حزبی Multiparty System

سیستهمیکه‌ که تینیدا ریزه‌یه‌کی زۆر له‌ حیزبه‌ی سیاسیه‌کان به‌ شیوه‌ی هاوبه‌ش بۆ به‌ده‌ست هه‌نانی ده‌سه‌لات هه‌ول ئەه‌دن، کاتیکیش سه‌ره‌که‌وتنیا‌ن به‌ده‌ست هه‌نا به‌ هاوکاری یه‌کتر به‌رنامه‌ و پلانی هاوبه‌ش بۆ به‌ریوه‌بردنی حوکمه‌ت ئاراسته‌ ده‌کهن. بۆ وینه له‌ ولاتانی ئه‌وروپیدا سیستهمی فره‌ حیزبی بۆته‌ باو. له‌ فره‌نسا کاتی خۆی ژماره‌ی ئەم حیزبانه‌ گه‌یشتۆته ۲۰ حیزب. له‌ ئەلمانیا، ئیتالیا و سوئیسرا ئەم سیستهمه‌ ده‌ور ئەهه‌ینیت. یان ئەو دۆخه‌ی که له‌ عێراقی دوا‌ی رووخانی رژیمی سه‌دام حه‌سه‌ین له‌ سا‌لی ۲۰۰۶ هاته‌ کایه‌وه.

هه‌بوونی سیستهمی فره‌ حیزبی له‌ ولاتیک، بنه‌مایه‌که‌ بۆ به‌راوردکردنی ریزه‌ی دیموکراسی له‌ وڵاتێک

به گشتی سینکتاریزم بۆ تیره‌گه‌ری و عه‌شیره‌گه‌ری له ناو حیزب و لایه‌نه سیاسیه‌کاندا به‌کار دیت که پتر له ناو حیزب و گروهه‌ چه‌پیه‌کاندا باوه. ئەمەش دەبیتته هۆی ئەوه که ئەم گروهه‌پانه لق و پۆپی جۆراوجۆریان لی ببیتته‌وه. تیره‌گه‌ری له ناو حیزبه‌ سیاسیه‌کان هه‌میشه‌ ناگه‌ریتته‌وه بۆ جیاوازی بیروپرا به‌لکوو هه‌ندی جار له ناکۆکی و ململانی تایبه‌تی و زنده‌خوازی رامیارییه‌وه سه‌رچاوه‌ ده‌گری.

ش

Civilization

تمدن

شارستانییهت / ژیار

مه‌به‌ست لهم زارواه، شئیوه ژیانی شارستانییه‌یه له کۆمه‌لگایه‌کی شاریی که سئ واتای لیده‌بیته‌وه:

- به‌ره‌وپیروی نه‌قل و مرو‌قابه‌تی چوون.

- نه‌نجامدانی به‌ریوجیی کاروباری ژیان.

- هه‌نگاوانان به‌ره‌و ناکار و نه‌خلاقیی شاریی.

شارستانییه‌ت له زارواهی سیاسیدا «به‌کۆمه‌لێک ده‌زگا و رێنکخراوه‌ی کۆمه‌لایه‌تی، پێوه‌ندی نابووری و

کۆمه‌لایه‌تی، ئایینی، هونه‌ری و نه‌ده‌بی و به‌ره‌مه‌هه‌تیا له‌ کۆمه‌لگایه‌کی په‌ره‌سه‌ندوو» ده‌گوتری. به

واتایه‌کی‌تر، شارستانییه‌ت به‌ کۆمه‌لێک پاشکه‌وتی مادی و مه‌عنه‌وی مرو‌ له‌ کۆمه‌لگایه‌کی په‌ره‌سه‌ندوو

ده‌وتری. شارستانییه‌ت له‌ زانستی مرو‌ناسیدا وه‌ک پاژێک له‌ که‌لتووهر له‌ قه‌لم دراوه‌.

Chantage

شانناژ / هو‌چیگری

شانناج

نهم وشه به مانای گۆزانی گوتن و تی‌چریکاندنه به‌لام له‌ زارواهی سیاسیدا بریتییه‌له: هه‌ر کات که‌سێک

یان گرووپێک به‌ ده‌سه‌لاتی بالاتره‌وه بخوازینت له‌ که‌سێک یان گرووپێکی دیکه سوودی نابه‌جێ ببات و لایه‌نی

به‌رامبه‌ر پێم‌ل بکات به‌ پێچه‌وه‌انه‌ی روانگه‌ی خۆی ره‌فتار بکات. به‌ واتایه‌کی‌تر نه‌و که‌سه‌ی شانناج نه‌کات،

هه‌وڵ نه‌دات به‌ تۆقاندن و هه‌ره‌شه و بلا‌وکردنه‌وه‌ی هه‌والی درۆ، که‌سێک ملکه‌چی خۆی بکات یان بێده‌نگی

بکات یان باجی لێ‌سه‌نیت.

Sword of Damocles

شمشیر داموکلِس

شمشیری داموکلِیس

داموکلِیس له‌ نه‌فسانه‌کانی یوناندا یه‌کنێک له‌ ده‌ست و پێوه‌نده ماستاوکه‌ره‌کانی دیونیسوس، پاشای

سته‌مگه‌ری سیراکوز بووه که‌ هه‌میشه به‌سه‌ر به‌خته‌وه‌ری و مه‌زنایه‌تی پاشادا هه‌لیگوتووهر و ستایشی

کردووهر. دیونیسوسیش بۆ‌ئهو‌ی نه‌ده‌بی بکات و پیتی به‌سه‌لمینێ که‌ به‌خته‌وه‌رییه‌کی ناتوانی به‌رده‌وام

بیت، رۆژێک بۆ میواندارییه‌کی پرشکو‌و لێی ده‌گێریته‌وه‌ و شمشیریکی تیز و قورسی به‌ مووی نه‌سه‌پ له‌ ژوور

سه‌رییه‌وه هه‌لنده‌واسی که‌ به‌ که‌مترین جووله‌ی داموکلِیس به‌ سه‌ر سه‌ریدا ده‌که‌وت و ده‌یکوشت.

له‌ زارواهی سیاسیدا مه‌به‌ست لهم زارواه، نه‌وه‌یه که‌ هه‌میشه مه‌ترسییه‌کی گه‌وره و چاوه‌پروانه‌که‌راو له

که‌میندا هه‌یه و ده‌وله‌تی سته‌مگه‌ر بۆ به‌رگریکردن له‌ ئازادیخوازی خه‌لک، شمشیری داموکلِیس به‌ک

دههێنی که هه مان سهرکوت و دهبه سهری و نازار و نهشکه نهجهیه تاکوو دهرفتهی دهربرینی نازادانهی بیروپا به خهک نه دات.

Revolution

انقلاب

شۆرش

وشه که به مانای گۆپان له حاله تیکه وه بۆ حاله تیکه تره. ئەم زاراوه یه کهم جار له لایه ن کۆپرنیک به مانای جموجۆلی ئەستێره کان و هه تاو له زانستی ئەستێره ناسیدا به کار براوه (شۆرشێ زستانی و شۆرشێ هاوینی). دواتر له سه دهی ۱۷ له نه روپا، واتایه کی تازه ی به خۆه گرت و به مانای رابوونی سیاسی و کۆمه لایه تی مانا کاراوه ته وه. ئینجا به واتای سوپرا نیکی بنه رته ی له: شیوازی به ره مه هینان (وه ک شۆرشێ پیدشه سازسی و شۆرشێ ته کتۆلۆجی) یان وه رچه رخانیکه بنیاتنه ری کۆمه لایه تی و سیاسی (وه ک شۆرشه کانی فه ره نسه و سو فیه ت و ئی ران) وه یان لایه نیک له ژیا نی که لتووری و فیکری (وه ک شۆرشێ زانستی و شۆرشێ که لتووری) لیک دراوه ته وه.

به لام ئەوه یکه بۆ ته بابه تی ریناژه شۆرش گۆڕیه کان و ده رکسی مانای کۆمه لایه تی شۆرشه کان، ئەو وه رچه رخانه گورج و کوتوپرانه ن که له نه نجای شۆرش له ستراکتووری سیاسی و کۆمه لایه تی و ئابووری کۆمه لگادا رووی داوه. باس و بابه تی ئەم تیۆریا نه نه ک هه ر مه سه له ی گۆپرنی ده سه لاتداران به هۆی شۆرشه وه یه به لکوو گۆپرنی چینی فه رمانه روا یان و چۆنیه تی فه رمانکردن و گۆپرنی ده رگا کۆمه لایه تییه کان و چه وه ری شه ر و نازا وه و کرده وه ی شۆرش گۆڕانه یه که وه ها گۆرانه کاریه گه لیکه به دوا وه یه.

له سه ده ی نۆزه وه فه یله سو فان و لیکۆله رانی کۆمه لایه تی نه روپا له باره ی ده ری کۆمه لایه تی و میژووی شۆرش و هه لومه رچی ئەم دیاره ده ی بیروپا ی جۆراوجۆریان گۆریوه ته وه. به گشتی ئەو تیۆریا نه ی که له روانگه ی سیاسیه وه - نه ک کۆمه لناسی - سه یری مه سه له که ئەکه ن، دوو جۆرن: یه که م، بۆچوونی چه پی و گه ش بیانه یه له شۆرش که ئیستاش هه ر له سه ر بنه ما ی مارکسی و دیموکراسیه یه تی توند په ری ده سه لاتدار را وه ستا وه. به پیی ئەم تیۆریا نه، شۆرشه سیاسی و کۆمه لایه تییه گه وه رکه ن، که رسته یه کی «جه یری» بوون بۆ گه یشتن به کۆمه لگایه ک که تییدا نازادی و ئۆتۆنۆمی و هاوته رازی کۆمه لایه تی و یه کسان ییاده بکری ت. له م زه مه نه دا قوتا باخا نه «پیش ره و» هکان، به دوو گروپ دا به ش ئەکرین: ۱- نه وانه ی که پیش خستنی «یه کسان ی» به گرنگترین نیشانه ی پیشکه وتن ده زانن و بۆ گه یشتن به م ناما نچه ته نانه ت نه ری تی دیکتاتۆریش به کار ئەبه ن (وه ک لینی زم)*. ۲- ئەو بیرمه نده نازادیخوا زانه ی که یاخ ی بوون و زه نازه نای جه ما وه ره له شۆرشه ره سه نه کانه دا به دژی ئیستبداد و به ناما نچی په رده ان به دیموکراسیه یه تی ده زانن و به ره وای نابینن که دیموکراسی سیاسی، فیدای عه داله تی ئابووری و کۆمه لایه تی ییت.

له به رامبه ر چه پییه گه ش بینه کانه دا، راسته وه ره ش بینه کان خو ئەنوینن. نوینه رانی ئەم قوتا باخا نه که هه م له پاش و هه م له پیش شۆرشێ فه ره نسه وه هه بوون، بریتی بوون له: لایه نگرانی ناریستۆکراسی

کۆنه پارێزێ، شاپهستهکان و لایهنگرانی کلێسه. به درێژایی نیوهی دووهمی سهدهی نۆزده، کهسانیک وهک نیچه(فهیلهسووفی ئەلمانی) و گۆستاو لۆبۆن(دهروون - کۆمه‌لناسی فه‌ره‌نسی)، شوپشیان به ته‌قینه‌وه‌ی سۆزی وه‌حشییانه و به‌ره‌للا و رووخینه‌ری جه‌ماوه‌ر زانیوه. ده‌رووناسه‌ هاوچه‌رخه‌کان که له‌سه‌ر داینه‌مۆی ده‌روونی مو‌تالا ده‌کن، هه‌ندێ جار شوپش به‌ نوامیشتیکی «ده‌روون جقاتی» له‌ قه‌لم ئە‌ده‌ن و ئە‌مه‌ له‌ گه‌ل «گه‌رانه‌وه» بۆ زه‌ینییه‌تی سه‌ره‌تایی به‌راورد ئە‌که‌ن که له‌ حا‌لاتی په‌ریشانی ده‌روونی له‌ تاکدا خۆی ئە‌نوینی.

له‌ روانگه‌ی کۆمه‌لناسی سیاسییه‌وه‌ تیۆرییه‌کانی شوپش، به‌ پینچ رێبان دابه‌ش ئە‌کرین که هه‌ر کامیان له‌مه‌ر چۆنییه‌تی سه‌ره‌له‌دانی شوپشه‌کان، هه‌لگری شیوازی به‌لگاندن و خۆبندنه‌وه‌یه‌کی جیاوازن. مارکس، وه‌ک پینشه‌نگی تیوری مارکسی له‌ جو‌مله‌ی گرینگترین شروقه‌کارانی شوپش ناوونوس ده‌کری. مارکس له‌سه‌ر «ناعیلاجی» یان پیۆستیستی شوپش، به‌ ته‌ئکید پی‌داگری ئە‌کرد. ئە‌و پیی وابوو که هۆکاری شوپش ئە‌گه‌ر پێتوه‌ بۆ فراژبوونی هیزه‌ به‌ره‌مه‌هینه‌کانی کۆمه‌لگا. ئینجا له‌ ناکوکی ئە‌م هیزانه‌ له‌ گه‌ل پنیوه‌ندی و سیسته‌مه‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی نیستادایه‌ که شوپش دیته‌ کایه‌وه. کاتی ئە‌م سیسته‌م و پیوه‌ندییانه‌ به‌ر به‌ گه‌شه‌ی به‌ره‌مه‌هینان ئە‌گرن، هه‌سه‌له‌که‌ قوول ئە‌بیته‌وه‌ و سه‌رده‌می شوپشه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کان ده‌س‌پینئه‌کات. چینه‌ سه‌رده‌سته‌کان چه‌ز ناکه‌ن پی‌گه‌ی خۆیان له‌ ده‌ست به‌ده‌ن و چینه‌ ژێرده‌سته‌کانیش ناخوازن له‌و دۆخه‌ی که تێیدان به‌مێننه‌وه‌. ئە‌م پیکدادانه، شوپشی خۆناوی به‌دوا خۆیدا ئە‌هه‌ینیت. مارکس شوپش به‌ هۆکاری ناعیلاجانه‌ی «پینشکه‌وتن» و «شه‌مه‌نده‌فه‌ری میژوو» ناوبرده‌ ئە‌کات. (پروانه‌ مارکسیزم).

تیۆرییه‌کی تر که له‌سه‌ر شوپش ناراسته‌ کراوه‌ تیوری ده‌روونناسانه‌یه‌ که له‌ لایه‌ن دۆتوکویلی فه‌ره‌نسییه‌وه‌ شی‌کراوه‌ته‌وه‌. به‌ پیی ئە‌م بیژکه‌ دیارده‌ی نا‌ره‌زایه‌تی ئە‌بێ له‌ ده‌روونی تاکه‌وه‌ سو‌راغی بگێردی. به‌ واتایه‌کی تر نا‌ره‌زایه‌تی ئە‌گه‌ر پێتوه‌ بۆ سه‌رکو‌ت‌کردنی نیازه‌کانی تاک یان باشتربوونی ژیان یا دژواربوونیکی کو‌رتخایه‌ن له‌ دوا‌ی ماوه‌یه‌کی درێژی خۆشگۆزه‌رانی و کاردانه‌وه‌ی ئە‌م رووداوانه‌ به‌سه‌ر زه‌ینی تاکدا.

تیۆری سیه‌م، ئە‌گه‌ر پێتوه‌ بۆ دۆرکه‌هیم که رێبازه‌که‌ی خۆی به‌ ناوی فانکشنالیزم و کۆمه‌لگه‌ی جقاتی لیک ئە‌داته‌وه‌. دۆرکه‌هیم به‌ پیچه‌وه‌نی مارکس پیی وایه‌ که ئە‌ندامانی کۆمه‌لگا به‌هۆی فاماندن یا ویژدانی کۆمه‌له‌کی و هاوبه‌ش پیکه‌وه‌ یه‌کگرتوویان هه‌یه‌. ئالۆزبوونی رۆژانه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و دابه‌شکردنی کار ئە‌م یه‌کگرتوویی و ویژدانه‌ کۆمه‌له‌کییه‌ ئە‌خاته‌ مه‌ترسییه‌وه‌. ئینجا ئە‌م دۆخه‌ له‌ کو‌رت‌بۆل ده‌رئه‌چێ و کینشه‌کێشی کۆمه‌لایه‌تی ده‌س‌پینئه‌کات.

دوو که‌سی تر که ئە‌وانیش به‌ نۆبه‌ی خۆیان له‌ ناراسته‌ کردنی تیۆرییه‌کانی شوپش ده‌وریان بووه‌، بریتی بوون له‌ ماکس قیبه‌ری ئە‌لمانی و ویلبی‌رتۆ پاریتۆی ئیتالی. له‌ روانگه‌ی قیبه‌روه‌وه‌، ره‌فتاری جقاتی و هه‌ره‌وه‌زی جه‌ماوه‌ر ئە‌گه‌ر پێتوه‌ بۆ وه‌فاداری به‌ سیسته‌میکی فیکری که پیناسه‌یه‌کی نوێ له‌ واقع و جیهان ئە‌دا به‌ لایه‌نگرانی خۆی. ئە‌م پیناسه‌ هه‌مان چه‌مکی کاریزمایه‌ له‌ میژوودا. به‌رای قیبه‌ر کاتیکی ده‌سه‌

دهست هیزه کۆنباوه‌کانه‌وه بئیت هاوکیشه به‌رقه‌اره به‌لام دوو هیز نهم هاوکیشه‌یه تووشی مه‌ترسی ده‌کن: یه‌که‌م هیزی عه‌قلانی و دووه‌م، هیزی کاریزمایی.

به باوه‌ری پاریتۆ که روانگه‌یه‌کی ریاالیستی له نه‌ژمار دئیت، سه‌ره‌لانی شوپرش و سه‌ره‌وه‌زی سیاسی دوا‌یین قۆناغی لاوازیوونی ده‌زگا سه‌رکوت‌که‌ره‌کانی حوکمه‌ته. نهم لاوازیه نه‌بئته ده‌سپینچکێک بۆ رنک‌خراوه ده‌سه‌لات خوازه‌کان و نه‌وانیش له هه‌ر چه‌شنه ناره‌زایه‌تییه‌ک بۆ هینانه سه‌رشه‌قامی جه‌ماوه‌ر که‌لک وهرده‌گرن.

Revolutionism

انقلاب خواهی

شوپرشگێری

هه‌ر جوۆره کردار، شیوازیان تیورییه‌ک که خوازیاری پشتگیری له گۆرینی بنه‌رته‌تی بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی و ئابووری یان که‌لتووری بئیت، شوپرشگێری له قه‌لهم نه‌درئیت. شوپرشگێران، به‌دژی کۆنه‌په‌رستین و ته‌نانه‌ت ریفۆرم خوازه‌کانیش به سازشکاری له گه‌ل رژێم و سستی له کرده‌ودا تاوانبار نه‌کن.

Managerial revolution

انقلاب مدیریت (اداری)

شوپرشى ئیداری

جێبه‌جێکردنی چاودیریی له سه‌رمایه‌دارانه‌وه بۆ به‌ریوه‌به‌رانی ده‌زگا حکومی و ناحکومییه‌کان. هه‌نوکه، زۆریه‌ی کۆمه‌لناسان و زانایانی سیاسه‌ت له‌سه‌ر نهم به‌ریوه‌نه‌ که له سیسته‌مه‌ پێشه‌سازیه‌ پێشکه‌وتوو‌ه‌کاندا (سه‌رمایه‌داری و سۆشیاالیستی) ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه‌ به‌ ده‌ست به‌ریوه‌به‌رانی ده‌زگا ئابووری و ئیداری و سه‌ریازی و بوۆکراتییه‌کانه‌ به‌ تاییه‌ت، نهم توێژه‌ بالایه‌ی که چه‌رخ هه‌موو ده‌زگا‌کان هه‌له‌سه‌سوورئین. نه‌مانه‌ له راستیدا چینیکی ده‌سه‌لاتداری تازه‌ پیاکه‌وتوون که ده‌بنه‌ خواوه‌نی به‌شی زۆری داها‌ت و به‌ره‌مه‌هینانی ولاته‌که‌یان. نهم بیروکه‌ له لایه‌ن جه‌یمز بییرنام کۆمه‌لناسی نه‌مه‌ریکی، له کتیبی شوپرشى ئیداری (۱۹۶۱) له نه‌مه‌ریکا‌دا ها‌ته‌ ئاراوه.

Cultural revolutio

انقلاب فرهنگی

شوپرشى كه‌لتووری

راپه‌ڕینی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی چین له‌ سا‌له‌کانی ۱۹۶۶ تا ۱۹۶۹ به‌ رێبه‌رایه‌تی مانۆتسه‌دۆن به‌دژی بوۆکراسی* حیزبی که رێبه‌ره‌که‌ی لیۆشانۆچی بوو. نامانجی نهم راپه‌ڕینه، وهرچه‌رخانی بنه‌رته‌تی له کۆمه‌لگای چین و به‌رجه‌سته‌ کردنه‌وه‌ی رێبه‌رایه‌تی مانۆ بوو. بۆ نهم مه‌به‌سته‌ مانۆ، لاوانی «گاردی سوور» ی به‌دژی کادییرانی حیزبی و سه‌ریازی هه‌له‌خراند تا‌کوو هه‌ردووکیان بخاته ژێر رکینی خۆیه‌وه. نامانجی شوپرشى كه‌لتووری له چین، نه‌ک هه‌ر گۆرینی ستراکتووری ده‌سه‌لات، به‌لکوو گۆرینی هاندەر و پالنه‌ری کرده‌وه‌کانی خه‌لکی چین له‌مه‌ر عه‌دا‌له‌ت خوازیش بوو. نهم راپه‌ڕینه له لایه‌ن گاردی سووره‌وه به‌ره‌وووی شه‌په‌نگیزی و په‌ره‌ستنی مانۆ بووه‌ و سه‌ره‌نجام بووه‌ هۆی ها‌تته‌ مه‌یدانی توێرێک له نه‌رته‌ش و گه‌له‌

سور. بهلام خهوهنهکانی شۆرشێ کەلتووری وەک پڕۆژەیی «بازدانی گهوره بۆ پێشسهوه» بهتال بۆوه و گاردی سووریش کۆتێرۆل کرا و راپهڕینهکه له ساڵی ١٩٦٨-٩ خاوی بۆوه و هیمنی کەوتەوه و لات. دوایی قوناغی شۆرشێ کەلتووری له ساڵی ١٩٧١ پاش روخانی لین پیاوۆ-وهزیری بهرگری و جینشینی ماوۆ - کۆتایی پێهات.

شوقینیزم / شونیسیم / ناسیونالیسم افراطی Chauvinism

نەتەوهپەرستی توندپهوانه و ناماقوول کە تیکهال به پق و کین بێت بهرامبەر به نەتەوهکانی دیکه. وشهکه له ناوی نیکولا شوقین، که سه‌ریانزکی فه‌ره‌نسی و فیداییه‌کی ناپلیۆن بووه، وه‌رگه‌راوه. پاشان بۆ نه‌و که‌سانه به کار هاتوه که به حه‌زه و ئاره‌زوویه‌کی بێ‌پایان و لاتێ خۆیان خۆش ویستوه. له راستیدا شوقینیزم فیکه‌ریه‌کی دواکه‌وتووانه‌یه که مه‌به‌سته‌که‌ی شانازی کردن به گه‌لی خۆت و سووکایه‌تی کردن به گه‌لانی دیکه و به‌کۆیله‌کردنی نەتەوه‌کانی‌تره. سیاسه‌تی ره‌گه‌زیه‌رستی هیتلەر و فاشیسته‌کان له‌سه‌ر بنه‌ماکانی شوقینیزم بنیات نرابوون. ئەم‌ڕۆش هه‌ندێ ده‌ولەت و گرووپی کۆنه‌په‌رست، به‌که‌ک وه‌رگرتن له شوقینیزم، هه‌ولێ پێشیلکردنی مافه‌کانی خه‌ک و گه‌یشتن به ئامانجه‌کانیان ده‌دن. ماموستا شوکور مسته‌فا، بلیمه‌تی گه‌ره‌ی کورد، له‌مه‌ر ئەم زاراوه چەن رسته‌یه‌کی به‌نرخێ گوتوه که لیژهدا ده‌په‌ینمه‌وه:

«به‌راستی، مه‌سه‌له‌ی ئەژاد و ره‌گه‌زان مه‌سه‌له‌یه‌کی ئایدیۆلۆژیک و سیاسی فره‌ توند و تیزه‌. بیرمه‌ندانێ کۆنه‌په‌رستی دنیا‌ی سه‌رمایه‌داری ده‌هه‌لپه‌ی نه‌وه‌دا بوون که به هۆی راما‌نه‌ی نه‌ژادییه‌وه، ده‌سه‌لاتی سه‌رمایه‌داری به‌سه‌ر گه‌لاند‌ا سه‌پاندن پاسا‌و بدن. ئەمانه‌ پروپا‌لاند‌ه‌ی نه‌وه‌یان بلا‌و کرد‌وه که گۆیا په‌ژێ، هه‌ندێ له تیره‌ی مرۆ‌ة له هه‌ندیکێ دیکه‌یان ره‌سه‌تر و باش‌ترن.

هه‌روه‌ها لاق ئه‌ویشیا‌نه لێ‌داوه که ئه‌وروپا هه‌میشه‌ بنیاده‌مه‌کانی له‌گه‌ل بنیاده‌مه‌کانی ئاسیا و نه‌فریقیدا جیا‌وازن. شوقینیس‌تان‌ی عاره‌ب و عه‌جه‌م و تورک هه‌ر له هه‌رگه‌ی ئه‌وه‌دان، نەتەوه‌ به‌زۆر لکیندراوه‌کانیان، وەک وه‌ نمونه‌، کورد، گۆیه‌ به‌چکه‌ی جنۆکه‌ن، له دی‌و و درنج‌ن و ئیتر له‌م قسه‌ قۆره‌یله‌ وه‌ با بدن. به‌لام ئەم‌رو زانست ئەم قسه‌ بێتاما‌نه‌ی سه‌ر له‌به‌ر پووجاند‌وه‌ته‌وه و که‌م کس با‌وه‌ریان پێ ده‌که‌ن».

شوناس هویت Identity

ئەم زاراوه له وشه‌ی identitas وه‌رگه‌راوه و به‌ دوو مانای به‌روا‌هت ه‌اودژ ش‌رۆقه‌ ده‌کریت: (١) ها‌وسانی و ته‌بابی ره‌ها (٢) جیا‌وازی هه‌میشه‌یی. به‌گشتی شوناس، پرسپاره له هه‌بوونی ک‌سیک. پرسپار ب‌که‌یت: ئەو ک‌سه‌ ک‌ییه‌؟ چ‌ تا‌یبه‌تمه‌ندییه‌کی تاکی و کۆمه‌له‌کی هه‌یه‌؟

ئەو ره‌گه‌زانه‌ی که هه‌وینی پرسپار له شوناسی ک‌سیک پ‌یک د‌ینن، بریتین له: ن‌یشتمان، می‌ژوو، زمان، ئەه‌دب، ئایین، پ‌نکه‌اته و س‌تراکتوری سیاسی، کولتور و ه‌ونه‌ری ها‌وبه‌ش. چه‌مکی شوناس

کیشمه‌کیشی تیوری نیوان دوو زانستی سایکۆلۆجی و کۆمه‌لناسی بووه له‌مه‌ر توێژینه‌وه‌ی لایه‌نی تاکه‌کەسی و لایه‌نی کۆمه‌لایه‌تی ئەم چه‌مکه. ره‌ه‌ندی تاکه‌کەسی شوناس، بریتیه‌یه له‌هه‌ستی ئی‌مه‌ ده‌رباره‌ی ئەو شتانه‌ی که هه‌ر تاکێک له‌ ئەویدی* جیا‌ده‌کاته‌وه که ئەویش، ده‌رک و ناسینه‌که له «من». هه‌ست کردن به شوناسی تاکه‌کەس، ده‌ره‌نجامی دایه‌لیکتیکی نیوان تاک و کۆمه‌لگایه و له‌هه‌ست و خۆست و بۆچۆونه‌کانی تاکدا خۆی نیشان نه‌دات. ره‌ه‌ندی شوناسی کۆمه‌لایه‌تی بریتیه‌یه له‌ وێکچوواندن و گونجانی «ئیمه» له‌ گه‌ل ئەوانیدی. ئەم شوناسه روونکه‌ره‌وه‌ی چه‌مکی «ئیمه»یه.

شوناس، به‌ کەس نابە‌خشی‌ت بە‌ل‌کۆو له‌ رنگای دانۆستان و مامه‌له له‌ گه‌ل ئەوانیدی، دیته‌ به‌ره‌م. له‌م روانگه‌وه ده‌کرێ شوناس به‌ پرۆسه‌یه‌کی درێژخایه‌ن له‌ قه‌لم بدرێ که هه‌میشه له‌ حاالی گۆراندایه. بۆ نموونه شوناسی نه‌ته‌وه‌یی و نه‌تینیکی مرۆشی کورد به‌ پینی کات و شوێن ده‌گۆرێ. ره‌نگه‌ کورده‌بوون له‌ هۆله‌ندا له‌ گه‌ل کورده‌بوون له‌ کوردستان دوو شتی جیاواز بن یا کورده‌بوونی ۲۰۰۹ له‌ گه‌ل کورده‌بوونی ۱۹۲۰ جیا‌وازیان هه‌بێت.

شوناس بابه‌تیکێ فره‌ ره‌ه‌نده. هه‌رکامێک له‌ ئیمه‌ خاوه‌نی چه‌ند شوناسیکه که لایه‌نه به‌رجه‌سته‌که‌ی له‌ پێوه‌ندی له‌ گه‌ل بارودۆخی ژیا‌نمان تووشی گۆپان ده‌بێت. که‌سیک که له‌ و‌لاته‌یه‌که‌گرتۆوه‌کانی ئەمریکا ده‌ژی له‌ کاتی باسکردن له‌ سیاسه‌تی ئی‌ونه‌ته‌وه‌یی شوناسی ئەمریکی به‌خۆ ده‌گرێ. له‌ به‌ره‌به‌یانی یه‌کشه‌مه‌دا خۆی به‌ کاسۆلیک له‌ قه‌لم نه‌دات، کاتیکیش سه‌یری یارییه‌کی فۆتبولی جیهانی ده‌کات، ده‌که‌ویت‌وه‌ بیری با‌وو‌با‌پیرانی له‌ هۆله‌ندا.

National Identity

هویت ملی

شوناسی نه‌ته‌وه‌یی

شوناسی نه‌ته‌وه‌یی ئەو کاته له‌ دایک بوو که چه‌مکی نه‌ته‌وه به‌ مانا ئەمرۆیه‌که‌ی هاته‌ ئاراوه. شوناسی نه‌ته‌وه‌یی، دیارده‌یه‌کی مۆدێرنه‌ که له‌سه‌ر گریمانه‌ی هه‌بوونی بزاتیتیکی ناسیۆنالیستی و وشیا‌ری نه‌ته‌وه‌یی دامه‌زراوه. دوا‌ی سه‌ره‌له‌دانی ناسیۆنالیزم*، شوناسه‌کان به‌ قه‌باره‌ی نه‌ته‌وه‌یی پیناسه‌ ده‌کرێن. که‌واته‌ بۆ به‌دیها‌تنی شوناسی نه‌ته‌وه‌یی، ئەبێن ئەندامانی نه‌ته‌وه‌یه‌ک خۆیان به‌ دامه‌زرینه‌رانی نه‌ته‌وه‌ و دواتر شوناسیکێ ها‌وبه‌ش یزانن.

(ئیرنیست رینان گوتنه‌ی)، شوناسی نه‌ته‌وه‌یی، له‌سه‌ر بنه‌مای نیشتمانی ها‌وبه‌ش، زمان و کۆلتووری ها‌وبه‌ش، ئایینی ها‌وبه‌ش، می‌ژووی ها‌وبه‌ش، ویستی ها‌وبه‌ش و پرهنسیپی سیاسی و یاسایی ها‌وبه‌ش پیناسه‌ ده‌کرێت. به‌لام هه‌روا که شوناسه‌ نه‌ته‌وه‌یه‌که‌کانی و‌لاتانی فره‌ه‌که‌لتوور یان نه‌ته‌وه‌ بێ‌ده‌وله‌ته‌کان نیشانی داوه، هه‌چکام له‌م تابه‌ته‌ندیانه‌ ماکی دانه‌برای شوناسی نه‌ته‌وه‌یی نین. که‌واته‌ شوناسی نه‌ته‌وه‌یی دیارده‌یه‌کی فره‌ره‌ه‌نده. جیا‌واز له‌مه‌ش، ده‌کرێ شوناسی نه‌ته‌وه‌یی له‌ روانگه‌ی مه‌ده‌نی یا نه‌تینیکیش پیناسه‌ بکرێت. کاتیک پێوانه‌کانی نه‌ندامه‌تی - له‌ شوناسیکدا - مه‌ده‌نی بیت، نه‌ته‌وايه‌تی له‌ گه‌ل شارۆمه‌ندیدا ها‌وواتا ده‌بن و له‌ راستیدا شوناس ده‌بێته‌ پرهنسیپیکێ سیاسی و یاسایی. شوناس

نەتەوهیی بە پیناسەیهکی مەدەنی، بۆی هەیه ئەندامی نوێ - کە سەر بە کەلتور یا ئەتنیکیکی تریبێت - وەرگیرێت و لە خۆیدا جێی بکاتەوه. کەواتە کەسیکی ئەمریکایی دەتوانن بێتە فەرەنسی یا ئینگلیزی چونکا سنوورەکانی شوناسی نەتەوهیی تا رادەیهک کراوێه و هەرکەسیک بۆی هەیه رەگەزنامەیی خۆی هەلبژێرێت. بەلام بە پێچەوانەوه کاتیگ پیاوانەکان تەنیا ئەندامەتی بێت، نەتەواوەتی تەنیا بریتی دەبێت لە مافی شوێنی لەدایکبوون کە ئەویش شتیکی نەگۆرە. لەم دۆخەدا ئیدی ناخاوتن بە زمانی زگمائی یا وەدەستەینانی مافی شارۆمەندی نایبته ناریشه، بەلکوو هەموو ئەر کەسانەیی کە نەتەوه پێک دەهینن بنەما سەرەکییەکانی شوناسی خۆیان لەم ئەندامەتییهوه دەستەبەر دەکەن.

War / Warfare

جنگ

شەڕ/جەنگ

بە هەموو جۆرە کردەوهیهکی قەهەری و جەبری دەگوترێن کە دەولەتێک بەرامبەر دەولەتێکی تر بە نەنجامی ئەگەیینن تاکوو ئیرادە و ویستی خۆی بەسەرا داسەپینن. بەرای کلاروزوتن، تیوری داپرژێ بەناوبانگ، «شەڕ دەوامی سیاسەتە بە نامرازیکی تر».

لە روانگەیی کۆمەڵناسیەوه، شەڕ بەرەنگارییهکی بێرەحمی رێکوییەکە کە لە بەینی دوو یان چەند کۆمەڵی سەرەخۆ روو ئەدات. شەڕ لە کۆمەڵگا سەرەتاییهکان بە هۆکارگەلیکی وەک غەنیمەت و تالانی و ترس لە بێگانە و خۆنواندن و تۆلەسەندنەوه هەلگیرساوه بەلام لە ئیستادا شەڕ دەرەنجامی هۆکاری تیوری و پراکتیکی ئالۆزە. چۆنیەتی شەڕ پێوهندییهکی زۆری هەیه بە ناستی تەکنۆلۆجییهوه. لەم چاخەدا شەڕ مەترسییهکی گەورەیی بۆ مروۆ بەدی هیناوه چونکا چەک و تەقەمەنییهکان، هیزکی خاپوورکەری سەرسوڕهینەریان هەیه و لەوانەیه شەڕیکی بچووک بێتە هۆی تیوهگلانی چەن ولاتیکی تریش.

شەڕ بە چەن شیوه دیتە کایەوه کە بریتین لە: شەڕی ناسایی (کە تییدا لە چەکی ئەتۆمی کەلک وەرناگیرن). شەڕی ئەتۆمی (نەم جۆرە شەڕە تاکوو ئیستا بێجگە لە هیرشی ئەتۆمی ئەمریکا بۆ سەر ژاپۆن لە کۆتایی شەڕی دووهمی جیهانی، زیاتر وەک مەترسیهک ناوبردە کراوه). شەڕی کیمیاوی (لەم شەڕەدا دوو لایەن، بە مادەیی جۆراوجۆری کیمیاوی هیرش ئەکەنە سەر یەکتەر. شەڕی بایۆلۆجیکی (ژینگەیی)، لەم شەڕەدا بە بلۆ کردنەوهی قایرۆس و میکۆب هیرش ئەکریتە سەر دوژمن. شەڕی گریلیایی یان چریکی (لەم شەڕەدا رێوشوونیکی رێکوییەکە لە ئارادا نییه و لە ناوخۆی دەولەتێک بە مەبەستی رووخانی رژیم هەلنەگیرسن). شەڕی سایکۆلۆجی (دەروونی) لەم شەڕەدا بۆ شکاندنی وەری دوژمن لە پڕۆیاگەندە کەلک وەردەگیرن. شەڕی ریکخراو (منظم) لەم شەڕەدا سوپای دوو لایەنی شەڕ بە شیوهیهکی رەسمی و راستەوخۆ چەکی قورس بەدژی یەکتەر دەهینن. شەڕی سارد* (نەم شەڕە دوژمنایەتییهکی نیو نەتەوهییه کە تییدا لە هەموو شتیگ بێجگە لە توند و تیژی و پیکدادان کەلک وەرئەگیرن بۆ گەیشتن بە نامانجی نەتەوهیی).

تایبەتەندییهکانی شەڕ

١- شەڕ دەبیتە هۆی «خەباتی چەکدارانە لە نیوان ولاتەکان»دا. بە پێچەوانەیی شەڕی ناوخۆ و شەڕی

ناژاوهگێڕ و دز و جهرده، له شهردا نهبن ململانی گهشتی و بگرهوبهرده بێته کایهوه. ئه‌ندیشه‌ی جهنگ، له میزشکی بیرمهندانیکی وهک رۆسو له کتێبی په‌یمانێ کۆمه‌لایه‌تی(١٧٦٢) شروقه و پیناسه‌ کراوه. نمو ده‌نووسی: شه‌ر به‌ هیچ له‌ونیک پێوه‌ندی ئینسانیک نییه‌ له‌ گه‌ل ئینسانیکێ تردا به‌لکوو نه‌مه‌ پێوه‌ندی ولاتیکه‌ له‌ گه‌ل مه‌مه‌که‌تیکێ تر. له‌ شه‌را ئینسانه‌کان ته‌نیا به‌ رێکه‌وت وهک هاوولاتییه‌که‌ به‌ره‌وروی یه‌کتر ده‌بنه‌وه و که‌س وهک یاریزه‌ر و هاو‌نیشتمانیه‌یک له‌ گه‌ل که‌سی تردا نابێته‌ دوژمن.

٢- جاری وا هیه‌ شه‌ر به‌ پێی مافه‌ نیونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان هه‌لنه‌گیرسی. لهم رووه‌وه شه‌ر شتیکی مه‌رجداره‌ واته‌ به‌ هه‌لگیرسانی شه‌ر کۆمه‌لێک رێسا و مافی دیاریکراو له‌ هه‌مبه‌ر دوو لایه‌نی تێوه‌گلاوی شه‌ره‌که‌ دێته‌ کایه‌وه‌ که‌ ده‌بن هه‌ر دوو لایه‌ن به‌رعۆده‌ی بن. شه‌ر له‌ وه‌ها که‌شیکدا ئه‌بێته‌ کرده‌وه‌یه‌کی ماف‌په‌روه‌رانه‌.

٢- شه‌ر به‌ مه‌به‌ستی سه‌لاماندنی نامانجیکێ سیاسی یان «مه‌به‌ستیکی نه‌ته‌وه‌یی».

Ideological warfare

جنگ عقیدتی

شه‌ری ئایدیۆلۆجیکێ

١- ته‌کتیکێ که‌ له‌ سه‌رده‌می شه‌ری سارد له‌ لایه‌ن دوو بلۆکی روژه‌ه‌لات و روژئاوا به‌ مه‌به‌ستی بانگه‌شه‌ی شیوه‌ی ژیا‌ن و گوزه‌رانی سه‌رمایه‌داری یان سۆشیالیستی له‌ ناوخو و ده‌ره‌وه‌ به‌کار برا.

٢- جوژه‌ ململانه‌یه‌که‌ له‌ گه‌ل سیسته‌می به‌هاکانی ره‌قیب که‌ هه‌ولنه‌دات بو گۆپینی بیروپای جه‌ماوه‌ر. شه‌ری ئایدیۆلۆجیکێ به‌ پرۆیاگه‌نده‌ و به‌رنامه‌ی له‌کتوو‌ری و په‌روه‌رده‌ و هونه‌ری و دانوستانی زانستی و یارمه‌تی ولاتانی بیگانه‌ و... به‌ نه‌ج‌ام نه‌گات. گرینگترین شه‌ری ئایدیۆلۆژیکێ سه‌ده‌ی بیسته‌م له‌ نیوان کۆمۆنیزم و سه‌رمایه‌داری رووی دا.

Iran-Iraq War(1980-1988)

جنگ ایران و عراق

شه‌ری ئێران و عێراق

نهم شه‌ره‌ به‌ شه‌ری هه‌شت سه‌له‌ی ئێران و عێراق ده‌گوترێ که‌ تێیدا عێراق ٦٢٧ جار ده‌سد‌رژێ به‌ خاکی ئێران کرد. نهم شه‌ره‌ دوا‌ی شکاندن رێکه‌وتنامه‌ی ١٩٧٥‌ی جه‌زایر* له‌ لایه‌ن سه‌دام حه‌سه‌ینه‌وه‌ به‌ شیوه‌یه‌کی یه‌کلایه‌نه‌ ده‌ستی پێکرد. له‌ کاتر‌مێر ١٤‌ی رۆژی ٢١‌ی خه‌رمانه‌ی ١٣٥٩‌ی هه‌تاوی(٢٢‌ی سه‌پته‌مه‌ری ١٩٨٠) هێزی ناسمانی عێراق به‌ ده‌یان فڕۆکه‌ی جه‌نگیه‌وه‌ هه‌لیان کوتایه‌ سه‌ر ناسمانی شه‌ره‌کانی ئێران و ده‌ستیان کرد به‌ بۆمباران کردنی نهم شه‌رانه‌. هاوکات هێزی له‌شکری نهم ولاته‌ چه‌نده‌ها شاری تریشی دایه‌ به‌ر ناگری توپخانه‌.

هێزه‌کانی سوپای عێراق پاش به‌زاندنی سنووری هاوبه‌ش به‌ په‌له‌ هاتنه‌ ناو خاکی ئێران و نۆزبه‌ی شه‌ره‌کانی لیواری روژاوی ئێرانی گرت و به‌ واده‌ی ٢ مانگ نزیکه‌ی ١٤‌هه‌زار ک. م چوارگۆشه‌ی له‌ خاکی ئێران داگیر کرد. نهم خاکه‌ داگیرکراوه‌ تاکوو ٢١ مانگ له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی عێراق مایه‌وه‌ به‌لام له‌وه‌ به‌دوا هێزه‌کانی سپای ئێران که‌وتنه‌ سه‌روه‌ و ده‌ستیان کرد به‌ راوانی سوپای عێراق.

ئەم شەپرە هەر دوامەیی بوو تا کوو ئەنجومەنی ناسایشی نەتوویە ککرتووهکان لە ریکەوتی ٢٩ی پووشپەری ١٣٦٦ (١٩٨٧)، بێرنامەیی ٥٩٨ ی دەرکرد. لەم بێرنامەدا لە دوو لایەنی شەپەر داوا کراره ناگرەس بەکن و دەسپیکەری شەپەر دیاری بکریت. بێرنامەیکە تا کوو سائی دواتر (٢٦ی پووشپەری ١٣٦٧) لە لایەن ئیترانەووە پەسند نەکرا. سەرەنجام لە ٢٩ی گەلاویژی ١٣٦٧ بە شیوویەکی رەسمی ناگرەس پەسند کرا.

لە سائی ١٩٩١ سکریتیژی گشتی نەتوویە ککرتووهکان لە راپۆرتەکی خۆی بە ئەنجومەنی ناسایش رایگەیاندا کە عێراق بەرپرسی دەسپیکردنی شەپەر بەدژی ئیتران بوو. لەم شەرەدا کە ٨ سائی خایاند زیانیکی گیانی و مالی زۆر بە هەر دوو ولاتە کە گەیشت. بە پێی راگەیاندا نەتوویە ککرتووهکان رادەیی زیان و خسارەتەکانی شەپەرکە بەم چەشنەیی خوارەووە بوو.

– رادەیی زیانی راستەوخۆ ٩٧/٢ ملیارد دۆلار.

– رادەیی زیانی ناراستەوخۆ ٢٤/٥٣٥ ملیارد دۆلار.

– ئیتران ئەم رادەییە بە ١٠٠٠ ملیارد دۆلار بەراورد نەکات.

شەپری دووھەمی جیھانی (١٩٤٥-١٩٣٩) جنگ جھانی دوم world war II

لە فێورییەیی سائی ١٩٣٨ ئادۆلف هیتلەر، بوو بە رێبەری ئەلمانی نازییەت و فەرماندەیی گشتی هیزەکانی ئەلمانی بە دەس هینا و هەموو مەقام و مەنسەبە دەولەتییەکانی بە نازییەکانی نەمسا بەخشی.

رۆژی ١٢ی مارس، هیزەکانی ئەلمانی نەمسیان گرتەووە و رۆژی دواتر خاکی ئەم ولاتە بە ئەلمانی لکیندرا.

هیتلەر سوور بوو لە سەر ئەویکە بە یارمەتی ٢ ملوین ئەلمانیایی زمانی دانیشتووی ویلایەتی سوودەتی چیک، ئەم ولاتەش بلکینی بە خاکی ئەلمانەووە. لە مانگی مارس ١٩٣٩ هیزشی برده سەر ئەم ولاتە و بە تەواوەتی داگیری کرد. دواي داگیر کردنی ئەم دوو ولاتە ئینجا کەوتە هەرەشە کردن لە پۆلەندا. لە مانگی ئاگۆستی ١٩٣٩ پەیمانی پاراستنی سنووریی لە نیوان ئەلمانی و سوئیەت مۆرکرا.

رۆژی ١ی سێپتەمبەری ١٩٣٩ ئەگەرچی خەلکی پۆلەندا خۆراگریەکی شیرانەیان لە خۆیان نیشان دا بەلام ئەلمانی بە هیزی مەکینەیی و بە پشتیوانی هیزی ناسمانی، توانی لە ماوەی مانگی کدا ئەم ولاتەش داگیر بکات. رۆژی پینجەمی ژوونی ١٩٤٠ هیزەکانی ئەلمانی نازی هینلە بەرگرییەکانی سپای فەرەنسەیی تیگ شکاند و بە پەلە خۆی گەیاندا باشوور. لە رۆژی ١٠ی ژوون ئیتالیای فاشیست، شەپەرکەیی کیشایە فەرەنسە. ئەلمانییەکان دواي گرتنەووی پاریس لە ٢٢ی ژوونی ١٩٤٠، مەرجهکانی خۆیان بۆ ناشتی لە گەل فەرەنسە بە کاربە دەستان راگەیاندا کە بەو پینە فەرەنسە دەبوو دوو بەش. بەشیکیان ئەکەوتە ژێر دەسەلاتی ئەلمانی و ئەویدیەکە بە ناوەندییەتی شاری ویشی، ئەکەوتەووە دەستی فەرەنسییەکان. بەلام بەشەکی فەرەنسەش لە سائی ١٩٤٢ لە لایەن هیزەکانی ئەلمانیواوە داگیر کرا.

له ۹ ئاقریلی ۱۹۴۱، هیزه‌کانی ئەلمانیا هیزیشیان برده سەر خاکی دانیمارک و ئەم ولاتەشیان داگیرکرد. ئینجا هیزش کرایه سەر نەرویج. لەم کاتەدا هیزه‌کانی فەرەنسە و بەریتانیا هاتنە فریای نەرویج بەلام تا ۱۰ ژووهن توانییان خۆراڤگرن و سەرەنجام ئەم ولاتەش بە دەستی هیزه‌کانی ئەلمانیا داگیرکرا. دواتر له رۆژی ۱۰ مانگی مە، ئەلمانیەکان هەلیان کوتایه سەر نەمسا و بەلجیکا و لۆکزامبۆرگ و ئەم ولاتانەشیان خستە ژێر دەسه‌لاتی خویانەوه. له ۲۲ ژووهنی ۱۹۴۱ هیزه‌کانی نازی چەن هیزیشیکی بەربلاویان برده سەر خاکی سوئقیەت. بەلام خۆراگری خەلکی ئەم ولاتە بە تاییبەت له ستالینگراد بپوه هۆی دامرکانەوهی شەپەکه. له ۷ دیسەمبەری ۱۹۴۱ بەرەیکەتری شەری جیهانی دووهم، له نیوان هیزه‌کانی ژاپۆن و ئەمریکا کرایهوه. لەم رۆژەدا فرۆکه‌کانی ژاپۆن هیزیشیان کرده سەر پاپۆره جەنگییەکانی ئەمریکا و بارانەیی بۆمییان بە سەردا باراندن. له کۆتایی سالی ۱۹۴۲ بەریتانیەکان بەگورجی بەرپەرچینکی هیزه‌کانی ئەلمانیا و ئیتالیایان دایهوه و توانیان ئەم هیزانه له باکووری ئەفریقا راو بنێن. له سالی ۱۹۴۲ هیزه یەکگرتووه‌کانی دژ بە نازیسەم و فاشیزم، پەلاماریکی بەربلاویان بردن و دواي سەرنگوونی مۆسۆلینی (رێبەری فاشیزمی ئیتالی)، له ژانوییهی ۱۹۴۴ هیزه‌کانی خۆیان له نزیک روم دابه‌زاند.

له ریکەوتی ۶ ژووهنی ۱۹۴۴ چەن سوپایەکی گەوره له هیزه‌کانی ئەمریکا و بەریتانیا و کەندەدا له لیواوی نۆرماندی کە بە دەست ئەلمانیەکانەوه بوو دابه‌زین. له نۆپەراییونی نۆرماندی دا هیزه یەکگرتووه‌کان، دامودەزگای جەنگیی ئەلمانیان له کار خست و زەبریکی کارییان پێ گه‌یاند. دواي شەپ و پیکدادانیکی زۆر هیزه‌کانی ئەلمانیا بەرەو دواوه پاشەکشەیان کرد و له رۆژی ۱۵ ئاگۆستی ۱۹۴۴ هیزه‌یەکگرتووه‌کان له باشووری فەرەنسە دابه‌زین.

بە هاتنەمەیدانی هیزه‌کانی ئەمریکا بۆ پشتیوانی کردن له پاریس و خۆراگری خەلکی ئەم شارە له بەرامبەر ئەلمانیەکان، هیزه‌کانی ئەلمانیا تەنگیان پێ هەلچنرا و بەم جوړه پاش چوار سال شاری پاریس له چنگی دوژمن دەرہات. له ۲ سیپتەمبەر هیزه‌کانی بەریتانیا بەلجیکیان رزگار کرد و هیزه چەتریاژەکانیش له نەمسا نیشتنەوه تاکوو لیڤروه هیزش بەرەو سەر ئەلمانیا. سەرەنجام له مانگی فێورییهی ۱۹۴۵ هێلی زیگفرید دەشکیتن و له رووباری راین عوه دەچنە ناو خاکی ئەلمانەوه. له ژانوییهی ۱۹۴۵ سوئقیەت هیزه‌کانی ئەلمانیا راودەن و له رۆژەلاتەوه بەرەو ئەلمانیا پیشبڕه‌ی ئەکات. هیزی هاروبەشی بەریتانیا و ئەمریکاش له رۆژاواوه خۆیان بۆ هیزش بردن بۆ پیتەختی ئەلمانیا ئامادە دەکەن.

رۆژی ۲۴ ئاوریلی ۱۹۴۵ هیزه‌کانی سوئقیەت، بەرلین رزگار ئەکەن و له چەمی ئالب له گەل هیزه‌کانی ئەمریکا یەک ئەگرنەوه. سەرەنجام سپای ئەلمانیا خۆی تەسلیم ئەکات و ئەم شەپە خۆیناوییهی ئەوروپا له ۸ مانگی مە ۱۹۴۵ کۆتایی پێ دیت و هیتلەریش چەن رۆژ دواي کۆتایی شەپەکه خۆی کوشت.

له لایەکی ترهوه بۆ ئەوهی ئەمریکا سەری تەسلیم بە ژاپۆن دا، له ۶ ئاگۆستی ۱۹۴۵ بە فرۆکه‌ی بۆمب هاویژ بۆمبیکێ ئەتۆمی هاویشتە شاری هیروشیما کە ئە نەجیامدا ۷۸ هەزار کەس کوژران و ۷۰ هەزار کەسی دیکەش بە توندی بریندار بوون و زۆرەیی شارەکه‌ی وێران کرد. دەولەتی ژاپۆن خۆی نە...

دهستهوه و تهسلیم نهبوو. بۆیه ئەمریکا جارینگی تر له رۆژی ٢ی سینیته مەبر بۆ مێیکی تری هاویشته سهه شاری ناگازاکی و له ناكامی تهقینهوهی ئەم بۆمبهش ههزاران كهسی تر كوژران و بریندار بوون و مایوێرانییهکی زۆری لیکهوتهوه. ئینجا ژاپۆن خۆی تهسلیم کرد و شهپری جیهانی دووههه به تهواوهتی کۆتایی پێهات.

World war

جنگ جهانی اول

شهپری یهکهمی جیهانی

شهپری جیهانی یهکهم له ساڵی ١٩١٤ هه لگیسا و سههچاوه کهشی نهگه پرته وه بۆ مملاتی و کینه رکیکی دهولته گهروهکان له سهه نیستیعمار و کیشهی سهه رازی و نه تهوهی سهدهی نۆزه و سههه تای سهدهی بیستهه. ئەم شهپه به بیانوی کوشتنی فرانسوا فیردیناند شانزادهی نه مسا له ١٩١٤ / ٦ / ٢٨ له ویلایهتی ساریه وۆ له بوسنی دهستی پێکرد. خه لکی ئەم ویلایهته ههزیان ئەکرد به سهه رستانه وه په یوهست بێن به لام دهولتهی نه مسا دژایهتی ئەکرد. کار به دهستانی نه مسا دهولتهی سهه رستانیان به بهه رسی ئەم کوشتنه ناوبرده کرد. دهولتهی نه مسا چوونکا سوور ئه یزانی ئەلمانیا پشتیوانی لینه کات، کهوته فشاره یزان و هه ره شه کردن له سهه رستان به لام ئەم هاشوه وه شه سهه ره به خهش نه بوو. بهم بۆنه وه دهولتهی نه مسا، شهپری خۆی بهم ولاته راگه یاند. لهم ناوه دا سووقیهت پشتیوانی خۆی له سهه رستان دهه رپری.

شهه رفروشی نه مسا به سهه رستان بووه هۆی ئه وه که نه ندامانی سهه کوچکه ی هاوپه یمان (بهه ریتانیا و فه ره نسه و سووقیهت) له گه ل سهه کوچکه ی یه که گرتوو (ئه لمانیا و نه مسا و ئیتالیا)، شهپری خۆیان به یه کتر راگه یهن. ئەمریکا له ساڵی ١٩١٧ هاته ناو ره یزی هاوپه یمانان (بهه ریتانیا و...) و دۆخه که ی به قازانجی خۆیان گوپری. ئەم شهپه که ٤ ساڵی خایاند زۆریه ی نه روپا و ئەمریکا و ژاپۆنی شه گرتوه و فه ره نسه شه بووه گه وه ترین مه یدانی شهپه که. ساڵی ١٩١٨ ئەلمانیه کان له بهه رامبه ره فه ره نسه و بهه ریتانیا و سووقیهت، شه کستیان هینا و سهه ر نه جام له ١١ی نۆقه مبه ری هه مان سا ل شهپه کۆتایی پێهات.

جنگ دوم خلیج فارس

شهپری دووههمی کهنداوی فارس

The second persian gulf war

به شهپری ٤٢ رۆژه ی هاوپه یمانانی رۆژاوی به ره یبه رایه تی ئەمه ریکا نه گه وتروپ بۆ ره گار کردنی خاکی کوهیت له دهست سوپای عیراق که له ٢ی ئاگوستی ١٩٩٠ داگیر کرابوو. بهم بۆنه وه ره کخراوه ی نه ته وه یه که گرتوه وکان، به دهه کردنی بهه رانامه یه که داوی له عیراق کرد هه رچی زووتر هه زه کانی خۆی له خاکی کوهیت به کیشه ته وه دوواوه. هاوپه یمانانیش تاکوو ١٥ی ژانویه ی ١٩٩١ مۆله تیان دا به عیراق که پاشه کشه بکات و بهه رانامه که ی ئەنجومه نی ئاسایش جیه جی بکات. ئەم مۆله ته که نه یکه ی ١١ مانگی خایاند، کۆتایی پێهات به لام عیراق هه ره له خاکی کوهیت مایه وه.

سهره‌نجام له کارمێر ۲۲/۳ بەکاتی گرینقیچ، له رۆژی ۱۶ی ژانویهی ۱۹۹۱ ئۆپهراسیۆنی زریانی سهحرا به رێبه‌رایه‌تی جینیرال شوارتسکۆف دهستی پێکرد. له ماوه‌ی یه‌ك سه‌وتوودا هێزه‌کانی هاوپه‌یمانان، سه‌رحه‌م ۱۲ه‌زار جار به‌سه‌ر خاکی عێراقدا هه‌لفرین و بۆمبارانیان کرد. ئۆپهراسیۆنی ناسمانی ۲۸ رۆژ درێژه‌ی خایاند. ئینجا ئۆپهراسیۆنی زه‌وی به‌ناوی شمشیری سه‌حرا بۆ ده‌رکردنی هێزه‌کانی عێراق له کوهیت دهستی پێکرد و له دوا‌ی ۴ رۆژ (۲۸ی فیه‌ریه) هێزه‌کانی عێراقی به‌ ئاگره‌سه‌ پێمل کرد.

له‌م شه‌رده‌دا عێراق بۆ وه‌لامدانه‌وه‌ی هێرشه‌کانی هاوپه‌یمانان چه‌ن جارێک مووشه‌کی هاویشه‌ ئیسراییل و عه‌ره‌به‌ستان به‌لام زۆر کاریگر نه‌بوون. ئەم شه‌ره‌ بووه‌ هۆی راپه‌ڕینی کورد و شیعه‌ به‌دژی ده‌وله‌تی سه‌دام حه‌سه‌ین. ئینجا رژێمی عێراق دهستی کرد به‌ سه‌رکووتکردنی هه‌رچی زیاتری ئهو ناوچه‌نه‌ی که کورد و شیعه‌ی تیا ده‌ژیان.

له راستیدا هێرش‌ی سه‌دام به‌ کوهیت و شکست هێنانی له‌م شه‌رده‌دا بۆ کورد - به‌ تایبه‌ت - هه‌لیکی میژوویی و زێڕینی ره‌خساند. هێزه‌کانی پێشمه‌رگه‌ به‌ رێبه‌رایه‌تی دوو پارتی سه‌ره‌کی - یه‌کیه‌تی نیشتمانی و پارتی دیموکراتی کوردستان - خۆده‌که‌ون و هێرشه‌کانی خۆیان له‌ناو کوردستاندا بۆ سه‌ر بنکه‌ سه‌ربازیه‌کانی رژێمی به‌عس* زیاتر ده‌که‌ن. له‌ ۴ی مارس ۱۹۹۱ بێ ئۆقهریی و بێ ئارامی خه‌لکی رانیه‌ سه‌ره‌ڕێژ نه‌بێ و له‌ چه‌ن رۆژدا ئەم حاڵه‌ته‌ نه‌بیته‌ راپه‌ڕینیکی گشتی و شه‌ره‌کانی ده‌وێک و هه‌ولێر و سلیمانیش نه‌گرته‌وه‌ و له‌ دهستی هێزه‌کانی به‌عس رژگار ده‌بن.

له‌م قۆناغه‌دا ماوه‌ی نازادی خه‌لکی کورد زۆری نه‌خایاند چونکه‌ رژێم هه‌ره‌شه‌کانی خۆی به‌ دژی ئەم ناوچه‌نه‌ به‌نه‌نجام گه‌یاند و له‌ ۱۲ تا ۲۸ی مارس که‌ زانی که‌رکووکیش خه‌ریکه‌ له‌ دهستی ده‌ردیته‌، به‌ یارمه‌تی فرۆکه‌ و چه‌کی قورس و ده‌بابه‌ هێرش‌ی هینایه‌وه‌ کوردستان و خه‌لکی ئەم ناوچه‌نه‌ی به‌ره‌و ئێران و توڕکیا راونا. له‌م که‌چه‌گه‌له‌دا خه‌لقیکی مه‌ده‌نی زۆر کوژرا و ئاواره‌بوونیکی گه‌وره‌ بۆ کورد به‌جیما. له‌ دوا‌ی ئەوه‌یکه‌ سه‌دام که‌شیکێ نائهمنی خسته‌ ناوچه‌که‌ و فشاریکی زۆری هینا بۆ دانیشتمانی کوردستان، هاوپه‌یمانان، «ناوچه‌یه‌کی ئەمن»یان له‌ ناو عێراق راگه‌یاند. ئەم یلانه‌ له‌ ۱۸ی ئاویری ۱۹۹۱ له‌ نیوان نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتووه‌کان و ده‌وله‌تی عێراق مۆرکرا. به‌ پێی ئەم ریکه‌وتننامه‌ عێراق، نه‌ده‌بوا له‌ خولگه‌ی ۳۶ ده‌ره‌جه‌ی باکووری ئەم وڵاته‌ (ناوچه‌ کورد نشینه‌کان) فرۆکه‌کانی بچاته‌ ناسمانه‌وه‌. ئەم ماوه‌ داوتریش ئەگه‌رچی پڕ بووه‌ له‌ سه‌ختی و گه‌مارۆی ئابووری و نائهمنی به‌لام سه‌رده‌میکی ره‌خساند که‌ به‌دوا خۆیدا گه‌لانه‌ی رژگاری و نازادی کوردی ئەم ناوچه‌نه‌ی دا‌پشت.

شه‌ری دووه‌می که‌نداو چه‌ن ده‌ره‌نجامیکی لیکه‌وته‌وه‌ که‌ ده‌کرێ به‌ سێدانه‌ ناماژه‌ بده‌ین:

۱- جیگیر یوونی هێزه‌ سه‌ربازیه‌کانی رۆژاوا له‌ عه‌ره‌به‌ستان و ناوچه‌ی که‌نداو.

۲- فرۆشته‌ی بێ‌وینه‌ی چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نی وڵاتانی رۆژاویی به‌ عه‌ره‌بان.

۳- دابه‌شکردنی عێراق به‌ سێ ناوچه‌ی کوردستان، ناوه‌ندی و شیعه‌نشین.

Cold war

جنگ سرد

شەری سارد (١٩٩٠-١٩٤٥)

به سەردەمی دۆای شەری جیهانی دووهم ئەوتری که له بەینی دوو زانیستی*ی رۆژەهلات و رۆژاوا سەری هەلدا و نزیکەکی ٤٥ سالی خایاند. ئەم شەره له سنی قوناغی جیاوازی پیکهاتوو:

قوناغی یەکەم، له ١٩٤٥ تا ١٩٥٣ واتە رۆژی مردنی ستالین. لەم قوناغەدا گرینگترین ئەندیشهی ستالین، پاراستن و پیاوێ کردنی دەسکەوتەکانی خۆی واتە دەسگرتن بەسەر ئەوروپای ناوین بوو بێنەوهی خۆی له گەل ئەمەریکا رۆبەرۆ بێتەوه. رۆژاوا لەم سالانەدا هەلۆستیکێ بەرگری کارانەیی بوو و ئەمەریکا، هیزە سەربازییەکانی له خوارووی رۆژەهلاتی ژاپۆن و ئەلمانیا (رۆژاوا) له ئوراسیا، هیشتەوه.

دۆای مەرگی ستالین و کۆتایی هاتنی قوناغی یەکەمی شەری سارد هەر دوولا نامادەیی خۆ سازدانەوه بوون. زیاکردنی بەرنامەکانی *رادوئی ئەوروپای ئازاد* بۆ ولاتانی ئەقمار، زیاکردنی پشتگیری مالی له چالاکیه سیاسیەکانی پەنابەرانی سوڤیەتی و ئەوروپای رۆژەهلات که له رۆژاوا گیرسابوونەوه و هەولێ بێ وچان بۆ پشتیوانی کردن له گروپە نادیارەکانی دژ بە سوڤیەت، له جوملەیی تایبەتەندبەکانی ئەم قوناغە بوون.

قوناغی دووهمی شەری سارد، له ١٩٥٣ تا کوو ١٩٧٠ ئەخاینینت. لەم ماوەدا بریار وابوو سوڤیەت له باری ئابووریەوه ئەمەریکا ببەزینن و جیهانی کۆمۆنیستیش لەم بابەتەوه له جیهانی سەرمایەداری پێشکەوتووتر بێت. لەم قوناغەدا ئەمەریکا و سوڤیەت دوو جار بە تەرزیکێ جیددی رۆبەروی یەک بوونەوه. یەکەم جار له بابەت بەرلین و جاری دووهمیش له سەر کوویا که هەردوو جارەکه سوڤیەت خۆی بە زل زانیوه و قەیرانی ساز کردبوو. ئەگەرچی کەس بەدژی دروسکردنی دیواری بەرلین له لایەن سوڤیەتەوه هەلنەستا بەلام ئەم کارە بوو هۆی مەهارکردنی ئەلمانیا ی رۆژەهلات و جینخۆشکردن له ئەوروپای ناویندا. هینانە دەرەوهی مووشەکەکانی سوڤیەت له کوویا سەرو ساختیک بوو که دەولەتی کینیدی (١٩٦٣-١٩٦١) بێم کرد سیستەمیکێ لایەنگری سوڤیەت لەم ولاتەدا (کوویا) زەمانەت بکات.

قوناغی سێهەمی شەری سارد له سالی ١٩٧٠ دەستی پیکرد. لەم سەردەمەدا گوشاری سوڤیەت بەوپەری خۆی گەشت. ئەمەریکا له شەری قیتنام هیلاک بوو و رۆژاواش تامەرزۆی هیزورکردنەوهی دۆخەکه و کردنەوهی پێوهندی نیوان ئەمەریکا و چینە. سوڤیەت بەپێزتر له جارێ هیزشی کردۆتە کوویا و ئیتیوییا و قیتنام و یەمەن و ناوچەیی رۆژەهلاتی ناوین. نامادەکردنی مووشەکی ئس ئس ٢٠ که بەرەو ژاپۆن و ئەوروپای رۆژاوا دایبەستبوو، رەقیبی تۆقاندبوو. بەلام دەرەنجامی ئەم رەوتە بە پێچەوانەوه بە زانی سوڤیەت تەواو بوو.

هیزشکردنی سوڤیەت بۆ سەر ئەفغانستان له مانگی دیسەمبەری ١٩٧٩، ئەمەریکای والیکرد له باری جوجرافییەوه سیاسەتی پشتیوانی کردن له موحاهیدینی ئەفغان بکاتە پێشەیی خۆی و له گەل ولاتانی پاکستان و چین و عەرەبستان و میسر و بەریتانیا بەرەیکە بەدژی سوڤیەت ساز بکات.

هاتنه سه‌کارگی گۆرباچۆڤه له سالی ۱۹۸۵ و ده‌سپیکردنی هه‌ندئ ریڤۆرمی به‌په‌له و بئ‌رئوشوین، نه‌وه‌ک عومریکی دووباره‌ی به‌ سوڤیه‌ت نه‌به‌خشیه‌وه به‌لکوو ئاریشه‌کانی زیاتر کرد. زیاده‌رزیی له کئیه‌رکیی چه‌ک و ته‌قه‌مه‌نی، ئابووری ئەم وڵاته‌ی ئیڤلیج کرد و سه‌ره‌نجام به‌ره‌و سه‌رنگوونی نه‌برد.

له سالی ۱۹۸۹ گۆرباچۆڤه، له دوورنیا‌نه‌یکدا ما‌بووه! یان نه‌بوا بۆ هه‌شتنه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی پێشوو ده‌ستی به‌کردایه به‌ خوێن‌رشتن و شه‌ری ناو‌خۆیی و نازاوه که ئەم رینگایه زه‌مینه‌ی ده‌ستپوه‌ردانی نه‌میریکی خوش نه‌کرد یان نه‌وه‌یکه خۆی ته‌سلیم بکات. گۆرباچۆڤه، رینگه‌ی دووه‌می هه‌لبژارد و سه‌ره‌نجام پاشا‌گه‌ردانی که‌وته وڵات و نه‌روپای رۆژه‌ه‌لات و ناوین و له راستیدا بلۆکی کۆمونیستی تێک شکا و له دیسه‌مه‌ری سالی ۱۹۹۱ به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌سمی یه‌که‌یه‌تی کۆماریه‌یه‌کانی سوڤیه‌ت لێک هه‌له‌وشا.

Iraq War

جنگ عراق

شه‌ری عێراق

هێزشی سه‌ربازی و له‌شکری له زه‌وی و ده‌ریا و ناسمان له لایه‌ن ئەمیریکا و بریتانیا و هاو‌په‌یمان‌ه‌کانیان (نۆسه‌ترالیا، ئیسه‌پانیا، ئیتالیا، پورتوغال و ...) بۆ سه‌ر خاکی عێراق که له رێکه‌وتی ۲۰۰۳/۲/۲۰ ده‌ستی پێکرد و له ماوه‌ی که‌مه‌تر له مانگی‌ک به‌ رووخانی رژیمی سه‌دام حسه‌ین کۆتایی پێهات. ئەم شه‌ره‌ که له راستیدا بئ‌ ئیجازه‌ی نه‌نجومه‌نی ناسایش*ی نه‌ته‌وه یه‌که‌گرتووه‌کان هه‌لگیرسا، له لایه‌ن هاو‌په‌یمان‌انه‌وه به شه‌ری نازادیی عێراق پێناسه‌ کراوه و نه‌یارانیش به شه‌ری نه‌وت ناوبرده‌ی ده‌که‌ن(عێراق زیاتر له ۱۱۲ ملیارد به‌رمیل نه‌وتی هه‌یه). هۆی سه‌ره‌کی و پالنه‌ری به‌هێن بۆ هێرش‌کردنه سه‌ر عێراق له لایه‌ن ئەمیریکا و هاو‌په‌یمانان، بریتی بوو له به‌ه‌رگری‌کردن له په‌سه‌پێدانی چه‌کی کۆمه‌لکوژ (ئه‌تۆمی، کیمیایی، بایۆلۆجی و ...) له لایه‌ن رژیمی سه‌دام و شه‌ر له‌گه‌ل تیرۆریزمی بونیاد‌گه‌رای ئیسه‌لامی و پاراستنی مافی مرۆڤ و نازادی عێراق.

پاش تیپه‌ره‌بوونی ۳ سال به‌سه‌ر رووخانی رژیمی سه‌دام حسه‌ین، رۆژێک نه‌بووه عێراق، به‌ تایبه‌ت ناوه‌راست و باشووری ئەم وڵاته نارامی به‌ خۆیه‌وه ببینی‌ت. له‌م ماوه‌دا هه‌زاران هێزشی تیرۆریستی و خۆکوژنیه‌ کراوه‌ته سه‌ر هێزه‌کانی هاو‌په‌یمانان، به‌ تایبه‌ت ئەمیریکیه‌کان و به‌ هه‌زاران خه‌لکی مه‌ده‌نی و سه‌ربازیش کوژران و بریندار بوون. ده‌ستووری هه‌میشه‌یی عێراق له لایه‌ن جه‌ماوه‌ری ئەم وڵاته په‌سند کرا و بۆ یه‌که‌م جار له میژرودا کوردێک (جه‌لال تاله‌بانی) بووه سه‌رکۆمار و نه‌نجومه‌نی نیشتمانی دامه‌زرا و ده‌وله‌تی نوێ پێکهات. سه‌دام حسه‌ین و حه‌وت که‌س له ده‌ستپوه‌نه‌کانی له دادگایه‌ک به‌ سه‌رۆکایه‌تی قازییه‌کی کورد، دادگایی کران. حوکمی سێ‌دازه بۆ سه‌دام و چه‌ن که‌س له ده‌ستپوه‌نه‌کانی بئ‌ نه‌وه‌ی دادگایه‌که‌یان به‌ نه‌نجام بگات، براهیه‌وه و له‌باره‌یان‌وه به‌رپوه‌ چوو.

پاش هه‌لبژاردنی باراک ئۆباما به‌ سه‌رۆک کۆماری ئەمیریکا له سالی ۲۰۰۹، ئۆباما پاش پیاچوون‌وه به‌ سیاسه‌ته‌کانی ئەم وڵاته به‌رامبه‌ر به‌ عێراق و نه‌فغانستان، بریاری دا که له ماوه‌ی ۱۶ مانگدا هێزه‌کانی خۆی له عێراق بکێشێته‌وه و باری ئەم‌نی و ناسایشی ئەم وڵاته بداته‌وه ده‌ست هێزه‌کانی عێراق.

Guerrilla warfare

جنگ چریکی

شەپری گریلایی

ئەم وشە لە زمانی سپانیاییەوه هاتوووە و بە مانای شەپریکی بەریلاوە کە لە لایەن خودی هیز و لاقەکان فەرماندەیی ئەکریت. لە زاراوەی سەربازیدا بریتیەلە: «سوپایەک کە فیزی رێوشوونی شەپکردن نەکرابێت، لە خێل و عمشیرەتی شار و دیھاتەوه دینە مەیدانی شەپ و بە کۆتایی هاتنی شەپ ئەگەرینەوه ناو مال و خیزانی خۆیان». ئەم جۆرە شەپ لە میژنیە بەلام لە سەدەیی بیستەمەوه یارمەتیدەر و رێخۆشکەری سەرکەوتنی شۆرش بوو.

شەپری گریلایی ھاوشیوەیە لە گەل شەپری پێشمەرگە لە کوردستان، بەم جیاوازییە کە پێشمەرگە بە تەواو بوونی شەپ دەست لە چەک ھەلناگری بەلکوو دواي سەرکەوتن، دەبیته هیزی سەربازی و پاراستن و بەرگری ھەرێم.

شیوە تولید آسیایی

شیوازی بەرھەمھێنانی ناسیایی

Asiatic Mode of Production

زاراوەی شیوازی بەرھەمھێنانی ناسیایی، یەكەم جار لە لایەن جۆن ستوارت میل بیرمەندی ئینگلیزی بۆ پێناسەکردنی سیستمی ئابووری و لاتانی ناسیایی ھاتە ئاراوه. دواتر لە لایەن بیرمەندانکی وەك كاپۆل مارکس بە تیروتەسەلی شەرۆفە کراوه. ئەو بۆ ناساندنی و لاتانی چین و روسیە و ھیندستان، کۆمەلانی تایبەتمەندی یەكسان دەبینیت کە بە گشتی بە شیوازی بەرھەمھێنانی ناسیایی ناوبردە کراوه. بە باوەری مارکس، بارودۆخ و کەشوەهوی ھەرێمەکانی و لاتانی رۆژھەلات، بە ھۆی کەمبوونی ئاو پێویستی بە ھێنانە مەیدانی جەماوەر و ھەرەوھەزی ئینسانییە بۆ کەلک وەرگرتن لە سەرچاوەکانی ئاو. بەم بۆنەوه دەسەلاتی سیاسی و دەولەتەکان بە شیوەیەکی بەرچاو، دەست ئەگرن بەسەر سەرچاوەکانی ئاودا و لەم رینگاوه زەبر و زاکونی خۆیان بەسەر خەلکی ئەم و لاتانە خالی ئەکەنەوه. بەمجۆرە شیوازیکی تایبەتی بەرھەمھێنان لە و لاتانی ناسیایی دیتە ئاراوه کە رینگا خوش ئەکات بۆ ئیستبداد و ستەمکاری لەم و لاتانە.

۱- چاکه و رهوش پاکیهک که بهی پییه دهبی به هر کەس ئەو شتەى که مافی خۆیه‌تی بدريت.

۲- گه‌یشتنی حەق بە حەقدار دەبی لەسەر بنەمای یەکسانی و لە بەرامبەر یاسا و ریزگرتن لە مافی هەمووان بیئت.

۳- پاراستنی هاوسەنگی قانونی لە نیوان بەرزەوه‌ندییه‌کاندا.

ئەگەرچی بەستینی ئەخلاق بەرفراوانترە لە بەستینی عدالەت بەلام زۆریه‌ی فەیلەسوفان، بۆ وینە ئەرەستۆ عدالەتیان بە گرینگترین بەشی ئەخلاق ناوبردە کردووه. تیۆرییه‌کانی عدالەت وەلامی ئەم پرسیارە فەلسەفیه‌ ئەدەنەوه که *عدالەت چیه‌؟* چه‌مکی عدالەت لە سەرده‌می سوکرات و کتیبی کۆماری ئەفلاتوون لە سەده‌ی چواره‌می (پ،ز) تا سەرده‌می جۆن رالز، فەیلەسوفی هاوچەرخى ئەمریکا گرنگیه‌کی بئ‌وینەى لە فەلسەفەى ئەخلاق و فەلسەفەى سیاسى بەخۆوه دیوه. سوکرات ده‌یگوت عدالەت لەسەر هر چه‌مکی ژبانی باش دەوریکى بونیادی ئەگێرئ و ژبان بە پیوانەى عدالەت گرانبه‌هایه. رالزیش دەلیت عدالەت یەکه‌مین چاکه‌ی پیوسته‌ بۆ دەزگا کۆمه‌لایه‌تییه‌کان.

چه‌مکی عدالەت هەرچی وردیینه‌تر پیناسه‌ بکريت، سوودمه‌ندتره. دوو جیاوازی بنه‌رته‌ی سه‌باره‌ت به‌ عدالەت یارمه‌تیمان دەدات که بەستینی مانایی ئەم چه‌مکه‌ سنووردارتر بکه‌ین. یەکه‌مین جیاوازی ئەو جیاکارییه‌یه که ئەرەستۆ لە نیوان عدالەتی «تەوزیعی» و عدالەتی «جوبرانی» قایلل بووه. عدالەتی تەوزیعی، بریتییه‌له‌ دابه‌ش‌کردنی دارایی لە نیوان ئەندامانی کۆمه‌لێک. ئەو پیتی وایه که ئەم دابه‌شکارییه‌ ده‌بی به‌ پیتی لیها‌توویی و توانستی که‌سه‌کان بیئت. عدالەتی جوبرانی، باسی مامه‌له‌ی نیوان خەلک و دانوستانی دوولایه‌نه‌ ده‌کات.

پینازین و چاکه‌کردن لە بەرامبەر چاکه‌دا لایه‌نه‌کانی ئەم جۆره‌ عدالەته‌ له‌ ئەژمار دین. دووه‌مین جیاوازی باس لە «بابه‌تی» عدالەت ده‌کات. عدالەت یان له‌ پیوه‌ند له‌گەڵ خەلک (وه‌ک فەزێله‌ت و چاکه‌یه‌کی تاکه‌که‌سی) یان له‌بابه‌ت دەزگا کۆمه‌لایه‌تییه‌کان (بۆ وینە له‌ ناست پیکهاته‌ی بنه‌رته‌ی کۆمه‌لگا و دەزگا کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و سیاسیه‌کان) چئ‌ ده‌کريت.

جۆن رالز، فەیلەسوفی سیاسى هاوچەرخ له‌ کتیبی *تئ‌ورییه‌ک نهریاره‌ی عدالەت* (۱۹۷۱) دوو بنه‌رته‌ی سەرکه‌ی له‌مه‌ر عدالەت چئ‌ ده‌کات: یەکه‌م، باسی بەرزەوه‌ندییه‌ سیاسیه‌کانه‌ به‌ تابه‌ت دابه‌ش‌کردنی ئازادی و مافه‌ سەرکه‌یه‌یه‌کان. به‌و پیتییه‌، ده‌بی هەرکەس مافی ئەوه‌ی هەبیئت له‌ هەموو ئازادییه‌ک به‌هره‌مه‌ند بیئت تاکوو بتوانئ‌ ئازادی بۆ هەمووان دابین بکات. دووه‌م، بەرزەوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تی و ئابوورییه‌کان به‌

تاییهت دابهشکردنی داهاات و دارایی و ههه و دهرفهت. بهه ٲییه، نابهرابهری و بیعهدالهتییه کومه لایهتی و نابوورییهکان دهبی به جوریک ریک بخرین که زورتیرین قازانچ بهو کهسانه بگات که له کهمترین رادهی خویشگوزهرانی بههرهوهه نهبن.

ف

فابیانیزم

فابیانیزم

Fabianism

زاراوی فابیانیزم له ناوی فابیوس سهکردهی رومی وهگراره که دوو سهده پینش زاین ژیاوه و توانی به زیرهکی و لهسهرخۆ، شکست بهینئ به هانیانی دوژمنی. له زاراوی سیاسیدا ناوی بزاقیکی سۆشالیستییه که له بریتانیا سهری ههئدا و لایهنگرهکانی له ۱۸۸۴ له «کۆمهلهی فابیان» کۆبوونهوه و توانی سهرنجی ههموو رۆشنییرانی ئەو سهردهمه (بۆ وینه جوزج بیرنارد شاو و گراهام والاس) بهروه لای خۆی رابکێشن. بهگشتی ئەم رێبازه پێی وایه که سۆشالیزمی جیهانی دهییت به ئارامی و بهکارهخۆ و به شیوهیهکی زانستیانه لهسهر بیر و هزری جهماوهر کاریگهری دابنیت. کۆمهلهی فابیان لهسهر ئەم باوهڕهن که دهکریت له ریکای ناشتیانه و گونجاو لهگهڵ بنهماکانی دیموکراسی و کاریگهری لهسهر بیروبوچوونی بهرپیرسان، کۆمهلهگایهکی سۆشالیستی بنیات بنریت. پاش دامهزانی حیزبی کرێکاری بریتانیا کۆمهلهی فابیان چوونه ریزی ئەم حیزبهوه بهلام سهربهخۆیی خۆیان پاراست و دواتریش وهک گرووپیکی رۆشنییر دهستیان دایه توێژینهوه و راگهیاندن لهناو حیزیدا. ئەم گرووپه چهند وتاریکیان بهدژی فهلسهفهی مارکس بلاوکردهوه و لهم بارهوه بهم شیوه بیران دهکردهوه:

- ۱- چاکسازی* کۆمهلهیهتی بهشیوهیهکی خۆرسک، کاملبوونی سرووشتی بهدی نههینا و بارودۆخی ئابووری کرێکاری بهروه باشتربوون دهدرد و پنیوستی به شوێرش و توندوتیژی نهدهکرد.
- ۲- بۆ پیشقهبردنی کۆمهلهیهتی، ململانی جینایهتی پنیوست نهبوو.

فاشیزم

فاشیزم

Fascism

فاشیزم له سهرهتادا به مانای سیندیکالیزم*ی دهولهتی واته ریکخستنی ئابووری کۆمهلهگا له سهروهه بهدهستی دهولهت و پشتگیری له مولکداریهتی تایبهتی لیکدراوهتهوه بهلام دواتر مانایهکی بهرفراوانتر لهخۆ دهگرئ و بۆ پیناسهکردنی جوړیک له رژیمی سیاسی تۆتالیتهر بهکار براوه. فاشیزم له گوین لاگیریهکی گشتی له سیاسهتدا دهبرارهی ئەو بزاولته توندپهوانه (راستی دهسهلاتخوان، دژی سهرمایهداری مهزن، دژی دیموکراسییهت و لیبرال، دژی مۆدیرنیتهی و سۆشالیزم و دژی ئانارشیزم و مارکسیزم) بهکاربراهه که سهرهنجامهکیان به دامهزانی سیستهمیکی دهسهلاتخوان دهبرایهوه.

فاشیزم به مانا میژووبیهکهی، وهک ئەو شتهی که له نیوان دوو شهڕی جیهانی که زۆربهی ولاته ئهوروپیهکانی تهنییهوه، ناوێتهیهکه له ناسیۆنالیزمی توندپهرو، ئیمپریالیزم، دژایهتی له گهڵ نهاریتی عهقلی و رووناکیبری، پراگماتیزم، ستایشی دهولهت و نهژادهپرستی.

نهم زاروه بهگشتی بۆ پیناسه کردنی جوړیک نایدیولۆجی و بزواتی نهتهوهپهستانه و دهسهلات خوازانهی نهو رژمانه بهکارنهبریت که له سالهکانی نیوان دوو شه‌ری جیهانی تاکوو شکست‌هینانی نه‌لمانیا له سالی ١٩٤٥ به‌سەر نه‌وروپادا فه‌رمان‌نږه‌واییان نه‌کرد. مانای تایبه‌تی فاشیزم نه‌گه‌پرتنه‌وه بۆ «بزواتی فاشیستی» که له سالی ١٩١٩، مۆسۆلینی له ئیتالیا به دهسه‌لات گه‌یاند (١٩٢٢-١٩٤٥). وشه‌که له زمانی ئیتالیا‌یی به مانای چهن میله‌یه که به‌ده‌وری کلکه ته‌وریک له به‌ردهم کونسولی رۆمیدا به نیشانه‌ی دهسه‌لاتی ده‌ولت نومایش نه‌کرا. له لایه‌کی تره‌وه «فاشیست» له لایهن کۆمونیسته‌کانه‌وه بۆ سووکایه‌تی به نه‌یاران و سۆسیال دیموکراته‌کان له‌گوین زاروا‌یه‌کی سووکایه‌تی‌نامیز به‌کاربراهه تاکوو ببیته هاندهریک بۆ ریکخستنی به‌ره‌ی دژه فاشیست.

فاشیزم، به‌ره‌می قه‌یرانیکی قوولی کۆمه‌لایه‌تی و نابووری بوو که له دوا‌ی شه‌ری جیهانی یه‌که‌م له نه‌ورویا هاته ناراهه. نهم نایدیولۆجیا‌یه خۆبه‌خۆ هیچ جوړه سیسته‌میکی تیک ته‌نراوی فیکری ساز نه‌کرد به‌لکو ره‌نگدانه‌وه‌ی هه‌مان بنه‌مای نه‌ته‌وه‌یی نه‌و ولاتانه بوو که تیندا په‌ره‌ی سه‌ند. نامانجی فاشیزم، هینانه‌کایه‌ی ده‌ولته‌تیکی به‌هیزه که تیندا ته‌نیا حیزبیک - حیزبی فاشیست - دهسه‌لات مۆنۆپۆل بکات و سه‌رۆکیکی کاریزماش به قه‌واره‌یه‌کی دیکتاتۆریه‌وه به‌سه‌ریا جوکه‌ت بکات. خالی هاوبه‌شی هه‌موو بزواتیکی فاشیستی، په‌رستشی زۆرداری و به‌په‌رۆزکردنی شه‌ر و گه‌یشتن به دهسه‌لاته. فاشییه‌کانی نه‌لمانیا و ئیتالیا، به ته‌واوه‌تی له په‌رۆیاگه‌نده* ی میگه‌ل په‌روه و تیرۆر* که‌لکیان وه‌رده‌گرت به‌لام هه‌ر که ده‌ستیان به دهسه‌لات گه‌یشتن ئینجا له دهسه‌لاتی ده‌ولت بۆ له‌ناوبردنی نه‌یاران و سیسته‌می قانونی سوودیان وه‌رگرت.

بنه‌ما سه‌ره‌کیه‌کانی فاشیزم له لایهن مۆسۆلینی (١٨٨٢-١٩٤٥) له به‌رگی چوارده‌هه‌می ئینسکلۆپیدیای ئیتالیا، له سالی ١٩٣٢ به‌مجۆره لیک دراوه‌ته‌وه:

١- فاشیزم، برۆای نیبه به ناشتی هه‌میشه‌یی و سوودیکیش له‌م شته‌دا نابینیت. ناشتی نه‌فسانه‌یه‌کی زیانباره.

٢- فاشیزم، له گه‌ل مارکسیزم و شیوازه‌کانی تری نه‌ندیشه‌ی سۆشیا‌لیستی‌دا نه‌یاره.

بۆ لیکدانه‌وه‌ی فاشیزم، شه‌رۆقه‌ی ناایدیولۆجیکی ئاراسته‌کراوه که له پینج سه‌ریاسدا گونجاوه: مارکسی، سایکۆلۆجیکی، ناپینی و نه‌خلاق، میژوویی و کۆمه‌لناسی و سه‌ره‌نجام سیاسی.

له روانگه‌ی مارکسیه‌وه، فاشیزم، به‌پینی رنسا نابووریه‌کان و لۆژیکی سه‌رمایه‌داری لیک نه‌درتته‌وه. به واتایه‌کی تر فاشیزم به‌شینکه له قه‌یرانی سه‌رمایه‌داری پاوانخواز.

له روانگه‌ی سایکۆلۆژییه‌وه، شیکردنه‌وه‌ی دیارده‌ی فاشیزم پنیوستی به روونکردنه‌وه‌ی لاسه‌نگیبه‌کانی قوناغی مندالی که‌سایه‌تیبه‌کان هه‌یه. چونکا له سه‌روبه‌نده‌دایه که ستراکتۆری نه‌ندیشه‌ی مندالی به قوولی پیجم ده‌به‌ستنی.

له روانگهی ئایینی و نهخلاقیهوه سه رههاندانی فاشیزم، هیمایهکه بو قهیرانی نهخلاق و ئایینی له شارستانیهتی رۆژاوادا. لایهنگرانی شه رمانه نانایدیولۆجیهی فاشیزم، پێیان وایه که حوکمهتی ئیستبدادی و فاشیزم تهنیا له نۆو خهکانی گه ندهل و گهنیودا دهوام نههتیت.

له روانگهی میژویی و کۆمهلهناسیهوه فاشیزم، بهرهمی په رهسهندنی خیرای مودیرنیستی یان شیوازیکی تایبهتی پیشه سازیبوونی هه ندی له ولاتان بووه.

دواین بۆچوون ده رباره ی فاشیزم، له روانگهی سیاسیهوه شیکراوه تهوه که نهویش شیوازی به لگاندنی فاشیستهکان نه خاته روو. بهم پێیه فاشیستهکان بهم قه ناعه ته گه یشتیبوون که دیموکراسی په ره له مانی تووشی شکست بووه. فاشیزم، جگه له وهی فه لسه فه یا نایدیولۆژیایهکی سیاسی بێت، شیوازیکی ده سه لاتدارییه که له سه ر سێ بنه مای حوکمه تی تاکه که سه سی، ده سه لات و سه ره وه ری ده ولت و ناسیونالیزمیکی توند په روه وانه بنیات نه راوه. له م جوړه حوکمه تانه دا ده ولت به پشت به ستن به ده سه لاتی سه ربازی و گروپی فشاری سیاسی و نامراهه کانی پرۆپاگهنده، نازادییه کانی تاک سنووردار نه کات و هه موو بزووتنه وه یه کی به ره له ئستکارانه سه رکوت نه کات.

فاشیزم له سه ره تادا وه ک هیزکی نیگه تیف له نه روپا خۆی نیشان دا. فاشیهت زۆربه ی نایدیولۆژی و دامه زراوه کانی به دژی به رژه وه ندییه کانی نه ته وه ده زانی. له م سۆنگه وه که فاشیهی کانی رایانگه یاندووه نه و چاره سه ربیانه ی بو ده مانی نه خۆشیهی کانی کۆمه لگا پێشتریا زیان کردووه، بو قازانجی نه ته وه بووه، نه کری نه مانه وه ک ناسیونالیست به مانای خۆدی زاره وی ناسیونالیزم له قه له م بدرین. به م حاله ش نه و ناسیونالیزمه ی که فاشیزمی به دیهینا وه جیاواز بووه.

فاشیزم، هیزک د دوستی ده کات له خۆی راده بینیت ته وای کۆمه لگا بخاته دوا ی دروشمه کانی خۆی، له هه ستکردن به هیزه وه سه رچاوه ده گرت، هیزک به شیویهک له غرووری خۆیدا نوومه که پێی وایه پێویستی به هه یج جوړه ژبانی که گه ل هیزه کانی تر دا نییه. له م روانگه وه فاشیهت، له هه ر شوین و کاتی کدا بێت، هاوینی سێ ده رکه وته ی سه ره کییه که بریتین له:

۱- دیارده ی میگه ل دروستکردن.

۲- دروستکردنی که مایه تییه کی گونا هه بار.

۳- مۆنۆپۆلکردنی راگه یاندن.

فاکسیونالیزم: به روانه حیزبایه تی.

Falange / Falangism

فالانژ / فالانژیسم

فالانژ / فالانژیسم

ئه م زاره وه ریشه که ی لاتینییه و به دریزی میژوو مانای جیاوازی له خۆ گرتووه. بو نمونه له یونانی

کۆندا «فالانژی ساکار» به شیکلی هیزی سه ربازی یونان بووه که بریتی بووه له سه ربازی پیاوه به جگه

سووک و چهکی قورسهوه و ... له سالی ١٦٠٠ زایینی، ئەم زاراو به کۆمه‌لێکی خه‌لکی گوتراوه که به شیوه‌یه‌کی ریکخراوه‌یی پیکه‌وه کۆ ده‌بنه‌وه و بۆ گه‌یشتن به نامانجیکی هاوبه‌ش به‌ریه‌کی یه‌گرتوو ساز ده‌کن. له سه‌ده‌ی پیشوودا فالانژ، ناوی حیزب و نایدیۆلۆژیایه‌کی فاشیستی ولاتی ئیسپانیا بووه که به ئیسپانیایی پێی ده‌لێن *فالانخه*. ئەم حیزبه له ١٩٢٣/١١/٢٩ له لایه‌ن که‌سیک به‌ناوی خۆزه ئانتونیۆ پریموډیریکا له مه‌درید دامه‌زرا و گه‌شه‌ی پێداوه. هه‌رچه‌نده له سه‌ره‌تاوه بایه‌خیکێ ئه‌وتۆی نه‌بوو به‌لام به‌ره‌به‌ره پهره‌ی سه‌ند و سه‌رنجی خه‌لکانیکێ زۆری به‌ره‌و لای خۆی راکێشا و به یه‌گرتن له‌گه‌ن لایه‌نه فاشیسته‌کانی دیکه توانی «فالانخه ئیسپانیۆلا» دامه‌زرێنیت. به‌رنامه‌ی فالانژ، بریتی بوو له راکێشکردنی چینی کرێکار بۆ هه‌ناوی ناسیۆنالیزمیکێ توندپه‌وانه‌ی کۆمه‌لایه‌تی (به مه‌به‌ستی خۆمالی کردنی سه‌رمایه، چاکسازی زه‌وی وزار، په‌ره‌پێدان و ریکخستنه‌وه‌ی سوپا و هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی حیزبه سیاسییه‌کان و شیوازی شوێشگێرانه بۆ گه‌یشتن به نامانج).

فالانژیسته‌کان له سه‌رده‌می شه‌ری ناوڤ (١٩٣٦ تا ١٩٣٨) به توندی رووبه‌رووی حیزبه کۆمونیست و ئانارشیست و میانه‌په‌وه‌کان بوونه‌وه و هه‌ولیان دا حیزبه‌که‌ی خۆیان سه‌قامگیر بکه‌ن. جیاوازی نێوان فاشیزمی ئیسپانیا له‌گه‌ن فاشیزمی ئەلمانیا و ئیتالیا، له‌وه‌دا بوو که له ئیسپانیا سونه‌تی نه‌ته‌وه‌یی و به تابه‌ت نه‌ریتی پادشایی و مه‌سیحی، بایه‌خ و گرنگی زیاتری پێ نه‌درا. ئیمپۆرکه زاراو‌ی فالانژ، له ولاتانی دیکه به‌و گرووپه راسته توندپه‌وانه ده‌گوتری که له به‌رامبه‌ر بالی چه‌پدا دژایه‌تی و گێره‌شویینی ده‌کن، بۆ نمونه فالانژه‌کانی لوبنان.

فاناتیسیزم: بره‌وه کوێرپاوه‌ری.

Fraction **فراکسیون/کوتله** **فراکسیون**
 فراکسیون له وشه‌ی لاتینی fracito و fractum به واتای وردکراو وهرگیراوه و له روی زمانزانییه‌وه به واتای پارێژیک یا که‌رتیکێ بچوک له گشتیک هاتوه. له زاراو‌ی سیاسیدا به گرووپیک یا بالیک ده‌لێن که له‌ناو ریکخراوه یا حیزبیکێ سیاسی یا په‌رله‌مان، چالاکێ ده‌کات و ئەندامه‌کانی پیکه‌وه له بابه‌ت چۆنییه‌تی جێبه‌جێکردنی به‌رنامه و پلانه‌کانیان راویژ و گفتوگۆ ده‌کن. فراکسیۆنر fractionnaire به که‌سیک ده‌گوتری که له به‌رامبه‌ر رێبازی گه‌شتی ریکخراوه‌یه‌ک، تیۆری و بیروای جیاواز ئاراسته ده‌کات.

Freemasonry **فراماسۆنری/ماسۆنی** **فراماسۆنری**
 ئەم زاراو له وشه‌ی فرانسۆن وهرگیراوه که له زمانی فه‌ره‌نسیدا به واتای وه‌ستای خانوور مانا کراوه‌ته‌وه. له سه‌ده‌کانی ناوه‌راست که له ئەوروپا بیناکردنی کلێسه شتیکی باو بووه، وه‌ستای خانووه‌کان له شاره‌وانی و ده‌سه‌ڵاتدارانی ئەوکات داوایان ئەکرد زۆردارانی کۆمه‌لگای فیۆدالی بێ شه‌رت و به‌هات کاریان پێ نه‌که‌ن و بۆ ئەوه‌ی داواکاریه‌که‌یان بچه‌سپێنن، ریکخراوه‌یه‌کیان به ناوی فراماسۆن (وه‌ستای ئازاد).

به‌نهایه‌ک که بئ حقه‌ده‌ست و موچه کار ناکات) پیکهینا. له‌م ریکخراوه‌دا جگه له راهینانی وه‌ستای خانووه‌کان، هه‌لیان هه‌دا نه‌ینیه پیشه‌بیه‌یه‌کانی خو‌یان بشارنه‌وه و که‌س تییان نه‌گات. پاش سه‌ره‌ه‌ئ‌دان ری‌ئسانس دروستکردنی کلێسه کو‌تایی پئ هات و فراماسو‌نری له‌باو که‌وت.

ئینجا له سه‌ده‌ی ۱۸، که‌سانیک که هیچ پیوه‌ندییه‌کیان به وه‌ستای خانوو نه‌بوو، ده‌زگای فراماسو‌نیان سه‌ره‌له‌نوئ زیندوو کرده‌وه که پییان وابوو ئەم ریکخراوه بو پته‌وکردنی بنه‌ما ئە‌خلاقیه‌کان و ته‌بابی و برابه‌تی دامه‌زراوه. یه‌که‌م ژووری فراماسو‌نری له سالی ۱۷۱۷ له بریتانیا به مه‌به‌ستی گو‌برایه‌لی مو‌تله‌قی فه‌رمانه‌وه‌اکان و پاراستنی نه‌ینیه‌یه‌کان پیکهات. ئینجا داگیرکه‌رانی به‌ریتانی، ریکخراوه‌ی فراماسو‌نییان هینایه خزمه‌ت سیاسه‌تی داگیرکارانه و په‌ره‌پیدان به قه‌له‌مه‌وه‌ی ئیمپراتۆریه‌تی خو‌یان له خاکی ولاتانی ژێرده‌ست و له هه‌رکام له‌م ولاتانه لقیکی ئەم ریکخراوه‌یان دامه‌زرا‌ند. ری‌بازی سه‌ره‌کی فراماسو‌نره‌کان له ولاتانی ژێرده‌ست و دواکه‌وتوو بریتی بوو له دواخستنی گۆرانه‌رییه کۆمه‌له‌یه‌تیه‌یه‌کان و هیورکردنه‌وه‌ی ره‌وتی فسرژووتن و به‌ لا‌پئ بردن و له‌باربردنی بزاقه‌ سیاسی و کۆمه‌له‌یه‌تیه‌یه‌کان بو‌ دایینکردنی به‌ره‌ژه‌وه‌ندییه‌کانی خو‌یان.

فراماسو‌نری ده‌وریکی کاریگه‌ری هه‌بووه له هینانه سه‌ره‌کاری حوکه‌مه‌تگه‌لی دیکتاتۆری له ژێر له‌فاهه‌ی دیموکراسی و سه‌قامگیری ئابووری له ولاتانی دواکه‌وتو‌ودا. ریکخراوه‌ی فراماسو‌نری، نزیکه‌ی ۶ ملیۆن که‌س ئەندامی هه‌یه که له‌م راده چوار ملیۆن که‌س له ولاته‌یه‌که‌گرتووه‌کانی ئەمریکایه و یه‌ک ملیۆن له دوورگه‌کانی بریتانیا و پاشماوه‌ک‌ه‌شی له ولاتانی دیکه‌ی جیهاندا بلۆ بو‌ونه‌ته‌وه.

Franchise

فرانشیز / حق رای

فرانشیز / مافی دهنگدان

فرانشیز له وشه‌ی franc به واتای قسه‌له‌پوو(له‌پوو دانه‌ماو)، که‌سیک که بیروپای خو‌ی نه‌شاریته‌وه وه‌رگیراوه. زاراوه‌ی فرانشیز به واتای زنده‌ماف(امتیاز)، مافی ئازادکردن و مافی دهنگدان به تایبه‌ت بو هه‌لبژاردنی په‌رله‌مانی به‌کار براوه. فرانشیز له سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا به‌و یاسایه ده‌گوترا که به‌و پییه کو‌یله‌ی به‌رده‌ستی میران، ده‌یان‌توانی به نازادی و بئ هیچ گرفتیک له ژێر رکیفیان ده‌ربچن و بو هه‌ر جیگایه‌ک که ده‌یان‌ویست برۆن. نامه‌ی فرانشیز، له‌مه‌ر نازادی کو‌یله‌کان له سه‌ده‌ی یازده له ئیتالیا‌ی باکوور، ئەلمانیا و باکووری فه‌رنسا نه‌ریتیکی باو بووه. ده‌ره‌نجامی ئەم ره‌وته پیوه‌ندییه‌کی راسته‌وخو‌ی هه‌بوو له‌گه‌ن پیشکه‌وتنی ئابووری شاره‌کان له سه‌ده‌ی ۱۱ و ۱۲ ی زایینی. له سه‌ده‌کانی ناوه‌راستدا زاراوه‌ی فرانشیز له یاسا‌کانی بریتانیا به‌کارده‌هات که بریتی بوو له‌و زنده‌مافه‌ که پادشا به یه‌کیک له هاو‌ولاتیانی خو‌ی ده‌به‌خشی. ئەم زاراوه له یاسا نیو‌ده‌وله‌تیه‌یه‌کاندا به واتای پارێزراوی به‌کارده‌یت به تایبه‌ت پاراستنی دیپلومات و نوینه‌رانی سیاسی ولاته‌کان و باج و گوهرگ: بو نموونه فرانشیزی نیشه‌ته‌جئ بوون (واته پاراستنی شوینی ژبانی دیپلومات) یا فرانشیزی باج (واته لیخۆشبوون له باج) یا فرانشیزی دهنگدان (واته نازادی مافی دهنگدان).

multipolarity

چند قطبیت

فرههنگه مسهری

له دواى سه رهه لاندانى چین و ژاپون و شهروپای رۆژاوا وهك هیزکی جیهانی و دهه که وتنیان له گۆره پانی نیونه تهوه بیدا مۆدیلنی دوو جهه مسهری سیاسه تی جیهانی که بنه مای سیاسه تهکانی نه مریکا له سالهکانی ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ بوو، جینگای خوی دا به مۆدیلکی تر که به فرههنگه مسهری ناوی دهه کردوه. تاکوو پیش کۆتایی هاتنی شه پری سارد، دوو زلهیزی نه مریکا و سوقیهت نه بی که خاوهنی هیزی نه تومی بوون، نه چهن هیزه تی تر. زیاتر وهك دهسه لاتیکی شابووری و سیاسی ناویان دهه کردبوو نه میستا دواى شه پری سارد و لاوازبوونی ریکخواه نیونه تهوه بیهکان، جیهان به رهو دۆخکی تاک جهه مسهری* مهیل نهکات.

Political Pluralism

کترت گرانی سیاسی

فرههنگی سیاسی

۱- هه بوونی دهنگی جۆراوجۆر و به ره سمیهت ناسینی گروهی سیاسی، کۆمه لایه تی، کولتووری و نابووری جۆربه جۆر له کۆمه لگا یان که شهوه رایه که تیندا هیچ گروپکی سیاسی، که لتووری، ئایینی و نه تیکی تایبهت، دهسه لات قۆرخ نهکات.

۲- بڕوا هینان به وهی تاک، خاوهنی حهز و عیلاقاتی سیاسی و کۆمه لایه تی و شابووری و ئایینی جۆربه جۆره و ده بی له لایه ن حوکمه تهوه به هه ند بگرددی و دهسه لات له نیوان بۆچوون و لایه نه سیاسیه کان دابهش بکرت. نه م قوتابخانه له سه ره بخوپی ده زگا کۆمه لایه تی و سیاسیه کان کۆمه لگا له به رامبه ر دهسه لاتی حوکمهت پشتگیری دهکات تاکوو حوکمهت نه بیته دهسه لاتیکی په ها و دوور له به ریره یه تی.

۳- فه لسه فه یه کی سیاسی که له سه ره تاکانی سه ده ی بیسته م له لایه ن لیبرال و سو سیالیسته ئینگلیزیه کان ناراسته کرا که پی وایه ده بی دهسه لات له نیوان لایه ن و ده زگا کۆمه لایه تییه کان دابهش بکرت و کۆمه لگا به ته و اه ته نه چیه ژیر پکیفی چین یان یه که یه کی سیاسی تایبه ته وه.

فۆرماسیۆن: بڕوانه پیکهاتن.

Formalism

فۆرمالیسم / ظاهر پرستی

فۆرمالیزم / روکهش په رستی

نه م زاروه که به باوه ری مارکسیه کان له به رامبه ر ریالیسته سوشیالیسته تیدا به کار براه، ئاماژه به بۆ سه رنجی له پاده به ده ره به شکل و شیوازی یا بڕوا یه کی قوول به پاراستنی روا ته تی شته کان له بواری ئایینی و نه ده بی و کۆمه لایه تی و سیاسیدا. فۆرمالیزم یا روکهش په رستی، شیوازی نه و که سانه ده گرتیه وه که گرنگی به روا ته تی رودا وه کان و لایه نی ته شریفاتی کاره کان ده دن و هه ول نه دن تا کیشه و بابه ته کان له رووی روا له ت و نه ریه وه به شیوازیکی له بار و گونجاو بخه نه به رچاو.

له بواری سیاسییوه فۆرمالیست بهی کهسانه دهگوتری که بایهخ به ناوهروکی بابهتهکان نادهن و روالهتپاریزی و تهریریاتی کارگیریی و یاسایی لهسهرووی ههموو شتیکهوه دادنهین. زاراهوی فۆرمالیزم، ههنوکه پتر له کاروباری نایینی و کۆمه لایهتیدا بهکاردیته و به تایبتهت زاراهویهکی نهدهبی له نهژماردیته.

Fatah / Fath

الفتح

فهتخ

گهورهترین ریکخراوهی نهتهوهیی فهلهستینییه. ئەم وشه که واتای سهرکهوتن دههخشنی، له خویندنهوهی پیچهمانهی پیتی یهکهمی دیری (حرکه التحریر الوطنی الفلستانی) پیکهاتوه. بیروکهی دروستبوونی ئەم ریکخراوه پاش هیرشی ئیسراییل بو سهر غهززه له ۱۹۵۵/۲/۱۷ هاته ناراهه. فهتخ تا سهرهتای سالی ۱۹۶۵ ههر به نهینی مایهوه و لهم ساهدا بانئ چهکداری خۆی بهناوی (العاصفه) به دهركردنی بهیاننامهیهك ناشکراکرد. هیزه چهکدارهکانی فهتخ بهزۆری لهو فهلهستینیانهی ولاته عهرهبهکان و ناوارهکانی ئۆردووگای نهردهن و سووریا پیکهاتبوون. ئەم ریکخراوه لهرنی کۆمیتیهکی نههانییهوه خهریکی سیخوپی و تیۆر بهدژی ئیسراییل و تۆلستاندهوه له رهقیبه عهرهبهکانی بوو. فهتخ پاش جهنگی الکراهه له ۱۹۶۸/۳/۲۱ متمانهی خۆی به یاسر عهرهفات (ابوعمار) دهک گوتهبیزیی ریکخراوه بهخشی و به بهشداریکردنی فهتخ له نهجمهانی فهلهستینی، عهرهفات بوو به سهروکی دهستهی راپهرااندنی ریکخراوی رزگاریخواری فهلهستین*.

پاش جهنگی شهش رۆژهی سالی ۱۹۶۷ی عهرهه – ئیسراییل که له نهجامدا عهرهههان تیکشکان و ئیسراییل لیواری رۆژاوی رووباری نهردنی دهگير کرد، فهتخ بو ناو سنوورهکانی نهردن پاشهکشی کرد و له سالی ۱۹۶۹ هیرشی کرده سهر ئیسراییل. فهتخ داوای دامهزاندنی دهولهتی دیموکراتی فهلهستینی دهکرد به جۆرک پاش لهناوبردنی ئیسراییل، ههموو هاوولاتیان بی جیاوازی رهنگ و رهگهز و نایین تیدا یهکسان بژین.

فهلهستینییهکان له سالی ۱۹۷۰ ههولیان دا شاحسهین (شای ئوردون) لهسهر کار لاهرن بهلام ئوردون له سنپتهمهی نهوسالهدا که به سنپتهمهی رهش ناوی دهکرد، ههستا به سهرکهوتکردن و دهركردنی فهلهستینییهکان لهو ولاته و بزوتنهوهی فهتخ بهناچار پهناي برده بهر لوبنان و لهوی دریزهی دا به چالاکییهکانی خۆی. له سالی ۱۹۷۲ فهتخ ههستا به تیۆر کردنی یاریزانهکانی تیبی ئۆلهمپی ئیسراییل له مونیخی ئهلمانیا، ههروا چالاکییهکانی خوشی دژ به ئیسراییل بهردهوام کرد.

فهتخ پاش ریکهوتنی ناشتی ئۆسلۆ له سالی ۱۹۹۲ لهگهله ئیسراییل و زنجیرهیهك ههول و کوششی نیودهولهتی، ئیستا رازی بووه به دامهزاندنی دهولهتی فهلهستینی له کهرتی غهززه و کهناری رۆژاوی رووباری ئوردون له بهرامبهرداننانی به ئیسراییلدا. بهلام کیشهکانی نیوانیان ههر به ههلیهسیژدراوی ماوهتموه و یهکلا نهبوتهوه. پاش کۆچی دوایی یاسر عهرهفات له ۲۰۰۴/۱۱/۱۱، له ههلیژاردنی ۲۰۰۵/۱۱/۹ مهحمود عهبباس (ابومازن) کرایه سهروکی فهلهستین و سهروکی فهتخ. بهلام به هۆی ناکارا بوون.

حوکمه‌ته و نادیاربوونی مافه‌کان و چاره‌نووسی فهله‌ستینه‌کان و په‌ککه‌وتنی ئابووری له ناوچه‌کانی ژئیر دسه‌لاتی خۆیدا له هه‌لبژاردنه‌ گشتیه‌کانی ١٥/١/٢٠٠٦ رێکخراوه‌ی هه‌ماس* (بزاڤی خۆراگری ئیسلامی) توانی له سه‌رحه‌م ١٢٢ کورسی په‌رله‌مان، ٧٢ کورسی بباته‌وه و به‌م جوژه‌ ده‌ولته‌تی نوێی فهله‌ستینه‌کان دابه‌مه‌زێنی. دوا‌به‌دوای سه‌رکه‌وتنی هه‌ماس، ئیسراییل و ولاته‌یه‌کگرته‌وه‌کانی ئەمریکا - به‌ هۆی ماهیه‌تی تیروریستی ئەم رێکخراوه - یارمه‌تیه‌کانی خۆیان بۆ خه‌لکی فهله‌ستین راگرت و ئیسراییل بۆ پێوه‌ندی گرتن له‌ گه‌ل حوکمه‌تی نوێی فهله‌ستینی، سێ مه‌رجی دیاری کرد که بریتی بوون له:

- ده‌بی لقی چه‌کداری هه‌ماس خۆی له چه‌ک دامائنی.

- ماده‌ی «له‌ناوبردنی ئیسراییل» له پلاتفۆرمی هه‌ماسدا نه‌میانی.

- هه‌موو رێککه‌وتنه‌کانی نیوان حوکمه‌تی فهله‌ستینی و ئیسراییل به‌هه‌ند بگه‌ریت.

Sovereignty

حاکمیت

فهرمانه‌روایی/سه‌روه‌ریی

فهرمانه‌روایی له تیۆری سیاسی کلاسیکدا به‌ مانای بالاترین دسه‌لاتی ده‌ولته‌ته که ره‌نگه‌ له که‌سیکدا (وه‌ک پادشاهی‌کی ره‌ها) یان کۆمه‌لێکی خه‌لکی (وه‌ک په‌رله‌مان) کۆبیته‌وه. ئەم فهرمانه‌روایی‌یه به‌ واتای یاسادانه‌ر و به‌رێوه‌به‌ره و دسه‌لاتێکی بالاتر له‌وه نییه. فهرمانه‌روایی بریتییه له: (١) ئازادی یاسادانان و کلک و گوئی قوتاندنی یاساکان به‌ پێی سیسته‌می یاسایی ولات (چاکسازی). (٢) دسه‌لاتی سیاسی و ئەخلاقی ده‌ولت، له‌م رووه‌وه که له‌ قه‌له‌مه‌روی خۆیدا وه‌ک «دسه‌لاتی یاسایی» له‌ ئەژمار دیت. (٣) سه‌ربه‌خۆیی سیاسی و دادپه‌روه‌رانه‌ی کۆمه‌لگایه‌ک.

له‌ کۆماریه‌یه‌کان، فهرمانه‌روایی به‌ شتیکی خه‌لکی ناوبرده‌ نه‌کرئ. سه‌روه‌ریی ولاتیک له‌ ناو سنووره‌کانی خۆیدا جێبه‌جێ نه‌کریت. فهرمانه‌روایی، هێمانیکه‌ بۆ بریاردانی سه‌ربه‌خۆی نه‌ته‌وه‌کان. که‌واته‌ فهرمانه‌روایی له‌ گه‌ل شینواری چه‌قه‌به‌ستووی رێکخراوه‌یه‌کی حوکومی جیهانیدا جیاوازه.

فهرمانه‌روایی به‌ دوو جوړ له‌ ئارادا‌یه: ناو‌خۆیی و ده‌ره‌کی. فهرمانه‌روایی ناو‌خۆیی بریتییه له‌وه دسه‌لاته‌ی که‌ هه‌ر ده‌ولته‌تیک به‌سه‌ر ه‌اوولاته‌یه‌کانی خۆی یان خه‌لکی بیگانه‌ که‌ له‌و ولاته‌ به‌ژین و ناو‌پاڤه‌ره‌کانی له‌ ده‌ریای ئازاد پیاده‌ی نه‌کات. ئەم جوژه‌ فهرمانه‌رواییه‌ خۆی دوو لقی لینه‌بیته‌وه: سیاسی و دادپه‌روه‌ری. فهرمانه‌روایی سیاسی، بالاترین هیز و دسه‌لاتیکه‌ که‌ له‌ کۆمه‌لگادا بالادسته. فهرمانه‌روایی دادپه‌روه‌رانه، هیزکی چالاکه‌ بۆ چاودێری کردن به‌ سه‌ر دادگا‌کانا.

فهرمانه‌روایی ده‌ره‌کی، بریتییه له‌ مافی پێوه‌ندی گرتن له‌ گه‌ل ده‌ولته‌تانی دیکه‌ یان مۆرکردنی رێککه‌وتنامه و راگه‌یاندنی شه‌ر.

نیسته‌تاکه‌ فهرمانه‌روایی هه‌یج ده‌ولته‌تیک به‌ ته‌شکیکی ره‌ها له‌ ئارادا نییه. چونکا هه‌ندی یاسا و مافی نیونه‌ته‌وه‌یی، بۆ وێنه‌ مافه‌کانی مرۆڤه‌ په‌سند کران که‌ فهرمانه‌روایی ده‌ولته‌ته‌کان به‌ریه‌ست نه‌کات به‌لام به‌پێی نه‌ریتی نیونه‌ته‌وه‌یی، دوو بنه‌ره‌تی فهرمانه‌روایی نه‌ته‌وه‌یی و ده‌ست نه‌بردنه‌ ناو خاکی شه‌ره‌کان.

قهلمهوهی یهکتز، وهك پرهنسیینیکی شهخلاقی و سیاسی پهسند كراوه. فهزمانهوهایی نهتهوهیی به مانای مافی گروویینیکی نهتهوهیی یا نهتهوهیهك بۆ بهدهسهینانی خودموختاری* و ههلبێژاردنی سهربهستانهی دهولهت بۆ خۆیانه.

فهلسهفهی سیاسی فلسفه‌ی سیاسی Political philosophy

فهلسهفه‌ی سیاسی، نهك به واتای میژووی نه‌دی‌شه سیاسییه‌كان به‌لكۆ به مانای بیركردنهوه له سیاسهت به شیوه‌یه‌كی فهلسهفی بریتییه له تیگه‌یشتن و روونكردنهوه‌ی ماهیههت و سروشتی حوكم كردن و فهزمانكردن، په‌یره‌بوون و ملكه‌چكردن، پیوستینی و غایه‌تی دهولهت و كۆمه‌لگا، هۆی وجودیی دهولهت و باشترین شیوازی رێخستنی ژبانی سیاسی مرۆفه به مه‌به‌ستی دابینكردنی ئامانجه سه‌ره‌كیه‌كان واته عه‌دالته‌ و ئازادی. هه‌ر كام له قوتابخانه سیاسییه‌كان، به رێبازی تایه‌تی خۆیانه‌وه خه‌ریکی روونكردنه‌وه‌ی ئهم مه‌سه‌لانه بوون. بۆ وینه له‌نگه‌رگرتن له‌سه‌ر به‌لگاندنیی شه‌قلی له فهلسه‌فه‌ی سیاسی نه‌ره‌ستۆ، به‌لگاندننی لوژیکي و ئینتزا‌عی له فهلسه‌فه‌ی سیاسی تۆماس هۆبز، شه‌قلی سه‌لیم و مافه‌سروشتییه‌كان له فهلسه‌فه‌ی سیاسی جۆن لاک و جهخت كردن له سه‌ر شه‌قلی گشتی له فهلسه‌فه‌ی سیاسی هینگل له جومه‌لی میتۆده سه‌ره‌كیه‌كاني فهلسه‌فه‌ی سیاسی له‌نه‌ژمار دین.

فهلسه‌فه‌ی سیاسی، سه‌رقالی وه‌لامدانه‌وه به پرسیارگه‌لیكه له باره‌ی حوكمهت، هاوولاتی(شارۆمه‌ند) و دهولهت و زۆر ناچیته ناو ناخی حوكمه‌تیکی تایه‌ت و خۆی له شیوازه‌كاني فهزمانه‌ویه‌تی نادات. ئه‌ر پرسیارانه‌ی كه فهلسه‌فه‌ی سیاسی وه‌لامیان نه‌داته‌وه، بریتین له: بۆچی مرۆفه ئه‌بێ په‌یره‌وی حاكمییه‌تی ولاته‌كی خۆی بێت؟ ئایا جگه له ترس، هۆكارێکی تر هه‌یه بۆ ئهم په‌یره‌وكردنه؟ ئایا ئیمه پیوستمان به دهولهت‌مه‌كان هه‌یه، یان به بئ ئه‌وان دۆخێکی باشترمان نه‌بێت؟ ئازادی چییه؟ هاوولاتیان، ئه‌بێ تا چ راده‌یهك له ئازادی به‌هه‌روه‌ر بن؟ یه‌كسانی و عه‌دالته* چییه و ئایا شتیکی په‌سند كراوه؟

فهلسه‌فه‌ی سیاسی، له سه‌ر بنه‌مای ئهم گریمانه سروشتییانه‌ی ئینسان داریژراوه كه چوار ته‌مه‌ر له خۆ ده‌گری: یه‌كهم، ئایا مرۆ خۆبه‌خۆ، بوونه‌وه‌ریکی تاكبا‌وه‌ره یان با‌وه‌ری به كۆمه‌له؟ دووه‌م، ئایا مرۆفه بوونه‌وه‌ریکی سیاسی(مه‌ده‌نی)یه یا ناسیاسی و غه‌یره‌مه‌ده‌نی؟ سه‌هه‌م، ئایا مرۆفه خۆبه‌خۆ بوونه‌وه‌ریکی شه‌قلانی و سه‌ربه‌سته یان بی‌ئاوه‌ز و مه‌جبووره؟ چواره‌م، ئایا له راستیدا مرۆفه رووه فراژوتنه یان به‌ره‌و پووكانه‌وه و تیاچوون؟

فهلسه‌فه‌ی سیاسی، باسه‌كاني ماهیههت و سه‌رچاوه‌ی دهولهت گریئ نه‌داته‌وه به باه‌خ و غایه‌ته‌كاني ژبانی سیاسی مرۆفه و باشترین شیوازی حوكمهت. له‌م روانگه‌وه تیرامان له باره‌ی باشترین شیوازی حوكمه‌ت‌كردن نه‌بیته گرینگترین مه‌سه‌له‌ی فهلسه‌فه‌ی سیاسی.

له‌باره‌ی به‌نرخترین به‌ره‌مه‌كاني بواری فهلسه‌فه‌ی سیاسی، ئه‌كرێ ئاماژه به‌ده‌ین به كتیبی كۆمه‌لگه‌ی كراوه و دوژمنه‌كاني كه له لایه‌ن كاربۆل پۆپبیر له كاتی شه‌ری جیهانی دووه‌م، (١٩٤٥) نووسرا.

کتیبه‌دا نەندیشەکانی چوار فەیلەسووف گەورەى سیاسى واتە پلاتۆ، ئەرەستۆ، هینگل و مارکس کەوتونەتە بەر باس و لیکۆلینەوه. کتیبیکى تر لەم بابەتە، کتیبى تیۆرییەك دەربارەى عەدالەت، نووسینی جۆن پالزە کە لە ساڵى ١٩٧٢، بلاو کرایەوه. رازن، تیۆرییە سیاسییەكەى خۆى لە سەر دوو بنەما ئاراستە دەکات: یەكەم، ئەوەیکە ئەبى هەمووان بە باشتەین شیۆه لە ئازادییە سەرەکییەکان بەهەرەەر بن. دووهم، جیاوازی سەرۆت و دارایی تا شوێنیک چاوپۆشی لێنەکرێ کە بە قازانجی هەزارترین توێژی کۆمەلگا تەواو بێت.

بەگشتی نەکرێ بڵێن، گری کۆیرەى فەیلەسووفانى سیاسى، پەنجۆرى و بنگیری بنەمایک بووه بۆ عەدالەت یان قانونیکى یەكسان بۆ کۆمەلگا. کیشەى فیلسوفانى سیاسى لە سەر چەمکی عەدالەت ئەگەریتەوه بۆ سنى مانای جیاواز کە لى بۆتەوه. هەندیک عەدالەتیان بە یەكسانی لە قەلەم داوه و هەندى لەبەرچاوگرتن و رەچاوکردنى لىهااتوویى و شایستەبوون بە مەرجى عەدالەت ناوبردە ئەکەن، هەندیکیش دابینکردنى پێداویستیەکان بە پێودانگی عەدالەت ئەژمێرن.

فیدراسیۆنى جیهانى یەكیتییه کرێکارییهکان

فدراسیون جهانی اتحادیه‌های کارگری

(World Federation of trade Unions (WFTO

ئەم فیدراسیۆنە یەكێک لە گەورەترین رێکخراوەکانی کرێکاری جیهانە کە لە ساڵى ١٩٤٥ لە لایەن یەكیتییه کرێکارییهکانى ٥٤ وڵاتى جیهان بۆ وێنە ئەمریکا و بریتانیا و یەكیتی سوڤیەت لە پاریس دامەزراوه. بەلام هەندى لە یەكیتییه کرێکارییهکانى ئەمریکا بەو بیانوویە کە لە یەكیتییه کرێکارییهکانى سوڤیەتدا ئازادى راستەقینە لەبەرچا و ناگێردى، لەم فیدراسیۆنەدا بەشدارییان ئەکرد.

بەهۆى دروستبوونی ناكۆكى نايدیۆلۆجیایی لە نێوان بلۆكى رۆژشەلات و بلۆكى رۆژاوا لە ژانویەى ١٩٤٩، یەكیتییه کرێکارییهکانى ئەمریکا و بریتانیا و چەند وڵاتیکى تر بە تەواوەتى لەم فیدراسیۆنە وازیان هینا و هەر لەو سالەدا «کۆنفیدراسیۆنى نێودەولەتى کرێکاری ئازاد»یان پێك هینا کە زۆریەى یەكیتییه کرێکارییهکانى وڵاتانى ناكۆمۆنیست تێیدا بوون بە ئەندام.

فیدرالیزم

فدرالیسم

Federalism

ئەم زاراوه لە وشەى لاتینی foedus بە واتای «یەكگرتن» وەرگیراوه و لە زاراوهى سیاسیدا پێناسەى جۆراوجۆرى لەسەر کراوه بەلام بەكورتى دەتوانین بەم چەشنە پێناسەى بكهین:

رێكخستنیكى سیاسی و دەستوورێ ناوخۆیی یە کە بەو پێیە دەولەتانی ئەندام یا هەرمەكان، بەشیک لە حاکمیەت (سەرۆهێ) خۆیان بە مەبەستى دامەزرانی وڵاتیکى بەهیز دەسپێرنە یەكەیهكى ناوهندى و بەمجۆرە دەبن پەپەرەى دەولەتى فیدرال. ئەم رێكخستنهش دوو رەهەند لەخۆ دەگرێ: رەهەندى دەرەكى کە دەولەتى فیدرالى وەك یەك دەولەت لە بواری سەرۆهێ دەرەکیدا بە دیاردەكەمۆی و رەهەندى ناوخۆیی

بریتیه له چه ند کیانیکی دهستوری و حوکمه تی فیدرالیش له پراکتیزه کردنی سه روه ری ناو خۆبیدا به شداری دهکات.

له پیناسه یهکی تر دا فیدرالیزم، بریتیه له یهگرتن و ریکخستنیکی سیاسی که به و پنیه کۆمه لیک یه که ی سیاسی لیک جودای ناو سیسته میکی گردوکۆ، پیکه وه گری ئه دا و به هر کامیک له و یکه سیاسییانه مه جال ئه دات، یه کپارچه یی و همه گییه تی خۆیان بیاریزن. هه روه ها ده کری فیدرالیزم به دا به ش کردنی ده سه لات له سه ر بنه مای یاسا له رنگای سیسته میک که ئۆتۆنۆمی* و سه روه ری ها و به ش گری به ست دهکات، پیناسه بکرت.

له سیسته می فیدرالیدا رینازه سه ره که یه کان له رنگای گفتوکۆ دا نه ریزین پاشان جیبه جی ده کریز تا کوو هه موو ئه ندامانی گۆمه لگا له ده کردنی پراره کان و پیاده کردنیان، به شدار بن «دامه زینه ساری ولات یه گرتووه کان» که ده ستوری بنجینه یی ئه م و لات ه یان له سالی ۱۷۸۷ پیناسیاز کرد، ئه م شیواره ساری فیدراسیۆن دا هینا. تا ئه و کاته پیناسه ی په سندرکراوی فیدرالیزم، هه مان پیناسه یه ک بوو که نیمرۆکه پیی ده گوتری کۆنفدراسیۆن. دواتر چوارچیوه ی ئه م سیسته مه هه موو به شه کانی تری ئه م و لات ه یان و به رینه ی گرتوه و به پیی ئه و ئالۆگۆرانه ی که دواتر ها ته دی. ئه و سیسته مه فیدرالییه پیکه ات که ئیستا په نجا ئه یاله تی له خۆ گرتووه. سیسته می فیدرالی. وه ک فۆرمیکی سیاسی گونجا و به ره به ره له هه ندئ له ولاتی دیکه ش ها ته ئاراهه. ئه م سیسته مه له سالی ۱۸۴۸ له سویسرا و له سالی ۱۸۶۷ له که نه دا و دواتریش له ۱۸۹۷ له ئوسترالیا پیاده کراوه. نیمرۆکه فیدرالیزم شیوازیکی باوه بۆ ریکخستن سیاسی. له سالی ۱۹۹۳ به ملاوه، لانیکه م ۱۹ ولات به شیوه ی فیدرالی ئیداره ده کری و ۲۱ ولاتی دیکه ش له بنه ماکانی فیدرالی که لکیان وه رگرتووه و به ره و سه رینه وه ی چه قی سیاسی و لابر دنی ناوه ندیتی ئیداری هه نگاویان ناوه. له م روه وه فیدرالیزم وه «دایکی دیموکراسی» له قه له م دراوه. به پیی ئه و ئه زموونا نه ی که له ئارادایه سیسته می فیدرالی به دوو جۆر دروست ده بن که بریتین له:

۱- فیدرالی به کۆمبوون یا پیکه وه لکان. له م شیوازه دا چه ند ده وله تیکی سه ره به خۆ یه که ده گرن یا پیکه وه ده لکین و یه که ده ولت له سه رووی ده وله تانی ئه ندامه وه دروست ده که ن. نمونه ی ئه م شیوازه فیدرالییه، ولات ه یه گرتووه کانی ئه مریکا، سویسرا، که نه دا و ئه فریقای باشوورییه.

۲- فیدرالی به دا به شبوون. له م شیوازه دا ده وله تی ناسایی یا یه کبوو، به سه ر چه ند ده ولت یا هه ریمیک دا به ش ده کریت و ده بیته ده وله تیکی لیکدراو. بۆ نمونه ولاتی یه که ته سی قیه تی (پیشوو)، به رازیل، ئه رجه تین، مه کزیک، هیندستان و مالیزیا. ده وله تی فیدرالی، جگه له و شیوازه گشتییانه ی که ده بنه هو ی کۆتایی ها تنی ده ولت، به م دوو شیوازه ی خواره وه ش کۆتایی پی دیت:

۱- جیا بوونه وه ی هه ر یه که له هه رنه مکان و بوونیان به ده وله تیکی سه ره به خۆ.

۲- گۆرینی ده وله تی فیدرالی به ده وله تیکی یه کبووی ساده.

بنه ماکانی سیسته می فیدرالی، له م ۶ خاله ی خواره وه دا به رجه سه ده بیت:

- ١- دهسه لآت له نیوان هه ریمه کان و حوکمه تی یه کگرتوو دابهش ده بیت.
- ٢- به رهو دیموکراسی ده پۆن. ٢- له رینگه ی گفتوگۆی ناشکراوه ره قاتر ده کهن.
- ٤- ده ستوری نووسراویان هه یه. ٥- سه قامگیری یه که کانی دهسه لآت به پیتی ده ستور له حوکمه تدا پاوه جی ده بیت.
- ٦- ده ستور، بالادهسته و دادگای ده ستوریش پیویسته.
- له سیسته می فیدرالیدا دادگایه کی بالا بۆ شروقه و لیکدانه وه ی یاساکان و چاره سه رکردنی کیشه ی هه ریمه کان له ده وله تی ناوه نیدیدا دابین کراوه. له م ده وله ت - ولاته دا گو پینی ده ستوری بنچینه یی، ده بی به ره زامه ندی زۆرینه ی هه ریمه کان به نه نجام بگات. ئەم سیسته مه له و ولاتانه ی که خاوه نی نه ته وه و زمان و نایینی جیاوازن، له گوین باشتین سیسته می فه رمانه وه یی و حوکمه تدار ی له نه ژمار دیت. پانتای ی و رووبه ری خاکی ولاته کانیش له ریکه ستنی ده وله ت - ولاتی فیدرالیدا ده ور ده بینیت. بۆ وینه ولاتانیکی وه ک نه مریکا، رووسیا، به رازیل و هیندستان خاوه نی ئەم تابه ته مه ندیه یه. به لأم ئەم هۆکاره بۆ گشتانن ناییت، چونکو ولاتانیکی بچووکی وه ک نه مسا و سويسرا که به شیوه ی فیدرالی ئیداره ده کړت، ناگرتیه وه.

فیزیۆکراسی / فیزیۆکراسی / مکتب طبیعیون
Phisocracy

زاراوه که به واتای لایه نگری کردن له دهسه لاتی سروشتیه. به لأم وه ک قوتابخانه یه که ده گه رتیه وه بۆ سه ده ی هه زده که له لایه نه ندی زانا و نووسه ری فه رهنسی بنیات تراوه. لایه نگرانی ئەم قوتابخانه له گه ل ده ستیه وردانی حوکمه ت له کاروباری ئابووری و سروشتیدا دژایه تی ده کهن و ئەم کاره به زیانبه خش ده زانن. هه روا له و باوه رده ان که هه ندی ریسای شایسته له ناو سروشتی ئابووریدا هه یه که ده وله ت و دهسه لاتی یاسادانان نابێ پیشیلی بکهن و پیش به په ره سه ندنی بگرن چونکه ده وله مه ندی و سامان، زاده ی سروشت و به نا کشتوکالییه کانه و سه پاندنی هه ر جو ره یاسایه ک له م باره وه نابه جی و زیانبه خشه.

فیمینیزم / میخوازی / فیمینیزم / جنبش آزادی زنان
Feminism

فیمینیزم له وشه ی فه رهنسی femme به واتای ژن وه رگراوه و مانای لایه نگری کردن له ژن ده به خش و ناوی بزاقیکه که بۆ یه کسان ی مافه سیاسی و کهلتوری و ئابووری و کۆمه لایه تیه کانی ژنان و پیاوان هه ول ده دات. له بابته ناخیزگه ی فیمینیزم له گوین نایدیۆلۆجیا یه ک، چوار ته وه ره له نارادایه:

له سنی ته وه ردا مانا پنیشت له وشه که یه. ئەم بۆچوونه پیتی وایه که میژووی فیمینیزم، له سپیده ی وشیا ری مرۆقه وه ده ست پین نه کات. له م روانگه وه «ناریشه» ی ژن هه یج کات لیمان جیا نه بو ته وه و هه ندی کهس پیمان وایه که جو ری نیرینه، له باری توانستی ئیکۆلۆژییه وه بالاده ست بووه و میژووی مرۆقایه تیش به هۆی بالاده ستی پیاوان، به قه ده ر کاره ساتیک رینگامانی ون ده کات.

بۆچوونی دووهم و سێههم، ناخیزگی فیمینیزم ده‌گه‌رێنیته‌وه بۆ سه‌ده‌ی یانزده و چه‌قده. سه‌ره‌نجام بۆچوونی چواره‌م که ره‌نگه له هه‌مووان راستگۆیانه‌تر بێت، پیشینه‌ی فیمینیزم ده‌گه‌رێنیته‌وه بۆ کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده به تابه‌ت دوا‌ی شوێرشێ مه‌زنی فره‌نسا. گه‌رنگترین رووداو له میژووی نه‌ندیشه‌ی فیمینیسیتی له قو‌ناغی شوێرشدا بلا‌وکردنه‌وه‌ی کتییی «ماری فۆلستۆن کرافت» بوو له سا‌لی ۱۷۹۲ به ناوی سه‌لماندنی مافه‌کانی ژنان. میریام کرام، له‌م باره‌وه ده‌لیت: فۆلستۆن یه‌که‌مین فیمینیسیتی گه‌روه‌یه و کتییی سه‌لماندنی مافه‌کانی ژن، وه‌ک چارنا‌مه‌ی سه‌ره‌خۆیی فیمینیزم له نه‌ژمار دێت.

نوو‌سراوه‌ فیمینیس‌تیه‌کان، دوو شه‌پۆل بۆ ره‌وتی پیشقه‌چوونی ئەم ژبانه‌ ناوبرده‌ ده‌کن: شه‌پۆلی یه‌که‌م (۱۸۳۰ تا ۱۹۲۰). تابه‌تمه‌ندی ئەم شه‌پۆله‌ خه‌بات و تیکۆشانی ژنانه‌ بۆ به‌ ده‌ست هێنانی مافی ده‌نگدان و یه‌کسانی مافی ژنان له گه‌ل پیاواندا. شه‌پۆلی دووهم له ۱۹۶۰ تا‌کوو نیستا ده‌گرێته‌وه. خانی به‌رچاوی ئەم شه‌پۆله‌ بریتیه‌له‌ په‌ره‌سه‌ندنی په‌روه‌ده‌ی با‌لای ژنان له سه‌رانسه‌ری ئه‌وروپا و ئه‌مه‌ریکا و زیادبوونی رێژه‌ی ژنان له پیشه‌ و کاری جو‌را‌وجۆر و داوا‌کاری بۆ یه‌کسانی مو‌وجه‌ی ژنان له گه‌ل پیاواندا. به‌لام سا‌له‌کانی نیوان ۱۹۲۰ تا ۱۹۶۰ به قو‌ناغی راوه‌ستان ناو‌نوس کراوه. هه‌لبه‌ت هه‌ندی له نووسه‌رانی ئەم دوا‌ییانه شه‌پۆلی سێههم، به فیمینیزمی یۆست مۆدێرنه‌ پیناسه‌ ده‌کن. ئەم شه‌پۆله‌ که له ده‌یه‌ی ۱۹۸۰ ده‌ستی پیکردوه‌ بۆ بزواتی فیمینیسیتی، قو‌ناغی گواسته‌وه‌یه‌ له باه‌ته‌ سیاسی و نا‌بوورییه‌کانه‌وه‌ به‌ره‌و باه‌تی که‌لتووری و سایکۆلۆژی و زما‌نه‌وانی.

فیمینیزم، وه‌ک هه‌موو نا‌یدیۆلۆژیایه‌که‌ ده‌که‌ویته‌ ژێر کاریگه‌ری سوننه‌ته‌ میژوویییه‌کان و له گه‌ل هه‌ندی له‌م نا‌یدیۆلۆژیانه‌دا تیه‌له‌کێش بووه. ئەزموونی شوێرشێ فره‌نسا و گو‌تاره‌ به‌هیزه‌که‌ی له باه‌ت مافه‌ دیموکراتیه‌یه‌کان، بۆ سه‌ره‌له‌دانی بی‌رۆکه‌ی فیمینیسیتی گه‌لیک پێیست بووه. کاریگه‌ری پرۆتستانیزم له‌مه‌ر هاندانی ژنان بۆ چالاکی کۆمه‌لایه‌تی و تێوه‌گلان له باه‌ته‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و کاریگه‌ری سۆسیالیسته‌ خه‌یالییه‌کان، بۆ وینه‌ لایه‌نگرانی سه‌ن سیمۆن و شارپۆل فۆریه، له‌م رێچه‌وه‌ ناو ده‌خوا‌توه‌.

بزواتی فیمینیزم، نیستا وه‌ک بزاق‌تیکی جیهانی لی‌ ده‌رها‌توه‌وه. لایه‌نگرانی ئەم بزاقه‌ له‌سه‌ر ئەم باوه‌ره‌ن که ژنان ته‌نها به‌ هۆی «ژن بوون»یان له‌و کۆمه‌لگایانه‌ی که له‌ خه‌زمه‌ت به‌رژه‌وه‌ندی پیاواندا‌یه، تووشی بیه‌ده‌ده‌تی و نایه‌کسانی هاتوون. هه‌ر بۆیه‌ بزواتی لایه‌نگری له مافی ژنان چه‌ند رێچه‌یه‌کی لی‌ بۆته‌وه‌ که به‌ کورتی بریتین له‌:

۱- لایه‌نگرانی لیبرالی مافه‌کانی ژنان. ئەمانه‌ بیه‌ده‌ده‌تی مه‌ده‌نی و ده‌رفه‌ته‌ په‌روه‌ده‌یه‌یه‌کان به‌ سه‌رچاوه‌ی زۆر و سه‌تم به‌سه‌ر ژنان ده‌زانن و خه‌بات له‌ پیناو به‌ده‌ست هێنانی نا‌زادییه‌کانی تاکه‌سه‌ی ژنان، به‌ مه‌به‌ستی خۆیان ناوبرده‌ ئەکه‌ن.

۲- لایه‌نگرانی را‌دی‌کالی مافه‌کانی ژنان. ئەمانه‌ پینان وایه‌ که هه‌رچی زۆر و سه‌تم به‌سه‌ر ژنان دێت، ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ خۆبه‌زل زانی و با‌ل‌ده‌ستی پیاوان و له‌م رینگه‌دا هه‌ول نه‌ده‌ن کۆمه‌لگای پیاو- مه‌زنا‌یه‌تی بگوا‌زنه‌وه‌ بۆ کۆمه‌لگایه‌کی ژن - مه‌زنا‌یه‌تی.

- ٢- لایه‌نگرانی مارکسیستی مافه‌کانی ژنان. ئەمانیش هۆی ئەو کۆت و بەندانەیی که له ملی ژناندا، ده‌گه‌پننه‌وه بۆ شیوازی به‌رهمه‌پێنانی سه‌رمایه‌داری و جیاکردنه‌وه‌ی نیش و کار له ماله‌وه که بۆته هۆی دابه‌شکاری سێکسی. رێگاچاره‌ی ئەم گه‌رفته‌ش گۆڕینی ئابووری زāl به‌سه‌ر کۆمه‌لگا ده‌زان.
- ٤- لایه‌نگرانی سۆشیاڵیستی مافه‌کانی ژنان. ئەم رێچکه، ریشه‌ی زۆر و ستم به‌سه‌ر ژناندا له سیسته‌می ئابووری سه‌رمایه‌داری ده‌بینن که بۆ مانه‌وه‌ی خۆی، کریکاره‌کان به‌ تاییه‌ت ژنان وه‌به‌رده‌هێنن. له‌م روانگه‌وه، هه‌م خاوه‌نداری ئامرازه‌کانی به‌رهمه‌پێنان و هه‌م شیوازی ژبانی کۆمه‌لایه‌تی پێویستی به‌ گۆڕانی به‌ره‌تی هه‌یه.

فیوډالیزم/ده‌ره‌به‌گایه‌تی فنوډالیسم/ملوک‌الطوائفی Feudalism

ئهم زاراوه له راستیدا قوناغێکی دیاریکراوی میژووی ولاتانی ئەوروپییە (سه‌ده‌ی ٩ تا ١٢ زایینی). فیوډالیزم، سیسته‌میکی کۆمه‌لایه‌تییه که تییدا ده‌سه‌لاتی سیاسی له‌نیوان مولکداره‌ گه‌وره‌کان دابه‌ش بووه و بنه‌ماکانی ئەم سیسته‌مه‌ سه‌ر ئابووری گونډیی و پێوه‌ندی ناغا و ره‌عیه‌ت دامه‌زراوه. ئه‌رباب یا فیوډال به‌ ته‌واوه‌تی به‌سه‌ر مولک و زه‌وی و زار و ئامرازه‌کانی به‌رهمه‌پێنانی ره‌عیه‌ته‌کاندا زال بوو. ئەم زه‌وی و زارانه‌ش به‌زۆری له لایه‌ن پادشای ئەو سه‌رده‌مه‌وه به‌ فیوډاله‌کان ده‌دا ئەمانیش له به‌رامبه‌ر سوود وه‌رگرتن له‌م زه‌ویانه‌ ناچاربوون له‌ کاتی پێویست بۆ پاراستنی ولات و کاروباری سه‌ربازی له‌ناو ره‌عیه‌ته‌کانی خۆیاندا کۆمه‌لێک جه‌نگاوه‌ر بۆ پادشا دا‌بین بکه‌ن. فیوډاله‌کان له‌ چوارچێوه‌ی کاری خۆیاندا ده‌سه‌لاتێکی به‌رفراوانیان بووه و له‌ کاروباری ئابووری و رامیاریدا سه‌ربه‌خۆیی ته‌واویان هه‌بووه. جگه له‌وه‌ش لایه‌نگرییان له ره‌عیه‌ته‌کانی خۆیان ده‌کرد.

سه‌ره‌له‌دانێ فیوډالیزم له ئەوروپا ئەگه‌رپننه‌وه بو پاش هه‌له‌وه‌شانه‌وه‌ی ئیمپراتۆری شارلمانی له ٨١١ تا ٧٤٢. پاشان هێزه‌ ناوچه‌ییه‌کان به‌ ده‌سه‌لات گه‌یشتن، خه‌لکی شار و دیها‌ته‌کان که له به‌رامبه‌ر هێرشێ بیگانه‌ دۆژ دامابوون، ته‌نیا رێگه‌چاره‌یان ئەوه‌ بوو که په‌نا بیه‌نه به‌رده‌م زۆرداران و فه‌رمانه‌روای ناوچه‌یی و خۆمانی. به‌م پێیه‌ ئه‌ربابی ئەو ناوچانه، بوونه ته‌نیا پارێزه‌ری ئەوان و ئەمه‌ش بووه هۆی پاوه‌جێبوونی سیسته‌می فیوډالی له ئەوروپای رۆژاوا بۆ ماوه‌ی پتر له ٢ سه‌ده.

زۆریه‌ی توێژه‌ران پێیان وایه که ئەم سیسته‌مه‌ ته‌نیا تاییه‌ته‌ به‌و قوناغه‌ میژوویییه‌ی ئەوروپا و نابێ بۆ لیکدانه‌وه‌ی کۆمه‌لگانه‌ی ترکه‌نکی لێ وه‌رگیردرێت. به‌لام هه‌ندیکیش له‌سه‌ر ئەم باوه‌ره‌ن که به‌هۆی وێجک‌وویی و هاوشیوه‌یی هه‌ندێ له‌ هۆکاره‌کان (بۆ وینه‌ پرژوبلا‌بوونی ده‌سه‌لات و ها‌تته‌کایه‌ی ده‌ره‌به‌گ و ئه‌ربابی ناوچه‌یی)، ده‌کرێ زاراوه‌ی فیوډالیزم بۆ ئەم ولاتانه‌ش به‌کار به‌ری.

میژووی فیوډالیزم نیشانی داوه هه‌رکاتێک له کۆمه‌لگایه‌کدا ئەم مه‌رجانه‌ی خواره‌وه‌ ناماده‌ بن، فیوډالیزم به‌ ئاسانی له‌ ولاته‌دا گه‌شه‌ ده‌کات:

- ١- شیوازی سه‌ره‌کی به‌رهمه‌پێنان، کشت‌وکالی بێت.

۲- کۆمه‌لگا له نیوان هۆز و عه‌شیره‌ی جۆراوجۆر دابه‌ش بووینت، به‌چه‌شنیک که پێوه‌ندی نابووری و کهلتووری و میژوویی نیوانیان سست بی‌ت.

۳- پێوه‌ندی نیوان هه‌رئمه‌ جۆراوجۆره‌کانی ولات به‌ هۆی جوگرافی یا ... سه‌خت و دژوار بی‌ت.

۴- یه‌کیه‌تی نابووری ولات تووشی ترازان بی‌ت یا به‌ هۆی نه‌بوونی یه‌کیه‌تی نابووری، یه‌کیه‌تی سیاسی ولات لیک بترانیت.

۵- حوکمه‌تی ناوه‌ندی نه‌توانی هارولاتیانی خۆی له‌ به‌رامبه‌ر هیرشی دوژمنانی ناوخۆیی و دهره‌کی بیاریزیت. نابور و کهلتوور و سیاسه‌ت و میژووی نیوانیان سست بی‌ت و لیک بترانیت.

فیه‌ورالیسته‌کان فورالیسته‌ها Fevralists

هه‌م زاراوه له ولاتانی کۆمونیستی دا به‌و گرووپه‌ ده‌گوترا که لایه‌نگری رۆژاوا بووه و خۆی به‌ لایه‌نگری «شۆرشێ فیورییه» ده‌زانی و «شۆرشێ سۆشیالیستی» و ده‌سکه‌وته‌کانی ره‌ت نه‌کرده‌وه. له‌ سالی ۱۹۱۷ دوو گۆرانکاری له‌ سو‌قیه‌ت، رووی دا: یه‌که‌میان، «شۆرشێ فیورییه» بووه و دووه‌م، «شۆرشێ ئۆکتۆبه‌ر». کۆمونیسته‌کان شۆرشێ فیورییه به‌ «شۆرشێ بورژوا دیموکراتیک» ده‌زانن و شۆرشێ ئۆکتۆبه‌ریش به‌ «شۆرشێ سۆشیالیستی» له‌ قه‌له‌م ده‌ده‌ن.

Vatican

واتیکان

فاتیکان

فاتیکان یا ولاتی فاتیکان که به ئیتالیا یی پیئ ده لئین citidel vatican . رووبه ره که ی ده گاته ٤٠٠ ههزار مهتری چوارگوشه له باکووری رۆژاوی شاری رۆما پیتهختی ئیتالیا هه لکه وتوه که گرنگترین بارهگا و ناوهندی دهسه لاتداری پاپا، ریبهری کاسۆلیکهکانی جیهانه. حوکمهتی پاپا بچووکتترین حکومهتی سه رهخوی ئهروپایه و ئهم سه رهخوییه به پیی پهیمانی لاتران (که ناوی که لیسایه که) له سالی ١٩٢٩ له لایه ن دهولته تی ئهوکاته ی ئیتالیاوه درا به پاپا.

فاتیکان، پۆلیس و پۆست و پاره و وئستگه ی رادیوی تابهت به خوی ههیه که به ٢٢ زمان بهرنامه بلاو دهکاتهوه. نزیکه ی ٥٠٠ کارمهندی ههیه و هه ر سن دهسه لات ی راپه راندن و یاسادانان و دادوهری له ژیر دهسه لات ی پاپادیه. بهر ئهوه برندی ولاتی فاتیکان له دهست فه رماندار و نهنجومه نیکدایه که له بهرامبه ر پاپادا بهریرسن. فاتیکان له سه رانسه ری جیهاندا خاوه نی دارایی و سه رمایه یه کی زۆره و له پتر له سه د ولات بالیوزخانه ی ههیه. سیاسه تی فاتیکان به پله ی یکه م، بریتیه له په ره پیدانی ئایینی کاسۆلیک له جیهاندا و دژایه تی سه ره سختانه ی بیروباوه ری کۆمۆنیزم* دهکات.

Veto

وتو

قیتۆ

قیتۆ وشه یه کی لاتینییه که له ریشه ی vetare وهرگیراوه و اتای (من دژم) دهکات. قیتۆ بهرگیرکردن له کاریکه و «ماقی قیتۆ» توانایی یا ماقی بهرگیری کردنه. ئهم زاراوه له پرۆسه ی یاسادانانی ریکخراوی نهتوه یه کگرتووه کان، مانایه کی تابهت له خو دهگری. له م بواره دا ماقی قیتۆ به واتای ماقی نهندامانی هه میشه یی نهنجومه نی ئاسایشه بۆ بهرگیرکردن له په سندن کردنی قانونیک له لایه ن نهندامانی دیکه ی ریکخراوه که.

له یاسای گشتی ولاتاندا قیتۆ، مافیکه به سه رۆکی ولات یا دهولت دهدری تا بتوانی له جیه جیکردنی یاسا په سندرکراوه کان بهرگیری بکات. بۆ نمونه ده توانین ئاماژه به ئه مریکا و بریتانیا بکهین. پادشای بریتانیا بۆی ههیه هه ندیک له یاسا په سندرکراوه کان قیتۆ بکات به لām هه رگیز له مافه که لکی وهرنه گرتووه. که چی سه رکۆماری ئه مریکا، ده توانی یاسا په سندرکراوه کانی کۆنگریس قیتۆ بکات، مه گه ر ئه وه ی کۆنگریس دووباره به ٢/٣ زۆرینه ی دهنگه کان په سندی بکاتهوه.

Visa

ویزا / روادید

قیزه / گۆزه رنامه

له ریشه ی لاتینی visum به مانای دیتن وهرگیراوه. له زاراوه ی سیاسیدا بریتیه له وهرگرتنی ئیجازه ی

ق

Contraband

قاچاق

قاچاخ

به كه سيك يا شتيك ده ليين كه به پيئي ده ستور له ولايتك ياساغ بيت. ئەم زاراوه ههروهه به واتاي «قاچاخى جهنگ» يش ليكدراوه ته وه كه برتييه له شمكه و تفاقى شهر كه نابى له لايهن ولاتانى بن لايه نه وه بگاته ده ستى لايه نيكي شهر كه. له م رووه وه ههركام له لايه نه كانى شهر ده تاونن پاپوره كانى ولاتانى بن لايهن بو پشكيني شمكى قاچاخ بگه رين. له سه ره تادا قاچاخ برىتى بوو له چهك و ته قه مهنى و تفاقى شهر به لام دواتر نه سپ و هه موو چوار پييه كى باره لگريش به و ليسته زياد كرا.

قاچاخى جهنگ: بېروانه قاچاخ.

Political school

مكتب سياسي

قوتابخانه ي سياسي

قوتابخانه ي سياسي به و تيوريان ده گوتري كه ده براره ي ده ولت. حوكمهت و شيوه ي به ريوه بر دنى كومه لگا ليكو لينه وه ده كات. قوتابخانه سياسي كان به مانايه ي كه ئيمروكه مه به ستمانه ميژويه كى دوور و دريژيان نييه به نكوو به ره مى گورانكار ييه فيكرييه كه ي سه رده مى رينسانسى نه وروپايه به تاييهت سه روه بندي شوژشى مه زنى فره نسا كه بزوته سياسي كان به نايديو لوزيايه كى تاييه ته وه هاتنه مه يدانه وه. له بارى ميژويه وه، ره وتى په يابوونى قوتابخانه سياسي كان وابووه كه سه ره تا نه نديشه ي نازاديوخازانه (ليبراليزم) و تاك باوه رانه (تاك په روه رى) سه رى هه لداوه. دواتر، پاش رووخانى رژيمه ديكتاتور ييه كان و هاتنه ناراي مه سه له ي نوئى كومه لايه تى و نابوورى. ريبازى كومه ل خوازى و سوشاليسى به ديه اتوون.

ئەم قوتابخانانە هەندى جار وەك ليبراليزم (بېروانه نازاديوخوازى) يا فاشيزم* ژيخانيكى فەلسەفەيان نييه به لام هەندىكى تر لەم قوتابخانانە وێرپاي خستەنە رووى تيوزى دەر باره ي حوكمهت، به ده سه ته وه گرتنى ده سه لات به نامراز نك ده زانن بو گه يشتن به نامانجى سياسي و كومه لايه تى كه ئەمانه له راستيدا به نايديو لوزيا له قه لام دەر رين. بو وينه كۆمونييزم و سوشاليزم كه ريشه ي هه ردوو كيان ده گه رپته وه بو ماركسييزم.

قوتابخانه ي فرانكفورت: بېروانه ماركسيزمى نوئى.

قهیرانی دیموکراسی

بحران دموکراسی

Crisis of Democracy

هەندئ زاراوه که له گوتهار (discourse) ی سیاسیدا به کار دهبرین، ئەغەلبە جار بە دوو مانا شروۆفه کراون: یەکەم، واتای فەرەهنگی. دووهم، مانایەکە که له جەنگێکی ئایدیۆلۆژیک بەکار دهبریت. زاراوی دیموکراسی* یه کێک لهو چه ماکانهیه که له فەرەهنگی زاراوه دا به مانای کۆمه‌لگایه‌کی خه‌نکیه که نه‌ندامانی ده‌توانن له کاروباری کۆمه‌لگا هاوبه‌ش بن و له دانانی برباره‌کاندا ده‌وریان هه‌بیت. مانایه‌کی تری کۆمه‌لگای دیموکراتیک، ناوه‌ڕۆکیکی ئایدیۆلۆژیکیه‌یه، واته کۆمه‌لگایه‌که که له ژێر ده‌سه‌لاتی توێژێکی نوخبه و بازراگان و کاسبکاردايه و کۆمه‌لی خه‌لک ته‌نیا ده‌وری بیه‌ر ببینن. هه‌ریۆیه به باوه‌ری هه‌ندئ له بیرمه‌ندانێ سیاسي رۆژاوا ئەگه‌ر جه‌ماوه‌ری خه‌لک، به‌راستی بخوازن له کاروباری کۆمه‌لگادا به‌شداري بکهن، که‌شیکێ وا دیته کایه‌وه که به قه‌یرانی دیموکراسی ناوبرده کراوه. قه‌یرانی دیموکراسی کاتیکی کۆنترۆل ده‌کریت که جه‌ماوه‌ر له‌مه‌ر به‌شداري و هاوبه‌شی له کاروباری کۆمه‌لگا بئ‌مه‌یل بکریته و هان بدریته که بگه‌رێته‌وه بۆ پینگه و شوینی خۆی.

قه‌یرانی سۆشیاڵیزم

بحران سوسیاڵیزم

Crisis of Socialism

ئهم زاراوه داتاشاروی لایه‌نگرانی سه‌رمایه‌داریه‌یه بۆ ئه‌وه‌ی بیسه‌لمینن که: یه‌که‌م، پینشیینی مارکسییه‌کان له‌هه‌مبهر رۆخانی سه‌رمایه‌داری له‌هه‌ناوی خۆیدا نه‌هاته دی و له راستیدا ولاتانی سه‌رمایه‌داری ره‌وتی پینشکه‌وتنی گه‌شاوه‌ی ئابووری و پینشه‌سازی خۆیان به سه‌رکه‌وتوویی پینکاوه و بوونه‌ته مه‌کۆی شارستانیه‌تی پینشکه‌وتن‌خواز. دووهم، ولاتانی سۆشیاڵیستی نه‌ک هه‌ر نه‌یان‌توانیوه گه‌شه بدن به ئابووری خۆیان به‌لکوو پینستییان، به ماده‌ی خۆراکی و ته‌کنۆلۆژی ولاتانی سه‌رمایه‌داری رۆژاوا هه‌ر به‌رده‌وامه. هه‌ندیکیش دوا‌به‌دوای گۆرانکارییه‌ سیاسییه‌کانی ساڵی ۱۹۸۹ ئه‌وروپای رۆژه‌لات و هه‌لۆه‌شانه‌وه‌ی یه‌کیه‌تی سۆقیه‌ت (له ساڵی ۱۹۹۱)، مه‌رگی ناوه‌ختی کۆمۆنیزمیان هینایه‌ ناراه.

قه‌یرانی سه‌رمایه‌داری

بحران سه‌رمایه‌داری

Crisis of Capitalism

ئهم زاراوه له لایه‌ن مارکس و زۆریه‌ی مارکسییه‌کان بۆ نازاره به‌و کیشه و ناته‌بایانه به‌کاربراهه که سیسته‌می سه‌رمایه‌داری تووشی قه‌یران و نارێشه‌ی قوولی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی کردوه. به باوه‌ری ئه‌وان، ناته‌بایی سه‌ره‌کی کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری له‌وه‌دایه که به‌ره‌م و سه‌مه‌ره‌ی کۆمه‌لایه‌تی، ده‌که‌ویته به‌رده‌ستی سه‌رمایه‌داری تایبه‌تی و قازانجی هه‌ره‌زۆری ئهم به‌ره‌مه مه‌کینه‌یه‌یه ده‌چیته‌ کیرفانی سه‌رمایه‌داره‌کانه‌وه. ئهم نارێشه له نیوان خه‌سه‌له‌تی کۆمه‌له‌کی به‌ره‌مه‌هێنان و شیوازی تایبه‌تی مولکداریه‌تی، قه‌یرانی سه‌ره‌کی سه‌رمایه‌داری سازکردوه. ده‌ره‌نجامیکی ئهم نارێشه. دابه‌زینی توانایی کیریێ به‌ره‌مه‌که‌نه به‌هۆی زیادبوونی چینی هه‌ژار که نه‌مه‌ش ده‌بیته هۆی زیده‌بوونی به‌ره‌مه‌هینراو و هه‌لکشانی راه‌ی خه‌لکی بیکار. ده‌ره‌نجامیکی دیکه‌ی قه‌یرانی سه‌رمایه‌داری، خه‌بات و مملانیکی کرێکار.

Political Crisis

بحران سیاسی

قهیرانی سیاسی

حاله‌تیک که تییدا هاوسهنگی سیسته‌می سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی شیواپیت. قهیرانه سیاسییه‌کان به‌پینی ناستی به‌ریلوی و یانتای جوگرافی، به دوو جووری ناوخوی و نیوده‌وله‌تی دابه‌ش نه‌کرین. قهیرانی ناوخوی وه، ململانیی کرژی سیاسی نیوان حیزب و لایه‌نه سیاسییه‌کان بۆ وه‌ده‌ست هینانی ده‌سه‌لات، سره‌هلدانی ناکوکی جیددی له نیوان باله‌کانی حوکمهت، کۆده‌تای سهربازی، مانگرتنی درێژخایه‌ن، شوپش و پینک‌دانی نه‌تینکی و شه‌ری چریکی. ریشه‌ی قهیرانی سیاسی ناوخۆ ته‌نیا ناگه‌پرته‌وه بۆ چۆنیه‌تی مامه‌له‌ی کاربه‌ده‌ستانی ناوخوی و لاته‌که به‌لکوو له‌م چاخه‌دا زۆربه‌یان له ژیر کاربگه‌ری دیارده‌ سیاسی و نابوورییه‌کانی ناوچه‌که و هیژه بان - ناوچه‌یه‌کان سره‌هلنه‌ده‌ن.

قهیرانی سیاسی نیوده‌وله‌تی، بریتیه‌له هه‌لوومه‌رجیکی چاوه‌پوان نه‌کراو که له نه‌جای پیوه‌ندی دوو یا چه‌ند ولات سره‌هلنه‌دات، بۆ وینه، ناکوکی نیوان دوو ولاتی دراوسن که له ساردیوونه‌وه‌ی پیوه‌ندی سیاسییه‌وه بگه‌ تاکوو شه‌ر ته‌شه‌نه نه‌سه‌نیت.

Caesarism

سزارسیم/قیصر گرای

قهیسه‌رخوازی

ئه‌م زاراوه له ناوی قهیسەر (سزار)، ئیمپراتۆری رۆما وەرگیراوه بۆ پیناسه‌کردنی جوړنیک حوکمه‌تی ره‌های مله‌ور و دیکتاتۆر که به‌ کۆتێرپۆلێکی توندوتۆڵی سهربازی - پشت‌نه‌ستوور به‌ ره‌شه‌گه‌ل - بۆ به‌دییه‌نانی ده‌سه‌لاتیکی بالاده‌ست له ولاتی، هه‌ول نه‌دات. ئه‌م جوړه دیکتاتۆرانه نه‌غله‌ب له رینگای کۆده‌تای سهربازی یان هه‌روه‌زی جفاکی، به ده‌سه‌لات نه‌گه‌ن و به ریکخستنی هه‌لبێژاردن و راپرسی* و هینانه کایه‌ی په‌رله‌مانی ته‌شریفات، هه‌ول نه‌ده‌ن رواله‌تی دیموکراسی بپاریژن و سیمایه‌کی دیموکرات به‌ خۆیان به‌خشن. قهیسهرخوازی به دوو جوړ دابه‌ش کراوه: کۆنه‌په‌رست و پینشکه‌وتن‌خواز. له جوړی یه‌که‌مدا قهیسهرخوازی کاتیکی به‌ کۆنه‌په‌رست ناوبرده نه‌کریت که سره‌هلدانه‌که‌ی، جی‌خۆشکه‌ریبیت بۆ سه‌رکه‌وتنی هیژه کۆنه‌په‌رسته‌کان له کۆمه‌لگادا (بۆ نمونه ناپیلئونی سیه‌م و بیسمارک). جوړی دووه‌میش به‌ پینچه‌وانه‌وه هه‌رکات، زه‌مینه‌ بۆ سه‌ره‌هلدان و سه‌رکه‌وتنی هیژه پینشکه‌وتن‌خوازه‌کان خۆش بکات، قهیسهرخوازی پینشکه‌وتن‌خواز دیته مه‌یدانه‌وه (بۆ وینه ژولیوس قهیسەر و ناپیلئونی یه‌که‌م).

ك

كابينه

كابينه

Cabinet

به واتای ئەنجومەنی وەزیران و نووسینگە و سكرتاریەتە و بە گۆێرەى پۆیوست لە ھەر سێ ھالەتدا بە كار دیت بەلام پتر بۆ ئەنجومەنى وەزیران و ھەندى جارىش لەجیاتى حكومت بەكار دەبریت. ماھییەتى كابينە لە ولاتاندا جیاوازە. لە بریتانیا ئەندامانى كابينە لە لایەن سەرۆك وەزیرانەو ھەندەبژێردین كە لە بەرامبەر مەجلیسى عەوامدا بەرپرسيارن. لە ولاتە یەكگرتووەكانى ئەمريكا، ئەندامانى كابينە لە لایەن سەرۆك كۆمارەو ھەندەبژێردرین و ھەمووان لە بەرامبەر ئەودا بەرپرسيارن. سەرۆكى كابينە بە سەرۆك وەزیران، راویژكار و سەرۆكى دەولەت ناوی دەرکردوو.

كابينەى سيبەر: پروانە دەولەتى سيبەر.

كاپیتاليزم: پروانە سەرمایەدارى.

كاپیتۆلاسیون

كاپیتۆلاسیون

Capitulation

ئەم زاراوە لە وشەى لاتینی capitulare وەرگیراوە و بە مانای پەیمان و گرتبەست و رێككەوتن ھاتووە كە لە نیوان دەولەتاندا دەبەستێرێ. بەپێى ئەم پەیمانە ئەگەر ھاوولاتیانى بێگانە لە قەلەمەرەوى ولاتیكى تردا تاوانێك ئەنجام بدن، ئەوا دەبێ بگەونە ژێر پارێزگارى یاساكانى ولاتى خۆیان و لە لایەن كۆنسولێك كە نوێنەرى ئەو دەولەتە یە بۆ دادگا بانگھێشت بكرێن. ئەم جۆرە پەیماننامانە پتر لە لایەن دەولەتانى ئەوروپییەو بەسەر دەولەتانى ئاسیایى و ئەفریقایى داھەسەپا. لە راستیدا بیانووى ئەم ولاتانە ئەو بوو كە ھاوولاتیانى ئەوان لە رووى دادوورییەو پارێزوانى و لە لایەن بەرپرسانى ئەو ولاتانەو ناپارێزێن. بەلام ئەوان بەم بیانووە دەیانویست بگەنە نامانجە كۆلۆنیالیستى كانی خۆیان. لەم سەردەمدا كاپیتۆلاسیون گرنكى خۆى لە دەست داو و لە لایەن دەولەتەكانەو دژایەتى دەرکړى و ولاتانیكى وەك ژاپۆن، توركیا، میسر و ئێران و چین پووجەلیان كړدۆتەو.

كارتل

كارتل

Cartel

ئەم زاراوە لە ریشەى cartello ئیتالیایی بە مانای ھێماکردن و شەرفروشتن و خەبات و ھارپەیمانى خاوەن بەشە جۆراوجۆرەكانى پێشەسازییەك بەكار براوە. كارتل لە ولاتانى سەرمایەدارى بۆ چالاكى نازەن

بازرگانی به مهبهستی ریکهوتنی نیوان کۆمپانیا گهورهکانی بهرهمهینان و بازرگانی کالایه بۆ مۆنیۆلکردنی بهرهمهینان. کارتلهکان ههندی جار به پیشکهبهندی کردنی بهرهمهینان یا به کهمکردنهوی خستنهپووی کالایهکی تایبهتی بۆ فرۆشتن، دهبنه هۆی زیادکردنی نرخێ ئهوا کالایه له بازاردا یا به نزمکردنهوی به ئههقهستی نرخهکان، رکا بهرانی خۆیان له گۆپهپانهکه وهدهردهنن و پاش تیکشکاندنی ئهوان ئینجا نرخهکان بهرز دهکهنهوه.

کارتلهکان تهنها لهسهر ئاستیکی نهتهوهییدا کارناکهن بهلکوو ههندی جار چهندین کۆمپانیا ی گهروهی هاوچهشن له ولاتانی جۆراوجۆر یهکدهگرن و کۆتیرۆلی بهرهم و بهرز و نزم کردنهوی نرخێ یهک یا چهند کالā له بازارهکانی جیهاندا دهکن. نمونهی کۆتیرین کارتلی جیهان(١٨٩٦) یهکیهتی نیوان کۆمپانیاکانی نالکو (ئهمریکا) و ئالاک (سوئیسرا) یه که تهکنۆلۆژی ئهلمینۆم یان بهدهستهوه گرتوه.

کارهسات فاجعه Cataclysm
به واتای گهردمهلولی جیهانی و ژێرژوور بوونی بارودۆخی گۆی زهوی یا ههر رووداو و پیشهاتیکه که رهوشی زهوی یا دامودهزگای جیهانی مرۆیی تیکهوپیک بدات. ئهم زاراوه بۆ ئهوا رووداو و پیشهاته گهواره بهکاردیته که بارودۆخی ئاسایی سروشت لهسهر گۆی زهوی بگۆریت (بروانه زستانی ئهتۆمی). له زاراوهی سیاسیدا به واتای گۆرانکاری توندی سیاسی و کۆمهلایهتی مانا کراوهتهوه.

کاریزما فره / فره مندی Charisma
١- بههرهیهکی معنهوی، ودم یا توانستیک که وادهزانی له لایهن یهزدا نهوه به کهسیک کهرمه کرابیت تاکوو بهو پینیه ههندی کاری سهیر و سهمهره ئههجام بدات. ٢- توانستیکی تایبهتی که بههرهدارهکی پینی وایه بۆ رێبهرایهتی کردنی چهماوه له پشتیوانیهکی پرسۆزی ئهوان بههرهوه.
ئهم زاراوه له بنهڕهتدا به واتای «یارمهتی خواهندی» یه. ماکس قیبهر، کۆمهلناسی گهروهی ئهلمانی(١٨٦٤ — ١٩٢٠) ئهم وشهیی له کۆمهلناسی سیاسی* دا بهکارهیناوه و مهبهستی لهم زاراوه، «گهوهرینکی تایبهت» بووه که به کهسیک یا شتیک حالهتیک بی وینه و سهیروسهمهره ده بهخشی. قیبهر له نیوان کاریزمای تاکهکسی که سهراچاوهکی دهگهڕیتهوه بۆ شهخسیکی تایبهت و کاریزمای مهقام، که دهگهڕیتهوه بۆ پلهوپایه و مهقامیک، جیاوازی قاییل دهییت. ئهوا چهمکی کاریزمای له بهستینی تیۆری گشتی دهسهلاتدا بهکارهینا و بهم پینیه سن جۆر رهوایی (مشروعیت) ی ناوبرده کرد: سوننهتی، کاریزمایی و قانونی - عهقلانی. قیبهر لهم دابهشکارییه بۆ شوۆقهی پرۆسهی گۆرانکاری کۆمهلایهتی کهلکی وهگرته.

ئهو پینی وابوو ههرکاتیک کۆمهلگا و نایینهکان له ژێر فرمانی ئهوا سوننهتانهدا بن که پیرۆزییهکیان له رابردوو گرتییت، تهنیا هیزیک که توانایی ململانی ههبیته، رێبهریکی کاریزمایه که شهعهیبهتی خوی له بههره شهخسییهکانی وهگرتهبیته. کۆمهلناسهکان ئهم زاراوهیان له باری سیاسییهوه بۆ کهسایهتیگه

گئی بئ، ههروهك دهزگا ناسایشییهکانی بهرله خۆی، نموونهی بئزهرحمی و دلپهقی و توندوتیژی بوو له بهرامبهر شارۆمهندانی روسیدا.

پاش ههلهوشانهوهی یهکیهتی سۆقیهت و کۆدهتای ١٩٩١/٨/١٩، ئەم رێکخراوه ترسناکه لێک ههلهوشا و له سالی ١٩٩٢ بهملاره رێکخراوهیهکی بچووکت به ناوی بهشی ههوالگری ناوهندی کۆماری روسیا، جینگای گرتهره.

کۆتایی میژوو

پایان تاریخ

The end of history

تیۆریهکه له لایهن فرانسیس فۆکۆیاما، جینگری بهشی پلاندانانی سیاسی له وهزارهتی دهروهی ئەمریکا که له سالی ١٩٨٩ له گۆقاری «بهزوهوهندی نهتهوهی»، هاته ئاراهه. ناوبراو تیۆریهیهکی خۆی له پینشدا له وتاریکدا و پاشان له کتیبیک به ناوی «کۆتایی میژوو و دوایین مرۆقه» بلاو کردهوه. بهپای ئەو «لیبرال دیموکراسی» دوایین شیوازی هوکمهته له کۆمهنگای مرۆقه دا. میژووی مرۆقاییهتیش، کۆمهلیکی گونجاو و پێڕهوهداره که بهشی زۆری کۆمهلی مرۆقه بهرهو لیبرال دیموکراسی هانهات. فۆکۆیاما له بهاری کۆتایی میژوو دهلی:

«کۆتایی میژوو ئەو کاتهیه که مرۆقه دهستی ئەگا به شیوازی که کۆمهنگای ئینسانی که تییدا قولترین و سههرکیترین پیدایستهکانی ئینسانی بهدی بکری. مرۆقی ئەم سهردهمه گهیشتۆته جینگایه که ناتوانی جیهانیکی جیاوازه له دنیاویه ئیستا وینا بکات، چونکا هیچ هیمایهکی نییه لهسهپر باشتربوونی دۆخی ئیستا».

«به درێژایی چه ن سالی رابردوو، هاوکات له گهله سههرکهوتنی لیبرال دیموکراسی بهسهردێره ئایدیۆلۆجیهکانی خۆی، وهک پاشایهتی و فاشیزم و کۆمۆنیزم، له سهرانسهری جیهاندا هاوپارهییهکی گرینگ دهبارهی رهوابوونی لیبرال دیموکراسی لهگۆین تاکه سیستهمی کارامه هاتۆته ئاراهه. لهم روهوه رهنگه ئەم سیستهمه لووتکهی فراژبوونی ئایدیۆلۆجیای مرۆقه و دوایین شیوازی هوکمهتی مرۆقه بێت که دهکری بلێن، کۆتایی میژوو پیک دینیت. له راستیدا روخانی کۆمۆنیزم بهلگهیهک بوو بۆ سههرکهوتنی بههاکانی لیبرالی رۆژاویی و کۆتایی ملمانی ئایدیۆلۆجیهکان. من باوهرم به کۆتایی هاتنی میژوه».

دوای روداوهکی ١١ی سێپتهمهبری ٢٠٠١، فۆکۆیاما به نووسینی وتاریک جاریکی تر لهسهر تیۆری «کۆتایی میژوو» جهختی کردهوه.

کۆتر و ههلهو

شاهین ها و کبوترها

Hawks and Doves

ئهم زاراره له کاتی شهپری قیهتنام، له ئەمریکا رهواجی پهیا کرد. مهبهست له ههلهوکان ئەو سیاسهتهدار و هیزه سهربازیانه بوون که خوازیاری بهردهوامی جهنگ بوون و شهپریان به تاکه رینگای سههرکهوتنی ئەمریکا بهسهر قیهتنامدا دهزانی. کۆترهکانیش بهو سیاسهتهدارانه دهگوترا که بیر و بۆچوونیان دژ به ههلهوکان.

و دهیانگوت هیڤرش و دهستدرژی سوپای ئەمریکا له قیبهتنامدا کارئیکی ناره‌واپه. ئەم زاراوه ئیستا له‌مه‌پر سیاسه‌تمه‌دارانی ولاتانی دیکه‌ش به‌کار ده‌برئیت.

Coup d'etat

کودتا

کۆده‌تا

ئەم وشه‌ فه‌ره‌نسییه‌ و به‌ واتای «رووخاندنی حوکمه‌ت» ه. کۆده‌تا به‌ راپه‌رینی له‌ناکاوێ گرووپئیکی ناو ده‌سه‌لات ده‌گوترئێ که‌ به‌ مه‌به‌ستی رووخاندنی گرووپێ ده‌سه‌لاتدار هه‌ول هه‌وه‌ن ده‌سه‌لات له‌وان بستی‌ن و خۆیان به‌ حوکمه‌ت بگه‌ن. باوترین شیوازی کۆده‌تا له‌ جیهاندا راپه‌رین به‌دژی داموده‌زگای رۆبه‌ریه‌تی سیاسی ولاته‌ که‌ له‌ ناوخۆ و به‌ ده‌ستی ئەفسه‌رانی سه‌ریازی به‌ ئەنجام ده‌گات. ئەم جوژه‌ کۆده‌تایه‌ له‌ ولاتانه‌ رووه‌دات که‌ داموده‌زگا سیاسیه‌ ده‌سه‌لاتداره‌کان، بنه‌مایه‌کی قایم و سه‌ره‌خۆیان نه‌بیت، هه‌ر بۆیه‌ هیزه‌کانه‌ی ئەرتەش وه‌ک هه‌لێک ده‌یقۆزنه‌وه‌ و ده‌چنه‌ گۆزه‌پانی سیاسیه‌مه‌هه‌. کۆده‌تا، تابه‌تمه‌ندییه‌کی سیاسی زۆریه‌ی ولاتانی جیهانی سیه‌مه‌هه‌.

جیاوازی نیوان کۆده‌تا و شوڤش ئەوه‌یه‌ که‌ کۆده‌تا دیاردیه‌کی له‌ناکاوه‌ و له‌ لایه‌ن که‌سانێک له‌ چینی ده‌سه‌لاتدار و به‌ مه‌به‌ستی به‌ده‌سته‌وه‌ گرتنی ده‌سه‌لات ئەنجام ده‌درئ به‌لام شوڤش یاخه‌یوون و رابوونئیکی جه‌ماوه‌رییه‌ دژ به‌ زۆلم و سته‌می گرووپێ ده‌سه‌لاتدار. له‌ ولاتانی جیهانی سیه‌مه‌دا جوړێک له‌ کۆده‌تا جیگای شوڤشی گرتۆته‌وه‌ ئەویش بریتیه‌ له‌ کۆده‌تایانه‌ی که‌ له‌ لایه‌ن ئەفسه‌رانی شوڤشگێڤ و ریفۆرم‌خواز به‌ ئەنجام ده‌گات به‌ مه‌به‌ستی گۆڤانکاری له‌ پێکهاته‌ سیاسی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی ولات. نمونه‌ی ئەم کۆده‌تایه‌، کۆده‌تای جه‌مال عه‌بدولناسر له‌ میسر و سه‌ره‌هنگ قه‌زاقی له‌ لیبی یه‌. له‌ به‌رامبه‌ر ئەم جوژه‌ کۆده‌تایه‌ که‌ به‌ لایه‌نگری چه‌پ ناوبانگی ده‌رکردوه‌، کۆده‌تایه‌کی راست گه‌رایانه‌ش له‌ ئارادایه‌ که‌ بۆ سه‌قامگیرکردنی حوکمه‌تیکی یاسایی و نه‌ته‌وه‌یی و مه‌ده‌نی هه‌ول ئەدات. نمونه‌ی ئەم جوژه‌ کۆده‌تایه‌، کۆده‌تای ۱۹۴۹ ئێران به‌دژی حوکمه‌تی نه‌ته‌وه‌یی محهمه‌د موسه‌دیق و کۆده‌تای ۱۹۷۳ ژه‌نه‌رال پینۆشه‌ به‌ دژی حوکمه‌تی نه‌ته‌وه‌یی ئالنده‌ بوو له‌ ولاتی شیلی. به‌ گشتی کۆده‌تا به‌ داگیرکردنی ناوه‌نده‌ گرنه‌گانه‌ی ولات ده‌سه‌ت پێده‌هات وه‌ک: رادیو و ته‌له‌فزیوون، ویستگه‌ی شه‌مه‌نده‌فه‌ر، فرۆکه‌خانه‌ و داموده‌زگا ده‌وله‌تییه‌کان و ویستگه‌ی ناو و کاره‌با.

White House

کاخ سفید

کۆشکی سپی

ناوه‌ندی ره‌سمی کاروباری سه‌رۆک کۆماری ئەمریکایه‌ که‌ له‌ سالی ۱۷۹۲ له‌سه‌ر فرمانی جوړج واشنتۆن (۱۷۳۲-۱۷۹۹) یه‌که‌م سه‌رکۆماری ئەمریکا) له‌ شاری واشنتۆن بێنا کراوه‌. کۆشکی سپی هێمایه‌که‌ بۆ حوکمه‌ت و داموده‌زگای سیاسی ولاته‌ یه‌کگرتوه‌کانه‌ی ئەمریکا.

Republic

جمهوری

کۆماری

له‌ زاراوه‌ی سیاسیدا کۆماری، حوکمه‌تیکی دیموکرات یان نادیموکراته‌ که‌ سه‌رۆکه‌که‌رێ.

راسته‌وخۆ یا ناراسته‌وخۆی هه‌موو توێژێکی کۆمه‌لگا هه‌له‌به‌هێژدری و جیماوه‌یی نییه‌ و ماوه‌که‌شی دیاریکراوه‌. به‌زۆری کۆماری به‌ رێنمیکی دیموکراتی په‌رله‌مانی ناوبرده‌ نه‌کریت، نه‌گه‌رچی هه‌ندئ له‌ وڵاتان به‌ کۆماری له‌ قه‌لهم دراوان به‌لام دیموکراسی په‌رله‌مانی به‌رێوه‌ ناچیت. کۆماری له‌ یۆنانی کۆندا ئاوات و چه‌زی بیرمه‌ندانی گه‌وره‌ی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ بوو به‌لام زۆریه‌ی فه‌رمانه‌روایان له‌ نیوان چینی بالاده‌ست و سه‌رمایه‌داره‌کان هه‌له‌به‌هێژدران.

نیمه‌رۆکه‌ به‌ حوکه‌مه‌تیک ئه‌وتری کۆماری که‌ خاوه‌نی دیموکراسی یان دیکتاتۆری بێ‌پادشا بیت. کۆماری خۆبه‌خۆ به‌ مانای دیموکراسییه‌ت نییه‌ به‌لکوو سیسته‌مه‌گه‌لی به‌سه‌سته‌وه‌ی ده‌سه‌لات وه‌ک حیزب و په‌رله‌مان هاتوه‌ته‌ مه‌یدان که‌ ده‌وریکی بالایان له‌ نیداره‌ی وڵاتی‌دا هه‌یه‌. کۆماری نوێ به‌ چه‌ن شینوای جوړاوجۆر دابه‌ش نه‌کریت:

١- کۆماری دیموکراتی وه‌ک رۆژاوا: ئه‌م کۆماریانه‌ له‌ بنه‌رتدا له‌ ناخی قه‌واره‌ی دیموکراتی و ئیراده‌ی گشتی* به‌دیها‌توون و به‌ره‌می شوێشه‌ ئازادبخو‌زیه‌یه‌کانی سه‌ده‌ی ١٨ و ١٩ی ئه‌وروپان. نه‌ریتی دیموکراسی له‌م هه‌له‌به‌هێژنده‌دا له‌ به‌رچاوه‌ نه‌گه‌ری و سه‌رۆکه‌کی له‌ رێی هه‌له‌به‌هێژدنه‌وه‌ دیته‌ سه‌ر کار. له‌م جوړه‌ حوکه‌مه‌ته‌دا ده‌وری حیزب و په‌رله‌مان به‌رچاوه‌. بۆ وینه‌ ئه‌که‌ری ئاماژه‌ بده‌ینه‌ کۆماری فه‌ره‌نسی که‌ تێیدا سه‌رکۆمار خاوه‌نی ده‌سه‌لاتیکی به‌رفراوانه‌ و سه‌رۆکی ده‌وله‌ته‌که‌شی ئه‌بێ له‌ په‌رله‌ماندا هه‌میشه‌ له‌دووی به‌ ده‌سه‌پنان و پاراستنی هی‌زی په‌رله‌مانی بیت. سه‌ره‌ک وه‌زیران، به‌ره‌مه‌نده‌ له‌ ئازادیه‌یه‌که‌ «ناوه‌ندیتی حوکه‌مه‌تی» به‌ دواوه‌ بیت.

٢- کۆماری دیموکراتی جگانی: ئه‌م کۆماریه‌ له‌ پاش سه‌ره‌له‌دانی شوێشه‌ کومونیه‌ستییه‌کانی ئه‌وروپای خۆریشین و ئاسیا هه‌ندئ ئالی دیکه‌ی جیهان پێکه‌اتوه‌. له‌م وڵاتانه‌دا سه‌رچاوه‌ی حوکه‌مه‌ت نه‌گه‌ریته‌وه‌ بۆ دیکتاتۆری پرۆلتاریا (چینی کرێکار).

٣- کۆمارییه‌کانی ئه‌مه‌ریکای لاتین و دیکتاتۆر لیدراو: له‌م جوړه‌ کۆماریانه‌دا ئیراده‌ی گشتی بۆ به‌رێوه‌بردنی مه‌مله‌که‌ته‌ هیچ ده‌ورێک نابینن و ده‌سه‌لات له‌ ده‌ستی رێبه‌ردا پیاوان کراوه‌. بنه‌مای جیاکردنه‌وه‌ی هی‌زه‌کان* پشت گوێ ده‌خړی و سه‌رکۆمار نه‌غله‌ب له‌ رێی کۆده‌تا* و کێشه‌وه‌ه‌رای سه‌ربازی یان سه‌روساخ‌تی سیاسی دیته‌ سه‌رکار. رێبه‌ر، ده‌سه‌لاتیکی بێ‌سنووری هه‌یه‌ و هه‌له‌به‌هێژدن له‌م جوړه‌ وڵاتانه‌دا به‌ شیوه‌یه‌کی فه‌رمایشی به‌رێوه‌ ده‌چن.

چه‌ن زاواوه‌یه‌کی تر له‌م رێچه‌وه‌ ره‌واجیان په‌یدا کردوه‌ که‌ بریتین له‌:

کۆماری میران. له‌م کۆماریه‌دا به‌رێوه‌به‌رایه‌تی حوکه‌مه‌ت به‌ده‌ستی میران و پیاوانی بالامه‌قامه‌وه‌یه‌. کۆماری پیناودار (واسیته‌یی). له‌م کۆماریه‌دا میللته‌ به‌ پیناوی نوێنه‌رانی خۆی ده‌سه‌لات به‌رێوه‌ ئه‌بات. کۆماری بێ‌پیناوی، له‌م جوړه‌ کۆماریه‌دا خه‌لک بێ‌ پیناوی ماق ده‌سه‌لاتداریه‌تی خۆی به‌جێ نه‌گه‌یه‌نیت. (وه‌ک یاسادانان، هه‌له‌به‌هێژدنه‌کان و چاودێری کردن به‌ سه‌ر کاروباری حوکه‌مه‌تا)

کۆماری سه‌لته‌نه‌تی، له‌م کۆماریه‌دا پاش مه‌رگی سه‌رکۆمار، سه‌ره‌ک کۆماری نه‌دریته‌ کۆره‌که‌ی. بۆ

هاتنه سه‌رکاری به‌شار نه‌سه‌د پاش مه‌رگی باوکی له سو‌ریا(سالی ۲۰۰۰).

Islamic Republic

جمهوری اسلامی

کۆماری ئیسلامی

نهم زاراهه له سالی ۱۹۴۵ کاتیگ پاکستان ده‌یویست له هیندستان جیا بیه‌توه و سه‌ربه‌خۆیی وه‌رگیرت به مه‌به‌ستی به ئیسلامی کردنی ده‌ولت و حوکمه‌ت هاتۆته‌ ناراهه. به‌لام زیاتر له گه‌ل ناوی ولاتی ئیراندا ئاویته‌ بووه. بۆیه‌ هه‌رکات نهم زاراهه به زاردا دیت، پتر کۆماری ئیسلامی ئیران وه‌ک تاکه ولاتیگ که به شیوه‌یه‌کی ره‌سمی و فره‌می ئاوه‌لناوی ئیسلامی به زاراهه‌ی «کۆماری»یه‌وه لکاندوه، دیته‌وه یاد.

باسکردن له کۆماری ئیسلامی ئیران گری‌ندراوی شو‌پشی ئیسلامی نهم ولاته‌یه که له نیوان ساله‌کانی ۱۹۶۲ تا کوو ۱۹۷۸ به نه‌نجام گه‌یشته. له نیوان نهم سالانه‌دا هیدی هیدی له به‌ینی حوکمه‌تی پاشایه‌تی په‌له‌وی و مه‌لا و زانا ئایینی و نائیینی له سه‌ره‌وتی مۆدی‌رنیته به شیوازی رۆژاوا و پینشیلکاری ده‌ستووری بنچینه‌یی نه‌و سه‌رده‌مه، کیشه و دژایه‌تی قوت بۆوه. سه‌ره‌نجام نیوان ده‌ولت و نایین له‌مه‌ریگ په‌یدا بوو که بووه ژیرخانیک بۆ شو‌پشی ۱۹۷۸ و رووخانی رژیمی پاشایه‌تی و هاتنه سه‌رکاری مه‌لاکان به ربه‌رایه‌تی ئایه‌توللا خومه‌ینی.

هاتنه سه‌رکاری حوکمه‌تی نوێ به ناوی کۆماری ئیسلامی له ئیران بووه هۆی دارشته‌وه‌ی سه‌ره‌لوئی ده‌ستووری بنچینه‌یی نهم ولاته. له‌م ده‌ستوره‌دا کۆماری ئیسلامی سیسته‌میکه که له سه‌ر نهم بته‌مایانه‌ی خواره‌وه پیکهاتوه:

- ۱- حوکمه‌ت و ده‌سه‌لاتداریه‌تی راسته‌قینه هه‌ر بۆ خوی تاقانه‌یه.
- ۲- وه‌حیی خواوه‌ندی و په‌سلان(معاد) و عه‌دالته‌ له دارشتنی یاسا ده‌وری سه‌ره‌کی نه‌بینیت.
- ۳- ئیمامه‌ت و ربه‌رایه‌تی هه‌میشه‌یی له مانه‌وه‌ی شو‌پشی ئیسلامی ده‌ور نه‌بینیت.
- ۴- بایه‌خ و به‌های مروّه‌ و ئازادی، هاوکات له گه‌ل به‌ری‌رسیاریه‌تی له به‌رامبه‌ر خودا له‌م ریبازانه‌ی خواره‌وه زامن نه‌کریت:

۱- بیرنیشان‌دان(اجتهاد)ی هه‌میشه‌یی زانایانی ئایینی به پئی کتیب(قورئان) و سوننه‌تی پیغه‌مبه‌ر و ئیمامان.

۲- که‌لک وه‌رگرتن له زانست و ته‌کنۆلۆجی پینشکه‌وتووی مروّه.

۳- به‌ریه‌رچدانه‌وه‌ی هه‌ر چه‌شنه زۆلم و سه‌تمیک و به‌ریاکردنی یه‌کسانی و عه‌دالته‌ و پاراستنی سه‌ربه‌خۆیی سیاسی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتووری.

Mahabad republic

جمهوری کردستان (مه‌هاباد)

کۆماری کوردستان (مه‌هاباد)

له شه‌ری دووه‌می جیهانیدا نه‌گه‌رچی ئیران بیلایه‌نی خۆی راگه‌یاندبوو به‌لام له لایه‌ن به‌ریتانیا و رووسه‌کانه‌وه له ئاگۆستی ۱۹۴۱، که‌رتی رۆژاوا‌ی ئیران داگیر کرا. به‌ریتانیا، بۆ پاراستنی که‌رتی رۆژه‌ها

عیراق ناوچهی کرماشانی گرت و روسهکانیش، نازهربایبیجانی رۆژهه‌لات و رۆژئاوا بیجگه له شهههکانی مه‌هاباد و شنۆ و نه‌غه‌ده‌ی داگیر کرد. له‌م ناوه‌دا ناوچه‌ی مه‌هاباد و سه‌قز، له‌ کۆتتروولی هه‌یج لایه‌نیکی نه‌بوو. نه‌بوونی هه‌یج هه‌یژکی ده‌سه‌لاتدار (ته‌ناهت ئیترانییش) له‌ ناوچه‌که‌دا زه‌مینه‌ی بۆ دامه‌زراندنی هوکمه‌تیکی خودمختار خو‌ش نه‌کرد.

ئه‌م دۆخه، لانیکه‌م تا کۆتایی شه‌ری جیهانی دووه‌م به‌رده‌وام بوو. قازی محمه‌د سالیکی دوا‌ی دامه‌زرانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئیتران له ٢٢ی ژانویه‌ی ١٩٤٦، له‌ مه‌یدانی چوارچرای مه‌هاباد، کۆماری کوردستانی راگه‌یان‌د. قازی محمه‌د چه‌ن رۆژ دواتر ئه‌نجومه‌نی وه‌زیرانی کۆمارییه‌که‌ی راگه‌یان‌د که‌ یه‌کته‌ابوو له‌ حاجی باب‌ه‌شیخ، سه‌ره‌ک وه‌زیر و ١٢ وه‌زیری دیکه‌.

کۆماری کوردستان و ده‌وله‌تی کوردی ته‌نیا ١١ مانگی خایان‌د. هه‌ر بۆیه له‌ ریکه‌وتی ١٧ی دیسه‌مه‌بری ١٩٤٧، دوور له‌ په‌شتیوانی روسه‌کان. هه‌یژه سه‌ربازییه‌کانی رژیمی پاشایه‌تی هه‌رشیان کرده مه‌هاباد و شه‌هه‌کانی ده‌وریه‌ر و کۆماری نو‌یابو رووخا. سه‌ره‌تای ژانویه‌ی ١٩٤٧ ده‌وله‌تی ئیتران داداگایه‌کی سه‌ربازی بۆ قازی محمه‌د و براکه‌ی و ئامۆزاکه‌ی، سه‌در و سه‌یف سازان‌د و له‌ ریکه‌وتی ٢٢ی ئه‌و مانگه له‌ سێداره‌ دران و کۆماری کوردستان کۆتایی پێهات.

کۆریس کۆچیرا، میژوونوسی به‌ناوبانگ ده‌رباره‌ی هۆی رووخانی کۆماری مه‌هاباد له‌ زمانی مه‌لا مسته‌فا بارزانییه‌وه‌ ده‌نوسیت: «ئه‌وه کورد نه‌بوو که له‌ هه‌یژه‌کانی ئه‌رته‌شی ئیتران تووشی شکست بیت به‌لکوو ئه‌وه یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌ت بوو که له‌ به‌رامبه‌ر ئه‌مریکا و به‌ریتانیادا شکستی خواردبوو!» له‌و هۆکارانه‌ی که‌ ئه‌توانی ئه‌م بۆچوونه‌ سه‌لمینیت، یه‌که‌م، چوونه‌ده‌ره‌وه‌ی هه‌یژه‌کانی ئه‌رته‌شی روس بوو له‌ ئیتران. دووه‌م، قسه‌کانی بالیۆزی ئه‌مریکا له‌ تاران که‌ گوته‌بووی، ده‌وله‌تی ئه‌مریکا له‌ یه‌کپارچه‌یی خاکی ئیتران داکوکی نه‌کات.

Multinational corporations شرکت‌های چندملیتی کۆمپانیای فره‌نه‌ته‌وه

کۆمپانیا فره‌ نه‌ته‌وه‌کان، له‌ ئابووری و سیاسه‌تی نیوده‌وله‌تیدا به‌ دیارده‌یه‌کی نو‌ی داده‌نرین که‌ به‌ هۆی په‌ره‌پێدان و به‌رفراوان کردنی ده‌سه‌لاتی خۆیان له‌ ده‌ره‌وه‌ی سنووره‌ نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان، رۆلێکی گه‌وره‌ له‌ سیاسه‌تی ئابووری جیهان ده‌گه‌یژن. ئه‌م کۆمپانیانه‌ په‌ره ئه‌ده‌ن به‌ چالاکی بازرگانی و پێشه‌سازی خۆیان له‌ سه‌رانسه‌ری جیهان به‌تایبه‌ت له‌ ولاتانی رووه‌په‌ره‌سه‌ندن و لقێکی لاهه‌کی کۆمپانیاکه‌ له‌م ولاتانه‌ داده‌مه‌زرینن، بۆ نموونه‌ کۆکا‌کۆلا. ئه‌م کۆمپانیانه‌ ئه‌مینستا، بوونه‌ته‌ دیوهمه‌یه‌کی گه‌وره‌ی ئابووری و سیاسی و له‌م ولاتانه‌دا وه‌ها ریشه‌یان داکوته‌وه‌ که‌ دیاریکردنی ره‌گه‌ز و نه‌ته‌وايه‌تیا‌ن کارێکی دژواره‌ کۆمپانیا فره‌ه‌گه‌زه‌کان، به‌ سه‌رمایه‌دانان له‌م ولاتانه‌ و سوود وه‌رگرتن له‌ سه‌رچاوه‌ی سروشتی و وه‌ی کاری هه‌رزان، قازانجێکی زۆر به‌ده‌ست ده‌هینن و له‌م رێگه‌دا به‌رژه‌وه‌ندی ئابووری ولاته‌کان ده‌خه‌نه‌ مه‌ترسییه‌وه‌. گه‌وره‌ترین ناوه‌نده‌کانی ئه‌م کۆمپانیانه‌ له‌ ولاتانی ئه‌مریکا، بریتانیا، ئه‌لمانیا، فره‌نسا و ژاپون.

٢- سیستهمیکی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری: به‌ده‌ر له‌ چینایه‌تی و مسۆگه‌رکردنی خاوه‌نداریه‌تی خه‌لك به‌سه‌ر ئامرازه‌كانی به‌ره‌مه‌ینان و یه‌كسانی کۆمه‌لایه‌تی هه‌موو ئەندامانی کۆمه‌لگا که تێیدا هیزه‌كاني به‌ره‌مه‌ین له‌سه‌ر بئه‌مای زانست و ته‌کنۆلۆژی، دايم روو له‌ پێشکه‌وتن بن.

هه‌به‌ست له‌ کۆمۆنیزمی سه‌ره‌تایی، سیستهمی ئابووری کۆمه‌لگا سه‌ره‌تایه‌که‌نه‌ که گۆیا له‌م کۆمه‌لگایانه‌دا سه‌رچاوه‌ی سه‌ره‌کی ئابووری وه‌ك زه‌وی و به‌له‌م و ... به‌شی هه‌موو خه‌لكانی کۆمه‌لگایه‌ نه‌ك به‌شی تاك و ته‌راك و بئه‌ماله‌كان. بۆ نه‌وونه‌ کۆمه‌لگای سپارتي کۆن.

له‌ سه‌رده‌می کۆندا بزاونگه‌لیکی زۆر به‌دیها‌تن که ئاما‌نجی کۆمۆنیستیان هه‌بووه‌ بۆ وینه‌ بزاونی مه‌زده‌کیان به‌ رێبه‌رایه‌تی که‌سیه‌ک به‌ناوی مه‌زده‌ک که باوه‌ری به‌ هاوه‌شیی سامان و ژن بووه‌ و سه‌رچاوه‌ی ناکوکی و مملانیی چینایه‌تی له‌م دوو هۆکاره‌ ده‌بینیت. پێداگرتنی ئەفلاتوونیش له‌سه‌ر هه‌لۆه‌شانه‌وه‌ی بئه‌مای حاکیه‌ت و هاوسه‌ریتی (ازدواج) له‌ نیوان بالاده‌ستان و تا‌قمی ده‌سه‌لاتدار، ده‌گه‌ریته‌وه‌ بۆ باوه‌ره‌ کۆمۆنیسته‌کانی ئەم بیرمه‌نده.

سۆشیا‌لیزم*، کۆمه‌لگایه‌که‌ که بێ هیچ ناو‌نجیه‌ک له‌ سه‌رمایه‌داری* ده‌ریاز ده‌بێ و کۆمۆنیزم، ته‌شکی پایه‌به‌رز و شکۆمه‌ندی کۆمه‌لگایه‌ و ته‌نیا کاتیک ده‌توانی په‌ره‌ به‌ستنی که سۆشیا‌لیزم به‌ ته‌واوه‌تی پاوه‌جی بوویت. کۆمۆنیزم، ده‌ره‌نجامی وه‌رچه‌رخانی سۆشیا‌لیزمه‌. مه‌رجی ئەم وه‌رچه‌رخانه‌ش ئەم سێ ئه‌رکه‌ سه‌ره‌کیه‌: دانانی بناغه‌ی ماده‌ی و ته‌کنیکی کۆمۆنیزم له‌سه‌ر بئه‌مای بالاترین ته‌کنۆلۆژی و ئاستی سه‌ره‌وه‌ی ده‌سه‌کۆمه‌ته‌ زانسته‌یه‌کان. پاوه‌جیکردنی پێوه‌ندییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی کۆمۆنیزم و په‌ره‌پێدان به‌ دیموکراسی سۆشیا‌لیستی(بروانه‌ سۆشیا‌لی دیموکراسی). په‌ره‌ده‌ی رۆحی و جه‌سته‌یی مرۆقی هاوچه‌رخ. به‌ گشتی سۆشیا‌لیزم و کۆمۆنیزم، دوو قوناغی به‌رز و نه‌وی پێکهاته‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری پێک دینن که به‌ پێکهاته‌ی کۆمۆنیستی ناوی ده‌رکردوه‌.

کۆمۆنیزمی نوێ په‌یوه‌ندی هه‌یه‌ به‌ بیر و بۆچوونه‌کانی مارکس و کۆمه‌لگای به‌ده‌ر له‌ چینایه‌تی که له‌سه‌ر بئه‌مای خاوه‌نداریه‌تی هاوه‌شیی ئامرازه‌کانی به‌ره‌مه‌ینان راوه‌ستاوه‌. گرنگترین ده‌ق بۆ مو‌تلا‌ی کۆمۆنیزم، «مانیفه‌ستی حیزبی کۆمۆنیست»ه‌ که له‌سه‌ر داوای ده‌سته‌ی رێبه‌رایه‌تی «یه‌کیه‌تی کۆمۆنیسته‌کان» نووسراوه‌. ئەم مانیفه‌سته‌ له‌ لایه‌ن مارکس و ئینگلس(١٨٤٧) نووسراوه‌ و له‌ ١٨٤٨ له‌ له‌نده‌ن ب‌لاو کراوه‌ته‌وه‌. لێن له‌ باره‌ی مانیفه‌سته‌که‌ ده‌لێ: «ئهم نامیله‌که‌ به‌ قه‌ده‌ر چهند کتیبی گه‌وره‌ و مه‌زن به‌ نرخه‌». له‌ راستیدا مانیفه‌ست، به‌ «ئینجیل»ی کۆمۆنیزم و چله‌پۆیه‌ی ئەندیشه‌ی مارکس و ئینگلس له‌ قه‌لم دراوه‌. کۆمۆنیزم به‌ کرده‌وه‌ له‌ داوی شۆرشێ ئۆکتۆبه‌ری سو‌قیه‌ت له‌ سا‌لی ١٩١٧ به‌دیها‌ت. دواتر پاش ریکه‌ستنی کۆمینیترین (کۆمۆنیزمی نیۆنه‌ته‌وه‌یی)، له‌ لایه‌ن لێن و هه‌روا سیاسه‌ته‌کانی ستالین هه‌ول درا هه‌موو حیزبه‌ کۆمۆنیسته‌کانی جیهان بکه‌ونه‌ ژێر چه‌تریکه‌وه‌ و نه‌زمیکی کرژ به‌سه‌ریاندا زال ببیت. له‌ هه‌لومه‌رجیکی وادا هه‌موو حیزبه‌ کۆمۆنیسته‌کانی جیهان ملکه‌چی سو‌قیه‌ت بوون و ده‌بوا له‌ سیاسه‌ته‌کانی حیزبی بۆلشویکی سو‌قیه‌ت په‌یره‌ویان بکریه‌.

پاش مهرگی ستالین(۱۹۵۲) و بدهسه لآت گهشتنی خرۆشچۆف و پيشنيازي «سازاني ناشتي خوازانه له گهل رۆژاوا»، پيوه ندى سوقيهت و چين كه دوو جه مسهري گرينگي جيهاني كۆمونيست له ئەژمار دههاتن، به رهو ساردبوونهوه رۆيشت. چونكا چين هيشتا ههرايه نگرى ستالين بوو. ململانيى ئەم دوو هيزه سه رهكيبه ي كۆمونييزم، له مپه رنكي له نيوان بلۆكي رۆژه لآندا دروست كرد.

پيش هه لوه شاهه وه ي يه كيه تي سوقيهت له نيوان ساله كاني ۱۹۸۹ تا ۱۹۹۱، زاراه ي كۆمونييزم پتر بۆ ناوبرده كردنى ئايديو لۆژيا ي ره سمى و سياسه ته كاني ئەم و لآته و چين و و لآتاني ئەندام له پهي ماني وار شه و به كار ده برا. له سه ده ي بيسته مدا حيز به كاني پتر له په نجا و لآتي لايه نگرى كۆمونييزم، به شيوازي جوړاوجۆر چالاكيبان ده نواند و له هه ندئ و لآتيشدا ده سه لآتيان به ده سه ته وه بوو. به لآم پاش رووخاني ديوا ري به رلين و هه لوه شاهه وه ي يه كيه تي سوقيهت، يزا قى كۆمونييزم له جيهاندا تووشى نسكو هات و سيسته م و مه رامى كۆمونيستي له و لآتاني بلۆكي رۆژه لآت، به ره سمى كۆتايى پنهات. ئينجا ئەم و لآتانه روويان كرده ئابوورى بازاري نازاد و ده ستيان كرد به پياده كردنى ئەو بنه ما و سيسته مه كه نزى كه ي ۷۰ سال له گه ليدا دژايه تيان ده كرد.

جه مسه ره كاني كۆمونييزم: جه مسه ره كاني كۆمونييزم له جيهاندا بريتي بوون له:

- ۱- كۆمونييزمى سوقيهت كه پييان ده گوت كرملينيزم و ناوه نده كه شى مۆسكۆي پيته ختي يه كيه تي سوقيهت بوو. ۲- مانۆئيزم* يا كۆمونييزمى چيني (ناسراو به مانۆ تسه دن ريبه ري چين).
- ۳- كاسترۆئيزم*(كۆمونييزمى داتاشارا ي تايهت به فيدل كاسترۆ له كووبا).
- ۴- تيتۆئيزم(ناسراو به مارشال تيتۆ ريبه ري يوگسلاقيا).
- ۵- كۆمونييزمى ريفورم خواز(كه زۆريه ي حيز به كۆمونيسته كاني ئەوروپاي رۆژاوا خويان به م جه مسه ره وه هه لئواسيبوو).

كۆمونييزمى زانستى كونيسم علمى Scientific Communism

ئەم زاراه له سالى ۱۹۶۲، له لايەن ميخاييل سۆسلوف، بيرداپۆژى پايه به رزى سوقيهت له كۆنگره به كى گه ره ي ئايديو لۆژيك چى كراوه. به باوه رى كۆمونيسته كان، كۆمونييزمى زانستى بريتيه له: زانستى ململانيى چينا يه تي چيني كرئكار و شوپشى سۆشيا ليستى و ياسامه ندييه كۆمه لآيه تي و سياسيه يه كاني سۆشيا لييزم و كۆمونييزم. كۆمونييزمى زانستى خۆي به چۆنيه تي هه نكاوانان له سه رمايه داريه وه بۆ سۆشيا لييزم له ناستى جيهان و دامه زراندى كۆمه لگاي كۆمونيستي سه رقال ده كات كه يه كه مين قۆناغه كه ي، سۆشيا ليستى له قه له م ده درئت. له م رووه وه كۆمونييزمى زانستى. ده ره نجامى سياسى كۆي ئەو ئايديو لۆژيه به كه سه ره تا به مه تر يا لييزمى دايه ليكتيك ده ست پيئده كا و پاشان «مه تر يا لييزمى ميژوويى» و «ئابوورى سياسى» به داوا خويدا ده نيئت.

Genocide

نسل کشی / نژاد کشی

کۆمه‌لکۆژی

بریتیه له کوشتن و له‌ناوبردنی گرووپێکی نه‌ته‌وه‌یی، ره‌گه‌زی، نه‌تنیکی و ئایینی به پێی نه‌خشه و پلانیکی له‌وه پێش دارێژراو. به پێی «بریارنامه‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی به‌رگری کردن له ژینۆساید» که له ۹ی دیسه‌مه‌به‌ری ۱۹۴۸ مۆر کراوه، کۆمه‌لکۆژی، به‌م کرده‌وانه‌ی خواره‌وه ده‌گوتری:

- ۱) له‌ناوبردنی یه‌کجاره‌کی یان به‌شیک له گرووپێکی نه‌ته‌وه‌یی، ره‌گه‌زی یا ئایینی.
- ۲) کوشتنی نه‌ندامانی گرووپیک.
- ۳) نازاردانی جه‌سته‌یی یا ده‌روونی نه‌ندامانی گرووپیک.
- ۴) خستنه‌ ته‌نگه‌ژه و ناسته‌نگی گرووپیک به نه‌نقه‌ست.
- ۵) به‌رگرتن له سکوزا و زیاده‌بونی جه‌شیمه‌تی گرووپیک.
- ۶) راگواستنی زۆره‌ملی مندالانی گرووپیک بۆ ناو گرووپێکی دیکه.

له یاسا نیوده‌وله‌تیه‌کان و مافه‌کانی که‌مینه‌کاندا کۆمه‌لکۆژی چه‌ند شیوازی لی ئەکه‌وته‌وه که بریتین له: کۆمه‌لکۆژی جه‌سته‌یی یا ماددی، کۆمه‌لکۆژی سیاسی* کۆمه‌لکۆژی بایه‌لۆژیکی و کۆمه‌لکۆژی که‌لتووری. ئەو کرده‌وانه‌ی له سه‌ره‌وه ناماژە‌ی پێدرا ئە‌کرێ وه‌ک کۆمه‌لکۆژی جه‌سته‌یی و سیاسی و بایه‌لۆژیکی ناوبرده بکرین به‌لام به پێی پیناسه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌ک‌گرتووه‌کان کۆمه‌لکۆژی که‌لتووری به‌م جۆره شروقه کراوه:

کۆمه‌لکۆژی که‌لتووری بریتیه‌له هه‌ر جۆره کرداریکی به نه‌نقه‌ست که به مه‌به‌ستی له‌ناوبردنی زمان و ئاین یا که‌لتووری نه‌ته‌وه‌یه‌ک، گرووپێکی ره‌گه‌زی یا ئایینی به دژی نه‌ندامانی ئەو گرووپه به نه‌نجام بگات بۆ وینه: رێگا نه‌دان بۆ به‌کارهێنانی زمانی گرووپیک له ناخواتنی رۆژانه یا قوتابخانه و به‌رگری کردن له بلۆبونه‌وه‌ی کتیب و نووسراوه به‌و زمانه.

۱) سپرینه‌وه و له‌ناوبردنی کتیبخانه، خویندنگا، مۆزه‌خانه و ده‌زگا و رێکخراوه‌ی میژوویی و که‌له‌پووری ئەو گرووپه.

کۆمه‌لی گشتی نه‌ته‌وه‌یه‌ک‌گرتووه‌کان به پێی هه‌مان بریار، «کۆمه‌لکۆژی به تاوانیکی نیوده‌وله‌تی» ناوبرده کردوه. چه‌ند نمونه‌ی کۆمه‌لکۆژی بریتیه له: کوشتنی به‌میلیۆنان له جووله‌کان له‌لایه‌ن ئە‌لمانیا‌یی نازی له شه‌ری جیهانی دووه‌م و کۆمه‌لکۆژی گه‌لی کورد له عه‌مه‌لیاتی ئە‌فغاله‌کان له کوردستانی باشوور که ۱۸۲ هه‌زار کەس بئ‌سه‌روشوین کران (بروانه ئە‌فغال). هه‌روه‌ها کوشتنی ۶۰۰هه‌زار ئە‌رمه‌نی له لایه‌ن تورکان له ساڵی ۱۹۱۵.

Armenian Masscres

قتل عام‌های ارمنه

کۆمه‌لکۆژی ئە‌رمه‌نیه‌کان

بریتیه له کوشتنی به کۆمه‌لی که‌مینه‌ی مه‌سیحی ئە‌رمه‌نستان که له نیوان ساڵه‌کانی ۱۸۹۴ تا ۱۸۹۶ له لایه‌ن سولتان عه‌بدولحه‌میدی دووه‌م، ئیمپراتۆری عوسمانی به نه‌نجام گه‌یشت. له لایه‌ن ئە‌رته‌ش-

تورکوهه، چه‌ند ناکارکی نامرؤقانه‌ی دیکه ده‌رحق به ئه‌رمه‌نیه‌کان رووی داوه که بۆته هۆی کۆچی زۆره‌ملیی نزیکه‌ی ۲ ملیۆن ژن و پیاو و مندالی ئه‌رمه‌نی بۆ سووریا و کوشتنی نزیکه‌ی ۶۰۰ هه‌زار که‌س له‌م رینگه‌دا. له‌م سالانه‌ی دوا‌ییدا هه‌ر لایه‌ن و گروویک ئه‌م کۆمه‌لکۆزیه‌ی خستبیته ژن پرسیاره‌وه، له‌ لایه‌ن ده‌وله‌تی تورکیاوه تووشی زه‌خت و گوشار بووه.

کۆمه‌لکۆژی سیاسی کشتار سیاسی Politicide

بریتیه‌ی له‌ کوشتاری پلانمه‌ندی به‌کۆمه‌ل بۆ له‌ناوبردنی ئه‌ندامانی گروویکی سیاسی له‌ لایه‌ن ده‌وله‌تیک یا ده‌ست‌ویه‌نه‌که‌ی. ئه‌گه‌رچی شیکردنه‌وه‌ی جینۆساید* له‌ گه‌ل کۆمه‌لکۆژی سیاسی لیک جیاوازن به‌لام مه‌به‌ست له‌ نه‌جامی ئه‌م دوو کرده‌وه، که‌م تا زۆر، له‌ناوبردنی جه‌سته‌یی گروویکی ره‌گه‌زی و سیاسیه‌ی ره‌نگه‌ له‌ کاتی شه‌ردا کوشتنی جه‌نگاوه‌ران و هیززی سه‌ریازی شتیکی ناسایی بیته به‌لام کوشتنی به‌کۆمه‌لی خه‌لکی مه‌ده‌نی ناسایی نییه. ئه‌گه‌ر خه‌لکی مه‌ده‌نی به‌ نه‌قسه‌ت و به‌ شیوه‌یه‌کی پلان دا‌پنژاو له‌ناو بچن، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر له‌ لایه‌ن گروویکی دژ به‌ ده‌وله‌تیش پشتگیرییان لێ بکریته، وه‌ها رووداویک به‌ کۆمه‌لکۆژی سیاسی یان جینۆساید ناوبرده ئه‌کریته.

جیاوازی نیوان جینۆساید و کۆمه‌لکۆژی سیاسی ئه‌گه‌رپه‌توه بۆ ئه‌و تایبه‌تمه‌ندیانه‌ی که‌ ئه‌ندامانی گرووی ناوبراو بۆ ده‌وله‌ت ئاشکرای ده‌کن. ئه‌وانه‌ی به‌ جینۆساید ده‌بنه‌ قوربانی به‌ هۆی تایبه‌تمه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی بۆ نمونه ره‌گه‌ن، ئایینزا و نه‌توهه، پۆلین ده‌کرین. به‌لام له‌ کۆمه‌لکۆژی سیاسیدا هۆکاری سه‌ره‌کی بۆ له‌ناوچوون، ده‌گه‌رپه‌توه بۆ ه‌ایراکی کۆمه‌لایه‌تی یان دژایه‌تی سیاسی و نه‌یاری کردن له‌ گه‌ل ده‌وله‌ت یا گرووپه‌ بالاده‌سته‌کان.

کۆمه‌لگای جفاکی جامعه‌ی توده‌ی Mass society

کۆمه‌لگای جفاکی له‌ به‌رامبه‌ر کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی بۆ باسکردن له‌ جوژه‌ پێوه‌ندیه‌یک له‌ نیوان ده‌وله‌ت و کۆمه‌لگا هاتۆته‌ ئاراوه. به‌ گه‌شتی هه‌ندئێ له‌ نووسه‌ران هه‌موو کۆمه‌لگاکان بئێ ره‌چاوکردنی رژمه‌ سیاسیه‌کان، به‌ کۆمه‌لگای جفاکی له‌ قه‌لم نه‌ده‌ن چونکا له‌م جوژه‌ کۆمه‌لگایه‌دا ویکچوویی فیکر و بره‌ورا به‌ره‌چاوته‌ له‌ ته‌وفیر و جیاوازییه‌کانی نیوانیان. لیکچوواندن و هاوشیوه‌کردن، تایبه‌تمه‌ندی سه‌ره‌کی کۆمه‌لگای جفاکیه‌. به‌ کورتی کۆمه‌لگای جفاکی له‌ ره‌وتی هه‌نگاوانان له‌ کۆمه‌لگایه‌کی سونه‌تیه‌وه به‌ره‌ کۆمه‌لگایه‌کی مۆدیرنه‌ سه‌ره‌له‌نده‌ت. له‌ کۆمه‌لگای جفاکیدا به‌ گه‌شتی جیاوازی پیه‌شیه‌ی و سینفی و سونه‌تیه‌یه‌کان کال ده‌بنه‌وه.

هه‌نگاوانان له‌ «ره‌شه‌گه‌ل» وه‌ به‌ره‌و «کۆمه‌لگا» سه‌ره‌له‌دانی کۆمه‌لگایه‌کی جفاکی مسۆگه‌ر ده‌کات. که‌لتوره‌ ناوچه‌یی و لۆکالییه‌کان له‌ کاتی په‌یدا‌بوونی کۆمه‌لگای جفاکی، مه‌حف نه‌بنه‌وه. له‌ وه‌ها کۆمه‌لگایه‌کدا وشایری جینایه‌تی* له‌ هه‌ناوی وشایری جفاکیدا هاتۆته‌وه و یه‌که‌رتووویه‌ک له‌ نێو.

نایدیولۆژی چین و توێژهکان دیته کایهوه. له ناخی کۆمه‌لگای جفاکیدا زهمینه بۆ دامه‌زرانی رێکخراوه و بزافی جفاقی خوش نه‌بیت و له ناکامی نهم به‌هه‌روه‌ه‌زکردنه‌دا چینه‌کانی خواره‌وه‌ی کۆمه‌لگا ده‌کونه ناو جه‌غزی ده‌زگا سیاسیه‌کانه‌وه. هاوبه‌شینی سیاسی لهم کۆمه‌لگایانه‌دا به پینی حه‌ز و به‌رژه‌وه‌ندی پیشه‌یی نییه به‌لکوو به پینی هه‌روه‌ه‌زکردن و هاندانه. لهم رووه‌وه‌یه که یه‌که‌گرتوو‌یی ریزه‌کانی جفاقی لاواز ده‌بن و زهمینه‌ی به‌نایدیولۆژیک کردنی کۆمه‌لگاش فراهه‌م ده‌بیت.

له پیناسه‌یه‌کی تر‌دا سیاسه‌تی جفاکی یان کۆمه‌لگای جفاکی کاتیک دیته ئاراهه که خه‌لقیکی زۆر، به‌ده‌ر له رێسا و شیوازه سیاسیه‌کان، به‌مه‌به‌ستی کارتی‌کردن له‌سه‌ر کۆمه‌لگا ده‌ست نه‌ده‌نه کرده‌وه‌یه‌کی سیاسی. جگه له‌مه‌ش له کۆمه‌لگای دیموکراتیدا سیاسه‌تی جفاقی دژی دیموکراسیه‌یه‌ته چون‌کا له سیسته‌می قانونی لانه‌دات. نموونه‌ی نهم جو‌زه سیاسه‌ته جفاکیانه مه‌که‌کارتیزمه. به پینی شرو‌قه‌یه‌کی کۆمه‌لگای جفاکی، مه‌ترسیه‌کی سه‌ره‌کی که له سیسته‌می سیاسی و نازادیه‌یه مه‌ده‌نییه‌کان هه‌ر‌شه نه‌کات، بالاده‌ستی و ده‌سه‌لاتی جفاقی به‌سه‌ر نوخه‌بانه‌دا.

کۆمه‌لگای کراوه **جامعه‌ی باز** **Open society**
 نهم زاراوه له لایه‌ن کارۆل پۆیتر فه‌یله‌سووفی نه‌مسایی له کتییی «کۆمه‌لگای کراوه‌و‌دو‌ژمه‌نه‌کانی» (١٩٤٥) بۆ پیناسه‌ کردنی کۆمه‌لگایه‌کی ئاوه‌لا هاتۆته ئاراهه که تێیدا هه‌موو که‌س بتوانی به شیوه‌یه‌کی سه‌مه‌ریه‌خش له ده‌سه‌لاتداران ره‌خه‌ بگرێ. پۆیتر به‌نه‌قلکردنی نهم گو‌زاره‌ی پریکلینس له گه‌لێا هاره‌نگه که ده‌لێ: «ئه‌گه‌رچی ته‌نیا جه‌ماعه‌تیکی که‌م، سیاسه‌ت به‌ره‌م دینن به‌لام هه‌موومان ده‌توانین له باره‌یه‌وه داوه‌ری بکه‌ین». ئه‌مه‌ش به‌سه‌ر‌جیک به‌نه‌جام نه‌کات که هێرش بکرن‌ت بۆ سه‌ر ئیستبداد و هاپراکی «داخراو»ی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی که ئیجازه به‌که‌س نادات به پینی لێوه‌شاوه‌یی و کارامه‌یی به‌ره‌و پینشه‌وه بروات.

کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی **جامعه‌ی مدنی** **Civil society**
 نهم زاراوه له سه‌ده‌ی ١٨ پاش ناراسته‌ کردنی تیوری «په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی» هاته ناو گو‌تاری سیاسیه‌وه. کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی حاله‌تیکه که تێیدا سرو‌قه‌ ده‌سه‌رداری نازادیه‌یه سروشتیه‌یه‌کان نه‌بن و گه‌ردنکه‌جی ده‌وله‌ت و یاسا نه‌بیت. لهم چاخه‌دا باسکردن له کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی، باسکی جیهانییه و ره‌گ و ریشه‌که‌ی ئه‌گه‌رینتوه بۆ ولاتانی روژاوا. لهم ولاتانه‌دا پاش شه‌ری جیهانی دووه‌م هه‌ول درا بۆ دابینکردنی به‌رژه‌وه‌ندی و به‌هه‌رداری، خه‌لك و به‌رگری له سه‌ره‌لدان و شو‌رش، هه‌لسوکه‌وتی گرووپه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان به‌ریوشوین و ته‌کو‌ز بکرن چون‌کا پینش سه‌له‌کانی ١٩٨٠ کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی له ناستی جیهانیدا تووشی لاوازی بیو.

قه‌یرانی ئابووری له کاتی شه‌ردا ببوه هۆی زیادبوونی ده‌وری ده‌وله‌ته‌کان له کۆمه‌لگا و ئابووردا.

دوا کەس داواکاری دەولەتییکی بچوک نەبوو. دەولەتان لە کاروباری ئابووری و کۆمەڵایەتی دەستیان وەر ئەدا. ئایدیۆلۆجی ناسیۆنالیزم لە ولاتانی جیهانی سیپەم، بە زلکردنەوهی ترسیک کە لە بیگانە یا زەلێزەکان بویان، جینگەیان بۆ لاوازکردنی کۆمەڵگای مەدەنی خۆش کرد. تا ئەو کاتەی لەم ولاتانەدا دوژمنییکی دەرەکی گومانناوی وینا بکریت و هەستی ناسیۆنالستیشت بێتە هاندر و لە سەر یەکگرتویی و دەسلەتی دەولەت تەنکید بکریت، پیکهاتە و هیزەکانی کۆمەڵگای مەدەنی ئەبنە هۆی بشیوی و لیکهەلۆهشانی کۆمەڵگا.

سەردەمی شەری سارد، قوناغی داتاشینی دوژمن و ترس لە بیگانەبوو. ئەم وەهەمە بۆتە رێگریک لە بەردەم گەشەسەندنی کۆمەڵگای مەدەنی. ئەگەرچی رادە چالاکبوونی کۆمەڵگای مەدەنی لە جیهاندا جیاواز بوو. کۆمەڵگای مەدەنی لە رۆژاوا بە نسیبەت رۆژھەلات بەهیزتر بوو.

ئێستا پاش کۆژانەوهی ئاگری کەلە ئایدیۆلۆجیایەکی وەک کۆمۆنیزم، رینگا بۆ کەنەفتیی ئایدیۆلۆجیایی لە جیهاندا خۆش بوو. لە بەستینی مەعرفەیی پاش مودێرنیزمیشدا بە شیوازی جۆراوجۆر. ئایدیۆلۆجی کەوتۆتە بەر هێرش و توانج و رەخنەیی بەهیز. بە گشتی لایەنگری لە لاوازی دەسلەلات خوازی و ئایدیۆلۆجیایی دەولەت و بەهیز بوونی لایەنە کۆمەڵایەتی و مەدەنییەکی، هەر دیتوو خۆیا تر نەبیت. هەلبەت کۆمەڵگای مەدەنی بە درێژایی میژوو تووشی گۆژان بوو و واتای جۆراوجۆری لیبۆتەوه. دواین مانای ئەم زاراوه برییتە لە لاواز بوونی دەسلەلاتی دەولەتەکان و ئایدیۆلۆجیە مەزنەکان. کاتیکی ئایدیۆلۆجی تووشی قەیران نەبیت و قەیرانی رەوا بوون و شەریعیەت پەرەنەسینیت، ئینجا لایەنگری لە کۆمەڵگای مەدەنی بە کەس ناشاردریتەوه.

بنەماکانی کۆمەڵگای مەدەنی:

- ۱- بەدەستەوه نەدانی شوناس: واتە ناکرێ شوناسە کۆمەڵایەتیەکان بچوک بکرینەوه و یەکیان لە «ئەویدی»*دا بۆنێرتەوه. کەواتە کۆمەڵگای مەدەنی مەکوێ فرەدەنگی و پیکهاتە جیاواژەکانە.
- ۲- بنەمای سوودمەندی: خەلکی بە شوێن زیاترین قازانج و بەرژەوهندی خۆیانەوهن. ئەم بنەمایە ئەبیتە پالنەرێک بۆ کۆکردنەوهی مەردم لە مەکوێەکی کۆمەڵایەتیدا.
- ۳- بنەمای بەرپرسیاریەتی: بەرپرسیاریەتی لە گەل سەریبەستی ئاویتەیه. کەواتە بەرپرسیاریەتی زیاتر بە مانای ئیختیاری زیاترە. بەرپرسیاریەتی ئەبیتە هۆی ئەندامەتی ئارەزوومەندانە لە کۆمەڵگای مەدەنیدا.
- ۴- بنەمای دامەزراندن: خەلک حەز ئەکەن کەسانی تر وەکارگرن و دامەزرێنن بۆ بەدیھانی ئامانج و بەرژەوهندیەکانیان. ئەم بنەمایە ئەبیتە هۆی تەکوژی کۆمەڵایەتی و یەکسانی مافەکان لەناو پیکهاتەیکدا.
- ۵- بالادەستی: ئەوه ئینسانەکانن کە بە پێی پەیمانی نووسراو و نەنووسراو، بالادەستی و دەسلەلات و پلە و مەقامی خۆیان دیاری ئەکەن. لە کۆمەڵگای مەدەنیدا بە پێی ئەم بنەمایە هیچ کەسیک ناتوانی مافی خۆدایی حوکمەتکردن بۆ خۆی قاییل بیت.
- ۶- بنەمای جەبر: جەبر سەبەبی پاکانەیه. ئەم بنەمایە دەبیتە مایە سەریبەوهی زۆرەملی و گوشاری.

به پینی ریسای ریکخواه‌کان و هه‌رکس به پینی به‌رپرسیاریه‌تی خۆی نه‌رکه‌کانی خۆی به‌رپۆه‌ نه‌بات.

٧- به‌مای نه‌زانین: نه‌زانین سه‌به‌بی پاکانه‌یه. نه‌م به‌مایه له سه‌ر گه‌ریانی زانیاری به‌ شیوه‌ی ئازاد له ناو پینکهاته‌کاندا له‌نگه‌ نه‌گرئ.

٨- به‌مای زولانیوون: روونبوون و رووناکی به‌سوودتره و کیشه و گرفتارن که‌م نه‌کاته‌وه. به‌م پینیه هه‌یج که‌س پۆی نییه له ناو گرووپ یان پینکهاتیک کاری شاراهه و په‌نامه‌کی نه‌نجام بدات.

٩- به‌مای خۆخوازی: هه‌ر که‌سیک ته‌نانه‌ت له ناو گرووپیشدا به‌رژه‌وه‌ندی خۆی زیاتر به‌لاوه‌ گرنگه تاکوو به‌رژه‌وه‌ندی که‌سانی دیکه. نه‌مه نه‌بیته هۆی «نه» لیکردن به‌ پێوه‌ندی مورید و مورادی که‌ کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی روت نه‌کاته‌وه.

کۆمه‌لناسیی سیاسی جامعه‌شناسی سیاسی Political sociology

بێگومان ره‌گ و ریشه‌ی ته‌واوی لقه‌کانی زانستی سیاسی نوێ له‌وانه‌ش کۆمه‌لناسی سیاسی، پێوه‌ندی هه‌یه به‌ فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی کۆنه‌وه. که‌واته‌ نه‌گه‌ر کۆمه‌لناسی سیاسی وه‌ک ته‌قه‌لایه‌کی فیکری بۆ شرۆفه و کۆلینه‌وه‌ی دیارده و ره‌فتاره سیاسییه‌کان پیناسه‌ بکه‌ین که‌ به‌ هۆی هۆکارگه‌لیکی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتووری روویانداوه، ئینجا بۆمان ده‌رنه‌که‌وئ که‌ نه‌م جوړه‌ تیکۆشانه له‌ نه‌ندیشه‌ی فه‌لسه‌فی پیشونانیکی وه‌ک پلاتۆ و نه‌ره‌ستو، نموونه‌ی زۆربوه.

به‌م حاله و به‌م پینشینه‌وه، ریشه‌ی کۆمه‌لناسی سیاسی، وه‌ک لقیکی زانستی سیاسی نه‌گه‌رپه‌ته‌وه بۆ گۆرانکاریه‌ فیکریه‌کانی سه‌ده‌ی نۆژه. به‌ گشتی کۆمه‌لناسی سیاسی خۆی به‌ لیکدانه‌وه‌ی بارودۆخی کۆمه‌لایه‌تی سیاسه‌ت سه‌رقال کردوه. گه‌وه‌ری کۆمه‌لناسی سیاسی بریتیه له‌ لیکدانه‌وه‌ی کاریگه‌ری کۆمه‌لگا، چ له‌ به‌ستینی پێوه‌ندییه‌کانی به‌ره‌مه‌ینان و ئابوور و چ له‌ بواوری ریزبه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتووری به‌ سه‌ر ستراکتوور و ره‌فتاری سیاسیدا. به‌ واتایه‌کی ساده‌تر کۆمه‌لناسی سیاسی، ژبانی سیاسی به‌ پینی بگۆژه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان لیک نه‌داته‌وه.

نه‌و بابه‌تانه‌ی که‌ کۆمه‌لناسی سیاسی له‌ سه‌ریان نه‌کۆلیته‌وه بریتین له: ئاریشه‌کانی نوخه‌، شه‌رعییه‌ت و لیها‌توویی، عه‌داله‌تی دابه‌شکاری، مه‌رجه‌کانی دیموکراسی، لیکدانه‌وه‌ی شوپشه‌کان، هاوبه‌شیته‌ی سیاسی، ده‌وری رو‌شنییر، سیسته‌می حیزبی و حیزبایه‌تی و به‌راوردکاری حوکمه‌ته‌کان.

کومله ژ. کاف

کۆمه‌له‌ی ژ. کاف (ژبانه‌وه‌ی کورد)

Kurdish Rebirth Society

نه‌م کۆمه‌له له ریکه‌وتی ١٩٤٢/٩/١٦ (به‌رامبه‌ر به ٢٥ی خه‌رمانه‌ی ١٣٢١.ک.ه) له شاری مه‌هاباد له لایه‌ن چه‌ند کوردیکه‌وه به‌ مه‌به‌ستی به‌ره‌پێدانی بیروباوه‌ری نه‌ته‌واپه‌تی له‌ناو جه‌ماوه‌ری کوردی دامه‌زرا. هه‌ندیک له‌و که‌سانه‌ی که‌ به‌شدار بوون له‌م ریکخسته‌ندا بریتین له: ره‌حمان عه‌له‌وی، مه‌مه‌ده‌مین شه‌ره‌فی...

نانه‌وازاده، رحمان زه‌بیجی، حوسین فرووه‌هه‌ر(زه‌رگه‌ری)، عه‌بدو‌ره‌حمان ئی‌مامی، قاسم قادری، میرعه‌بدو‌لا داودی، ئەحمەد عیلمی، عەزیز زەندی، محەمەد یاهوو، میرحاج (کوردستانی عێراق) و قادر مودەرسی. له ماوه‌ی شەش مانگدا ژماره‌ی ئەندامانی کۆمه‌له‌ گه‌یشته ۱۰۰ کەس. هه‌موو کوردیک ده‌یتوانی له کۆمه‌له‌دا بێته ئەندام. هه‌رکەس ببوایه به ئەندام، له دیداریکی نه‌یتی و به ناماده‌بوونی سێ کەس له ئەندامانی دامه‌زێنه‌ر، چه‌وت جار سوێندی به قورئان ده‌خوارد که به‌م شەش خا‌له‌ی خواره‌وه وه‌فادار بمی‌نیت.

۱- به نه‌ته‌وه‌ی کورد خه‌یانه‌ت نه‌کات.

۲- هه‌ول ب‌دات بۆ ئۆتۆنۆمی کوردان.

۳- هیچ نه‌ینیه‌ک نه‌درکینی چ به زمان چ به نووسین.

۴- تا دوایی‌ن روژی ژبانی هه‌ر ئەندام ب‌یت.

۵- هه‌موو پیاویکی کورد به برا و هه‌موو ژنیکی کورد به خوشکی خۆی بزانی‌ت.

۶- بێ ئیجازه‌ی کۆمه‌له له هیچ پارت و رێکخراوه‌یه‌کی دیکه‌دا نه‌بیته ئەندام.

له مانگی گولانی ۱۹۴۲ ئەندامانی کۆمیته‌ی ناوه‌ندی به ناماده‌بوونی سه‌د کەس له ئەندامانی کۆمه‌له، له سه‌ر کێوی خواپه‌رست، له نزیک مه‌هاباد، هه‌ن‌ب‌ژێردان. به‌لام کەسیک به‌ناوی سه‌رۆک یا سه‌کرته‌یر دیاری نه‌کرد به‌ل‌کوو کۆمیته‌یه‌کی سێ کەسی که پیکه‌اتبوون له ره‌حمانی زه‌بیجی، ره‌حمانی شه‌ره‌فکه‌ندی(هه‌ژار موکریانی) و محەمەد یاهوو، وه‌ک ده‌سته‌ی سه‌رۆکایه‌تی ده‌ست‌نیشان کران. له مانگی ره‌زه‌بری ۱۹۴۴ قازی محەمەد بسو به ئەندامی کۆمه‌له‌ی ژ. کاف. کۆمه‌له‌ له‌ گه‌ل‌ حیزبی هیوا(کوردستانی باشوور) و خۆببوون*(کوردستانی باکوور)پێوه‌ندی بووه و پۆلیکی گرینگی هه‌بووه له گه‌شه‌پیدانی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی له ناوچه‌که‌دا. پاش دامه‌زراندنی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران له رێکه‌وتی ۱۹۴۵/۸/۱۶ به سه‌رۆکایه‌تی قازی محەمەد و دامه‌زراندنی کۆماری کوردستان*، کۆمه‌له‌ی ژ. کاف له‌ناو ئەو حیزبه‌دا توایه‌وه.

کۆمه‌لی گشتی

مجمع عمومی

General Assembly

کۆمه‌لی گشتی، به‌شیکێ گرنگ و سه‌ره‌کی رێکخراوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کانه که هه‌موو ئەندامانی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کان تییدا نوێنه‌ریان هه‌یه. ژماره‌ی ئەندامانی کۆمه‌لی گشتی تا سێته‌مه‌بری ۱۹۷۷، گه‌یشته ۱۴۹ ولات. له سالی ۲۰۰۲، ژماره‌ی ئەندامان گه‌یشته ۱۹۱ ولات. هه‌ر ولاتیکی ئەندام، ده‌توانی به پینچ نوێنه‌ری هه‌میشه‌یی و پینچ نوێنه‌ری یه‌ده‌کی له کۆبوونه‌وه‌کانی سالا‌نه‌ی کۆمه‌ل‌دا به‌شداري بکات به‌لام هه‌ر ولاتیك يه‌ک ده‌نگی هه‌یه. کۆبوونه‌وه‌کان، سالی جارێک له سێته‌مین سێ شه‌مه‌ی مانگی سێته‌مه‌بر گری ده‌درئ به‌لام سه‌کرته‌یری گشتی ده‌توانی له‌سه‌ر داواي ئەنجومه‌نی ناسایش یا زۆرینه‌ی ئەندامه‌کان داواي به‌ستنی کۆبوونه‌وه‌ی ناسایشی بکات.

كۆمهلی گشتی، تاكه دهزگای سهر به نهتهوهیهكگرتووهكانه كه ههموو ولاتان نوینهریان تییدا ههیه و به پینی جارنامهی نهتهوهیهكگرتووهكان به تهینا یا له گهڵ نهنجومهنی ناسایش، دهتوانی نهندامی بهشهکانی دیکه دهست نیشان بکات. جگه لهههش ههموو دهزگاکانی سهر به نهتهوهیهكگرتووهكان دهبی ههموو سانیك رایپورتی چالاکیهکانی خویان پیشکەش به کۆمهلی گشتی بکن. به گشتی بریاردان لهههس کیشه و رووداوه گرنگهکان، وهک پیشنیاز و نامۆزگاری دهبرارهی ناشتی و ناسایشی جیهانی، ههلبێژاردنی نهندامانی نهنجومهنی ناسایش، دهکردن یا ههلهپهساردنی نهندامهکان و ... به دهنگی دوو لهههس سینی نهندامانی کۆمهله به نهجام دهگات.

به پینی جارنامهی نهتهوهیهكگرتووهكان، کۆمهلی گشتی له چارهسهرکردنی ئەم کیشه نیودهولتهتیانهی خوارهویدا بهشداری دهکات:

- 1- ئەو کیشه نیودهولتهتیانهی که پێوهندیان ههیه به نههینشتنی چهک.
- 2- ئەو کیشه نیودهولتهتیانهی که ههههشه له ناشتی و ناسایشی نیودهولتهتی دهکهن.
- 3- ئەو کیشانهی که پێوهندیان ههیه به پاراستنی ناشتی و ناسایشی نیودهولتهتی، مادامیکی له لایهن نهندامیکی نهتهوهیهكگرتووهكان یا نهنجومهنی ناسایشهوه داوا بکری.
- 4- ئەو کیشانهی که زیان به باری خۆشگوزهرانی گشتی و پیشکەوتنی کۆمهلگای نیودهولتهتی دهگهیهن.
- 5- ئەو کیشانهی که له بهردهم سهقامگیر بوونی پێوهندییه نیودهولتهتییهکان ناستهنگ دروست دهکهن.

کۆمهلی نهتهوهکان جامعهی ملل League of nation

ریکخراوهیهکی نیونهتهوهیی بوو که له سالی 1920 به پینی پهیماننامهیهکی 26 مادهیی که بهشیک بوو له پهیمانی قیرسای، دامهزرا. ناوهندی کۆمهله له جینیف بوو. کۆمهلهی نهتهوهکان، به دامهزرازدنی «ریکخراوهی نهتهوهیهكگرتووهکان»* له سالی 1946 لیک ههلهوشا. ئەم کۆمهله به پینی مادهی 14 ی پرهنسییهکانی ویلسۆن (1856-1919)، سههکۆماری نههریکا، دامهزرا (بروانه چوارده مادهی ویلسۆن) بهلام کۆنگرهی نههریکا پهسندی نهکرد و ئەم ولاته نهبووه نهندام. جارنامهی کۆمهله، نهندامانی پابهند نهکرد بهوهیکه ریز بۆ بهکتر دابنن و دهمدریژی نهکهنه سهرخاکی بهکتر و بۆ راهیگردنی کیشهکانیان، روو نهکهنه زهبروزنگ و ئەم کاره بسپێرنه کۆمهلهی نهتهوهکان.

کۆمهله سالی جاریک دانیشتی ساز نهکرد و نوینهرانی ههموو نهندامهکان تییدا بهشدار بوون. «لیژنهی کۆمهله» پیکهاتبوو له 15 نهندام، لهوانه ئیتالیا، ژاپۆن، فههرنسه و بهریقانی و دواتر ئەلمانیا و سوؤقیهت وهک نهندامانی ههمیشهیی که له سانیکدا سێ جار دانیشتی ساز نهکرد. دادگای جیهانی و ریکخراوهی نیونهتهوهیی کار له ریکخراوه لاوهکیهکانی کۆمهله، له نهژمار دین. گرفتێ سهرهکی کۆمهلهی نهتهوهکان - ههههه ریکخراوهی نهتهوهیهكگرتووهکانیش پێوهی نهتلیتهوه - بریتیه له نهبوونی زهمانهتلیتهوه.

به‌رێوه‌بردن و پیاوه‌کردنی بریاره‌کانی چونکا ناتوانی ده‌وله‌ته زله‌یزه‌کان به‌ نه‌نجامدانی شه‌و بریارانه‌ پێم‌ل بکات.

سه‌ره‌تای هه‌له‌وه‌شانه‌وه‌ی کۆمه‌له‌، شه‌و کاته‌ بوو که ده‌وله‌ته‌ گه‌ره‌کان، ده‌ستیان دایه‌ داگیرکاری و کۆمه‌له‌ هیچ کاریکی له‌ ده‌ست نه‌هات. بۆ وینه‌ ژاپون له‌ ساڵی ۱۹۳۱ به‌ هه‌لگیرساندنی شه‌ری دووه‌می خۆی له‌ گه‌ل چین، له‌م کۆمه‌له‌ هاته‌ ده‌ره‌وه‌. یان هه‌یتله‌ له‌ ساڵی ۱۹۳۳ بۆ پش‌ت نه‌ستوو‌رکردنی خۆی، و‌لاته‌که‌ی له‌ کۆمه‌له‌ کیشایه‌ ده‌ره‌وه‌ که ده‌ره‌نجامه‌که‌ی شه‌ری جیهانی دووه‌می لیکه‌وته‌وه‌.

کۆمیس‌یۆنی ئابووری ئه‌وروپا Economic Commission for Europe

ئه‌نجومه‌نی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی ریک‌خراوه‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کان، شه‌م کۆمیس‌یۆنه‌ی له‌ ۲۸ی مارسی ۱۹۴۷ به‌ مه‌به‌ستی په‌ره‌پێدانی هاوکاری ئابووری و به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی چالاکی ئابووری ئه‌وروپا بۆ پاوه‌جیک‌کردنی پێوه‌ندی ئابووری و‌لاتانی ئه‌وروپی له‌گه‌ل و‌لاتانی دیکه‌ دامه‌زرا‌ند. شه‌ندامانی کۆمیس‌یۆن بریتین له‌: شه‌ندامانی ئه‌وروپی ریک‌خراوه‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کان و ویلايه‌ته‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کانی ئه‌مریکا. شه‌م کۆمیس‌یۆنه‌ چه‌ندین کۆمیته‌ی هه‌یه‌ که چاودێری کاروباری به‌رد و خه‌لوون، پۆلا، په‌ره‌پێدانی بازرگانی و کشتوکال، پيشه‌سازی، کاربا و ها‌تو‌چۆ ده‌کهن و و‌لاتانی شه‌ندامیش ساڵی جارێک کوبوونه‌وه‌ی جو‌راو‌جو‌ر ساز ده‌کهن. باره‌گای کۆمیس‌یۆن له‌ شاری جنیڤ دایه‌. پێویسته‌ بگوترێ که شه‌م کۆمیس‌یۆنه‌ ئیستا کاریکی شه‌وتۆ نه‌نجام نادات و له‌ دانیش‌ته‌نه‌کاندا ته‌نها له‌ مه‌ر ره‌وشی ئابووری و بابه‌ته‌کانی دیکه‌ بیر و را ده‌گۆڕیته‌وه‌.

کۆمیس‌یۆنی مافی مرۆقی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کان

کۆمیس‌یۆن حقو‌ق بش‌ر ملل متحد

United Nations Commission on Human Rights

یه‌کیک له‌ لقه‌کانی شه‌نجومه‌نی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کانه‌ که له‌ ساڵی ۱۹۴۶ به‌ پێی به‌ندی ۶۸ جارنامه‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کان* دامه‌زرا و له‌ یه‌که‌مین هه‌نگاوی خۆیدا به‌یاننامه‌ی جیهانی مافی مرۆقی ده‌رکرد. به‌ هۆی شه‌وه‌ی بریاره‌کانی شه‌م کۆمیس‌یۆنه‌ له‌ ئاست مه‌سه‌له‌کانی هاو‌پێوه‌ند له‌ گه‌ل مافه‌کانی مرۆ‌قه‌ زمانه‌تی جیبه‌جی‌کردنیان نه‌بوو، له‌ ساڵی ۲۰۰۶ هاوکات له‌ گه‌ل پیاوه‌کردنی هه‌ندی ریفۆرم له‌ ریک‌خراوه‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کان، شه‌م کۆمیس‌یۆنه‌ په‌ره‌ی پێدرا و به‌ «شه‌نجومه‌نی مافه‌کانی مرۆقی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتوو‌ه‌کان» ناوی گۆ‌را که تینیدا و‌لاتانیکی زیاتر بوونه‌ شه‌ندام.

کۆمیس‌یۆن بین‌المللی تحقیق

کۆمیس‌یۆنی نیوده‌وله‌تی لی‌پرسینه‌وه‌

International Commission of Investigation

شه‌م کۆمیس‌یۆنه‌ رینگایه‌کی ناشتی‌خوا‌زانه‌یه‌ بۆ چاره‌سه‌رکردنی نا‌کوکییه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کان. هه‌ر

کیشه یان قهیرانیک بیته ناروه، چهند کەسێک(بە ناوی کۆمیسێر) رادەسپێرێت لە کیشەکە بکۆلنەرە. کاری ئەم راسپاردانە «دەرخستنی ماھییەت و چۆنییەتی مەسەلەکە» و مافی ئەوەیان نییە لەمەر بەرپرساریەتی کەسەکان هیچ زانیارییەک ناشکرا بکەن. تەنیا وڵاتانی ھاوپیوێند لەگەڵ کیشەکەدا بۆیان ھەیە لە راپۆرتی کۆمیسێونەکە تێبگەن و مەسەلەکە لە نێوان خۆیاندا کۆتایی یی بھێنن یا بیسپێرنە بەردەم دادوەرێک.

ئەم شێوازی چارەسەرییە، دەرەنجامی کۆنفرانسەکانی ناشتی لاھای بووہ کە لە بەندی ۹ تا ۲۶ رێککەوتننامەی ژمارە یەك، رێکەوتی ۱۸ ئۆکتۆبەری ۱۹۰۷ باسی لیکراوہ. بەپێی رێساکانی لاھای، بۆ وەگەرخیستنی کۆمیسێونی نێودەوڵەتی لیپرسینەرە، دەبێ ئەم رێسایانە ی خوارەرە لەبەر چا و بگرییت:

- ۱) بابەتی کاری ئەم کۆمیسێونە رووخیستنی چۆنییەتی کیشەکە.
- ۲) بەکارھێنانی ئەم شێوازە دڵخواز و ئازادانە.
- ۳) ئەم کۆمیسێونە بەپێی بەستنی رێککەوتننامە یەکی تایبەت دادەمەزێت.
- ۴) راپۆرتی کۆمیسێونەکە بە سەر وڵاتانی پەيوەندیدار داناسەپن و لایەنەکانی کیشەکە لە چۆنییەتی ھەلسوکوت لە گەڵ مەسەلەکەدا سەریشکن.

Kou-Min-Tang کۆمین تانگ کۆمین تانگ

کۆمین تانگ، ناوی پارٹی نیشتمانی گەلی چین بوو کە لە سالی ۱۹۱۱ لە لایەن سون یات سون، دامەزرا تا بە دژی زولم و زۆری دەسەڵتدارانی تاکرەو و کۆلونیالیستی وڵاتی چین خەبات بکات. پاش ماوەیەک بە ھۆی چالاکییەکانی ئەم حیزبە، رژیمی پادشایی منچو رووخا و حوکمەتی کۆماری چین لە وڵاتەدا بنیات نرا. پاش مردنی سون یات سون، لە سالی ۱۹۲۵، چیانگ کای شک، رێبەرایەتی حیزبەکە ی بەدەستەرە گرت و لە روالەتدا حوکمەتیکی نووی بە ناوی کۆماری دیموکراتیکی چین بیکھینا و پاشان زەمینە ی بۆ سەرۆک کۆماریی خۆی خۆش کرد و کەوتە دژایەتی کردن لە گەڵ کۆمۆنیستەکان. چیانگ کای شک، حیزبەکە ی کردە بانیکی راستەرە و لە رووی سەربازییەرە بەھیزی کرد و لە سالی ۱۹۲۷ تا ۱۹۴۵، بە دژی ژاپۆنییەکان کەوتە جەنگەرە و لە گەرەمی جەنگی دووھەمی جیھانیدا رێبەرایەتی حیزبی کۆمین تانگ و حوکمەتی چینی لە ئەستۆدا بوو. بەلام لە سالی ۱۹۴۸ بەرامبەر حیزبی کۆمۆنیستدا شکا و بە ناچار لە گەڵ ژمارە یەك لە ھیزەکانی بەرەر دورگە ی تایوان (فورموز) پاشەکشە ی کرد و لەوئێ حوکمەتی نیشتمانی چین(تایوان) ی دامەزراند. چیانگ کای شک، ھەمیشە بانگەشە ی ئەوہ ی دەکرد کە رۆژێک دیت ھێرش بکاتەرە سەر چین. کیشە ی نێوان تایوان و چین ھەتانووکەش ھەر بەردەرەوامە و دەوڵەتی چین ھەمیشە تایوان بە بەشێک لە خاکی وڵاتەکە ی دەزانن و ھەتا ئیستاش بە شێوہ یەکی رەسمی دانی پێدا نەناوہ. ئەم مەسەلە بۆتە ھۆی کیشە لە نێوان پێوہندییەکانی وڵاتی چین لە گەڵ وڵاتیکی بەھیزی وەك ئەمریکا. بۆیە لە سالی ۲۰۰۹ کاتیک ئەمریکا چەك و تفاق ی جەنگی فرۆشت بە تایوان، چین رووی لەم وڵاتە گرز کرد و کەوتە ھەرەشە لەمەر دەوامە ی پێوہندییەکانیان.

کۆمینیترن **کومینترن** **Comintern**
 زاراهوی کۆمینیترن، ناوی کورتکراوهی کۆمونیزمی نیودهولەتی یا ئەنتەرناسیۆنالی سیئەمه که له ساڵی ۱۹۱۹ له مۆسکۆ بەرپۆه چوو. له ئەنتەرناسیۆنالی سیئەمدا هەموو ئەو حیزبە مارکسی و کۆمونیستیانیە جیهان و کەسانی چەپەو کۆبوونەوه تا له هەمبەر بریارەکانی کۆمونیستە میانپەرەکان و حیزبە سۆشیال دیموکراتەکانی ئەوروپا له ئینتەرناسیۆنالی دووهم یەکبگرن و بەدژییان راپەڕن. هەرۆا لەم کۆبوونەوهدا هەموو ئەندامانی کۆمینیترن بریاریان دا شۆرشیکێ جەماوەری بەدژی سەرمایه‌داری و بۆرژوازی سازکەن بەلام بەهۆی جەنگی جیهانی دووهم و سەرھەڵدانی هیتلەر له ئەلمانیا (۱۹۳۲)، کۆمینیترن له میانە سائەکانی ۱۹۳۶ تا ۱۹۴۳ له لایەن ستالین بە مەبەستی راکێشانی سەرنجی ھاوپەیمانان بۆ لای خوێ هەلۆه‌شایەوه.

کۆمینیفۆرم **کومینفورم** **Cominform**
 ناوی کورتکراوهی «نوو سینگە ی هەوالگری حیزبە کۆمونیستەکانی یەکیەتی سۆقیەت» بوو که له ئۆکتۆبەری ۱۹۴۷ بە دەست پێشخەری حیزبی کۆمونیستی یەکیەتی سۆقیەت له بەلگراډ دامەزرا. مەبەستی کۆمینیفۆرم، فراواترکردنی چالاکى حیزبە کۆمونیستەکانی ولاتانی چیک و سلۆفاکیا، بولگاریا، فرەنسا، پۆلەندا، مەجارستان، ئیتالیا، رۆمانیا و یوگوسلاقیا بوو. نوێنەری سۆقیەت (ئاندری ژدانوف)، بە راگەیانندی ئەوهی که جیهان بە دوو ئۆردوگای سۆشیالیزم و سەرمایه‌داری دابەش بووه، کۆمونیستەکانی بۆ خەباتیکى بێ‌وچان بەدژی سەرمایه‌داری بانگهێشت کرد و ئەمەش سەرەتای قوناغی شەڕی سارد* بوو. پاش دەرکردنی یوگوسلاقیا له ساڵی ۱۹۴۸، ناوەندی کۆمینیفۆرم له بەلگراډ بۆ بوخاریست گوازییەوه. کۆمینیفۆرم، هیچ کات نەیتوانی بە قەدەر کۆمیتیز* دەوری کاریگەر بیهێنێت هەر بۆیە له ئاقریلی ۱۹۵۶ داوی هەلۆه‌کانی خرۆشچۆف بۆ ناست بوونەوه له گەڵ یوگوسلاقیا، لیک هەلۆه‌شا.

کۆنترۆلی چەک **کنترل تسلیحات** **Arms Control**
 کۆنترۆلی چەک، پڕۆسەى رێسامەندکردنی بەکارهێنانی هەموو جوړە چەکیکە. جیاوازی ئەم پڕۆسە له گەڵ چەک دامەزرین* له‌وه‌دایه که مەبەست له چەک دامەزرین، گەیشتن بە رێگایەکی ناشتی‌خاوانیە بۆ قوت کردنی چەک و تەقەمەنی له ریزى خەرچ و بەرجی دەولەتەکاندا. کۆنترۆلی چەک بە پێی ستراتیجی و پەیمانی جوړاوچۆر جێبەجێ دەکرێت که دەکرێ بەم شێوهی خواروه ناماژەیان پێ بکەین:
 ۱) بەرەبەرکردنی راده و جوړی ئەو چەکانەى که له شەردا بەکار دەچێت.
 ۲) بەرەبەرکردنی هێزی خاپوورکەرانی چەکەکان له رینگای کەمکردنەوهی جبه‌خانه‌کانەوه.
 ۳) کەمکردنەوهی گشتی رادهی چەکەکان.
 ۴) قەدەغه کردنی وه‌به‌رهێنانی ئەو تەکنۆلۆژییانی که له ھاوسەنگی دەسەلاتدا دەور دەبێنن.

(٥) دۆزینهوهی چارهسهریهکی متمانه بهخشی.

ریککوتن لهسهر کۆتتۆلی چهک، رینگره له بهردهم بهره مهینانی هه ندئێ چهکدا و له بهرامبهر وه بهرهینانی نهو چهکانه ی که مهترسی هه لگیرسانی شه ر دینتته ناراو، ته گه ره ساز دهکات. له سالی ١٩٤٥ به ملاه زۆربه ی ریککوتن نامه کانی کۆتتۆلی چهک، خۆلاسه بۆتوه لهسهر نه هینشتنی په ره پیدانی چهکی ناوهکی، کیمیایی و بایه لۆجی، سیسته می مووشه کی دژی بالستیک و که مکردنه وه ی تاقیکارییه نه تۆمییه کان که بریتین له:

- پروتۆکۆلی ١٩٢٥ له جنیف له بابته به کار نه هینانی گازی ژه هراوی و چهکی باکتیریۆلۆجیک.
- په یمانی ١٩٥٩ جه مسهری باشوور له باره ی نه کردنه وه ی بنکه ی چه کداری له باشوور.
- کۆنقانسیۆنی ١٩٧٢ چه که بایه لۆژییه کان له مه ر نه هینشتنی وه به رهینان و خاوه نداریه ته ی نه م جوړه چه کانه.
- په یمانی ١٩٦٨ به ره به سته کردنی چهکی نه تۆمی (NPT).
- گفتوگۆ له مه ر به ره به سته کردنی چهکی ستراتیک، ناسراو به سالت* له سالی ١٩٧٢.
- په یمانی که مکردنه وه ی چهکی ستراتیک، ناسراو به سالتی یه (١٩٩١).
- کۆنقانسیۆنی ١٩٩٢ چهکی کیمیایی (CWC) که خوازیاری له ناو بردنی هه ماری چهکی کیمیایی دهوله تانی ئیمزاکرده له ماوه ی ١٠ سالدا.
- په یمانی مین (ئه لغام) ی دژه نه فهر ١٩٩٨ (APLT).

یهکیک لهو گرفتانه ی که لهسهر رژی کۆتتۆلی چه که کاندای پیش هاتوه، مه سه له ی سه له ماندن و به راست گه رانی پرۆسه که که ته نانه ت به یارمه تی سه ته لایستی زۆر پیشکه وتووش ناکرێ بۆ جیه جی کردنی نه م پرۆسه، به دهوله ته کان متمانه بکریت. بۆ نه مونه ولاته یه کگرتوه کانی نه مریکا خۆی یهکیک لهو دهوله تانه بووه که کۆنقانسیۆنی ١٩٩٢ چهکی کیمیایی واژۆ کردوه که چی راده یه کی زۆری له م جوړه چهکانه ی به ره م هیناوه و له هه ماره کانی خۆیدا سه ریه کی ناوه. له لایه کی تره وه سه پاندنی گه ماری دیپلۆماسی و ئابووریش، ته نیا به سه ر ولاتانی لاوازدا زه ختی ده هینتی و بۆ ولاتانیکی وه که نه مریکا و چین و روسیا کاریگه ری نابیت.

Consul

کۆنسل

کۆنسل

کۆنسل پۆستیکی گرنگی هه ر شاندیکی دیپلۆماسییه که نه رکی راپه راندنی کاروباری بالیۆزخانه یه که به زۆری له نه ستۆ ده گری. هه ندئ لهو نه رکانه به پیی په یمان نامه ی ١٩٦٢ قیه م بریتین له:

- پاراستنی به رزه مه دیه یه کانی ده ولته ت و هاوولاتیانی خۆی به مه به سستی په ره پیدانی پیوه ندی بازرگانی و ئابووری و کولتووری.

- جیه جیکردنی هه ندئ کاروباری ئیداری وه ک ده رکردنی ناسنامه و قیزه و تۆمارکردنی گرنیه سه ر.

هاوسەرئیتی و ئاسانکاری پئیویست بۆ ئهو کەسانه‌ی که ده‌خوازن سه‌ردانی ولاته‌که‌ی بگهن.

- راگه‌یاندنی به‌لگه‌نامه‌ی دادوه‌ری و ئیداری و جیبه‌جیکردنی کاروباری دادوه‌ری به وه‌کاله‌ت به پئی ری‌ککه‌وتننامه نیوده‌وله‌تییه‌کان و ...

بالیوزخانه‌کان ده‌توانن جگه له کۆنسۆلی جی‌نشین له پایته‌خت، له شاره گرنه‌گه‌کانی ولاتی میوانیش کۆنسۆلگه‌ری بگهنه‌وه. (بۆ نموونه کۆنسۆلی ولاته یه‌کگرتووه‌کانی ئەمریکا له هه‌ولین). ژماره‌ی ئەم کۆنسۆلگه‌ریانه و ئەندامه‌کانی به‌ستراوه‌توه به ناستی پێوه‌ندی و ری‌ککه‌وتنی هه‌ر دوو ولات. ئەگه‌ر ولاتی‌ک له ولاتیکی دیکه چهند کۆنسۆلگه‌رییه‌ک بکاته‌وه، ده‌توانن سه‌رکۆنسۆلگه‌ریش دابمه‌زێنن که چاودیری کاروباری کۆنسۆلگه‌رییه‌کان بکات. کۆنسۆل یا سه‌رکۆنسۆل، له روی کارگێڕیه‌وه له خواروی بالیوزه به‌لام له کاره‌کانی خۆیدا سه‌ربه‌خۆیه‌کی زیاتری له ئەندامانی دیکه‌ی بالیوزخانه هه‌یه. کۆنسۆلیش وه‌ که‌رمانه‌یه‌ر سیاسیه‌کی دیکه، مافی پارێزرایی دیپلۆماسی هه‌یه. ئیمپۆکه له پێوه‌ندییه نیوده‌وله‌تییه‌کاندا کۆنسۆل به چوار په‌له‌ دابه‌ش ده‌کری‌ت که بریتین له:

- ۱- سه‌رکۆنسۆل، ۲- کۆنسۆل، ۳- جیگه‌ری کۆنسۆل، ۴- نوێنه‌ری کۆنسۆل.

Conference

کنفرانس

کۆنفرانس

۱- کۆپوونه‌وه‌ی نوێنه‌رانی سیاسی هه‌رخۆحه‌سیوی (تام‌الاختیار) دوو یان چهند ده‌وله‌ت بۆ دۆزینه‌وه‌ی ری‌گاچاره و گه‌یشتن به ده‌ره‌نجامیک له‌سه‌ر مه‌سه‌له‌یه‌کی سیاسی نیوده‌وله‌تی. ئەو ری‌گاچاره و ده‌ره‌نجامانه ده‌بن له به‌لگه‌نامه‌یه‌کی سیاسیدا بنوسری‌ت. بۆ نموونه کۆنفرانسی ئاشته‌واپی جهنگی جیهانی یه‌که‌م.

۲- کۆپوونه‌وه‌ی وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ی ولاتی‌ک له گه‌ل نوێنه‌رانی راسپاردی ده‌ره‌وه‌ی ئهو ولاته بۆ کۆلینه‌وه‌ی مه‌سه‌له‌یه‌کی سیاسی. بۆ وینه کۆنفرانسی له‌نده‌ن بۆ کاروباری به‌لجیکا له‌ ساڵی ۱۸۰۲ تا ۱۸۳۹.

۳- کۆپوونه‌وه‌ی نوێنه‌رانی چهند ده‌وله‌تی‌ک که مافی ئیمزاکردنی په‌یماننامه‌یان نییه و ته‌نیا بۆ لیکۆلینه‌وه و مو‌تالای مه‌سه‌له‌یه‌کی دیاریکراو داده‌نیشن و ئەنجامی کۆلینه‌وه‌کان بۆ تاقیکاری ئاراسته‌ی ده‌وله‌ته‌کانی خۆیان ده‌کن. بۆ نموونه کۆنفرانسی یاسای نیوده‌وله‌تی تایبه‌تی لا‌های.

۴- کۆپوونه‌وه‌ی ری‌کخراوه‌ی راویژکاری ده‌زگایه‌کی نیوده‌وله‌تی که له رێساکانیدا پیکهاته و فۆرم و ئەره‌ک و ته‌وزیمه‌کانی دیاری کرابی‌ت. بۆ نموونه کۆنفرانسی نیوده‌وله‌تی کار و کۆنفرانسی گشتی یونسکو.

۵- کۆپوونه‌وه‌ی ری‌کخراوه تایبه‌تییه‌کان که نوێنه‌ری ده‌وله‌تان تی‌دا ئەندامن. بۆ وینه ئەنجومه‌نی خاچی سوور یا مانگی سوور.

ئهم زاراوه هه‌روا بۆ توێژینه‌وه و باسکردن له‌سه‌ر بابته‌ی زانستی و ته‌کنۆلۆجی خوێندکاران و قوتابیان به‌کار براهه بۆ وینه کۆنفرانسی خوێندکارانی کۆلیژی پزیشکی یا ئەده‌بی.

Geneva Conferences

کنفرانس‌های ژنو

کۆنفرانسه‌کانی جنیڤ

ئهم زاراوه، ئهم زنجیره کۆنفرانسه له خۆ ده‌گرێ:

رۆژهه‌لات و رۆژاوا و هه‌له‌وشانه‌وه‌ی سنووره‌مکانی نیوان ئەم دوو بلۆکه. گرنگرتین بریارى كۆنفرانس، سه‌قامگیرکردنى سنووره‌مکانى ئەو کاتەى ئەوروپا بوو.

وه‌زیرانى دهره‌وه‌ی ئەم كۆنفرانسە هه‌موو سالیك پیکه‌وه دیدار ده‌کهن و به پێی بریارنامه‌یه‌ك ئەم ده‌زگایانه‌ی خواره‌وه بۆ پێشقه‌بردنى کاروبارى كۆنفرانس دامه‌زراون:

۱- ناوه‌ندى نووسینگه‌ی كۆنفرانسى ناسایش و هاوكارى ئەوروپا له پراگ ه.

۲- «ناوه‌ندى به‌رگرتن له پێكدادان» بئكه‌كه‌ی له قییه‌ناى و لاى نه‌مسا‌یه.

۳- «نووسینگه‌ی هه‌لبژاردنى نازاد» له ارشهو (پۆله‌ندا)‌یه.

ئه‌ندامانى ئەم كۆنفرانسە بریتین له:

ئالبانیا، ئەرمه‌نستان، ئەمسا، ئازهربايجان، به‌لجیکا، بووسنى هه‌رزه‌گۆین، بریتانیا، بولغارستان، رووسیه‌ی سپى، كه‌نه‌دا، كرۆقاسیا، قوبرس، چیک، دانیمارك، فه‌لاندا، فرهنسا، گورجستان، ئەلمانیا، مه‌جارستان، ئیسله‌ندا، ئیره‌لندا، ئیتالیا، قازاغستان، قرغیزستان، لیتونیا، لیختنشتاین، لیتوانیا، لۆكزامبۆرگ، مالت، مۆلداوى، موناكو، هۆله‌ندا، نه‌رویج، پۆله‌ندا، پۆرتوغال، رۆمانیا، فیدراسیۆنى رووسیه، سین مارینۆ، سلۆفاکیا، سلۆفاکیا، سپانیا، سوید، سویسرا، تاجیکستان، تورکیا، تورکمانستان، ئوکرایین، و لا‌ته‌یه‌گرتوو‌ه‌مکانى ئەمریکا، ئۆزبەكستان، قاتیکان، یۆگوسلاقی (سیربستان و مۆنتینگرو) و یۆنان.

له دانیشتنى بودا‌پێست (۶ و ۵ ی دێسه‌مى ۱۹۹۴) ناوی ئەم كۆنفرانسە بوو به «ریكخراوه‌ی ناسایش و هاوكارى له ئەوروپا» (OSCE).

كۆنفرانسى ئاسیا - ئەفریقا کنفرانس کشورهای آفریقایى - آسیایى

Afro-Asian Conference

ئەم كۆنفرانسە له ئا‌فریقاى ۱۹۵۵ له باندۆنگى ئەندونیزیا پیکهات و یه‌که‌م كۆنفرانسى نیوان - ده‌وله‌تانى كیشوه‌رى ئاسیا و ئەفریقا له ئەژمار دیت. ئەگه‌رچى ناکۆکییه‌كى توند له نیوان و لا‌تانى لایه‌نگرى رۆژاوا و ده‌وله‌تانى لایه‌نگرى كۆمونیستی و لا‌تانى بی‌لایه‌ن له ئارادا بوو به‌لام كۆنفرانسى باندۆنگ، چه‌ند بریارىكى له‌مه‌ر هاریكارى ئابوورى و كولتوورى و خودموختارى و دژایه‌تى له گه‌ل كۆلۆنیالیزم ده‌ركرد. ئەم كۆنفرانسە، سه‌ره‌رای دژایه‌تى چین، پشتگیری خۆی له جاپانه‌ى مافه‌مکانى مرۆ‌ه‌ راگه‌یاندا.

ولا‌تانى به‌شدار بریتى بوون له: ئەفغانستان، كامبۆج، سه‌یلان، ئەردهن، لائوس، لوبنان، لیبریا، لیبی، نیپال، پاكستان، ئی‌ران، فیلیپین، عه‌ره‌بستان، سوودان، سووریا، تایله‌ند، تورکیا، قیتنامى باكوورى و باشوورى و یه‌مه‌ن. تو‌یژه‌ره‌انى سیاسى نو‌ینه‌ره‌انى قوبرس، ئەمریکا و كۆنگره‌ى ئەته‌وه‌ی ئەفریقاش به‌م كۆنفرانسه‌ ده‌لكین.

کۆنفرانسی ناشتی رۆژهه‌لاتی ناوین

کنفرانس صلح خاورمیانه

Middle – East Peace Conference

ئهم کۆنفرانسه له مانگی ١٠ی ١٩٩١ به دەست پێشخەری ئەمریکا و بە نامادەبوونی دوو لایەنی شەڕ (عەرەب و ئیسراییل)، جۆرج بۆش (باوک) سەرکۆماری ئەمریکا و گۆرباجۆف سەرکۆماری ئەوکاتەیی یەکێتی سۆڤیەت، له مەدرید پێتەختی ئیسپانیا گری‌درا. پاش چەند قۆناغ دانیشتن و گفتوگۆ، رێکخراوەی رزگاری خوازی قەلەستین* و ئیسراییل پێکەوه رێککەوتنێکی ناشتیان له بەرواری ١٣/٩/١٩٩٢ له ژێر سەردیاری «علامیە اصول» بە نامادەبوونی بیل کلینتۆن سەرکۆماری ئەمریکا و هەزیرانی دەرەوی ئەمریکا و روسیە له واشینگتنۆن ئیمزا کرد. رێککەوتنێکی سازش له نیوان ئەردەن و ئیسراییلیش له رێکەوتی ٢٥/٧/١٩٩٤ له کۆشکی سپی واژۆ کرا. جینی ناماژەیه، ئیمزا کردنی ئەم رێککەوتننامانە بوو هۆی ناپەزایەتی گروپی قەلەستینیەکان لەوانە، حەماس* و حیزبۆللا.

کۆنفرانسی ناشتی لاهای (١٨٩٩)

کنفرانس صلح لاهه (١٨٩٩)

Hague Peace Conference of 1899

ئهم کۆنفرانسه به دەست پێشخەری نیکۆلای دووهم، ئیمپراتۆری سۆڤیەت دامەزرا و لەسەر سنی مەسەلەیی سەرەکی وێککەوتن:

- ١- دامەزراوندنی دیوانی هەمیشەیی دادووری، وەک سەرچاوەیەکی بڕواییکراو.
- ٢- نامادەکردنی یاسا و رێسای شەڕی زه‌وینی.
- ٣- پیاوێ کردنی رێککەوتننامەیی ١٨٦٤ جێنێف دەریارەیی شەڕی دەریایی.

کۆنفرانسی دووهمی لاهای له رێکەوتی ١٥/٦/١٩٠٧ گری‌درا و سەرەرای بە ئەنجام گەیاوندنی بڕیارەکانی کۆنفرانسی یەکەم، رێککەوتنێکی نوێی له بابەت رێساکانی بێ‌لایەنی* و شەڕی دەریایی به ئیمزا گەیاوند.

Alma-Ata Conference

کنفرانس آلماتا

کۆنفرانسی ئالماتانا

ئهم کۆنفرانسه له رێکەوتی ٢١دەیسەمەری ١٩٩١ له ئالماتانا پێتەختی قازاغستان، به بەشدار بوونی دوازدە کۆماری یەکێتی سۆڤیەت و واژۆ کرا که تێیدا کۆتایی هاتنی تەمەنی یەکێتی سۆڤیەت راگەیاوندرا و بنیاتی پێکەتەییکی نوێی به نای «ولاتانی سەرەخۆی هاوبەش» دامەزرا. بەلگەنامەیی ئەم کۆنفرانسه له لایەن هەموو کۆمارییەکانی سۆڤیەت جگە له گۆرجستان، ئیمزا کرا. کۆمارییەکانی بەشدار له کۆنفرانسه‌که بریتی بوون له:

نازەربایجان، ئەرمەنستان، ئۆزبەکستان، ئۆکراین، تاجیکستان، تورکمانستان، روسیە، روسیەیی سپی،

قازاغستان، قرغیزستان و مۆلداوی.

کۆنفرانسی باکوور – باشوور

کنفرانس شمال و جنوب

North-South Confrence

له ریکهوتی ۱۹۷۵/۱۲/۱۶ لهسەر بانگهئیشتی «ژیسکار دیستهن» سەرۆک کۆماری ئەوکاتە ی فرەنسا له شاری پاریس نوێنه رانی ولاتانی جیهان کۆبوونهوه تا سیستەمی پێوهندییه ئابوورییهکانی جیهان بگۆین. ئەو ولاتانە ی که له کۆنفرانسە کهدا ناماده ببوون بریتین له: ۱۲ ولاتی رووه و گەشەسەندن، به نوێنه رایهتی پتر له ۱۰۰ ولات که ۲ ملیارد کەس حەشیمەتی جیهانیان لهخۆ گرتبوو، ۷ ولاتی بەرەهەمەینی نەوت و نوێنه رانی ولاتانی پیشەسازی جگه له یهکیهتی سۆقیهت و ولاتانی ئەوروپای رۆژه لات. هۆی پیکهاتنی ئەم کۆنفرانسە بۆ بەرەنگاربوونهوه ی ئەو گرفتانه بوو که ولاتانی پیشەسازی پاش بەرزبوونهوه ی نرخ ی نەوت له سالانی ۱۹۷۳ و ۷۴ رووبه پووی بوونهوه به لām له رواله تدا ئەم کۆنفرانسە بۆ ئەو مەبەستە بوو که زەمینە یەکی نوێ بۆ هاوکاری له نیوان ولاتانی پیشکەوتووی پیشەسازی (باکوور) و ولاتانی جیهانی سینه م (باشوور) برەخسین.

کۆنفرانسی باکوور – باشوور به پیکهاتنی چەند لیژنە یەک بۆ توێژینه وه لهو بابە تانە ی که باس کراون، پاش ۱۸ مانگ باس و گفتوگۆ کردن به هۆی ناکۆکیه سه ره کیهکانی نیوان ولاتانی باکوور و باشوور نه گە یشتە هیچ ئەنجامێک و کۆتایی به کاره کە ی خۆی هینا.

Potsdam Conference

کنفرانس پوتسدام

کۆنفرانسی پۆتسدام

کۆنفرانسی پۆتسدام له میانه ی ۱۷ ی ژوویییه تا ۲ ی ئۆگۆستی ۱۹۴۵، دوا ی خۆ بە دەستە وه دانی ئە لمانیا و به بەشدار ی بە ره ی سه ره کەوتووی جەنگی دووه می جیهانی (ولاته یه کگرتووه کانی ئە مریکا، یه کیهتی سۆقیهت و به ریتانیا) به مەبەستی جیبه جیکردنی بریاره کانی کۆنفرانسی یالنتا*، گری درا. له م کۆنفرانسە دا ئە لمانیا کرایه چوار بەش و هەر بەشیکی کەوتە ژێر دەسه لاتی هەر یه ک له ولاتانی ئە مریکا، سۆقیهت، بریتانیا و فرەنسا و لیژنە یەکی پیکهاتوو لهو چوار ولاته، کاروباری ئەم ولاتە ی بە دەستە وه گرت. هەر له م کۆنفرانسە دا شاری بەرلین کرایه چوار بەش و بە رپۆه بردنی شارە کەش کەوتە ژێر دەسه لاتی ئەو لیژنە یه. سوپا ی نازی و دەزگا سیاسییه کانی ئە لمانیا هه لوه شایه وه و دادگای سزادانی تارا نبارانی جەنگی پیکهات. به گشتی ناکۆکیه کانی نیوان سۆقیهت و ولاتانی رۆژاویسی بووه بەر بەست له بەر دەم بریاره کانی کۆنفرانسە دا.

Tehran Conference

کنفرانس تهران

کۆنفرانسی تاران

له ریکهوتی ۱۱/۲۸ تا ۱۹۴۳/۱۲/۱ به بەشدار ی سه روکی ولاتانی ئە مریکا، بریتانیا و سۆقیهت له تاران گری درا به مەبەستی پاراستنی سه ره بخۆ ی ئێران له جەنگی جیهانی دووه مە دا و ئەم ولاتانە بە لمانیان دا هیزه کانی خۆیان له ئێران بکشیندە وه (لهو کاتە دا ئێران له لایەن هاوپه یمانانە وه داگیر کرابوو).

راگه یاندرای هاویهشی ئەم سێ وڵاتە - که بۆ لیکدانەوی شەڕ بەدژی ئەلمانیا ساز درابوو - بریتی بوو لەوێ که سێ دەوڵەتەکانە خۆیان بۆ لەناوبردنی هیزەکانی ئەلمانیا رێک بخەن و چۆنیەتی و کاتی هێرش بردنە سەر ئەم وڵاتەیان لە رۆژەلاتەوه بۆ باشوور دیاری کرد.

کۆنفرانسی جیهانی دژی رەگەزپەرستی
 International Conference Against Apartheid

ئەم کۆنفرانسه لە رێکەوتی ٢٢ تا ١٩٧٧/٨/٢٦ لە لاگۆس پیتەختی نایجیریا گریئ درا و بە پینی بریارێک لە هەموو وڵاتانی جیهان داوای کرد که هیچ جوژه چەکیک نەگەیهن بە دەوڵەتی ئەفریقای باشووری چونکا ئەم دەوڵەتە سیاسەتی رەگەزپەرستانە پیاده دەکات. کۆنفرانس هەروا داوای کرد هیچ جوژه هاوکارییەک لە بواری نەتۆمی لەگەڵ ئەم وڵاتەدا بە نەنجام نەگەیهن.

کۆنفرانسی دو مارتون ئوکس
 Dumbarton Oaks Conference

لە ١٩٤٤/٨/٢١ لە کۆشکی دو مارتون ئوکس لە شاری واشنتۆن گریئ درا. لەم کۆنفرانسهدا نوێنەرانى وڵاتانی ئەمریکا، بریتانیا، سوڤیەت و چین بەشدار بوون و لە بابەت دامەزراندنی رێکخراوی نەتەوه یەکگرتوو هەکان پیکهوه گفتوگۆیان کرد. کۆنفرانسهکه تا ١٩٤٤/١٠/١٧ دەوامی بوو تا ریزی پێشنیازەکان بۆ کرایهوه. لە راستیدا ئەم پێشنیازانەش، بوو بە گەڵاڵەیهک بۆ جاپانامەى نەتەوه یەکگرتوو هەکان. هەر لەم کۆنفرانسهدا داوا کرا بۆ پیاده کردنی ناشتی لە جیهاندا ئەنجومەنێک بە ناوی ئەنجومەنى ئاسایش* پێک بێت تا پێش بە ئەگەری روودانی هەر جەنگێک بگرێت. جگە لەو هەش بریار درا پینچ وڵاتی گەورەى ئەمریکا، بریتانیا، سوڤیەت، چین و فرەنسا ئەندامى هەمیشەیی ئەنجومەنى ئاسایش بن و هەولێ چارەسەر کردنی گرفتەکان و دا ببن کردنی ناشتی جیهانی بدن.

باسکردنی کێشەى دەنگدانی ئەندامان لە ئەنجومەنى ئاسایش تا سائیک بە هەلبەسێراوی مایهوه تا سەرەنجام لە کۆنفرانسی یالتا بە بەشدارى ئەمریکا، بریتانیا و سوڤیەت، بریار درا ماق قیئو* بۆ پینچ وڵاتی گەورە بمانیتەوه.

کۆنفرانسی سان فرانسیسکو
 San Francisco Conference

ئەم کۆنفرانسه لە ١٩٤٥/٤/٢٥ بە بەشدارى پەنجا وڵات لە شاری سان فرانسیسکۆی ئەمریکا پیکهات بە هەبەستی ئیمزاکردنی جاپانامەى نەتەوه یەکگرتوو هەکان که ئەویش لەسەر راسپاردەکانی کۆنفرانسی یالتا* پیکهاتبوو. وڵاتانی بەشدار لەم کۆنفرانسهدا ئەندامانی سەرەکی نەتەوه یەکگرتوو هەکان لە ئەژمار دەهات.

Yalta Conference

کنفرانس یالْتا

کۆنفرانسی یالْتا

ئەم کۆنفرانسه له رێکەوتی ٤ تا ١١/٢/١٩٤٥ بە بەشداریبوونی سەرۆکی ولاتانی ئەمریکا، سوڤیەت و بریتانیا له شاری یالْتا (باشووری نیچمی دورگە کریمی) گری درا و ئەم پڕیارانەی خوارەوی دەرکرد:

١- پاش خۆبەدەستەودانی ئەلمانیا، ئەو ولاتە بکەوێتە ژێر دەسه‌لاتی فرەنسا و ولاتانی بەشدار له کۆنفرانسه‌که‌دا.

٢- کۆنفرانسی سان فرانسیسکو* بە مەبەستی پڕساردان لە مەز دامەزرانی رێکخراوەی نەتەوه یەگرتووکان و له بابەت شینواری قیتۆ کردنی پڕیارەکان لیکۆلینەوه بکات.

٣- یەکیەتی سوڤیەت رازی بوو که له ماوی ٢ مانگدا له گەل ژاپۆن بکەوێتە شەپەوه.

٤- گەڕاندنەوهی دورگەکانی «ساخالین» و «کوریل» بە سوڤیەت و گەڕانەوه بۆ دۆخی سالی ١٩٠٤ له «پورت ئارتۆ» و «دارن».

زاراوەی یالْتا له نەریتی سیاسیدا مانای دابەشکردنی جیهان له پشتی درگا داخراوەکان دەدات.

Conference ٤+٢

کنفرانس ٢+٤

کۆنفرانسی ٢+٤

بریتییە له دانیشتنیکی یەک رۆژە بە بەشداربوونی وەزیرانی دەرەوی ئەمریکا، سوڤیەت، فرەنسا و بریتانیا له لایەکه‌وه و وەزیرانی دەرەوی ئەلمانیا ی رۆژئاوا و رۆژھەلات له لایەکی ترەوه که له پینجەمی ژووه‌نی ١٩٩٠ له بون بەرێوه چوو. ئەم کۆنفرانسه‌دا مەسەلەی یەگرتنەوهی دوو ئەلمان، بە تاییەت بارودۆخی سیاسی و سەربازی ئەم ولاتە یەکاڵا کرا. سەرباسی ئەم کۆنفرانسه، مەسەلەی ئەندامیەتی ئەلمانیا ی یەگرتوو بوو له پەیمانانی ناتۆ* یا ئەندامەتی له هەر دوو پەیمانانی وارشەم و ناتۆدا. سوڤیەت له گەل ئەندامەتی ئەلمانیا ی یەگرتوو له ناتۆدا دژاییەتی دەرکرد چونکا پینی وابوو ئەندامبوونی ئەم ولاتە له پەیمانیکی سەربازیدا دەبیته مەترسییەک بۆ سەقامگیری ئەوروپا. ئەمریکا ش پینی وابوو که دواپڕیار له بارە ی بە ئەندامبوونی ئەلمانیا ی یەگرتوو، دەبێ له لایەن ولاتانی رۆژاوییه‌وه دەرکریت.

Confederation

کۆنفرانسیۆن

کۆنفرانسیۆن

یەگرتنی چەند دەولەت بۆ هاریکاری و یارمەتیدان بە یەکتەر بە کۆنفرانسیۆن پیناسە کراوه. کۆنفرانسیۆن، خاوەنی دەسه‌لاتیکی ناوەندی نییه تاکوو بە سەر شارۆمەندانی هەموو دەولەتانی یەگرتوویدا سەرۆری بکات. دەولەتانی ئەندامی کۆنفرانسیۆن له سیاسەتی ناوخۆیی و دەرەکییدا سەربەخۆن و مافی جیابوونەوه له کۆنفرانسیۆن پاریزراوه. ولاتە یەگرتووکانی ئەمریکا، بەر لەوهی ببیتە فیدراسیۆن (بروان فیدرالیزم)، له سالی ١٧٧٨ تا ١٧٨٧ بە شیۆهی کۆنفرانسیۆن ئیدارە دەرکا که بریتی بوو له: هیندوراس، نیکاراگووه و سەن سالوادۆر.

ئەلمانیا لە (۱۸۱۵ تا ۱۸۶۶) و ھۆلەندا لە (۱۵۸۰ تا ۱۷۹۵) دوو نموونەیی سیستەمی کۆنفیدراسیۆن لە ئەژمار دین. ئەگەرچی سویسرا، بە «کۆنفیدراسیۆنی سویسرا» خۆی ناساندووە بەلام لە راستیدا بە شیوازی فیدرالی ئیدارە دەکرێت. ولاتانی ئەندامی کۆنفیدراسیۆن، بۆ پێوەندییە نیو دەولەتیەکان بە شیوەیەکی جیاوازی دەمێننەوە، بەلام لە ناو خۆیاندا شەپ بە شتیکی ناپروا دەزانن.

Convention

کنوانسیون

کۆنفاڤنسیۆن

کۆنفاڤنسیۆن یا کۆنفاڤنسیۆنی نەتوویی، ناوی کۆمەڵەییکی گرتگی فەرەنسی بوو کە پاش ئەنجومەنی یاساداران لە ۲۱ سێپتەمبەری ۱۷۹۲ لە لایەن خەلکی ئەم ولاتەو دامەزرا. ئەم کۆنفاڤنسیۆنە بریارێ لە سیدارەدانی لۆیی شانزەھەمی پەسند کرد و کۆمیتەیی رزگاری نەتوویی پێک ھێنا و راسپاردەکانی خۆی ناردە شارەکانی فرەنسا بۆ بلۆکردنەوێ بێرۆکە و ئارمانجەکانی شوپۆش و پتەوکردنی ھەست و سۆزی نیشتمانپەرورە.

لە زاراوی سیاسیدا کۆنفاڤنسیۆن، واتای سازش و رێککەوتن و تەبابی دەگیەن و بریتییە لەو ئەنجومەنانە کە لە کۆر و کۆبونووە جۆراوچۆرەکاندا دروست دەبن تا لەمەپ کێشە گرتگەکان گفتوگۆ بکەن و بگەنە رێککەوتن. لە ولاتە یەگرتووەکانی ئەمریکا، بەو کۆنگرە حیزبیانە دەگوترێ، کە بە مەبەستی دیاریکردنی پالیئوروانی سەرۆک کۆماری دەبەسترێ. ھەروا بەو رێککەوتنەش دەگوترێ کە لە بواری بازگانی و بواری دیکەیی ھاوکاری لە نیوان ولاتاندا گری دەدرێ. جگە لەمەش، پەیمانێ بەرامبەر ولاتانی دژ بەیەک بۆ گۆڕینەوێ دیلەکان و کۆتایی ھێنان بە جەنگ و کۆبونووەیی نوێنەران و یلایەتیک بۆ دەست نیشانکردنی پالیئورواو حیزبیەکان و دیاریکردنی ئامانج و پێڕۆی حیزب بە کۆنفاڤنسیۆن ئاودەبرێت. لە کۆنفاڤنسیۆنە بەناوبانگەکان، دەکرێ ئاھاژە بدەین بە کۆنفاڤنسیۆنی نیو دەولەتی ناشتێ لھا (۱۸۹۹ و ۱۹۰۷)، کۆنفاڤنسیۆنی قەدغەکردنی بازگانی کۆیلە (۱۹۶۳) و کۆنفاڤنسیۆنی پێوەندی دیپلۆماسی (۱۹۶۱).

کۆنفاڤنسیۆنی ئەوروپی پاراستنی مافەکانی مرۆف و ئازادییە بنەپەرەتیەکان

کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی

European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

پەیماننامەیکە کە لە سالی ۱۹۵۰ لە نیوان پانزە ولاتی ئەوروپای رۆژاوا مۆرکرا بە مەبەستی پاراستن و مسۆگەر کردنی ئازادی و مافەکانی ھاوولاتیانی خۆیان. ئەم ماف و ئازادییانە بریتییە لە: ماف ژیان و ئازادی، قەدغەکردنی کۆیلایەتی و دیلیەتی، دلنیاپی و بێخەمی لە دەسگیرکردن، زیندانی کردن و دوورخستەوێ پڕوپوچ، ماف داوکۆی کردن لە دانگایەکی بیلايەن، ئازادی ئەندیشە و بیروپا و ئایین و ئازادی کۆبونووە. (بۆ نموونە رێکخستنی یەکیەتی و ...)

لە سالی ۱۹۵۹ «دادگای ئەوروپایی مافەکانی مرۆف» بە مەبەستی جێبەجێکردنی ئەم گرتبەستە دانرا

و هاوولاتیان مافی ئهوهیان ههیه داواکاری و شکاتهکانیان له دهولهتی خویان رادهستی کۆمیسسیۆنی مافهکانی مرۆڤه بکه. نیستا ٢١ ولاتی ئهروپیی لهم کۆنقانسیۆنه ئهئامن و چهند پرۆتۆکۆلیشی پین زیاد بووه.

کۆنقانسیۆنی مافه سیاسیهکانی ژنان
 Convention on Political Rights of Women

ئهم کۆنقانسیۆنه له لایهن کۆمهلهی گشتی ریکخراوهی نتهوهیهکگرتووهرکان له رنکهوتی ٢٠١٢ سینیتهمبهری ١٩٥٢ پهسند کرا. ئهم بریارنامه له چوارچێوهی جینهجیکردنی مادهکانی جارنامهی نتهوهیهکگرتووهرکان و جارنامهی گهردرونی مافهکانی مرۆڤه هاته ئاراوه و بهم پینیه ههموو ولاتانی ئهئام، بهلینیان داوه که مافهسیاسیهکانی ژنان تا ئاستیکی یهکسان لهگهڵ پیاواندا بپارێزرێ. به پێی ئهم کۆنقانسیۆنه دهبن ژنانیش، هاوشانی پیاوان له مافهکانی ههلبژاردن و پالاقتن و گهیشتن به پلهوپایه ئیدارهکان بههروههر بن.

کۆنگرهی نتهوهیی ئهفریقا
 African National Congress

ئهم زاراوه به بزواتیکی سیاسی ئهفریقای باشووری دهگوتریت که بۆ بردنهسهرهوهی ئاستی ژبانی رهش پینستهکان له سالی ١٩١٢ بنیات نراوه. ئهم ریکخراوه له سالی ١٩٢٦ له گهڵ کۆمهلهی هیندییهکان یهکیان گرت تاکوو بینه نتهوهیهکی یهکگرتوو. کۆنگرهکه به رینهرایهتی سهروک لیتۆلی (٦٧-١٩٥٢) و به سوود وهگرتن له شیوازی نهرم و بهدهر له شههرهنگیزی، خهباتی خویان به دژی رهگهزیههرستی شیلگیرانهتر کرد بهلام له لایهن دهسهلاتهوه بهرههرووی توندوتیژی بوون و سهروکوت کران و له سالی ١٩٦١ ههلوهمشیندرا. بالی چهکداری کۆنگره ناسراوه به «شمشیری گهڵ» له لایهن نیلسۆن مانديلا (١٩١٨-) دامهزرا بۆ ئهوهی بهریهچی شههرهنگیزییهکانی حوکمهت بداتهوه. ئهم بزواته له ولاتانی دیکه جیهان، نوینهرایهتی سازکردبوو تاکوو ئهم ولاتانه بۆ کۆتایی هینان به رژیمی رهگهزیههرستی له گهڵ خویدا هاودهنگ بکات و بتوانی دهسهلات بگهڕینیتهوه بۆ رهش پینستهکان.

له سالی ١٩٩٠، دوابهدوای ئهو گۆرناکاریانهی که له زۆریهیی ناوچهکانی جیهان روویاندا دهولهتی ئهفریقای باشووری، چهند ههنگاویکی بۆ لایهردنی یاساکی رهگهزیههرستی ههینا. گرنگرتینی ئهم ههنگاوانه که له لایهن دۆ کلۆرک، سهروکۆماری ئهم ولاته (١٩٩٠) راگهیاندرا بریتی بوون له:

- کۆنگرهی نتهوهیی ئهفریقا، به شتیکی قانونی راگهیاندا.

- رزگار کردنی خیرای نیلسۆن مانديلا رینههری کۆنگره له بهندیخانه. (مانديلا، له سالی ١٩٦٢ پاش گهڕانهوهی له کۆنفرانسی «بزاقی رزگاری و یهکیهتی ئهفریقا» که له ئادیسابابا بهرینوه چوو، به توانی بهزاندنی سنوور، دهکویته بهندیخانه و ماوهی ٢٨سال له زیندان دهبیته).

له سالی ۱۹۹۴، یهکهمین ههلبێژاردنی دیموکراتیک له ئەفریقای باشووری به‌ریۆه چوو. کۆنگره‌ی نه‌توه‌یی ئەفریقای باشووری ژۆریه‌ی کورسییه‌کانی په‌رله‌مان ده‌باتوه و نیلسۆن ماندیلا وه‌ک سه‌رکۆمار دیاری ده‌کات. به‌لام پاش ماوه‌یه‌ک، ماندیلا کورسی ده‌سه‌لات بۆ که‌سانی دیکه‌ جێده‌هێنیت و له‌ سیاسه‌ت دوور نه‌که‌ویته‌وه، هه‌ر بۆیه‌ وه‌ک که‌سایه‌تییه‌کی ناوداری ئەفریقا و جیهان ده‌مینیته‌وه.

Conservatism

محافظه‌ کاری

کۆنه‌پاریزی/قایمه‌کاری

بریتیه‌ی له‌ کۆمه‌ڵی نه‌ندیشه‌ و رێبازی سیاسی که‌ بیروبووچوون و نه‌ریته‌ کۆنه‌کان به‌بایه‌ختر ده‌زانیت له‌ هه‌ر چه‌شنه‌ بیروکه‌یه‌کی نوێباو و نه‌زموون نه‌کراو. کۆنه‌پاریزی له‌سه‌ر یاسا و رێباز و نه‌ریته‌ جه‌خت ده‌کا و پێی وایه‌ که‌ هیچ کاتێک به‌ شینویه‌کی ره‌ها، شه‌ر و ئاژاوه‌ له‌سه‌ر زه‌وی ریشه‌کێش ناکریت چونکا زاتی مرو‌ة زاتێکی ناکامه‌. کۆنه‌پاریزی له‌ نه‌ریته‌ی سیاسی بریتانیا دا خاوه‌نی پێگه‌یه‌کی به‌هێزه‌. به‌کارهێنانی زاراوه‌ی کۆنه‌پاریز له‌ وڵاته‌دا له‌ سالی ۱۸۲۵ تا ۱۸۴۰ ده‌ستی پێکرد و له‌و کاته‌وه‌ جینگه‌ی واتای میژوویی «توری» گرتوته‌وه‌. له‌ سیسته‌می سیاسی بریتانیا دا حیزبی کۆنه‌پاریز، هه‌میشه‌ حیزبیکی سه‌ره‌کی له‌ ئەژمار هاتوه‌ و که‌سانێکی وه‌ک ئیدمۆند بۆرگ، کالریج، پیل و دیزراییل، هه‌ولیان داوه‌ ئەم حیزبه‌ گه‌شه‌ پێ بدهن. ئەگه‌رچی کۆنه‌پاریزی هیچکات نه‌بۆته‌ خاوه‌نی سیسته‌میکی گونجواوی فله‌سفه‌ی به‌لام به‌ گه‌شتی له‌م بنه‌مایانه‌ی خواره‌وه‌ په‌یره‌وی ده‌کات:

کۆنه‌پاریزی له‌ به‌رامبه‌ر رادیکالیزم* و شوێشگێژیدا راده‌وه‌ستن. له‌ روانگه‌ی کۆنه‌پاریزکه‌وه‌ رادیکال و شوێشگێژ، ده‌خوازان به‌ نامانج و مه‌به‌سته‌ی تێزوی و قوتابخانه‌یی، ژۆریه‌ی ده‌زگا بایه‌خداره‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان له‌ناو بیه‌ن. ئیدمۆند بۆرگ، هێرش ده‌کاته‌ سه‌ر توندپه‌روی (رادیکالیزم) و به‌ رێبازی ده‌مارگیرانه‌ و دژ به‌ کولتوری گرانبه‌های رابردووی داده‌نی و ده‌لی: پێویسته‌ سوود له‌ ئەزموونی پێشوو نانی خۆمان وه‌ربگیرین و ئەگه‌ر چاکسازیش پێویست بێت، ده‌بێ له‌ گه‌ل شکل و شێوازی رابردوودا بیگونجین. خالێکی مه‌ترسیدار له‌ رێبازی کۆنه‌پاریزدا بڕواهێنانه‌ به‌ که‌مالی موتله‌ق. چونکا هیچ شتێک به‌ قه‌ده‌ر به‌رجه‌سته‌کردنه‌وه‌ی یۆتوییا بۆ پێشقه‌بردنی راسته‌قینه‌ زیانبار نییه‌. سیاسه‌ت به‌ کرده‌وه‌، بێ توانایه‌ و هیچ شتێک مه‌ترسیدارتر له‌وه‌ نییه‌ که‌ بۆ گه‌یشتن به‌ خه‌ون و یۆتوییاکان زه‌بر و زه‌نگ به‌کار بێریت.

کۆنه‌پاریزی بۆ کۆنارایی، رێزیکێ ژۆر قایل ده‌بێت و هه‌ر ده‌زگا یا نه‌ریتیکی کۆمه‌لایه‌تی کۆتر و له‌ میژینه‌تر بێت، لای ئەم رێبازه‌ به‌نرختره‌. کۆنه‌پاریزه‌کان، هه‌میشه‌ له‌دووی ئەزموونی وه‌چه‌کانی پێشوو و هه‌ول ده‌دن به‌ جه‌وه‌ری رۆحی ئەو ئەزموونانه‌، کلک وگۆیی واقیعه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان بقرتین. له‌ بنه‌ماکانی دیکه‌ی ئەم قوتابخانه‌ ده‌کرێ ناماژه‌ بده‌ین به‌ پاراستنی نه‌ریته‌ لیبرالیزمی ئەوروپایی، رێزگرتن له‌ خاوه‌نداریه‌تی تایبه‌تی و که‌مکردنه‌وه‌ی ده‌ستیوه‌ردانی ده‌وله‌ت له‌ کاروباری ئابووری.

Reactionarism

ارتجاع/گه‌شته‌ گرابی

کۆنه‌په‌رستی

مانای وشه‌که «گه‌رانه‌وه‌» یه‌ به‌لام به‌مانای «په‌رستشی رابردوو» یان «رابردووخوازی» به‌کار هاتوه‌.

ئەم زاراوە دەرحەق بەو جۆرە گرووپ و حیزب و حوکمەت و خەڵکە بە کار ھاتووہ کہ لە بەرامبەر ھەرچەشئە گۆپانکارێکی ئابووری و کۆمەلایەتی و سیاسیدا دژایەتی بکەن یان خاوازیاری پووجەلکردنەوی ھەندئ گۆپانکاری و گەپانەمە بۆ رابردوو بن. کۆنەپەرستی و پینشکەوتن خاوازی لە ھەر کۆمەلگایە کدا شتیکی ریزەیییە و پابەندی قوناغی میژوویی ئەو کۆمەلگایە لە قەلەم نەدریت. چونکا لەوانەییە نەوشتەیی کہ لە کۆمەلگایەک پینشکەوتن خاوازانە لە ئەژمار بیت، لە کۆمەلگایەکی تر کۆنەپەرستی بیت. لە ھەر کۆمەلگایەک کۆنەپەرستان، بریتین لە بانئ راستی توندپەرەو (بەروانە چەپ و راست) کہ دەست و پینوہنیان پابەندی دەزگا ئابووری و کۆمەلایەتیەکانی نیستا و رابردووہ و لە بەرامبەر ھەموو گۆپانکارێک بەریرەکانئ دەکەن. کۆنەپەرستی دژئ ستاندنەوی دارایی و دەسەلات لە دەست چینی سەردەست و رادەست کردنەوی بە چینی ژێردەستە. سیستەمە نیستبەدای و دەسپۆتیزمەکان و ھیزە لایەنگرەکانیان، لە جوملەیی کۆنەپەرستانن. لە بەرامبەر کۆنەپەرستی دا ھایراکییەک لە کۆنەپارێزی* و ریفۆرم خاوازی* و شۆرشگێری ریز ئەکرنت.

کۆنەپەرستی/دەمارگرتی **تەعب/جمود فکری** **Fanaticism**

فاناتیسیزم، بە بیر و باوەرێ تەسک و کۆنەپەرستی و مینشک تەسک یان کۆنەپەرستی کەسێکە کہ دەربارەیی بابەتە جۆراوجۆرەکان، غیرەت و ھەست و خوستیکی تابەت لەخۆیی نیشان دەدا و بئ بەلگە ھەلەچئ و لایەنگری کۆنەپەرستی لە بابەتیکی سیاسی، نایینی، کۆمەلایەتی و ئابووری دەکات. مەوقی کۆنەپەرستی، کارەکانی خۆی لەرووی ناوەز و ئەندیشەوہ ئەنجام نادات و گووتار و کرداری خۆی بە پینوہرە عەقلییەکان ھەلئناسەنگینئ و لە ژنر کاریگەری ھەست و سۆزدا لە ھیچ ھەول و کۆشش و فیداکارییەک درئخی ناکات و بۆ سەپاندنی بیروپای خۆی لە ھەموو نامرازیک کەلک و ھەردەگرت. ھەر بۆیە فاناتیسیزم، دژ بە ھەلسەفە دەوہستی چونکہ ھەلسەفە زانستی بیرکردنەوہ و بەکارھینانی ھزر و ناوەز و بەرھەمی ناخافتن و گفتوگۆیە.

حاشای لی ناکرئ کہ کۆنەپەرستی لەو مەسەلانەیی کہ پینوستیان بە تیفکرین و ئەندیشە ھەییە، نەوہ بەرەو دۆزینەوی ھەقیقەت رینموونیمان ناکات، بەلکوو دەبیتە لەمپەرئک لەبەردەم شیاندن و بەلگاندنی ژیرانەیی بابەتەکان. مەوقی تەسک بیر، رینگایەک شک نابات جگە لەوہی بیر و بۆجوونی خۆی بە زۆرەملی داسەپینیت. بەم بۆنەوہ دەرفەتی توێژینەوہ و شەرقەیی بیروپای خەلکانی دیکەشی لە دەست دەرنەچئ.

کۆیلەداری **بردەداری** **Slavery**

کۆیلەداری دیاردەییکە کہ پینوہندی دەسەلاتداریتی و ژێردەستەیی نیشان ئەدات. سنووری ئەم پینوہندییە لە دەسەلاتی کۆیلەدار بە سەر مەرگ و ژیانئ کۆیلەوہ بگرە تاکوو رینسای وشکی چاودیزی بە سەر ماھەکانی دوولایەن، جیاوازە. رەگەزی سەرەکی ئەم دیاردە ماھیکە کہ کۆیلەدار بەو پینە دەتوانئ

مهجبوور بکات ههندی کار به قازانجی ئه وه ئه نجام بات. بازرگانی کۆیله له پێوه ند له گه ل کشتوگا ل له و شویانه که کرێکار که م بن، ناسایی بووه. کۆیله داری له ناوما ل، له گه ل کاروباری خێزان و خزمه تگوزاری شه خسی پێوه ندی هه بووه. پاساوی ئه م که شه بۆ کۆیله دار ئه وه بووه که سوود و به ره ی ئابووری و نایینی کۆیله کان ده سته بهر ئه کات.

کۆیله داری دیاره دیه مکی زۆر کۆنه و له چوار هه زار سا ل پێش زایین، له شارستانییه تی سو مه ره وه ده سته پێکر د. ته نانه ت له یۆنانی کۆنیش بووه. ئه ره سته و، کۆیله داری به ده ره نجامی سرو شتی پی وه ندی نیوان سو لته - فه رمان ب ر د ن و کۆیله به «داری زی ندو و» ناو بر ده ئه کات. یاسای رومی، کۆیله نه ک به ئینسان نا زانی به لکو و له گو ی ن که ره سته یه که له خزمه ت نا مانجه کانی کۆیله دار ناو بر ده ی ئه کات. یه که مین شو پش و رایه پرینی کۆیله کان به ربه راییه تی سپار تا کووس به ر پێ وه چو و که له سا لی ۷۲ ی پێش زایین به دژ ی رژی می کۆما ری رۆ م خه با تیان کر د.

کۆیله داری له هه ندی شوینی ئه روپا له سه ده کانی ناو په راست به ره دوام بووه. به لآ م پاش ده سته یوه رانی مه سیحییه کان، حا ل و وه زعیان با شتر بووه. له قو ناغی نو ئدا کۆیله داری به سرا یه وه به کار کر د ن له نا و مه زرای گه وره له و لا تانی رۆژا و و لا تانی موسو لمان (وه که نه نین و سه پان. له سه ده ی بیسته مدا سه ره له نو ئ کۆیله داری له و لا تانیکی پێشه سازی وه که له ئه لمانیای سه ره ده می نا زیس م، ژیا یه وه. کۆیله داری له دوو سه ره وه پی وه ندی بووه له گه ل ناسیۆ نا لی ز م دا: له لایه که ره به ره می هه ست و سو زی ناسیۆ نا لی سته حو که م ته ی ک بووه. له لایه کی تر وه، کۆیله کان به خو راکری و رایه پرین، یار مه تی یان دا وه به به یز کر دنی ناسیۆ نا لی ز م*.

مۆ کر دنی په یما ن نامه ی ۱۹۵۶ له لایه ن ۲۲ ئه ندامی نه ته وه یه که گرتو وه کان بۆ با شتر کر دنی هه له وه مر جی کۆیله داری، نیشانه ی ده وامه ی سه ره سه ختا نه ی دیاره دی کۆیله داریه.

Political Culture

فرهنگ سیاسی

کهلتوری سیاسی

۱- بریتیه له کۆمه لێ بڕوا و هه ست و ئایدیا ل و نه ریت و بۆ چوون و بایه خێ کهلتوری کۆمه لگا یان سیسته مێکی سیاسی. ۲- ناستی زانستی و راما نه ی تاک و چین و تو یژ ه جۆرا و جۆ ره کان له ده سه لات و سیاسه ت. ۳- ئه رکی لایه نه تابه ته یه کانی کهلتوری گشتی کۆمه لگا که له گه ل چۆنییه تی هه لسو که وت له گه ل سیاسه ت، هیز، ده سه لات، نازادی، عه دا له ت، ده و له ت، حو که م ت و سیسته می سیاسیدا پی وه ندی هه یه. ئه مه ش ده ره نجامی ئه زموونی میژوویی نه ته وه یه له کاتی رواروویی له گه ل دیاره د و رو دا وه سیاسییه کانی ئه وه نه ته و دا.

Kemalism

کمالیسم

کهمالیزم

بریتیه له ئایدیۆ لۆژیا و رێبازه کانی مسته فا که مال پاشا ناسرا و به ئاتا تورک (۱۹۲۸-۱۸۸۱)، یه که م سه رۆ ک کۆما ر و دامه زری نه ری تو رکیای نو ئ. رێبازه کانی که مالیزم که به ردی بنچینه ی حیزبی خه ل

تورکیا پێک دێنیت، بریتین له: کۆماری خوازی، ناسیۆنالیزم، ریفۆرم خوازی، جیاوازی نایین له سیاسهت، سپاردنی کاروبار به جهموهر و دامهزراندنی دهولهتیکى دهسهلاتدار و بههیز. گرینگترین ههنگاوهکانى ئاتاتورك بۆ رۆژاواى کردنى تورکیا، لابردنى چارشىبۆى ژنان، دانانى ناوى بنه ماله بۆ خىزان، پهسندکردنى رۆژمىرى گریگۆرى و گۆپىنى خهت به لاتین بوو. کهمالیزم، پاش 75 سال ئیستاش له ناو ریکخراوه کۆنه پارێزهکانى ئەم وڵاته وهك هیزهکانى نهرتەش پشتیوانى زۆرى لێدهکریت. بهلام ئەم ریبازه لهمهر سیاسهتى هاوچهرخى جیهانى و ئازادى نابوروى و زیندوو بوونهوى ئیسلامى سیاسى و کیشهى کورد* لهم وڵاتهدا بهرههرووى پرسیار بۆتهوه.

که مینه/ که مایه تی اقلیت minority

گروویێک، به کۆمهڵێ تاییهتەندى هاوبهشى نەتەوهیى، زمانى، کهلتوروى و نایینى که بهو پێیه خۆیان له زۆرینه*ى خەلکى وڵاتیک که تێیدا دهرژین، به جیاواز دهرانن. ئەم وشیاریهی هاوبهشییهى که مایه تی له ناست ئەم جیاوازیانەدا ئەبێتە بنه مایهک بۆ ئامانج گهلیکی سیاسى تاییهت و لهم بهستینهوه ئەکهونه ژێر ئازار و بێعه داله تی و تاراندن: بۆ وینه یهکسانبوون له گهڵ زۆرینه(له بهرانهر بێعه داله تی ئیش و کار) یان رهفتاریکی تاییهت(وهك پهروهرده به زمانى زگماکی) یان داواى خۆدموختاری کردن(بۆ وینه نهرمه نییهکان له ئیمپراتۆریه تی عوسمانى، کوردهکانى رۆژههلاتى ناوین له دهوله تانى ناوچه که و کاتولیکهکانى نایرلهندى باکور). به دهگمەنیش هه لئه کهوئى که مایه تیه که به پێچهوانه وه، دهستی به دهسهلاتى سیاسى بگا و ئینجا زۆرینه ئەکهونه ژێر زهخت و فشاره وه(بۆ وینه رژیمی نهفریقای باشوور له قوناعى رهگهز په رستیدا). کهواته «که مایه تی» و «زۆرینه» به پهلێ یه کهم، چه مکی سیاسى له قه له م ندرژین بهر له وه یکه چه مکیکى عه ده دی بن. له پیش سه ده ی 19 ته نیا که مایه تیه نایینه کان بوون که له گۆره پانى نەتەوهیى و ئیونه تەوهییدا چالاکیان نهواند. له سه ده ی نۆزده به ملاه و شیارى نەتەوهیى په ره ی سه ند، ئینجا که مایه تیه نەتەوهییهکانیش گرنگایه تی زۆریان پیدرا. کهواته له روانگەى ناو خۆیه وه که مایه تیه نەتەوهییهکان به زۆرى بۆ چاککردنى وه زعى خۆیان دهنگیان هه لبرى(بۆ وینه چیکه کان له ئیمپراتۆریه تی بنه مالى ها پسبورگ). کهچى له روانگەى ئیونه تەوهییه وه که مایه تیه کان بوونه هۆى نه وه یکه نەتەوهییه که نه توانی له کاروبارى نەتەوه که ی تردا ده ستیوه ردان بکات(وهك نه وه یکه هیتلیر که مایه تیه نه لمانى زمانهکانى، کرده ده سپێچیک بۆ گوشاره ینان بۆ سه ر ده وله تهکانى چیک و پۆله ندا).

له روانگەى زانستى سیاسیه وه هه بوونى که مایه تی له کۆمه لگادا یه کیکه له مه رجهکانى دیموکراسیه ت. به واتایه کى تر، هیچ وڵاتیک دیموکرات نییه مه گهر نه وه یکه که مینه ی له خو گرتبى. بایه خى دیموکراسیه تیش پابه نه به ده ور و رۆلى که مینه له کۆمه لگادا. کهواته زامنکردن و به ره سمیه ت ناسینى ده ورى که مایه تی له کۆمه لگا ئەبێتە هۆى مانه وه و به قای رژیمیکی دیموکراتى. به هه مان شیه وه که هه ره شه و گوره شه له که مایه تیش ده بێتە هۆى له که دار بوونى دیموکراسى.

ئىستا كه له ۹۴ ولاتى جيهاندا شهپر و ئاژاره بهرپايه كه سهراچاوهى زورىان دهگهپرتتهوه بو پشت گوى خستنى خواست و مافهكانى كه مینهكان كه له لايهن دهولتانى پيوه نديدار بهم مهسهلهوه وهلا دهنريت.

كيشوت ناسايى/پالنهوانبازى كيشوت مآبى Quixotism
له ناوى دۇن كيشوت، پالنهوانى داستانى ميگل سيراقتس (۱۶۱۶-۱۵۷۴) رۇمان نووسى ئسپانيايى وەرگيراره كه به واتاى كه سىكى نايديال و گيل و به سه زمان و دور له واقيعه كه هه ميشه شكست بخوات.

كىشهى كورد: پروانه ناسيؤناليزمى كوردى.

گ

Gangster

گانگستر

گانگستر

ئەم زاراوە لە دوو وشەى Gang بە واتای دەستە و گرووپ و Ster بە واتای رێنۆینی کەر و بەشداریبون هاتوو. سەرچەم، واتای گرووپی خراپکار و نازاوەگیژ و تینکەر دەبەخشێ. گانگستریزم بە واتای لایەنگری کردنە لەو شیوازە.

World Bank Group

گروە بانک جیهانی

گرووپی بانکی جیهانی

ئەم گرووپی پینکھاتوو لە ۲ رێکخراوی نیۆدەولەتی (IGOs):

۱- بانکی نیۆدەولەتی بۆ چاککردنەوه و پەرەسەندن (IBRD)، ئەم بانکە بە ناوی بانکی جیهانی ناوبانگی دەرکردوو کە مەبەستی ئەویش نوێکردنەوهی سیستەمی ئابووری و لاتانی پەرەسەندووی سەردەمی جەنگی جیهانی بوو کە لێک هەلۆهشابوو. **بانکی جیهانی***، هاوچووتی سەندووقی نیۆدەولەتی دراوه.

۲- رێکخراوی نیۆدەولەتی پەرەسەندن (IDA)، ئەم رێکخراوه لە ساڵی ۱۹۶۰ بە مەبەستی بەخشینی قەرزى «سووک» بۆ یارمەتی بە ژێرخانی ئابووری و پەرەسەندن دامەزراوه.

۳- کۆمپانیای نیۆدەولەتی مانی (IFC) کە لە ساڵی ۱۹۵۶ بە مەبەستی بەهێزکردنی کەرتی تایبەتی ئابووری لە ولاتانی کەمتر پەرەسەندوو دامەزرا.

Pressure Group

گروە فشار

گرووپی فشار

لە ولاتانی پێشەسازی نوێدا بیروپای گشتی، کاریگەری زۆری لە سەر ئاستی کۆمەڵگادا هەیە. لەم رووهوه گرووپی جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی بە تایبەت گرووپە رەسمییەکان هەول دەدەن بە شیواز و نامرازی جۆراوجۆر پاری گشتی* بەرەو لای خۆیان داکێشێ. کەشوهەوای مۆدێرنی ئەم چاخە وایکردوو کە دامەزگای بەرپۆشویێن کە لە زاراوهی کۆمەڵناسیدا بە گرووپی فشار ناوی دەرکردوو، بێنە مەیدانەوه تاکوو رای گشتی لەگەڵ بۆچوونەکانی خۆیان هاوتەراز بکەن و بە نامانجەکانیان بگەن. گرووپی گوشار بە گرووپیک دەگوترێت کە هەلۆدەدات بە گوێرەى بایەخپێدان و ئاراستەکانی خۆی یان جەماوەر (کە خۆی بە نوێنەریان دەزانێت) کاریگەری دابینی لە سەر ئەو هیزانەى بریارى یاسایی دەدەن یاخود رێکخراوه حوکمیەکان (پەرلەمان، دەستەى حوکمەت، و مزارەت و دامودەزگاگان) و هەروەها گۆرانکاری پێویست بەهێنێتە ئاراوه.

كەواتە گروپپى فشار ھەول دەدات بە شىۋەى راستەوخۇ يا ناراستەوخۇ كاريگەرى دابئىن لەسەر راي گشتى و سەپاندى بىرواكاني خۇيان بەسەر كۆمەلگادا.

ئەو پىناوانەى كە ئەم گروپپانە بۇ گەيشتن بە نامانجەكانيان بە شىۋەيەكى نارەوا كەلكى لىۋەردەگرن برىتېن لە:

پىناۋى ئابوورى: ەك بەخشىنى خەلات و بەرتىل دان بە چەماوەر.

پىناۋى ياساسى: گروپپى گوشار ھەول دەدەن خواستەكانى خۇيان لە رىگاي ياساكانەو بەسەر خەلكدا بەسەپىن بۇ ئەم مەبەستەش دزە دەكەنە ئەنجومەنى ياسادانانى ولاتانەو.

پىناۋى تىكدەرانە: ئەم گروپپانە بۇ گەيشتن بە نامانجەكانيان ھەلدەست بە كارى تىكدەرانە و بشىۋى و شەپرانەو لە ولتدا.

پىناۋى پرۇپاگەندەيى: لە رىگاي پرۇپاگەندەو دەست دەكەن بە بلاۋكردنەو بىروپاي خۇيان بۇ كۆپىنى راي گشتى.

G 5+1

گروه ۵+۱

گروپپى ۵+۱

برىتېيە لە پىنج ئەندامى ھەمىشەيى ئەنجومەنى ئاسايشى نەتەرەيەكگرتوۋەكان (ولاتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا، برىتانىا، فرەنسا، سوۋقىيەت و چىن) لە گەل ئەلمانيا كە لە بابەت كىشەى ئەتۆمى ئىران لە سالى ۲۰۰۶ بەملاو لە گەل ئەم ولتە گفتوگۇيان دەكرد. ولتانى روزاۋا، ئىران بەرە تۆمەتبار دەكەن كە بە شىۋەيەكى پەنامەكى و نەينى لە لەفافەى بەرنامەى ئەتۆمى ئاشتى خوازانەدا خەرىكى پىتاندى ئۇرانيۇمە و دەيەوئ چەكى ئەتۆمى دروست بكات. ئىران ئەم شتە رەت دەكاتەو و دەلى لە پىتاندى ئۇرانيۇم بۇ بەرھەمىنناني وزەى كارەبا كەلك وەردەگرئ. لە مارەى ۳ سالدا ئەنجومەنى ئاسايشى نەتەرەيەكگرتوۋەكان چوار برىارى بە دژى ئىران دەركردوۋە و ھەندئ ئاستەنگى و گەمارۇى ئابوورى بە سەر ئەم ولتەدا سەپاندوۋە.

G 6+2

گروه ۶+۲

گروپپى ۶+۲

دوابەدۋاي رووداۋە تىۋرېستىيەكەى ۲۰۰۱/۹/۱۱ و ھىرشى ئەمريكا بۇ سەر ئەفغانستان لە ۲۰۰۱/۱۱/۷ و جموجولنە سەربازىيەكەى ھاۋەيەمانى باكوور كە بوۋە ھۇى رووخانى رژىمى تالېبان، گروپپى ۶+۲ دامەزرا. ئەم گروپپە پىكەماتوۋە لە نوپنەرانى ۶ ولتسى دراوسىئى ئەفغانستان، واتە: ئىران، پاكستان، ئوزبەكستان، تاجىكستان، توركانستان و چىن و دوو ولتسى دورر لە ھەرىمەكە، واتە وىلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا و روسيا. ئەم گروپپە لە سەرۋەندى قەيرانى ئەفغانستان، ھەستا بە گفتوگۇ و رايۇن لەسەر چارەسەركردنى قەيرانەكە و دۇزىنەوئى رىگايەك بۇ سەقامگىركردنى ئاشتى و دىبارىكردنى پلانى سياسى دوارۇزى ئەفغانستان.

G - 8

گروه ٨

گروپی ٨

ئەم گروپە لە سەرەتای دامەزرانییەوه پینکەتیبوو لە ٧ ولاتی گەورەیی پیشەسازی جیھان واتە: ئەلمانیا، بریتانیا، ویلایەتە یەکگرتووکانی ئەمریکا، ئیتالیا، ژاپۆن، فرەنسا و کەنەدا، بەلام لە دواى رووخانى یەکیەتی سوڤیەت (١٩٩١)، فیدراسیۆنی رووسیاş لە کۆبوونەوهکانی ئەم گروپەدا بەشداری دەکات. ھەر بۆیە لە دانیشتنی ١٩٩٨ی لەندن، بە شێوھەیکى فەرمى ئەم ولاتەش بوو بە ئەندامى گروپەیکە و گروپى ھەوت، ناوی ھۆی بە گروپى ٨ گۆپی. رێبەرانى ئەم ھەشت ولاتە، سالى جارێک و ھەندئى جاریش لە کاتى ناناىیدا کۆبوونەوه ساز دەکەن و گەلیک لە کیشە و گروگرتە نابورری و سیاسىەکانى جیھان لەم دانیشتنەدا تاوتوی دەکرین. بۆ نمونە لە دانیشتنى سالى ٢٠٠٦ کە لە سان پتەرزبۆرگی رووسیا بەرپۆه چوو، وێرای باسکردن لە بابەتى تايبەتى گروپەیکە، لەسەر دۆسیەى ئەتۆمى ئیترانیش لیکۆلینەوه کرا. گروپى ٨ لەم چەن سالەى دوايیدا دەرگای بە رووی ١٢ ولاتى دیکەى جیھان کە ھاوھەنى نابورریەیکى رووھ گەشەسەندن بۆ وینە بەرازیل و ھیندستان ناوھەلا کردووه و ویدەچەن لە داھاوودا شوناسى گروپەیکە تووشى گۆپان بکات.

G - 15

گروه ١٥

گروپی ١٥

ئەم گروپە لە سالى ١٩٨٩ لە لایەن ھەندئى لە ولاتانى رووھگەشەسەندن، بە مەبەستى چۆنەتى دانوستان و ھەلسوگەوت لە گەل ولاتانى پیشەسازی جیھان و پینکەتەگەلیكى وەك گروپى ٨ و ریکخراوہى بازرگانى جیھانى دامەزرا. ئەگەرچى ژمارەى ئەندامەکانى لە سالى ٢٠٠٠ گەیشتە ١٨ ولات، بەلام ناوبانگەیکى ھەر بە ناوی گروپى ١٥ ماوھتەوہ. ئەندامانى ئەم گروپە بریتین لە: ئەرجەنتین، ئەلجەزایر، ئەندونسیا، بەرازیل، پیرۆ، جامایکا، زیمبابوا، سەنگال، مالیزیا، میسر، مەکزیک، نایجیریا، قینزۆئیلا، ھیندستان، شیلی، ئیتران، کینیا و کۆلۆمبیا. لە بەیاننامەى ھەوتەمین کۆبوونەوهى سەرۆكى ولاتانى ئەندام کە لە سالى ١٩٩٧ لە کوالالمپوور دەرکرا، ناماژە کراوہ: ئەگەرچى ریکخراوہى بازرگانى جیھانى چوارچینوہەیکى گرینگە بۆ ناسانکارى بازرگانى کردن لە جیھاندا بەلام پینکەتییكى نایەکسانە و ھەموو ولاتان ناتوانن بە شێوھەیکى یەکسان لە بەرژوہەندى و مافەکانى ھۆیان داکۆكى بکەن.

G-77 ئەم

گروه ٧٧

گروپی ٧٧

گروپە لە کۆنفرانسی بازرگانى و گەشەکردنى نەتەوہ یەگرتووہکان (١٩٦٤) ناسراو بە «ناکتاد» بە بەشداری ٧٧ ولاتى رووھ گەشەکردن پینکەت بۆ ئەوہى بیئتە گروپییكى فشار و لە بەرژوہەندیەکانى ولاتانى بەرہو گەشەکردن داکۆكى بکات. یەكەم دانیشتنى ئەم گروپە لە سالى ١٩٦٧ لە ئەلجەزیرە گریئ درا و لەو کاتەوہ تا ئیستات ژمارەى ئەندامانى ھەر زیادى کردووه بە چەشنیک کە ئیستات ژمارەى ئەندامەکانى گەیشتۆتە ١٢٠ ولات بەلام ناوہەیکى ھەر نەگۆراوہ. دانیشتنەکانى ئەم گروپە بۆتە ھۆى گەشەکردن

بهندیخانه نازادکرد. ئەم گۆرانیکارییانه له لایهن رۆژاواوه پێشوازی لیکرا و ناکامهکەشی هەلۆهشانهوهی یەکێتی سۆڤیەت بوو له ساڵی ١٩٩٠.

گوبینیزم **گوبینیزم** **Gobinism**
 بیروبروای ژۆف گوبینۆ (١٨٨٢-١٨١٦) دیپلومات و رۆژمه‌لاتناسی فەرەنسی که له کتێبه‌که‌ی خۆی به‌ناوی «نایه‌کسانی په‌گه‌زی مرۆڤ»، له‌سه‌ر به‌نهما‌ی با‌لاده‌ستی ره‌گه‌زی ئاریایی دا‌یر‌ش‌ت‌وه. ئەم بیروبروایه دواتر کاریگه‌ری زۆری له‌سه‌ر «ئه‌فسانه‌ی با‌لاده‌ستی ره‌گه‌زی نۆردیک» و فه‌لسه‌فه‌ی ئە‌لمانای نازی دانا.

گوتار/دیسکۆرس **گوتار** **Discourse**
 پێشینه‌ی ئەم زاراوه ده‌گه‌رتمه‌وه بۆ سه‌ده‌ی ١٤ زاینی که له ریشه‌ی discurrere یۆنانی به واتای بزوتن به ده‌وره‌به‌ردا وه‌رگیراوه. مانای گشتی گوتار بریتیه‌مه‌ گف‌تو‌گۆ و ناخواتن وه‌ک لقیکی زانستی. به‌لام له زاراوه‌دا بریتیه‌مه‌ پێوه‌ندی نیوان زمان و واقیعه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کان یا پێوه‌ندی په‌یڤ و کارلیکه‌ فیکری و کۆمه‌لایه‌تیه‌کان که ئەوه‌یش کۆی چالاکیه‌کانی مرۆڤ له‌ بواری سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و زانستی و هونه‌ری له‌خۆ ده‌گرێت. گوتار، دیاره‌ یان پرۆسه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تیه‌یه‌ که‌ خاوه‌نی بێچه‌ و زه‌مینه‌یه‌کی کۆمه‌له‌کیه‌. ده‌برینی بیروبو‌چوون و په‌یڤ و رسته‌ و گوزاره‌ و ماناکانیان، پێوه‌ندی به‌وه‌ هه‌یه‌ که ئەم ده‌برینه‌، چۆن و له‌ لایهن چ که‌سیک و له‌ چ ساته‌وه‌ختیکدا و به‌دژ یان به‌ قازانجی چ که‌سیک ده‌بێت.

ئەم زاراوه له‌ لایهن ئانتۆنی گرامشی (١٩٢٧-١٨٩١)، به‌ ته‌رزکی لوه‌کی و میشل فۆکۆ (١٩٢٦-١٩٨٤)، به‌ شیوازکی ئاشکرا به‌کار بره‌وه. هه‌له‌به‌ت فۆکۆ یه‌که‌م که‌س نییه‌ که به‌ستی‌نی گوتار را‌ک‌یش ده‌کاته هه‌ناوی کۆمه‌لگاوه به‌لکوو ئەو هه‌نگاو ده‌نیته‌ جی‌پ‌یی که‌سانیکی وه‌ک مارتین هه‌یدیگه‌ر و ئیمیل بنونیه‌ست.

به‌ بۆچوونی فۆکۆ، گوتار بریتیه‌مه‌ جیاوازی نیوان ئەو شته‌ی که ده‌کرێ له‌ سه‌رده‌میکی دیاریکراو (به‌ پێی رینسا و لۆژیک) به‌ هه‌قیقه‌ت بگوترێ و ئەو شته‌ی که له واقیعه‌دا ده‌گوترێ. فۆکۆ گوتاره‌کان به‌ پێی رێژه‌ی پێوه‌ندیان به‌ ده‌سه‌لاته‌وه‌ پێناسه‌ ده‌کات. له‌م روانگه‌وه‌ گوتار، ده‌برینی ئایدیالیستی وه‌هم و گومانه‌کان نییه‌ به‌لکوو له‌ به‌ستی‌نیکی ماتریالیستیدا به‌شیک له‌ پێکهاته‌ی ده‌سه‌لات له‌ ئەژمار دیت. گرینگی گوتار له‌ ده‌رخستنی گه‌مه‌ی ده‌سه‌لاتدایه‌ له‌ پێگه‌ دیاریکراوه‌کانیدا. که‌واته‌ بۆ ده‌رک پێ‌کردن به‌ میژووی گوتاره‌کان ده‌بێ خۆدی گوتاره‌کان موتالا‌ بک‌ر‌یت تاکوو به‌م بۆنه‌وه‌ په‌رده‌ له‌سه‌ریان هه‌لم‌اند‌ر‌یت. فۆکۆ پێی وایه‌ که گوتار پێکهاتینک له‌ چه‌ند هه‌م‌ایه‌ک به‌لام کاریگه‌ریه‌که‌ی له‌م هه‌م‌ایانه‌ زیاتره‌. ئەم تایه‌ته‌ندییه‌ ناهه‌یئیت گوتار دابه‌زینیته‌ ناستیکی ساکاری زمان و په‌یڤ و ناخواتن. گوتار رۆشنکهره‌وه‌ی تایه‌ته‌ندیی میژوویی ئەو شتانه‌یه‌ که گوتراوه‌ و ئەو شتانه‌ش که هه‌یش‌تا نه‌گوتراوه‌. گوتار کۆمه‌له‌یک گوزاره‌یه‌ که له‌ قۆناغیکی میژوویی تایه‌ته‌دا به‌رجه‌سته‌ ده‌بێت و له‌ سه‌ر زۆریه‌ی به‌ستی‌نه‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و نابووری و فیکریه‌یه‌کان له‌نگه‌ر ئە‌گر‌یت. به‌ باوه‌ری فۆکۆ گوتار، کۆمه‌له‌یک کرده‌وه‌یه‌ که به‌ شیوه‌یه‌کی سیستematik

هۆکارهکانی بۆلایهوهوهی گهندهلی، بهم شیوه ناوبرده نهکات:

- ١- یاسا و ریساکان (وهک دهرکردنی ئیجازهنامه، به ناوچهیی کردنی ئیش و کارهکان).
- ٢- چاودیری کردنی ریکهوتننامهی کپین و سهرمایهدانانی دهولهتی (وهک دروستکردنی رینگاویان پیرد و فرگه).

٣- نهو بهرنامهانی که پالنهرن بۆ باجدان.

٤- چاودیری به سههرهوتی دامهزاندنی کارمهندان.

٥- ماهیهتی سیستهمی سیاسی.

٦- ماهیهتی سیستهمی سزادان.

به بروای تانزی، گهندهلی سیاسی له زۆربهی ولاتان له ژێر سههری ریههرازی سیاسییهوهیه و له ههندهی ولاتی دیکه له لایهه کاربهدهستانی دهولهت و کارمهندانێ شارهوانیهیه. نهو دهولهتانهی که به پینی بهرنامهی نایدیالی بههیز و شۆرشگیهرا، نهگهن به دهسهلات، رهنگه بتوانن تا ماوهیهک به پالپشتی نهه نایدیاله و ههست وخوستی شۆرشگیهرا، گهندهلی کۆنترۆل بکهه بهلام ههر که ههست و سۆزهکه نیشهوه، سههرلهنوئ ههل نهدهاتهوه و پههه نهستی و ریشه دانهکوئ. له سیستهمی دیموکراسی راستهقینهدا گهندهلی ریههران و بهرپرسیانی سیاسی کۆنترۆل نهکرنیت یان ناشکرا نهبیت و بههری پین نهگیردیت و به دهگهن نهگاته ناستی گهندهلی له ولاتانی ئیستبدادیدا.

ل

Laic

لائیك

لاييك/لادين

ئەم زاراوه لە ریشەى لاتینی laicus (بە واتای پابەندیی بە خواوەند) وەرگیراوه. ھەروا بە مانای کەسیکی نانائینی و نارۆحانییە کە ھیچ کاروباریکی لە لایەن دەزگای نائینییەووە پێ نەسپێردرايیت و رەمەکی و دوور لە نائین بییت.

لائیسیزم laicism لەم چاخەدا بریتییه لەو رێبازەى کە خوازى دەروايشتنى بنبونیاد و رێکخراوه کۆمەڵایەتیەکانە لە ژێر دەسەلاتی نائیندا. ئەم رێبازە بزاوتیک بوو بۆ خەبات لە بەرامبەر زۆرداری و تەنگبەینەلچینی نائین و راوستان بەدژی پشکنینی بېروا لە سەدەکانى ناوەراستی ئەوروپا لە سەردەمی رینسانسدا. واتای لاییک لەو سەردەمدا پەيوەست بوو بە پیکهاتەى کلێسە و کۆمەڵگای مەدەنییەووە. کۆمەڵگای مەسیحی بە دوو جینی کلێرک clerk و لاییک دابەش کرابوو: لاییکەکان بریتی بوون لە مەسیحی ناسایی و کلێرکەکانیش پیکهاتبوون لە کلێسەییەکان یا خود کارمەندانی کلێسە. ئەم کارمەندانە لە لایەن کلێسەووە کاروباری نیداری و پەروەردەیی و کولتورییان پێ نەسپێردراو مووچەى خۆیان وەرەگرت. لاییسیتە laicite بە مانای گەوهرەیکە کە پیکهاتە و رێکخراوه کۆمەڵایەتیەکان لە ناست نائینەکان دەری دەپێن. ئەم مەسەلە لە دوو لایەنەووە شیواى سەرنج پێدانه:

یەکەم، خەمساردی دەولەت بە نەیسەت نائین کە ئەمیش چەند مانایەک لە خۆ دەگرت:

۱- بە واتای جیاوازی کۆمەڵگای نەتەوەیی لە کۆمەڵگای نائینی. بە واتایەکی تر، جیاوازی دەزگای نائینی لە دەزگای حکوومی. لەم حالەتەدا دەولەت خواوەنی دەسەلاتی نائینی نییە و دەستتێوەردانی کلێسە بە ھەرشیاویک بییت رەت دەکاتەووە و کلێسەش ھیچ دەسەلاتیکی سیاسی نییە.

۲- بە واتای بێ لایەنی لە کاروباری نائیندا. دەولەت بۆ ھەموو نائینیک بە چاویکی یەکسان دەپوانی و بۆ ئەنجامی مەراسیمی نائینی ھەموو ھاوولاتیان بە شیوہەیکی بەرابەر ئازادایان بۆ داين دەکات.

۳- بە واتای بێ دینی و بێ باوهری بە خوا و نائین بە شیوہەیکی رەسمى. لەم حالەتەدا دەولەت بە کارمەندان و کاربەدستان و فێرکارانی پەروەردە رادگەبەنیت کە مافی ئەوەیان نییە بانگاشە بۆ ھیچ نائینیک بکەن و ھیچ مەراسیمیکی نائینی بەئەنجام بگەن.

دووەم، خەمساردی قوتابخانەکان بە نەیسەت نائین: لەم حالەتەدا رەنگە دەزگای پەروەردە ھەموو نائینیک پەسند بکات و ئیماندارانی ھیچکام لە نائینەکان نەپەنجین بەلام ھەر چەشنە پرۆپاگەندەیک بە قازانجی نائینیکی تايبەت قەدەغە بییت.

بە گشتی لاییک بە شیوازی حکومەتی ئەو ولاتانە دەلێن کە نائین و سیاسەتیان لیک جیا کردۆتە

چارنامه‌که‌ی پاپای که تینیدا هه‌په‌ش‌ه‌ی وه‌ده‌رنان له کلێسه‌ی لی‌کرایبوو، سووتاند. لوتر لایه‌نگری نازادی تاکه‌که‌سی و نازادی نایینی و بیروپا بوو. ئهو به‌کاره‌ینانی زه‌به‌روزه‌نگی بو به‌هیزکردنی نایینی به‌نا‌په‌وا ده‌زانی و بیروپاوه‌پ‌ی به‌حاله‌تینکی ده‌روونی له‌قه‌لمه‌ ئه‌دا. هه‌ر بۆیه‌ خه‌لکانینکی زۆر وه‌دووی که‌وتن و رێبازی لوترانیزمیان بنیات نا. ئه‌م رێبازه‌ به‌ هۆی جیاوازی و نا‌په‌زایی ده‌برین به‌رامبه‌ر به‌ شیوازه‌گانی نایینزای کاسۆلیک، به‌ پرۆتستان نا‌وابانگیان ده‌رکرد. پرۆتستانه‌کان که‌ به‌زۆری له‌ رۆژئاوای ئه‌وروپا ده‌ژین بیروپاوه‌پ‌ و رحه‌مه‌تی خوداوه‌ند به‌ هۆکاری رزگاربوون ده‌زانن و زۆر پا‌به‌ندی بیروپا و نازادی نایینن.

لۆمپین پرولتاریا **لومپین پرولتاریا** **Lumpen Proletariat**

لۆمپین، وشه‌یه‌کی ئه‌لمانیه‌ی به‌ کسانێ به‌تالیا و په‌ست و خوێری و شه‌ره‌خۆر ده‌گوتری. زاراوه‌ی لۆمپین پرولتاریا له‌ نه‌ریتی سیاسیدا به‌ توێژیک له‌ خه‌لکی چاره‌ره‌ش ده‌گوتری که‌ به‌ هۆی بێ‌به‌شبوونی یاسایی و کۆمه‌لایه‌تی و بێ‌ناگایی له‌ کاروباری سیاسی و مرۆیی، ویزدانی شوێرشگێڕانه‌ی خۆیان له‌ده‌ست داوه‌. ئه‌م توێژه‌ به‌ تابه‌ت له‌ کۆمه‌لگا کۆلۆنیالیسته‌یه‌کاندا سه‌ره‌له‌ئده‌ن و ده‌بنه‌ هۆی توو‌په‌یی و بیزاری خه‌لک و به‌ره‌ - به‌ره‌ به‌ هۆی ره‌وشی نا‌له‌باری ئابووری، زیاتر له‌ ناو تاوان و گه‌نده‌لیدا نو‌قم ده‌بن. ده‌توانین لۆمپین به‌ گرووپیکی شه‌ره‌خۆر و به‌ره‌للا و تاوانکار له‌ قه‌لمه‌ بده‌ین که‌ ده‌بنه‌ کرینگرته‌ی ولاتانی سه‌رمایه‌داری و چینی ده‌سه‌لاتدار که‌ بۆ دا‌بینکردنی به‌رژه‌وه‌ندی دوا‌کو‌توانه‌ و دژه‌نه‌ته‌وه‌یی خۆیان سوو‌دیان لی وه‌رده‌گرن و به‌م جو‌ره‌ پله‌وپایه‌ و پینگه‌ی خۆیان به‌هیزتر ده‌که‌ن.

لۆمپینه‌کان، له‌ کۆده‌تا و پیلانه‌کاندا له‌ رنی جاشیه‌تی و کرینگرته‌یی هه‌ولنی سه‌رکو‌تکردن و پێشیلکردنی مافی ره‌وای جه‌ماوه‌ر ده‌ده‌ن. ئه‌مانه‌ هه‌رچه‌نده‌ ژبانینکی ناخۆش و دژوار به‌سه‌ر ده‌بن به‌لام هه‌موو کاریک ئه‌نجام ده‌ده‌ن و له‌ ئه‌نجامدانی هه‌یج کرداریکی نامرۆیی سل‌ ناکه‌ن. ناتوانین لۆمپینه‌کان له‌ جو‌ارچیوه‌ی چینیکی تابه‌تدا ریزبه‌ندی بکه‌ین چون هه‌یج کار و که‌سایه‌تیه‌کیان نییه‌ و جگه‌ له‌ ئازاوه‌گێری و تینکدان کاریک دیکه‌ ئه‌نجام ناده‌ن و به‌ گشتی ده‌چنه‌ ریزی که‌سانی مه‌شه‌خۆر و سه‌رباری کۆمه‌لگا و دوژمنانی گه‌له‌وه‌.

لیبرالیزم: بروانه‌ نازادیه‌خوازی.

لیبرالیزمی دیموکراسی: بروانه‌ دیموکراسی لیبرال.

لیبرالیزمی نوێ **لیبرالیزم نو** **Neo-Liberalism**

لایه‌نگریه‌کی نوێ له‌ نه‌ندیشه‌ی سیاسی و ئابووری رۆژئاوایه‌ که‌ له‌ ده‌یه‌ی ١٩٦٠ به‌ ناوێته‌کردنی رێبازی سیاسی لیبرالی و گه‌شه‌ی ئابووری ها‌ته‌ ئاراوه‌. لیبرالیزمی نوێ له‌ راستیدا په‌رچه‌کرداریک بوو له‌ به‌رژه‌

سهره‌لدانی دهولته‌تی خوشگوزهرانی* که له پاش قهیرانی نیوان دوو شه‌ری گه‌ره‌ی جیهانی، به تایبته له دوای شه‌ری دووه‌می جیهانی هاته ناروه. لیبرالیزمی نوئی زه‌مین‌ه‌ی فیکری سیاسه‌ته نابوو‌ری و کومه‌لایه‌تییه‌کانی هه‌ندئ له ولاتانی رۆژاویسی به دژی پیکهاته‌ی دهولته‌تی خوشگوزهرانی و ده‌ستیوه‌ردانی دهولته‌ له نابوو‌ری و سۆشیالیزمی حیزبه کریکاریه‌یه‌کان له سیسته‌می سه‌رمایه‌داری پیکه‌ینا. ئەم قوتابخانه هه‌گرچه له بابته ژێرخانی فیکریه‌وه له ناواخنی بزواتی فیکری لیبرالیزمی کۆندا جینگێره‌به‌یته به‌لام له هه‌ندئ لایه‌نه‌وه بیروکریه‌کی نوئی له ئەژمار دیت.

لیبرالیزمی نوئی، له به‌ستیستی ئەندیشه‌ی سیاسیدا له به‌رامبه‌ر په‌ره‌پێدان به داموده‌زگای دهولته‌ راه‌ه‌ستاه و هه‌ندئ له ئاواته‌کانی لیبرالیزمی کلاسیکی له‌سه‌ر سنووردارکردنی ره‌خه‌کردنی دهولته‌ هیناوه‌ته‌دی. ئەم رێبازه‌ خوازیاری که‌مکردنه‌وه‌ی خه‌رج و به‌رجی دهولته‌ به‌ دابه‌زینی رێژه‌ی هه‌لامسان چونکا له‌م روانگه‌وه هه‌لامسان دوژمنی سه‌ره‌کی له ئەژمار دیت. لایه‌نگرانی ئەم رێبازه به‌رامبه‌ر ده‌ستیوه‌ردانی دهولته‌ له نابوو‌ر و کاروباری کومه‌لگادا به‌توندی ره‌خه‌ نه‌گرن و هه‌ندئ بیروکری نوئیابوایان له‌سه‌ر نازادی تاکه‌کەس و که‌مکردنه‌وه‌ی رۆلی دهولته‌ تا نزمترین ناستی گونجاو و پێداچوو‌نه‌وه به‌ ئه‌رکه سوننه‌تییه‌کانی حوکمه‌تدا ناراسته کردوه.

tolerance/Amnesty تسامح/ رواداری لێبوردن/چاوپۆشی/هه‌لکردن

ره‌وا دیتنی بیر و بۆچوونی جیاوازی نایبیتی، سیاسی، کومه‌لایه‌تی، فه‌لسه‌فی و هونه‌ری له سیسته‌میکی سیاسی و کومه‌لایه‌تیدا. لێبوردن یه‌کێک له به‌نرخترین به‌هاکانی لیبرالیزم و دیموکراسی نوویه. به‌ پێی ئەم بنه‌مایه، نازادیه‌کانی تاکه‌کەس، ته‌نیا کاتیکی ده‌پارێزرین که کومه‌لگا له به‌رامبه‌ر بیر و بۆچوونی جیاواز و بلا‌کردنه‌وه‌ی‌اندا له خۆ ببوو‌رئ و سه‌رکوتیان نه‌کات. هه‌روه‌ها گه‌شه‌سه‌ندنی کومه‌لگا و گه‌یشتن به‌ عه‌قڵیکی سیاسی و کومه‌لایه‌تی رێکوپێک، کاتیکی مه‌یسه‌ر ده‌بیته که کومه‌لگا و ده‌سه‌لاتی حاکم، بنه‌مای لێبوردن و چاوپۆشی په‌سند کردبیت. لێبوردن یه‌کێک له که‌ره‌سته‌کانی خه‌باتی لیبرالیزم بووه به‌دژی زۆرداری کلێسه له ئەوروپا.

واتایه‌کی دیکه‌ی لێبوردن مانای فه‌رامۆشی و له‌بیربردنه‌وه ده‌به‌خشنی که لێره‌دا مه‌به‌ست له بریارێکی تایبته‌ که دهولته‌ له هه‌ندئ هه‌لومه‌رجی تایبته‌دا ده‌ریده‌کات و له تاوانبارانی سیاسی و ... خوش ده‌بیته. له کاتی گۆڕین یا رووخانی رژیم به‌ هۆی شۆرش یا گۆڕانکاری له سیاسه‌تی دهولته‌دا لێبوردن گرنگیه‌کی تایبته‌ی ده‌بیته و زه‌مینه‌ بۆ نازادکردنی هه‌موو زیندانی و تاوانباران خوش ده‌کات.

Amnesty International عفو بین الملل لێبوردنی نیوده‌له‌تی
 رێکخراوه‌یه‌کی نا‌حوکومییه‌ که له ١٩٦١/٥/٢٨ له لایه‌ن پیتیر بریتسۆن، یاساناسی بریتانی به‌ مه‌به‌

هولندان بو ئازادی ئهو زیندانییه سیاسیانهی که دهستیان نه داوه ته شه په نگیزی دامه زرا. لیبورنی نیونه ته وهیی، بهر - بهر ریختنه کانی خوی به فراوان کرد به چه شتی که نه مرو له پتر له ۱۵۰ ولاتی جیهان نوینه رایه تی هیه و زیاتر له یک ملیون کس که زور به یان یاساناس و په ره مانتار* و نووسه رن، خوبه خشانه له گه ل نه م ریختراوه دا هاوکاری ده کهن. نامانجه کانی نه م ریختراوه له رواه تدا بریتییه له خه بات بو ئازادی بیروا و ویزدان و زه مانه تی جیه جیکردنی به نده کانی جارنامه ی گهردونی ماق مروقه له ولاتانی جیهاندا به لام تا راده هیکیش له ژنر کاریگه ریی سیاسه تی به ریتانیا یه. بوودجه ی نه م ریختراوه له رنگای یارمه تی نه دامه کانی و به شیوه یه کی خوبه خشانه دابین ده کرت. ریختراو، سالانه بو لیکدانه وهی روشی ماق مروقه له جیهاندا شانده کانی خوی بو ولاتانی جیهان ده نیری و گو قاریکی سالانه ش له م باه ته وه بلاو ده کاته وه. ریختراوی لیبورنی نیونه ته وهیی له سالی ۱۹۷۲ خه لاتی ناشتی نوبلی پی به خشرا.

لیقیاتان **لویاتان** **Leviatan**

لیقیاتان له کتیی ته ورات دا ناوی نه هه نگیکی گه وه و زه به لاهه که هیج هیزکی نه م سه رزه مینه ناتوانی له به رامه بریا راهه ستی و له عه رزی بات. توماس هوبز (۱۶۷۹-۱۵۸۸) فه یله سوق ئینگلیزی، لیقیاتان به نیشانه یه که بو ده وله تیکی به ده سه لات و زه بر و زا کوون له قه لم نه دات و هه ر به م ناوه ش کتیه ناو داره که ی (لیقیاتان) بلاو ده کاته وه. پوخته ی قسه کانی هوبز له م کتیه دا نه وه یه که نه گه ر خه لک بخوا زن به ته واوی له ناسایش و نارامیدا بزین، ده بی هه موو ده سه لاتی خویان راهه ستی که سیک یا نه جو مهنیک (لیقیاتان) بکه ن. به م پنیه ویست و ئیراده ی لیقیاتان ده بیته جینشینی ویست و ئیراده ی جه ماوه ر. به پای هوبز، لیقیاتان بوی هیه هه ر شتی که به پیویست بزانی نه جامی بات و ریوشوین و بیره ره کانیشی ده بی له لایه ن هه مووانه وه جیه جی بکرت به لام خوی له م باره وه سه رپشک و موختاره چونکا ده سه لاتی لیقیاتان له هه موو ده سه لاتی که بالتره.

لینینیزم **لنینسم** **Leninism**

لینینیزم، قوتابخانه یه کی سیاسییه که له ناوی قلا دیمر ئیلیچ ئولیانو قه لینین (۱۹۲۴-۱۸۷۰) ربه ری شوړشی نوکتویه ری ۱۹۱۷ سو قیه ت وه رگه راوه. لینینیزم له گوین ئایدیولوژیایه کی سیاسی، پاش مه رگی لینین داها ت و نه ویش شیوا زکی تاییه تی مارکسیزمه که له سو قیه ت پیاده کرا.

نه م قوتابخانه باوه ری به چاکسازی فه لسه فه ی مارکسیزم هیه به لام له هه مان کاتدا خوی به پایه ندی بنه ماکانی نه وه فه لسه فه ده هیلته وه. لینینیزم، کومه لیک نووسراوه ی ده ستچین کراوی لینین بوو که له پاش هه ندی گو زبان و چاکسازی به سه ر بنه ماکانی مارکسیزمدا ها ته ناروه و هه ندی خالی پی زیادکرا و هه ندی خالیشی لی سراهه و ته کوو له گه ل روشی روسیادا بگوئجی. له راستیدا دا هینه ری لینینیزم، ستالین بوو که کومه لیک له وتاره کانی لینینی به بی له به رچا وگرتنی کاتی نو سینیان، له ۹ باه تدا به ناوی بنه ماکانی

لینینیزم، کۆ کردهوه. له م کۆکردنهوهدا هه ندی له نه ندیشه کانی لینین داها یان به کورت و کویتری بلاوکرایه وه. تروتسکی له بهرامبه ر نه م کاره ی ستالین دهنگی هه لپری و رایگه یاندا: «لینینیزمی ستالین، جگه له کۆگایه ک خه وش و خۆنی فیکری و کورت بیینی و که مته رخه می، هه چی دیکه نییه. که واته ئه و لینینیزمه ی که ستالین دا به ینا، بوو به تیوری ره سمی یه که ته ی سۆقیه ت. له بهرامبه ردا ئه و سۆرۆفه و لیکدانه وه ی که له لایه ن که سانیک ی وه ک تروتسکی و بوخارین له سه ر بیروپرای لینین به نه نجام گه یشت، به ده سکسی ستالین تووشی شکستی سیاسی هاتن. دواتر، ریزه ی وه فاداری لینینیزم، نه ک هه ر به نه ندیشه کانی مارکس به لکۆو به نیسه بت نه ندیشه کانی لینینیش، بووه هۆی مشتومر له نیوان مارکسیه کاندا.

له باری میژووی یه وه، وشه ی لینینیزم، یه که م جار له لایه ن مارتۆف، رییهری منشفیکه کان له سانی 1904 به کار برا که ئه ویش بۆ ره خه له تیوری لینین بوو له مه ر ریکخستنی حیزی پێشه ره و. لینینیزم، له گه ل بولشویزم* له سه رچاوه یه ک ناوده خۆنه وه و له باری سیاسیه وه به مه یزترین لقی مارکسیزم* له نه ژماردیت که به کۆمۆنیزم* ناوبانگی ده رکردوه. کۆمۆنیسته کان، خۆیان به «مارکسیزم - لینینیزم»* ناوبرده ده که ن.

بیروبوچونه کانی لینین له سه رده می پێش شۆرش ی روسیا له گه ل سه رده می پاش شۆرشدا جیاوازن. به ر له شۆرش، لینین به په ی ره و کردنی مارکس، باوه ری به ره وتی میژووی دا به لیکتیک هه بوو چونکا روسیا هیشتا ناماده نه بوو بۆ شۆرشیک ی کرێکاری و نه گه یشتبووه قۆناغی پرۆلتاریا. له به ره ئه وه، سه ره تا ده بوو له و ولاته دا شۆرشیک ی بۆرژوا یی رووبدات (وه ک شۆرش ی فره نسا) و رژی می تاکره و دیکتاتۆری تیزاری، جینگای خۆی بدات به رژی مکی دیموکراتی و یاسای و حوکمه تی جینی میانه.

لینین، مارکسیه کی ده مارگرتوو بووه و له گه ل هه رچه شه نه پێداچوونه وه یه ک به بنه ما و رۆحی شۆرشگێرانه ی مارکسیزمدا دژایه تی کردوه. نه گه رچی ئه و شته ی که لینین به مارکسیزمی زیاد کردووه، له بوا ری تیۆریه وه نایه ته به رچا و به لām لینینیزم هه لگری وه رچه رخانیک ی گرینگه له مارکسیزمدا ئه ویش گه رانه وه یه له دیترمینیزمی ئابووری بۆ ئیراده گه ری تی. به پینی دیترمینیزمی ئابووری - که یه که یکه له تیۆریه کانی مارکس - سیاسه تی ده وله ته کان و روودا وه میژوویه کان، به گشتی هۆکاری ئابووریان هه یه و به ره می هه یزه جبه ریبه ئابووریه کانه ن. له م گۆرانه فیکریه دا لینین، له جیات ی ئه وه ی که شه وه می شۆرشگێرانه ی کرێکاری به پاشکۆیه کی ره های شۆیازی به ره مه یه یان و دۆخی ئابووری بزانی ت، هۆکاری ده روونی و زه یینی واته «ئیراده ی شۆرشگێرانه، و ریکخستنی بویرانه، به پالنه ری سه ره کی بۆ چوونه ناو ره وتی میژو و ده زانی ت. لینین پینی و ابوو که بن تیۆری شۆرش هه چ کاریکی شۆرشگێرانه به نه نجام نا کات.

لینین تیۆریه کی تایه ته ی ده رباره ی ئیمپریالیزم ئاراسته کرد که به ره فره وان کردنی مارکسیزم بوو له بواری شه یکردنه وه ی ره وتی فراژووته ی میژووی سه رمایه داریدا. ئه و ئیمپریالیزمی به دوایین قۆناغی «سه رمایه داری پاوانخواز، ده زانی که له سه ره مه رگی خۆیدا بوو. ئه م تیۆریه بوو به بنه مایه ک بۆ دا به شبوونی جیهان به دوو ئۆر دووگای سۆشیا لیزم و ئیمپریالیزم که له قۆناغی شه ری ساره زۆر دهنگی دا به وه.

ئەم دابەشکارییە، سەرکەوتنی بەرەى سۆشیاڵیزم بەسەر ئیمپریالیزم، لەبارى مێژووییەوه نەوێ لێناکری چوونکا ئیمپریالیزم بەرەو مەرگ گەڵز بۆتەوه.

لێنێن کاریگەری زۆرى لەسەر بزووتنەوهى سۆشیاڵیستی (بە تاییبەت مارکسیستی) دانا. تاکوو بەر لە شۆرشى ۱۹۱۷، مارکسییەکان هەمیشە بە دەورى یەك حیزب کۆ دەبوونەوه که ئەویش بە حیزبى سۆشیاڵ دیموکرات، ناویانگی دەرکردبوو. بەلام لێنێن لەپاش دامەزراندنى ئینتەرناسیۆنالی سێهەم (بەوانە کۆمیتە) ئەم حیزبانەى بە دوو حیزبى کۆمونیست و سۆشیاڵیست دابەش کرد. و رده - و رده رێوشوونی لێنێن سنوورى ولاتەکەى بەزاند و زۆریەى ولاتانی جیهانی گرتەوه. نووکه، ئەگەرچی لە سالی ۱۹۹۰ سیستەمى کۆمونیستی لە یەکیەتى سۆقیەتى پیشوو لیک هەلۆهشایەرە، بەلام لە چەند ولاتیکی وەك چین و کوبیا، ئەم رێبازە لە باو نەکەوتوو و هیشتا هەر ئەم ولاتانەى پێ ئیدارە دەکری.

بریتییە لە بیرو بۆچوونەکانی مائوئەتسە تونگ (۱۹۷۶ – ۱۸۹۳) بنیاتنەری حیزبی کۆمۆنیستی چین و رێبەری سیاسی ئەم وڵاتە. مائوئیزم لە چین، بە رێبازی مارکسیزم – لینینیزم دەگوترێ. مائوئیزم وەک ستالینیزم، دەستکاری پرەنسیپەکانی قوتابخانەی مارکسیزم ناکات بە لکۆو پتر بە چۆنییەتی پراکتیزەکردنەوە سەرقال دەبێ و پشت بە شۆرشێ جووتیارێ و سەقامگیرکردنی سیستەمی سۆشیالیستی لە کۆمەڵگا دواکەوتووەکان دەبەستێ. هەر بۆیە مائوئیزم لە وڵاتانەی کە هاویشیوەی چین رفتار دەکەن گەشەیی کردووە.

ئەو شتەی کە مائو و کۆمۆنیستەکانی چین بە کۆمۆنیزمیان زیاد کرد، بریتییە لە گواستەوهی ناوهندی خەبات لە شارەکانەوه بەرەو گوندەکان و لە کرێکارانی شارەوه بۆ جووتیاران. لە بواری سیاسەتی ناوخۆیشدا مائوئیزم، داھێنانیکی تازەیی سیاسی و کۆمەڵایەتی بوو کە نامانجەکەیی گۆڕینی کۆمەڵگای دواکەوتووی چین بوو کە تاییەتەندییە گرنگەکانی بریتین لە: چاکسازی خاوەنداریەتی زەوی، بە ھەرەوز کردنی کشتوکال، بەرنامەیی «ھەنگاوی گەورە بەرەو پێشمە» و «شۆرشێ کۆلتووری».

ھەرەوک چۆن لینینیزم*، پێداچوونەوهی مارکسیزم و گونجاندنی بوو لە گەل بارودۆخی پڕۆلتاریای لاوازی پێشەسازی ئەوسەردەمەیی روسیا، مائوئیزمیش پێداچوونەوهی مارکسیزم – لینینیزمە بۆ گونجاندنی ئایدیۆلۆجیای شۆرشگێڕانە لە گەل رەوشی ئەو وڵاتانەی کە پڕۆلتاریای پێشەسازی زۆر لاوازیان ھەیە.

مائوئیزم، پاش سەرھەڵدانی ناکوکی لە نیوان چین و سوڤیەت وەک رێبازیکی توندپەرە لە بانێ چەپ جیا بوو ھووە و خۆی بە رێبازیکی بەبیزتر و لەبارتر دەزانی بۆ وڵاتانی جیھانی سیھەم و لە سەرانسەری جیھاندا بەلاو بوو ھووە. بزافە چەپیەکانی ئەمریکا لاتین، پتر لە ژێر کاریگەری مائوئیزمدا بوون بەلام تەنھا لە نیکاراگوا توانییان سەرکەوتن بە دەست بەینن ھەرچەندە حکومەتی مارکسیستی نیکاراگواش تەنھا دە سال جەھوی دەسلەلاتی بە دەستەوه بوو.

مائو چەند وانەبەکی لە شۆرشێ سوڤیەت وەرگرت کە لەگەل کەشێ ناوخۆی چین سازگار بوو بۆ وینە، پلاندانانی نابووری و دەست گرتن بە سەر پێشەسازییە مەزنەکاندا. لە بواری ئایدیۆلۆجییەوه، سەرھەتا سەر لە رەھتی مۆسکۆ بوو بەلام دواتر کە خۆی «رنگای چینی بۆ گەیشتن بە سۆشیالیزم» دۆزییەوه، ئیتیر بە دەربەستێ مۆسکۆ نەمایەوه. مائوئیزیەکان پێیان وابوو کە شۆرش نابێ کۆتایی پێ بێت بە لکۆو دەبێ ھەمیشە لە حالی جوولە و بزوتنەویدا بێت. لەم روانگەوه خەبات، چ لە قەبارەیی جینایەتیدا و چ بە شێوەی

شهر لهگهڵ خهساردی شوپشگێڕانه، پنیوسته ههردوهمی بیت. بهم یۆنهوه له ساڵی ۱۹۶۶ دهستیان دایه شوپشی کولتوری و مائو به پشتبستهست به گهنج و لاوانی شوپشگێڕ و سپای خهڵکی، داوای له جهماوهر کرد له بهرامبهر خۆبهزلزانی و خهساردی راپهڕن و خهبات بکهن.

Marxism

مارکسیزم

مارکسیزم

تیۆرییهک دهبراره‌ی چۆنییهتی گۆڕانی کۆمه‌لایه‌تی - میژوویی مرۆڤ و یاساکانی زāl به‌سه‌ریا که له‌ لایه‌ن کارل مارکس (۱۸۸۳ - ۱۸۱۸) فهیله‌سوف، کۆمه‌لناس و ئابوو‌ریزانی ئەلمانی و هاو‌ریکه‌ی، فه‌ردریخ ئەنگه‌لس (۱۸۹۵ - ۱۸۲۵) دانراوه. ئەم دوو بیرمهنده به‌ ئاوێته‌کردنیکی ئالۆزی فه‌لسه‌فه‌ی ئەلمانی و ئابوو‌ری سیاسی* ئینگلیزی، بنه‌مای ئەندیشه‌یه‌کیان دانا که ئەم دوو پێناسه‌ له‌خۆ ده‌گرێ:

یه‌که‌م، تیۆرییه‌کی گه‌شتی ده‌براره‌ی میژووی مرۆڤ و قاییل‌بوون به‌ ده‌وری چاره‌نوسازی «فۆرماسیۆنی ئابوو‌ری» یان شیوازه‌کانی به‌ره‌مه‌پێتان له‌ میژوودا.

دووه‌م، تیۆرییه‌کی تاییه‌ت ده‌براره‌ی گه‌شه و په‌ره‌سه‌ندن، به‌ره‌مه‌پێتانه‌وه و ئالوو‌یترکردنی شیوازی به‌ره‌مه‌پێتانی سه‌رمایه‌دارانه‌ که‌ پرۆلتاریا له‌گۆین چینیکی جنگن به‌ هۆکارێکی میژوویی و چالاک ده‌زانن بۆ گه‌یشتن به‌ کۆمۆنیزم.

گومانێکی تێدا نییه‌ که‌ مارکسیزم، یه‌کیک له‌ بزۆوتنه‌وه‌ فیکریه‌ هه‌ره‌ سه‌ره‌کییه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزه‌ و بیسته‌م یوه‌ و له‌ ماوه‌ی سه‌دسانی رابردوودا کاریگه‌رییه‌کی مه‌زنی له‌سه‌ر ئەندیشه‌ و میژووی رۆژاویسی و جیهان دانراوه. به‌گه‌شتی مارکسیزم، به‌ مانا جو‌راوجۆزه‌کانییه‌وه‌ کاریگه‌رییه‌کی گه‌وره‌ی له‌سه‌ر کرێکردنه‌وه‌ و توندپه‌وه‌کردنی پانتای فیکری سه‌ده‌ی بیسته‌م له‌سه‌ر ناستی جیهانی دانا به‌لام له‌ باری مانایی جه‌وه‌ریی مارکسیزم، له‌ نیوان مارکسییه‌کان جیاوازی بپه‌رێ هه‌یه. هه‌ریۆیه‌ به‌ درێژایی سه‌ده‌ی بیسته‌م، چه‌نده‌ها رێبازی مارکسی هاته‌ ئاراوه‌ که‌ به‌زۆری له‌ مه‌به‌سته‌کانی مارکسیش ئەواتر که‌وتن. نموونه‌ی ئەم رێبازانه‌ بریتین له‌: مارکسیزمی ئۆرتۆدۆکس، ماکسیزمی شوپشگێڕ، مارکسیزمی رووسی، مارکسیزمی فه‌لسه‌فی، مارکسیزمی ره‌خنه‌گرانه‌ مارکسیزمی ئیگزستانسیالیست و... که‌واته‌ مارکسیزم، زۆر به‌رفراواتره‌ له‌ ئەندیشه‌کانی مارکس. له‌ راستیدا گه‌رنترین قوتابخانه‌ مارکسییه‌کانی سه‌ده‌ی بیسته‌م، به‌ره‌می ئاوێته‌بوونی ره‌هه‌ندیک له‌ ئەندیشه‌کانی مارکس و ره‌هه‌نده‌یک له‌ ئەندیشه‌ی بیرمهنده‌نێکی دیکه‌یه. بۆ وینه‌، ئاوێته‌بوونی ئەندیشه‌کانی مارکس له‌گه‌ڵ تیۆرییه‌کانی داروین، سپینۆزا، هێگل، کانت و فرۆید.

ئەندیشه‌کانی مارکس له‌ هه‌ناوی بزواتی کرێکاری و سۆشیاالیستی سه‌ده‌ی نۆزه‌دا بوو به‌ هێزێکی سیاسی گه‌رنیگ له‌ رۆژناوا. ئەم بپه‌رپه‌یه‌ له‌ راستیدا لایه‌نیکی کۆنیاوی سۆشیاال دیموکراسی ئەلمانیا بوو که‌ له‌سه‌ر بزواتی سۆشیاالیستی و کرێکاری سه‌ده‌ی نۆزه‌ کاریگه‌ری دانا. بپه‌رپه‌یه‌ی سه‌ره‌کی لایه‌نگه‌رانی ئەم رێبازه‌، بۆ وینه‌ مارکس، ئەمه‌ بوو که‌ ناگرێ دیموکراسی ببه‌ستینه‌وه‌ به‌ چینه‌کانی سه‌ره‌وه‌ی کۆمه‌لگا. به‌لکوو ده‌بێ بزواته‌ کرێکارییه‌کانیش له‌م ره‌وته‌دا به‌شار بن چونکوو هاوبه‌شیته‌ی ئەوان له‌ ژبانی سه‌ره‌وه‌ی کۆمه‌لگا.

ناسینی مافهکانیان، دیموکراسی بۆ هه‌میشه‌ مسۆگهر ده‌کات. مارکس له‌ تیۆرییه‌کانی خۆیدا به‌پرونی هۆیه‌کانی سه‌ره‌له‌دان و رۆچوونی هه‌ریه‌که‌ له‌ قوناغه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان ناشکرا ده‌کات و رووخانی سیسته‌می سه‌رمایه‌داری به‌ده‌ستی چینی ره‌نجده‌ران و زه‌حمه‌تکێشان (پرۆلتاریا) به‌ه‌تمییه‌تیک ده‌زانئ. له‌ روانگه‌ی مارکسه‌وه‌ سه‌ره‌له‌دانی دایه‌لیکتیکه‌ مادی و ئابوورییه‌کان به‌بێ جه‌نگی چینیایه‌تی به‌دی نایه‌ت و فراژوتنی شارستانیه‌ت له‌ قوناغیکه‌وه‌ بۆ قوناغیکه‌ی تر، به‌بێ مملانیی توندوتیژی چینیایه‌تی نایه‌ته‌ به‌ره‌م و ده‌وری راسته‌قینه‌ی کریکارانی له‌ بواری بوژاندنه‌وه‌ی جیهانی به‌ده‌ر له‌ چینیایه‌تی خسته‌پوو.

له‌ نێوان تیۆرییه‌کانی فه‌لسه‌فه‌ی مارکس نه‌وه‌ی که‌ زیاتر سه‌رنج راده‌کێشن، تیۆری مه‌تریالیزمی دایه‌لیکتیکه‌. مارکس له‌م بیره‌وه‌دا تیۆری و کرده‌وه‌ پیکه‌وه‌ گرئ ئه‌دا و تیگه‌یشتنی ئه‌و له‌م به‌واره‌دا دیدیکی وردبینه‌یه‌ بۆ توژینه‌وه‌ له‌ پرسه‌کانی جیهان و ئه‌و شتانه‌ی که‌ له‌ گۆرانکارییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا سه‌ره‌له‌نه‌ده‌ن. مه‌تریالیزمی دایه‌لیکتیک، بۆ هه‌ر دیارده‌یه‌که‌ باوه‌ری به‌ سن فاکته‌ری کاریگه‌ر هه‌یه‌ به‌ ناوی تیز (These)، ئانته‌ تیز (Antithese) و سه‌نتیز (Synthese). بۆ وینه‌ له‌ روانگه‌ی ئه‌و، سه‌رمایه‌داری، تیزه‌، کریکار، ئانته‌ تیزه‌ و سۆشیا لیزم، سه‌نتیزه‌.

مارکس، له‌ به‌رامبه‌ر ئایدیالیزمی دایه‌لیکتیکی هینگلدا «مه‌تریالیزمی دایه‌لیکتیکی»* داهینا. هه‌لبه‌ت مارکس له‌بری ئایدیالیزمی هینگل، هیزی ئابووری به‌ بنه‌ما و بنیچه‌ی رووداو مه‌کانی میژووی مرۆ ده‌دانه‌ن. ئه‌و جگه‌له‌وه‌ی له‌ژێر کاریگه‌ری فه‌لسه‌فه‌ی هینگلدا بووه‌، تیۆرییه‌ سۆشیا لیسیتیه‌کانی فره‌نساخی به‌ردل که‌وتوه‌ و له‌ شۆرشێ مه‌زنی ئه‌و و لاته‌ و تیۆرییه‌ ئابوورییه‌کانی ریکاردۆش سوودی وه‌رگرتوه‌. به‌پای مارکس، میژووی مرۆ، پرۆسه‌یه‌کی «سرووشتی»یه‌ که‌ ره‌گوریشه‌که‌ی له‌ ناو پێداویسته‌ی مادییه‌کانی مرۆقه‌دایه‌. ئه‌م گوزاره‌، بیرۆکه‌ی سه‌ره‌کی «مه‌تریالیزمی میژوویی»*یه‌ که‌ مارکس و ئه‌نگلئس ئه‌م بۆچوونه‌ به‌ هاوشانی داروینیزمی ژینگه‌یی له‌ قه‌له‌م ئه‌ده‌ن. له‌ باره‌وه‌ ئه‌نگلئس پینی وایه‌ که‌ مارکس یاساکی گورانی سه‌رمایه‌داری، هه‌روه‌ک به‌شیک له‌ گه‌شه‌ی کۆمه‌لایه‌تی خسته‌توه‌ روو.

مارکس پینی و ابوو که‌ سه‌رجه‌م شیوازه‌کانی به‌ره‌مه‌ینان له‌ هه‌ر چاخیکدا ده‌بیته‌ ژێرخانیک بۆ سه‌رخانه‌ سیاسی و ئایدیۆلۆجیه‌یه‌کان. مه‌به‌ست له‌ شیوازی به‌ره‌مه‌ینان بریتیه‌ له‌ چۆنیه‌تی ریکخستن بۆ وه‌به‌ره‌ینانی کۆمه‌لایه‌تی و ئامراز و که‌ره‌سته‌کانی پنیوست بۆ ئه‌م کاره‌. به‌لام له‌ هه‌ر چاخیکدا سه‌ره‌نجام هیزه‌ به‌هرمه‌ینه‌کان ده‌که‌ونه‌وه‌ پیش شیوازی به‌ره‌مه‌ینان و ئینجا ناته‌بابی و شۆرشێ کۆمه‌لایه‌تی روونه‌دات. له‌ سه‌رده‌می سه‌رمایه‌داریشدا کاتیک هیزه‌ به‌ره‌مه‌ینه‌کان گه‌شیتنه‌ بالاترین ناستی گه‌شه‌ و نه‌شه‌ی خویان، پێوه‌ندییه‌کی ئوئ دیته‌ کایه‌وه‌ و پاشان کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری له‌ ئاکامی کۆمه‌لێک شۆرش و وه‌رچه‌رخان ده‌پروخئ. ئینجا زه‌مینه‌ی له‌دایکه‌بوونی پیکهاته‌یه‌کی میژوویی نوێباو به‌ ناوی سۆشیا لیزم ناماده‌ ده‌بیت.

مارکس له‌ دوایین پلانه‌که‌ی له‌مه‌ر سیسته‌می خاوه‌نداریتی، باس له‌ سن قوناغی دیاریکراو ده‌کات: یه‌که‌م، قوناغی به‌ده‌ر له‌ چینیایه‌تی سه‌ره‌تایی که‌ تێیدا هه‌چ جوړه‌ خاوه‌نداریه‌تیه‌کی تایبه‌تی له‌ ئارادا نه‌بووه‌ و کۆمه‌لگا به‌ شیوه‌ی راوچیه‌تی به‌رێ چووه‌ (کۆمۆنی سه‌ره‌تایی). دووه‌م، قوناغی چینیایه‌تی که‌ به‌ره‌

چینی جۆراوجۆر لهسەر بنه‌مای چۆنیه‌تی که‌ک وه‌رگرتن له زه‌وی پیکهاتن. کۆمه‌لگا لی‌ره‌دا به‌ چوار چینی تایبته‌ دابه‌ش ده‌کریت: (۱) کۆمه‌لگای که‌ونارا که‌ هه‌مان سیسته‌می کۆیله‌دارییه‌ (بۆ وینه‌ له رۆمای کۆندا). (۲) کۆمه‌لگا ئاسیاییه‌کان که‌ له‌ ولاتانی ئاسیایی له‌سەر بنه‌مای کۆجینی ده‌سه‌لات له‌ ده‌ستی ئیمپراتۆریان فه‌رمانزها به‌رپۆه‌ چوو. (۳) کۆمه‌لگا ده‌ره‌به‌گایه‌تییه‌کان که‌ به‌ پیچه‌وانه‌ی ولاتانی ئاسیایی، کۆجینی ده‌سه‌لات له‌ ئارادا نه‌بووه‌ به‌لکوه‌ ده‌سه‌لات به‌ شیوه‌یه‌کی به‌ربلۆ له‌ لایه‌ن میرنشینه‌کانه‌وه‌ به‌رپۆه‌ چوو. (۴) کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری که‌ له‌ هه‌ناوی سیسته‌می ده‌ره‌به‌گایه‌تییه‌وه‌ به‌دی هات، له‌م کۆمه‌لگایه‌دا گرنه‌گرتین جۆری خاوه‌نداریتی له‌ کۆمپانیا پیشه‌سازییه‌کاندا به‌رچاوه‌ ده‌که‌وه‌ی و که‌ره‌سته‌ی به‌ره‌مه‌ینانی‌ش ته‌کنۆلۆجی نوییه‌.

سیه‌م، قۆناغی به‌ده‌ر له‌ چینایه‌تی کۆمۆنیستی که‌ به‌ باوه‌ری مارکس له‌ ناخی کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌دارییه‌وه‌ له‌دایک ده‌بی که‌ ئه‌ویش له‌ راستیدا به‌ره‌می ناتهبایی نیوان خه‌سه‌له‌تی کۆمه‌لایه‌تی به‌ره‌مه‌ینان و خاوه‌نداریتی تایبه‌تییه‌.

مارکس بۆ راگواسته‌ له‌ قۆناغی سه‌رمایه‌دارییه‌وه‌ به‌ره‌و سۆشیالیزم، باس له‌ قۆناغیکی میانه‌ به‌ ناوی «دیکتاتۆری پرۆلتاریا» ده‌کات که‌ تییدا چینی کرێکار، دوا‌ی دامه‌زانی دیکتاتۆریه‌تی خۆی، چینه‌کانی دیکه‌ وه‌لا ده‌نی و به‌ پیاوه‌کردنی سیسته‌می سۆشیالیستی، هه‌موو خه‌لکانی کۆمه‌لگا ده‌بنه‌ «کرێکار» و ئینجا جیاوازییه‌که‌ له‌ نیوان کاری ده‌ستی و فیکری و شار و دیهات نامی‌نیت. ئه‌م به‌شه‌ له‌ بۆچوونه‌کانی مارکس، چه‌ن‌دین جار له‌ لایه‌ن لایه‌نگرانییه‌وه‌ پینداچوونه‌وی به‌سه‌ردا کراوه‌ ته‌نانه‌ت له‌ کۆنگره‌ی ۲۲ ی حیزبی کۆمۆنیستی فه‌رنسا، مه‌سه‌له‌ی «دیکتاتۆری پرۆلتاریا» ره‌ت کرایه‌وه‌. تاکوو پینش هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی یه‌کیه‌تی سۆقیه‌ت و ئه‌وروپای رۆژه‌لات له‌ سالی ۱۹۹۱، سێ - یه‌کی خه‌شیمه‌تی جیهان له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی ئه‌و ره‌ژمه‌ سیاسیانه‌دا بوون که‌ سه‌ره‌له‌ره‌ه‌نی ئه‌ندیشه‌کانی مارکس بوون. کاردانه‌وه‌ی مارکس، جیاوازی له‌ جیهانی ئه‌ندیشه‌، به‌ستی‌نی کۆمه‌لناسی و فه‌لسه‌فه‌ و ئابووری و تیۆری کولتووری‌ش گرتۆته‌وه‌.

مارکسیزم - لینینیزم مارکسیسم - لینینسم Marxism-Leninism

ئه‌م زاراوه‌ له‌ گه‌رمه‌ی مشتومه‌ر ئایدیۆلۆژییه‌کانی پاش مه‌رگی لینین هاته‌ ئاراوه‌ بۆ وه‌ده‌رنانی دوژمنانی ستالین. له‌ ژێر سه‌رده‌یری ئه‌م ناوه‌دا مارکسیزم، به‌ پینی تیروانینی ستالین بۆ تیۆر و کرده‌وه‌ی لینین، سه‌ره‌له‌نوێ پیناسه‌ کرایه‌وه‌. ئه‌م تیروانینه‌ شه‌رعییه‌تی ده‌به‌خشی به‌ سیاسه‌ته‌کانی ستالین و تا ده‌هات پینگه‌که‌ی وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌کی سیاسی و ئایدیۆلۆژیک قایمه‌تر ده‌کرد. پاش سه‌رده‌می ستالین، ئه‌م چه‌مه‌که‌ بوو به‌ نیشانه‌ی په‌وابوونی ده‌سه‌لاتی ریه‌رانی داها‌توو. هه‌ره‌ها له‌ گه‌رمانی کیشمه‌کیشی نیوان جه‌مه‌سه‌ره‌کانی کۆمۆنیزمدا بوو به‌ بنه‌مایه‌کی ئایدیۆلۆژیک بۆ تاوانبارکردنی هه‌ر چه‌شه‌ «لادان»یک له‌ ریه‌باز و باوه‌ری مارکسی. له‌ میانه‌ی مشتومه‌ری چین و سۆقیه‌ت، رووسه‌کان چینیان به‌وه‌ تاوانبار ده‌کرد که‌ له‌ ره‌بازی مارکسیزم - لینینیزم لایداوه‌ به‌لام چینیه‌یه‌کان ریگای خۆیان به‌ره‌و ئایدیۆلۆژی «مارکسیزم - لینینیزم»

مائۆئىزىم» هەلبەرزاردبوو.

ماركسىزم – لىنىنىزم، ئاوەلناوتىك بوو كە پىشتەر زۆرىەى حىزبە كۆمۆنىستىەكان بۆ ئاوبردەكردنى ئايدىيۆلۆژى خۆيان بەكارىان دەبرد و بەم بۆنەوە خۆيان لەو حىزب و لايەنە ماركسىيانەى كە باوەرىان بە رىبازەكانى ماركس لەمەر شۆرشى سۆشىاليستى و دىكتاتورى پرۆلتارىا نەبوو جيا دەكردەو. ئەم رىبازە لە بنەردتا ئايدىيۆلۆژى بزوتنەوەى كرێكارى بوو بەلام لە كردهودا لە هەندئى لە لاتان بوو بە ئايدىيۆلۆژىاى رەسمى و كۆنەپارىزى چىنى دەسەلاتدار و بۆرۇكراسى دەولەتى.

Neo-Marxism

ماركسىسم جەدېد

ماركسىزمى نوئى

ئەم زاراوہ پىناسەيەكە بۆ لايەنگرانى «قوتابخانەى فرانكفۆرت». قوتابخانەى فرانكفۆرت لە سانى ۱۹۲۰ بە ناوى «سەنتەرى لىكۆلئىنەوەى كۆمەلایەتى فرانكفۆرت» بە پالپشتى تىۆرى رەخنەيى و بە سەريەرشتى ماركس هۆركهايمر(۱۹۷۳ – ۱۸۹۳) دامەزرا. ئەم قوتابخانە كە دواتر بىرمەندانىكى وەك تىئودۆر نادىرئۆ، هېزىرت ماركۆزە و ئىرىش فرۆم ى بەخۆ بىنى، بوو بە مايەى دوو پىداچوونەوەى گرنگ بە بىروباوەرەكانى ماركسدا:

يەكەم، تىۆرى رەخنەيى روى كرده گۆزبانكارىيەكانى دەروونشيكارى و بە تايبەت ماركۆزە و فرۆم هەوليان دا بۆ تىهەلگىش كردنى تىۆرىيەكانى ماركس و فرۆيد. دووهم، هۆركهايمر و ماركۆزە، گەيشتنە ئەم قەناعەتە كە پرۆلتارىا بووئە بەشيكى سىستەمى سەرمایەدارى و هيزى خۆى بۆ گۆزبانكارى كۆمەلایەتى و شۆرش لە دەست داو.

ماركسىزمى نوئى هەروەها بە لايەنگرانى چەپى نوئى* و شروڤەكارانى ماركس دەگوترى كە لە نەرىتى ماركسىزم – لىنىنىزم لاياندابى و روىان كردهيتەوە خودى ماركس. زۆرىەى ئەم كەسانە ئەنگلئس و لىنئىن بە بەرىرسى بەهەلە تىگەيشتنى ئەندىشەكانى ماركس دەزانن و وەلاى دەنئىن.

سەرچاوەى لايەنگرى ئەم گرووپە دەگەرئتەوە بۆ نووسراوہ سەرەتاييەكانى ماركس، بۆ وئىنە ئايدىيۆلۆژىاى ئەلمانى و دەستووسە ئابوورى وەفەلسەفییەكان و بىركردنەوہ دەربارەى بنەماكانى ماركسىزم. بە واتايەكى دىكە سەرنج دان بە لايەنى هىگلى و يۆتۆيىايى و رۆمانسىيەتى نىوان ئەندىشەى ماركس، لەبرى ئابوورى پەرسىتى و جەخت كردن لەسەر نامۆگەرئتى لەجياتى پىداگرتن لەسەر بەرەمھىنانى مرۆڤ.

ئەم گەرانەوہ بۆ سەرچاوەكانى ئەندىشەى ماركس، لە كتیبىكى وەك وشىيارى چىنايەتى و مېژوو بەرەمى گىئۆرگ لۇكاچ(۱۹۷۱ – ۱۸۸۵) دەبىندرى. لۇكاچ، يەكەم بىرمەندىكە كە بە شىواوزىكى سىستەماتىك، لە ماركسەوہ گەرايەوہ بۆ هىگل و پرۆلتارىاى ماركس – كە هەلگرى ئاگابى مېژووىيە – دەخاتە جىنى «رۆح» لە فەلسەفەى هىگىلدا.

ماركسىزمى نوئى، زياتر رىبازىكى ئەكادىمى لە ئەژماردئت و لە كردهوەى سياسىدا كارىگەرىيەكى ئەوتۆى نەبوو.

مافی دهره - سنووریی

حقوق برون مرزی

Exterritoriality

بهو مافانه دهگوتری که ولاتیك به كسانیکى بیانی تایبته كه لهو ولاته‌دا دهرژین دهیبه‌خشیت. به پیئی ئەم مافانه ئەگەر بیئتوو ئەو كسانه تاوانیک ئەنجام بدن، ئەوا دادگاكانی ئەو ولاته ناتوانن دادگاییان بكهن. هه‌لبه‌ته ئەم رێسایه بالیوز و نوێنه‌رانی سیاسی ده‌وله‌ته‌كان ده‌گرتیه‌وه و كسانى ئاسایى ناگرتیه‌وه. ئەم مافانه پاراستنى ئەم جوړه كسانه و خیزانه‌كانیان ده‌گرتیه‌وه. له سه‌ده‌ی نۆزده‌هه‌م ده‌وله‌ته داگیركهره‌كان لهم رێسایه كەلكی نابه‌جییان وه‌رگرت و به ناوی كاپیتۆلاسیون* ئەم مافانه‌یان بۆ هه‌موو هاوولاتیانی خۆیان مسۆگهر كرد و به‌سه‌ر ده‌وله‌تانی لاواز ده‌یانسه‌پاند.

مافه سرووشتییه‌كان

حقوق طبیعی

natural rights

ئەم چه‌مكه له ئەندیشه‌ی ئەوروپا، پێشونه‌یه‌كی دێرینی هه‌یه به‌لام زێده‌تر له سه‌ده‌كانی ۱۷ و ۱۸ بره‌وی په‌یدا كرد. مافه سرووشتییه‌كان بریتین لهو مافانه‌ی كه به پیئی «یاسای سرووشتی» دراوه به تاکی مرۆڤ و شتیکی نه‌گۆڤ و حاشاهه‌لنه‌گره و بۆ هه‌موو كه‌سیك یه‌كسانه. بیرمه‌ندانى سیاسى ئەوروپا ئەم مافانه به مافیك ئەزانن كه مرۆڤ له پیش به‌دیها‌تانی ده‌وله‌ت، به شیوه‌یكی خۆرسك و سرووشتی لێی به‌هه‌روه‌ر بووه. سه‌ره‌كی‌ترین مافه سرووشتییه‌كانی مرۆڤ بریتین له: مافی ژيان، مافی ئازادی و مافی یه‌كسانی.

هه‌ندئ له بیرمه‌ندانى سیاسى دوو زاراوه‌ی «مافی یاسایی» له گه‌ل «مافی سرووشتی» جیا ده‌كه‌نوه‌و زیاتر له سه‌ر مافی یاسایی له‌نگه‌ر ئەگرن. ئەم جیوا‌زییه تاكوو سه‌ره‌تا‌كانی سه‌ده‌ی بیسته‌م ده‌وامه‌ی بوو، له‌سه‌ودوا «مافی یه‌كسانی بێ فەرق و جیوا‌زی بۆ هه‌موو ئەندامانی بنه‌چه‌ی مرۆڤ» راگه‌یاندرنا و ئەم ده‌سته‌واژه له جاپانامه‌ی گه‌ردوونی مافی مرۆڤ (بیرانه‌ مافه‌كانی مرۆڤ) كه له كۆمه‌له‌ی گشتی نه‌توه‌یه‌كگرتوو‌ه‌كان (۱۹۴۸) له پاريس په‌سند كرا هاته‌ ئاراوه.

ناوه‌روکی بوێرانه‌ی بیروكە‌ی مافه سرووشتییه‌كان كه له سه‌ده‌ی ۱۷ سه‌ری هه‌لدا، ئەم بنه‌مايه بوو كه حوكمه‌ت ئەبێ له‌سه‌ر خواست و ره‌زایه‌تی خه‌لك دا‌بمه‌زێت. لایه‌نگرانی ئەم تیۆرییه به‌م قه‌ناعه‌ته گه‌یشتن كه «كۆمه‌لگای سیاسی» خۆی به‌ره‌مه‌می په‌یمانیکى كۆمه‌لایه‌تییه. له‌م رووه‌وه خواستی خه‌لك، ته‌نیا یه‌كسانی و عه‌داله‌ت بووه و یه‌كسانیش ده‌ركه‌وتیك بووه بۆ ئەو په‌یمانە كۆمه‌لایه‌تییه.

مافی سیاسی

حقوق سیاسی

politicoal rights

مافی سیاسی بریتییه لهو مافانه‌ی كه له یاسای گشتی ناوخۆی، ته‌نیا به هاوولاتیانی خۆجیبی ولاتیك ئەدرئ و بۆ به‌هه‌رمه‌ند بوون لێی ئەبێ بییته شارۆمه‌ندی ئەو ولاته. كه‌واته ئەم مافه بۆ خه‌لكانی بیگانه و هه‌نده‌رانی له ئارادا نییه تاكوو نه‌توانن له كاروباری ناوخۆی ولاتیکی‌تر ده‌ستبۆه‌ردان بكهن. هه‌ندیک پێیان وایه كه به‌خشینی ئەم مافه به كه‌سیكی لاوه‌كی، دژایه‌تی هه‌یه له گه‌ل یاسا نیونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌كاندا، كه‌واته بۆ ریزگرتن له‌م یاسایه‌ش بیته‌ ده‌وله‌تان، ئەم مافه نابه‌خشن.

ئێران، خاقانی چین، دیوپوترای هیندستان و ئەوروپای سەدەکانی ناوەراست تاکوو پیش شوپشی
فەرەنسە. ئەمانە هەموویان خۆیان بە سێبەری خوا و نوێنەری ئەو لە سەر قەڵەمپەوی حوکمەتەکانیان
ناوێردە کردوو.

دوای سەرھەڵدانی بزاقە رزگارێخوازەکانی لیبرالیزم و دیموکراسیەت، ئەم جۆرە رژیمانە جێی خۆیان دا
بە رژیمی دەستووری و دەسەلاتی راستەقینە گەرایەووە بۆ خەڵک و دەولەتیش لە بەرامبەر خەڵک خۆی بە
بەپرس دەزانی.

Human Rights

حقوق بشر

مافەکانی مرۆڤ

مافی مرۆڤ، شیوازێکی نوێیە لە تیۆری مافی سروشتی کە یەکەم جار جان لاک (١٦٢٢-١٧٠٤) فیلهەسووفی
ئینگلیزی، تیشکی خستە سەر و دواتر بە ناوی مافی مرۆڤ لەقەڵەم درا. مافی مرۆڤ بە کۆمەڵە مافیەکان دەگوترن
کە ئینسانەکان بە حوکمی ئینسان بونیان - نەك لە بەر یاسا - ئەبێ لێی بەهەرەوەر بن.

یەکەمین قەرار و پرێاری نیو نەتەوێی بۆ داوکی کردن لە مافی مرۆڤ، بۆ پشتیوانی کردن لە مافی خەڵکانی
دەرەکی لە بەرامبەر نازاردانی مەقاماتی خۆجێیی بوو. بە درێژایی سەدەی ١٩ زۆرەیی دادگا
نیونەتەوێیەکان، نیمیچە قانوننێکیان بۆ رەفتار کردن لە گەڵ خەڵکانی بیگانه پەسند کرد... لە پاش شەپری
جیھانی یەکەم، زنجیرە پەیماننامەییەکان لە ئێوان دەولەتە ئەوروپییەکان وازو کرا کە چەن وڵاتی ئەوروپی بە
پشتیوانی کردن لە کەمینه نەتەوێی و ئایینی و نەژادییەکانی پێمل دەکرد و کۆمەڵی نەتەوێکانیش بە سەر
ئەم پرێارەدا چاودێری دەکرد.

یاسا نیونەتەوێیەکان بە گشتی گوێ نادەنە پێوھندی دەولەت و شارۆمەندەکانییەو بەلام ئەگەر بێتو
ئەم پێوھندییە دوور بێ لە بنەمای ئینسانی و دژ بە عدالەت راوھستی و وێژدانی مرۆڤ بەرژێنن، ئەوا ناچار
نەبێت خۆی تێھەلقوتێنن. بۆ وێنە پاش سەدەی ١٩ بازرگانی کردن بە کۆیلە بە تەواوی مەحکووم کرا و
دوای کوشتاری بە کۆمەڵی ئەرمەنییەکان بە دەس عوسمانی، وڵاتانی ئەوروپی کەوتنە ھەول و دەولێکی
زۆرەو بەلام ئەو شتە کە داوکی نیونەتەوێی لە مافی مرۆڤ بەریلاو کرد، جەنایەت و کوشت و کوشتاری
کەمینه و دانیشتووانی وڵاتە داگیرکراوەکان بە دەس رژیمی نازییەو بوو.

لە کۆنفەرانسی سان فرانسیسکو (١٩٤٥) کە بۆ دەرکردنی بەیاننامەیی نەتەوێە کگرتووەکان ساز دراو
زۆرێک لە وەقە نوێنەرایەتیەکان، پێداگریان کرد کە لە بابەت مافی مرۆڤ و بەیاننامەیی نەتەو
یە کگرتووەکانەو، ھەندێ پێشنیاز بکریت بەلام لە بەر ناستەنگی و گرینگی بابەتەکان ئەم کارە نەکرا و تەنیا
لەچەن شوێنی بەیاننامە کە بەزاراوەی مافی مرۆڤ نامازە کرا.

بەیاننامەیی جیھانی مافەکانی مرۆڤ: کۆمیسیۆن، بەیاننامەکە لە مانگی ژووەنی ١٩٤٨ نامادە
کرد و کۆنگرەیی گشتی لە دانیشتنی ١٠ی دیسەمبەری ١٩٤٨ بە تیکرای دەنگ پەسندی کرد. (٦ ئەندامی
بلوکی سوڤیەت و عەرەبستانی سەعودی و ئەفریقای باشور لە دەنگدان خۆیان پاراست) کۆنگرە

به‌یادنامه‌ی وهك «په‌یمانئێكى هاوبه‌ش بۆ هه‌موو گهل و نه‌ته‌وه‌كان» راگه‌ياند و هاوكات ده‌بوا هه‌مووان «به‌فێركردن و په‌روه‌رده‌ بۆ رێزداران به‌م ماف و ئازادىيانه‌ تێبكوژن و به‌هه‌نگاوانى كاوه‌خۆ له‌ ناستى نۆونه‌ته‌وه‌یى، ناساندن و پاراستنى له‌ سه‌رانسه‌رى جیهاندا مسۆگه‌ر بكه‌ن».

به‌یادنامه‌كه‌ جگه‌ له‌ په‌رهنسییى مافه‌ سیاسى و مه‌ده‌نییه‌ په‌سندكراوه‌كان له‌ ده‌ستوره‌ بنچینه‌یى و دیموکراتیکه‌كان، چه‌ندین مافى ئابوورى و كۆمه‌لایه‌تى و كه‌لتوو‌ریشى تیا گونجاوه‌. یه‌كه‌مین باب‌ه‌ت له‌م مافانه‌، بریتیه‌یه‌ له‌: مافى ژيان، مافى ئازادى و ناسایشى تاك، پاراستنى تاك له‌ به‌رامبه‌ر زیندانى كردنى نایاسایى و ناردنه‌ تاراوگه‌، مافى داكوکى كردن له‌ دادگایه‌كى دادپه‌روه‌رانه‌ و ئازاد و سه‌ره‌خۆ و بێلایه‌ن، ئازادى نه‌ندیشه‌ و وێژدان و ئایین و ئازادى كۆبوونه‌وه‌ی ناشتى خوازانه‌. له‌ به‌یادنامه‌كه‌دا چه‌ن مافیكى نوێ گونجاوه‌ كه‌ بریتیه‌یه‌ له‌: مافى ناسایشى كۆمه‌لایه‌تى، مافى ئیش و كار، مافى په‌روه‌رده‌، مافى هاوبه‌شیتى له‌ ژيانى كه‌لتوو‌رى كۆمه‌لگا و مافى به‌هره‌مه‌ندى له‌ هونه‌ر و پيشه‌كه‌وتنى زانست و به‌ره‌مه‌كانى.

پشتیوانى له‌ مافى مرۆڤه‌ له‌ ئه‌وروپا: داكوکى كردن له‌ مافى مرۆڤه‌ ته‌نیا له‌ نه‌ستۆى نه‌ته‌وه‌ یه‌كگرتووه‌كان نییه‌و ئیستا چه‌ن رێكخراوه‌ی نۆونه‌ته‌وه‌یى ئەم ئه‌ركه‌ به‌ ئەنجام ئەگه‌یێن. بۆ وێنه‌ «رێكخراوه‌ی لیبوردنى نۆونه‌ته‌وه‌یى» یان «په‌یماننامه‌ی ئه‌وروپایى مافى مرۆڤه‌، سه‌ر به‌ ولاتانى ئه‌وروپایى رۆژاوا. له‌ سالى ۱۹۵۹ «دادگای ئه‌وروپایى مافى مرۆڤه‌» بۆ پیاوه‌كردنى ئەم په‌یماننامه‌ دامه‌زرا و هه‌موو كه‌سێك، بۆى هه‌یه‌ له‌ ده‌وله‌تى خۆى، داد بۆ ئەم دادگایه‌ به‌ریت و شكات بكات. به‌م پێیه‌ بۆ پشتیوانى راسته‌وخۆى نۆونه‌ته‌وه‌یى له‌ مافى مرۆڤه‌، ئەم هه‌نگاوانه‌ نراوه‌.

ده‌قى به‌یادنامه‌ی جیهانى مافه‌كانى مرۆڤه‌

له‌ لایه‌ن كۆمه‌لى گشتى رێكخراوه‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌كگرتووه‌كان له‌ به‌روارى ۱۰ى ديسه‌مه‌برى ۱۹۴۸ دا په‌سند كرا و ئەم رێكخراوه‌ له‌ هه‌موو ئەندامان داواى كرد به‌یادنامه‌كه‌ بلاو بكه‌نه‌وه‌ و به‌ تايه‌ه‌ت بۆ شیکردنه‌وه‌ له‌ ناو قوتابخانه‌ و ناوه‌نده‌ په‌روه‌رده‌ییه‌كان، کارناسانى بکړیت. بته‌رته‌ی ئەم به‌یادنامه‌ له‌ پيشه‌كى ده‌ستوورى بنچینه‌یى ۱۷۹۱ فه‌رهنسه‌دا هاتووه‌. به‌یادنامه‌ كه‌ بریتیه‌یه‌ له‌ یه‌ك پيشه‌كى و ۳۰ ماده‌ كه‌ به‌م پێیه‌ی خواره‌وه‌یه‌:

پيشه‌كى

له‌به‌ر ئه‌وه‌یكه‌ وێژدانى هه‌موو ئەندامانى كۆمه‌لى مرۆڤه‌ و مافى یه‌كسان و نه‌گۆڤرى ئەم جقاته‌ بنه‌ماى ئازادى و عه‌دالته‌ و ناشتیه‌یه‌ له‌ جیهاندا

له‌به‌ر ئه‌وه‌یكه‌ بێناگایى و سووكایه‌تى كردن به‌ مافى مرۆڤه‌ ئاكامیكى دێندانه‌ی واى لیکه‌وتۆته‌وه‌ كه‌ وێژدانى مرۆڤى هه‌ژاندووه‌ و به‌دیهاى جیهانىك كه‌ تێیدا كۆمه‌لى مرۆڤه‌ بۆ ده‌ربیرنى بیروپا ئازادین و دوور بن له‌ مه‌ترسى و هه‌ژاری، گه‌وره‌ترین ئاواتى مرۆڤه‌ راگه‌یێندراوه‌

له‌به‌ر ئه‌وه‌یكه‌ پێویسته‌ به‌ پیاوه‌كردنى یاسا له‌ مافى مرۆڤه‌ پارێزگارى بکړیت تاكوو مرۆڤه‌ وه‌ك دوا...

چاره ناچار نهییت به دژی ستهمکاری راپه ریت

له بهر ئه وهیکه پنیوسه ته وای گهلانی جیهان بۆ په رهدان به پیوهندی دۆستانه گال بدرین؛
له بهر ئه وهیکه گهلانی نه ته وه یه کگرتوو هکان دوپاتیان کردبو وه که به وایهکی قایمیان به مافه
سه ره کییه کانی مروۆ و کهرامهت و بایه خی تاک و یه کساننی مافی ژن و پیاو هیه و به ریاریکی شیلگبرانه بیان
داوه که به پیشکه وتنی کۆمه لایه تی یارمه تی بگه یهن و له ژینگه یهکی نازادانه تر ژیانیکی باشر به دی بینن؛
له بهر ئه وهیکه دهوله تانی ئه ندام په یمانیان داوه که به هاوکاری نه ته وه یه کگرتوو هکان، ریزی جیهانی و
پاراستنی مافی مروۆ و نازادییه سه ره کییه کانی دابین بکن

سه ره نهجام؛ له بهر ئه وهیکه باش له ماف و نازادییانه تی بگه یهن چونکا بۆ وه فاداری به م په یمانه
گرنگایه تیه یهکی زۆری هیه:

کۆنگره ی گشتی ئه م به یاننامه جیهانییه ی مافی مروۆ وه ک ناواتی هاو به شی هه موو گهلانی ئه م سه ره زه مینه
را ده گه یینن تا هه موو کهس و هه موو به شیکی کۆمه ل ریزی بۆ دابنن و به راهینان و په روه رده ئه م ماف و
نازادییانه په ره بدن و به هاو بیری نه ته وه یی و نیونه ته وه یی هه ول بدن بۆ ناساندن و پیاده کردنیان؛ چ له
نیوان ئه ندامان و چ له دهره وه ی ئه نداماندا.

١

تی کرای کۆمه لی مروۆ، نازاد له دایک ده بن و له ناست شه رف و ماف، پیکه وه یه کسانن. هه موویان
خاوه نی عه قل و ویزدانن و ده بن له گه ل یه کتردا هه ل سوکه وتی برایانه بیان هه بییت.

٢

١- هه ر که سیك بۆی هیه بن هه یج جیاوازییه ک به تایبهت له بواری ره گه ن، ره نگ، زایه ند، نایین و به روائ
سیاسی یان هه ر مه رامیکی تر، هه روه ها نه ته وه و پیگه ی کۆمه لایه تی و دارایی و زیند و خا ک له ته وای ئه و
ماف و نازادییانه ی له م به یاننامه دا ناو برده کراون، به هره مه ند بییت.

٢- هه مدیسان، نابئ له سه ر دۆخی سیاسی و داد په روه ری و نیونه ته وه یی و لاتیك، دهره ق به که سیك،
هه یج بیعه داله تیه ک ره ویدا، جا چ ئه م و لاته سه ره خۆ بییت یا بنده ست؛ چ خاوه نی ده سه لاتیکی سنووردار یا
نا نازاد بییت.

٣

هه ره که سیك مافی ژیان و نازادی و ناسایشی تاکه که سی هیه.

٤

نابئ هه یج کهس به کۆله یی وه مینیت و کرین و فرۆشتنی کۆله به هه ر شیوازیك بییت، قه ده غه یه.

٥

نابئ هه یج کهس ئه شه که نه ج و نازار بدریت یان له گه لیا ره فتاریکی سته مکارانه و دژه مرو قانه و
سووکایه تی ئامیز بکریت.

۶

کەسایەتی یاسایی ھەركەس، ەك مەوقەنك لە ھەموو شوێنك لە بەرامبەر یاسا دا بە رەسمییەت بناسرێت.

۷

ھەموو كەس لە بەرانبەر یاسادا یەكسانە و ماف ئەوەی ھەیە كە یاسا بە چاویك سەیری بكات و بە ەدالەت لە گەلێا رەفتار بكرێت. ماف ئەوەشی ھەیە كە لە بەرامبەر ھەر چەشنە بێەدالەتیەك كە ئەم بڕیارە پووچەل بكاتەو، راوەستێ و لە ناستی ھەر پالئەرك كە ئەم دۆخە تێك بدات، یاسا پشتگیری یەكسانی لێ بكات.

۸

لە بەرامبەر ئەو كەردەوانەي كە مافە سەرەكییەكانی تاك ئەخەنە مەترسییەوہ - ئەو مافانەي كە دەستووری بنچینەیی یان یاسایەکی تەری پێی بەخشییەت - ھەر كەس ماف ئەوەی ھەیە پەنا بەرێتە بەر دادگایەکی نەتەوہیی ناشتی خواز.

۹

نابئ هیچ كەس لەخۆوہ دەسبەسەر بكرێ و بخرێتە بەندیخانە یان تاراوگەوہ.

۱۰

ھەر كەس بئ هیچ فەرق و جیاوازییەك، ماف ئەوەی ھەیە سكاڵا بەرێت بۆ دادگایەکی سەرەخۆ و بێلایەن و لەوێش بە شێوہیەکی ناشكرا و دادپەرورەنە، ماف و داواكانی تاوتوێ بكرێن یان بە ھەر شتێك تۆمەتبار كرابێت، لە سەری بڕیار بدرێت.

۱۱

۱- ھەركەسێك تۆمەتی كەتێنكی لێدرابئ، پێش وەخت، «بئ تاوان» لە ئەژمار دێت مەگەر ئەوہیكە لە رەوتێكی دادپەرورەنەي گشتیدا كە ئەویش ئەبئ ھەموو بووارێك بۆ زامنكردنی پاراستنی ئەو كەسە رەخسایێت، لە باری یاساییوہ سەری ناشكرا بئ و پاشان تاوانبار لە قەلەم بدرێت.
۲- هیچ كەس لەبەر ئەنجامدان یا نەكردنی كەردوہیەك كە لە كاتی تێوہگلاندنا بە پێئ ماف نەتەوہیی یا نیونەتەوہیی، تاوان لە ئەژمار نەھاتووہ، نابئ سزا بدرێت. ھەرۆھا نابئ لە سزای كاتی تێوہگلانیوہ زیاتر سزا بدرێت.

۱۲

كەس بۆی نییە سەر بکێشێتە ناو ژبانی تاییەتی و کاروباری خیزان و شوینی ھوانەوہ یان نووسراوہ کانیوہ یان ناویانگ و شەرەف و ئابرووی بەکویتە مەترسییەوہ. یاسا دەبئ لە ھەركەسێك كە بەرەرووی ئەم جۆرە مەترسیانە بوویتەوہ پشتیوانی بكات.

۱۳

۱- ههركهس مافی ئهوهی ههیه كۆر و كۆبوونهوهی ناشستی خوازانه به نازادی رێك بخت.

۲- نابئ هیچكهس به زۆره ملی ناچار به بهشداری كردن له كۆبوونهوهیهك بكریت.

۲۱

۱- ههركهس مافی ئهوهی ههیه له ئیدارهی گشتی ولاتهكهیدا راستهوخو یان به هوی نوینهرانیك كه نازادانه ههلبێژدراين، بهشداری بكات.

۲- ههركهس مافی ئهوهی ههیه له ههلوهرجیكی یهكساندا پله ومهسنه به گشتیهكانی ولاتهكهی خوی بهدهستهوه بكریت.

۳- ئیرادهی گشتی، بنیات و بنهمای دهسهلاتی حوكمهته. ئهم ئیراده ئهبن له ریی ههلبێژدنیكی بیغهش و راست و رهوا بهرئوه بچیت. ههلبێژدنی ئهبن گشتی و یهكسان بیت و به دهنگی نهینی یا به چهشنیكی وا كه نازادی دهنگدان دهسته بهر بكات به ئهجام بگات.

۲۲

ههركهس وهك ئهندامیكی كۆمهنگا، مافی ناسایشی كۆمهلایهتی ههیه و ئهتوانی له ریی هاریكاری نهتهوهیی و نیونهتهوهیی، مافی ئابووری و كۆمهلایهتی و كهلتووریش كه بو پیگه و گهشهی نازادانهی كهسایهتی ئهو پیویسته، به له بهرچا و گرتنی پیکهات و سهراوهكانی هه ر ولاتیك به دوس بئینیت.

۲۳

۱- ههركهس مافی ههیه كار بكات، پیشهیی خوی به نارهزویی خوی ههلبێژرئ، خوازاری ههلوهرجیكی دلخۆشكهر بو كارهكهی بیت و له كاتی بیکاریدا پشتگیری لی بكریت.

۲- ههمووان مافی ئهوهیان ههیه كه به عدالته، له بهرامبهر كاری یهكساندا مووچه و پاداشی یهكسان وهرگرن.

۳- ههركهسیك كار بكات مافی ئهوهی ههیه به رهزامهندی و ئینسافهوه مووچهكهی پیدرئ تاكوو ژیانی خوی و خیزانهكهی به سههرهزی و شهرفهوه بهرئوه ببات و بو فراژبوونی ژیانی، له كاتی پیویست یارمهتی بدریت.

۲۴

ههركهسیك مافی چهسانهوه و ئاسوودهیی و گهشت و گوزاری ههیه. ئهبن كات و ساتی ئیشكردنهکی بهرئوشوین بیت و له كاتی پشوو دانیش نان بران به بیت.

۲۵

۱- ههركهس مافی ئهوهی ههیه ئاستی ژیان و تهندروستی و بههره داری خوی و خیزانهكهی له بواری خواردهمهنی و مال و چاودیری پزیشکی و خزمهتگوزارییه كۆمهلایهتییهكان بباته سهروهه. دیسانهوه مافی ئهوهی ههیه كه له كاتی بیکاری و نهخۆشی و پهككهوتن و بیوهكهوتنهوه و پیری یان هه ر حالهتیكی تر كه مرۆق خوی دهستی تیا نه بوو بیت و معاشهكهی له دهست بات، له ژیا نیكی ئابروومه ندانه بههرمه ند بیت.

٢- دایکان و مندالان مافی ئەویان ههیه له یارمهتی و چاودێری تایبەت بەههروهەر بن. مندالان، چ ئەوانەیی که به شه‌ری له دایک بوویت و چ ئەوانەش که هه‌رامزا بن، مافی ئەویان ههیه که به یه‌ک چاو سه‌یر بکړن.

٢٦

١- هه‌رکەس مافی ئەوه‌ی ههیه له په‌روه‌رده به‌هه‌رمه‌ند بێت. په‌روه‌رده ئەبێ لانیکه‌م تا قونای سهره‌تایی خۆبایی و هه‌تمی بێت. فێرکاری پیشه‌یی ئەبێ گشتگیر بکړی و ده‌رگا‌کانی خۆیندنی بالاش بۆ هه‌مووان ناوه‌لا بێ تا‌کوو هه‌رکەس به پنی توانستی خوی لیتی به‌هه‌روه‌ر بێت.

٢- په‌روه‌رده ئەبێ جوړی راپنج کریت که که‌سایه‌تی ئینسانی هه‌موو‌کەس ببوژنێ و ریزگرتن له ماف و نازادیه‌کانی مرقه‌ به‌پیزتر بکات. په‌روه‌رده ئەبێ فاماندنی قول و لیبوردن و ریزدانان بۆ بێر و بپوای نه‌یار و ته‌بابی نیونه‌ته‌وه‌یی و ره‌گه‌زی و ئایینزایی و هه‌روه‌ها په‌ردان به چالاکیه‌کانی نه‌ته‌وه‌یه‌ک‌گرتووه‌کان، بخاته‌ گه‌ر بۆ پاراستنی ناشتی و ناسایشه‌وه.

٣- دایک و باوک، له هه‌لبێژاردنی جوړی په‌روه‌رده‌ی مناله‌کانی خویان به نیسه‌بت که‌سانی‌تر، له پیش‌ترن و مافی له پێش‌تریان هه‌یه.

٢٧

١- هه‌رکەس مافی ئەوه‌ی ههیه که له ژبانی که‌لتووری کۆمه‌لگادا به‌شدار بێت و له بواری هونه‌ری و پیشکه‌وتنی زانستی و قازانجه‌کانی به‌هه‌روه‌ر بێت.

٢- هه‌رکەس مافی ئەوه‌ی ههیه له پشتگیری مادیی و مه‌عنه‌ویی ناسه‌واره زانستی و که‌لتووری و هونه‌ریه‌کانی خوی به‌هه‌رمه‌ند بێت.

٢٨

هه‌رکەس بۆی هه‌یه خوازیاری چه‌سپاندنی نه‌زمیکی واییت که له باری کۆمه‌لایه‌تی و نیونه‌ته‌وه‌یه‌وه، ئەو ماف و نازادیه‌کانی که له‌م به‌یاننامه‌دا هاتوون، ده‌سته‌به‌ر بکړی و به‌و پنی هه‌لسوکه‌وت بکات.

٢٩

١- هه‌موو‌کەس له کۆمه‌لگادا ئه‌رکی له ئه‌ستویه تا‌کوو گه‌شه‌ی نازادانه و بوورانه‌وه‌ی که‌سایه‌تی بۆ ناسان بکړیت.

٢- هه‌رکەس بۆ پیاده‌کردنی ماف و به‌هه‌رمه‌ندی له نازادیه‌کانی، ته‌نیا خوی پابه‌ند به‌و سنووربه‌ندییه یاساییه‌کانی که بۆ ناسین و پیاده‌کردنی ماف و نازادیه‌کانی خه‌لکانی‌تر و بۆ به‌رێوه‌چوونی خواسته ئه‌خلاقیه‌کان و ته‌کوژی کۆمه‌لایه‌تی و به‌هه‌رداری گشتی له کۆمه‌لگه‌یه‌کی دیموکراتیکدا قه‌راریان له سه‌ر دراوه.

٣- هیچ به‌ندیکی ئەم ماف و نازادیه‌کانه، نابێ دژ به نامانج و بنه‌ماکانی کۆمه‌لی نه‌ته‌وه‌یه‌ک‌گرتووه‌کان پیاده بکړیت.

له زاراوهی سیاسیدا به مانای دهست له کار کیشانهوهی کریکاران یا کارمهندانی دهزگاییکی نابووری یا ئیداری یا خزمهتگوزارییه بو وهرگرتنی مووچه یان داواى زیادکردنی. مانگرتن له دواى شوپوشی پیشهسازیهوه سهری هه‌لدا و چینی کریکار که لهو شوپوشه‌دا له دایک بوو، بو گه‌یشتن به مافه‌کانی خوی له به‌رامبه‌ر کاربه‌دهستاندا ئەم بزوتنه‌وهی ریکخست و له‌م ریکاهه مافه‌کانی خوی دهسته‌به‌ر ئەکرد.

له سه‌ره‌تا دا ده‌ولت و خاوه‌ن کاره‌کان، به شیوازی جو‌راوجو‌ر و ته‌نانه‌ت به یارمه‌تی هیزی پۆلیسه‌وه مانگرتنه‌کانیان تیک نه‌شکاند و سه‌رده‌سته‌ی مانگره‌کانیش غه‌لتانی خوین ده‌کران به‌لام له میانه‌ی سه‌ده‌ی ۱۹ به‌ملاوه به پینی خه‌باتی له‌پسان نه‌ها‌تووی کریکاران، هیدی هیدی مانگرتن رواله‌تیکی یاسایی به‌خووه گرت و کارمهندان و خویندکاران و... تاد گرت‌هوه. ئینجا له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه حیزب و ریکخواهه سیاسییه‌کان له مانگرتن بو گه‌یشتن به نامانجی سیاسی که‌لکیان وهرگرت. لایه‌نگرانی سه‌ندی‌کالیزم* و ئانارشیزم*، مانگرتنیان وه‌ک دارده‌ستیک بو روخاندنی ده‌ولت به کار هینا. له مانگرتنی گشتیدا کریکاران و فهرمانبه‌رانی ته‌واوی ده‌زگا نابووری و پیشه‌سازی و خزمه‌تگوزارییه‌کانی ولاتیک، بو گه‌یشتن به نامانجی سیاسی یان پیشه‌یی خویمان، ده‌ست له کار نه‌کیشنه‌وه. له رژیمه‌ دیکتاتۆرییه‌کان به پینی قانون مانگرتن پاوان و قه‌ده‌غیه.

له‌م ده‌ور و چاخه‌دا چونکا زو‌ر سه‌رنج ئەدرتته‌ کۆمه‌ل و کیشه نابوورییه‌کانیش ره‌هه‌ندیکی سیاسی له‌خو ئەگرن، جیا کردنه‌وه‌ی مانگرتنی پیشه‌یی له گه‌ل مانگرتنیک که ناکامی سیاسی به دواوه بی‌ت، زو‌ر دژوار بو‌ته‌وه.

Manifest

مانیفست

مانیفست

مانیفست له ریشه‌ی لاتینی *manifestus* به واتای راگه‌یاندراو وهرگیراوه. له زاراوه‌ی سیاسیدا بریتیه‌له راگه‌یاندراویک که له لایه‌ن کۆمه‌له، گرووپ یان ریکخواهیه‌ک بو ده‌ربیرینی بیروبوای سیاسی خویمان بلأو ده‌بیته‌وه. راگه‌یاندراوی سه‌روکی ولاتان یا کاربه‌ده‌ستانی بلأ له پێوه‌ند له گه‌ل رووداوی گه‌وره‌ی سیاسی ولاتیک یاخود له ناستی نیوده‌وله‌تیش به مانیفست له قه‌لهم دراوه. یه‌که‌مین به‌رنامه‌ی کۆمۆنیسته‌کان که له لایه‌ن مارکس و ئەنگه‌لس له سا‌لی ۱۸۴۸ بلأو کرایه‌وه، به مانیفستی حیزبی کۆمۆنیست نا‌وابانگی ده‌کرد.

Humanism

انسان باوری

مرو‌ة دۆستی/مرو‌ة‌گه‌رابی

مرو‌ة دۆستی یا هیومانیزم له وشه‌ی Human به واتای مرو‌ة وهرگیراوه. ئەم زاراوه له زانسته مرو‌یه‌کاندا مانای جو‌راوجو‌ری هیه‌ به‌لام به گشتی بریتیه‌ له کۆمه‌لێ تیسۆری که ریز بو مرو‌ة و خه‌سه‌لته ئینسانیه‌کانی داده‌نی و هه‌ز به گهوران و به‌خته‌وه‌ری مرو‌ة ده‌کات. هه‌روه‌ها بریتیه‌له فله‌سه‌فه و ریبازی مرو‌قایه‌تی که ژبانی ئاده‌میزاد له‌م جیهانه‌دا به گرنگتر ده‌زانێ له لیکۆلینه‌وه‌ی ناین و شتی مانایی و نه‌بینراو. به پینی ئەم ریبازه‌ په‌روه‌ده‌ شتیکی زو‌ر گرنگه بو گه‌شه‌سەندن و پینگه‌یشتنی توانسته‌کانی

له میژووی شارستانییهتی رۆژئاوادا مروّقپهروهی، ناوی بزوتنهوهیهک دهخاتهوه بیر که بوو به بنه‌مایه‌ک بۆ رینسانس و بووژانه‌وه‌ی زانست و کولتوور و هونه‌ر و چێ کردنی گه‌رگه‌فته کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کان، دوور له په‌روه‌ده و ده‌سه‌لاتی پایا نایینییه‌کان. ئەم بزاوته کولتووریه‌یی ئەوروپا به هۆی ناشنابوون له گه‌ل کولتووری که‌ونارای یۆنان و رۆما هاته‌ ئاراهه‌ تاکوو له به‌رامبه‌ر تاریکستانی فهره‌نگی سه‌ده‌کانی ناره‌است، کولتووریکۆی نوێ به‌ره‌مه‌ بینیت. دروشمی مروّقه‌ دۆستی له‌سه‌ر ئەم قسه‌ی پروتاگۆراس به‌نده‌ که ده‌یگوت مروّقه‌ پێوانگی هه‌موو شتیکه‌. به‌م پێیه‌ مروّقی خسته‌ جینی خواوه‌ند و کلێسه‌ و ماسیح و تاک گه‌ریتی و بیره‌ی دا به‌ خۆپه‌رستی ناوه‌زمه‌ندی و له‌بری باوه‌ر به‌ مانه‌وه‌ی رۆح و به‌لێنی به‌هه‌شت، خۆش‌بینی به‌م جیهانه‌ی به‌رجه‌سته‌ کرده‌وه. نایدیولۆژیای مروّقه‌ دۆستی دوو قوتابخانه‌ی لی که‌وتنه‌وه‌: یه‌که‌م، لیه‌رالیزم* که‌ بالانۆینی عه‌قلیکۆی شارستانی به‌ تایبه‌ت چینی رۆشنی‌ر بوو که‌ له‌گه‌ل کۆت و به‌نده‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا دژایه‌تی ده‌کرد و داوتر وه‌ک نایدیولۆژیای کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری مه‌ژمۆنی* په‌یدا کرد. دووه‌م، سۆشیا لیزم که‌ خه‌ونی به‌ چاکسازی و باشت‌کردنی باری گۆزه‌رانی چینی هه‌ژاره‌وه‌ ده‌بینی. نوینه‌رانی مروّقه‌ دۆستی له‌ ئەوروپا بریتین له‌: دانته، داڤینچی، مه‌یکل ئانژ، گالیله، دکارت، لۆتر، شکسپیر، نیوتۆن، سیرقانتس، کۆپرینیک، نه‌راسمۆس و بۆکاچیف.

مروّقناسی سیاسی انسان‌شناسی سیاسی political anthropology

ئەم لقه‌ زانستییه‌ ناوێته‌یه‌که‌ له‌ زانستی مروّناسی که‌لتووری و زانستی سیاسه‌ت که‌ سه‌روکاری له‌ گه‌ل هه‌ندی له‌ قوولترین کیشه‌ سیاسیه‌کانی کۆمه‌لگا سه‌ره‌تاییه‌کاندا بووه‌.

له‌ روانگی زۆریه‌ی مروّقناسانی سیاسیه‌وه، هه‌موو به‌ستینه‌کانی ژبان که‌ماتاکورتیک خه‌سه‌لتیکۆی سیاسییان هه‌یه‌ و ژبانی کۆمه‌لایه‌تی تیکرا پیکه‌تیکه‌ له‌ سیکۆچکه‌ی ململانی، ده‌سه‌لات و سولته‌. یه‌که‌مین ناسه‌واری مروّناسی سیاسی کتیبی فریدریش ئینگلۆس بوو له‌ ژێر سه‌ردیڤری سه‌رچاوه‌ی خیزان، خاوه‌نداریتی تایبه‌ت و ده‌وله‌ت (۱۸۴۴).

له‌م سه‌رده‌مه‌دا مۆتالا‌کردنی پێوه‌ندییه‌کانی ده‌سه‌لات له‌ ناخی ستراکتووری خیزان، عه‌شیره، نه‌ته‌وه‌ و زایه‌ند(سیکس) به‌ تایبه‌ت له‌ ولاتانی به‌ره‌و پێشکه‌وتن، بۆته‌ بابه‌تیک بۆ مروّناسانی سیاسی. ململانی و مشتومبری سیاسی له‌م ولاتانه‌دا زۆرت له‌سه‌ر ئەم مه‌سه‌لانه‌یه‌ و به‌ تایبه‌ت باسکردن له‌ دواهاتی سیاسی ئەتیکۆی و کیشمه‌کیشنی نه‌ته‌وه‌یی که‌وتۆته‌ به‌ر سه‌رنجی مروّناسی سیاسی. جیاوازی له‌م باسه‌ تازانه، بابه‌تی کلاسیکی مروّناسی سیاسی ئیستاش هه‌ر شیوازه‌ سیاسیه‌کانی پێش دروسبوونی ده‌وله‌ته‌. یه‌که‌مین شیوازی ریکخراوه‌یی ژبانی سیاسی له‌ قه‌وازه‌ی هۆزه‌کان سه‌ری هه‌لدا که‌ ستراکتووری ده‌سه‌لات له‌ نایاندا له‌ سه‌ر پێوه‌ندی خزمه‌به‌تی سازدرا‌بوو. چه‌ن هۆکاریک بوونه‌ هۆی گۆڕینی ئەم شیوازه‌ سیاسیه‌انه‌ به‌ره‌و ده‌وله‌تی ریکخراوه‌یی که‌ بریتین له‌: به‌رفراوان کردنی جوگرافیا‌ی ده‌سه‌لاتی هۆزه‌کان و سه‌رکه‌وتنیان،

زیادبوونی بهرهمی کشتوکال، ژۆربوونی حەشیمەت، پەرەسەندنی بیعەدالەتی کۆمەڵایەتی، پەرەسەندنی بازرگانی و گەورەبوونی شارەکان.

مروڤناسیی سیاسی، بۆ مروڤ وەك ئینساننیکى سیاسى ئەپوانى و تایبەتمەندییە هاوبەشەکانى ھەموو رێنخراوە سیاسییەکان لەبارى میژووێ و جوگرافیییەو پێناسە دەکات. ئەم واتایە لە کتێبى سیاسەتى ئەرسەتۆ کە لە بنەردتا مروڤ بە بوونەوهرێكى سیاسى ئەزانیت، بەرچاو ئەکەوێت.

New Man

انسان نو

مروڤى نو

ئەم زاراوە لە دەیهى ١٩٢٠ ھەواجى پەیا کردوو و لە زاراوەى سیاسى چەپدا بە واتای ئالوگۆپى ماھییەتى مروڤ و گۆرانی بەرەو بوونەوهرێكى نو، بەدەر لە ھەرچەشەنە فیز و دەمارێک، پێش راگەیشتن بە خوێ و خێزانەکەى، وەفادارى بە خەلک بە ئەركى سەرشانى دەزانن. ئەم جۆرە مروڤە، خاوەنى بیروپرایەكى نوێیە و شیوازی رابردووی خستۆتە لاو. تایبەتمەندى گرنكى ئەم مروڤە، سەرنج دانە بە داھاتوو لەبرى رابردوو، ئینساننیکى بە تەکوژە و وردەبینە، بپوای بە پلاندانان و رێنکخستنى کارەکانە، باوهرى بە زالبوونی مروڤە بە دەوروبەریا، بپوای بە پیاوہکردنى عدالەت و یەکسانى و زانست و تەکنۆلۆژییە.

Mossad

موساد

موساد

موساد زاراوەیەکی عیبریە کە بە واتای دەزگایە و سەردێرەکەى بریتیە لە:

Ha Mossad le Modein ve Tafkidim meyuhadim بە واتای دەزگای ھەوانگیری و راسپاردنە

تایبەتەکانە.

موساد، ناوی رێنخراوی ھەوانگیری و ئاسایشی ئیسراییلە کە لە سالی ١٩٥٢ دامەزراوە و ئیستا بە یەکیک لە رێنخراوە سیخورییە بەناوبانگەکانى جیھان دادەنرێت. ئەم رێنخراوە تۆرێكى گەورە و بەرھراوانى ھەوانگیری لە سەرئاسەرى جیھان و بە تایبەت لە رۆژھەلاتى ناوھراست و ولاتانى ئەفریقاییدا بلۆک کردۆتەو و لە ولاتانى ئەوروپى و ئەمریکاشدا بەدوای ھەر چالاکییەک دەکەوێت کە بەدزى ئیسراییل بێت و پووجەلى دەکاتەو. موساد لە گەل رێنخراوی ھەوانگیری ئەمریکا(سیا)* ھاوکارییەکی نزیکى ھەیە و دزەى کردۆتە ناو گەلیک رێنخراوەى ھەوانگیری دیکەش لە جیھاندا.

Dialectical Materialism

ماتریالیسم دیالکتیک

مەتریالیزمی دایەلیکتیک

تییۆرییەکی فەلسەفی دەربارەى میتافیزیک کە لە لایەن فەردریک ئەنگەلس - بۆ جەخت کردن لەسەر بۆچوونەکانى مارکس لەم بارەو - لە کتیبى ئانتى دورینگ (١٨٧٨)، و دایەلیکتیکى سرووشت (١٩٢٥) ئاراستە کراوە. (ھەلبەت ئەم زاراوە یەکەم جار لە لایەن پۆلخانوف بەکار براوە). ئەم فەلسەفە، پاش ئەوى کلک و گوێی کرا، بوو بە فەلسەفەى رەسمى حیزبە کۆمۆنیستەکان و «مەتریالیزمى میژووێ»* کامەل

مه‌ترالیلیزمی دایه‌لیکتیکی، تهنه‌ماده به‌راست و گرنگ‌ده‌زانن و به‌بناغهی گهر‌درون دایه‌ده‌نیت. ئەم فەلسەفە، سەرچاوه‌ی هه‌موو نیشانه و به‌ره‌مه‌کانی ژیان به‌مادی له‌قه‌لەم ئەدا و هه‌موو گۆر‌انکار‌یه‌کان به‌ماده‌په‌یوه‌ست ده‌کات که ئەم گۆر‌انکار‌یه‌نه‌ش به‌پینی کۆمه‌لێک یاسای تایبەت که پینی ده‌گوتری «دایه‌لیکتیک»، روو ئەدن. دایه‌لیکتیک* هه‌م شێوازی گۆپینی واقیعه‌کانه و هه‌میش شێوه‌ی دۆزین‌ه‌وه‌ی «یاسا‌کانی جووله‌ی ئەو واقیعه‌نه‌یه. ئەم قوتاب‌خانه پینی وایه که پره‌نسیپه‌کانی مه‌ترالیلیزمی دایه‌لیکتیک له‌گەڵ هه‌موو لقه‌ زانستییه‌کاندا ده‌خوینن‌ته‌وه.

مه‌ترالیلیزمی دایه‌لیکتیک، ماده له‌ ناوه‌زی مروۆ‌ه به‌ گرنگ‌تر ده‌زانن و ناوه‌ز به‌ ره‌نگ‌دان‌ه‌وه‌ی جیهانی ماده له‌ مێشکی مروۆ‌ه له‌ قه‌لەم ئەدات و هه‌موو شتیکی یان دیاردیه‌که به‌ ده‌ره‌نجامی جووله‌ی جه‌وه‌ری ماده شروقه‌ ئەکات.

مارکس، دایه‌لیکتیکی تهنه‌له‌ هه‌مبهر دیارده‌کان و کۆمه‌لگا ده‌به‌سته‌وه به‌لام ئەنگلس، رووبه‌ری ئەم فەلسەفە‌ی به‌ره‌و سرووش‌ت به‌ره‌ه‌وان کرد و له‌ ژێر کار‌یگه‌ری بیرو‌پرا‌کانی هینگل، پینی وابوو که جیهان (سرووش‌ت و ئەندیشه‌ و میژوو) ده‌کونه ژێر باری سێ یاسا: (۱) یاسای هه‌لگه‌پرا‌نه‌وه‌ی چه‌ندایه‌تی (کمیت) به‌ چۆنایه‌تی (کیفیت). (۲) یاسای ئالۆزی دژ‌ه‌کان (اضداد)، به‌ پینی ئەم یاسایه‌ جووله‌، ده‌ره‌نجامی دژ‌ایه‌تی نیوان ره‌گه‌زه‌ هاودژه‌کانی ناو سرووش‌ت و کۆمه‌لگا و میژروه. له‌ کۆمه‌لگای چینه‌ی‌ه‌تیدا له‌بهر ئەوه‌ی چینه‌کان دژی یه‌کتن، ململانی چینه‌ی‌ه‌تی ده‌بیته‌ مه‌رجیک بۆ فراژوتنی کۆمه‌لگا. (۳) یاسای ره‌تکر‌ده‌وه‌ی ره‌تکراو.

زۆریه‌ی زانایانی مارکسی که تهنه‌ما‌رکس به‌ سەرچاوه‌ ده‌زانن و بۆ ئەنگلس و لینین بایه‌خیکی ئەوتۆ قایل نین، به‌ مه‌ترالیلیزمی دایه‌لیکتیکیش – وه‌ک میتۆدیکی فەلسەفی – به‌هایه‌کی ئەوتۆ نادن، به‌ چه‌شنیک له‌م دوایانه‌دا حیزبه‌ کۆمۆنیستییه‌کانی فرەنسا و ئیتالیا، ئەم رێباز‌ه‌یان له‌گۆین فەلسەفە‌ی ره‌سمی حیزبه‌که‌ی خۆیان خسته‌ لاره‌.

مه‌ترالیلیزمی کولتووری ماتریالیسم فرهنگي Cultural Materialism

رێباز‌ێکی ره‌خنه‌گرانه‌یه که له‌ کۆتایی حه‌فتاکان و هه‌شتاکان له‌ بریتانیا هاته‌ ئاراوه‌ به‌لام ده‌رخستنی لایه‌نه‌کانی، له‌گۆین چه‌مکیکی تیۆری کار‌ێکی دژ‌واره. ئەم زاراوه‌ له‌ به‌ستینی مه‌ترالیلیزمدا شروقه‌ ده‌کریت چوونکا پینی وایه داموده‌زگا و ده‌سکرد و کرد‌وه‌ کولتوورییه‌کان، له‌ چه‌ند ره‌ه‌ندیکه‌وه‌ له‌ لایه‌ن پرۆسه‌ مادیه‌کان دیاری ده‌کرین و کولتور به‌ کردار‌ێکی مادی له‌قه‌لەم ئەدات.

مه‌ترالیلیزمی کولتووری، یه‌که‌مه‌جار له‌ لایه‌ن رایمۆند ویلیامز (۱۹۸۸ – ۱۹۲۱) رۆشنی‌هر و ره‌خنه‌گری کولتووری به‌ریتانی، وه‌ک میتۆدیکی تایبه‌تی خۆی و زاراوه‌یه‌کی ره‌خنه‌گرانه‌ ئاراسته‌ کرا. مه‌ترالیلیزمی کولتووری باوه‌ری وایه که هه‌ر تیۆرییه‌کی کولتووری (نه‌ک به‌ ته‌نیا تیۆری کولتووری مارکسی)، که قایل به‌ جیاوازی نیوان «هونه‌ر» و «کۆمه‌لگا» یان «ئه‌ده‌ب» و «پیشینه‌ی کۆمه‌لایه‌تی» بێت، باوه‌ری به‌ ته‌وه‌ری‌بوونی کولتور نییه‌ له‌ کۆمه‌لگادا (واته‌ شێوازی به‌ره‌مه‌پێنان، شکل و داموده‌زگا و چۆنیه‌تی به‌کارهێنانی).

روانگهوه نابین هیچکات، بۆ فۆرمه کولتوریهکان وهک دهقیکی ناوازه برونین بهلکوو دهبن له قهبارهی پیوهندی و پرۆسه میژوویی و مادیهکاندا سهیریان بکریت.

مهترالیلیزمی میژوویی ماتریالیسم تاریخی Historical Materialism

مهترالیلیزمی میژوویی پاژیکێ گرنگی فهلسهفه «مهترالیلیزمی دایهلیکتیک»* له نهژماردیته که له سهه بنهمای تیۆری مارکس دهبرارهی میژوو بنیات نراوه. مارکس ئەم تیۆرییهی به کورتی له پێشهکی کتێبه ناوآدارهکی خۆی به ناوی «تویژینهوهی ئابوویری سیاسی» (۱۸۵۹) هینایه ناراوه. ئەو دهنوسنی: «له بهرهمهینانی پیدایهستییه کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی ژياندا، له نیوان ئینسانه‌کان پێوه‌مه‌نییه‌کی دیاریکراو دیته کایهوه که له ویست و ئیراده‌ی ئەوان به‌ده‌ره، ئەم‌ش هه‌مان پێوه‌ندی به‌رهمه‌ینانه که گرێ‌داوی گه‌شه و فراژوتنی هیزه به‌رهمه‌ینه‌رکه‌انه. سه‌رجه‌می ئەم پێوه‌ندیانه ژێرخانی کۆمه‌لگا پیکدی‌نن که سه‌رخانی سیاسی و دادوه‌ری و فیکری (نایدیلۆجیکی) له‌سه‌ر ئەو ژێرخانه‌ داده‌مه‌زێت. شیوازی به‌رهمه‌ینان له ژيانی مادی دا چاره‌نوسنی تایبه‌ت‌ه‌ندیه کۆمه‌لایه‌تی و سیاسییه‌کان و ره‌وتی معنه‌وی ژيان دیاری ده‌کات. لێره‌دا وشیا‌ری مرۆف، چۆنیه‌تی ژيان و گوزه‌رانی دیاری ناکات به‌لکوو به‌ پێچه‌وانه‌وه، شیوازی گوزه‌رانی کۆمه‌لایه‌تی، ناستی وشیا‌ری ئەو دیاری ده‌کات... که شیوازی به‌رهمه‌ینان ده‌گۆرێت، سیما‌ی جیاوازییه کۆمه‌لایه‌تی و دابه‌شکارییه چینه‌یه‌تییه‌کانیش: به‌هه‌وای ئەم گۆزانه توشی وه‌رچه‌رخان ده‌بیته. ئەم گۆزانه‌کاریانه به‌ شیوازیکی دایه‌لیکتیکی و به‌ ده‌رکه‌وتنی دژایه‌تییه‌کانی هه‌ناوی واقیعه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان روونه‌دن که ناکامه‌کشی مەملانی چینه‌یه‌تییه ...»

به‌ پێی تیۆری مه‌ترالیلیزمی میژوویی، سه‌رچاوه‌ی ره‌وتی فراژوتنی میژوویی کۆمه‌لگای ئینسانی ده‌گه‌رێته‌وه بۆ جووله و گۆزانی دژبهره سه‌ره‌کییه‌کانی کۆمه‌لگا. دژایه‌تی نیوان چینه‌کانی کۆمه‌لگا، وزه‌یه‌کی پالنه‌ره بۆ ره‌وتی فراژوتنی ئەو کۆمه‌لگایه. له روانگی ئەم قوتابخانه‌وه جفاک و ره‌شه‌گه‌ل میژوو ده‌خولقێنن نه‌ک پالنه‌وانان. نه‌گه‌رچی ده‌وری رێبه‌رانی شۆرشگێز له میژوودا ره‌ت ناکاته‌وه.

مه‌ک کارتیسم مک کارتیسم Mc-Carthyism

ئهم زاراوه ده‌گه‌رێته‌وه بۆ جوۆف مه‌ک کارتی (۱۹۵۷-۱۹۰۹) سیناتۆری ئەمریکایی که له سا‌نی ۱۹۴۶ خۆی بۆ ویلايه‌تی ویسکانسین پالوتبوو. مه‌ک کارتی نوینه‌ری ئەندیشه‌ی توندپه‌وانه‌ی ئەمریکایی بوو به‌دژی لیبراله‌کانی ئەم و‌لاته و هه‌ندی له کاربه‌ده‌ستانی وه‌زاره‌تی ده‌روه‌ی به‌ لایه‌نگری له کۆمۆنیزم تۆمه‌تبار کرد و ژماره‌یه‌ک نووسه‌ر و رووناکبهریشی هه‌ر به‌م تۆمه‌ته‌وه کیشایه ژێر لێبهرسینه‌وه و گوشار. قوتناغی گه‌شه‌ی مه‌ک کارتیسم، سه‌رده‌می شه‌ه‌ری سارد یوو که به «شه‌ه‌ری پیروۆ» به‌دژی کۆمۆنیزم ناوی ده‌رکرد.

میتروپول

متروپول

Metropole

میتروپول له وشه یونانی Mteer به واتای دایک و Polis به واتای شار پیکهاتوو. ئەم زاراوه به شارێک دەلێن که ناوهندی چالاکیهکی تایبەت بێت و ههروهها به شارێک دهگوترێ که بنکهی ئۆسقۆق گهورهی تیدا ههملکهوتبێ. له زاراوهی زانسته کۆمه‌لایه‌تییهکاندا میتروپول بهو شارانه دهگوترێ که ریزه‌ی حه‌شیمه‌ته‌که‌ی له 7 ملوین کەس زیاتر بێت.

له زاراوهی سیاسیدا میتروپول به ولاتیکی کۆلۆنیالیست دهگوترێ که خاوهنی چه‌ند ولاتیکی ژێرده‌سته بێت. ده‌سه‌لاتی ئەم ولاته به هۆی ئەو تواناییه مانی و پیشه‌سازی و قازانچه زۆریه که له چه‌وساندنه‌وه‌ی ئەو ولاته کۆلۆنییه بدهستی هیناوه.

میتود

روش / اسلوب

Method

بریتیه له شیوازی مه‌ریفه و لیکۆلینه‌وه و پراکتیکی ئینسانی بۆ راهاتن به بابەتیکی دیاریکراو یان گه‌یشتن به نامانجیکی تایبەت. شیواز یان میتود، پرۆسه‌یه‌کی وردبینه‌وه و مووقه‌لاشه بۆ گه‌یشتن به زانست یان ده‌سه‌لات.

میگه‌لی ئینسانی

گله انسانی

Human Herd

کۆمه‌لیکی ئینسانی که وهک ناژهل، بێ راهان و بیرکردنه‌وه، کوێرکوێرانه شوین ریبه‌ره‌کانیان ده‌که‌ون و هاوشیوه‌ی ره‌فتاری ئەوان هه‌لسوکه‌وت ده‌که‌ن.

میلیتاریزم / سوپا په‌رستی

نظامیگری / میلیتاریزم

militarism

میلیتاریزم، چوار شیواز له‌خۆ ده‌گرێ: شه‌ره‌نگیزی، زالبوونی هیزه‌چه‌که‌داره‌کان به سهر ده‌وله‌ت، ستایشی سوپا و به هه‌روه‌م‌ز کردن بۆ گه‌یشتن به نامانجی چه‌که‌داری. کاتیک ئەم چوار شیوازه به تیکرا بێته کایه‌وه (وهک ژاپۆن له سه‌رده‌می هیدکی تۆجۆ 1940-1945) میلیتاریزم به ته‌واوی پاوه‌جی ده‌بێت. کاتیکیش دوو یا سێ شیواز بێته کایه‌وه، حاله‌تیکی ریزه‌یه‌یه.

میلیتاریزم، مانای زۆری لیبۆته‌وه. هه‌ندێ جار به واتای شه‌ره‌نگیزی یان سیاسه‌تی پاواخوازانه له ناست ده‌روه و ناماده‌بوون بۆ به‌ریاکردنی شه‌ر به کار هاتوو. له شوینی دیکه‌دا به واتای سه‌روه‌ری سوپا به‌سه‌ر داموده‌زگای ده‌وله‌ته. له که‌شیک وادا بۆ ئەوه‌ی داموده‌زگایه‌کی ده‌وله‌تی به میلیتاریزم ناو ده‌رکا، ئەبێ به‌ستینی ده‌سه‌لاتی چه‌که‌داری و مه‌ده‌نی به وردی لیک جودا بکریته‌وه و ده‌سه‌لاتی چه‌که‌داری به سهر ده‌زگا ئیداری و سیاسیه‌کاندا زال بێت. یه‌که‌مین نیشانه‌کانی جیاوازی ئەم دوو به‌ستینه له رژیمی پادشاهی ئێران له سه‌ده‌ی پینجه‌می پیش زاین به‌دیها.

پینودانگی سه‌ره‌کی بۆ ده‌رکه‌وتنی ده‌سه‌لاتی هیزه‌ چه‌که‌داره‌کان له ده‌وله‌تدا راده‌ی به‌هه‌ره‌دا.

سەریازەکانە لە دەزگای سیاسی ئەو ولاتەدا. نمونەیکە تەرەم جوۆرە حوکمەتە، ئیمپراتۆریەتی رۆمایە لە سەروبەندی کۆتایی ھاتنیدا.

دەسەلاتی ھیزی چەکدار بە سەر دامودەزگای حوکمەتدا ھەمیشە بە واتای بە کارھینانی سیاسەتی شەرخوازانە نییە لە ناست ولاتانی دیکەدا. بۆ وینە ژاپۆنی سەردەمی توکوگاوا و دیکتاتۆرییەکانی ئەمریکای لاتین. مانایەکی تری میلیتاریزم کۆنترۆل کردنی ژیان و کۆمەڵگایە لە لایەن ھیزە چەکدارەکانەوە. بەم ھەژمۆنییە کە بە حەزی چەکدارەکان کۆمەڵگا رێک ئەخات، دەگوترێ کۆمەڵگای «میلیتاریزە». جاری واش ھەیە لە دۆخیکی جەنگیدا تەواوی دامودەزگا کۆمەڵایەتیەکان دەکەوێتە خزمەت ھیزە چەکدارەکانەوە، بۆ وینە ولاتی بەریتانیا لە شەری دووھەمی جیھانیدا.

ن

ناتۆ: برونه ریکخراوهی پهیمانی ئاتلانتیکی باکووری.

Nazism

نازیسم

نازیسم

زاراوهی نازیسم، له وشه‌ی نازی Nazi وه‌گرراوه که ئه‌ویش کورتکراوهی ده‌سته‌واژه‌ی «هیزی ناسیۆنال سۆشالیستی کرێکارانی ئەلمانیا Deutsche Arbeiter Partei Nationalsozialistische» یه. ئەم حیزه پاش جهنگی جیهانی یه‌که‌م له ساڵی ۱۹۱۹ له شاری مۆنخ بنیات نرا و له میانه‌ی ساڵه‌کانی ۱۹۲۳ تا ۱۹۴۵ به‌سه‌ر ئەلمانیا دا حوکمه‌تی کرد. زاراوه‌ی نازیسم ئەغڵەب یۆ تیۆری و شیوازی حوکمه‌تی ئەلمانیا له سه‌رده‌می ئادۆلف هیتلەر (۱۸۸۹-۱۹۴۵) به‌کار ده‌برێ و هه‌ندێ جارێش له گه‌ل فاشیزم* و تیۆرییه‌ هاوشیۆمه‌کان له ولاتانی دیکه‌ی جیهاندا به‌ یه‌ک مانا لیکدراوه‌ته‌وه. فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی نازیسم، ئاوێتیه‌که‌ له فاشیزمی ئیتالیا، بیروبوای ناسیۆنالیستی کۆنی ئەلمانیا و تیۆری ره‌گه‌زیه‌رستانه‌ی بالاده‌ستیی ره‌گه‌زی ژرمن و مه‌زنایه‌تی سوپای پرۆس. ئەم بزوته، له‌دووی دامه‌زراندنی ئەلمانیا یه‌که‌ی به‌هیزی خاوه‌ن سوپایه‌کی مه‌زن بووه که ده‌یه‌ویست په‌رده‌بات به‌ سنووره‌کانی خۆی و یه‌که‌یه‌یه‌که‌ له‌ نیوان هه‌موو ولاتانی ئەلمانی زمان ساز بکات. شیوازی ئەم حوکمه‌ته، دیکتاتۆری و تۆتالیتاریزم بووه و له‌ پرۆیاگه‌نده و زه‌بروزه‌نگ که‌لکی زۆری وه‌رگرتوه. نازییه‌کان باوه‌ریان به‌ بالاده‌ستیی ره‌گه‌زی جێرمن هه‌بوو له‌ سه‌رانسه‌ری جیهاندا و له‌و برۆیا دا بوون که رۆژیک دادیت ئەلمانیا به‌سه‌ر هه‌موو جیهاندا فه‌رمانه‌هوایه‌تی بکات.

هیزی نازی له‌ کاتی دامه‌زرانیدا به‌رنامه‌که‌ی خۆی که له ۲۵ ماده‌ پێکهاتوو راگه‌یاند که هه‌ندێ له‌و خاڵه‌ بریتین له:

- ۱- نێمه‌ خوازیاری یه‌گرتنی هه‌موو گه‌لی ئەلمانیا یان به‌ مه‌به‌ستی دامه‌زراندنی ئەلمانیا یه‌که‌ی گه‌وره‌ له‌ سه‌ر بنه‌مای مافی خودموختاری گه‌لان.
- ۲- هه‌چکس، جگه‌ له‌ نه‌ته‌وه‌ی ئەلمانیا، واته‌ ئه‌وانه‌ی که خۆینی ئەلمانی له‌ ده‌ماره‌کانیان ده‌خروشن، هاوولاتی ئەم ولاته له‌ ئه‌ژمار نایه‌ت، که‌واته‌ یه‌ک جووله‌کش بۆی نییه‌ خۆی به‌ ئەلمانی بزانیته‌.
- ۳- له‌مه‌دووا په‌نابردنی خه‌لکی ولاتانی دیکه، جگه‌ له‌ ئەلمانیا یه‌که‌کان بۆ ئەم ولاته قه‌ده‌غه‌یه و ده‌بێ به‌ری پێ بگریت. داراش ده‌کین هه‌رچی خه‌لکی بیانی که له ۱۹۱۴/۷/۲ به‌ملاوه‌ هاتوونه‌ته‌ ناو خاکی ئەم ولاته، ده‌سه‌بجی ده‌رکړین.
- ۴- نێمه‌ خوازیاری پاوه‌جیکردنی سیسته‌میکی یاسایی ئەلمانی و پووجه‌ل کردنه‌وه‌ی یاسا‌کانی هاوپیوه‌ند به‌ رۆما و ئابینی کاسۆلیکین.

5- حیزب له مەسیحییەتی راستەقینە لایەنگری دەکات. حیزب و نەتەوێی ئەلمان له گەڵ جەوهەری ماتریالیستی جوولەکەکاندا بەشەر دیت.

حیزبی نازی به پنی هەندیک لهو خالانە، گەلیک بەلینی دناخۆشکەری به خەلک دا و گوتی هەموو بواره گرنگ و نەتەووبیەکان بههیز دەرکرن و بواری کۆمەڵایەتیش لهبەرچاو دەرگرت بەلام پاش ئەوێ که گەیشته دەسەلات هیچ یەک لهو بەلینانەئە نەبردهسەر و خەریکی پەرەپیدانی سەرمایەداری* و میلیتاریزم* بوو. به هۆی جەنگهوه هیچ ئاوپزکی له بواری ئابووری و گرفته نەتەووبیەکان نەدایهوه و پتر له جاران گرنگی به بالادەستی رهگەزی جیرمەن دەدا.

هیتلەر که رێبەرایەتی حیزبەکەئە به دەستەوه بوو، له سالی 1923 پاش کۆدەتایەکی بئناکام دەکووتە بەندیخانە. له زیندان کتیبی «خەباتەکم» دەنووسن که دواتر ئەم کتیبە دەبیتە کتیبیکی پیرۆز و مەرنامەئە نازییەکان. حیزبی نازی تاکوو هەلبژاردنەکانی 1930 بایەخیکی ئەوتۆئە نەبوو بەلام پاش سەرھەڵدانی قەیرانە ئابوورییەکەئە ئەم وڵاتە، خیرا گەشەئە کرد و بوو به گەورەترین و گەشبینترین هیزی سیاسی ئەلمانیا. دواوەوای ئەوه که هیدنپۆرگ، سەرکۆماری ئەلمانیا له 1933 هیتلەری وەک راپۆزکاری ئەم وڵاتە هەلبژارد، له ماوەئە چەند مانگێکدا هیتلەر کۆماری وایمار و حیزبەکانی دیکەئە هەلۆهشاندەوه و حیزبی نازی له گۆرەپانی سیاسەتی ئەلمانیا بوو به یەکەتاز. لەم سەرۆبەندەدا رەخنەگرتن قەدەغە کرا و نەیارانیش دوورخرانەوه بۆ ئۆردوگاکی کاری زۆرەملی. هەر ئەم سیاسەتە داگیرکارانەئە نازییەکان بوو که بووه هۆی هەلگیرسانی شەری جیهانی دووهم و ئەو هەموو مال و ئیرانی و کوشت و کوشتارەئە لیکەوتەوه. سەرەنجام حکومەتی نازی له سالی 1945 تووشی شکست هات و خاکی ئەلمانیا کەوتە دەست هاوپەیمانان و زۆرینەئە دەسەڵاتدارانی نازی له دادگاکی نورمبیرگ* بەدژی مرقایەتی به تاوانبار دەرچوون و به سزای خۆیان گەیشتن.

ناسینەوهی دوفاکتۆ/نیمچە سەرپهخۆ دوفاکتۆ/شناسایی De facto

له پێوهندی نیۆدەولەتیدا به مانای پەسندکردنی دەولەتیکە له لایەن دەولەتیکێتر و کردنەوهی سەری پێوهندی و پابەندی دوولایەنە له نیوانیان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو یا بئسنوور. دوفاکتۆ له روانگەئە یاسا نیۆدەولەتییەکاندا به دوو جۆر دیتە نارووه:

(1) ناسینەوهی واقع که بریتییه له دان پیدانان به هەبوونی دەولەت* یان وڵاتیکێ نوێ، لهگۆین دەولەتیکێ سەرپهخۆ و بەتوانا بۆ بەکارهێنانی هیز و دەسەلات له قەلەمەرەوهی وڵاتەکەئە خۆیدا. ئەم جۆرە ناسینە، بەری تەسکه چونکا ناستی پێوهندییەکان له دۆخیکێ نزمدا ئەمینیتەوه و پێوهندی دیپلۆماسی له نیوانیاندا ناکریتەوه.

(2) ناسینەوهی قانونی de jure که بریتییه له ناسینی دەولەت یان وڵاتیکێ نوێ، لهگۆین دەولەتیکێ سەرپهخۆ و بەتوانا له بەکارهێنانی هیز و دەسەلات له قەلەمەرەوهی وڵاتەکەئە خۆیدا و راپەراندنی پیمانان.

نیودهولهتییهکانی خوی. ئەم جوژه ناسینه، کۆی پیوهندی دیپلۆماسی و پارێزراوی نوێنهانی سیاسی لهخۆ دهگرێ.

Nationalism ناسیۆنالیزم

ناسیۆنالیزم

ناسیۆنالیزم له وشه‌ی nation به واتای نه‌توه* وه‌رگیراوه که نه‌ویش له ریشه‌ی لاتینی nasei به مانای له‌ه‌ایک بوون سه‌رچا‌ه‌ی گرتوه. به گشتی به لایه‌نگرانی بیروباوه‌ریک ده‌گوتری که پشتگیری له داب و نه‌ریته نه‌توهییه‌کانی خۆیان ده‌که‌ن تا کوو خاوه‌نی یه‌ک زمان و فه‌ره‌ه‌نگ و نایین بن و له قه‌له‌مه‌وه‌ی یه‌ک و لا‌تدا بزین. ناسیۆنالیزم له قاموسی یاسای نیوده‌وله‌تی‌دا بریتیه له فه‌لسه‌فه‌یه‌کی سیاسی که پێی وایه ده‌بن نه‌توه، یه‌که‌م هۆکار بێت بۆ پێناسه‌کردن و دامه‌زراندنی دامه‌زنگا سیاسیه‌کان به تایبه‌ت و لا‌ت‌ه‌کان. له‌م روانگه‌وه ناسیۆنالیزم ده‌بیته هۆی دامه‌زرانی و لا‌تیک یا به ره‌سمیه‌ت ناسینی مافه نه‌توهییه‌کانی گرووپیکی تایبه‌ت له ناستی نیونه‌توهی‌دا.

ئهم زاراوه که راسته‌وخۆ ده‌لاله‌تیکی سیاسی له‌خۆ ده‌گرێ، له کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده و سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزه، جینی خۆی له زمانه نه‌وروپیه‌کاندا کرده‌وه. به درێژایی سه‌ده‌ی رابردو هه‌ول و ده‌ولتیکی زۆر دراوه بۆ پێناسه‌کردنی ئەم زاراوه که‌چی هیشتا‌که مانایه‌کی هه‌مه‌لایه‌ن و شیاو بۆ ئەم زاراوه به‌ده‌سته‌وه نه‌دراوه.

هه‌ندێ له زانیانی سیاسی پێیان وایه که ناسیۆنالیزم دیارده‌یه‌کی کۆن و می‌ژوویی‌یه که له سپی‌ده‌ی دروستبوونی کۆمه‌لگا و به‌ره‌ب‌ه‌یانی می‌ژووه‌وه سه‌ری هه‌ل‌داوه. بۆ کۆلێنه‌وه له ریشه‌کانی ناسیۆنالیزم، زۆربه‌ی نووسه‌ران ناما‌ژه هه‌دن به چه‌شنیک و شیاوی و هه‌ستیکه نه‌توهییه که له نیوان گه‌لانی یۆنانی و که‌لیمی له ئارادا بووه. ناسیۆنالیزمی یۆنانی به دابه‌شکردنی مرۆ‌فه به «یۆنانی و به‌ره‌پر»، به‌رجه‌سته‌تر بوو له ناسیۆنالیزمی که‌لیمی که مرۆ‌فی به «جووله‌که و بت په‌رست» دابه‌ش نه‌کرد. نه‌توهی به‌رجه‌سته لای یۆنانیه‌کان ره‌نگی نایینی لێ نه‌نیشتبوو به‌لام لای جووله‌که‌کان، نه‌توهی بال‌ا رواله‌تیکی ته‌واو نایینی هه‌بوو. یه‌که‌م جار له سه‌ده‌ی پینجه‌می پ. ز. سۆفیه‌سته‌کان له به‌رامبه‌ر ناسیۆنالیزمی تونده‌ر‌ه‌دا ده‌نگیان هه‌ل‌په‌ری. دواتر «رواقیون» له رێبازه فه‌لسه‌فه‌یه‌یه‌کی خۆیاندا له‌سه‌ر جیهانی بوونی مرۆ‌فه و نه‌به‌سته‌توهی به کاینیک یان نه‌توهییه‌کی تایبه‌توه جه‌ختیان ده‌کرد.

سه‌ره‌له‌دانی ناسیۆنالیزمی نوێ وه‌ک بزاولتیکی جفاکی ده‌گه‌رێته‌وه بۆ بزوتنه‌وه‌ی «پیوریته‌نه‌کان» ی بریتانیا له نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی ۱۷. له‌مه‌وه پێش، نووسه‌رانیکی وه‌ک «ماکیاقللی» و «جان بو‌دن» به‌ره‌مه ناسیۆنالیه‌سته‌یه‌کانی خۆیان ته‌نها بۆ پاشایان و میران ده‌نووسی. پیوریته‌نه‌کان نامانجی خۆیان له سه‌ر بنه‌مای ناسیۆنالیزمی که‌لیمی و ئامۆ‌زگارییه‌کانی «عه‌د عتیق» دارشتبوو. خۆشیا‌ن به «خه‌لکانیکی ناوازه» ده‌زانی که نه‌رکی بلا‌کردنه‌وه‌ی ئەم رێبازه‌یان پێ سپێ‌رد‌راوه. ئەوان له یه‌که‌م هه‌نگا‌دا ده‌ستیان دا‌به نووسینی یاسایه‌کی بنه‌رته‌ی بۆ بریتانیا و دا‌ویان له جه‌ما‌وه‌ر کرد که گوێی بۆ رادێ‌رن تا‌کوو هه‌ست

یهکیهتی بکهن و یهک بگرن. ئەم بزواته بووه هۆی لهناوچوونی پێوهندییه بئهمانهیهی و ناوچهیهیهکان و نههیشتنهوهی ملکهچی به پاتشا و پایاکان که ببوه لهمپهڕیک له نیوان تاک و نهتهوهدا.

یهیمانی و ئیستفانی* و شوپشی مەزنی فرهنسا دوو هۆکاری سههرکی بوون که له سههر ناوهروک و قهبارهی ناسیۆنالیزمی هاوچهرخ کاریگریان دانا. یهکهمیان لهسههر دههکهوتنی سیستهمی نویی بهرئوهبردنی ولات و ئهویدیکهش، بهخشیینی ناواخنی جفاکی به روالهتی ناسیۆنالیزم و دهولهتهکانی چاخنی نویی بۆ دهولهتی نهتهوه گواستهوه. شوپشی فرهنسا له دوو لاره له سههر ناوهروکی ناسیۆنالیزمی سهدهکانی ههژده و نۆزده کاریگری دانا: یهکهم، به ئاراستهکردنی تیزی دهسهلاتی خهڵکی له لایه «رۆسو» وه چههمکی نهتهوه له شخسی پاتشاوه گواسترایهوه بۆ خهڵکی ناسایی و ناسیۆنالیزمی ئوخهپهروههر و حکومهتی رههای سهدهی ههژده، بوو به ناسیۆنالیزمی دیموکراتی و دابهشکراوی سهدهی ههژده. دووههم، بیروپروا سکولاریستهکانی سههرتای رینسانس که ماوهیهکی درژ له ژێر کاریگری بزواتی ریفورماسیۆندا بوو، بۆ جاریکی دیکهش له لایه شوپشگیپران زیندوو کرایهوه و سههرنجام نههریت و هیمئا ئایینی و گهردوونیهیهکان جیی خۆیان دا به نههریت و کهلهپووری نهتهوهیی. به هۆی پههسهندنێ ناسیۆنالیزم و بههیز بوونی له ئهروپادا سهدهی نۆزده به «سهدهی ناسیۆنالیزم» ناوبرده کراوه.

ناسیۆنالیزمی سهدهی نۆزده، ئایدیۆلۆژیای سیاسیهییه راستهوهکان و چینهه بالادهستهکانی کۆمهنگا ئهوروپیهیهکان بووه و چههمکی نهتهوهش لههه چاخدا تهنها بۆ ئەم تاقمه مومتازه بهکار دهبرای. ئەم جۆره ناسیۆنالیزمه له یهک شویندا له بهرامبههر سۆشیا لیزم، شیر و تیری نیشان داوه ئهویش له بزوتنهوهیهکی جیهانی که ههموو کرێکارانی پیشهسازی و جوتیارانی ههژاری لهخۆ دهگرت.

یهکیکی دیکه له تایبهتهندییهکانی ناسیۆنالیزمی ئەم چاخه، سههرهلهانی ناسیۆنالیزمی کولتووری بووه که رهگ و ریشهکهی دهگهڕێتهوه بۆ بزواتی «رۆمانتیزم» و بزوتنهوهی میژووگهڕینی ئەلمانیا و بیرمندانیکێ وهک «هیردیر» و «فیخته».

پههپیدان به بیرگهلیکی دهسکردی وهک بالادهستی رهگهز و زمان و یهکپارچهکردنی زمان و «پهروهرده» و بههیزکردنی سنوورهکان و توقاندنی خهڵک به دوژمنیکێ دهههکی و ههروهها ئاقاراندنی پالنهوانان و داهینانی نیشانه و هیمگاههلیکی وهک سررویدی نهتهوهیی* و ئالا* ی نهتهوهیی بووه هۆی سههریزبوونی ههست و سۆزی «رۆمانسیانه» ی جهماوههر.

له سهدهی بیستههدا ناسیۆنالیزمی ئهروویی یهکیک له پالێشته سههرهکییهکانی فاشیزم* و جوولانهوه تۆتالیتاریهیهکان بووه و ههروا پالنهڕیکی بههیزیش بووه بۆ راپهڕینی خهڵکی ولاتانی داگیرکراو بهدژی داگیرکهران و بۆ کهمایهتییه نهتهوهیهیهکانیش له بهرامبههر زهخت و زۆری دهولهته ملهوههرکان هاندهر بووه. ئەم جۆره ناسیۆنالیزمه به «ناسیۆنالیزمی پۆزهتیف» له قهلهم دراوه که پتر له نیوان ئەم ولاتانهی که له ژێر دهسهلاتی کۆلتوونایی و ئیمپریالیستیدا ژیاون دهبیندری.

پاش کۆتایی هاتنی جهنگی جیهانی دووههم، بۆ یهکهمین جار میژوو کهوته ناو قوناغیکهوه که تێر...

رێبازه ناسیۆنالیستییهکان بوونه فاکتهرێکی گهروه و بهرچاو. ناسیۆنالیزم، بهتایبهت له ئاسیا و ئهفریقا به خیرایی پهری سهندن. له ماوهی کهمتر له ۲۵ سال پاش دامهزانی نهتهوهیهکهگرتوهکان، ژمارهی نهندهماکانی له ۵۱ نهتهوه گهیشته ۱۱۷ نهتهوه.

ناسیۆنالیزم، جوژه وشیارییهکی کوملهلایهتییه به مانای دلبنندی به نهتهوهیهکه. ئهم وشیارییه پێی دهگوتری «وشیاری نهتهوهیی». وشیاری نهتهوهیی، ههستی هاوخهمی ویهکهگرتویی بهدی دههینیت که سهراچهکهی دهگهڕیتوه بو هاوبهشی زمان و بایهخی ئهخلاق، ئاین، رهگهز، ئهدهب، نهڕیتی کۆن، میژوو، هیمما و ئهزمونی هاوبهش. ناسیۆنالیزم ههروهها بهرپرسیارییهکه له بهردهم چارهنووسی نهتهوهیی و ئهمهگداری به نیشتمان سازدهکات که بههیزتره له وهفاداری به خیزان. کهواته خیانهت کردن به ولات و «دهولتی نهتهوهیی» لهگۆین خیانهت به نهتهوه دیته ئهژمار. ناسیۆنالیزم، تاکهکس له بهرامبهر داواکارییه نهتهوهیهکهکان (وهک پاراستنی سهربهخۆیی یان خهبات بو وهدهست هینانی) یان ههولدان بو خوڤشوگوزهرانی و سهربهززی نهتهوهکهی گال ئهدات و ئهو به لیپسراو دهزانیت.

به گشتی ناسیۆنالیزم، ئایدیۆلۆژیایهکه که «دهولتی نهتهوهیی» وهک بالاترین شیوازی پیکهاتهی سیاسی له قهلم ئهدات. گهشهکردنی ناسیۆنالیزم پهیوهسته بهو ساتهوهخته میژوویییهی که تێیدا نهتهوهکان بوون به یهکینهیهکی سیاسی سهربهخۆ و بنهمای «حاکمیهتی نهتهوهیی» پهسندن کرا. لهبهر ئهوهی ههر نهتهوهیهکه خاوهنی کبانیکی تایبهته، وهفاداری و گیانبهختکردن له پیناوی ئهو خاکهدا یهکێک له بنه ما سهرهکییهکانی ناسیۆنالیزم له ئهژمار دیت.

له بهرامبهر ناسیۆنالیزمدا زاراهوی ئینتهرناسیۆنالیزم*، هاتوته ئاراهه که ئهویش له سهر بهرژهوندهی نهتهوه و ئهتینیکی جیاوازه تیکرایی جهخت دهکات. ئهگهچیی بیروکهی ئهنتهرناسیۆنال و تیۆری خهباتی چینایهتیش بهرویی پهیدا کردوه بهلام نیستاش ناسیۆنالیزم وهک بههیزترین وزهی سیاسی جیهانی هاوچهرخ له ئهژمار دیت.

ناسیۆنالیزم وهک ئایدیۆلۆژیایهکه به چهند شیوازییک دابهش ئهکرت که بریتین له:

۱- ناسیۆنالیزمی لیبرال: ههندێ له سۆشیالیسته ریفۆرم خوازه نوێباوهکان یا لایهنگرانی بازار، ناسیۆنالیزم وهک زمانیک پهسندن دهکهن. ئهم جوژه ناسیۆنالیزمه پتر له بهها و بایهخه سهرهکییهکانی لیبرالی داکوکی دهکات. له زۆر بابهتهوه، «چوارده مادهی ویلسون»* که پاش شهڕی جیهانی دوهمه بلاو کرایهوه، پیناسهی ناسیۆنالیزمی لیبرالی دهکات. ناسیۆنالیزمی لیبرالی ریز له ماف و ئازادی گهلانی دیکه دهگرێ و گرنگی پێ ئهدات. ههر بۆیه ئهو ولاتانهی که پهپهرویی لهم رێبازه دهکهن، وێرای بههههه گرتنی بهرژهوندهی نهتهوهیی خویان، لهسهر ناستی نیودهولتهتیش هاوکاری ولاتانی دیکهش دهکهن و ریز له بهها و پرهنسییه نیودهولتهتییهکان دهگرن.

۲- ناسیۆنالیزمی کۆنهپارێز و سهربه نهڕیتی کۆن: ئهم قوتابخانه ناسیۆنالیستییه له دارشتنی بنه ماکانی ناسیۆنالیزمی کولتووڕیدا کاریگهری زۆری ههبووه. به بارهپی کۆهن پلامناز، ئهم ناسیۆنالیزمه له

چه مکه کولتوری و رۆژه لاتیبه کاندای پیوهندی و نزیکایه تی هیهه. بهم پییه داب و نه ریته کۆنه کان سه ره نوێ پیاده ده کرینه وه. پالنه ری سه ره کی ئه م نه دیشه، دژایه تی کردن بوو له گه ل چاخێ رۆشنگه ری.

3- ناسیۆنالیزی توندروه: ئه م جوړه ناسیۆنالیزمه نه ته وه یه که له نه ته وه کانی دیکه به بالآتر ده زانی، هه ر بۆیه به رژه وه ندییه کانی ئه و نه ته وه له سه رووی نه ته وه کانی دیکه داده نی و له راستیدا په رگه ییه کی نالۆژیکی ره گه زی و نه ته وه یی به که ده ستدریزی کردن بۆ سه ر نه ته وه کانی دیکه شه به ره و ده زانی. نموونه ی ئه م ناسیۆنالیزمه، رژیمه کانی ئه لمانیا و ئیتالیا بوون به ره له جهنگی دووه می جیهانی.

4- ناسیۆنالیزی سیاسی: مه به ست ئه وه یه که هه ر ولآتیک له چوارچیوه ی سنووره کانی خۆیدا نازاد و سه ره خۆ بیته و هه ر رژیم و حوکمه ت و یاسایه کی پیویست بێ بۆ خۆی ده ست نیشانی بکات. ئه م جوړه ناسیۆنالیزمه له چاو سه ده ی نۆزده سه م لاوازتر بووه و نه مه رۆ گه لان و ولآتانی بچوک سه ول ده دن له چوارچیوه ی یه کیتیبه ناوچه ییه کاندایه کبگرن، وه ک یه کیتی ئه روپا* و کۆماری عه ره ب*.

ناسیۆنالیزی کوردی **ناسیۆنالیزم کردی** **Kurdish Nationalism**

کورد که نه غه لب له شار و باژێران دور بوون و پتر له دیهات و که ژ و کێواندا ژیاون، بۆ ماوه یه کی زۆر بێ به ره بوون له چینی مامناوهندی شارستانی که - ئه م چینه - له به دیه یانی بژاخی نه ته وه ییدا ده وری بالا ده گێرێ. که مو دیر نی ته سه ری هه لدا و جوړه راپه رینیکی نه ته وه یی هاته مه یدان سه وه، (ئیمپروکه ره و ته ی مو دیر نی ته وایکردوه زمانیکی نه ده بی بخولقینی که زۆرینه ی کوردان ده رکی پێنه که ن) واده رنه که وت کاتی ئه وه به سه ر چووبیته که ئه م راپه رینه بتوانی به سه ر رو داوه کاندایا ل بێ و له سه رو به ندیکی میژووی وه دارمانی ئیمپراتۆریه تی عوسمانی و که ساسی ئێرانییه کان، ولآتیکسی کۆردی بۆ خۆی دامه زریته. له سه ره تای سه ره ه لدا ئی ئه م جوړه بزوتنه وه دا که به هه نگاوی یه که می ناسیۆنالیزی کوردی ده ناسرته، بزوتنه وه که ی شیخ عوبیدوللای نه هری له ناوه راس ته کانی نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزده، به گرینگترین و سه ره تایی ترین خالی شیوه گیربوونی ناسیۆنالیزی کوردی له نه ژمار دیت. سه ره نه جام که راپه رینیکی نه ته وه یی مو دیرن سه ری هه لدا، خه وه نه کانی کورد له گه ل به رژه وه ندی ده وله تانی ناوچه که که زیاتر له 80% کوردیان له خۆ گرتیوه، یه کیان نه گه رته وه و رو به رووی یه کتر و یستان.

سه یر نییه نه گه ر بلێن میژووی ناسیۆنالیزی کوردی، له راستیدا میژووی شه ری ناوخۆ و خه بات بۆ گه یشتن به سه ره به ستی بووه. ئه و ناسیۆنالیزمه ی که له جه وه ردا له گه ل دژایه تی ده وله تانی ناوچه که رو به رو بووه و بۆ تیگه یشتن لێی، ئه بێ هه لومه رچی زالی به سه ر هه رکام له م ولآتانه به باشی لیک بدریته وه. گومانیش نییه له وه ی ناسیۆنالیزی کوردی بژاوتیکه پتر له به رده م فشاری ناسیۆنالیزمه کانی دیکه دا گه شه یکردوه و ناسیۆنالیزمیکي په رچه کردارانه بووه و زاده ی پرۆسه ئابووری و کۆمه لایه تی و ته کنیکییه کانی ناو هه ناوی کۆمه لگای کوردی نه بووه. ناسیۆنالیزی کوردی ده ره نه جامی گه شه ی ئه و هیژانه نه بووه که ده سه لاتی سیاسیان به شیوه یه کی ئۆرگانی به ده سه لاتی سیاسی نه ته وه وه گۆرێ.

ناسیۆنالیزمی کوردی به حوکمی ئەوەی بەرەمی گەشەیهکی سرووشتییانە و سەرپه‌خۆی کۆمه‌لگا نییه و بەره‌نجای داگیرکردنە، کوردیهکی بەرگریکارانه‌یه و پەرچه‌کرداریکه بۆ مانه‌وه. ئەم دۆخه کاربگه‌رییهکی گه‌وره‌ی له‌سه‌ر جه‌وه‌ری ناسیۆنالیزمی کوردی جبه‌یشتووه و سرووشتی هه‌موو چالاکیه‌کانی ئەم ناسیۆنالیزمه‌ی به‌مۆرکیکی تایبه‌تی مۆر کردووه.

ستراتیجی* ناسیۆنالیزمی کوردی له‌سه‌دی بیسته‌مدا ئەوه‌یه جاربۆجار رایده‌گه‌ینتی «هه‌شتا کاتی ئەوه نییه دروشمه سیاسییه‌کانم به‌رز بکه‌مه‌وه و روخساری راسته‌قینه‌ی خۆم ئاشکرا بکه‌م». به‌ کوردی و به‌ کورتی، ناسیۆنالیزم بۆ زه‌مه‌نیکی نمونه‌یی ده‌گه‌ڕێ تا خۆی تیا ئاشکرا بکات. زه‌مه‌نیکی خورافی که نییه و نابێت. زه‌مه‌نیک له‌بری ئەوه‌ی ناسیۆنالیزم خۆی دروستی بکات، چاوه‌روانه‌ مۆعجیزیه‌ک بۆی دروست بکات.

ناسیۆنالیزمی کورد له‌ تورکیا

زیاتر له‌ ۱۲ملوین کورد له‌ ناو سنووره‌ کانی تورکیا ده‌ژین که به‌زۆری له‌ باشووری رۆژه‌لاتی ئەم وڵاته‌ نیه‌شته‌جێ بوون. له‌ سه‌رده‌مانیکی میژوویی‌دا هه‌میشه‌ کوردی تورکیا، زیاتر له‌ کوردی ئێران و عێراق چالاکیان له‌ خۆیان نیشان داوه و رێبه‌رائی کورد زیاتر له‌ ئیمپراتۆریه‌تی عوسمانی ده‌ورنکی سیاسیان گه‌ڕاوه‌ تاکوو ئێران. زۆریه‌ی کورده‌کانی ئێران له‌ سه‌رده‌می سه‌فه‌وییه‌کاندا چوونه‌ سه‌ر ئاینزای شیعه، که‌چی زۆریه‌ی کوردی تورکیا سه‌ر به‌ ئاینزای سوننه‌ بوون. له‌ ئیمپراتۆری عوسمانیدا چونکا کورده‌کان موسوڵمان بوون، له‌ ناو هه‌یزه‌ سه‌ربازیه‌کان وه‌رئه‌گیران و له‌ سه‌ربه‌ندی شه‌ری جیهانی یه‌که‌م بۆ سه‌رکوئکردنی ئەرمه‌نییه‌کان که‌لکیان لێ‌ وه‌رگیرا. له‌ ئاکامدا هه‌نده‌ی نه‌خایاند که کورد که‌وته‌ به‌ر شالاوی تۆله‌ئه‌ستاندنه‌وه‌ی هه‌یزه‌کانی سوڤیه‌ت و هاویه‌یمانە ئەرمه‌نییه‌کانی. به‌م حاله‌ش، پێشمه‌رگه‌ی کورد سه‌ره‌رای ئەم هه‌موو ره‌نج و مه‌ینه‌ت و پله‌ و پایه‌ نزمه‌ش که‌ بوویان، جارنکی‌تر له‌ سه‌له‌کانی ۱۹۲۰-۱۹۲۱ به‌ رێبه‌رایه‌تی مسته‌فا که‌مال ئاتاتۆرک، له‌ به‌رامبه‌ر فه‌ره‌نسیه‌کان و ئەرمه‌نیه‌کان راهه‌ستان و بوون به‌ قه‌لغانی بیر و باوه‌ره‌ ئیسلامیه‌کیان.

ره‌تکردنه‌وه‌ی پێوه‌ندی ئیسلامی تورکیا بۆ چه‌سپاندنی شوناسی تورکی له‌ لایه‌ن مسته‌فا که‌مال له‌ هه‌ردوو به‌ستینی مه‌ده‌نی و ئەتنیکیه‌وه‌ بووه‌ هۆی له‌دایکه‌بونی ناسیۆنالیزمی کوردی. سه‌رکوئکردنی راپه‌ڕینی کوردی سوننه‌ی زازایی له‌ فێڤریه‌ی ۱۹۲۵ بووه‌ هۆی ده‌سه‌خه‌ڕۆکردنی هه‌مه‌لایه‌نه‌ی کورد و هه‌ر ئەم سه‌رکوئکردنه‌ بئ‌ره‌حمانه‌ بوو که‌ براه‌ته‌ی و هاوسۆزی ئاییینی له‌ نیۆان کورده‌کان ژيانده‌وه‌. راپه‌ڕینیکی‌تر که‌ له‌ سه‌الی ۱۹۲۸ له‌ کۆیستانیه‌کانی ئارارات سه‌ری هه‌لدا (و له‌ لایه‌ن سه‌ره‌ک خه‌یل و عه‌شیره‌ته‌کانی ناوچه‌که‌ رێبه‌رایه‌تی کرا و بۆ یه‌که‌م جار ریکخراوه‌ی ناسیۆنالیستی - خۆببوون* - پشگه‌ری لیک‌کرد،) بۆ ماوه‌ی ۲ ساڵ ده‌وامی هه‌ینا. ده‌ولت و هه‌ما له‌ مه‌حکمه‌کردنه‌وه‌ی کورده‌کان پ‌ن‌داگیربوو که‌ به‌ پنی یاسای ۲۵۱۰ دانراوی ژوه‌نی ۱۹۲۴، ب‌پ‌یاری دابوو ته‌واوی ناوچه‌ کورده‌نشینه‌کان بخاته‌ چوارچێوه‌ی پلانی توانده‌وه‌ی کورد له‌ ناو که‌لتووری تورکیدا.

سهیر شهوه بوو که کوچ و پهروی خه لکی هه ژار له ناوچه کوردنشینه کانه وه به رهو شاره کانی روژاوی تورکیا که ئابوورنکی بریسکه داری هه بوو (ناوهنجی داها تی کسه سکی له م شارانه دا له کو تاییه کانی ۱۹۸۰ چوار شه وه نده ی ناوچه کانی تر بووه) بووه هوی له دا یکی بوونی چینیکی رووناکییر و کرینکاری شارنشین که بزاقی ناسیونالیزی نویی کورده کان، له هه ناوی شه مه وه ها ته ده ری. له کو تاییه کانی ۱۹۶۰ له بهر هۆکاری چینایه تی و شه تنیکی، کورده کان به هوی «حیزی کریکارانی تورکیا» که حیزیکی تونده روی چه بگه را بوو، بایه خیان پهیدا کرد. هۆکاری شه مه سه له شه گه رایه وه بۆ سنعاتی بوونی تورکیا به ریژهی ولاتانی دیکه ی روژه لاتنی ناوین که شه میش له کم جینگای ناوچه که ده ست شه که وت. له هه شتاکان به ملاوه و دوابه دوی نیشته وه ی مملاتی چپ و راست، که کورده کان له هه ر دوو باله که دا به شدار بوون، سه ره نجام ره هه ندی شه تنیکی و نه ته وه یی به سه ره هه ندی چینایه تیدا زال ده بی ت.

به دامه زانی حیزی کریکارانی کورده ستان (PKK) له سالی ۱۹۸۲ شه راستیه ئاشکرا بوو که پیکهاته ی ناوبراو تا ئیستاش هه ره به یزه و گوپ و تی نی خو ی له ده ست نه دا وه. شه حیزی ده ستی دایه هی ریش بردن بۆ سه ره هیزه کانی شه رته ش و مئکداره کورده کان و جوتیارانی نه یار و هه ر دوو بالی راست و چپ چونکا پیی وابوو به ناواته کانی کورد خه یانه تیان کردو وه. راده ی کوژرا وه کانی هه ر دوولا که له سالی ۱۹۹۱ نزیکه ی ۲۵۰۰ کسه بوو، له ۱۹۹۵ گه یشته ۲۰ هه زار کسه. له سالی ۱۹۸۵ شه رته ش هی زنکی به ناوی «گاردی دیهاتی» دامه زاند که ژماره ی شه ندامه کانی له سالی ۱۹۹۶ گه یشته ۶۰ هه زار کسه.

کاتی که به ره نگار بوونه وه رووی له زیاده بوون کرد، ده سه لاتدارانی تورکیا بۆ ماوه یه کی کورت رویانکرده شوناسی کورده کان. تورگو ت ئوزال، سه ره که وه زیری شه که ته ئیجازه ی دا که روژنامه ی کوردی بلاو بکریته وه و شه نستیتویه کی کوردیش له شه نقه ره بکریته وه و کورد شه جار بتوانی له جیاتی ناوی تورکی ناوی کوردی به کار بی نی ت. له ۱۹۹۰ حیزیکی نویی به ناوی «حیزی کرینکاری گه ل» دامه زرا که به شیوه یه کی ناراسته وخۆ و ته بیژی په ره له مانی pkk له شه ژمار شه مات به لام مرگی کتوپیری ئوزال له ۱۹۹۲ بووه هوی هه لوه شان وه ی خیرای شه حیزی ش. به تیا چوونی ئوزال - چونکا هه ر دوولا پنیان وابوو که ده کری له سه ره بنه مای سازش و گفتوگو سیاستنی نویی بیته کایه وه - که سایه تیه کی گرینگ له گو په پانی سیاستی تورکیادا مه حف بووه. له سه ره ده مه وه حیزی کریکارانی کورده ستان له سه ره بنیاتیکی فیدرال بۆ تورکیا جه خت شه که له سایه ی شه سیسته مه وه تا راده یه کیش خودموختاری بۆ خو ی مسوگه ر بکات به لام ده ولت به زوری شه پیشنیازه ی ره تکرده وت ه وه. له لایه کی تره وه له ۱۹۹۵ به ملاوه ده ولت هی زی سه ربازی خو ی نارده باکووری عیراق بۆ سه رکوت کردنی pkk. شه ره قفاره شه ره فی نیونه ته وه یی تورکیای خسته ژیر پرسیاره وه. سالی ۱۹۹۸ بۆ کوردی تورکیا سالیکی نگریس بوو چونکا له و ساله دا ریبه ری pkk عه بدوللا ئوجه لان به پیی ها وه بندیبه کی سیخوری نیوده ولته تی به ها وه بشی ده ولته تانی کینیا، یونان، ئیسرائیل و تورکیا ده سه به سه ر کرا و راده ستی حوکه ته تی تورکیا کرایه وه. شه روودا وه بوو به هوی بشیوی و نا نارامی له هه موو ناوچه کوردنشینه کان و کوردانی دانیشتووی شه روپاش ده نگی نارزه اتی خو یان به ده

کردهوه هه‌لپری. دهولتی تورکیا پاش ماوه‌یهک حوکمی سیداره بۆ ئۆجه‌لان ده‌بریت‌هوه به‌لام ئەم حوکمه له ژێر گوشاری یه‌کیه‌تی ئەوروپا - که تورکیا حمز ده‌کات دانی رابگری ببن به‌شکم ببن به ئەندامی یه‌کیه‌تی - به هه‌له‌په‌سێردراوی ده‌مینیت‌هوه تاکوو سه‌ره‌نجام له سه‌ر داوا یه‌کیه‌تی، حوکمی سیداره له یاساکانی تورکیا لاده‌بریت. ئیستاش ئۆجه‌لان ماوه‌ی ۱۲ سا‌له‌ ته‌نیا له به‌ندیخانه‌ی دوورگه‌ی ئیمرالی یه‌خسیره.

ناسیۆنالیزمی کورد له عێراق

له یه‌که‌می دێسه‌مه‌ری ۱۹۱۸، شه‌ست که‌س له رێبه‌رانی کورد په‌یمانیکیان له گه‌ل به‌ریتانیا مۆرکرد که زۆر مژاوی و دژبه‌ر بوو. ئەم په‌یمانه که پێشه‌نگاویک بوو بۆ په‌یمانی سنقه‌ر*، ده‌رفه‌تی خودموختاری بۆ کورده‌کان نه‌ره‌خساند به‌و مه‌رجه‌ی که کوێستانه‌کانی باکوور و باشوور پێکه‌وه گری ب‌دات و تورکیاش دامرکینن. به‌لام به‌هه‌یزبوونی هه‌رچی زیاتری سوڤیه‌ت و هاوکات، نیازی به‌ریتانیا بۆ رازیکردنی تورکیا و مه‌لیک فه‌یسه‌ل - که وه‌ک پاتشای عێراق داینا‌بوو- بووه هۆی ئەوه که کورده‌کان فه‌رامۆش بکړین. له‌م رووه‌وه له په‌یمانی ۱۹۳۰ به‌ریتانیا و عێراق، نه‌وه‌ک باسیک له خودموختاری کورد نه‌کرا به‌لکوو ته‌نانه‌ت هه‌یج باسیکیش له ماف که‌مه‌یه‌تیه‌کانیش نه‌هاته ئاروه. له میانه‌ی ۱۹۳۰ تاکوو ۱۹۵۰، کورده‌کان چه‌ندین جار به رێبه‌رایه‌تی شێخ مه‌حمودی بارزانی راپه‌ڕین. پاش ئەوه‌ی، عه‌بدولکه‌ریم قاسم له سالی ۱۹۵۸ حوکمه‌تی پاشایه‌تی له‌ناو برد، پێوه‌ندی ده‌ولت و خه‌باتی سیاسی کورد بۆ ماوه‌یه‌کی کورت گه‌شایه‌وه. به‌لام له ۱۹۶۱ مه‌لا مسته‌فا بارزانی و هه‌ندێ رۆناکبیری شارستانی سه‌ریه‌ حیزبی دیموکرات به رێبه‌رایه‌تی برام ئەحمه‌د و جه‌لال تاله‌بانی سه‌ره‌له‌نوێ به‌دژی ده‌ولت راپه‌ڕین و شوڤرشیکیان پێکه‌انی. له سالی ۱۹۶۶ ده‌ولته‌ی قاسم رووخا و کورد دیسانه‌وه له به‌رامبه‌ر ده‌ولت وێستا. به‌لام ئەمه‌جاره له گه‌ل چاره‌کانی پێشوو جیاوازی هه‌بوو، ئەویش ناکوکی ئەکه‌ویته‌ به‌ینی حیزب و برام ئەحمه‌د و تاله‌بانی له حیزب جیا نه‌بنه‌وه و پێکه‌وه یه‌کیه‌تی نیشتمانی کوردستان (PUK) دانه‌مه‌زێنن. ئەم خاله‌ته، سه‌ره‌تای مودیلکی مائۆرناکه‌ر بوو له خه‌باتی سیاسی کورده‌کان که که‌متاکورتیک تا ئیستاش هه‌ر درێژه‌ی بووه و ده‌ره‌نجامی ناله‌باری بۆ ئامانجی کورد لێکه‌وتۆته‌وه.

سه‌یر ئەوه‌یه که رژیمی پان - عه‌ره‌بی به‌عس که له سالی ۱۹۶۸ به ده‌سه‌لات گه‌یشت، لانیکه‌م له رواله‌تدا زۆرتین سازگاری له گه‌ل ناسیۆنالیزمی کورد هه‌بوو. له رێکه‌وتنامه‌ی ۱۱ی ئەیلوولی ۱۹۷۰ ده‌ولته‌ی عێراق به شێوه‌یه‌کی فه‌رمی دوو نه‌ته‌وه‌ی له‌م و‌لاته به رسمیه‌ت ناسی و یه‌کیک له دوو پۆستی جیگری سه‌رکۆماری به کورده‌کان به‌خشی. زمانی کوردی وه‌ک یه‌کیک له دوو زمانه سه‌ره‌کیه‌که‌ی عێراق ره‌سمیه‌تی پێدرا و ده‌ولت زه‌مانه‌تی ئەوه‌یکرد که کاروباره ده‌ولته‌تیه‌کانی ناوچه‌که بسپێرتۆته ده‌ست کورده‌کان.

به‌لام هه‌ینده‌ی نه‌خایاند به هۆی دڕدوونگی و گۆمانی هه‌ر دوولا به یه‌کتر، پێوه‌ندیه‌که‌کانیان بچرا. له کاتی‌که‌دا که ده‌ولت پێی وابوو بارزانی له گه‌ل و‌لاته یه‌کگرتوه‌وه‌کانی ئەمه‌ریکا سه‌روساختی هه‌یه، که‌چی بارزانی‌ش ده‌ولته‌ی گومانبار نه‌کرد به‌وه‌یه‌که ناوچه پرنه‌وته‌که‌ی که‌رکوک به ئانقه‌ست ده‌کاته عه‌ره‌ب‌نیش.

نهم گومانه لهو کاتهی که دهولتهتی عیراق نزیکهی پهنجاههزار کوردی ئیرانی له کهرکووک بهرهو ئیران ودهرنا، زیاتر بریوای پیکرا. له مارسهی ١٩٧٤ دهولتهت به شیوهیهکی یهکلایهنه یاسایهکی له بابته ئوتۆنۆمی کوردهکان بلۆکردهوه و کهرکووکی لهه ناوچانه ههلاوارد. بارزانی و حیزبی دیموکرات نهم قانونهیان رهتکردهوه. شوپشیککی خویناوی دهستی پیکرد بهلام کاتیگ سهدام مافی ئیرانی له بابته شهتولعهره بهوه به رهسمیهت ناسی، بهر مهرجهی که ئیران دهست له پشتیوانی خۆی له کوردی عیراق ههنگری، کتوپر نهم شوپشه قهتیس مایهوه. دهولتهت پلانهکی خۆی درێژه پێدا و ٥٠٠ ئاوابی کوردنشین له گهل خاکا یهکسان کرد و ٦٠٠ههزار کس له دانیشقوانی نهم گوندانهی نارده ناو ئۆردوگا که زیاتر له ناوهندی عیراق بوون تاکوو له بهینی ئیران و عیراق وهک لهمهپهڕیک بۆ پاراستنی خۆی کهلکی لی وهریگرت.

دهرفهتیکتری که بۆ دابینکردنی مافی خودموختاری بۆ کورد ههلهکوت، هاوکات بوو له گهل شهپی ههشت سالهی ئیران و عیراق له ١٩٨٠ بهملاره. بهلام نهمجارهش راپهڕینی کوردهکان له بهینی دوو پارتیه سهرهکییهکه توشی کیشه و شهپی براکوژی هات. سهرکهوتنی ئیران و داگیرکردنی شارینکی عیراق له بهرهی باکوور(١٩٨٢) و پشتیوانی کوردهکان له ئیران له کاتهدا بووه هۆی رق نهستوربوونی سهدام له ناست کورد. ههشت ههزار کس له پیاوانی بارزانی که له ئۆردوگای قوش تهپه بوون، دهسگیر نهکرین و پاش نومايش کردنیان به شهقامهکانی بهغدا، له سیداره نهدرین. له سالی ١٩٨٧، هیزهکانی بهعس بۆ یهکهم جار له ناستیککی بهریلادا، چهکی کیمیاوییان له شار و دیهاته کوردنشینهکان بهکار هینا و ههزاران کس تیاچوون. پاش سالیکی تر ئۆپهراسیۆنی نهنفال* و تیابردنی کوردهکان به نهمجام گهیشته که له ناگامدا نزیکهی ٢٠٠ ههزار کس کوژران و ٤٠٠٠ ئاوابیش ویران کرا.

له ناگۆستی ١٩٩٠، سهدام هیرشی کرده سهرخاکی کوهیت و نهم ولاتهتی داگیر کرد، دواي سالیگ هیزی هاوپهیمانان، له ناسمان و زهوییهوه هیرشیککی چروپریان کرده سهر عیراق. له وهها کهش و ههواپهکدا هیزی کوردی پرستی لیبرابوو. بهلام دواتر له فیقریهی ١٩٩١ له دواي راپهڕینی شیعهکان له باشوور، هیزهکانی کوردیش راپهڕین و دهستیان کرده هیرش بردن بۆ شاره کوردنشینهکان که تا نهم دهم به دهست هیزهکانی عیراقهوه بوو. له ١٩ ی مارس کهرکووک گهراپهوه، بهلام دوو حهوته دواتر دیسانهوه کهوته دهست عیراقیهکان. زیاتر له یهک ملوین کورد که درندهیی و ههحشیکه ریهیهکانی سهدامیان له بیر نهچوو بۆوه، بهرهو سنورهکانی ئیران و تورکیا ههلاتن که ههندئ دیههنی ناخۆش و سۆزناک له شاشهی تهلهفیزۆنهکانی جیهان لهه بارهوه بلۆ کرابهوه. رای گهشتی جیهان کهوته خروش و له ناگامدا بۆ یهکهم جار له ٢٨ ی ئاپریلی ١٩٩١، هاوسۆندییهکی نیونهتوهیی به مهبهستی پاراستنی گیانی کوردهکان له باکووری عیراق له حاستی خولگی ٢٦ دهرجه هاته کایهوه و ناوچهیهکی نهمنی راگهیاندرنا که سهدام بۆی نهبوو سنووری ناسمانی و زهویینی نهم ناوچه بهزینن.

گفتۆگۆ له سهر کیشهی کهرکووک و مهندهلی و خانهقین و ههروهها دیموکراسی فرهحیزبی له نیوان سهدام و کوردهکان سوودبهخش نهبوو و شکستی هینا. له مانگی مهی ١٩٩٢ له ههزیمی کوردستان.

هه‌نێژاردنێك به‌پێوه چوو به مه‌به‌ستی دامه‌زرانی ده‌وله‌تێك كه خاوه‌ن به‌هایه‌کی نۆونه‌ته‌وه‌یی بێت. دوو هیزبسی سه‌ره‌کی (یه‌کیه‌تی و پارتی)، هه‌رکامیان ٤٥٪ ده‌نگه‌کانیان برده‌وه. به‌لام هاوپه‌یمانان هه‌یچ پێوه‌ندییه‌کیان له‌ گه‌ن پهره‌مانی کوردستان و حوکمه‌تی هه‌رێم نه‌کرده‌وه. دواتر هه‌رێمه‌ نازادکراوه‌که له‌به‌ینی دوو هیزبه‌که‌دا ورده - ورده تووشی کێشه و ململانی بوو که له‌ ساڵی ١٩٩٤ له‌ شه‌پری براکوژیدا گه‌یشته‌ نه‌وپه‌ری خۆی.

ساڵی ٢٠٠٢ جاریکی تر هاوپه‌یمانان به‌ رێبه‌رایه‌تی وڵاته‌ یه‌کگرتوه‌وه‌کانی ئه‌مریکا هه‌رشینکی چڕ و پریان کرده‌ سه‌ر خاکی عێراق و توانییان له‌ ماوه‌ی ٢١ رۆژدا ئه‌م وڵاته‌ بگره‌وه. ٢ ساڵ پاش رووخانی رژیمی سه‌دام، جه‌لال تاله‌بانی (سه‌رۆکی یه‌کیه‌تی نیشتمانی) بووه‌ سه‌رۆک کۆماری ئه‌م وڵاته‌ و مه‌سه‌عوود بازرانی‌ش بووه‌ سه‌رۆکی حوکمه‌تی هه‌رێم. ساڵی ٢٠٠٥ قۆناغیکی نوێ له‌ کوردستانی عێراق ده‌ست پێ نه‌کات که ئه‌ویش یه‌کگرتنه‌وه‌ی دوو ئیداره‌ی هه‌رێمه‌که‌ بوو. ئه‌میستا زیاتر له‌ ١٦ ساڵه‌ که‌ کوردی ئه‌م پارچه‌ له‌ هه‌رێمه‌که‌دا حوکمه‌تی خۆی به‌پێوه‌ ده‌بات و خاوه‌نی کێشینی سیاسی باله‌یه‌ له‌ ناوچه‌که‌ و عێراقدا.

کورد له‌ سووریا

حه‌شیمه‌تی کوردی سووریا، نزیکه‌ی ١ ملیۆن و ٧٥٠ هه‌زارکس ده‌بێت که ١٠٪ حه‌شیمه‌تی ئه‌م وڵاته‌ پێکدینن که زۆربه‌یان له‌ ١٩٢٠ به‌ملاوه‌ به‌تایه‌به‌ت له‌ ده‌وای شکست هه‌ینانی راپه‌ڕینی کورد له‌ تورکیا رویانکرده‌ ئه‌م وڵاته‌. ئه‌م کوردانه‌ هه‌ر خه‌را رواله‌تی عه‌ره‌بیان لێ نیشته‌ و له‌ سه‌ره‌تاکانی دامه‌زرانی کۆماری تازه‌په‌یگه‌یشتووی سووریا، ده‌ستیان گه‌یشته‌ پله‌ و پایه‌ی باله‌ی سه‌ربازی به‌لام له‌ ١٩٥٨ پاش ئه‌وه‌یکه‌ کۆماری یه‌کگرتووی عه‌ره‌ب دامه‌زرا و به‌یار درا میسر و سووریا ببنه‌ وڵاتیکی یه‌کگرتوو، کورده‌کانیان له‌ پله‌ و مه‌قامه‌ بالاکان و ده‌ره‌نا. لیکه‌له‌وه‌شانی ئه‌م کۆماریه‌ش، نه‌ک هه‌ر کاریگه‌ری ئه‌وتۆی له‌سه‌ر چاره‌نووسی کورده‌کان دانه‌نا به‌لکوو ده‌وله‌ت ده‌ستی کرد به‌ دروستکردنی دیواره‌بندیکی عه‌ره‌ب‌نشین له‌ جزیره‌ که‌ زۆریه‌ی کورده‌کانی له‌خۆ گرتبوو. ئه‌م پلانه‌ له‌ لایه‌ن حافز ئه‌سه‌د سه‌رۆک کۆماری ئه‌م کاته‌ی سووریا له‌ ساڵی ١٩٧٦ پووجه‌ل کرایه‌وه. به‌لام داخوازییه‌ فه‌ره‌هه‌نگیه‌کان وه‌ک په‌روه‌رده‌ به‌ زمانی کوردی و ناوڵینانی کوردی، ئیستاش هه‌ر پێشیل ئه‌کرت. کاربه‌ده‌ستانی سووریا ئیستاش ناسنامه‌یان به‌ نزیکه‌ی ٢٠٠ هه‌زار کوردی ئه‌م وڵاته‌ نه‌داوه‌ و ئه‌م حه‌شیمه‌ته‌ به‌ ئه‌جنه‌بی له‌ قه‌له‌م نه‌ده‌ن. که‌چی سه‌یر ئه‌وه‌یه‌ له‌ خه‌باتی پارتی کریکارانی کوردستان (pkk) به‌دژی ده‌وله‌تی تورکیا پشتیوانی کردووه‌، به‌لام حازر نابیت دان بئێ به‌ مافه‌ سه‌ره‌تاییه‌کانی هاوولاتیانی کوردی خۆی.

تا ئیستا هه‌یچ بزافیککی سه‌ربه‌خۆیی خوازان له‌ لایه‌ن کوردی سووریاوه‌ رانه‌گه‌یه‌ندراوه‌. یه‌که‌م هیزبسی کوردی له‌ سووریا هیزبسی دیموکراتی کوردستان بووه‌ که له‌ ساڵی ١٩٥٧ دامه‌زرا. ئیستا به‌ شیوه‌یه‌کی نایاسایی و په‌نامه‌کی ١٢ هیزبسی کوردی چالاکی ئه‌نۆینن که‌ زنده‌تر له‌ قامیشلی و جزیره‌، لایه‌نگریان لێده‌کرت. هیزبه‌ کوردیه‌کانی سووریا پێوه‌ندییه‌کی پته‌ویان پیکه‌وه‌ نییه‌ به‌لکوو به‌هۆی یه‌کگرتووبوون.

له گهل ئیسلام خوازانیکی وهک ئیخوانولموسلمین هه یانه، بونهته مهترسییهک بۆ رژیمی سوریا. تیکشکانی رژیمی سه دام حسهین له سالی ۲۰۰۳ و دامه ززانی حوکمهتییکی فیدرال له کوردستانی باشور، رووداوهکانی یاری تۆپییی قامیشلی له ۱۲ی مارس ۲۰۰۴ و گوشاره نیونهتهوهیهکان بهسهر رژیمی بهشار نهسهد به تۆمهتی تیرۆری رهفییق حهریری، سهروک وهزیرانی لوبنان له سالی ۲۰۰۵، کۆمهله هۆکارینک که کوردی سوریا زیاتر له جاران بهرهو بزاقینکی ناسیونالیستی هانههات.

نافه رمانی مهدهنی **نافرمانی مدنی** **Civil Disobedience**

هر ههنگاوێک که سنووری یاسا بهه زینت به مه بهستی راکیشانی سه رنجی هه مووان بۆ راوهستان له بهرامبهر ناره وایی و نادرستی یاساکان له باری نه خلاق و عهقلانییه وه به نافه رمانی مهدهنی له قه له م نه درت. ستراتییجی نافه رمانی مهدهنی یا به عه مری حوکمهت، له لایه ن مهانتاگان دی ربه رری سه ره خۆیی هیندستان بۆ رزگار بوون له ژیر دهستی بریتانیا هاته ناروه. شیوازی گاندی بریتی بوو له: سه ریچی کردن له یاساکانی ولات، نه دانی باج، وه رنه گرتنی پۆست و مه قامی دهوله تی، یاسا خکردنی هه لپژاردنه کانی نه نجومه نی یاسادانان، هاوکاری نه کردن له گه ل ئینگلیزییه کان و پاوانکردنی شه مکی به ریتانی. له م جوړه خه باته دا زیاتر له سه ر بین موبالاتی و بیده هنگی جهخت نه کرنت به لام نافه رمانی مهدهنی پۆیستی به ههنگاونان و کردهویه. لایه نی هاوبه شی ئه م دوو خه باته ته نیا نهویه که ناشتی نامیزه و دووره له شه ره نگیزی.

ناو بیژوانی **میانجیگری** **Meditation**

بریتییه له شیوازی چاره سه کردنی ناشتیانه ی کیشه یه کی نیوده وله تی به ده ست پینشخه ری لایه نیکی سه یه م و رازی بوونی دوولایه نی مه سه له که. ناو بیژوان به شیویه کی چالاک هه ول نه دات له گفتوگوکاندا به شدار بی ت و پینشنیاری پۆیست بۆ کۆتایی هینان به گرفته که چی ده کات و به گشتی هه ولی ناشتکردنه وه و نزیک کردنه وه ی دوولایه ن ده دات. ناو بیژوان، ته نها پر دیکی پۆه ندی نییه له نیوان دوو لایه نی کیشه که به لکوو یارمه تییان نه دات بۆ خسته نه پووی پینشنیار و دۆزینه وه ی چاره سه ری هه میشه یی. به پنی بریاری کۆنقانسیۆنی لاهای (۱۹۰۷) له مه ر چاره سه کردنی ناشتیانه ی کیشه نیوده وله تییه کان، ناو بیژوانی نابئ به واتای کرداریکی دۆرمنکارانه و ده ستیوه ردان له کاروباری ولاتیکی دیکه له نه ژمار بی ت. نمونه ی ئه م ههنگاوه، ناو بیژوانی تاشکه ند (۱۹۶۶) بۆ چاره سه ری کیشه ی نیوان پاکستان و هیندستان و هه روا ناو بیژوانی که مپ ده فید له نیوان ئیسرائیل و میسر له سالی ۱۹۷۹ بووه.

ناوچه ی ژیر ده سه لات **حوزه ی نفوذ** **Sphere of influence**

زاراوهیه کی جوگرافییه به واتای ناوچه یه که تییدا بالاده ستی سیاسی یان ئابووری ولاتیکی

رهسمییته ناسراینت ئەگەرچی دەسه‌لاتیکی کهموکووریش بیئت. ناوچەى ژێردەسه‌لات، له‌وانه‌یه‌یه‌که‌لایه‌نه‌ رابگه‌یێندریت: یان چەند لایه‌نه‌ بیئت. بۆ نموونه‌ دابه‌شکردنی ئێران به‌ پێی ریکه‌وتنامه‌ی دوولایه‌نه‌ی سوئقیه‌ت و به‌ریتانیا له‌ ساڵی ۱۹۰۷ به‌ دوو ناوچەى ژێر دەسه‌لاتی باشوور بۆ به‌ریتانیا و باکوور بۆ سوئقیه‌ت.

Centralism

مرکزگرایی

ناوه‌ندگه‌ریتی

ناوه‌ندگه‌ریتی (سه‌نترالیزم) له‌ وشەى لاتینی centrum به‌ واتای ناوه‌ند وەرگیراوه‌. له‌ زاراوه‌ی سیاسیدا به‌ سیسته‌میکی ده‌سه‌لاتداری ده‌گوتری که‌ هه‌موو کاروباره‌ ئابووری و سیاسی و ئیداریه‌کان له‌ ناوه‌ندی و‌لاتدا کۆده‌بیته‌وه‌ و هه‌موو داموده‌زگا ناوچەیی و پارێزگاگان ده‌بن ملکه‌چی ده‌سه‌لات و بڕیاره‌کانی ناوه‌ند بن. رژیمی هیتلەر نموونه‌یه‌کی تۆخی ئەم سیسته‌مه‌یه‌ به‌ چەشنیک که‌ له‌م حوکمه‌ته‌دا پله‌ و پایه‌ ناوچەیی‌یه‌کان تاکوو ئاستی ده‌زگا نزمه‌کانی حوکمه‌تی ناوه‌ندی داکشابوون.

له‌ به‌رامبه‌ر ناوه‌ندگه‌ریتییدا سیسته‌می نامه‌رکه‌زی (دیه‌سه‌نترالیزم) له‌ ئارادایه‌ له‌م جۆره‌ حوکمه‌تانه‌دا به‌ پێچه‌وانه‌وه‌، هه‌موو ده‌سه‌لاته‌کان له‌ ناوه‌ند چەق نابه‌ستن به‌لکوو ده‌قهره‌ نۆتۆنۆمی یا فیدرالیه‌کان له‌ سه‌رانسه‌ری و‌لاتدا ئەرکه‌کانی خۆیان جێبه‌جێ ده‌کەن و له‌ چوارچێوه‌ی هه‌ندیک یاسای دیاریکراو له‌ کاروباری ناو‌خۆییدا سه‌ربه‌خۆییان پێ نه‌دریت. نموونه‌ی به‌رچاوی ئەم جۆره‌ حوکمه‌ته‌، سیسته‌می فیدرالیزمه‌. (ببوانه‌ چەقەستن و فیدرالیزم)

کەسیک

elite

سرآمد / نخبه

نوخبه

که‌ له‌ کۆمه‌لگادا به‌ هۆی چەن تاییه‌تمه‌ندیه‌ک (واقیعی یان خه‌یالی)خاوه‌نی پێگه‌یه‌کی به‌رجه‌سته‌ و شیاو بیئت. که‌واته‌ هه‌رکه‌سیک لێها‌تووتر و شایسته‌تر بیئت، نوخبه‌ له‌ قه‌له‌م نه‌دریت.

ئەم زاراوه‌ له‌ لایه‌ن ویلفرید پارتۆ کۆمه‌لناسی ئیتالی، بۆ شروقه‌ی کۆمه‌لایه‌تی له‌سه‌ر دوو توێژی کۆمه‌لگا هاته‌ ئاراوه‌ (۱) توێژی بن ده‌ست یان ره‌شه‌گل. (۲) توێژی بالا یان نوخبه‌. توێژی بالا دوو جۆره‌: یه‌که‌م، نوخبه‌ی فه‌رمانه‌روا، دووه‌م، نوخبه‌ی سه‌رکه‌ش.

Elitism

سرآمدباوری / نخبه‌گرایی

نوخبه‌گه‌ریتی

به‌ پێی ئەم رێبازه‌ ماهیه‌تی هه‌ر کۆمه‌لگایه‌ک چ زیندوو بیئت چ مه‌نگ و مردوو، ره‌وا یا ناره‌وا به‌پێی ماهیه‌تی نوخبه‌کانی خۆی دیاری ئەکریت. له‌ زاراوه‌ی سیاسیدا بریتییه‌ له‌واوه‌ر که‌ له‌ هه‌ر کۆمه‌لگایه‌ک یان گروپی کۆمه‌لایه‌تی، ئابووری، سیاسی، کولتووری و... که‌سیک یا که‌سانیک به‌هۆی لێها‌توویی تاییه‌ته‌وه‌، بالاتر له‌ ئەوانی‌دی و ئەم بالا‌ده‌ستیه‌ مافی پێش‌ه‌وا‌یی و رێبه‌رایه‌تیان بۆ ده‌سته‌به‌ر ئەکات. نوخبه‌گه‌ریتی له‌ گه‌ل دیموکراسی*دا نیه‌اره‌ و ئەم سیسته‌مه‌ به‌ پێش‌یلکه‌ری مافی خه‌لکانی نوخبه‌ و لێها‌توویی

روانگهوه بهدی هاتنی نتهوه، پيشوهخت پيويستی به دامهزانی دهولته ههیه و چه مکی دهولته و بهرئکخراوهیی کردنی سیاسی به شیوههکی لۆژیکی و گونجاری میژووییهوه، دهبن له پیشتر بیته.

له روانگهی کولتورییهوه، سه رهئدانی نتهوه په یهوهسته به هۆکاری فهرهنگی و زمان. له م بههتهوه فیخته و نوفاليس، نووسه رانی ئهلمانی پینان وایه که مرۆ به پیتی سروشت له نیوان نتهوهکان دابهش کراوه نهک بههوی دهولهتهکان. زمان، تایبهتهندی سه رهکی شوناسی نتهوهیی له نهژماردیت که هه لگری نه ریت و هیما و نهفسانه و کولتور و میژووی هاوبهشی نه تنیکیه. نه زموونی میژووی گه لان پیشانی داوه که پیوهندی راسته موخوله نیوان پیکهاتنی زمانی نه دهیی و ده رکهوتنی هوشیاری نتهوهیی و ناسیونالیزم ههیه. بیندیکت نه نه ره سوژن پیتی وایه که زمانی نه دهیی له هه ندی ولاتی نه ورپادا ریگهی بۆ ده رکهوتنی هوشیاری نتهوهیی و ناسیونالیزم و پیکهاتنی دهولهتی نتهوهیی خو ش کرد.

ئیرنیست رینان، میژوونووسی گه ورهی فه ره نسی له و تارنکا که له سالی ۱۸۸۲ له زانکوی سو ریون پیشکهشی دهکات به تیروهتسهلی پیناسهی نتهوه دهکات که لی ره دا چه ن دیرئیکی دههینمهوه. «نتهوه رۆحیکه. په ره نسپیکی رۆحیه. دوو شت - که له راستیدا هه ریه کن - نه و رۆحه یان نه و په ره نسپه رۆحیانهت پیکدههینن: یهکیان ریشهی له رابردودایه، یهکیان له ئیستادا. یهکیان خاوه نداریه تیکی هاوبه شه، خاوه نداریه تی میراتیکی دهوله مهندی بیره وه ریههکان. نهوی دیکه شیان ره زامهندی ئیستا و نه مرۆیه، ئاواتی پیکه وه ژیان، ویست و ئیراده ی به زیندوو راگرتنی بایه خی نه و میراته ی به شیوهه مکی دابهش نه کراو بۆ مرۆ ماوه تهوه. نتهوه، وهک تاکه کس تر پیکی رابردوویه مکی دوور و درئزی کۆشش و هه ولدانه، به ختکردن و له خو بوورده... نتهوه نیشانه ی رابردوویه که، له گه ل نه وه شدا له ئیستادا پوخته کراوه به هوی راستیه مکی ئاشکرا و هه سته پیکراوه وه واته پیمل بوون به ئاواتیکی راشکاوانه بۆ درئزه پیدان به ژیانیکی هاوبهش». هه ندی له بیره مندان، ره گزی ئایینیش به پیکهاته ی نتهوه زیاد نه کن به لام هه ندیکی دیکه نه مه رهت ده که نه وه و ده لئین په بیره وانی ئایینیک ده توان له چه ندین نتهوه ی جۆراو جۆر پیک بین. هاوسۆزی بۆ ولات یا قه له مپه وه مکی جوگرافیا ییش، به فاکته ریکی بههینی دروستبوونی نتهوه و یه کگرتنی گه لانی جۆراو جۆری ولاتیک دانه ریت.

نتهوه یه کگرتوه کانی باشووری رۆژه لاتی ناسیا

اتحادیه ی ملتهای آسیای جنوب شرقی

(ASEAN) Association of South-East Asiatic Nations

له سالی ۱۹۶۷ له لایه ن ولاتانی نه ندونیزیا و تایله ند و سه نگاپور و فیلیپین و مالیزیا له بانکوک به نامنجی کرژکردنه وه ی پیشکهوتنی ئابووری و سه قامگیری ناوچه که دامه زرا.

نهریتی نیوده‌وله‌تی عرف بین الملل **International Custom**
 نهریتی نیوده‌وله‌تی، دهره‌نجامی ره‌فتار و چۆنیه‌تی هه‌لسوکه‌وتی و لاتینک له‌گه‌ل و لاتینکی دیکه‌یه. تا‌بیه‌تمه‌ندیه‌کانی ئەم نهریته بریتین له: ١- پاته‌کردنه‌وه‌ی کردارنکی یاسایی به‌لگه‌مه‌ند که له نیوان هه‌موواندا بووبیته باو. ٢- شیوه ره‌فتارنکی ناچاریه. ٣- شیوه ره‌فتارنکی رووه فراژووتنه.

نه‌هیلیزم (پووچگه‌رایی) نه‌هیلیزم (هیچ‌انگاری) **Nihilism**
 زا‌روه له وشه‌ی لاتینی nihil به‌واتای **هیچ و پووچ** وهرگیراوه. لایه‌نگرانی ئەم قوتابخانه هه‌ر باب‌ه‌تیکی داسه‌پاوه‌یه‌سه‌ر ئەندیشه‌ی مرۆدا ره‌ت ده‌که‌نه‌وه و هه‌موو بیروباوه‌ریک به پووچ ده‌زانن و به چا‌وینکی سووکه‌وه‌ سه‌یری هه‌موو یاسا و رێسایه‌ک ده‌که‌ن. فه‌لسه‌فه‌ی نه‌هیلیزم ده‌گه‌رێته‌وه بۆ سه‌رده‌می یۆنانی کۆن و پێش سوکرات که شه‌ویش بریتی بووه له ره‌ته‌کردنه‌وه‌ی بوون و رۆح و مولکداریتی و یاسا و مافه‌کان و هه‌موو شتی‌ک. به‌لام لهم سه‌دانه‌ی دوا‌ییدا له رووسای تیزاریدا ناوی رێبازنکی کۆمه‌لایه‌تی بوو که ده‌سه‌لاتی حکوومی و نا‌حکوومی به هیچ ده‌زانی و دواتر گۆرا به مه‌رامینکی شوپشگێرانه به مه‌به‌ستی له‌ناوبردن هه‌موو پیکهاته‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی.

زا‌روه‌ی نه‌هیلیزم، یه‌که‌م جار له‌گوین شیوازنکی ره‌خه‌نگه‌رانه‌ی نیگه‌تیف ده‌رباره‌ی گه‌رنه‌سه‌ست و نهریتی کۆنی کۆمه‌لایه‌تی له لایه‌ن نوسه‌ری به‌ناوبانگی روس: توڤگنیف، له کتییی «باوکان و مندالان»دا به کار هاتوه. سه‌رکاروان و دامه‌زرینه‌ری رێبازی نه‌هیلیزم له رووسیا، باکوئین (١٨٧٦-١٨١٤) بوو. پاش سانی ١٨٧٨ ئەم زا‌روه له رووسیا ده‌رباره‌ی ئانارشیزم و تیرۆریسته‌کان به کار برا. هه‌ندێ جاریش مانای خۆبه‌ختکردن و دا‌بران له دنیا‌یه‌ی لی هه‌لێنجراوه.

نیتۆکراسی اینترنت سالاری **Netocracy**
 ئەم دۆخه پیناسه‌ی سه‌رده‌میکی تازه و که‌شیک نیویاوه له میژووی مرۆفدا که له‌سه‌ر بنه‌مای توڤری شه‌ته‌رنیت و به‌رنامه‌ی کۆمپیته‌ری و ته‌کنۆلۆژی زانیاری دامه‌زراوه. لهم قوتاغه‌دا له سه‌رووی قوچه‌کی ده‌سه‌لاتی کۆمه‌لگادا که‌سانیک داده‌نیشن که به‌سه‌ر ئەم توڤره کۆمپیته‌ریانه‌دا زال بن و زانیاری، ره‌گه‌زی سه‌ره‌کی ده‌سه‌لات و جووله‌ی کۆمه‌لایه‌تی له ئەژمار دیت.

نیمچه ده‌وله‌ت شبه دولت **Quasi-states**
 ئەم زا‌روه به‌ ده‌وله‌تانه ده‌گوتری که پێشتر ژێرده‌سته بووبیتن و له‌جوله‌ی و لاتانی کۆلۆنی له ئەژمار ده‌هاتن به‌لام له ئەنجامی پرۆسه‌ی سه‌رینه‌وه‌ی نیستیعمار، نیمچه سه‌ره‌به‌خۆیه‌کیان به‌ده‌ست هیناوه. ئەم ده‌وله‌تانه خاوه‌نی هه‌موو میکانیزمینکی فه‌رمانه‌روایی و حاکییه‌ت بوون به‌لام بن به‌هره‌ بوون له نیراده‌ی سیاسی و ده‌سه‌لات و هینزی ریکخراوه‌ی بۆ پیاوه‌کردنی ناسایش و خۆش‌گوزهرانی و دا‌کوکی کردن له‌سه‌ر

مروّ. له راستیدا نیمچه دهولتهکان، تهنیا بهناو دهولت له ئهژماردین. ئەم دهولتهکانه ئەگهرجی بهپینی رێساکانی سیستەمی نیودهولتهتی له دواى سالی ۱۹۴۵ دامەزراون بەلام بێ توانا و ناپهوا و لاوازن.

نیمچه دیموکراسی شبه دموکراسی Quasi-democracies

ئەم زاراوه بۆ پیناسه کردنی ئەو ولاتانه بهکار براوه که رووه گهشهسەندن. له نیمچه دیموکراسیدا ژبانی سیاسی، نه به تهواوی دیموکراتیه نه توتالیتەری. ئەم ولاتانه هیشتا هەر له گیرهوکیشەى پرۆسەى مۆدیرنه و ههنگاوران له سوننهتوه بۆ مۆدیرنیتەدا مۆنج دهخۆن و کیشمهکیشی ئەم ههلوهرجه، له جینگربوونی ههردوو سیستەمەى دیموکراسی و توتالیتاریزم بهرگری دهکات. ههروهها پینکاتهى کۆمهلايهتی کۆنباو و کهلتوری سوننهتی لیکتەرازاو بواری دامەزراى سیستەمی سیاسی مۆدیرن ناپهخسینیت. سهرمهشقی ریکخستن لهم ولاتانهدا بریتیههله سێ شوپشی میژوویی فرهنسا و شوپشی پیشهسازی و شوپشی سوڤیهت. ههركامیک لهم شوپشانه به جۆرێک بوونهته سهرمهشقی بۆ پینکاتهى سیاسی ئەم ولاتانه. بۆ وینه له شوپشی فرهنسا، بیروکەى یاسا و حاکییهتی نهتهوهیى و دیموکراسی وهرگیراوه، له شوپشی پیشهسازی بیروکەى گهشهسەندنی نابووری و مۆدیرنه و له شوپشی سوڤیهتیش، دهولتهتیکی بهزهر و زاکوون و دهسهلاتدار بۆته سهرمهشقی و ئاییدالی حوکمهت. ههموو ئەم بیروکە و سهرمهشقانه ناویته بووه لهگهڵ پینکاتهیهکی خۆمالی به قهباریهکی ئیستبدادی و یهزدان گهرا و باوک سالارهوه.

به گشتی بۆ پیادهکردنی دیموکراسی له ولاتانی رووهگهشهسەندن، چهندین کۆسپ و تهگهه له بهرهمدایه که بریتین له:

- دهسهلات و شهوتی پیاوماقوولان و گهورهپیاوان که دیموکراسی بهدری بهرهوهندییهکانی خۆیان دهزانن.

- ههژمونی بهها و بایهخه موتهلقهکان و بهمیژبوونی نهڕیتهکان.

- مانهوی هیزه دهسهلاتداره کۆنهکان، بۆ وینه دهرباری شا و سولتان.

- دهزگا بههیزه ئایینییهکان و هیزی سهربازی.

- نهبوونی چینی مامناوهندی بازرگان و پیشهسازی.

- قوولبوونی ناریشه و لهمپهه نهتتیکی و ئایینی و کهلتورییهکان.

سهرههناوی کۆبوونهوی ئەم هۆکاره گرنگانه له ولاتانی رووه گهشهسەندن، بۆته هۆی سهرههناوی نیمچه دیموکراسییهکی سهقام نهگرتوو که هههمیشه دهولتهکانیان له بهینی نۆتۆکراسی* و نۆلیگارشى* و پۆیولیزم و توتالیتاریزم* و دیموکراسیدا له ههلاجان دههیلێتهوه.

نیپوتیزم: بروانه خزم خوازی.

نیونازیسم

نئو نازیسم

Neo-Nazism

ئهم زاراوه بۆ ئەو گرووپ و حیزب و ریکخراوانەى هاوچەرخ بە کار دەبریت کە هاوشیۆه‌ی حیزبى نازى ئەلمانیا لە ساڵى ١٩٣٣ هەلسوکەوت دەکەن. نیونازیسم، بزاوتیکى ره‌گه‌زیه‌رستانه و نه‌ته‌وه‌ په‌رستى توندپه‌وه‌ که پاش جه‌نگى جیهانى دووه‌م سه‌رى هه‌لداوه و له سه‌ره‌تای هه‌شتاکانى سه‌ده‌ى ٢٠ به‌دواوه له ولاتانى ئەوروپای رۆژاوا گه‌شه‌ی کردووه. تابه‌ته‌ندیه‌کانى نازیسمى نوێ بریتیه له: حکومه‌تیکى راستپه‌وه و ده‌سه‌لات خواز، دژى دیموکراسى و لیبرالیزم و فره‌ده‌نگى، دژى که‌مینه‌کان به تابه‌ت جووله‌که و ره‌ش‌په‌سته‌کان. سه‌رچاوه‌ی جیهان‌بینى ئهم گرووپانه ده‌گه‌رته‌وه بۆ بارى ناله‌بارى نابوورى و به‌گومان بوون له حوکمه‌ت و هه‌ندى جارىش هه‌ست و خوستى ئایینى (کلێسا) به چه‌شنێک که پێوه‌ندیه‌کى نزیک هه‌یه له نیوان گروپى نیونازى و ریکخراوه کلێساییه‌کان.

ودم / مافی تایبەتی / زێدەماف / امتیاز / Privilege

بە گشتی بەمانای بەهرەمەندی کەسیک یان گرووپیکی تایبەت لە ماف یان بەهرەیهک کە جەماوەر بەعام لێی بێبەهرە بن یان دەستیان پێی نەگات. لە زاراوەی سیاسیدا هەنگری مانایەکی سووکایەتی نامیزە چونکا وەبیرەننەرەوهی ئەم راستییە کە مافی تایبەتی، سەمەری میرات و جێماوە و داراییە و خواوەن ماف، شیایوی ئەو ودمە نییە. بەلام کاتی واش هەیه کە بەواتای ماف و نازادی لیکدراوەتەوه چونکا کەسەکە بە هەولێ خۆی بەدەستی هێناوه. لێرەدا واتایەکی بلیمەتانهی لێ نەبێتەوه.

ورده بۆرژوازی / خرده بورژوازی / Petite bourgeoisie

بەشێکە لە بۆرژوازی* کە پێکھاتوو لەو خەلکانە یە چینی مامناوەندی لە کۆمەلگای سەرمایەداریدا کە مان و داراییەکی کەموکوڕیان هەیه. بۆ وینە: دووکاندار، خواوەنمان، زەمیندار یان خواوەن کارگە ی بچووک. وردهبۆرژوا بە هەمان شێوه کە لە فەرەنسەدا باو بووه مانایەکی سووکایەتی نامیزی هەیه و بەواتای خۆ سەرقاڵکردن بە سەرۆت و سامانی بچووک و بەرژەوهندی خۆت و روانینیکی بەرچاوتەنگانەیه بۆ ژیان. لەم واتایەدا ئاوەلناوی ،ورده، بەمانای کردار و باپەخەکانی ئەم جۆره کەسانەیه بەلام لە کۆمەلناسی مارکسیدا بە لەبەرچاوترنی مانا سووکایەتی نامیزەکە، واتایەکی تریش لەخۆ دەگرێ. لەم دیدەوه وردهبۆرژوازی جگە لە مولکدارانی کەم داھات، زۆربە ی مووچەخۆز و کاسپکاری نازاد و کارمەندانی بەشی خزمەتگوزاریش لە خۆ دەگرێ و بە گەشەسەندنی ئەم جۆره کەسانە لە کۆمەلگا پیشەسازییەکان، رۆژبەرۆژ لەباری سیاسییەوه گرنگتر دەبێت. لەم کۆمەلگایانەدا ورده بۆرژوازی لە گەل چینی مامناوەندیدا هاوواتا دەبێت.

وشیاری چینیایەتی / آگاهی طبقاتی / Class Consciousne

بەناگا بوون لەو چینیە کۆمەلایەتیییە کە تاکەکەس بە ناخیزگە ی خۆی دەزانێ. وشیاری چینیایەتی کاتیک خۆی نیشان ئەدات کە ئەندامانی چینیک بە شێوهیەکی هاوبەش هەست بە ناھومییدی و بەش خورای بکەن و لە بەرامبەر چینی سەردەست و شیوازی دەسەلاتداریدا خەبات بکەن. وشیاری چینیایەتی لە رییازی مارکسیدا هەم وشیار بوونەویە لە بەرامبەر چەوساندنەوهی مرۆ لە لایەن مرۆفە، هەم بریاردانە بۆ مەحکەردنەوهی ئەم چەوساندنەوه. هەرەوھا بریتییه لەو وشیارییە کە چینیکی رەنجدەر بە ئاوەزی دەیفامییت و تێدەگات کە لە بازاردا وەک کالایەکی سادە مامەلە ی پێدەکریت و دەبێتە قوربانی خنکانیکی سیاسی و کۆمەلایەتی و ئابووری. ئەم وشیارییە، چینی رەنجدەرەن دەکاتە چینیکی تایبەت و هۆشدار

وهچهی سیاسی

نسل سیاسی

Political Generation

خه‌لکانیک که ئەزموون و رووداوه سیاسییه‌کانی زهمه‌نیکى دیاریکراویان به چاوی خۆیان دبیت، به وه‌چهی سیاسی پیتاسه ده‌کرین.

ویگ

ویگ

Whig

ناوی حیزبیکى سیاسییه له بریتانیا که له سالی ۱۶۸۰ به‌داوه خوازیاری سنووردارکردنی ده‌سه‌لاتی پادشا و فراوانکردنی ده‌سه‌لاتی په‌رله‌مانی ئەم ولته بووه. ویگه‌کان ئەو شوپشگێرانه بوون که پاش شکستی رایه‌پرینی ۱۶۷۹ له سکۆتله‌ندا هیدی هیدی گه‌یشته‌ته ده‌سه‌لات و دژی یه‌کگرتنی نایینی سکۆتله‌ندا و ئینگلتها بوون.

Agitation

تحریک / شورائش

هاندان / هه‌لخپاندن

دندان و هه‌لخپاندنی جه‌ماوهر به مه‌به‌ستی به‌شداری کردن له چالاکیه‌کی کۆمه‌لایه‌تی یان سیاسی له رینگای نامرازه‌کانی پرۆپاگه‌نده و راگه‌یاندن وهک، رۆژنامه، گۆقار، کتیب، رادیۆ و تله‌فزیۆن. له‌م ئاکاره‌دا جه‌ماوهر له رینگای هه‌ست و سۆزه‌وه هه‌لئه‌رنه‌گیت. له سه‌رده‌می شۆرش‌ی فه‌رنسه‌دا به‌که‌سیکیان ده‌گوت «هاندەر» که بی به‌پرساریه‌تی خه‌لکیان هه‌لئه‌رخپاند و ئاژاوهریان ده‌ناوه. به‌لام دوا‌ی شۆرش، ده‌وله‌ته کۆنه‌پاریزه‌کان ئه‌م ناتۆره‌یان بۆ بزاولته چه‌پیه‌کان به‌کار ده‌برد. ئه‌م زاراوله لایه‌ن زۆریه‌ی بزاولته راست و چه‌پیه‌کان به‌ زاردا هاتووه به‌لام زۆریه‌ی رێبه‌رائی ئه‌م بزاقانه، هاندان و هه‌لخپاندنی جه‌ماوهر به‌دژی ده‌وله‌تیکی سته‌مکار، به‌ شتیکی ره‌وا ده‌زان.

Collectivism

نظام اشتراکی / اصالت جمع

هاویه‌شینی / شیوعی

ئه‌م زاراوله له به‌رامبه‌ر زاراوله‌ی «تاک خوازی» دا هاتووه که به‌ هه‌موو ئه‌و تیۆریه‌یه‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ئابووریانه ده‌گوتری که به‌رژه‌وه‌ندی و قازانجی کۆمه‌لی ئینسانیان بۆ گرنه‌گه‌ر له به‌رژه‌وه‌ندی تاکه‌که‌سی. به‌ پێی ئه‌م تیۆریه‌یه‌ که‌رسته‌ی به‌ره‌مه‌ینان و دابه‌شکردن ئه‌بێ به‌ده‌ست کۆمه‌ل بی‌ت نه‌ک تاکه‌که‌س، چونکا تاک هه‌ر به‌شوی قازانجی خۆیه‌تی. گرنه‌گه‌رتین قوتابخانه‌ی شیوعی بریتیه له سۆشیالیزم* و کۆمۆنیزم* که خوازیاری چاودیری کۆمه‌لایه‌تین له ریی خاوه‌نداریه‌تی گشتی بۆ دابینه‌کردنی به‌رژه‌وه‌ندی کۆمه‌ل. خانیکی گرنه‌گه‌ر که ئه‌بێ سه‌رنجی بدریتن، ئه‌وه‌یه که خاوه‌نداریه‌تی ده‌وله‌تی، خۆبه‌خۆ به‌ مانای چاودیری گشتی نییه، ئه‌م شته‌ په‌یوه‌سته به‌وه‌یکه هێزی ده‌وله‌ت به‌ ده‌ست چ که‌سانیکه‌وه بی‌ت. ئه‌م زاراوله له کاتی دامه‌زرانی کۆنگره‌ی ئینته‌رناسیۆنالی یه‌که‌می سۆشیالیسته‌کان له سا‌نی ۱۸۶۹ له شاری «بازل» ی ولاتی سوئیسرا، ره‌واجی په‌یا کرد.

coalition

ائتلاف / هم پیمانی

هاوپه‌یمانی / هاوسویندی

یه‌که‌گرتنی کاتی چهن حیزب یا لایه‌نی سیاسی بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانجی په‌رله‌مانی و هه‌لبژاردنه‌کان. له سیسته‌میکی په‌رله‌مانی فره‌حیزی که هه‌چکام له حیزبه‌کان نه‌توانن ریزه‌یه‌کی ده‌نگ بۆ دامه‌زرانی ده‌وله‌ت به‌ده‌س بی‌نن، چهن حیزبیک بۆ ئه‌م مه‌به‌سته ده‌بنه‌ هاوپه‌یمان. هاوپه‌یمانی په‌رله‌مانی به‌زۆری بۆ هه‌شتنه‌وه یا هه‌ینانه سه‌رکاری هوکمه‌تیکی تابه‌ت دیته کایه‌وه به‌ شیوازیک که حیزبه‌ گه‌وره‌که له‌گه‌ل یه‌ک یان چهن

حیزیی بچوکت دهبیته هاویه ییمان و به ریژهی دهسه لاتیان به شداری حوکمهت دهکن.

رهنگه هاویه ییمانیهی لایه نیکی نه ریئی (سهلبی) بیئت واته به نامانجی رووخانی حوکمهت بیئت. بۆ وینه له فه رههنسه، پاش شه پری جیهانی دووهه م کومۆنیستهکان و بانی راستی توندپهرو بوونه هاویه ییمان و حوکمهتی نهو سهرده مهیان رووخاند.

هاویه ییمانیهی له هه لئارزدندا بهم جوړهیه که حیزبه هاویه ییماننهکان، به قازانجی یه کتر دهنگ نه دهن به لیسته یهکی هاویه شی پانیوراوان و هه ریمهکان به ریژهی خویمان دهسه لات دابهش نهکن. نه م شیوازه له کوماری چواره می فه رههنسه دا به کارهات.

له سیسته می دوو حیزیی ویلایه ته یه کگرتوه کانی نه مه ریکادا نه م زاروه مانایهکی تری هیه بهم واتیه که چهن گرووی ناو دوو حیزبه که (دیموکرات و کوماری خواز) بۆ نه یاریکردن له گه ل هه ندی سیاسی حوکمهت یهک دهکون. وهک چۆن دیموکراتهکانی باشوور و کوماریخوازهکانی باکوور بۆ نه یاریکردن له گه ل هه ندی بریاری رۆزقیلت و ترومین یهک کهوتن.

هاوسهنگی سیاسی موازنه سیاسی Political Balance

هاوسهنگی سیاسی بریتیه له بهرگری کردن له دهسته سهراگرتن و تهراتینی زله یزهکان له گوڤه پانی سیاسه تی نیوده وله تیدا.

هاوسهنگی هیزهکان موازنه ی قوا Balance of Power

تیوری هاوسهنگی هیزهکان له سه ر نه م به مه یه دارپژراوه که دهسه لاتی هه ر گرووییک له ولاتی نهوویا دهبن له گه ل هیز و دهسه لاتی گرووپه کانی دیکه هاوسهنگ بیئت تاکوو هیچکامیان نه توانن به سه ر نهویدی دا زال بن و بهمجۆره ناشتی و ناسایش مسوگه ر بکرت. پاراستنی نه م سیاسه ته بابه تی سه رهکی سیاسه تی دهروهی بریتانیا بوو له میانه ی ناشتی درینخایه ن له ۱۸۷۱ تا ۱۹۱۴ له نیوان گرووی و لاتی نه لمانیا، نه مسا و ئیتالیا و ولاتی بریتانیا، فه رنسا و سوقیهت. پاش جهنگی جیهانی یه کم تیوری هاوسهنگی هیزهکان هاته ناو میژووی دیپلوماسی و بریتانیا تا سالی ۱۹۲۹ له بهرامبه ر به هیزترین ولاتی نهوویا واته نه لمانیا، سیاسه تیکی نه رمه روانه ی گرته بهر. له سالی ۱۹۴۵ به ملاره هیچ هه لیک له لایه ن نه م ولاته بۆ پاراستنی هاوسهنگی هیزهکان به نهجام نهگه یشتوه به لام دهسه لاتی رۆژاوا له بهرامبه ر رۆژه لات روی له زیادبوون کردوه. ئیستا زارواهی هاوسهنگی هیزهکان له پیوهندی نیوده وله تیدا پتر بۆ دهسه لاتی چه کداری و نابووری زله یزهکان له ناستی جیهانی یا ناچه یی دا دیته ئاروه. بۆ نمونه ولاتی هیندستان له نیچه کیشوهر و میسر له رۆژه لاتی ناویندا. له م رووه مه بهستی لایه نگرانی چه کد/مالین* گشتاندنی نه م سیاسه تیه له هه موو جیهاندا به چه شنیک که هیچ دهوله تیک نه بیته هه ره شه بۆ ولاتیکی تر.

هاوولاتی/شارۆمه‌ند

شهروند

Citizen

هاوولاتی، تاکیکه که له بهرامبەر دهولته‌دا له لایه‌کهوه خاوه‌نی هه‌ندئ مافی سیاسی و مه‌ده‌نییه و له لایه‌کی تریشه‌وه هه‌ندئ ئەرک و ته‌کلیدی له‌سه‌ر شانه. چۆنه‌تی پێوه‌ندی هاوولاتی بوون (مافی تاک و ئەرکه‌کانی له بهرامبەر دهولته‌دا) له ده‌ستووری بنچینه‌یی و یاسای مه‌ده‌نی ئەو وڵاته دیاری ئەکریت. هاوولاتی بوون له پێوه‌ند له‌گه‌ڵ تاک پێگه‌یه‌که دروست ئەکات که له روانگه‌ی مافی نیونه‌ته‌وه‌یه‌شه‌وه ریزی بۆ دانه‌رتیت. مافی نیونه‌ته‌وه‌یی له‌م باره‌وه دهولته‌ته‌کان بۆ ره‌چاوکردنی مافی شارۆمه‌ندان به‌رپرسیار ئەکات. چه‌مکی هاوولاتی له‌گه‌ڵ چه‌مکی تاک و مافه‌کانی له‌ئهوروپا هاته‌ ئاراوه. له‌بهره‌دا به‌کسیک ده‌گوترئ هاوولاتی که‌ ته‌نیا ملکه‌چی دهولته‌ نه‌بێ به‌لکو له «مافی زگماگی» و «سروشتی» به‌هرمه‌ند بێت و دهولته‌ ئەم مافانه‌ بپارێزێ.

ئه‌گه‌رچی نه‌ته‌وايه‌تیش، زیاتر به‌ هاوولاتی بوون پێناسه‌ کراوه به‌لام مانایه‌کی به‌ریلاتری هه‌یه. نه‌ته‌وايه‌تی به‌ مانای پێوه‌ندایه‌تی له‌ گه‌ڵ دهولته‌، به‌لام نه‌که به‌ واتای به‌هرمه‌ندی له‌ مافی سیاسی له‌ ناوخۆ به‌لکو به‌ مانای به‌هرمه‌ندی له‌ پاراستنی دهولته‌ له‌ ده‌ره‌وه‌ی وڵاده‌یه. واتای «نه‌ته‌وايه‌تی» له‌ مافی نیونه‌ته‌وه‌یه‌دا زامنی هه‌موو خه‌لکیکه که دهولته‌تیک ئەبێ پشتیوانی لی بکات. نه‌ته‌وايه‌تی هه‌روه‌ها به‌ مانای پێوه‌ندی کۆمپانی و داراییه‌کان (پاپۆز و فرۆکه) له‌ گه‌ڵ دهولته‌تیکه، واته‌ ئەمانه‌ش سه‌ر به‌و نه‌ته‌وه‌ن به‌لام هاوولاتی له‌ ئەژمار نایه‌ن. هاوولاتی بوون تایبه‌تی ئینسانه‌کانه.

ره‌نگه‌ که‌سیک هاوولاتی وڵاتیک بێت به‌لام له‌ وڵاته‌دا نه‌ژی یان له‌ وڵاتیک نیشته‌جێ بێت که‌ شارۆمه‌ندی ئەو وڵاته نه‌بێت. هه‌ندئ جار که‌سیک بۆی هه‌یه له‌ ریزی زه‌هاسه له‌ گه‌ڵ شارۆمه‌ندی وڵاتیکی تره‌وه‌ بیه‌ته‌ هاوولاتی وڵاتیکی تر به‌لام ئەم حاله‌ته‌ مافی کار و پیشه‌ی له‌ لایه‌ن دهولته‌ته‌وه‌ بۆ ده‌سته‌به‌ر ناکات.

هاوولاتی جیهانی

جهان وطنی

Cosmopolitan

برو‌اداری به‌وه‌یکه‌ خۆت به‌ که‌سیکی جیهانی بزانی و مرو‌ة‌ خۆی به‌ نه‌ته‌وه‌ یان کیانیکی تایبه‌ته‌وه‌ نه‌به‌ستیته‌وه‌. بپروا کردن به‌وه‌یکه‌ جیهان، نیشتمانی هه‌موو خه‌لکانی سه‌رزه‌مینه. ئەو که‌سانه‌ی که‌ ئەم رێبازه‌یان په‌سند کردوه‌ ده‌خوازن هه‌رچی له‌مپه‌ر و ته‌گه‌ره‌ی ئەم رینگه‌ لاجێ و حوکمه‌تیکی جیهانی بێن ره‌چاوکردنی ره‌نگ و ره‌گه‌ز و که‌لتوو‌ر دامه‌زرێ و به‌ شیوه‌یه‌کی یه‌کسان به‌ سه‌ریانا حوکمه‌ت بکات. کانت (١٨٠٤-١٧٢٤) فه‌یله‌سووفی ئەلمانی و گوته (١٨٣٢-١٧٤٦) نووسه‌ر و شاعیری به‌ناوبانگی ئەلمانی له‌م رێبازه‌ لایه‌نگرییان کردوه‌.

له‌م چا‌خه‌دا وادیا‌ره به‌ تیا‌چوونی سنووری نه‌ته‌وه‌یی له‌ نیوان وڵاتان و پیکهاتنی رینکخراوه و یه‌کیه‌تی نابوو‌ری و سیاسی جیهانی و په‌ره‌سه‌ندنی میدیای گشتی، دنیا وه‌ک دیهاتیکی جیهانی لیهاتبیت که‌ نه‌ریتی نه‌ته‌وه‌یی و نه‌تیکی له‌ قه‌واره‌ی که‌لتوو‌ریکی جیهانیدا خۆی نیشان ئەدات.

هۆلۆكۆست

هولو كاست

Holocaust

ئەم زاراوه لە بنه‌ره‌تدا لە لایەن میژوونووسە جوولەکەکان، لەجیاتى دەستەواژەى final solution بە واتای «دوایین رینگاچارە» بەکار براوه. دوایین رینگاچارە، دەستەواژەیهکی دل‌رفین بووه لە ئەلمانیاى سەرمدەمی نازیسیم* کە لە جیاتى تیابردنى جەستەى جوولەکەکانى ئوروپا بە مەبەستى چارەسەرکردنى هەمیشەى «کیشەى جوولەکان» بەکار براوه. پیاوێ کردنى ئەم سیاسەتە یەکەم جار لە کۆنفرانسىکی نوینەرانى ئیدارى ئەلمانى نازى لە ژانفیهى ۱۹۴۲ باسى لیکرا.

زاراوهى هۆلۆكۆست، بەمانای سووتاندنى هەموو شتیکی و ناماژە دەدات بە کۆمەلکۆزى جوولەکان لە لایەن دەستەى مەرگی ئس ئس SS ی ئەلمانیا بە سەرکردایەتى هیملیتر و جیگرەکەى، ئایشمین لە شەرى دووهمى جیهانیدا. بەپێى راپۆرتە میژووییهکان لەم رەشەکۆژیانەدا ۴/۵ تا ۶ ملیۆن جوولەکە کۆژدان و سووتیندرا. هۆلۆكۆست لەم دوایانەدا لەلایەن هەندیک رەخنەى لى گیراوه و پێیان وایە کە ژمارەى سووتیندراوەکان هیندە نەبووه و بەلکۆو ئەر پادەیه کەمتر لەوه بووه کە میژوونووسەکان رایانگەیاندووه و ئەم ژمارە لە فرۆ فیشال دەچن.

هەلبژاردن

انتخابات

election

پرۆسەیهک کە بەویبێه خەلکانیک، کەسیک یان چەن کەس ناوزەد ئەکەن بۆ بەئەنجام گەیاندى کارىکی دیاریکراو. لە زاراوهى سیاسیدا بە مانای هەلبژاردنى نوینەرانى پەرلەمانە بۆ ناو ئەنجومەنى نوینەران. لەو ولاتانەى کە خاوەن دەستورى بنجینەیین و لە بەینى سن هیزەکەدا جیاوازی هەیه (تفکیک قوا*) هینزى یاسادانەر، بەدەنگى نازاد و نەینى و راستەوخۆى خەلک هەلدەبژێردى. لەم جۆرە هەلبژاردنانەدا لەبەر ئەوهى هەموو ئەر کەسانەى کە ماف دەنگدانیان هەیه، دەرڤەتییان هەبیت لانیکەم رۆژیک بۆ ئەم کارە تەرخان دەکریت. دەنگدەرانیش (ئەر کەسانەى کە بە پێى یاسا خاوەنى مەرجهکانى تەمەن و عەقل و مەدەنى بوون و سیاسى بوون) وەرڤەى دەنگدان بەدەستەوه، لە ژێر چاودێرى دەستەى چاودێران دەنگەکانى خۆیان دەخەنە ناو سندوقى لاک و مۆرکراومە. ئینجا لە مەراسیمیکدا سندوقەکان دەکرینەوه و بە ناگەدارى پالیئوراوان یا نوینەره‌کانیان دەنگەکان دەخویندیرنەوه.

لە سیستەمە فرە جیزبیه‌کاندا دەنگدەران دەنگى خۆیان ئەدەنە پالیئوراوى حیزبى. لەم رووه‌وه لە پیش هەلبژاردنەکە گرووپیک لەناو حیزبەکەدا لیستی ناوزەدەکانى خۆى دیارى ئەکات. لە ولاتە یەکگرتووہەکانى ئەمەریکادا چونکە ناتەباییه‌کى ئایدیۆلۆژیک لەنیوان دوو حیزبە گەرەکە لەمەر هەلبژاردن نییه، زیاتر لە سەر پالیئوراوه‌کان لەنگەر ئەگرن. بۆیە پیش هەلبژاردنى گشتى بۆ دیاریکردنى سەرۆک کۆمار و جیگرى یەکەمى، هەلبژاردنىکی ناوخۆى لەناو دوو حیزبەکە بەرێوه دەچیت کە بایه‌خیکى زۆرى پێ ئەدرى.

بەو هەلبژاردنانەى کە تییدا دەنگدەرەکان بە شیۆهیه‌کى راستەوخۆ نوینەرانى خۆیان هەلدەبژێرن یەک پلەى و ئەوهش کە دەنگدەرەکان کەسانیک هەلدەبژێرن کە ئەوان نوینەر راستەقینەکان هەلبژێرن، پێى دەلێر.

ههلبژاردنی دوو پلهیی.

Opportunism

فرصت طلبی / اپورتونیسیم

ههلهپهرستی

ئهم زاراوه له وشه‌ی (opportunus) به واتای لهبار و شیای وهرگیراوه. له زاراوه‌ی سیاسیدا بریتییه له: خو لینگۆران به پینیی گۆرینی هه‌لومهرج و رهوشی سیاسی بۆ به‌دهست هیئانی قازانجیکی شه‌خسی، کورد و ته‌نی، به هه‌موولایه‌ک شه‌ن کردن. هه‌لهپهرست به که‌سیک ده‌گوتری که هه‌میشه به‌رهو رژیمی ده‌سه‌لاتدار لایه‌نگری هه‌یه و پابه‌ندی هیچ پره‌نسیپیک نییه و پره‌نسیپه‌کانی خو‌شی لهو رینگا دانه‌نیت.

هه‌لهپهرستی له سیاسه‌تدا به ره‌فتاریکی سازشکارانه له قه‌لم ئه‌درت چونکا ئینسانی هه‌لهپهرست بۆ گه‌یشتن به قازانجه‌کانی خو‌ی، له ناست که‌موکوورییه‌کانی کۆمه‌لگا بیده‌نگ ده‌بی و چارپۆشی لی ئه‌کات. ته‌ناهت نه‌گه‌ر ئهم هه‌لوئسته‌شی له گه‌ل باوه‌ر و پره‌نسیپه‌کانی خو‌ی ناته‌با بیت.

Hegemony

هژمونی / برتری

هه‌ژمۆنی

ئهم زاراوه له ریشه‌ی یونانی hegemonia به مانای سه‌رۆکایه‌تی یا فه‌رمانه‌وه‌ی وهرگیراوه و بریتییه له زالبوون و بالاده‌ستی و لاتینک به‌سه‌ر و لاتانی دیکه له رینگای دیپلۆماسی یا پیملکردن به هه‌ره‌شه یا سه‌رکه‌وتنی چه‌کداری. ئهم زاراوه پتر به‌و مانایه‌ی که ئانتونیۆ گرامشی (1937-1981) بیرمه‌ندی مارکسی و نووسه‌ری ئیتالیایی، ئاراسته‌ی کردوه به‌کاربیاوه که ئه‌ویش بریتییه له: زالبوون و سه‌روه‌ری چینیک، نه‌ک هه‌ر له‌بواری ئابووری به‌ئکۆو له هه‌موو بواره‌کانی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ئایدیۆلۆژی به‌سه‌ر چینه‌کانی تردا. به باوه‌ری گرامشی هه‌ژمۆنی سه‌رمایه‌داران ته‌نیا له رینگای هۆکاره ئابوورییه‌کان دا‌بین ناکریت به‌ئکۆو پیووستی به ده‌سه‌لاتینکی سیاسی و سیسته‌مینکی ئایدیۆلۆجیه که له دووی پیملکردن و رازی هیشته‌وه‌ی چینی ژێرده‌سته‌وه‌یه. دامۆده‌زگا‌کانی کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری بریتین له ریکخراوه‌کانی کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی و هه‌ک ده‌وله‌ت، حیزب، ده‌زگا ئایینییه‌کان (کلیسا)، خیزان و یه‌کیه‌تییه کرێکاریه‌کان.

مانه‌وه‌ی کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری به هوی هه‌ژمۆنی ئایدیۆلۆژیایی سیسته‌می زالب به‌سه‌ر چینی کرێکاردا‌یه. گرامشی پینی وایه که ئهم هه‌ژمۆنییه ناتوانن بگوریت چونکا عه‌ق‌لی سه‌لیم که به‌ره‌می ژیا‌نه، وشیاریه‌ک ده‌به‌خشنی به چینی کرێکار به پینچه‌وانه‌ی ئه‌و وشیاریه که چینی سه‌رمایه‌دار به‌سه‌ریا دای ئه‌سه‌پینن. به‌پرای ئه‌و نه‌گه‌ر بیتوو ئهم وشیاریه شو‌ریشگیزییه له لایه‌ن رۆشنیرانه‌وه به‌هیز بکرت، ده‌بیته هیزینکی کارامه و خه‌باتی چینایه‌تیش تا راده‌یه‌کی زۆر مملانیی ئیوان گروپه رۆشنیرییه‌کانه که یه‌کیان له خزمه‌ت چینی سه‌رمایه‌داره و ئه‌ویدی له خزمه‌ت چینی کرێکاردا‌یه.

Power

ق‌د‌رت

هین/ده‌سه‌لات

هین، یه‌کیک له چه‌مکه سه‌ره‌که‌یه‌کانی زانستی سیاسه‌ته که به مانای وزه و توانایی که‌سیکه بۆ پیملکردن.

تەسلیم راگرتنی جەماعەتیک لە بەرامبەر خواستەکانی ئەو کەسەدا بە هەر شیواژیک. بە واتایەکی تر هێز، کۆمەڵن سەرچاوە و ئامرازی زۆرەملانە و ئارەزوومەندانەیه کە حوکمەتەکان بۆ بەرپۆهه‌رایەتی دەسەلات بەکاری دەهینن. پاراستنی سەرچاوەکانی هێز و چۆنییەتی دابەشکردنی و خەبات بۆ دەچنگ هێنانی، گرینگترین بابەتی توێژینه‌وه‌ی زانستی سیاسییە. هەروا زۆرینە‌ی زانایانی سیاسی پۆه‌ندییەکانی هێز بە کاکلی سیاسەت دەزانن و دەلێن ئەو شتە‌ی پۆه‌ندی مرۆ لە گە‌ڵ پۆه‌ندییەکانی دیکە جیا دەکات‌وه، هێزە. خەباتی حیزب و حوکمەتەکان لە پینا‌و هێزدا‌یه: بۆ وەدەست هێنانی هێز، پاراستن یا بۆ نواندن و نومایش کردنی هێز.

بیرمەندانی سیاسی، هەولیان دا‌وه ئەم چەمکە لە گە‌ڵ زارا‌وه‌ی دەسەلات * authority لێک جیا بکە‌ن‌وه. بە‌لام لە راستیدا ئە لە زاری رەشوکی و ئە لە زانستی سیاسەت، رێکەوتنیک لەمەر ئەم زارا‌وه‌ پێک نەهات‌وه. چونکە هەندئ جار وشە‌ی هێز لە گە‌ڵ دەسەلات، دەسروێن، زۆرداری، زۆرەملن و... بە ها‌وواتا زانرا‌وه. هێز خا‌وه‌نی چەند سەرچا‌وه‌یه‌کە کە بریتین لە:

۱- زانیاری: ئەم سەرچا‌وه یارمەتیدەری فراژووتنی ئا‌وه‌ز و رۆحی مرۆ‌قه. لە کۆمە‌لگایەکی وشیاردا هیچ رێبەرێک ناتوانئ بئ زانیاری دەستی بە هێز بگات.

۲- رێکخستن: رێکخستن لە جە‌وه‌ردا هێز دەبە‌خشی. لە سیستەمیکی سیاسی دیموکراتیدا حیزبە سیاسییه‌کان بۆ وەدەست هێنانی هێز، رێکخرا‌وه سازدە‌کەن.

۳- هەلومەرج: هەلومەرجی ئابووری و کۆمە‌لایەتی بە خا‌وه‌نە‌کە‌ی یارمەتی دەدات کە هێز و دەسەلاتی خۆی زیاتر بگات.

۴- دەسەلات: دەسەلات بە واتای هێزی رە‌وا و شە‌رعیه‌تدا‌ره. ئە‌گەر کەسێک دەستی بگاتە پله و پایە‌یه‌کی رە‌وا و یاسایی، هێزی رێبەر‌ایەتییه‌کە‌ی زیاتر دەبئ.

۵- لێها‌توویی: وەشا‌وه‌یی و شارە‌زایی، هێزی مرۆ زیاد دەکات و لە خەبات بۆ وەدەست‌هێنانی دەسەلات، سەرکە‌وتووی دەکات.

۶- نێمان و ب‌روا: مانە‌وه‌ی رێبەرێک لە دەسە‌لاتدا پۆیستی بە ب‌روایەکی گشتی هەیه.

۷- میدیاکان: میدیاکان سەرچا‌وه‌یه‌کی گرینگ‌ی هێز و دەسەلات لە ئە‌ژمار دێن. بە‌پرسان‌ی رۆژنامە و تەله‌فیزیۆن و ... دەورێکی با‌لا دەگێژن لەمەر زان‌بوون بە‌سەر‌رای گشتیدا.

ئە‌گەر هێز لە‌سەر ب‌نە‌مای زۆر و سو‌لته دامە‌زرا‌بێت، فەرمانبەر‌ان بە رە‌وای نازانن و هۆی فەرمانبەر‌ندان، دە‌گه‌ریت‌وه بۆ ترس. بە‌لام ئە‌گەر فەرمانبەر‌انیش خا‌وه‌نی هێزێکی کۆمە‌لایەتی بن و هێزی فەرمانبەر‌وا بە شە‌رمی و رە‌وا بزانن، ئینجا هێز دە‌بێتە پ‌الپشتیکی رە‌وا. حوکمەتی خە‌لکی کاتی‌ک پیا‌ده ئە‌کرێت کە لە نێوان فەرمانبەر‌وا و فەرمانبەر‌اندا هیچ لە‌مپەرێک نە‌بێت.

هیزی رهش

قدرت سیاه

Black Power

بریتییه لهو بزواته‌ی که له شهسته‌کانی سه‌دهی ٢٠ له لایهن رهش‌پنستانی ئەمریکا بۆ ده‌برینی ناره‌زایه‌تی له باری گوزهران له کۆمه‌لگایه‌کی سپی‌پنستدا هاته‌کایه‌وه. ئەم بزاقه‌ له‌سه‌ر مافی یه‌کسانی رهش و سپی داکۆکی ده‌کرد و له‌م سه‌رده‌مه‌دا چالاکییه‌کانی خۆی به‌گوپتر کرد. له‌به‌ر ئەوه‌ی بزواته‌که‌ بووه‌ هۆی ترسی کۆمه‌لگای سپی‌پنستی ئەمریکا له‌مه‌ر به‌ریابوونی مەملانی ئەژادی به‌م بۆنه‌وه‌ هه‌ول دراوه‌ تا راده‌یه‌ک خواسته‌کانیان جێبه‌جێ بکړێت. هیزی رهش، پاش چالاکییه‌کانی مارتین لۆته‌ر کینگ، ریبهری رهش پیسته‌کانی ئەمریکا توانی به‌ خواسته‌ مه‌ده‌نی و سیاسیه‌کانی خۆی بگا و ولاتی ئەمریکا، زیاتر له‌ جاران به‌ره‌و پرۆسه‌ی دیموکراسی ببات. دوا‌یین به‌ره‌می ئەم خه‌بات و بزواته‌ گه‌یشتن به‌ ده‌سه‌لاتی رهش پیستیکی ئەمریکی – نه‌فریقایی به‌ ناوی باراک ئۆباما یه‌ له‌ بالاترین پۆستی سیاسی واته‌ سه‌رۆک کۆماری له‌ سالی ٢٠٠٩.

Note **یادداشت نامه** **یادداشت**

نامه‌یه‌کی دیپلۆماسییه که پردی پیوهندی دهوله‌ته‌کان له گه‌ل یه‌کتر نه‌کاته‌وه. یاداشت نامه، به چهند شیوه له نیوان دهوله‌ته‌کاندا ئالوگۆر ده‌کریت که بریتین‌له:

یاداشت نامه‌ی زاره‌کی، یاداشت نامه‌ی رسمی، یاداشت نامه‌ی هاوشیوه (که هاوکات بۆ چهند ولاتی جیاواز ده‌نیردریت).

Law **قانون** **یاسا**

۱- کۆمه‌لێک رێسای پێویست و ناچارسی که له سهرده‌میکی دیاریکراودا به‌سه‌ر ژبانی کۆمه‌لایه‌تی مرۆ حوکم ده‌کات و پیاده‌کردنه‌که‌ی له لایه‌ن دهوله‌ته‌وه مسۆگهر ده‌کریت. ۲- ویست و ئیراده‌ی تاقمی ده‌سه‌لاتدار که له قه‌باره‌ی یاسادا نه‌گونجیت. ۳- کۆمه‌لێک بریار که به‌سه‌ر پێوه‌ندییه‌کانی کۆمه‌لگایه‌کی سیاسیدا حوکم ده‌کات. ۴- رێوشوێنێک که له لایه‌ن ده‌سه‌لاتیکی گشتی دیاری نه‌کریت که ده‌بێ هه‌مووان په‌یره‌وی لی بکه‌ن و ملکه‌چی بن.

یاسا، به‌ره‌می قه‌باره و سیمای ژبانی مرۆفه. له‌به‌ره‌وه‌ی ژبانی مرۆ هه‌میشه ئاماده‌ی گۆپان و وه‌رچه‌رخانه، یاساش هه‌میشه تووشی گۆپان ده‌بیت به‌لام هه‌ر چه‌شنه گۆپانیکی بنچینه‌یی به‌سه‌ر یاسادا له پاش روودانی شوێرشێکی کۆمه‌لایه‌تی ده‌گاته نه‌نجام. هه‌رکس وه‌ک مرۆفیک و به‌ پێوانه‌ی ویژدانی خۆی مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه یاساکان هه‌لسه‌نگینن و لییان وه‌کوئیت. هه‌رکاتیک ویژدانی، یاساکه‌ی په‌سند کرد، ئینجا په‌یره‌وی لی بکات و نه‌گه‌ریش په‌سندی نه‌کرد نابێ بۆ پیاده‌کردنه‌که‌ی هه‌نگاو بنیت.

Legalism **لگالیسم/قانون باوری** **یاسا په‌روه‌ری**

ئهم زاراوه به واتای باوهر به سه‌روه‌ری و ره‌سه‌نايه‌تی یاسا و شه‌رعييه‌تی داده‌وه‌ری و مافه‌کانه. ئهم جوهره له دنيايي‌نی و بیرکردنه‌وه له پێوه‌ندی نیوان ده‌وله‌ت و خه‌لك و پێوه‌ندی جه‌ماوه‌ر له‌گه‌ل یه‌کتر که ده‌بێ به‌پێی یاسا و قانون بیت، هه‌ر له سه‌رده‌می ده‌وله‌تی رۆمای کۆنه‌وه باو بووه و به‌شیک بووه له فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی. یاسا په‌روه‌ری هه‌موو جوهره پێوه‌ندییه‌کی مرۆفه ده‌خاته ته‌رازووی یاسا و داده‌وه‌ری و ده‌وله‌ت به به‌ره‌می قانون ده‌زانیت. ئهم رێبازه پێی وایه که له بابه‌ت ده‌وله‌ته‌وه ناکرێ به پێوانه‌ی نه‌خلاق و کۆمه‌لناسی سه‌یر بکریت به‌لکوو ده‌بێ له شه‌رعييه‌ت و ره‌سه‌نايه‌تی یاسایی بکوئدریته‌وه و روون بکات.

که ئایا دهولت، په‌واپه یا ناره‌وا ؟

یاسای بڼه‌په‌تی: برونه ده‌ستووری بڼچه‌یی.

11/9

یازده سپتامبر ٢٠٠١

یازدهی سپتیه‌مبه‌ر ٢٠٠١

به‌روداوه تیرۆریستییه ده‌گوتری که بووه هوی له‌ناوچوونی نزیکه‌ی ٢ه‌زار که‌س له‌دانیشتوانی دوو تاره‌ره نه‌فسانه‌ییه‌کانی ریکخراوه‌ی بازگانی جیهانی و وه‌زاره‌تی به‌رگری نه‌مریکا به‌هوی خۆپیکادانی سنی فرۆکه‌ی نه‌فره‌ه‌لگر به‌م بینایانه‌دا. پاش نه‌م روداوه ولاته یه‌کگرتوه‌کانی نه‌مریکا رایگه‌یانده که جیهان «یا دۆستی ئی‌مهن یا دۆژمن»! نه‌م کاره‌ساته بره‌گه‌یه‌کی زۆر گرنگی میژووی نه‌مریکا له‌نه‌ژمار دیت.

Unipolarity

تک قطبی

یه‌ک جه‌مه‌سه‌ری

جوړه سیسته‌میکي سیاسی که تیدا ته‌نیا یه‌ک جه‌مه‌سه‌ر چالاک بیت. یه‌ک جه‌مه‌سه‌ری زیاتر له‌حوکمه‌تیکي جیهانگیردا له‌نارادایه. دواي کوتایی پنه‌اتی شه‌ری سارد هه‌ندئ گومان دروست بووه له‌سه‌ر نه‌ویه‌که ولاته یه‌کگرتوه‌کانی نه‌مریکا، نیستا یه‌که‌م زله‌نیز*ی جیهانه و نه‌مه دهره‌تیکي وای بو دهره‌خستنی که جیهان به‌روه یه‌ک جه‌مه‌سه‌ری بیات. لیرالیزی نابووری و که‌م تاکورتیکش دیموکراسی هاویه‌شی، رهنه‌گه تا راده‌یه‌ک بڼه یارمه‌تیده‌ری سیسته‌می یه‌ک جه‌مه‌سه‌ری.

Egalitarianism

برابری خواهی

یه‌کسانی خوازی

برواهینان به‌بايه‌خی به‌رزی یه‌کسانی و لایه‌نگری له‌پیاوه‌کردنی نه‌م بپواپه. له‌سه‌رده‌می نیستادا نه‌م بیرۆکه‌ بوته پالنهر و هاندهری زۆریه‌ی جوولانه‌وه سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ناینبیه‌کان. سنی دروشمی به‌ناوبانگی شۆرش‌ی فره‌نسه که بریتی بوون له‌نازادی و یه‌کسانی و براه‌تی له «پیلانی یه‌کسانه‌کان» (بروانه بابۆفیزم)، ده‌نگدانه‌وه‌ی خیرای داوه که پاش سه‌رکوتکردنی نه‌م جوولانه‌وه رنبازه‌کانی بو ریکخراوه نه‌نیه‌یه‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده به‌جیما که نه‌وانیش خوازیاری یه‌کسانی موچه بوون. بابۆفیزم به‌م رنبازه‌وه زه‌مینه‌ی بو نه‌ندیشه سۆشیالیستی و کۆمونیستییه‌کان خۆش کرد.

له‌سه‌ده‌ی بیسته‌م دابه‌ش‌کردنی یه‌کسان‌خوازانه‌ی به‌ره‌مه‌ینان و دارایی له‌کۆمه‌لگادا ره‌ه‌ندیکی تازه‌ی به‌خۆوه بینی و چه‌ن مه‌سه‌له‌یه‌کی تازه‌شی چن‌کردووه چونکا نه‌زموونی میژوویی نیشانی داوه که سپرنه‌وه‌ی جوړیک له‌نایه‌کسانی نه‌توانی نایه‌کسانی‌تر به‌ره‌م به‌نیتیت. وه‌ک چۆن له‌زۆریه‌ی سیسته‌مه‌ توتالیتسه‌ره‌کان به‌بیانوی یه‌کسانی نابووری، سه‌رجه‌م مافی سیاسی و مافی به‌شداری تاک له‌بریاره سیاسییه‌کاندا له‌ناو ده‌چی.

یه‌کیک له‌دروشمه سه‌ره‌کییه‌کانی یه‌کسان‌خوازه‌کان «یه‌کسانی دهره‌ته‌کان»-ه که سۆشیالیستییه‌کان

ئاراسته‌یان کردوو. یه‌کسانی دهره‌ته‌کان به‌مانای سپرینه‌وه‌ی ته‌واوی شه‌و زنده‌مافانه‌یه‌ که بۆ گرووپیکی تایبته‌، ههر له‌ روژی له‌ دایکبوونه‌وه‌ زه‌مینیه‌ی نابهرابه‌ری بۆ گه‌شه‌ سه‌ندن خو‌ش ده‌کن.

یه‌کیه‌تی **صنف** **Guild**
 شه‌نجومه‌نیکی ئاره‌زومه‌ندانیه‌ بۆ دایبکردنی به‌رژه‌وه‌ندی هاوبه‌شی شه‌ندامه‌کانی. یه‌کیه‌تییه‌کان له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی یازده‌وه‌، له‌ گوین ریکخراوه‌ی کرێکاری و پیشه‌سازی به‌ مه‌به‌ستی پیشقه‌بردنی قازانج و به‌رژه‌وه‌ندی کومه‌لایه‌تی، پیشه‌یی، په‌روه‌ده‌یی و ئایینی شه‌ندامه‌کانی سه‌ریان شه‌نداره‌. شه‌م شه‌نجومه‌نانه‌ توانسته‌ و زانیارییه‌ پیشه‌یه‌یه‌کانی خو‌یان، وه‌چه‌ به‌ وه‌چه‌ راگواسته‌وه‌ و نه‌یانته‌یشتوو ه‌کسانی به‌ده‌ر له‌ خو‌یان ببنه‌ شه‌ندامی یه‌کیه‌تی.

یه‌کیه‌تی شه‌روپا **اتحادیه‌ی اروپا** **European Union (EU)**
 «شه‌نجومه‌نی شه‌روپا» له‌ سالێ ١٩٩٢ به‌ملاوه‌ به‌ «یه‌کیه‌تی شه‌روپا» ناوبانگی دهرکردوه‌ که شه‌ویش پینکه‌تیکه‌ له‌: کومه‌له‌ی ئابووری شه‌روپا (بازاری هاوبه‌ش)، کومه‌له‌ی خه‌لووز و پۆلای شه‌روپا و کۆمیتیه‌ی وه‌زی شه‌تۆمی شه‌روپا که له‌ یه‌که‌می ژوئیه‌ی ١٩٦٧ یه‌کیان گرت. شه‌م ریکخراوه‌ بریتیه‌ له‌ شه‌نجومه‌نی وه‌زیرانی ولاتانی شه‌ندام و په‌رله‌مانی شه‌روپا و دادگای شه‌روپا. نامانجی یه‌کیه‌تی شه‌روپا بریتیه‌له‌: به‌دیه‌ننانی یه‌کیه‌تی ئابووری و په‌ره‌سه‌ندن کومه‌لایه‌تی، لایردنی سنوره‌کان، ریکخستنی بازار و دراوی هاوبه‌ش، دهرکردنی پلان و سیاسه‌تیکی یه‌کگرتوو له‌ بابه‌ته‌ جو‌راوجۆره‌کان و سه‌ره‌نجام یه‌کگرتنی سیاسی له‌ نیوان ولاتانی دیموکراتیی شه‌روپا. یاسا و ریساکانی شه‌م ریکخراوه‌ له‌ ٢١ی ديسه‌مه‌ری ١٩٩٢ پیاده‌ کراوه‌. به‌م پینیه‌ هه‌یج به‌ره‌سته‌تیک بۆ دانوستانی شه‌مک و خزه‌تگوزاری و دارایی و کرێکار و گه‌رۆک له‌ ناو ولاتانی شه‌ندامی یه‌کیه‌تی له‌ ئارادا نییه‌. له‌ سه‌ر یه‌کگرتوویی سیاسی و گه‌یشتن به‌ دانیه‌ی دراوی هاوبه‌ش، په‌یماننامه‌ی زۆر له‌ نیوانیان مۆر کراوه‌ که بریتین له‌:

- یه‌کلکردنه‌وه‌ی دراوی شه‌روپا (شه‌م دراوه‌ له‌ ژانویه‌ی ٢٠٠٢ به‌ ناوی «یۆرۆ» هاته‌ گه‌ریان له‌ بازاردا و ئیستا مامه‌له‌ و دانوستانی پین ه‌کرئ).

- دارشتنی سیاسه‌تیکی یه‌کلایه‌ن بۆ شه‌ندامانی یه‌کیه‌تی.

- دارشتنی رینبازنکی به‌رگری هاوبه‌ش له‌ ژنر چاودێری یه‌کیه‌تی شه‌روپا.

- شه‌م یه‌کیه‌تییه‌ پیشه‌نگاوی رینبازنکی کومه‌لایه‌تی یه‌کگرتوو شه‌بیت.

- زیاکردنی یارمه‌تی بۆ شه‌ندامانی هه‌ژار و لاواز له‌ یه‌کیه‌تیدا.

- زیاکردنی ده‌سه‌لاتی په‌رله‌مانی شه‌روپا.

یه‌کیه‌تی شه‌روپا تا‌کوو ئاقریلی ٢٠٠٢ له‌ پانزه‌ شه‌ندام پینکه‌تابوو که بریتی بوون له‌:

فره‌هسه‌، شه‌لمانیا، ئیتالیا، به‌لجیکا، هۆله‌ندا و لوکزامبۆرک (له‌ سالێ ١٩٥٧ به‌ پینی ریکه‌وتنامه‌ی

به‌ریتانیا، ئیرلەندا و دانیمارک (له ١٩٧٣) یۆنان (له ١٩٨١) ئیسپانیا و پۆرتوغال (له ١٩٨٦) نەمسا، فینلانډ و سوید(له ١٩٩٥). بریار بووه نزیکه‌ی ١٠ وڵاتی‌تر بینه ئەندامی ئەم رێکخراوه.

رێبەڕانی وڵاتانی ئەندامی یه‌کیه‌تی ئەوروپا، له‌ دانیشتنی ٢٠ی ژۆه‌نی ٢٠٠٢ رەش‌نووسی دەستووری بنچینه‌یی ئەم رێکخراوه‌یان ئاماده‌ کرد تا‌کوو ب‌یتنه‌ یاسای هه‌موو وڵاتانی ئەندام. بریار وابوو ئەم پ‌ینش‌نووسه‌ له‌ سا‌لی ٢٠٠٥ به‌‌ولاه‌ له‌ وڵاتانی ئەندام ب‌خ‌رتنه‌ ر‌ی‌فراندۆم‌وه‌. (بروانه‌ په‌یمان‌ی ماستریخت). پ‌ین‌جهم‌ی سپ‌ت‌ه‌م‌به‌ری ٢٠٠٥ یه‌کیه‌تی ئەوروپا گ‌فت‌و‌گ‌ۆ‌کان‌ی له‌م‌ه‌ر به‌ئەندام‌بوونی تورکیای له‌ ماوه‌ی ١٠ سا‌لدا په‌س‌ند کرد. ئاره‌ندی یه‌کیه‌تی له‌ شاری بروکس‌یل، پ‌یت‌ه‌ختی به‌لجیکا‌یه‌.

یه‌کیه‌تی پان ئەمه‌ریکه‌ن اتحادیه‌ی پان امریک‌ن Pan-American Unio

رێکخراوه‌ی ده‌ول‌ه‌تانی کیشوهری ئەمه‌ریکا که‌ له‌ یه‌که‌مین کونفرانسی وڵاتانی ئەمه‌ریکی له‌ سا‌لی ١٨٩٠ واشینتۆن دامه‌زرا. ئەم کۆنفرانسه «ئیداره‌ی نیۆنه‌ته‌وه‌یی کۆماریه‌کانی ئەمه‌ریکا»‌ی به‌دییه‌نا که‌ دواتر ناوی به‌ یه‌کیه‌تی پان ئەمه‌ریکه‌ن گۆرا. ئامانج‌ی ئەم یه‌کیه‌تییه‌ «په‌ره‌پ‌ێدان به‌ هاریکاری سیاسی و ئابووری له‌نیوان ده‌ول‌ه‌تانی ئەمه‌ریکایی و قوول‌کردنی هه‌ستی یه‌گ‌رتوویی زیاتر له‌ نیوان ئەمه‌ریکای باکوور و باشوور»‌دا بووه‌. به‌‌لام له‌بهر ترسی نادیار‌ی ده‌ول‌ه‌تانی ئەمه‌ریکای باشوور له‌ هه‌ژمورنی* سیاسی و ئابووری وڵاته‌ یه‌گ‌رتووه‌کانی ئەمه‌ریکا، کاره‌کانی به‌ رێک‌بوونیکی به‌رزوه‌ نه‌ه‌چوو. به‌م حاله‌ش چه‌نده‌ها ده‌زگا بۆ پ‌ین‌ش‌خستنی هاریکاری که‌لتووری و ئابووری له‌ نیوان ئەم ده‌ول‌ه‌تانه‌دا هاتۆته‌ کایه‌وه‌ و نزیکه‌ی چ‌ل بریارنامه‌ی بازرگان‌ی و گومرگی و په‌نابه‌ری مۆر کراوه‌.

له‌ دوا‌ی شه‌ری جیهانی دووه‌م، ئەم ده‌ول‌ه‌تانه‌ زیاتر پ‌یوستیان به‌ یه‌گ‌رتن بوو. بۆیه‌ له‌ سا‌لی ١٩٤٨ «رێکخراوه‌ی ده‌ول‌ه‌ته‌ ئەمه‌ریکیه‌کان» دامه‌زرا که‌ یه‌کیه‌تی پان ئەمه‌ریکه‌ن، بوو به‌ کۆله‌که‌ی ئەم رێکخراوه‌ و نوسینگه‌ که‌شی له‌ نه‌ژمار ده‌هات. ئەم یه‌کیه‌تییه‌ چوار ئیداره‌ی هه‌یه‌ که‌ کاروباری ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و مافی نیۆنه‌ته‌وه‌یی و که‌لتوور و خ‌زمه‌ت‌گوزاری له‌ ئەستۆ گرتووه‌.

یه‌کیه‌تی عه‌ره‌ب/کۆمه‌کاری عه‌ره‌ب اتحادیه‌ی عرب Arab league

ئەم یه‌کیه‌تییه‌ له‌ پاش هه‌ول‌و‌ده‌ول‌ی ب‌ی‌برانه‌وه‌ی وڵاتانی عه‌ره‌بی بۆ دامه‌زرانی کۆمه‌له‌یه‌ک پ‌یکهات. له‌مه‌ سه‌روه‌مه‌نده‌دا رێک‌ه‌وتنێک له‌ لایه‌ن میسر و ع‌یراق و لو‌بنان و سو‌ریا و... مۆر کرا. کۆمیته‌ی ئاسانکاری یه‌کیه‌تی پان عه‌ره‌ب، له‌ کۆنگره‌ی ئەسکه‌نده‌ریه‌(١٤‌ی ف‌یو‌ریه‌ی ١٩٤٥) به‌ مه‌به‌ستی واژۆ کردنی ر‌ئ‌سانامه‌یه‌ک بۆ ئەم یه‌کیه‌تییه‌، پ‌ین‌ش‌ناری دانیشتن‌یک‌ی کرد. بریارنامه‌ی وڵاتانی عه‌ره‌ب له‌ ٢٢‌ی ماری ١٩٤٥ له‌ لایه‌ن نوێنه‌رانی میسر و ع‌یراق و لو‌بنان و سه‌عو‌دی و سو‌ریا و ئەرده‌ن و نوێنه‌رێک له‌ فه‌له‌ستین و یه‌مه‌ن ئیمزا کرا.

ئامانج‌ی دروس‌بوونی ئەم رێکخراوه‌، پ‌یکهاتنی یه‌کیه‌تییه‌ک له‌ ده‌ول‌ه‌تانی سه‌ره‌بخۆی عه‌ره‌ب

مه‌بهستی بههیز کردنی پیوهندی عه‌ره‌بان و گه‌بیشتن به ئاواته‌کانیان له‌پیناوا یه‌گگرتوو‌یه‌کی به‌پینز. لیبی له سالی ۱۹۵۲، مەراکیش و تونیس له ۱۹۵۸، سوڊان و کوهیت له ۱۹۶۱، جەزایر له ۱۹۶۲، یه‌مه‌نی باشووری له ۱۹۶۷ چوونه ناو ئەم یه‌که‌یه‌تییه‌وه. یه‌که‌یه‌تی عه‌ره‌ب بریتیه له ۹ کۆمیتیه‌ی سیاسی، ئابووری، کۆمه‌لایه‌تی، که‌لتووری، سه‌ربازی و یاسایی ... نووسینگه‌ی یه‌که‌یه‌تی له قاهره‌یه و سه‌کرته‌یر یۆ ماوه‌ی پینچ ساڵ هه‌لته‌بژێردریت. ده‌وله‌تی لیبی له مانگی مه‌ی ۲۰۰۲ له‌م رێکخراوه جیا بۆوه.

یه‌که‌یه‌تی کرێکاری اتحادیه‌ی کارگری Labor union

رێکخراوه‌یه‌که که تینیدا کۆمه‌لی کرێکاران بۆ باشترکردنی هه‌لومه‌رجی ئیش و کار و موچه و ... پیکه‌وه چالاکي نه‌نوین. له ولاتانی پینشه‌که‌وتووی سه‌رمایه‌داریدا یه‌که‌یه‌تی کرێکاره‌کان - چ ئه‌وانه‌ش که نه‌ندامی ئەو یه‌که‌یه‌تی نه‌بن - بریار نه‌دن به‌رژه‌وه‌نده‌یه‌کانی کرێکاران ده‌سته‌به‌ر بکه‌ن.

یه‌که‌یه‌تی کرێکاره‌کان تا کۆتایی سه‌ده‌ی ۱۹ به‌ ره‌سمیه‌ت نه‌ناسرابون و سه‌رکوت نه‌کران. چونکا هه‌بوونیان رێگر بوو له‌به‌رده‌م به‌نه‌په‌تی نازادی له‌ بازاری ئابووریدا. به‌لام له‌و کاته‌دا له‌ ئه‌وروپا په‌سند کران و ئیستا که زۆربه‌ی ولاتانی پینشه‌سازی خاوه‌نی رێکخراوه‌ی کرێکاری نه‌ته‌وه‌یین.

بزوتنه‌وه چه‌پیه‌کانی سو‌شیالیست و کۆمۆنیست و ئانارشیست و سیندیکالیست، تیکرا یه‌که‌یه‌تی کرێکاره‌کان له‌گۆین نامیریکی گرینگی کرداری سیاسی و شوپ‌شگێزانه‌ ناوبرده‌ ئه‌که‌ن و هه‌ندیکیان وه‌ک دارده‌سته‌تکی شوپ‌شگێزانه‌ بۆ روخاندنی سیسته‌می سه‌رمایه‌داری له‌ قه‌لمی نه‌دن. (بروانه‌ سیندیکالیسم)

یه‌که‌یه‌تی نیوان په‌رله‌مانی اتحادیه بین المجالس

Interparliamentary Union

رێکخراوه‌یه‌که که پینکه‌اتوه له‌ ئەندامانی نه‌نجومه‌نی یاسادانه‌رانی ولاتانی جیهان که له سالی ۱۸۸۹ له پاریس بنیات نرا و له سالی ۱۹۲۰ به‌ملاوه‌ به‌م شیوازه‌ی ئیستا زیندوو کراوه‌وه. ئامانجی ئەم رێکخراوه بریتیه‌له: پاراستن و به‌هیزکردنی دیموکراسی په‌رله‌مانی (بروانه‌ دیموکراسی)، پینکه‌یتانی یه‌که‌یه‌تییه‌کی نازاد له نیوان یاسادانه‌رانی جیهان و چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ نیوه‌وله‌تییه‌کان له رینگای نوینه‌رانی په‌رله‌مان. ناوه‌ندی یه‌که‌یه‌تی نیوان په‌رله‌مانی له جینێف له سوئیه‌یه.

یوتوپیا/شاری خه‌یال Utopia آرمان شهر / یوتوپیا

ئەم زاراوه‌ ناوی کتیبیکی سیرتۆماس موور (۱۵۱۶)، سیاسه‌تق‌ان و ئەدیپ و قه‌شه‌ی ئینگلیزییه که تینیدا باسی شاریکی خه‌یالی ئەکات که سیسته‌می ژبانی کۆمه‌لایه‌تی یه‌کپا عه‌قلانی بیت له‌هه‌مبه‌ر ژبانی ئەو سه‌رده‌مه‌ی ئه‌وروپا که یه‌که‌سه‌ره‌ ته‌ماح و سوودپه‌رستی و چاوچنۆکی بووه. له‌وه‌ دوا له‌ هه‌ندیشه‌ی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیدا هه‌ر چه‌شنه‌ ره‌وشتیکی جوان و رێکوپینکی له‌م جۆره‌یان، به‌ یوتوپیا له‌ قه‌لم نه‌دا.

وشهکه به یونانی «هیچ شوینیک» دهگهیهنیت بهلام به بههشتی سهزهمین لیک دراوتهوه که زیانی کۆمه لایهتی و رامیاری و هه موشتیکی وهک بههشت وایه.

سه‌رچاوه‌کان:

سه‌رچاوه‌ی فارسی:

- ۱- آشوری، داریوش / دانشنامه سیاسی. - تهران: مروارید، ۱۳۷۶.
- ۲- آشوری، داریوش / فرهنگ علوم انسانی (انگلیسی به فارسی). - تهران: مرکز، ۱۳۸۱.
- ۳- آقابختی، علی و افشاری راد، مینو / فرهنگ علوم سیاسی. - تهران: چاپار، ۱۳۸۳.
- ۴- استنفورد کوهن، الوین / تئوریهای انقلاب. - ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر قومس، ۱۳۶۹.
- ۵- استولی برس، الیور و بولک، آلن / فرهنگ اندیشه نو. - ویراستار ع، پاشایی، تهران: انتشارات مازیار، ۱۳۷۸.
- ۶- اشرف، احمد / بحران هویت ملی و قومی در ایران. - تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳.
- ۷- اقبال، فرشید / مکتب‌های سیاسی. - تهران: سیکباران، ۱۳۸۲.
- ۸- بالاندیه، ژرژ / انسان شناسی سیاسی. - ترجمه فاطمه گیوه چیان، تهران:
- ۹- بخشایشی اردستانی، احمد / اصول علم سیاست. - تهران: آوای نور، ۱۳۷۶.
- ۱۰- بشیریه، حسین / آموزش دانش سیاسی. - تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۱.
- ۱۱- بشیریه، حسین / جامعه شناسی سیاسی. - تهران: نشر نی، ۱۳۷۴.
- ۱۲- بشیریه، حسین / عقل درسیاست (سی و پنج گفتار در فلسفه، جامعه شناسی و توسعه سیاسی). - تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۲.
- ۱۳- بیرو، آلن / فرهنگ علوم اجتماعی. - ترجمه باقر ساروخانی، تهران: کیهان، ۱۳۶۶.
- ۱۴- بین، مایکل / فرهنگ اندیشه انتقادی - از روشنگری تا پسامدرنیته. - ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز، ۱۳۸۳.
- ۱۵- ترنبری، پاتریک / حقوق بین الملل و حقوق اقلیت ها. - ترجمه آرزنا شمشادی و علی اکبر آقایی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۹.
- ۱۶- تیچمن، جنی. اوانز، کاترین / فلسفه به زبان ساده. - ترجمه اسماعیل سعادت، تهران: سهروردی، ۱۳۸۰.
- ۱۷- خوبروی پاک، محمدرضا / اقلیت ها. - تهران: شیرازه ؟
- ۱۸- رابرتسون، دیوید / فرهنگ سیاسی معاصر - کلید آشنایی با ایدئولوژی‌ها و اصطلاحات پیچیده سیاسی. - ترجمه عزیز کیاوند، تهران: نشر البرز، ۱۳۷۵.
- ۱۹- شکبیا، بهروز / دایره المعارف فرهنگ سیاسی. - تهران: فروغی، بی تا.
- ۲۰- عالم، عبدالرحمن / بنیادهای علم سیاست. - تهران: نشر نی، ۱۳۸۰.
- ۲۱- علی بابایی، غلامرضا / فرهنگ سیاسی آرش. - تهران: آشیان، ۱۳۸۲.
- ۲۲- علیزاده، حسن / فرهنگ خاص علوم سیاسی (دربیرگیرنده کلیه اصطلاحاتی که با اسم ختم میشوند).

روزنه، ۱۳۸۱.

۲۳- کندال، وانلی و نازدار / کردها، ترجمه ابراهیم یونسی. - تهران: روزبهان، ۱۳۷۲.

۲۴- گل محمدی، احمد / جهانی شدن، فرهنگ، هویت. - تهران: نشر نی، ۱۳۸۱.

۲۵- گولد، جولیس / فرهنگ علوم اجتماعی. - ترجمه محمد جواد زاهدی مازندرانی، تهران: مازیار، ۱۳۷۶.

۲۶- گیدنز، آنتونی / جامعه شناسی. - ترجمه منوچهر صبوری کاشانی، تهران: نشر نی، ۱۳۷۳.

۲۷- ماتیل، الکساندر / دایره المعارف ناسیونالیسم. - ترجمه کامران فانی و... {دیگران}، تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۳.

۲۸- مارتین لیپست، سیمور / دایره المعارف دموکراسی. - ترجمه کامران فانی و... {دیگران}، تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۳.

۲۹- مارلب، میشل / زبانهای مردم جهان. - ترجمه عفت ملانظر، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۲.

۳۰- محمدی، مجید / جامعه مدنی به منزله یک روش. - تهران: قطره، ۱۳۷۶.

۳۱- مردوخ روحانی، ماجد / فرهنگ فارسی - کردی دانشگاه کردستان (جلد ۳). - سنندج: دانشگاه کردستان، ۱۳۸۵.

۳۲- مک داول، دیوید / تاریخ معاصر کرد. - ترجمه ابراهیم یونسی؛ تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۰.

۳۳- مگی، برایان / مردان اندیشه. - ترجمه عزت الله فولادوند، تهران: طرح نو، ۱۳۷۸.

۳۴- نوروزی خیابانی، مهدی / فرهنگ لغات و اصطلاحات سیاسی (انگلیسی - فارسی)، تهران: نشر نی، ۱۳۷۹.

۳۵- وینسنت، اندرو / ایدئولوژی های مدرن سیاسی. - ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس، ۱۳۷۸.

۳۶- وینسنت، اندرو / نظریه های دولت. - ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی، ۱۳۷۶.

نشریات:

۳۷- رامین، علی / فلسفه اخلاق و سیاست. - تهران: روزنامه جامعه، ۱۳/۴/۷۷.

۳۸- روستایی، فرزانه / نه بزرگ حماس. - سالنامه روزنامه شرق، ۱۳۸۴.

۳۹- عظیمی، حسین / جهانی شدن، دموکراسی و آینده ای که خواهد آمد. - تهران: روزنامه نوسازی، شماره ۳.

۴۰- فرخ، کاوه / میراث پان عربیسم. - ترجمه منوچهر بیگدلی خمسه، تهران: اطلاعات سیاسی - اقتصادی،

شماره ۲۰۹ و ۲۱۰، اسفند ۸۳

۴۱- کورل هاووزر، ویلیام / جامعه توده ای و نظام دموکراتیک. - ترجمه هادی نوری، تهران: روزنامه نوروز،

۸۰/۴/۱۹

۴۲- کین، جان / دموکراسی و معانی متکثر. - کتاب ماه علوم اجتماعی، ویژه نامه دموکراسی، آذر ۸۳

۴۳- گیدنز، آنتونی / گفتاری در باب فروریختن مرزهای ملی و بومی. - ترجمه ؟ تهران: روزنامه بهار، ۲/۵/۷۹

۴۴- هاوس، چاتام/ کشف کردستان سوریه. مه‌باد: هه‌ته نامه پیام کردستان، ۸/۱۱/۸۴

سه‌رچاوه‌ی کوردی:

۴۵- عه‌لی دلیری/ به‌یاننامه‌ی جیهانی مافی مرۆڤ و به‌لگه‌نامه و ریک‌خراوه نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان. - سنه: عه‌لی دلیری،

۱۳۷۹.

۴۶- نازاد وه‌له‌دبه‌گی/ فهرهنگی رامیاری نیگا. - هه‌ولیر: وه‌زاره‌تی رۆشنییری، ۲۰۰۵.

۴۷- به‌دران نه‌حمه‌د حه‌بیب / فهرهنگی زاراوه (زاراوه‌گه‌لی راگه‌یانندن و کارگێڕی و قوتابخانه‌یی) عه‌ره‌بی -

کوردی. - هه‌ولیر: کۆپی زانیاری کردستان، ۲۰۰۲.

۴۸- هه‌ژار موکریانی/ هه‌نیانه بۆرینه. . تاران: سروش، ۱۳۶۳.

۴۹- بورهان قانع / فهرهنگی نوێ (زاراوه‌ی نوێ). - به‌غدا: الحوادیس، ۱۹۸۵.

۵۰- فه‌یسه‌ل ده‌باغ / ئینسکلۆپیدیای ئابووری (عه‌ره‌بی - ئینگلیزی - کوردی). - هه‌ولیر: موکریانی، ۲۰۰۱.

۵۱- به‌ختیار عه‌لی / خوێنهری کوشنده. - سلیمانی: ره‌نج، ۲۰۰۵.

۵۲- فازل نۆمه‌دین/ فهرهنگی شیرین(عه‌ره‌بی - کوردی)، سلیمانی: کتێبخانه‌ی سۆزان، ۲۰۰۴.

۵۳- فواد تاهیر سادق/ هۆشیاری فه‌لسه‌فی. - سلیمانی: سه‌رده‌م، ۲۰۰۰.

۵۴- مه‌ریوان وریا قانێع/ شوناس و ئالۆزی. - سلیمانی: ناوه‌ندی ره‌مه‌ند، ۲۰۰۴.

۵۵- مه‌ریوان وریا قانێع/ ده‌سه‌لات و جیاوازی. - سلیمانی: ده‌زگای چاپ و په‌خشی سه‌رده‌م، ۲۰۰۰.

۵۶- شوکور مسته‌فا/ نه‌ندیشه و هه‌نر له‌ پێشگه‌رتنی کۆمه‌له‌یه‌تیدا. - به‌ هاوکاری سه‌رۆ قاس، هه‌ولیر: زانکۆی سه‌لاحه‌دین،

۲۰۰۳.

۵۷- جه‌مال عه‌بدوڵ/ به‌رکۆلیکی زانسته زاراوه‌ سازی کوردی. - سلیمانی: قه‌شه‌نگ، ۲۰۰۱.

۵۸- سه‌لام ناوخۆش/ فهرهنگی ئۆکسفۆرد(ئینگلیزی - کوردی). هه‌ولیر: ۲۰۰۴.

۵۹- محمه‌د ساییر که‌ریم/ چه‌مکی ناسیۆنالیزم و نازادی بیروا. - بێ شوین: ۲۰۰۱.

۶۰- عه‌تا قه‌ره‌داخی/ چه‌مکی ده‌وله‌ت و بزۆینه‌ری میژوو له‌ کۆمه‌لگه‌ی کوردیدا. - هه‌ولیر: ئاراس، ۲۰۰۴.

۶۱- عه‌لی بابایی، غۆلامه‌زا/ فهرهنگی سیاسی ئارش، وه‌رگێڕانی زاھیر محه‌مه‌دی و یاسین حاجی زاده. - هه‌ولیر:

چاپخانه‌ی رۆژه‌لات، ۲۰۰۶.

گۆقار و رۆژنامه‌کان:

۶۲- به‌ختیار عه‌لی/ سه‌ده‌ی ناسیۆنالیزم: به‌ره‌و داڕشتنی زه‌مینه‌یه‌کی تیۆری بۆ خوێندنه‌وه‌ی - ناكۆكیه

ناكۆكیه‌كانی ناسیۆنالیزمی کوردی. - ئه‌لمانیا: ره‌مه‌ند، ژماره ۹-۱۰، ۲۰۰۳.

۶۳- ئەحمەد عەزیزى / فیدرالیزم و سیستەمى فیدرالى له ... گۆڤارى سیاسەت، سوید: ژماره ۱، سێپتەمبەرى

۲۰۰۲.

۶۴- ئەحمەد شەبانى / کوردستان له جەغزی تیرۆر. - حەوتەنامەى رۆژەهلات. سنه: ژماره ۲.

۶۵- ئەحمەد شەبانى / قاوداخستن. - حەوتەنامەى سیروان، ژماره

۶۶- د. ره فیهق ساییر/ زمانى ئەدەبىیى یەكگرتووی كوردی و ئەلفوبیى كوردی. - گۆڤارى كوردۆلۆجى، هەولێر:

مەئەبەندى كوردۆلۆجى، ژماره ۱، ۲۰۰۸.

سەرچاوهى ئینگلیزى:

67- Florence Elliott, A Dictionary of Politics. Penguin Books, 1973.

68- iAmerican Spirit Political Dictionary, 2002.

69- Oxford Advanced Learner s Dictionary, London: Oxford Univercity Press, 1993.

70- Rashid karadaghi. Ph. D, The Azadi Dictionary, English-Kurdish Tehran: nashrehsan, 2006.

71- WWW. Flastine. org

72- www. Wikipedia. com (the free encyclopedia)

ئەندەكس (پیرستی زاروهدان) بە ئینگلیزی

A		
absolutism	استبداد	ئىستبداد / رەھاگەریی
accredited ambassador	سفير آكریدیته	بالیۆزی ئاكریدیته
Act of Chapultepec	اعلامیهی چاپولتېك	بەیاننامەى چاپولتېك
Activism	فعالیت سیاسی	چالاکىی سیاسی
African National Congress	کنگره ملی آفریقا	کۆنگرەى نەتموویى ئەفریقا
Afro-Asian Conference	کنفرانس کشورهای آفریقایى - آسیایى	کۆنفرانسی ناسیا - ئەفریقا
aggression	تجاوز	داگیرکاریی
agitation	تحریک / شورش	هاندان / هەلخەزاندن
Alma-Ata Conference	کنفرانس آلمانا	کۆنفرانسی ئالمانا
Algery Agreement	قرارداد الجزائر	رێککەوتننامەى جەزایر
Al-Qaida (the Base)	القاعده	ئەلقاەدە
ambassador	سفير	بالیۆز
Amnesty International	عفو بین الملل	لینبوردنى نیۆدەموکەتى
Anfal	انفال	نەنفال
anarchism	آنارشىسم	بەشیۆی خووازی
annexation	الحاق / پیوست	پاشکۆ / لکاندن
anti-Semitism	یهودستیزی	جوولەمکە قران
Apapatride	آپاترید	ناپاترید
Apartheid / segregation	تبعیض نژادی	جیاوازی رەگەزایەتى
Arab League	اتحادیهی عرب	یەکیەتى عەرەب
aristocracy	آریستوکراسی	ناریستۆکراسی / ئاغەواتی
Armed peace	صلح مسلح	ناشتی پێچەك
Armenian Masscres	قتل عام های ارمنه	کۆمەڵکۆژی نەرمەنیهەکان
armistice	ترک مخاصمه / ترک جنگ	خوین داکوژان
Arms control	کنترول تسلیحات	کۆنترۆلی چەك
Asiatic Mode of Production	شیوه تولید آسیایى	شیوازی بەرەمەینىئانى ناسیایى
Association of South-East Asian Nations (ASEAN)	باشووری اتحادیهی ملتھای آسیایى جنوب شرقی	یەكگرتوومەکانى خۆرھەلاتى ناسیا
asylum	پناھندگى	پەناھەریی
ocracy	یکە سالاری	نۆتۆکراسی

authority	اقتدار	دهسهلات
Authoritarianism	اقتدارگرایی	دیکتاتوریسمتی
autonomy	خودگردانی	خودمختاری
B		
Baath	بعث	بهعس
Babeufism	بابوفیسم	بابوفیزم
Baghdad pact	پیمان بغداد	پهیماننامهی بغداد
Backward countries	کشورهای عقب افتاده	ولآتانی دواکهوتوو
Balance of power	موازنهی قوا	هاوسهنگیسی هیزهکان
Balfour Declaration	اعلامیهی بالفور	پهیاننامهی بالفور
Berlin Wall	دیوار برلین	دیواری بهرلین
Big stick policy	سیاست چماق بزرگ	سیاستی گویانی گهوره
Black Power	قدرت سیاه	هیزی رهش
Blanquism	بلانکیسم	بلانکیزم
blind terrorism	تروریسم کور	تیروریزمی کویر
blockade	محاصره/دریابندان	گهمارق
bolshevism	بولشویسم	بولشویزم
bourgeoisie	بورژوازی	بۆدثواری
Brezhnev Doctrine	دکترین برژنف	دوکتیرینی برژنف
bureaucracy	بورکراسی/دیوانسالاری	بۆروکراسی
Bush Doctrine (1989-1993)	دکترین بوش اول	دوکتیرینی بۆشی یهکهم
Bush(Jr)Doctrine(2001)	دکترین بوش دوم	دوکتیرینی بۆشی دوهم
C		
cabinet	کابینه	کابینه
Caesarism	سزاریزم/قیصرگرایی	قهیسرهخواری
Cairo Declaration	اعلامیهی قاهره	پهیاننامهی قاهره
capital	پایتخت	پیتهخت
capital	سرمایه	سهرمایه
capitalism	سرمایه داری	سهرمایهداری
capitulation	کاپیتولاسیون	کاپیتۆلاسیون
cartel	کارتل	کارتل
Castroism	کاستروئیسم	کاسترۆئیزم
cataclysm	فاجعه	کارهسات
cease-fire	آتش بس	ئاگرهیس
centralism	مرکزگرایی	ناوهنگهگریتی
cancel/censorship	سانسور	سانسۆر
centralization	تمرکز	چهقبهستن/کهجیبیی

Central Intelligence Agency (C. I. A)	سیا	سیا
cessation	گهست / انفصال	دابهران
Chantage	شانناز / هوچیگری	شانناج
charisma	فره / فرمندی	کاریزما
Chartism	چارتمسم	چارتمزم
chauvinism	شوونسم / ناسونالسم افراطی	شووفینزم
Christian democracy	دموکراسی مسیحی	دیموکراسی مسیحی
Christian socialism	سوسیالسم مه سیحی	سوشیالیزمی مسیحی
citizen	شهروند	هاوولاتی / شارۆمەند
Civil Disobedience	نافرمانی مدنی	نافرمانی مه دهنی
civil society	جامعهی مدنی	کۆمهڵگای مه دهنی
civilization	تمدن	شارستانیهت / ژیار
class	طبقه	چین
Class consciousness	آگاهی طبقاتی	وشیاری چینایهتی
Class struggle	مبارزه طبقاتی	خهباتی چینایهتی
coalition	اتتلاف / هم پیمانی	اوپهیمانی / هاوسویندی
cold war	جنگ سرد	شهری سارد
colony	مستعمره	داگیرکراو
colonialism	استعمار	داگیرکاری (نیستیممان)
collectivism	اصالت جمع / جمع باوری	هاوبهشتینی / شیوعی
conciliation	سازش	تهبابی
constitutional government	حکومت مشروطه	حوکمهتی دستوری
constitutional law	قانون اساسی	دهستوری بنچینهیی / یاسای بنهههتی
commune	کومون	کۆمۆن
communism	کمونسم	کۆمۆنیزم
Comintern	کومینترن	کۆمیترن
Cominform	کومینفورم	کۆمیفورم
consul	کنسول	کۆنسۆل
confederation	کنفدراسیون	کۆنفیدراسیۆن
conference	کنفرانس	کۆنفرانس
Conference for Security Cooperation in Asia (CSCA)	کنفرانس امنیت و همکاری آسیا	کۆنفرانسی ناسایش و هاوکاری ناسیا
Conference on Security Cooperation in Europe (CSCE)	کنفرانس امنیت و همکاری اروپا	کۆنفرانسی ناسایش و هاوکاری نهووپا
contraband	قاچاق	قاچاخ
conservatism	محافظه کاری	کۆنهپاریزی / قایمهکاری
convention	کنوانسیون	کۆنفا نسیۆن
Convention on Political Rights of Women	مقاوله نامه ی حقوق سیاسی زنان	کۆنفا نسیۆنی مان سیاسی ژنان

cosmopolitan	جهان وطنی	هاوولاتی جیهانی
country	کشور	ولت
Counter-Revolution	ضد انقلاب	دژه شوڤش
Coup detat	کودتا	کۆدهتا
creeping socialism	سوسیالیسم خزنده	سۆشیالیزمی خزۆک
Crisis of Democracy	بحران دموکراسی	قهیرانی دیموکراسی
Crisis of Capitalism	بحران سرمایه داری	قهیرانی سرمایه‌داری
Crisis of Socialism	بحران سوسیالیسم	قهیرانی سۆسیالیزم
cultural imperialism	امپریالیسم فرهنگی	ئیمپریالیزمی کەلتوری
Cultural Materialism	ماتریالیسم فرهنگی	مەتریالیزمی کەلتوری
Cultural revolution	انقلاب فرهنگی	شوڤشی کەلتوری
Cyberdemocracy	سیبر دموکراسی	سایبر دیموکراسی
D		
de facto	دوفاکتو / شناسایی	ناسینمەوی دوفاکتۆ/نیمچه سەریه‌خۆ
dehumanization	انسانیت زدایی	سەریه‌مەوی مۆفایه‌تی
delegation of power	تفویض قدرت	سپاردنی دەسه‌لات
demagogy	دماغوژی / عوام فریبی	دیماگوژی
democracy	دموکراسی / مردم سالاری	دیموکراسی
democratic centralism	سانترالیسم دموکراتیک	سەنترالیزمی دیموکراتی
democratic socialism	سوسیال دموکراسی	سۆسیال دیموکراسی
de tante	دانت / تنش زدایی	دیتانەت/هێۆرسازی
despotism	دسپوتیسم / خدایگانسالاری	دیسپۆتیزم / لاساریگەری
dialectic	دیالکتیک	دایەلیکتیک
Dialectical Materialism	ماتریالیسم دیالکتیک	مەتریالیزمی دایەلیکتیک
Dialogue Among Civilization	گفتگوی تمدن‌ها	گەفتۆگۆی شارستانیه‌تەکان
discrimination	تبعیض	جیاوازی / فەرق دانا
dictatorship	دیکتاتوری	دیکتاتۆری
dictatorship of proletariat	دیکتاتوری پرولتاریا	دیکتاتۆری پرۆلتاریا
diplomacy	دیپلماسی	دیپلۆماسی
diplomat	دیپلمات	دیپلۆمات
Diplomatic protection	حمایت سیاسی	پشتیوانی سیاسی
disarmament	خلع سلاح	چەك دامالین
discourse	گفت‌و‌مان	گوته‌تار / دیسکۆرس
divine right	حق الهی	ماڤی خودایی
doctrine	دکترین / آیین سیاسی / آموزه	دوکتیرین / بیروکه
dogmatism	دگماتیسم / جزم اندیشی	دۆگماتیزم / وشکه‌مه‌رامی
Barbanton Oaks Conference	کنفرانس دو‌بارتون اوکس	کۆنفرانسی دو‌بارتون ئۆکس

East(ern)Bloc	بلوک شرق	بلوکی رۆژهلات
Economic Commission for Europe	کمیسیون اقتصادی اروپا	کۆمیسۆنی ئابووری ئەوروپا
E		
Economism	اقتصاد باوری	ئابووری خوازی
egalitarianism	برابری خواهی	یەمکسانی خوازی
Eisenhower Doctrine	دکتیرین آیزنهاور	دوکتیرینی نایزمنهاور
election	انتخابات	هه‌ئێژاردن
elite	سەرآمد / نخبه	نوخبه
elitism	سەرآمدباووری / نخبه گرای	نوخبه‌گه‌یرتی
embassy	سفارت	بانیژخانه
empire	امپراطوری	ئیمپراتۆری
ethnic cleansing	پالایش قومی	پالائتی نه‌تینکی
European Convention for the Protection of Human Rights and fundamental Freedom	کۆنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادیهای اساسی	کۆنفا‌نسیۆنی ئەوروپیی مافه‌کانی مرۆء و ئازادییه بنه‌مه‌تیه‌کان
European Union(EU)	اتحادیه‌ی اروپا	یەمکبەتی ئەوروپا
extradition	استرداد مجرمان/بازداد	راده‌ست کردنی تاوانباران
extritoriality	حقوق برون مرزی	مافه دهره - سنوورییه‌کان
F		
Fabianism	فابیانیزم	فابیانیزم
factionalism	فاکسیونالیسم/تجزب	حیزبایه‌تی
Falange/ falangism	فالانژ/ فالانژیسم	فالانژ/ فالانژیسم
fanaticism	تعصب/جمودفکری	کۆیدیاومهری /ده‌مارگۆژی
fascism	فاشیسم	فاشیزم
Fatah/ fath	الفتح	فەتخ
federalism	فدرالیسم	فیدرالیزم
eminism	فەمینیزم/ جنبش آزادی زنان	فەمینیزم / بزووتنه‌وه‌ی ئازادی ژنان/میخواری
feudalism	فئودالیسم/ ملوک الطوائفی	فئودالیزم/ دهرمه‌گایه‌تی
Fevralists	فورالیست ها	فینفرالیسته‌کان
Fifth column	ستون پنجم	تابووری پینچهم
flag	پرچم	نالا
formation	فورماسیون/ صورت بندی	پینکهاتن/ رۆنان
formalism	فورمالیسم/ ظاهرپرستی	فورمالیزم/ روکەش پەرستی
fourteen points	چهارده ماده‌ی ویلسون	چوارده ماده‌ی ویلسون
fraction	فراکسیون	فراکسیۆن/ کوتله
franchise	فرانشیز/ حق رای	فرانشیز/ مافی دهنگدان

freedom	آزادی	نازادی
Freedom of Press	آزادی مطبوعات	نازادی چاپممنی
Freemasonry	فراماسونری	فراماسونری/ ماسونی
free state	دولت آزاد	دهولمتی نازاد
free world	دنیاى آزاد	جیهانی نازاد
fundamentalism	اصول گرایی بنیاد گرایی/	بونیاتگهرینتی/بنهرمختوازی
G		
Gangster	گانگستر	گانگستر
general assembly	مجمع عمومی	کۆمهلئى گشتی
General Will	اراده عمومی	نیرادهی گشتی
Geneva conferences	کنفرانس های ژنو	کۆنفرانسهکانی جنیف
genocide	نسل کشی/ نژادکشی	کۆمهلکۆزی/ جینۆساید
gerontocracy	بیرسالاری/حکومت سالخوردگان	حوکمهتی پیران/ پیر معزنایمتی
Geopolitic	جغرافیای سیاسی	جوگرافیای سیاسی
gestapo	گشتاپو	گشتاپو
glasnost	گلاسنوست	گلاسنۆست
globalization	جهانی شدن	جیهانیگهری/ جیهانی بوون
Gobinism	گوبینسم	گوبیننیم
government	حکومت	حوکمهت
government in exile	دولت در تبعید	دهولمتی تاراوگه
guild	صنف	یهمکیهتی
guild socialism	سوسیالیسم صنفی	سۆشیالیزمی پیشهیی
G 5+1	گروه 5+1	گرووی 5+1
G 6+2	گروه 6+2	گرووی 6+2
G - 8	گروه 8	گرووی 8
G - 15	گروه 15	گرووی 15
G -77	گروه 77	گرووی 77
H		
Hague Peace Conference of 1899	کنفرانس صلح لاهه (1899)	کۆنفرانسی ناشتی لاهای (1899)
Hamas	حماس	حهماس
Hawks and Doves	شاهین ها و کبوترها	کۆتر و مهلۆ
hegemony	برتری/ هژمونی	همژمۆنی
Historical Materialism	ماتریالیسم تاریخی	معتریالیزمی مێژوویی
Holocaust	هولوکاست	هۆلۆکۆست
human rights	حقوق بشر	مافهکانی مرۆف
humanism	انسان باوری	مرۆف دۆستی/مرۆفکهرایی
Human Herd	گلهی انسانی	میگهلی نینسانى

Hydropolitics	سیاست آب	سیاسەتی ئاو
Identity	هویت	شوناس
ideology	ایدئۆلۆژی	ئایدیۆلۆجی
ideological warfare	جنگ عقیدی	شەپری ئایدیۆلۆجیکی
Ideology	ایدئۆلۆگ	ئایدیۆلۆگ
imperialism	امپریالیسم	ئیمپیریالیزم
individualism	فردباوری	تائەباوەری
Individual security	امنیەت فردی	ئاسایشی تاک
Industrial Democracy	دەموکراسی صنعتی	دیموکراسی پیشەسازانە
Infrastructure	زیرساخت	زێرخان
intellectuals	روشنفکران	رۆشنییران
international	بین الملل / انترناسیۆنال	ئەنتەرناسیۆنال
International Atomic Energy Agency (IAEA)	آژانس بین المللی انرژی اتۆمی	ئازانسی نیۆنەتەوییی وزەي ئەتۆمی
International Commission of Investigation	کمیسیون بین المللی تحقیق	کۆمیسسیۆنی نیۆدەولەتی لی پرسینەو
International Conference Against Apartheid	کنفرانس جهانی ضد آپارتاید	کۆنفرانسی جیهانی دژی ڕەگەزپەرستی
International Conference of Employment	کنفرانس بین المللی اشتغال	کۆنفرانسی نیۆدەولەتی کار
International Covenant on Civil and political Rights (1966)	مێشاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)	پەیماننامەي نیۆدەولەتی مافە مەدەنی و سیاسییەکان (۱۹۶۶)
International Covenant on Economic, Social and cultural Rights (1966)	مێشاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۹۶۶)	پەیمانەي نیۆدەولەتی مافە ئابووری و کۆمەڵایەتی و کۆلتورییەکان (۱۹۶۶)
International Court of Justice	دیوان بین المللی دادگستری	دادگای نیۆنەتەوییی داد
International Crime	جرم بین المللی	تاوانی نیۆدەولەتی
International Criminal police organization (INTERPOL)	سازمان بین المللی پلیس جنایی (اینترپول)	ئینتەرپۆل (رێکخراوەي نیۆدەولەتی پۆلیسی تاوانباران)
International Custom	عرف بین الملل	نەریتی نیۆدەولەتی
internationalism	انترناسیۆنالیسم	ئەنتەرناسیۆنالیزم
International Labor Organization	سازمان بین المللی کار	رێکخراوەي نیۆنەتەوییی کار
International Monetary Fund (IMF)	صندوق بین المللی پول	سەمەندوقی نیۆدەولەتی دراو
international morality	اخلاق بین المللی	ئەخلاقی نیۆدەولەتی
International Nuclear Materials Safeguard	پادمان بین المللی مواد هسته ای	پاراستنی نیۆدەولەتی مادەي ئەتۆمی
international security	امنیەت بین المللی	ئاسایشی نیۆنەتەوییی
international socialist	بین الملل سوسیالیست	ئەنتەرناسیۆنال سوسیالیست
International Trade Organization (IRO)	سازمان بین المللی آوارگان	رێکخراوەي نیۆدەولەتی ئاوارەکان

International Relations	روابط بین الملل	پینومندی نیودمولتی
Interparliamentary	اتحادیه‌ی بین المجالس	یه‌کیمتی نیوان پیره‌مانی
intervention	دخالت / دست یازی	ده‌ستپوهردان
Intifada	انتفازه	ئینتیفازه
Iran-Iraq War (1980-1988)	جنگ ایران و عراق	شهری نیران و عیراق
Iraq War	جنگ عراق	شهری عیراق
Iron curtain	برده آهنین	پهرده‌ی ناسنین
Islamic declaration of Human Rights	اعلامه‌ی اسلامی حقوق بشر	چارنامه‌ی نیسلامی ماق مؤؤه
Islamic Republic	جمهوری اسلامی	کوماری نیسلامی
isolationism	کناره‌گیری / انزواگرایی	گۆشه‌گیری / دورپه‌رینی
J		
Jacobinism	ژاکوبینسم	ژاکوبینزم
J. Curve Theory	نظریه منحنی جی	تیوری کومانه‌ی جهی
Jihad (holt war)	جهاد	جیهاد خعباتی نابینی
justice	عدالت / عدل	عه‌دالمت / اد
K		
Kamp David Agreement	توافق نامه کمپ دیوید	رینکوتتننامه‌ی کمپ ده‌یفید
Kemalism	کمالیسم	که‌مالیزم
K G B	کا. گ. ب	کا. گن. بن
Kurdish Nationalism	ناسیونالیسم کردی	ناسیونالیزمی کوردی
Kurdish Rebirth Society	کومله ژ. کاف	کۆمه‌له‌ی ژ. کاف (ژیانومه‌ی کورد)
Kyoto Climate Change Protocol	پروتۆ کۆلی گۆبیمی کش و ه‌موای کیۆتۆ پروتکل تغیر آب و هوایی کیۆنو	
L		
Labor union	اتحادیه‌ی کارگری	یه‌کیمتی کورنکاری
laic	لانیک	لاییک / لادین
laissez-faire	لسه‌فر	لسه‌فیر / نابووری نازاد
Latin American Solidarity Organization	سازمان همبستگی آمریکای لاتین	رینکخراوه‌ی هاوبندی نهمریکای لاتین
law	قانون	یاسا / دستتور
Law of the Soil (jus soli)	اصل حقوق خاک	ماق زیند
leader	رهبر / لیدر	سەرۆک / پینشمو
Left and Right	چپ و راست	چپ و راست
legalism	قانون باوری / لگالیسم	یاسا په‌ره‌ری
league of nations	جامعه ملل	کۆمه‌لی نهمومکان
Leninism	لنینیسم	لینینیزم
Leviatan	لویاتان	لیقیاتان
Less Developed Countries(LDCs)	کشورهای کمتر توسعه یافته	ولاتانی که‌متر پینشکومتوو

Most Favored Nation	دولت كامله‌الوداد(بهین دوست)	دەولەتی تەواو نۆست
multiculturalism	سیاست چەد فرهنگی	سیاسەتی فرە کەلتوری
Multinational Corporation	شرکت های چەد ملیتی	کۆمپانیای فرە نەتەوێکان
Multiparty System	نظام چەد حزبی	سیستەمی فرە حیزبی
multipolarity	چەد قەطیبت	فرە جەمسەرەیی
N		
nation	مەلت	نەتەوێ
nation-state	مەلت-دولت	دەولەت - نەتەوێ
natural rights	حقوق طبیعی	مافە سرووشتییه‌کان
National Hymn	سرود ملی	سرودی نیشتمانی
National Identity	هویت ملی	شوناسی نەتەوێیی
nationalism	ناسیونالیسم	ناسیۆنالیزم
nationalization	ملی کردن	خۆمانی کردن
National Interest	منافع ملی	بەرژمەندی نەتەوێیی
nationality	تابەیت / ملیت	رەگەزنامە
National Power	قدرت ملی	دەسەلاتی نەتەوێیی
national security	امنیەت ملی	ناسایشی نەتەوێیی
National Strategy	استراتژی ملی / راهبرد ملی	ستراتیجی نەتەوێیی
Nazism	نازیسم	نازیسم
neo-colonialism	استعمار نو	نەیسیتەعماری نو
Neo-Liberalism	لیبرالیسم جەدید	لیبرالیزمی نو
Neo-Marxism	مارکسیسم جەدید	مارکسیزمی نو
Neo-Nazism	نئونازیسم	نۆیۆنازیسم
nepotism	خویشاوندپەروری / پارتی بازی	خەزم خۆزای/خەزم خەزمینە
netocracy	اینترنت سالاری	نێتۆکراسی
new left	چەپ جەدید	چەپی نو
new man	انسان نو	مەزۆفی نو
new right	راست نو	راستی نو
New World Order	نظام نوین جهانی	سیستەمی نوێی جیهانی
neutrality	بیطرفی	بێلایینی
nihilism	نیهیلیسم (هیچ انگاری)	نەهیلیزم (پووچگەرای)
Nobel Peace Prize	جایزه صلح نوبل	خەلاتی ناشتی نۆبڵ
non-alignment movement	جنبش عدم تعهد	بزووتنەوێی بێلایین
Non-proliferation Treaty (NPT)	بیمان منع گسترش سلاحهای هسته‌ای	پەیمانێ بەرەبەستکردنی چەکی ناوکی
Nordic council	شورای شمالی (نوردیک)	نەتەوێمانی باکووری(نۆردیک)
North and south	شمال و جنوب	باکوور و باشوور

North Atlantic Treaty Organization (NATO)	سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو)	ریڤخراوهی پیمانی ئاتلانتیکی باکووری (ناتو)
North-South Conference note	کنفرانس شمال و جنوب یادداشت	کۆنفرانسی باکوور- باشوور یادداشت نامه
Nuclear Test Ban Treaty	پیمان منع آزمایشهای هسته‌ای	پیمانی بمرگرتن له تاقیکاری ئەتۆمی
Nuclear Winter	زستان هسته‌ای	زستانی ئەتۆمی
Nuremberg trial	دادگاه نورنبرگ	دادگای نۆرمبیرگ
O		
oligarchy	اولیگارشی / گروه سالاری	ئولیگارکی
olive branch	شاخه زيتون	چله زهیتوون
One-Party State	کشور تک حزبی	ولاتی تاکه‌حیزبی
opposition	اپوزیسیون	ئۆپۆزسییۆن / بیره‌مەستکار
Open Door Policy	سیاست درهای باز	سیاستی ده‌رگای کراوه
open society	جامعه‌ی باز	کۆمه‌نگای کراوه
opportunism	فرصت طلبی	هه‌له‌پرستی
organ	ارگان	نۆرگان
Organization of Africa Unity	سازمان وحدت آفریقا	ریڤخراوهی یه‌گرتنی ئەفریقا
Organization of Cooperation and Security in Middle East	سازمان همکاری و امنیت خاورمیانه	ریڤخراوهی هاوکاری و ناسایشی رۆژه‌لاتی ناوین
Organization of Islamic Conference (OIC)	سازمان کنفرانس اسلامی	ریڤخراوهی کۆنفرانسی ئیسلامی
Organization of Petroleum Exporting Countries	نەوت سازمان کۆشورهای صادرکننده نفت (اوپک)	ریڤخراوهی ولاتانی بیره‌مه‌پینی (نۆپک)
Organization of Security and Cooperation in Europe	سازمان همکاری و امنیت اروپا	ریڤخراوهی هاوکاری و ناسایشی ئەوروپا
organizing	سازماندهی	ریڤخستن
Orientalism	شرق شناسی	رۆژه‌لاتناسیی
P		
pacifism	صلح خواهی / صلح طلبی	ناشتی خوازی
pact	پیمان	پیمانه‌نامه
Palestine Liberation Organization (PLO)	سازمان آزادیبخش فلسطین	ریڤخراوهی بزگاری خوازی فەلمەستین
pan	پان	پان
Pan-American Union	اتحادیه‌ی پان امریکن	یه‌مکیتی پان ئەمەریکەن
Pan-Arabism	پان عربیسم	پان عەرەبیزم
Panchashila	پانچاشیلا	پانچاشیلا
Pan-Germanism	پان ژرمنیسم	پان جیرمانیزم
Pan-Islamism	پان اسلام‌یسم	پان ئیسلامیزم
-Slavism	پان اسلاویسم	پان ئسلاوویزم

Pan-Turkism	پان ترکیزم	پان تورکیزم
puppet government	دولت دست نشانده	دولتهتی داسپارده
paradigm	پارادایم / الگوی نظری	پارادایم / سهرمهشقی فیکری
parliament	مجلس / پارلمان	پهرله مان
parliamentarism	پارلمان داری	پهرلهمانتاری
party	حزب	حیزب
passport	گذرنامه / پاسپورت	پاسپورت
peace	صلح	ناشدتی
peace movement	جنبش صلح	بژاقتی ناشتی
people s democracy	دموکراسی توده ای	دیموکراسی جفاکی
perestroika	پرسوریکا	پریستۆریکا
personality cult	شخص پرستی	پهرهستشی کسایهتی
Peronism	پرونسم	پینۆنیزم
Persian Gulf Cooperative Council	شورای همکاری خلیج فارس	ئههجوعمهتی هاریکاری کهنداوی فارس
petite bourgeoisie	خرده بورژوازی	ورده بۆرژوازی
phisocracy	فیزیوکراسی / مکتب طبیعیون	فیزیوکراسی
platform	پلانفرم / سیاست حزب	پلاتفورم / سیاسهتی حیزب
plenum	پلنوم	پلۆنۆم
plot	توطه	پیلان
pluralism	پلورالیسم / کثرت باوری	پلۆرالیزم / فرهدهنگی
political anthropology	انسان شناسی سیاسی	هروقتاسیی سیاسی
political asylum	پناهندگی سیاسی	پهنا بهری سیاسی
Political Balance	موازنه ی سیاسی	هاوسهنگیی سیاسی
Political Corruption	فساد سیاسی	کهندهلی سیاسی
political crisis	بحران سیاسی	قهیرانی سیاسی
Political culture	فرهنگ سیاسی	کهلتووری سیاسی
political development	توسعه ی سیاسی	پهرهسهندنه سیاسی
political duty	تکلیف سیاسی	تهکلیفی سیاسی / شهکی سیاسی
political economy	اقتصاد سیاسی	ئابوری سیاسی
political education	تربیت سیاسی	پهروهده ی سیاسی
political freedom	آزادی سیاسی	نازادی سیاسی
Political Generation	نسل سیاسی	وهچه ی سیاسی
political offence	جرم سیاسی	تاوانی سیاسی
Political Paranoia	بدگمانی سیاسی	رهش بهینی سیاسی
Political Participation	مشارکت سیاسی	بهشداری سیاسی
political philosophy	فلسفه سیاسی	فهلسهفه ی سیاسی
political pluralism	کثرت گرایی سیاسی	فرهدهنگی سیاسی

Political Psychology	روانشناسی سیاسی	دهروونناسی سیاسی
Political prisoner	زندانی سیاسی	زیندانیی سیاسی
political regime	رژیم سیاسی	رژیمی سیاسی
political rights	حقوق سیاسی	مافه سیاسیییمان
political school	مکتب سیاسی	قوتابخانه‌ی سیاسی
political sociology	جامعه‌شناسی سیاسی	کۆمه‌لناسییی سیاسی
political system	نظام سیاسی	سیستهمی سیاسی
political theory	نظریه‌ی سیاسی	تیۆری سیاسی
police state	دولت پلیسی	دهولمتی پۆلیسی
politician	سیاستمدار	سیاست وان
politicide	کشتار سیاسی	کۆمه‌لکۆژی سیاسی
politics/policy	سیاست	سیاست/ رامیاری
Politics of Language	سیاست زبانی	سیاستی زمان
polis/ city-state	دولت شهر	دهولت شار
post-modernism	پست مدرنیسم/ پسانوگرایی/ فرانوگرایی	پاش مودیرنیزم
populism	پوپولیسم/ مردم باوری	پۆپۆلیزم/ گهل په‌روه‌ری
Potsdam Conference	کنفرانس پوتسدام	کۆنفرانسی پۆتسدام
power	قدرت	هیز
power elite	سرمآمد قدرت	نوخبه‌ی دهسه‌لات
presidency	ریاست جمهوری	سه‌رۆک کۆماری
Pressure Group	گروه فشار	گرووی فشار
principle of equality	اصل برابری	بنه‌رمه‌تی یه‌کسانی
privilege	امتياز	زینده‌ماف/ ودم
process	فرایند/ پروسه	پروسه/ رهوت
proletariat	پرولتاریا/ طبقه کارگر	پرولتاریا/ چینی کرینکار
progressism	پیشرفت خواهی/ ترقی خواهی	پیشگه‌مۆتن خواهی
propaganda	تبلیغات	پروپاگنده/ بانگه‌شه
provisional state	دولت موقت	دهولمتی کاتی
public opinion	افکار عمومی	رای گشتی
purge	پاکسازی/ تصفیه	پاکسازی
Q		
quixotism	کیشوت مآبی	کیشۆت ناسایی/ پالهنانبازی
quasi-states	شبه دولت	نیمچه دهولت
quasi democracy	شبه دموکراسی	نیمچه دیموکراسی
R		
	نژادپرستی	ره‌گه‌ز په‌رستی

radical	رادیکال / بنیادستیز	رادیکال / چه‌پرو
radicalism	رادیکالیسم	رادیکالیزم
reactionarism	ارتجاع / گذشته گرای	کۆنه‌پهرستی
rechssaat	دولت حقوقی	دولتی یاسایی
reformism	اصلاح طلبی / بهبودخواهی	ریفرۆرم خوازی / چاکسازی خوازی
referendum	همه پرسی / رفراندۆم	رایرسی / ریفراندۆم
regime	رژیم	رژیم
Reich	رایش	رایش
republic	جمهوری	کۆماری
revisionism	تجدید نظر طلبی / بازنگرش گری	پیداچوونه‌مگه‌ری
revolution	انقلاب	شۆرش
revolutionary socialism	سوسیالیسم انقلابی	سۆشیاالیزمی شۆرشگیرانه
revolutionism	انقلاب خواهی	شۆرشگیریی
rogue states	دولت های خودسر	دولتانی لاسار
rumor	شایعه	دهنگۆ / قسه‌لۆک
S		
SAARC(South Asian Association for Regional Cooperation)	سارک(اتحادیه جنوب آسیا برای همکاری منطقه‌ای	سارک(یه‌کیمتی هاریکاری ناوچه‌یی ناسیای باشوور)
saadabad pact	پیمان سعدآباد	په‌یماننامه‌ی سه‌عدنا‌باد
sabotage	سابوتاژ / خرابکاری	سابوتاژ/ گێره‌شبوونی
Salafiyat	سلفیت	سه‌له‌فیییت
salt	سالت	سالت
San Francisco Conference	کنفرانس سان فرانسیسکو	کۆنفرانسی سان فرانسیسکۆ
satyagraha	ساتیاگراها	ساتیاگراها
scientific communism	کمونیسم علمی	کۆمونیزمی زانستی
scientific socialism	سوسیالیسم علمی	سۆشیاالیزمی زانستی
Sectarism	سکتاریسم / فرقه گرای	سێکتاریزم / تیره‌گه‌ری
secularism	سکولاریسم	سکۆلاریزم
security	امنیت	ناسایش
security council	شورای امنیت	ئنجومه‌نی ناسایش
scholasticism	فلسفه مدرسی / اسکولاستیسیسم	سکۆلاستیسیزم
sedition	آشوبگری	ناژاومگیریی
Self-determination	حق تعیین سرنوشت	هافی چاره‌ی خۆنووسین
senate	مجلس سنا	ئنجومه‌نی پیران / سینات
separation of power	تفکیک قوا	چیاکردنه‌وه‌ی هیزه‌کان
separatism	تجزیه طلبی	جو‌دایی خوازی

sever pact	پیمان سور	په‌یمانئ سیفهر
shadow cabinet	کابینه‌ی سایه	دهولتئ سئیه
slavery	برده داری	کۆیله‌داری
social capital	سرمایه اجتماعی	سهرمایه‌ی کۆمه‌لایه‌تی
social Catholicism	سوسیال کاتولیسیزم	سۆسیال کاتولیسیزم
Social Darwinism	داروینیسم اجتماعی	داروینیزمی کۆمه‌لایه‌تی
social fascism	سوسیال فاشیسم	سۆسیال فاشیزم
social imperialism	سوسیال امپریالیسم	سۆسیال ئیمبریالیزم
socialism	سوسیالیسم	سۆشیالیزم
socialist realism	رنالیسم سوسیالیستی	ریالیزمی سۆشیالیستی
social security	امنیت اجتماعی	ناسایشی کۆمه‌لایه‌تی
Socio-Economic Formation	صورت بندی اجتماعی - اقتصادی	پینکاته‌ئێ کۆمه‌لایه‌تی - نابووری
sovereignty	حاکمیت	فهرمانه‌روایی
sovereignty of law	حاکمیت قانون	بالادستیی قانون
sphere of influence	حوزه‌ی نفوذ	ناوچه‌ی ژێر دهسه‌لات
spy	جاسوس	سیخور / جاسوس
Stalinism	استالینیسم	ستالین خوازی
state	دولت	دهولت
strategy	استراتژی / راهبرد	ستراتیجی
strike	اعتصاب	مانگرتن
superpower	ابرقدرت	زل هیز
sustainable development	تویه‌ی پایدار	په‌ره‌سه‌ندنئ بهره‌وام
sword of Damocles	شمشیر داموکلس	شمشیری داموکلیس
Sykes-Picot Agreement	موافقتنامه سایکس پیکو	ریککه‌وتننامه‌ی سایکس پیکو
syndicalism	سندیکالیسم	سه‌ندیکالیزم
T		
tactic	تاکتیک	ته‌کتیک
Taliban	طالبان	تالیبان
technocracy	فن سالاری / تکنوکراسی	تینۆکراسی
Tehran conference	کنفرانس تهران	کۆنفرانسی تاران
The end of history	پایان تاریخ	کۆتایی میژوو
terrorism	تروریسم	تیرۆریزم
the left	چپ	چه‌پ
the middle east	خاورمیانه	رۆژه‌لاتی ناوین
theocracy	تنوکراسی / یزدان سالاری	یەزدان په‌رستی / تینۆکراسی
theory	نئوری / نظریه	تیۆری
third world	جهان سوم	جیهانی سێهه‌م

the other	دیگری	ئەوێدی
the right	راست	راست
The Second Persian Gulf War	جنگ دوم خلیج فارس	شەری دووھەمی کەمداوی فارس
The special Committee on Decolonization	ختم استعمار کمیتهی	چارنامەیی سەرپه‌خۆیی وڵاته داگیرکراوه‌کان
The United nations Organization	سازمان ملل متحد	رێنکراوه‌ی نەتەوه یەکگرتوووه‌کان
Thomism	تامیسم	تامیزم
Three-Borders Treaty	پیمان سه مرز	په‌یمانی سن سنوور
Three Worlds Theory	نظریه‌ی سه جهان	تیۆری سن جیهان
tolerance	تسامح/رواداری	لێبوردن/دل فراوانی/هه‌نگردن
torture	شکنجه	هه‌شکه‌مه‌جه/نازار
totalitarianism	توتالیتاریسم/فراگیرندگی	توتالیتاریزم/پاوانخوازی
Treaty of Westphalia	عه‌دنامه‌ی وستفالی	په‌یمانی ویستفالی
Tripartite Declaration of 1950	اعلامیه‌ی سه جابه ١٩٥٠	په‌یمانامه‌ی سن لایهنه‌ی ١٩٥٠
Trotskyism	تروتسکیسم	تروتسکیزم
trusteeship	سرپرستی/قیومت	سەرپه‌رشتی
tyranny	دژسالاری/جباریت	ژۆدداری/تیرانی
tyranny of majority	استبداد اکثریت	نیستیبدادی ژۆرینه
U		
unipolarity	تک قطبی	یه‌ک جه‌مسەری
United Nation Charter	منشور ملل متحد	چارنامەیی نەتەوه یەکگرتوووه‌کان
United Nations Commission on Human Rights	کمیسیون حقوق بشر ملل متحد	کۆمیسسیۆنی مافی مرۆڤی نەتەوه یەکگرتوووه‌کان
United Nations Development Fund for Women	صندوق توسعه زنان ملل متحد	سەندوقی گه‌شه‌ی ژنانه‌ی نەتەوه یەکگرتوووه‌کان
United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو	رێنکراوه‌ی پەرۆهرده‌یی، زانستی و کەلتوری نەتەوه یەکگرتوووه‌کان (یونسکو)
United Nation High Commissioner of Refugees	کمیسیاری عالی پناهندگان سازمان ملل متحد	راسپارده‌ی بالای په‌نابه‌رانی نەتەوه یەکگرتوووه‌کان
Unknown Soldier	سرباز گمنام	سەربازی نەناسراو
utopia	آرمان شهر / یوتوپیا	یوتوپیا / شاری خه‌یالی
Utopian socialism	سوسیالیسم تخیلی	سۆشیاڵیزمی خه‌یالی
V		
Vatican	واتیکان	فاتیکان
Versailles Treaty	پیمان ورسای	په‌یمانی فیرسای
veto	وتو	فیتۆ
visa	ویزا/روادید	فیزه

war/warfare	جنگ	شەڕ/جەنگ
Warsaw	پیمان وارشو	په‌یمانی وارشیو
war state	دولت جنگی	ده‌ولته‌تی جەنگی
Washington Agreement	توافق نامه واشنگتون	ڕێککه‌مو‌تتنامه‌ی واشنتۆن
welfare state	دولت رفاه	ده‌ولته‌تی خۆشگوزهران
weltanschang/world outlook	جهان بینی	جیهان‌بینی
West(ern) Bloc	بلوک غرب	بلۆکی رۆژاوا
whig	ویگ	ویگ
With House	کاخ سفید	کۆشکی سپی
World Bank Group	گروه بانک جهانی	گروپی بانکی جیهانی
World Council Churches	شورای جهانی کلیساها	نەنجومەنێ جیهانی کلیسه‌گان
World Federation of trade Unions (WFTU)	فدراسیون جهانی اتحادیه های کارگری	فیدراسیۆنی جیهانی یه‌که‌تیه‌ی کارنکاریه‌کان
World International Property Organization (WIPO)	سازمان جهانی مالکیت معنوی	رێنخراوه‌ی جیهانی خاوه‌نداریتی معنوی
World Health Organization	سازمان جهانی بهداشت	رێنخراوه‌ی جیهانی تەندروستی
World Trade Organization (WTO)	سازمان تجارت جهانی	رێنخراوه‌ی بازرگانی جیهانی
world war I	جنگ جهانی اول	شەڕی یه‌که‌می جیهانی
world war II	جنگ جهانی دوم	شەڕی دووه‌می جیهانی
World Wide Web (WWW)	شبکه سراسری جهانی	تۆڕی سه‌رانسه‌ری جیهانی
X		
xoybun	خو‌بیون	خۆ‌بیوون
Y		
Yalta Conference	کنفرانس یالتا	کۆنفرانسی یالتا
Z		
Zionism	صهیون‌یسم	زایۆنیزم

ئەندكس بە فارسی (پیرستی زارواھكان)

reformism	ریفورم خوازی/چاھسازی خوازی	اصلاح طلبی / بهبودخواھی
الف		
apatride	ئاپاترید	آپاترید
utopia	یوتوپیا / شاری خعیانی	آرمان شهر / یوتوپیا
aristocracy	ناریستوکراسی / ناغواتی	آرستوکراسی
freedom	ئازادی	آزادی
liberalism	ئازادیخوازی / لیبرالیزم	آزادیخواھی / لیبرالیسم
political freedom	ئازادی سیاسی	آزادی سیاسی
freedom of the press	ئازادی چاپمەمنی	آزادی مطبوعات
civil freedom	ئازادییە مەدەنییەكان	آزادبهای مدنی
International Atomic Energy Agency (IAEA)	ئازانسی نیونەتەوعیمی وزەئ نەتۆمی	آزانس بین المللی انرژی اتمی
sedition	ئاژاومگیزی	آشوبگری
class consciousness	وشیاری چینایەتی	آگاهی طبقاتی
anarchism	بشئیوی خوازی	آنارشیسم / سروری ستیزی
الف		
coalition	ھاوپەیمانی / ھاوسویندی	ائتلاف / هم پیمانی
superpower	زلهیز	ابر قدرت
opposition	ئۆپوزیسیون / بەرھەڵستکار	اپوزیسیون
European Union (EU)	یەکیەتی ئەوروپا	اتحادیه اروپا
Interparliamentary	یەکیەتی ئێوان پەرلەمانی	اتحادیه بین المجالس
Pan-American Union	یەکیەتی پان ئەمریکەن	اتحادیه پان امریکن
extradition	رادەست کردنی تاوانباران	استرداد مجرمان / بازداد
Strike	مانگرتن	اعتصاب
Islamic Declaration of Human Rights	جاړنامەئ نیسانی مان مروت	اعلامیه اسلامی حقوق بشر
Balfour Declaration	بەیاننامەئ بالفور	اعلامیه بالفور
Act of chapultepec	بەیاننامەئ چاپۆلتەپیک	اعلامیه چاپۆلتیک
Tripartite Declaration of	بەیاننامەئ سن لایەنەئ ۱۹۵۰	اعلامیه سه جانە ۱۹۵۰

public opinion	رای گشتی	افکار عمومی
authority	دهسه‌لات	اقتدار
Authoritarianism	دهسه‌لات خوازی	اقتدارگرایی
economism	ئابووری خوازی	اقتصاد باوری (اکونومیس)
political economism	ئابووری سیاسی	اقتصاد سیاسی
minority	که‌مینه / که‌مایتی	اقلیت
majority	زۆرینه	اکثریت
annexation	پاشکۆ / لکاندن	الحاق / پیوست
Fatah / Fath	هه‌لفه‌تخ	الفتح
(Al-Qaida)(the base	هه‌لفه‌عیده	القاعده
paradigm	پارادایم / سه‌رمه‌شقی فیکری	الگوی نظری / پارادایم
empire	ئیمپراتۆری	امپراتوری
imperialism	ئیمپریالیزم	امپریالیسم
cultural imperialism	ئیمپریالیزمی که‌لتووری	امپریالیسم فرهنگی
privilege	زیده‌ماف / ودم	امتياز
security	ئاسایش	امنیت
social security	ئاسایشی کۆمه‌لایه‌تی	امنیت اجتماعی
international security	ئاسایشی نیۆنه‌توهری	امنیت بین‌المللی
colective security	ئاسایشی گشتی	امنیت جمعی
individual security	ئاسایشی تاک	امنیت فردی
national security	ئاسایشی نه‌توهری	امنیت ملی
election	هه‌لبژاردن	انتخابات
internationalism	هه‌نته‌رنه‌ناسیۆنالیزم	انترناسیۆنالیزم
netocracy	نیتۆکراسی	اینترنت سالاری
intifada	ئینتیفازه	انتفاضه
humanism	هه‌زۆه‌ دۆستی / هه‌زۆه‌ فیکری	انسان باوری
political anthropology	هه‌زۆه‌ فیکری سیاسی	انسان شناسی سیاسی
new man	هه‌زۆه‌ نوئ	انسان نو
dehumanization	سه‌رینه‌هه‌ی هه‌زۆه‌ فیکری	انسانیت زدایی
anfal	هه‌نه‌فال	انفال
revolution	شوێش	انقلاب
revolutionism	شوێشگێڕی	انقلاب خواهی
cultural revolution	شوێشی که‌لتووری	انقلاب فرهنگی
managerial revolution	شوێشی ئیداری	انقلاب مدیریت / انقلاب اداری

oligarchy	ئۆلیگارکی	اولیگارشی / گروه سالاری
ideology	نایدیۆلۆجی	ایدئۆلۆژی

ب

babeufism	بابووفیزم	بابووفیسم
crisis of democracy	قهیرانی دیموکراسی	بحران دموکراسی
crisis of capitalism	قهیرانی سرمایه داری	بحران سرمایه داری
crisis of socialism	قهیرانی سۆشیالیزم	بحران سوسیالیسم
political crisis	قهیرانی سیاسی	بحران سیاسی
Political paranoia	رهش بیینی سیاسی	بدگمانی سیاسی
egalitarianism	یهکسانی خوازی	برابری خواهی
hegemony	ههژمۆنی	برتری / ههژمونی
slavery	کۆیله داری	برده داری
Baath	به عس	بعث
blanquism	بلانکیزم	بلانکیسم
East(ern) Bloc	بلۆکی رۆژهه لات	بلوک شرق
West(ern) Bloc	بلۆکی رۆژاوا	بلوک غرب
bourgeoisie	بۆرژوازی	بورژوازی
bolshevism	بولشویزم	بولشویسم
bureacracy	بۆرۆکراسی	بوروکراسی / دیوانسالاری
fundamentalism	بونیاتگه ریتی / اینه ره متخوازی	بنیادگرایی / اصول گرایی
international	ئینتەرناسیۆنال	بین الملل / انترناسیونال
international socialist	ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست	بین الملل سوسیالیست
neutrality	بیلاهیعی	بیطرفی

پ

International Nuclear Materials Safeguaed	پاراستنی نیۆدهولەتی مادهی ئەتۆمی	پادمان بین المللی مواد هسته ای
parliamentarism	پەرلهمانتاری	پارلمان داری
purge	پاکسازی	پاکسازی / تصفیه
ethnic cleansing	پالۆتتی نەتەنیکی	پالایش قومی
pan	پان	پان
pan-slavism	پان نسلوویزم	پان اسلاویسم
pan-islamism	پان ئیسلامیزم	پان اسلامیم
pan-turkism	پان تورکیزم	پان ترکیسم
panchashila	پانچاشیلا	پانچاشیلا
pan-germanism	پان جیئرمەنیزم	پان ژرمنیسم
pan-arabism	پان عەرەبیزم	پان عربیسم
the end of history	کۆتایی میژوو	پایان تاریخ

thomism	تامیسم	تامیسم
theory	تیۆری	تۆری / نظریه
theocracy	تیۆیۆکراسی / ییزدان پیرستی	تۆکراسی / ییزدان سالاری
discrimination	جیاوازی / فیرق دانان	تبعیض
apartheid/segregation	جیاوازی ره‌گه‌رایستی	تبعیض نژادی / جدا‌گه‌ری
propaganda	په‌رۆیاگهنده / بانگه‌شه	تیلیغات
aggression	ده‌ستدریزی	تجاوز
revisionism	ریفیۆیۆنیزم / ییزاوتی پیاچوونه	تجدید نظر طلبی
separatism	جودایی خوازی	تجزیه طلبی
agitation	هانندان / هه‌لخاندن	تحریک / شورانش
political education	په‌روه‌ده‌ی سیاسی	تربیت سیاسی
armistice	خوین داکوژان	ترک مخاصمه / ترک جنگ
trotskism	تروۆتسکیزم	تروۆتسکیم
terrorism	تیرۆریزم	تورۆسیم
blind terrorism	تیرۆریزمی کۆیۆر	تورۆسیم کۆر
tolerance	لینبۆردن / دل فروانی / هه‌لکۆردن	تسامح / رواداری
fanaticism	کۆیۆریاوهری / ده‌مارگه‌ژی	تعصب / جمود فکری
separation of power	جیاکۆردنه‌وه‌ی هیزمه‌کان	تفکیک قوا
delegation of power	سپاردنی ده‌سه‌لات	تفویض قدرت
unipolarity	یه‌ک جه‌مسهری	تک قطبی
political duty	ته‌کلیفی سیاسی / شه‌رکی سیاسی	تکلیف سیاسی
civilization	شارستانیییت / ژیار	تمدن
centralization	کۆجینی / چه‌قیه‌ستن	تمرکز
Kamp David Agreement	ریۆکه‌وتنه‌نامه‌ی کمپ ده‌یۆید	توافق‌نامه کمپ دیوید
Washington Agreement	ریۆکه‌وتنه‌نامه‌ی واشنتۆن	توافق‌نامه واشنگتون
11-Mars. 1970 Agreement	ریۆکه‌وتنه‌نامه‌ی یانزه‌ی نازاری ١٩٧٠	توافق‌نامه ١١ مارس ١٩٧٠
mass/mob	جقات / جه‌ماوهر	توده
sustainable development	په‌ره‌سه‌ندنی په‌رده‌وام	توسعه پایدار
political development	په‌ره‌سه‌ندنی سیاسی	توسعه سیاسی
plot	پیلان / که‌تن	توطئه
ج		
spy	سیخۆپ / جاسوس	جاسوس
mass society	کۆمه‌لگای جفاکی	جامعه توده ای

political sociology	كۆمه‌لناسیسی سیاسی	جامعه شناسی سیاسی
open society	كۆمه‌لگای كراوه	جامعه‌ی باز
civil society	كۆمه‌لگای مه‌ده‌نی	جامعه‌ی مدنی
league of nations	كۆمه‌نی نهمه‌هكان	جامعه‌ی ملل
Nobel Peace Prize	خه‌لاتی ناشتی نۆب	جایزه صلح نوبل
international crime	تاوانی نیویه‌ولته‌ی	جرم بین‌المللی
political offence	تاوانی سیاسی	جرم سیاسی
geopolitic	جوگرافیای سیاسی	جغرافیای سیاسی
collectivism	هاوبه‌شینتی / شیوعی	اصالت جمع / نظام اشتراکی
republic	كۆماریسی	جمهوری
Islamic republic	كۆماری نیسلامی	جمهوری اسلامی
mehabad republic	كۆماری مه‌هاباد (كوردستان)	جمهوری مه‌هاباد (کردستان)
peace movement	بزاڤی ناشتی	جنبش صلح
non-alignment movement	بزووتنه‌وه‌ی بی‌لایین	جنبش عدم تعهد
war/warfare	شهر / جهنگ	جنگ
Iran-Iraq War(1980-1988)	شهری ئێران و عێراق	جنگ ایران و عراق
world war II	شهری دووه‌می جیهانی	جنگ جهانی دوم
guerilla warfare	شهری گریلاسی	جنگ چریکی
world war I	شهری یه‌كهمی جیهانی	جنگ جهانی اول
the second persian gulf war	شهری دووه‌می كه‌نداری فارس	جنگ دوم خلیج فارس
cold war	شهری سارد	جنگ سرد
Iraq war	شهری عێراق	جنگ عراق
ideological warfare	شهری نایدیۆلۆجیکی	جنگ عقیدتی
Jihad(holy war)	جیهاد / خه‌باتی ئایینی	جهاد
weltanschauung / world outlook	جیهان بینی	جهان بینی
third world	جیهانی سێه‌م	جهان سوم
cosmopolitan	هاوولاتیسی جیهانی	جهان‌وطنی
globalization	جیهانیگه‌ری / جیهانی بوون	جهانی شدن
چ		
chartism	چارتیزم	چارتیسم
the left	چه‌پ	چپ
new left	چه‌پی نوئ	چپ جدید
left and right	چه‌پ و راست	چپ و راست
multipolarity	فره‌جه‌مسهری	چندقطبیت
fourteen points	چواره‌ ماده‌ی ویلسون	چهارده ماده‌ی ویلسون

ح

sovereignty	فهرمانزهوایی	حاکمیت
sovereignty	بالادهستی قانون	حاکمیت قانون
party	حیزب	حزب
divine right	مافی خوداوهدنی	حق الاهی
self-determination	مافی چاره‌ی خو نووسین	حق تعیین سرنوشت
exterritoriality	مافی دهره - سنووری	حقوق برون مرزی
human rights	مافهکانی مرؤة	حقوق بشر
political rights	مافه سیاسیهکان	حقوق سیاسی
natural rights	مافه سرووشتیهکان	حقوق طبیعی
government	حوکمته امیری	حکومت
local government	حکومته ههریم	حکومت محلی
constitutional government	حوکمته دستووری	حکومت مشروطه
martial law	حوکمته سهربازی	حکومت نظامی
hamas	حماس	حماس
diplomatic protection	پشتیوانیسی سیاسی	حمایت سیاسی
sphere of influence	ناوچه‌ی ژئودهسهلات	حوزه‌ی نفوذ

خ

the middle east	رؤژه‌هلاتی ناوین/ناوهراست	خاورمیانه
petite bourgeoisie	ورده بوژوازی	خرده بورژوازی
autonomy	خودموختاری / نۆتۆنۆمی	خودگردانی
xoybun	خۆییبون	خویبون
nepotism	خزم خواز / خزم خزمینه	خویشاوندپروری / باری باری
disarmament	چهك دامالین	خلع سلاح

د

nuremberg trial	دادگای نۆرمبیرگ	دادگاه نورمبرگ
social darwinism	داروینیزمی کۆمه‌لایهتی	داروینیسیم اجتماعی
de tante	دیتانته / هیورسازی	دتانته / تنش زدایی
intervention	دستمتهوردان	دخالته / دست یازی
tyranny	زۆرداری / تیرانی	دژ سالاری / جباریت
despotism	دیسپۆتیزم / لاساریگه‌ری	دسپوتیسیم / خدایگانسالاری
doctrine	دۆکتیرین / بیرۆکه	دکتیرین / آیین سیاسی / آموزه
Eisenhower Doctrine	دۆکتیرینی ئایزه‌نه‌هاوهر	دکتیرین آیزنهاور
Brezhnev doctrine	دۆکتیرینی برننیزف	دکتیرین برژنف
Bush (Jr) doctrine (2001)	دۆکتیرینی بۆشی دوهمه	دکتیرین بوش دوم
Bush doctrine (1989-1993)	دۆکتیرینی بۆشی یه‌که‌م	دکتیرین بوش اول

monroe doctrine	دۆکترينى مۇنرۇ	دكترين مونرو
dogmatism	دۆگماتىزم/وشكەمەرامى	دگماتىسم/جزم انديشى
demagogie	دېماغۇزى	دماغۇزى/عوامفریبى
democracy	دېموكراسى	دموكراسى/مردم سالارى
People s democracy	دېموكراسى جىقأقى	دموكراسى توده‌اى(خلق)
industrial democracy	دېموكراسى پيشه‌سازانه	دموكراسى صنعتى
liberal democracy	دېموكراسى لېبرال	دموكراسى لېبرال
christian democracy	دېموكراسى مەسىحى	دموكراسى مېسىحى
free world	جېهانى ئازاد	دنياى آزاد
de facto	ئاسىنئورەى دوفاكتۇ/ نېمچەسەرىه‌خۇ	دوفاكتو/ شناساىى
state	دەولەت	دولت
free state	دەولەتى ئازاد	دولت آزاد
police state	دەولەتى پۇلىسى	دولت پلىسى
war state	دەولەتى جىنگى	دولت جىنگى
rechtstaat	دەولەتى ياساىى	دولت حقوقى
government in exile	دەولەتى تاراوگە	دولت در تبعید
Pappet government	دەولەتى داسپارده	دولت دست نئانده
welfare state	دەولەتى خوشگوزەران	دولت رفاه
polis/ city-state	دەولەت شار	دولت شھر
most favoured nation	دەولەتى تەواودۆست	دولت كامله الوداد(بھين دوست)
nation-state	دەولەت - نەتەوہ	دولت - ملت
provisional state	دەولەتى كاتى	دولت موقت
rogue states	دەولەتئانى لاسار	دولت ھای خودسر
dialectic	دايەلىكتىك	ديالكتىك
diplomat	دېپلۇمات	دېپلمات
diplomacy	دېپلۇماسى	دېپلوماسى
dictatorship	دېكتاتورى	دېكتاتورى
dictatorship of proletariat	دېكتاتورى پروزېلتارىا	دېكتاتورى پرولتارىا
the other	ئەويىدى	دېگىرى
berlin wall	دېواری بەرلین	دېوار برلین
International court of justice	دادگای نېئوئەتەمەيى داد	ديوان بين المللى دادگستری
socialist realism	رىئالىزمى سۆشئالىيىستى	رنالىسم سوسئالىستى
radical	رادىكال/ چەپەرمو	رادىكال/ بنیادستیز
radicalism	رادىكالىزم	رادىكالىسم
the right	راست	راست

new right	راسیتی نوئ	راست نو
reich	رایش	رایش
regime	رژیم	رژیم
political regime	رژیمی سیاسی	رژیم سیاسی
international relations	پێوه‌ندی نێوده‌ولته‌تی	روابط بین الملل
political psychology	ده‌روونناسی سیاسی	روانشناسی سیاسی
method	میتۆد	روش / اسلوب
intellectual	رۆشنفکر / روناکیار	روشنفکر
leader	سەرۆک / پێشمو	رهبر / لیدر
presidency	سەرۆک کۆماریی	ریاست جمهوری
ز		
linguicide	زمانکوژی	زبانکشی
nuclear winter	زستانی نەتۆمی	زستان هسته‌ای
political prisoner	زیندانیی سیاسی	زندانی سیاسی
infrastructure	زیرخان	زیر ساخت
ژ		
jacobinism	ژاکوبینیزم	ژاکوبینیزم
س		
sabotage	سابوتاز / گێره‌شێوینی	سابوتاز / خرابکاری
satyagraha	ساتیاگراها	ساتیاگراها
(South Asian Association for Regional Cooperation) SAARC	سارک (یەکێتی هاریکاری ناوچه‌یی ئاسیای باشوور)	سارک (اتحادیه جنوب آسیا برای همکاری منطقه‌ای)
Palestine Liberation Organization (PLO)	رێکخراوه‌ی رزگاریخواری فەلەستین	سازمان آزادیبخش فلسطین
United Nation Educational scientific and Cultural Organization (UNESCO)	رێکخراوه‌ی پەرۆهرده‌یی، زانستی و کەلتوووری نەتەوه‌ یەمگرتووهمکان "یونسکو"	سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو
International Refugee Organization (IRO)	رێکخراوه‌ی نێوده‌ولته‌تی ئاوهره‌مکان	سازمان بین المللی آوارگان
International Criminal Police Organization (Interpol)	نێتەرپۆل (رێکخراوی نێوده‌ولته‌تی پۆلیسی تاوانباران)	سازمان بین المللی پلیس جنایی (اینترپل)
international labour organization	رێکخراوه‌ی نێوده‌ولته‌تی کار	سازمان بین المللی کار
North Atlantic Treaty Organization (NATO)	رێکخراوه‌ی په‌یمانی ئاتلانتیکی باکووری (ناتۆ)	سازمان پیمان آنلانتیک شمالی (ناتو)
World Trade Organization	رێکخراوه‌ی بازرگانی جیهانی	سازمان تجارت جهانی
World Health Organization	رێکخراوه‌ی تەندروستی جیهانی	سازمان جهانی بهداشت

World International Property Organization (WIPO)	رێڤخراوهی جیهانی خاوندارینتی مه‌عنهوری	سازمان جهانی مالکیت معنوی
organizing	رێڤخستن	سازماندهی
Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC)	رێڤخراوهی ولاتانی به‌ره‌مه‌به‌ینی نه‌وت (ئۆپێک)	سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک)
Organization of Islamic Conference	رێڤخراوهی کۆنفرانسی ئیسلامی	سازمان کنفرانس اسلامی
The United Nations Organization	رێڤخراوهی نه‌تموه یه‌کگرتووه‌کان	سازمان ملل متحد
Organization of African Unity	رێڤخراوهی یه‌کگرتنی ئەفریقا	سازمان وحدت آفریقا
Latin American Solidarity Organization	رێڤخراوهی هاو‌به‌ندی ئەمریکای لاتین	سازمان همبستگی آمریکای لاتین
Organization of Security and Cooperation in Europe	رێڤخراوهی هاو‌کاری و ناسایشی ئەوروپا	سازمان همکاری و امنیت اروپا
Organization of Cooperation and Security in Middle East	رێڤخراوهی هاو‌کاری و ناسایشی رۆژه‌ه‌لاتی ناوین	سازمان همکاری و امنیت خاورمیانه
conciliation	ته‌بابی/پێکهاتن	سازش
salt	سالت	سالت
democratic centralism	سه‌نترالیزمی دیموکراتی	سانترالیسم دموکراتیک
cancel/censorship	سانسۆر	سانسور
fifth column	تابوری پینجه‌م	ستون پنجم
elite	نوخبه	سرآمد / نخبه
elitism	نوخبه‌گهرینتی	سرآمد باوری / نخبه‌گرای
power elite	نوخبه‌ی ده‌سه‌لات	سرآمد قدرت
unknown soldier	سه‌ربازی نه‌ناسراو / سه‌ربازی ون	سرباز گمنام
trusteeship	سه‌ره‌رشتی	سه‌ره‌ستی / قیومت
national hymn	سه‌روودی نیشتمانی	سه‌رود ملی
capital	سه‌رمایه	سه‌رمایه
social capital	سه‌رمایه‌ی کۆمه‌لایه‌تی	سه‌رمایه‌ اجتماعی
capitalism	سه‌رمایه‌داری	سه‌رمایه‌ داری
caesarism	قه‌یسه‌ره‌خوازی	سه‌زاریسیم / قیصرگرای
ambassador	بالیۆز	سفیر
embassy	بالیۆزخانه	سفارت
accredited ambassador	بالیۆزی ئاگریدیتنی	سفیر آکریدیته
sectarism	سه‌یکتاریزم/تیره‌گهرینتی	سه‌کتاریسم / فرقه‌گرای
secularism	سه‌کولاریزم	سه‌کولاریسم
Monarchy	پاشایه‌تی	سه‌لطنه‌ت/پادشاهی
Salafiyat	سه‌له‌فه‌یه‌ت	سه‌لفیت

syndicalism
 social imperialism
 democratic socialism
 guild socialism
 social fascism
 social Catholicism
 socialism
 revolutionary socialism
 utopian socialism
 creeping socialism
 scientific socialism
 Marxian socialism
 Christian socialism
 Central Intelligence Agency
 politics/policy
 hydroplitics
 Big stick policy
 multiculturalism
 foreign policy
 Open door policy
 politics of language
 politician
 cyberdemocracy

سەندیکالیزم
 سۆشیال ئیمریالیزم
 سۆشیال دیموکراسی
 سۆشیالیزمی پیشیمی
 سۆشیال فاشیزم
 سۆشیال کاتۆلیسیزم
 سۆشیالیزم
 سۆشیالیزمی شۆرشگێزانه
 سۆشیالیزمی خەیانلی
 سۆشیالیزمی خزۆک
 سۆشیالیزمی زانستی
 سۆشیالیزمی مارکسی
 سۆشیالیزمی مەسیحی
 سیا (سی. ئای. ئەی)
 سیاسەت، رامیاری
 سیاسەتی ئاو
 سیاسەتی گۆیانی گەورە
 سیاسەتی فرەکەلتووری
 سیاسەتی دەرەو
 سیاسەتی دەرگای کراوە
 سیاسەتی زمان
 سیاسەت وان
 سایبر دیموکراسی

سەندیکالیزم
 سۆشیال امپریالیسم
 سۆشیال دموکراسی
 سۆشیالیسم صنفي
 سۆشیال فاشیسم
 سۆشیال کاتۆلیسیسم
 سۆشیالیسم
 سۆشیالیسم انقلابی
 سۆشیالیسم تخیلی
 سۆشیالیسم خزنده
 سۆشیالیسم علمی
 سۆشیالیسم مارکسی
 سۆشیالیسم مەسیحی
 سیا
 سیاست
 سیاست آب
 سیاست چماق بزرگ
 سیاست چند فرهنگی
 سیاست خارجی
 سیاست درهای باز
 سیاست زبانی
 سیاستمدار
 سایبر دموکراسی

ش

olive branch
 chantage
 Hawks and Doves
 rumour
 World Wide Web (WWW)
 quasi-democracy
 quasi-states
 personality cult
 multinational corporations
 orientalism
 torture
 North and South

چله زهیتوون
 شانتاج
 کۆتر و ههلق
 دهنگۆ: قسه‌لۆک
 تۆری سەرانسەری جیهانلی
 نیمچه دیموکراسی
 نیمچه دەولەت
 پەرسەتشی کەسایەتی
 کۆمپانیای فرە نەتەو
 رۆژەه‌لاتناسی
 ئەشکەنجە
 باکوور و باشوور

شاخه زیتون
 شانتاژ/ هوچیگری
 شاهین ها و کبوترها
 شایعه
 شبکه سراسری جهانی
 شبه دموکراسی
 شبه دولت
 شخص پرستی
 شرکت های چندملیتی
 شرق شناسی
 شکنجه
 شمال و جنوب

cataclysm	کاره‌سات	فاجعه
fascism	فاشیزم	فاشیسم
factionalism	حیزبایه‌متی	فاکسیونالیسم / ت‌حزب
falange/ falangism	فالانژ / فالانژیسم	فالانژ / فالانژیسم
World Federation of trade Unions (WFTU)	فیدراسۆنی جیهانی یه‌کبه‌تییه کریکاریه‌یه‌کان	فدراسیون جهانی اتحادیه‌های کارگری
federalism	فیدرالیزم	فدرالیسم
franchise	فرانشیز / ماف دهنگ دان	فرانشیز / حق رای
fraction	فراکسیون / کوتله	فراکسیون
totalitarianism	توتالیتریزم / پوانخوایی	فراگیرندگی / توتالیتریزم
freemasonry	فراماسۆنی / ماسۆنی	فراماسۆنی
process	پروسه / رهوت	فرایند / پروسه
individualism	تاک باوه‌ری / ئان‌دی‌فیدۆئالیزم	فرد باوری
opportunism	هه‌له‌برستی	فرصت طلبی / اپورتونیزم
charisma	کاریزما	فره / فرمندی
political culture	کەلتۆوری سیاسی	فره‌نگ سیاسی
political corruption	گه‌ندەلی سیاسی	فساد سیاسی
political philosophy	فەلسەفە‌ی سیاسی	فلسفه سیاسی
scholasticism	سکۆلاستیسم	فلسفه‌ی مدرسۆی / اسکۆلاستیسیسم
technocracy	تیکنۆکراسی	فن‌سالاری / تکنوکراسی
fevralists	فیفرا‌لیسته‌کان	فورالیست‌ها
formation	پیکهاتن / روژان	فورماسیون / صورت‌بندی
formalism	فۆرمالیزم / روکه‌ش پهرستی	فورمالیسم / ظاهر‌پرستی
feminism	فیمینیزم / بزواتی ئازادی خواری ژنان	فمینیسم / جنبش آزادی‌زنان
feudalism	فیۆدالیزم / ده‌ره‌به‌گایه‌تی	فئودالیسم / ملوک‌الطوایفی
physiocracy	فیزیۆکراسی	فیزیوکراسی / مکتب طبیعیون
ق		
Contraband	قاچاخ	قاچاق
law	یاسا / ده‌ستۆر	قانون
constitutional law	ده‌ستۆری بنچینه‌یی / یاسای بنه‌رته‌تی	قانون اساسی
Armenian Masscres	کۆمه‌نگۆژی نهرمه‌نییه‌کان	قتل‌عام‌های ارمنه
power	هیز / ده‌سه‌لات	قدرت
authoritarianism	دیکتاتۆریه‌تی	قدرت‌باوری
black power	هیزی ره‌ش	قدرت‌سیاه
national power	ده‌سه‌لاتی نه‌ته‌وه‌یی	قدرت ملی
Algerly Agreement	رێککەرتنه‌نامه‌ی جه‌زایر	قرارداد الجزایر

Potsdam Conference	کۆنفرانسی پۆتسدام	کنفرانس پوتسدام
Tehran Conference	کۆنفرانسی تاران	کنفرانس تهران
International Conference Against Apartheid	کۆنفرانسی جیهانی دژی رههگزیهرستی	کنفرانس جهانی ضد آپارتاید
Dumbarton Oaks Conference	کۆنفرانسی دومبارتون ئۆکس	کنفرانس دومبارتن اوکس
San Francisco Conference	کۆنفرانسی سان فرانسیسکو	کنفرانس سانفرانسیسکو
North-South Conference	کۆنفرانسی باکوور-باشوور	کنفرانس شمال و جنوب
Middle-East Peace Conference	کۆنفرانسی ناشتی رۆژهه لاتی ناوین	کنفرانس صلح خاورمیانه
Hague Peace Conference (1899)	کۆنفرانسی ناشتی لاهای	کنفرانس صلح لاهه (۱۸۹۹)
Afro-Asian Conference	کۆنفرانسی ئاسیا - ئهفریقا	کنفرانس کشورهای آفریقای - آسیایی
Geneva Conferences	کۆنفرانسهکانی جنیف	کنفرانس های ژنو
Yalta Conference	کۆنفرانسی یالتا	کنفرانس یالتا
2+4 Conference	کۆنفرانسی ۲+۴	کنفرانس ۲+۴
African National Congress convention	کۆنگرهی نهموهی ئهفریقا	کنگهه ملی آفریقا
European Convention for the Protection of Human Rights and fundamental Freedom	کۆنفرانسی ئهفریقا	کنوانسیون
Coup detat	کۆنفرانسی ئهفریقا	کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی های اساسی
Kou-Min-Tang	کۆمینه تانگ	کودتا
comintern	کۆمینه تانگ	کومین تانگ
cominform	کۆمینه تانگ	کومینترن
Kurdish Rebirth Society	کۆمینه تانگ	کومینفورم
commune	کۆمهلهی ژ. کاف (ژیا نهمهه کورد)	کومهله ژ. کاف
Quixotism	کۆمونه	کومون
	کیشوت ئاسایی / پالهمانبازی	کیشوت مآبی
		گ
Gangster	گانگستر	گانگستر
passport	پاسپورت / پاسپورت	گذرنامه / پاسپورت
World Bank Group	گرووی بانکی جیهانی	گروه بانک جهانی
Pressure Group	گرووی گوشار	گروه فشار
G 5+1	گرووی ۵+۱	گروه ۵+۱
G 6+2	گرووی ۶+۲	گروه ۶+۲
G-8	گرووی ۸	گروه ۸
G-15	گرووی ۱۵	گروه ۱۵
G-77	گرووی ۷۷	گروه ۷۷
cessation	داهپان	گست / انفصال

gestapo	گشتاپو	گشتاپو
Dialogue Among Civilization discourse	گفتوگۆی نیوان شارستانیه‌ته‌کان	گفتوگۆی تمدن‌ها
glasnost	گوتار / دیسکۆرس	گفتمان
gobinism	گلاسنۆست	گلاسنۆست
	گوبینیزم	گوبینیزم
ل		
Laic	لاییک/لادین	لاییک
lobbying	لۆببێگری	لایبگری
laissez-faire	لەسه‌فەر/ئا‌بووری نازاد	لەسە فر
leninism	لینینیزم	لنینیزم
lumpen proletariat	لۆمپن پرۆلتاریا	لومپن پرولتاریا
leviatan	لیفیاتان	لویاتان
liberalism	نازاد‌بخواری / لیبرالیزم	لیبرالیسم / آزادیخواهی
Neo-Liberalism	لیبرالیزمی نوێ	لیبرالیسم نو
legalism	یاسا پەرەری	لگالیسم / قانون باوری
م		
Maoism	مانۆئیزم	مانوئیزم
Dialectical Materialism	مەتریا‌لیزمی دیالیکتیک	ماتریالیسم دیالکتیک
Cultural Materialism	مەتریا‌لیزمی کۆلتووری	ماتریالیسم فرهنگی
Historical Materialism	مەتریا‌لیزمی مێژوویی	ماتریالیسم تاریخی
Marxism	مارکسیزم	مارکسیسم
Neo-Marxism	مارکسیزمی نوێ	مارکسیسم جدید
Marxism-Leninism	مارکسیزم - لینینیزم	مارکسیسم - لنینیزم
Mafia	مافیا	مافیا
Machiavellism	ماکیا‌فللیزم	ماکیا‌لیسم
manifest	مانیفێست	مانیفست
Class struggle	خەباتی چینایەتی	مبارزه طبقاتی
metropole	میتروپۆل	متروپۆل
parliament	پەرله‌مان	مجلس / پارلمان
senate	نەنجومەنی پیران . سینات	مجلس سنا
General Assembly	کۆمەڵی گشتی	مجمع عمومی
blockade	گەمارۆ / ئابڵۆقه	محاصره / دریا‌بندان
conservatism	کۆنه پارێزگی/قایمەکاری	محافظه کاری
lutheranism	لوتترانیزم	مذهب لوتری
centralism	ناوە‌ندگەری‌تی	مرکز گرای
colony	داگیرکراو	مستعمره

Political Participation	بەشداریی سیاسی	مشارکت سیاسی
Convention on political Rights of Women	کۆنقائەمیۆتی مافی سیاسی ژنان	مقاوله نامە حقوق سیاسی زنان
political school	قوتابخانەى سیاسی	مکتب سیاسی
Mc-Carthyism	مەك كارتیزم	مك كارتیسم
Nation	نەتەرە	ملت
nationalization	خۆمانی كردن	ملی كردن
United Nations Charter	چارنامەى نەتەرە بەمگرتوو مەكان	منشور ملل متحد
national interest	بەرژمەندى نەتەرەى	منافع ملی
Political Balance	هاوسەنگیى سیاسی	موازنه سیاسی
Balance of Power	هاوسەنگیى مێزەكان	موازنه قوا
Sykes-Picot Agreement (1916)	ریككەرتننامەى سایكس پیکو (۱۹۱۶)	موافقت نامە سایكس پیکو (۱۹۱۶)
mossad	موساد	موساد
meditation	ناوێژیوانی	میانجیگری
International Covenant on Civil and Political Rights (1966)	پەیماننامەى نیۆدەولتەى مافە مەدەنى و سیاسییەكان (۱۹۶۶)	میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)
International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966)	پەیمانى نیۆدەولتەى مافە ئابووری و کۆمەڵایەتى و کەلتورییەكان (۱۹۶۶)	میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعى و فرهنگى (۱۹۶۶)

ن

nazism	نازیسم	نازیسم
nationalism	ناسیۆنالیزم	ناسیونالیسم
Kurdish Nationalism	ناسیۆنالیزمی کوردی	ناسیونالیسم کردی
Civil Disobedience	نافەرمانیى مەدەنى	نافرمانی مدنی
Neo-Nazism	نیۆنازیسم	نئو نازیسم
racism	رەگەز پەرسەتى	نژاد پرستی
political generation	وھجەى سیاسی	نسل سیاسی
genocide	کۆمەڵکوژی / جینۆساید	نسل کشی / نژادکشی
multiparty system	سیستەمى فرە حیزبى	نظام چند حزبی
political system	سیستەمى سیاسی	نظام سیاسی
New World Order	سیستەمى نویى جیهانى	نظم نوین جهانی
political theory	تیۆری سیاسی	نظریه سیاسی
Three Worlds Theory	تیۆرى سێ جیهان	نظریه سه جهان
J. Curve Theory	تیۆرى کەوانەى جەى	نظریه منحنی جی
nihilism	نەهیلیزم / پووچکەرایى	نیهیلیسم / هیچ انگاری

و

	فاتیکان	واتیکان

